

RIGVEDA SAMHITA

WITH THE COMMENTARY ENTITLED

SIDDHĀNJANA

BY

SRI T. V. KAPALI SASTRY

So 2 V1
KAP
39350

FIRST ASHTAKA

VOL. I—PART 2

(33-121 SUKTAS)

Author:

M. P. PANDIT

SRI AUROBINDO ASHRAM

PONDICHERY (INDIA)

All Rights Reserved

1951

Price Rs. 50 -

Vol. I (Part I & 2)

Printed by the Author from
Pondicherry

PRINTED IN INDIA

प्रथमाष्टकम्

द्वितीयो भागः

अथ प्रथमाष्टके तृतीयोऽध्यायः प्रारभ्यते । प्रथममण्डले सप्तमेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि ।
तत्र एतायामेति तृतीयं पञ्चदशर्चं सूक्तम् । आङ्गिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः
इन्द्रो देवता ॥

तत्र प्रथमामृचमाह-

* एतायामोषं गव्यन्त इन्द्रमस्माकं सु प्रमर्ति वावृधाति ।

अनामृणः कुविदादस्य रायो गवां केतं परमावर्जते नः ॥१॥

आ इत् अयाम उपं गव्यन्तः इन्द्रम् अस्माकम् सु प्रऽमर्तिम्
ववृधाति अनामृणः कुवित् आत् अस्य रायः गवाम् केतम् परम्
आऽवर्जते नः ॥

दिव्यज्ञानरश्मिद्योतकगोलिप्लव् समानमार्गप्रवृत्तान् सखीन् संबोध्य प्राह ऋषिः ।
गव्यन्तः गाः प्राप्नुमिच्छन्तः हे सखायः ! यूयं एत आगच्छत । इन्द्रम् गवां प्रार्ति
साधयितुं समर्थं उपायाम प्राप्नुवाम । स इन्द्रः अस्माकम् गोलाभोद्यमिनां प्रमर्तिम्
गोप्राप्तौ निमित्ते प्रकृष्टां बुद्धिं सु ववृधाति सुष्ठु वर्धयति । आत् अनन्तरं अनामृणः
हिंसकरहितः स इन्द्रः गवाम् गोसमूहसंबन्धिनः गौरूपस्येत्यर्थः, अस्य प्रेक्षितस्य रायः
धनस्य परम् उत्कृष्टं केतम् ज्ञानं नः अस्माकं कुवित् अधिकं आवर्जने प्रापयति ॥
इव-इण् गतौ, लोट् । गव्यन्तः-गा आत्मन इच्छन्तः, गोशब्दात् कर्मणः क्यच् । ववृधाति-
वृष्टु वृद्धौ लेटि आडागमः, संहितायां अभ्यासस्य दीर्यः । अनामृणः-मृणं हिंसायाम्,
आमृणन्तीति आमृणाः, न सन्त्यामृणाः अस्य । कुवित्-बहुनाम् ॥ देवाः परस्परमेवं कथयन्तीति
सायणीयम् । ऋपेरेवेदं 'एत' इत्यादिवाक्यमिति चेत्, द्वितीयर्चि 'उपेत् पतामि' इति
ऋष्युक्तिः संगता भवति ॥ ऋषिरिन्द्रस्य महिमानं वर्णयति सूक्तद्वयेन । तथा 'इन्द्रस्य
नु वीर्याणि प्रबोचम्' इत्युपक्रान्तयान् । अस्यामृचि इदं प्राह ऋषिः-या गावः ऋतमरीचयः
अस्माकं धनभृताः पणिमिरसुरैर्वृत्रबन्धुभिः अनृजुव्यवहारभिरपहृत्य पर्वतगुहाशब्दबोधिते
जडगते तमसि निक्षिप्ताः, तासां लाभाय परं ज्ञानं आवश्यकं भवति । तच्च दातुं प्रभु-
रिन्द्रः, सखायः ! एत, तमुपास्महे-इति ॥

द्वितीयामृचमाह-

उपेदहं धनदामप्रतीतं जुष्टां न श्येनो वसतिं पतामि ।

इन्द्रं नमस्यन्तुपमेभिर्कैर्यः स्तोतृभ्यो हव्यो अस्ति यामन् ॥२॥

उपे इत् अहम् धनदाम् अप्रतिऽइतम् जुष्टाम् न श्येनः वसतिम् पतामि इन्द्रम् नमस्यन् उपमेभिः अकैः यः स्तोतृभ्यः हव्यः अस्ति यामन् ॥

अहम् हिरण्यस्तूपोऽहं उपासकः धनदाम् धनं उक्तलक्षणं गोरूपं ददातीति धनदाः, तं अप्रतीतम् अप्रतिगतं शत्रुभिः अप्रतिरुद्धं अतिरस्कृतमिति यावत् इन्द्रम् देवराजं उपेतु पतामि उपगम्यैव श्रयामि वेगेन, पक्षिवत् क्षिप्रं डयनं द्योतयति 'पतामि' इति क्रिया । तत्र दृष्टान्तमाह-जुष्टाम् प्रियसेवितां वसतिम् नीडात्मिकां वासश्रुवं श्येनो न वेगवान् पक्षी इव । पक्षी यथा सुखं वासस्थानं नीडं प्रीत्या श्रयते, तथा अहं इन्द्रं प्राप्नोमि, स एव मम प्रियवासभूः । किं कुर्वन् ? नमस्यन् नमस्कुर्वन् शरणं गच्छ-नित्यर्थः । तादृशनमस्कृतेः साधनं स्तोत्रमित्याह । उपमेभिः उपमानस्थानीयैः अकैः मन्त्रात्मकैः दातैः स्तोत्रैः । क इन्द्रः एवमुपगम्यते ? आह । यः यामन् यामनि प्रापणे, प्राप्तव्यनिमित्तं गमने प्रवर्तमाने स्तोतृभ्यः स्तोतृणामुपासकानां अनुग्रहाय हव्यः अस्ति आहूतव्यो भवति । 'यामन्' शत्रुभिः सह युद्धे इति सापणीयम् । तर्हि ते शत्रवः असुराः, तैजोबलाद्यपहारिण इति ग्राह्यम् । यामन्-या प्रापणे, मनिन् ॥

तृतीयामृचमाह-

नि सर्वसेन इपुधीरसक्तु समर्यो गा अजति यस्य वष्टि ।

चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामं मा पणिभूरस्सदधि प्रवृद्ध ॥३॥

नि सर्वेऽसेनः इपुऽधीन् असक्तु सम् अर्यः गाः अजति यस्य वष्टि चोष्कूयमाणः इन्द्र भूरि वामम् मा पणिः भूः अस्सत् अधि प्रवृद्ध ॥

सर्वसेनः सर्वा सेना यस्य स सम्पूर्णसैन्ययुक्तः सेनापतिः इषुधीन् इषधौ वाणा एषु धीयन्ते, तान् निषद्धान् न्यपक्तः पृष्ठभागे संयोजितवान् । वीरश्रेष्ठ इन्द्रो युद्धाय सन्नद्धो भवतीत्युक्तम् । तथा सन्नाहे संत्येव, सः अर्यः स्वामी गाः पणिमिरपहतं गोरूपं धनं समजति सम्यक् प्रापयति तं यजमानं उपासकं ऋषिं वा । आवश्यकोऽयमध्याहारः उत्तरत्र यस्थेति श्रवणात् । यस्य भक्तस्य गोघनप्राप्तिं वष्टि कामयते तं गाः समजति इति संबन्धयितव्यः । अथ इन्द्रं संबोधयन्नाह । अस्मदधि अस्मासु प्रवृद्ध प्रकर्षेण वृद्धिं प्राप्त, हे इन्द्र, भूरि प्रभूतं वामम् वननीयं गोघनं चोष्क्यमाणः ददानः त्वं पणिः व्यवहारी वणिगिवेत्यर्थः मा भूः सरल उदारो भवेत्यर्थः । अस्मासु रहोपागतेषु प्रवृद्धत्वात् त्वोचितमौदार्यम् ॥ इषुधीन्-संहितायां नकारस्य रुत्वम् । असक्त-यत्र समवाये, छन्दसि शपो लुक् । अजति-अज गतिक्षेपणयोः, अत्र अन्तर्भावितण्यर्थः । वष्टि-वश कान्तौ । चोष्क्यमाणः-स्कृज् आवरणे, अप्रतिष्कृत इत्यत्र व्याख्यातम्, अत्र दानार्थः, यथा “इन्द्र चोष्क्यसे वसु” (८मं. ६३, ४१क.) ॥

चतुर्थीमृचमाह-

वधीर्हि दस्युं धनिनं घनेन एकश्चरन्नुपशाकेभिर्निन्द्र ।

धनोरधि विपुणक्ते व्यायन्नयज्वानः सनकाः प्रेतिमीयुः ॥४॥

वधीः हि दस्युम् धनिनम् घनेन एकः चरन् उपशाकेभिः इन्द्र धनोः अधि विपुणक् ते वि आयन् अयज्वानः सनकाः प्रऽईतिम् ईयुः ॥

हे इन्द्र, त्वं धनिनम् बहुधनं दस्युम् चोरं वृत्रं घनेन हृदेन वज्रेण वधीर्हि हतवान् खलु । कीदृशस्त्वम् ? उपशाकेभिः समीपवर्तिभिः शक्तिपुक्तैः सहितः एकः अद्वितीयः चरन् शत्रुमध्ये सञ्चरन् “वधीः” इति संबन्धः । अथ किं वृत्तम् ? ते तव इन्द्रस्य धनोः धनुषः अधि उपरि विपुणक् विष्वक् सर्वतः अयज्वानः यज्ञविरोधिनः सनकाः एतन्नामकाः वृत्रानुचराः व्यापन् विविधमागताः, आगत्य च प्रेतिम् मृतिं ईयुः प्रापुः ॥ वधीः-हन्तेर्लुङि वधादेशः । उपशाकेभिः-उपशक्तं कुर्वन्तीति उपशाकाः, शक्लु शक्तौ । विपुणक्-विपुर्पूर्वस्य अञ्चतेर्लुङागमः । सनकाः-अवयवार्थः

संदिग्धः । सायणस्तु 'सनन्ति ददतीति सनाः दातारः तान् कायन्ति शब्दयन्तीति सनकाः' इति ॥

अस्यामृचि वृत्रो धनीत्युक्तम् । तस्य धनस्य स्वरूपं ब्राह्मणान्येवमाहुः—वृत्रस्यान्तः सर्वे देवाः सर्वाश्च विद्याः सर्वाणि हवींषि चासन्निति । प्रभूते तमःशरीरे सर्वावरके वृत्रे ज्ञानबलैश्वर्यादितिरस्करणप्रतिरोधवन्धनरूपे असुरे सर्वं ज्योतिरादिकं गूढं सुप्तप्रायं भवति, तत्प्रणाशे अन्तर्लानानि नष्टप्रायाणि तेजोबलादीनि निर्गतानि विकासमाप्नुवन्तीति गूढार्थ-सिद्धान्तसमुन्मेषोऽत्रावधेयः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

परां चिच्छीर्षां ववृजुस्त इन्द्रायज्वानो यज्वभिः स्पर्धमानाः ।

प्र यद्विवो हरिवः स्यातरुग्र निरव्रताँ अधमो रोदस्योः ॥५॥

परां चित् शीर्षां ववृजुः ते इन्द्र अयज्वानः यज्वभिः स्पर्धमानाः

प्र यत् दिवः हरिऽवः स्यातः उग्र निः अव्रतान् अधमः रोदस्योः ॥

हे इन्द्र, हरिवः हरिनामक-अश्वयुक्त, स्यातः स्थितिमनु, तव धर्षको नास्ति तस्मात् स्थिरोसीत्यर्थः, उग्र शूर, यत् यदा त्वं दिवः अन्तरिक्षात् रोदस्योः द्यावापृथिव्योः सकाशात्, त्रैलोक्यादित्यर्थः अव्रतान् व्रतरहितान् धर्म्यकर्मशून्यान् वृत्रालुचरान् निष्प्राधमः निःशेषेण त्वन्मुखवायुना धृतान् अकरोः । तदा यज्वभिः यजनशीलैः पुण्यपुरुषैः सह स्पर्धमानाः संपर्षं कुर्वाणाः अयज्वानः यागरहिताः यज्ञविरोधिनः ते वृत्रसंबन्धिनः शीर्षा शीर्षाणि, शिरांसि पराचित् पराञ्चि कृत्वा, पराङ्मुखा भूत्वा ववृजुः जग्मुः, पलायिता इत्यर्थः ॥ शीर्षा—शैलौषः, छन्दसि । ववृजुः—वृजी वर्जने, किञ्चात् लिटि गुणाभावः । अधमः—ष्मा शब्दाग्निसंयोगयोः, लङ् ॥

इति प्रथमतः तृतीये प्रथमो वर्गः

पष्ठीमृचमाह—

अर्युयुत्सन्ननवद्यस्य सेनामयातयन्त क्षितयो नवग्वाः ।

वृषायुधो न वध्रयो निरष्टाः प्रवञ्चिरिन्द्राक्षितयन्त आयन् ॥६॥

अयुयुत्सन् अनवद्यस्य सेनाम् अयातयन्त क्षितयः नवग्वाः वृषऽ
युधः न वधयः निऽअष्टाः प्रवत्ऽभिः इन्द्रात् चितयन्तः आयन् ॥

अनवद्यस्य निर्दोषस्येन्द्रस्य सेनां सैन्यं प्रति अयुयुत्सन् योद्धुमैच्छन् वृत्रवान्धवा इति शेषः। तथा तेषां युद्धेच्छामात्रे सति, न तु युद्धे प्रवृत्ते, नवग्वाः एतन्नामकाः अङ्गिरसः क्षितयः मनुष्याः, इन्द्रं अयातयन्त प्रयत्नवन्तमकुर्वन् प्रोत्साहितवन्त इत्यर्थः। तदा इन्द्रे युद्धाय प्रोत्साहिते सन्नद्ध एव, तेन निरष्टाः निराकृता वृत्रानुचराः इन्द्रात् इन्द्रस्य स्थानात् दूरे प्रवद्भिः प्रवर्गैर्मार्गैः चितयन्तः स्वीयामशक्तिं ज्ञापयन्तः आयन् गतवन्तः पलायिता इत्यर्थः। के इव? वृषयुधः वृष्णा सेचनसमर्थेन पुंस्त्वयुक्तेन शूरेण सह युद्धं कुर्वन्तः वध्नो न पण्डा इव। प्रवलेनेन्द्रेण दूरीकृता दुर्बला वृत्रवान्धवाः पलायिता इत्यर्थः॥

अयुयुत्सन्-युध संप्रहारे, सनि व्यत्ययेन परस्मैपदम्, अयातयन्त-यती प्रयत्ने, हेतु-मणिचि, लङ्। नवग्वाः—‘नवभिर्मार्गैर्गच्छन्तीति नवग्वाः गमेरौणादिको इवप्रत्ययः, यद्वा क्तिप्’ इत्यादिप्रक्रियामभिमन्यते सायणः। नवग्वाः दशग्वाश्च अङ्गिरसः पूर्वं पितरः बलविजये वृत्रतमोभेदने इन्द्रसाहाय्यं कुर्वन्तो गाः अविन्दन्ति बहुधा वेदेषु प्रसिद्धौ सत्यां, नवभिः रश्मिपर्यायगोभिर्युक्ता नवग्वाः, तथा दशग्वाश्चेति वक्तव्यम्। वृषायुधः-संहितायां पकारस्य दीर्घः। निर-अष्टाः-अश्व व्याप्तौ, भावे निष्ठा। प्रवद्भिः-प्रपूर्वात् वनतेः क्तिप्। चितयन्तः-चिती संज्ञाने अस्मात् ण्यन्तात् शत, गुणामावः छान्दसः॥

सप्तमीमृचमाह-

त्वमेतान् रुदतो जक्षतश्चायोधयो रजस इन्द्र पारे।

अवाद्दहो दिव आ दस्युमुच्चा प्र सुन्वतः स्तुवतः शंसमावः॥७॥

त्वम् एतान् रुदतः जक्षतः च अयोधयः रजसः इन्द्र पारे अवं अदहः दिवः आ दस्युम् उच्चा प्र सुन्वतः स्तुवतः शंसम् आवः॥

हे इन्द्र, त्वम् रुदतः विलपतः जक्षतः च हस्ततश्च एतान् वृत्रसंघन्धिनः रोदनं कुर्वतः हसनं कुर्वतो वा द्विधापि वर्तमानान्-रजसः अन्तरिक्षस्य पारे दक्षिणे परभागे अयोधयः युद्धेन हतवानसि। दस्युम् वृत्रं उच्चा उच्चैः दिवः आ धुलोकादानीय, (यँलोक्यमेवाक्रान्तं

वृत्रेण तत्र उच्चैः घोरप्याक्रान्ता तस्मात् तत आनीतवानित्युक्तम्) अवादहः दग्धवानसि ।
ततः परं सुन्वतः सोममभिपुष्पतः स्तुवतः शंसम् स्तोत्रं स्तुवतः स्तुतिं कुर्वतः, यजमानान्
स्तोतृन् प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि । सपरिवारवृत्रवधात्परं रक्षां अदाः सोमयाजिम्यो
भक्तेभ्यः ॥ रुदतः—रुदिर् अश्रुविमोचने, लटः शतृ । जक्षतः—जक्ष भक्षहसनयोः, लटः
शतृ । सुन्वतः—गतम् ॥

अष्टमीमृचमाह—

चक्राणासः परीणहं पृथिव्या हिरण्येन मणिना शुभमानाः ।

न हिन्वानासं स्तितिरुस्त इन्द्रं परि स्पर्शो अदधात्सूर्येण ॥८॥

चक्राणासः परि ऽनहम् पृथिव्याः हिरण्येन मणिना शुभमानाः न
हिन्वानासः तितिरुः ते इन्द्रम् परि स्पर्शः अदधात् सूर्येण ॥

पृथिव्याः भूमेः परिणहम् परितोबन्धनवदवस्थितं आच्छादनं चक्राणासः कुर्वाणाः,
हिरण्येन हिरण्यमेन मणिना गात्रगतेनाभरणेन शुभमानाः दीप्यमानाः हिन्वानासः सत्वरं
गच्छन्तः (इन्द्रं प्रति योद्धुं) ते वृत्रानुचराः तथाविधा अपि इन्द्रम् युद्धायोद्यतं न तितिरुः
जेतुं नाशक्नुवन् । तदा इन्द्रः स्पर्शः वृत्रसम्बन्धिनो गूढप्रणिवीन्, पृथिवीं सर्वतस्तमसा
व्याप्य आच्छाद्य स्वयं शोभमानान् तान् सूर्येण उत्तमेन ज्योतिषा पर्यदधात् आच्छादित-
वान् । आच्छादकानेव आच्छादितवान् ॥ चक्राणासः—करोतेः छन्दसि लिटः कानच्,
ततोसुक् । परीणहम्—परिपूर्वात् बन्धनार्थात् नहातेभावे क्तिप्, परिणद् । हिन्वानासः—
हि गतौ वृद्धौ च, ताच्छीलिकः चानश् । तितिरुः—तिरतिर्गत्यर्थः ॥

नवमीमृचमाह—

परि यदिन्द्र रोदसी उभे अबुभोजीर्महिना विश्वतः सीम् ।

अमन्यमानाँ अभि मन्यमानैर्निर्ब्रह्माभिरधमो दस्युमिन्द्र ॥९॥

परि यत् इन्द्र रोदसी इति उभे इति अबुभोजीः महिना विश्वतः
सीम् अमन्यमानान् अभि मन्यमानैः निः ब्रह्माभिरः अधमः दस्युम्
इन्द्र ॥

हे इन्द्र, यत् यदा त्वं रोदसी चावापृथिव्यौ उभे द्वे अपि विश्वतः सीम् सर्वतश्च महिना तव महिम्ना परिगृह्य पर्यवुभोजीः पर्यवुभुङ्क्थाः, तदा अभि मन्यमानैः त्वां अमिलक्ष्य अनुध्यापद्भिः त्वद्विषयिकां मर्ति कुर्वद्भिः पुरुर्यैः द्वारा अमन्यमानान् त्वद्विषयक-
ध्यानशून्यान् अभक्तान् निरधमः निस्सारितवानसि । तथा हे इन्द्र, ब्रह्मभिः मन्त्रैः स्तोत्रभिः ऋषिभिः प्रयुक्तैरिति शेषः दस्युम् वृत्रं निरधमः इति संबन्धः ॥ अत्र साय-
णीयं तात्पर्यं तु—मन्त्रार्थमनुध्यातुमशक्तानपि (अमन्यमानान्) केवलमन्त्रपाठकान्, 'अस्म-
दीया एते' इति 'अभिमन्यमानैः' मन्त्रैः दस्युं अधमः—इति ॥ अवुभोजीः—अभुङ्-
क्थाः, छान्दसः । महिना—महच्छब्दात् इमानिच, मलोपः छान्दसः । मन्यमानान्—
मन ज्ञाने ॥

दशमीमृचमाह—

न ये दिवः पृथिव्या अन्तमापुर्न मायाभिर्धनदां पर्यभूवन् ।

युजं वज्रं वृषभश्चक्र इन्द्रो निज्योतिषा तमसो गा अंधुक्षत् ॥१०॥

न ये दिवः पृथिव्याः अन्तम् आपुः न मायाभिः धनद्धाम् परिऽ
अभूवन् युजम् वज्रम् वृषभः चक्रे इन्द्रः निः ज्योतिषा तमसः गाः
अंधुक्षत् ॥

ये वृत्रनिरुद्धाः अन्विशेषाः दिवः घुलोकात् पृथिव्याः भूमेः अन्तम् स्थानं नापुः न प्राप्ताः । ये च ते वृत्रमायावशंवदाः वृत्रामासाः भूत्वा मायाभिः कपटप्रज्ञाभिः वृत्रकर्मभिर्वा धनद्धाम् धनस्य ज्योतिर्विलादिगौरुपधनस्य दातारं इन्द्रं न पर्यभूवन् परितो न व्याप्ताः, भुवं न प्राप्ताः वृत्रनिरोधात्, दिवस्पर्ति वा न व्याप्ताः मायाबलेनेत्यर्थः । तदानीं तान् विमोच्य गाश्च लज्वा दुग्धवानिन्द्र इत्याह । इन्द्रः वृषभः वर्षिता वज्रम् आयुधं युजम् युक्तं चक्रे कृतवान् । तथा स्वयुक्तेन वज्रेण ज्योतिषा स्वीयेन तमसः वृत्रस्य मृत-
शरीरभृतात् तमसः (अपादानम्) गाः गुहान्वकास्वान्विताः गाः निरधुक्षत् निश्शोषेण दुग्धवान् । युजम्—युजिर् योगे, कृत्विगित्यादिना किन् । अंधुक्षत्—दुह प्रशरणे, लुङ् दादेर्धातोर्ध इति धत्वम्, छान्दसः संहितायां भृभावाभावः ॥

अत्र सायणः—'यदा आपः अन्तरिक्ष एव निरुद्धा भूमिं न प्राप्ताः, धनप्रदां भूमिं

सस्योपकारादिकर्मभिः न व्याप्ताः तदा इन्द्रः मेघं मित्वा जलं वृष्टवान् इति व्याचष्टे ।
 अस्यानुकूलाः पदार्था एवमुक्ताः 'तमसः अन्धकाररूपात् मेघात्, गाः गमनशीलानि उद-
 कानि' इति । तथा 'धनदां भूमि' इत्यादि च चिन्त्यम् । अपां बन्धविमोचने गावश्च
 विमुक्ताः इति बहुशः मंत्रवर्णाः भवन्ति, कथं तर्हि गाव एव आप इति कथ्यते ?
 'क्षत्तान्ते तात्पर्यविचारे क्रियमाणे सर्वोऽप्येवंविधः क्लेशो निर्धुतः स्यात् ॥

इति प्रथमस्य तृतीये द्वितीये वनः

एकादशीमृचमाह—

अनु स्वधामक्षरन्नापो अस्यावर्धत मध्य आ नाव्यानाम् ।

सध्रीचीनेन मनसा तमिन्द्र ओजिष्ठेन हन्मनाहन्नाभि धून् ॥११॥

अनु स्वधाम् अक्षरन् आपः अस्य अवर्धत मध्ये आ नाव्यानाम्
 सध्रीचीनेन मनसा तम् इन्द्रः ओजिष्ठेन हन्मना अहन् अभि धून् ॥

अस्य इन्द्रस्य स्वधाम् अनु स्वधापदवाच्यं स्वधारणसामर्थ्यरूपं स्वभावं अनुरुध्य,
 इन्द्रविमयसंपोषक-तत्त्वभावानुरोधेनेत्यर्थः आपः अक्षरन् स्पन्दमाना आसन् । तत्रापि
 तथा इन्द्रानुकूलानु प्रवाहिणीषु अप्सु, नाव्यानाम् नावा तार्याणामपां मध्ये अधः पतितोऽपि
 ध्रुवः आ समन्तात् अवर्धत वृद्धिं प्राप्नोति । तदा इन्द्रः सध्रीचीनेन सह गच्छता मनसा
 यत्रेन्द्रः स्थितस्तत्रैव गच्छता मनसा युक्तं तम् ध्रुवं ओजिष्ठेन बलिष्ठेन हन्मना हनन-
 साधनेन घञेण अमि धून् कतिपयदिवसान् अमिलस्य अहन् हतवान् ॥ स्वधाम्—गतम्
 (१. ६. ४.) । नाव्यानाम्—अपां गभीरत्व-ग्रभूतत्वद्योतनायेदं अपां विशेषणम्, अधः पतित्वा
 मग्नस्य ध्रुवस्य उन्मज्जनं मुकुरमिति गम्यम् । सध्रीचीनेन—सहस्य साधिरादेशः, सह
 अञ्चतीति सध्रयङ्, ततः सप्रत्ययः स्वार्थे, तस्य ईनादेशः । ओजिष्ठेन—ओजोऽस्यास्तीति
 ओजस्वी, आतिशायनिक इष्टम् विन्मतोर्लुक् इति विनः टिलोपः । हन्मना—हन्यते अनेनेति
 हन्म करणे मनिन् । धून् अमि—धुरिति अहर्नाम अमि कर्मप्रवचनीयम् ॥

द्वादशीमृचमाह—

न्याविध्यदिलीविशस्य दृळ्हा वि शृंगिणमभिनच्छुष्णमिन्द्रः ।

यावत्तरो मचवन्यावदोजो वज्रेण शत्रुमवधीः पृतन्युम् ॥१२॥

नि अविध्यत् इलीविशस्य दृढहा वि शृङ्गिणम् अभिनत् शुष्णम्
इन्द्रः यावत् तरः मघञ्चन् यावत् ओजः वज्रेण शत्रुम् अवधीः
पृतन्युम् ॥

इलीविशस्य इलाविलशयस्य, तस्मादेतदाख्यस्य असुरस्य दृढहा दृढानि अभेद्यानि
यामस्यानानि इन्द्रः न्यविध्यत् नितरां विद्ववान् । शृङ्गिणम् आयुधस्थानीयविपाणयुक्तं,
दर्पात् शरीरैकदेशेन दृढप्रहारकुशलं शुष्णम् रसशोषकं, अतएव एतदाख्यं असुरं व्यभिन्नत्
विविधं मर्दितवान् । मघवन् धनयुक्त इन्द्र, यावत् तरः तव यावान् वेगः यावत् ओजः
यावद्बलं तत्सर्वं प्रयुज्य त्वं पृतन्युम् पृतनामिच्छन्तं युद्धेच्छुम् शत्रुम् दृष्टं वज्रेण अवधीः
हतवानसि । इलीविशः शुष्णश्च वृत्राभ्यान्याविति मत्वा तदनुसारेण सायगव्याख्या चलति ।
“शुष्णामवातिरः” (१.११.७) इत्यत्र व्याख्याऽवधेया ॥ इलीविशस्य—पृषोदरादित्वात्
अभिमतरूपसिद्धिः । पृतन्युम्—पृतनाशब्दात् क्यचि छन्दसि उप्रत्ययः ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

अभि सिध्मो अजिगादस्य शत्रून्वि तिग्मेन वृषभेणा पुरोऽभेत् ।
सं वज्रेणासृजद् वृत्रमिन्द्रः प्र स्वां मतिर्मतिरच्छाशदानः ॥१३॥
अभि सिध्मः अजिगात् अस्य शत्रून् वि तिग्मेन वृषभेण पुरः
अभेत् सम् वज्रेण असृजत् वृत्रम् इन्द्रः प्र स्वाम् मतिम् अतिरत्
शाशदानः ॥

अस्य इन्द्रस्य सिध्मः साधको वज्रः शत्रून् अभि असुरानमिलक्ष्य अजिगात् अग-
च्छत् । स इन्द्रः तिग्मेन तीक्ष्णेन वृषभेण प्रहारवर्षिणा वज्रेण पुरः शत्रुपुराणि
व्यभेत् विविधं भिन्नवान् । ततः इन्द्रः वृत्रम् असुरं वज्रेण स्वीयेनायुगेन समसृजत्
संयोजितवान् । तेन कर्मणा शाशदानः दृष्टं हिंसन् स्वां मतिं स्वामीष्टसिद्धिरूपां
बुद्धिं प्रातिरत् प्रकर्षेण साधितवान् ॥ अजिगात्—जिगातिर्गतिकर्मा । अभेत्—मिदिर्
विदारणे श्रमि व्यत्ययेन शप्, तस्य लुक् छन्दसि । अतिरत्—तरतेः व्यत्ययेन शः,
कृत इत् घातोरिति इत्यम् । शाशदानः—शङ्खु शाने, तस्मात् यङन्तात् शानच् ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

आवः कुत्समिन्द्र यस्मिञ्चाकन्प्रावो युध्यन्तं वृषभं दशद्युम् ।

शफच्युतो रेणुर्नक्षत द्यामुच्चैत्रेयो नृपाह्वाय तस्थौ ॥१४॥

आवः कुत्सम् इन्द्र यस्मिन् चाकन् प्र आवः युध्यन्तं वृषभम्
दशद्युम् शफच्युतः रेणुः नक्षत द्याम् उत् श्वैत्रेयः नृसह्याय तस्थौ ॥

हे इन्द्र, त्वं, यस्मिन् विषये चारुन् सन्मङ्गलं कामयमानो भवसि तं कुत्सम्
नाम्ना कुत्सं आवः अतश्च । युध्यन्तम् युद्धं कुर्वन्तं वृषभम् वर्षितारं श्रेष्ठं वा दशद्युम्
एतन्नामकं प्रायः प्ररूपेण रक्षितमनसि । शफच्युतः त्वदीयाश्वस्य शफात् गलितः रेणुः
धूलिः द्याम् द्युलोकं नक्षत गच्छति । श्वैत्रेयः श्वित्राख्यायाः पुत्रः (अप्सु निमग्नः)
नृमह्वाय नृभिः बलिभिः पुरैः सोढव्याय उत्तस्थौ उत्थितः, अद्भ्यो निर्गम्य उद्गत-
वान् ॥ चारुन्—कस्य कान्तौ, जस्माद् यद्वलुगन्तात् लडि, चरु तसौ इत्यस्माद्वा शतरि
छान्दसं रूपं इति प्रक्रियामाहुः पूर्वं । युध्यन्तम्—व्यत्ययेन परस्मैपदम् । नक्षत—गण-
शर्तो व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । नृसह्याय—शकिसहोश्चेति कर्मणि यत् ॥

कुत्स-दशद्यु-श्वैत्रेयाणामनुग्रहं कृतवान् इन्द्र इत्यत्रोक्तम् । तर्हि ऐतिहासिकाः
पुरुषास्तेऽभ्युपगन्तव्याः । तथा बहवः ऋषयो राजानश्च श्रूयन्ते मन्त्रेषु । तन्नाम्नां गूढा-
न्यर्यान्तराणि अनपराधानुसारीणि ग्राह्याणि । विशेषतः प्रसिद्धाः कुत्स-ऋक्षीवत्-शुनः-
शेपादयः अन्तर्यामाघनि सिद्धानुभूतिप्रतिष्ठाप्रतिमानभूताः भवन्ति । यथा बन्धनयनिर्मोक्ष-
सिद्धेः प्रतिष्ठा शुनःशेपे, यथा वा भगवतः श्रीकृष्णस्य अर्जुन इव, इन्द्रस्य कुत्से
सगम्यम् । ईदृशमाहर्चयसरयादेः प्रतिष्ठा कुत्से । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥

अथ कुत्सादीनां अत्र श्रुतानां निर्वाचनं पश्यामः । 'करोतेः कृन्ततेर्वा' इति पूर्वं ।
चिन्त्यमिदम् । देवदेविणां नृणां वा कुत्सनात् अधःरूपात् कुत्स इत्युत्पश्यामः ।
दशद्युम्-अप्रसिद्ध ऋषिः । दशसु दिक्षु प्रशशोऽस्येति ग्राहुः । श्वैत्रेयः—श्वित्राया
अपत्यम् । श्वित्रा श्वेता निग्रभा निष्कला वा केयमिति न विदिता तच्चतः । इति-
हासे वा न प्रसिद्धा । स्याद्वा प्रमादीनां रुग्णेन प्रकृतिः, यस्यां संभूतः पुरुषो ज्योति-
र्वेलादिसंपादनात् प्राक् जीवनधारणममर्षांस् अप्सु समाहितो भूत्वा, इन्द्रानुग्रहात् प्रभा-
वान् निर्गतोऽग्नीः संवृचः ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

आवः शर्मं वृषभं तुग्न्यासु क्षेत्रजेपे मघवञ्छित्र्यं गाम् ।

ज्योक् चिदत्रं तस्थिवांसो अक्रञ्छतूयतामधरा वेदनाकः ॥१५॥

आवः शर्मम् वृषभम् तुग्न्यासु क्षेत्रजेपे मघवञ्छित्र्यम् गाम्
ज्योक् चित् अलं तस्थिवांसः अक्रन् शत्रुञ्च्यताम् अधरा वेदना
अक्रित्यकः ॥

हे मघवन् धनदामिन्द्र, शिञ्ज्यम् शिञ्जायां पूर्वोक्तस्वरूपायां भवं पुरुषं आवः रक्षि-
त्वानसि । कीदृशम् ? क्षेत्रजेपे पार्थिवं क्षेत्रं स्थानं जित्वा स्वीयं विधातुं तुग्न्यासु
प्रेरणबलवाहिनीषु अप्सु अवस्थायापि जमम् व्याकुलताग्रन्थं शान्तं वृषभम् पुंवलश्रेष्ठं
गाम् चित्रकाशरश्मिरूपम्, एवंभूतं शिञ्जाभवं जीवमात्मानं 'आवः' इति संबन्धः । अत्र
अस्मिन् 'शिञ्ज्ये' विषये ज्योक्चित् चिरकालमपि तस्थिवांसः अवस्थिताः सन्तः अक्रन्
शत्रुत्वं अकुर्वन् वैरिणः । तथा शत्रुञ्च्यताम् शत्रुत्वमिच्छतां अधरा निकृष्टानि वेदना
दुःखानि अक्रः अकरोः ॥

तुग्न्यासु—तुग्रशब्दाद् घन् घस्य इयादेशः, इत्यलोपश्छान्दसः । क्षेत्रजेपे—जेपृ गतौ,
अस्मात् संपदादिलक्षणः क्तिप्, जेद्, क्षेत्रस्य जेद् क्षेत्रजेद् तस्मै । शिञ्ज्यम्—भवे छन्दसि
यद् । अक्रन्—करोतेर्लुङ् छेर्लुङ्, छान्दसम् । शत्रुञ्च्यताम्—शत्रुमात्मन इच्छन्तीति
शत्रुञ्च्यन्तः, क्यच्, तदन्ताद् शत् । अधरा, वेदना—शैलोपः छन्दसि । अक्रः—करोतेः
लुङ्, छेर्लुङ्, छान्दसम् ॥

सायणीये—'तुग्न्यासु जलेषु गां गतं मग्नमित्यर्थः' इति पदार्थे भेदः । तात्पर्ये
अन्ये च व्याख्या मिथ्य एव । तत्र कारणमिदं भजति । श्वेत्रेयः न केवलं
ऐतिहासिकः । स नित्यः कश्चन अर्थः स्यात् । तथा शिञ्जाशब्दः पूर्वचिं व्याख्यातायां
गृहीतः । तुग्न्याः उदकनामसु पठितत्वाद् अप्सु इति पूर्वव्याख्यानम् । बलप्रेरणप्राप-
णाद्यर्थात् तुङ्गतेर्निष्पन्नस्तुग्न्यशब्दः इति गृहीत्वा अप्सर्पायत्वेष्वपि अप्छन्दो गूढार्थद्योतरु-
सङ्केतरूपो व्याख्यातः ॥

आङ्गिरसस्य हिरण्यसूपस्य ऐन्द्रं सूक्तद्वयं व्याख्यातम् । समासतस्तस्य रहस्यार्थो-
पपादकं तात्पर्यं पर्यालोच्येह संदृश्यते । यद्यपि सूक्तद्वयेऽपि इन्द्रप्रभावो वर्णितः, तथापि
'इन्द्रस्य नु वीर्याणीति सूक्ते वृत्रवधादपां विमोचनस्य प्राधान्यं लक्ष्यते, 'एतायामे'ति
सूक्ते तु वृत्रवधादपां उत्सर्जनेन सह गवां अधिगमः, वृत्रानुचराणां निग्रहः, कुत्सा-
दीनामनुग्रहश्च वर्णिताः । इतिहासकथानां वेदेषु परोक्षवचनत्वाभ्युपगमात् वृत्रादिशब्दानां
सङ्केतत्वमवधारय ध्येयो रहस्यार्थः । पर्वतः आपः समुद्रः गावः उपः सूर्यः वृत्रघलपणयः
इत्यादयः बहिः सङ्केतरूपा अन्तर्गूढार्था बोध्याः । वृत्रकथासु अन्यत्र च ऋक्संहितायां
प्रयुक्तानां पर्वतादिमुख्यपदार्थरहस्यं प्रथममुदाहरितव्यम् ॥

अद्रिः, पर्वतः, शिलोच्चयः—सङ्केतो भवति भूगर्भात्प्रभृति नाकपृष्ठानाधि अवस्थितस्य
त्रैलोक्यमन्त्रायस्य सर्वस्यापि ब्रह्माण्डस्य, रहोयागरतानां पिण्डाण्डस्यापि अन्नप्राणमन-
स्तत्त्वात्मकविरुक्तस्य चेति बोध्यम् । अत्युन्नतोऽयं विश्वसंस्थानपर्वतः पर्ववान्, इममेव ऋषय
आरोहन्ति क्रमशः प्रस्थादुपरि प्रस्थं 'सानोः सानुमारुहत्' । अदितिः—अरण्डस्वरूपिणी
प्रकृतिः, अध्व्या गौः, इन्द्रादीनां देवानां ज्योतिषां प्रभुः । दितिः राण्डिता प्रकृतिः,
अस्याः स्रजो दस्यवो दानवा वृत्रादयः तमसस्पुत्राः । ज्योतिः सत्यं श्रुतं ऊर्ध्वमव-
स्थितम्, नित्यं 'अहो' भवति । तमः अनृतं अपोऽवस्थितं 'रात्रिः' भवति । अनयोः
ज्योतिषः तमसश्च मध्ये त्रैलोक्यमवस्थितम् । यथा ज्योतिषः पुत्राणां आदितेयानां
ऊर्ध्वमागतौ देवानाम्, तथा तमसस्पुत्राणां दैतेयानां पर्वतस्य मूले निवासः । पर्वतस्य
पादे गुहा बिलं वा वासस्थानमात्रं दानवानां वृत्रादीनाम् । तेषां कर्माणि त्रैलोक्या-
क्रमणानि भवन्ति । अत एव देवानां दैत्यानां च युद्धम् ॥

अथ गावः चिद्रश्मयः, अदितेर्वृहत्या अंशाः, तस्मादादितेयाः । आपः चित्रमाव-
याहिन्यः, इमाश्च सप्त सिन्धवो भवन्ति, सप्तसंख्या तु सप्ततत्त्वात्मकविश्वसत्तासंबन्धिनी,
यतः सप्तस्वपि घामसु भूरादिषु प्रवहन्ति चित्रियाशक्तयः । समुद्रश्च अरण्डनिरवधिरु-
अमृतमचस्य सङ्केतः, स ऊर्ध्वो भवति वेदान्तिसंमतमग्निदानन्दस्थानीयः । अन्यश्च
समुद्रः अघःस्थानः जडगतः, अचित्तिरेव सः । तं 'अप्रवेतं सलिलम्' इति दृष्टवान्
परमेष्ठी । जडाद् अस्मात्समुद्रादुत्थितः सृष्टो वा त्रैलोक्यलक्षणः पर्वतः । तत्र अरणशील
उद्यमी चित्रियां अपृष्टन्दलक्षितां, चिद्रश्मि गोपदप्रतिपादितां, चिदानन्दरसं सोमशब्द-
लक्षितं च प्राप्य सत्यं उत्तमं ज्योतिः अमृतं प्राप्तुं प्रयतते । देवसाहाय्येनैवायमुद्यमः

सफलः स्यात् । तस्माद् यजति देवान् । स्वीयसर्वानुभूतिरसं सोमंपदवेदनीयं निष्कृष्य, संस्कृतं तं देवेभ्यो ददाति । देवानां राजा वीरस्तेन बलवान् जातः कर्तव्यं करोति यजमानाय ॥

दिव्याः स्रवन्त्य आपः वृत्रेण निरुद्धाः, तथा गावश्च पणिभिरपहृत्य तेषां मुख्येन बलेनाधिष्ठिते विले गुहास्थले बन्धिताः । एताश्च विमोचयितव्याः । अत्रेदमवधेयम् । इमाश्च सिन्धवः परमात्समुद्रात् स्रवन्त्यः दिव्याः, न मौमाः, वृत्रेण अपां आवरकेण प्रतिरुद्धाः । आसां भूप्राप्तिं रुन्धन्तं असुरं ज्वलता वज्रेण हतवान् इन्द्रः । तेन हननेन अपां विमोचनं निरवहत् । पर्वतमूर्धनि द्वारमकरोत् । तेन मार्गेण आपः प्रावहन् । एषा सारतो वृत्रवधादपां विमोचनकथा बहुभ्यः सूक्तेभ्योऽवगम्यते । अवधार्य चेदम् । यद्यपि अद्रिः पर्वतो वा सङ्केतोऽस्माभिर्विबुधः तथापि पर्वतो मेघपर्यायो वेदे न विस्मर्यः, तत्र मेघस्य अवावरकत्वविवक्षा त्रेया ॥

अथ गा अधिकृत्य । दस्यवश्चोराः पण्यो व्यवहारिणः एषां मुख्यो बलः, बलविता गवाम् । सोऽद्रिविलवासी । तमसि गुहायां गोव्रजं गूहते । अङ्गिरोमिः सह इन्द्रो गत्वा तं विजित्य गाः निस्तरत् । कथमिदं कर्म स करोति ? नष्टं गोधनं अधिगन्तुं यजमानस्य यज्ञः साधनम् । तत्र उपकारिणोऽङ्गिरसः देवर्षयः, पूर्वं मनुष्याः एव भूत्वा देवभार्यं प्राप्ता वा, मन्त्रमुच्चारयन्त इन्द्रस्य साहाय्यमाचरन्ति । सोमपानेन बलवान् भवति मघवा । गुहां प्रविश्य अद्रिविलं मिच्छा वा गा विमोच्य उद्गमयति । अत्र देवशुनी सरमा सहजावबोधचक्षुः गोगुप्तिस्थानं गत्वा दृष्ट्वा च इन्द्रादीनां प्रथमं दर्शयति । ततः परं गोलाभ इत्यन्यत्र सूक्ते वर्णितम् ॥

इदं च सार्वकालिकमिन्द्रकृत्यम् । अस्मै कर्षणे सर्वथा प्रयुक्तिन्द्रः । यद्यपि स प्रथममिदं गोलाभपरिनिष्ठितं गवेपणं पूर्वैर्ऋषिभिरङ्गिरोमिर्द्वारा निर्वर्त्य तेषु एतां गोलब्धिरूपां सिद्धिं प्रतिमानभृतां विधाय प्रतिष्ठापितवान् लोकानुग्रहाय, तथापि मानुषे लोके अस्य स्वीयकृत्यस्य अद्याप्यावृत्तिमादधानः अनवरतगवेपणपरो गोधनशुक्तलक्षणं लम्भयन्नेव राजति राजा त्रैलोक्यदेवानाम् ॥

अवेदानीं सूक्तद्वयक्रचां तात्पर्यग्रहः सुकरः स्यात् । एतावत्सूक्तेऽपि संदिग्धार्थाः सन्त्येव काश्चन क्रचः । ताश्च समालोचनीयाः । प्रथमं द्वाविंशसूक्तक्रचां निरीक्षणं भवति । क्र. १. इन्द्रस्य वीरकर्मकीर्तने वृत्रहननादपां निष्पीडनं नदीनां मेदनं चोक्ते-इदं च

प्रागुक्तं विवृतम् । क्र. २. स्वर्लोकीधेनेन्द्रवज्रेण वृत्रे हते 'अञ्जः समुद्रं अवजग्मुरापः' इत्युक्तम् । अत्र 'अञ्जः' ऋजुना मार्गेण, 'अप' जग्मुः अधो गताः आपः इत्युक्तम् । ऊर्ध्वस्थानादञ्जु यथा तथा अधोगतं जडं अचिचित्समुद्रं प्राप्ताः, येन तामिरद्भिः चित्क्रिया-शक्तिवाहिनीभिः पोषितो नवीकृतः फलितो भवति अन्नमयादिशरीरवान् यजमानः । समुद्रे प्रति भौमानां अपां नदीनां वर्षजलानां वा गमनं तिरश्चीनं, न तु ऋजु गमनं, अधोगमनं वा भवति । ऋ. ३. 'त्रिकद्रुकेषु' ज्योतिर्गोरायुरिति त्रिषु आमिष्ठविकेषु अहःसु सुतं सोमं इन्द्रः पिबतीति याज्ञिकाः ज्योतिर्गोरायुरिति त्रयाणां यानि स्थानानि पात्राणि तत्र सुतं सोमं इन्द्रः पीत्वा बलवान् वृत्रं जघान । ज्योतिः पिण्डाण्डे परमं धीस्थानम्, गौः अत्र वाक् स्यात्, आयुः प्राणः । इदं च ज्योतिरादित्रिकस्य याज्ञिकोक्तस्य अस्मदीयं विवरणम् । केवलमन्त्रवर्णाधारेण त्रिकद्रुकशब्दस्य अन्यथा भवति अर्थविवृतिः । कद्रुः पिङ्गलो बभ्रुर्वा वर्णः लतादिषु परिपक्वः । तेन सोमो लक्ष्यते वेदे । तस्मात् त्रिषु सोमपात्रेषु पृथिव्यादित्रिके (देहे प्राणे मनसि) सुतः सोमः इन्द्रेण स्वीक्रियते । तेन प्रबृद्धबलो वृत्रहा भवति । "त्रिकद्रुकेषु चेतनं देवासो यज्ञमन्तत । तमिद्वर्धन्तु नो गिरः" । (८.९२.२१) । अत्र देवाः चेतनं ज्ञानसाधनं यज्ञं 'त्रिकद्रुकेषु विस्तारितवन्तः' इत्युक्तम् । त्रिकद्रुकाः त्रिलोकी त्रिपात्रीति गृहीते सुगमं तात्पर्यम् । 'त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाक्षिरं तुविशुष्मस्तृप्तं सोममपिबत्' (२.२२.१) अत्रापि अस्मद्विवरणस्योपपत्तिर्दृष्टव्या ॥

क्र. ४. वृत्रहतेः परं वृत्रानुयायिनां मायाविनां च्चंसेन उपसं द्यां सूर्यं च अजनय-दिन्द्रः । वृत्रवधस्य युगपत् फलानि प्रागुपन्यस्तानि स्मार्थाणि । अद्यस्तात् अचिचित्-समुद्रादेव सूर्यस्योदयो जन्म । तथा दिवः उपसथ । उच्चमं सत्यं ज्योतिः सूर्यः । अन्यथ तदनुरोधेनागधार्यम् । 'वि गोभिरद्भिभैरयत्' (१.७.३) इति प्राग् व्याख्यातम् । क्र. ७. 'अपात् अहस्तः' अहिः सर्पः स्वभागतः अपाणिपादोऽपि, छिन्नबाहुः सर्वथा छिन्नाङ्ग इति पूर्वमन्त्रोक्त्यनुसारेण ग्रहणेऽदोषः । क्र. ८. नदं नेत्यृचि 'मनो रुहाणा अति यन्त्यापः' इत्यस्य तात्पर्यमवधेयम् । तमोमूर्तेस्सुरस्य वृत्रस्याधः पतने तेन पूर्वं निरुद्धाः आपः विमोचिता अधुना तमतिक्रम्य ऊर्ध्वं मनोभुवं आरोहन्ति, न तु तिरश्चीनतया प्रवहन्ति । तावत्क्रियाधाराः एतावन्तं कालं तमसाऽऽवृताः पर्यन्ते पर्वतेन वा जडेनावरकेण वा बन्धिताः अन्नप्राणमयप्रस्योपरि गत्वा मनोभुवं फलितां कर्तुं उद्गताः प्रवहन्ति ॥

अ. ९. दातुः वृत्रमाता, दितिरित्युच्यते । उभयोरग्रयणार्थः समानः । दाप् लज्ज
इत्यस्मान्निष्पन्नौ । अखण्डात्मिकायाः इन्द्रादिदेवमातुरदितेः विपरीता दितिः खण्डात्मिका
वृत्राद्यसुरमाता । वृत्रे हन्यमाने स्वस्या बाहुप्रसारेण वज्रग्रहारं परिहर्तुं स्थिता तन्माता ।
तदानीं माता उपरि अधस्तात् वृत्रः हत एव । सेयं खण्डिता खण्डात्मिका सर्व-
भूतविभागभेदमूलभूता अपरा प्रकृतिः वृत्रमाता उपरि, तज्जातो घनीभूततमोमूर्तिरधस्ताच्च
निधेष्टं अभजताम् । अनेन तमसोऽगाध-दुष्प्रवेश-अदृश्यता लक्ष्यते । तं अन्तर्धारयन्त्याः
जडतमः प्रकृतेः दृश्यता च गम्यते । अ. १०. स वृत्रः 'दीर्घं तम आशयत्' मृतिग्रायां
दीर्घनिद्रामास्थितः, सुप्तो निधेष्टोऽभूत्, तस्य शरीरं 'निष्णं' अपां मध्येऽन्तर्हितम् ।
अ. १४. अत एव वा इन्द्रस्य वृत्रं हतमतोऽपि भीतिर्जाता वृत्रापि निलीनः पुनर्निर्गतः
स्याद्वेति । वृत्रः अयोगतो न दृष्टः, वृत्रमार्तन सुप्ता निधेष्टा लक्षिता । इदं च भय-
कारणं इन्द्रस्येत्यस्मद्दृष्टः । वृत्रवधपापाद् भीतिरिति कथा पुराणेषु प्रसिद्धा, तत्र नास्मा-
कमादर इति किञ्च वक्तव्यम् ? अ. १५. 'अरान् न नेभिः परि ता बभूव' इत्युपमया सर्वं
जगत् परितो वृत्त्या शक्त्या परिमाणेन च महानिन्द्रस्तस्य स्थितिकृत् आधारश्च भजतीति
अपेक्षितैशाल्यं धोत्यते ॥

'एतायामे'ति सूक्ते विणेषतोऽग्रयेया विषयाः व्याख्यायां अङ्गिरोविचारे अन्यत्र
चोपन्यस्ताः । गोकामानामामन्त्रणपूर्वकं सूक्तमारभत ऋषिः । अ. ६. 'नयग्नाः इन्द्रं
अपातयन्त' इत्यत्र अङ्गिरसः स्वमन्त्रमलीरिन्द्रं उद्योजितयन्त इत्युक्तमग्रयेयम् । 'अद्रि
रुज्जङ्गिरसो रवेण' इत्यादिमन्त्रणंरिदं च सङ्गच्छते । वृत्रे हते, अदृश्यतां गते,
दीर्घस्वापमास्थितेऽपि तदीयानुचराः न युद्धान्निवृत्ता इति बहुधा कीर्त्यतेऽस्मिन् सूक्ते ।
तेन तमोनाशे निर्वर्तितेऽपि तच्छेषो व्याघ्रियत एव कञ्चित्कालमिति बोध्यम् । एव-
मन्येषाममुराणां यया संहारः कृतः, तथा कुत्सादीनां प्रतिमानभूत-पुरुषाणां रक्षणं च
कृतं भगवन्तन्द्रेणेति सूक्तममाप्तिः । अन्ये च विस्तरास्तत्र तत्र व्याख्याता इत्यलं
दिद्व्याप्रदर्शनेन ॥

अथ सप्तमेऽनुवाके 'विश्विनो अद्य' इति चतुर्थं द्वादशर्चं सूक्तम् । हिरण्यस्तूप एव ऋषिः अधिनो देवता । 'क व्री चक्रा' इति नवमी 'आ नो अधिना' इति द्वादशी च त्रिष्टुभौ शिष्य जगत्यः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

विश्विनो अद्या भवतं नवेदसा विभुर्वा याम उत रातिरश्विना ।

युवोर्हि यन्लं हिम्येव वाससोऽभ्यायंसेन्या भवतं मनीषिभिः ॥१॥

विः चित् नः अद्य भवतम् नवेदसा विऽभुः वाम् यामः उत रातिः
अश्विना युवोः हि यन्लं हिम्याऽइव वाससः अभिऽआयंसेन्या भवतम्
मनीषिभिः ॥

हे नवेदसा ज्ञातारौ कालविभागस्य काले कर्तव्यस्येति वा शेषः, अधिना हे अधिनो, अद्य इदानीं नः अस्मदर्थं विः चित् त्रिवारमपि भवतम् युवां सन्निहितौ भवतम् । अत्र 'विः' इति सवनत्रयापेक्षं अधिनोरागमनं प्रार्थितं याज्ञिकपक्षे । अन्तर्यजने तु सर्वत्र अस्मिन् सूक्ते त्रिसंख्या भूरादिलोकत्रयं तत्सदृशं अन्तःस्थानत्रयं देहप्राणमनस्त्रयं तत्तदुचितनिष्ठानियमानुसारप्राप्तं कालविभागं देशविभागं वा द्योतयतीति बोध्यम् । अत्र त्रिरिति अन्तर्यजनविधानाधीनं दिव्यं समयभेदं बोधयेत् । तथा अधिनोः समयानुसारेणागमनं सन्निधानं सुलभमित्याह । वाम् युवयोः यामः यानसाधनभूतो रयः विशुः सर्वतो व्याप्तः, उत अपि च रातिः दानं स्वीयसन्निधेरिति शेषः, विश्वरिति संबन्धः । युवोः युवयोः यन्त्रम् हि उभयोर्नियमनं अस्ति खलु । तत्र दृष्टान्तमाह । वाससः वासरस्य हिम्या इव राज्या इव, यथा दिवसस्य राज्या सह संबन्धो नित्यो नियमितः तद्वत् । तथा परस्परनियमनसम्पन्नौ युवां मनीषिभिः धीमद्भिः देवताविषयकमेधाशालिभिः अभितो नियन्तव्यौ भक्तिचलेन युष्मदनुग्रहवशात् सान्निध्यं कर्तुं स्वयं तद्वशवर्तिनौ भवतम् ।

नवेदसा—'नप्राण् नपाचवेदा' इत्यादिना नजः प्रकृतिभावे प्राप्ते, न वेदः ज्ञानं यस्येति विग्रहो वक्तव्यः । अतः एव 'विपरीतं न वित्तः इति नवेदसौ' इति सायणः । अन्यत्र न वेदो यस्य न इति नञ्द्वयं विग्रहे प्रयुज्य कथञ्चित् समर्थ-

यति । अवयवार्थः संदिग्ध एव । कविर्मनीषीति तन्नामसु पठितत्वात् । नवेदः-
शब्दप्रयोगस्यलेपु ज्ञात्रार्थस्य सङ्गतेः । नवेदाः ज्ञाता, निरीक्षक इत्याद्यर्थे ग्राह्यः ।
यामः-यायते गम्यतेऽनेनेति यामः, मन् । युवोः-छन्दसि यलोपः, टिलोपश्च । हिम्या
इय-हिमा रात्रिनाम, ततस्तृतीयैकवचनस्य इयादेशः । वाससः-वस आच्छादने वास-
यति प्रकाशनेनेति अहर्वासः । अम्यायंसेन्या-अभि-आङ् इति उपसर्गद्वयपूर्वकात् यम
उपरम इति धातोः औणादिकः सेन्यप्रत्ययः ॥

‘हिम्येव वाससः’ इत्यत्र हिमयुक्तया राज्ञ्या सह (शैत्यवाधानिचारणाय) वाससः
आच्छादनस्य वस्त्रस्वेव इति नव्यानां एके । एते च मन्यन्ते-हेमन्तरात्रौ आच्छादनं
यथा आश्रयन्ते जनाः, तथा अश्विनौ वयमाश्रयामहे इति ऋषेर्विवक्षेति । बहुशब्दा-
भ्याहारनिष्पादनीयोऽयं भावः । नैतद्युक्तम् । अत्र अश्विनोरुभयोः ‘यन्त्रम्’ नियन्त्रणं
नियमनरूपः संबन्धः अहोरात्रवदित्युक्तम् । यद्यपि तौ पृथक् जातौ ‘भवतः ‘नाना
जातौ’ (५.७३.४), तथापि नासे अश्विणी हस्तौ दम्पती इत्यादिवत् समानकार्यप्रवृत्तौ
नियतसंबन्धौ नित्यद्वन्द्वभूतौ इति विभ्रुतौ चेदे (मं. २. सू. ३९) । तदेवेह प्रतिपादितं
‘हिम्येव वासस’ इति दृष्टान्तेन । अश्विनावधिकृत्य माधुच्छन्दसे तृचे विचारितम् ॥
(मं. १. सू. ३. पृ. ११२-११६) ॥

द्वितीयामृचमाह—

तयः पवयो मधुवाहने रथे सोमस्य वेनामनु विश्व इद्विदुः ।

तयः स्कंभासः स्कभितासः आरभे विनक्तं याथस्त्रिर्विश्वना दिवा ॥२॥

तयः पवयः मधुवाहने रथे सोमस्य वेनाम् अनु विश्वे इत् विदुः
तयः स्कंभासः स्कभितासः आरभे विः नक्तम् याथः विः उम् इति
अश्विना दिवा ॥

मधुवाहने मधु सोम्यं मधु देवानां अशनं प्रसिद्धं, तद्वाप्तवेऽनेनेति मधुवाहनः
तद्युक्त इत्यर्थः तस्मिन् रथे अदिनोः रथे त्रयः त्रिसंख्यायाः भूरादिरित्याप्तदृष्ट्याः
पत्रयः पञ्चदशः चक्रविशेषाः सन्ति । मोमम्य विश्वमत्तास्त्रिरांशभूत-स्तात्मनः सोम-
स्य राज्ञः वेनाम् अनु कमनीयां कान्तां मोग्यभूतां आनन्दमयीं उत्तम-योतिर्भुवं अनुलक्ष्य

प्रयाणे विश्वे सर्वेऽपि देवाः विदुः इत् जानन्त्येव, सोमस्य वेनामनु उक्तलक्षणस्य रथस्य गमनं इति शेषः । अत्र सोमस्य चन्द्रस्य भार्यया वेनया सह विवाहे अधिनोर्गमन-मुक्तमिति मन्यते सायणः । न काष्णेपा कथा श्रूयते ब्राह्मणाख्यायिकासु पुराणकथासु वा । अथ सोम इह चन्द्रश्चेत् 'गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे' (१. २२. १४) 'इत्या चन्द्रमसो गृहे' इत्यादिमन्त्रप्रतिपादितं तत्त्वमवधेयम् । रथगमनसाधनं त्रिचक्रमुक्तम् । आलम्बनार्थाः त्रयः स्तम्भा रथे प्रोच्यन्ते । त्रयः स्कम्भासः स्तम्भाः आरभे आलम्बितुं स्कमितासः स्थापिताः रथस्योपरि इति शेषः । हे अधिना अधिनौ, युवां त्रिः त्रिवारं नक्तम् रात्रौ यायः गच्छथः, त्रिः त्रिवारं दिवा अहनि यायः गच्छथः । उ पादपूरणे । अविद्याच्छन्ना तमोव्याप्ता रात्रिः अधस्तनत्रैलोक्यावस्थानं लक्षयति, अहस्तु नित्यप्रकाशं ऊर्ध्वं त्रैलोक्यमिति विवेकः । 'नक्तोपासे'त्यत्र व्याख्या (१. १३. ७) तत्त्वबोधाय कल्पेत ॥ स्कम्भासः, स्कमितासः—स्कम्भः सौत्रो धातुः, द्वितीयस्य इडागमो निपातितः । आरभे—रभ रामस्ये, भावे क्प् ॥

तृतीयामृचमाह—

समाने अहन्त्रिरवद्यगोहना त्रिरथ यज्ञं मधुना मिमिक्षतम् ।
त्रिर्वाजवतीरिपो अश्विना युवं दोषा अस्मभ्यमुपसंश्च पिन्वतम् ॥३॥
समाने अहन् त्रिः अवद्यगोहना त्रिः अथ यज्ञम् मधुना मिमिक्ष-
तम् त्रिः वाजवतीः इपः अश्विना युवम् दोषाः अस्मभ्यम् उपसं च
पिन्वतम् ॥

हे अधिना* अश्विनौ, युवम् युवाम् समाने अहन् एकस्मिन्नेव दिने अन्तर्यजने चलति त्रिः त्रिवारं अवद्यगोहना अगधानां यजनगतदोषाणां गोहनौ गृहयितारौ, दोषा-पनोदकारिणौ इत्यर्थः । त्रिवारं देहव्रयापेक्षया स्यात् । अथ इदानीं यज्ञम् अस्मदीयं यजनं त्रिः त्रिवारं मधुना दिव्येन रसेन मिमिक्षतम् सिञ्चतम्, रसार्द्रं क्रियताम-स्मदन्तर्यजनम् । किञ्च दोषाः रात्रीः उपसः च दिवसांश्च, निरन्तरं अहोरात्रमित्यर्थः त्रिः त्रिवारं वाजवतीः समृद्धिमतीः इपः प्रबलधरेणाः अस्मभ्यम् पिन्वतम् सिञ्चतम् ॥

मिमिक्षतम्—मिह सेचने, सनः किञ्चाह्वयूपधगुणामावः । पिन्वतम्—पिबि सेचने, इदिच्चात् नुप् ॥

चतुर्थीमृचमाह—

त्रिर्वर्तिर्यातं त्रिरनुव्रते जने त्रिः सुप्राव्ये त्रेधेवं शिक्षतम् ।

त्रिर्नान्द्यं वहतमश्विना युवं त्रिः पृक्षो अस्मे अक्षरेव पिन्वतम् ॥४॥

त्रिः वर्तिः यातम् त्रिः अनुव्रते जने त्रिः सुप्रऽअव्ये त्रेधाऽइव शिक्षतम् त्रिः नान्द्यम् वहतम् अश्विना युवम् त्रिः पृक्षः अस्मे इति अक्षराऽइव पिन्वतम् ॥

हे अश्विना अश्विनौ, युवम् युवां वर्तिः वर्तनं, अस्मद्वर्तिं त्रिः यातम् त्रिवारं प्राप्तु-
तम् । तथा अनुव्रते जने अनुकूलव्यापारपरे जने त्रिः यातमिति सम्बन्धः । दैव्यं
कर्मैव अनुकूलव्यापारः तद्यक्ते जने अनुग्रहः क्रियताम् । त्रिः त्रिधा सुप्राव्ये सुष्ठु प्रकर्षेण
अवितुं रक्षितुं योग्ये कर्मणि अन्तर्यजने विषये त्रेधा इव त्रिप्रकारैरिव शिक्षतम् अस्मान्
शिक्षयतं (अन्तर्भावितप्यन्तः) रहोविद्यां नः प्रापयतमित्यर्थः । नान्द्यम् नन्दनीयं, प्रीति-
करं फलं त्रिः वहतम् प्रापयतम् । अस्मे अस्मास्व त्रिः त्रिवारं पृक्षः प्रीणनं दिव्यं रसं
पिन्वतम् सिञ्चतम् । कानीव ? अक्षरेव अक्षराणि उदकानि यथा पर्जन्यो वर्षति तद्वत् ।
अक्षरा उदकनाम् ॥ वर्तिः-वर्ततेऽत्रेति वर्तिः । सुप्राव्ये-सुप्रपर्वकादवतेः कर्मणि ण्यत् ।
नान्द्यम्-ण्यदन्तः । पृक्षः-पृची संपर्के, प्रीणनेऽपि वर्तते, असुनि सुडागमः । प्रीणयितृत्वा-
दर्नं पृक्षो भवति सायणीये, कुक्षिसम्पर्चनाद्या ॥

पञ्चमीमृचमाह—

त्रिर्नो रयिं वहतमश्विना युवं त्रिर्देवताता त्रिरुतावतं धियः ।

त्रिः सौभगत्वं त्रिरुत श्रवांसि नखिष्ठं वां सूरै दुहितारुहद्वर्थम् ॥५॥

त्रिः नः रयिम् वहतम् अश्विना युवम् त्रिः देवऽताता त्रिः उत
अवतम् धियः त्रिः सौभगऽत्वम् त्रिः उत श्रवांसि नः त्रिऽस्थम् वाम् सूरै
दुहिता आ रुहत् रथम् ॥

हे अश्विना अश्विनौ, युवम् युवां रयिम् धनं त्रिः त्रिवारं नः अस्मात् वहतम्
प्रापयतम् । देवताता देवतातौ (स्वार्थिकः तातिल् प्रत्ययः) देवसदसीत्यर्थः त्रिः त्रिवारं
आगच्छतमित्यध्याहारः । उत अपि च त्रिः धियः बुद्धीः अवतम् प्रवर्धयतं, सौभगत्वम्

सौभाग्यं अपि च त्रिः बहत्तम् । उत अपि च त्रिंशति दिव्यावेशश्रवणानि नः अस्मभ्यं
त्रिः बहत्तम् । याम् युगयोः त्रिष्टम् त्रिचक्रावस्थितं रथम् सुरे सूर्यस्य (विभक्तित्वव्यत्ययः)
दुहिता पुत्री आरूढत् आरूढवती । अग्निनोर्भार्या सूर्या तद्रथमारोहतीति प्रसिद्धम् ।
आग्निनतत्त्वविचारे चोपन्यस्तम् ॥

त्रिष्टम्-त्रिषु तिष्ठतीति, सस्य पत्वम् । सुरे-पू प्रेरणे, क्रन् प्रत्ययः । दुहिता-दुर्हिता
दूरे हितेति यास्कः, दुह धातोर्निष्पन्नो दुहितृशब्दः, दोग्धि पितरौ दुहिता ॥

पष्ठीमृचमाह—

त्रिर्नौ अश्विना दिव्यानि भेषजा त्रिः पार्थिवानि त्रिरु दत्तमश्व्यः ।

ओमानं शंयोर्ममकाय सुनवे त्रिधातु शर्म बहत्तं शुभस्पती ॥६॥

त्रिः नः अश्विना दिव्यानि भेषजा त्रिः पार्थिवानि त्रिः ऊम् इति
दत्तम् अतःश्व्यः ओमानम् शंयोः ममकाय सुनवे त्रिधातु शर्म
बहत्तम् शुभः पती इति ॥

हे अश्विना अश्विनौ, नः अस्मभ्यं दिव्यानि द्युस्थानानि भेषजा औषधानि त्रिः
त्रिवारं दत्तम् प्रयच्छतम् । पार्थिवानि पृथिवीस्थानानि औषधानि त्रिः दत्तम् । तथा अवुभ्यः
उ आप्यस्थानाद् अन्तरिक्षादपि औषधानि त्रिः दत्तम् । हे शुभस्पती शोभनस्य सर्वस्य
पालकौ, ममकाय मदीयाय सुनवे पुत्राय शंयोः बार्हस्पत्यस्य ऋषेः ओमानम् रक्षात्मकं
सुखं दत्तम् । तथा त्रिधातु त्रयाणां अन्नप्राणमनसां धारकं (त्रयो धातवो धारकाः
यस्मिन् तत्) शर्म शरणं सुखं वा बहत्तम् प्रापयतम् ॥ ओमानम्-अवतेः । शुभस्पती-
व्याख्यातम् ॥

शंयुः ऐतिहासिकः । शं शान्तिसुखमात्मन इच्छतीति शंयुः, शान्तिसुखप्रतिष्ठाया निद-
र्शनभूत ऋषिः । तोरु-तनय-अपत्य-प्रजा-पुत्रादिशब्दाः रहस्यार्थपक्षे यजमानस्य ऋषेः
दिव्यसमृद्धिविमरा रहोविधासन्तानमहिम्ना प्रजासु प्राप्तप्रतिष्ठा इति बोध्यम् ॥ भेषजानि
नानाविधातिहराणि । “त्रिधातु” वातादिधातुत्रयशमनविषयमिति भैषज्यपक्षमाचक्षते सायणः ।
अस्याप्यन्तर्मानो भवतु नाम । नेदं धातुत्रयं वातादिकमात्रं, मन्त्रान्तरेषु त्रिधातुशब्दार्थ-
मन्यैराचष्टे । मा भृदिह विस्तरः ।

इति प्रथमस्य तृतीये चतुर्थो वर्गः

सप्तमीमृचमाह—

त्रिर्नो अश्विना यजता दिवेदिवे परि त्रिधातु पृथिवीमशायतम् ।

तिस्रो नासत्या रथ्या परावत आत्मेव वातः स्वसराणि गच्छतम् ॥७॥

त्रिः नः अश्विना यजता दिवेऽदिवे परि त्रिऽधातु पृथिवीम् अशाय-
तम् तिस्रः नासत्या रथ्या पराऽवतः आत्माऽइव वातः स्वसराणि
गच्छतम् ॥

हे अश्विना अश्विनौ, दिवेदिवे अद्वयः यजता यजनीयौ युवां नः अस्मदीयां पृथिवीम्
जागरितस्यानां अन्नमपक्षेत्रभूतां भूमिं, तत्सदृशीं चित्तिं, परि परितः त्रिः प्राप्य त्रिधातु त्रयो
धातुः धारकाः कक्ष्यात्रयभूताः अन्नमयाद्याधारतत्त्वत्रयात्मकाः यस्मिन् कर्मणि तत् अशायतम्
अशयातां, शयनं कुरुतम् । हे रथ्या नासत्या रथस्वामिनौ अश्विनौ, तिस्रः उक्तलक्षणां
त्रिकक्ष्यायुक्तां पृथिवीमित्यर्थः परावतः परस्मात् स्थानादत्यन्तदूरात् गच्छतम् प्राप्नुतम् ।
तत्र दृष्टान्तः—आत्मा इव आत्मभूतः वातः प्राणनायुः स्वसराणि स्ववासस्थानानि यथा गच्छति
तद्वत् । आत्मा जीवः प्राणात्मा यथा स्वीयं शरीरं प्रविशति तथा अश्विनौ परमाद्वायुः
आगत्य त्रिकक्ष्यायुक्तं पार्थिवस्थानमस्मदीयं वेदिस्थानीयं शरीरं प्रविशताम् इति प्रार्थना ॥

यजता—यजतेः अतच् प्रत्ययः । अशायतम्—अशयातां, ह्रस्वदीर्घयोर्व्यत्ययः । रथ्या—
रथाहौ, यप्रत्ययः । नासत्या, स्वसराणि, व्याख्यातौ प्रथमानुवाके ॥

अष्टमीमृचमाह—

त्रिरश्विना सिन्धुभिः सप्तमातृभिस्त्रय आहावात्रेधा हविष्कृतम् ।

तिस्रः पृथिवीरुपरि प्रवा दिवो नाकं रक्षेथे द्युभिर्ऋतुभिर्हितम् ॥८॥

त्रिः अश्विना सिन्धुऽभिः सप्तमातृऽभिः त्रयः आऽहावाः त्रेधा हविः
कृतम् तिस्रः पृथिवीः उपरि प्रवा दिवः नाकम् रक्षेथे इति द्युऽभिः
ऋतुऽभिः हितम् ॥

हे अश्विना अश्विनौ, सप्तमातृभिः सप्ततच्चात्मिकाः मातृस्थानीयाः आपः यासां तामिः
सिन्धुभिः स्यन्दनशीलाभिः नदीभिः शोधयन्तीभिः त्रिः सोमसंस्कारः कृत इति शेषः । तथा

त्रयः त्रिसंख्याकाः आहावाः कूपस्थानीयाः सोमस्याधारपात्रभूताः सिद्धा भवन्तीति शेषः । त्रेधा त्रिभिः प्रकारैः, दैव्यसमयानुसारेण त्रिधा समर्पणीयं हविः सोमरूपं कृतं संपादितम् । तिस्रः पृथिवीः उपरि तिसृभ्यः भूर्भुवस्स्वरिति लोकत्रयवर्तिनीभ्यः भूमिभ्यः ऊर्ध्वं प्रवा प्रवौ प्रवन्तौ गच्छन्तौ युवां दिवः द्युसंघन्धिनां नाकम् स्वलोकभूतं ज्योतिरात्मानं सूर्यं रक्षेथे रक्षयः । कीदृशं नाकम् ? द्युभिः अहोभिः अक्षतुभिः रात्रिभिः च हितम् स्थापितम् ॥ प्रवा-ग्रुह् गतौ प्रवेते गच्छत इति प्रवौ ॥

सप्ततत्त्वात्मकचित्तजोवाहिनीभिः शक्तिभिः सर्वसत्त्वोपभोगसारभूतः संमदात्मा सोमः संस्कृतः । तदाधारपात्राणि अन्नमयादीनि कूपसदृशानि त्रीणि सिद्धानि । हे अश्विनौ, परिगृहेषां मधुपातमौ युवां त्रैलोक्यादूर्ध्वं गच्छतम् । गत्वा च तत्र नः उत्तमं ज्योतिः रक्षतम् । तच्च सूर्याख्यं नाकपदवाच्यं 'स्वः' नैकेन अह्ना प्रतिष्ठापितम् । 'द्युभिः' अहोभिः प्रकाशदशा लक्षिताः । 'अक्षतुभिः' रात्रिभिरप्रकाशदशाश्चेति बोध्यम् । 'अह्ना अनुवाकं अधीते' इतिवद् अपघर्गे तृतीया । पर्यायेण प्रकाशप्रकाशदशाभिः अन्तर्यजनगताभिः निष्पादितं उत्तमं नाकपदं नः । तद्रूप्यतां युवाभ्यामस्मदर्शम् इति सूर्यं तत्त्वम् ॥

नवमीमृचमाह—

क १ त्री चक्रा त्रिवृतो रथस्य क १ त्रयो बंधुरो ये सनीळाः ।

कदा योगो वाजिनो रासंभस्य येन यज्ञं नास्त्योपयाथः ॥९॥

क १ त्री चक्रा त्रिवृतः रथस्य क १ त्रयः बंधुरः ये सनीळाः कदा योगः वाजिनः रासंभस्य येन यज्ञम् नास्त्या उपयाथः ॥

हे नास्त्या अश्विनौ, त्रिवृतः त्रिभिरियते वर्त्यते वा भागैः त्रिवृत् तस्य त्रिधाभूतस्य रथस्य शुष्मदीपस्य त्री त्रीणि चक्रा चक्राणि क कुत्र सन्ति ? अस्मदीयः सन्नाहो भवत्येव, शुष्मदीपो रथस्तु अद्यापि न लक्ष्यते, क्षिप्रं कृपां कुरुतं, सन्नाहो रथ आगच्छतु इत्याह— ये सनीळाः नीटान् रथस्योपरि निवेशनस्थानं तेन सह वर्तन्ते ते बंधुरः नीटवन्धनाधार-भूताः त्रयः आधारस्तम्भाः क वृत्र स्थिताः ? कदा कस्मिन् काले वा वाजिनः अश्वस्थानी-यस्य रामभस्य गर्दभस्य (रामभस्य आश्विनमाहृतं प्रसिद्धम्) योगः रथसंयोजनं निष्पन्नमिति नास्माभिर्ज्ञाप्यते । येन त्रिचक्रत्रिनीडरासभयोगगता रथेन यज्ञम् अस्मदीयं यजनं उपयायः

युवां प्राप्नुयः । त्री, चक्रा-उमयोः शैलौपः छन्दसि । बन्धुरः-बन्धेरौणादिक उरग्रत्ययः,
वस्य वत्त्वं छान्दसम् ॥

दशमीमृचमाह—

आ नासत्या गच्छतं हूयते हविर्मध्वः पिवतं मधुपेभिरासभिः ।

युवोर्हि पूर्वं सवितोपसो रथमृताय चित्रं घृतवन्तमिष्यति ॥१०॥

आ नासत्या गच्छतम् हूयते हविः मध्वः पिवतम् मधुऽपेभिः आसऽ
भिः युवोः हि पूर्वम् सविता उपसः रथम् ऋताय चित्रम् घृतवन्तम्
इष्यति ॥

हे नासत्या अश्विनौ, आगच्छतम्, अस्माभिः हविः हूयते सोमरूपं हविर्दीयते ।
युवां च मधुपेभिः मधु पिवन्तीति मधुपानि तैः आसभिः आस्यैः, आस्पृशब्दस्य आसन्ना-
देशः, मध्वः मधूनि (लिङ्गव्यत्ययः यणादेशछान्दसः) मधुराणि हवींषि सोमात्मकानि
पिवतम् । हि यस्मात् सविता सर्वप्रेरको देवः सूर्यः उपसः पूर्वम् उपस उद-
यात् पुरा युवोः युज्योः रथम्, ऋताय सत्याय ज्योतिषे उत्तमं पदं प्रति, इष्यति
प्रेरयति । कीदृशं रथम् ? चित्रम् पूर्वोक्तलक्षणं त्रिचक्रादियुक्तं विचित्रं, घृतवन्तम्
दीप्तिमन्तम् । यस्मादेवं प्रेरयति सूर्यः, तस्मात् सोमं शीघ्रं पिवतमिति संबन्धः ॥

एकादशीमृचमाह—

आ नासत्या त्रिभिरेकादशैरिह देवेभिर्यातं मधुपेयमश्विना ।

प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृक्षतं सेधतं द्वेयो भवतं सचाभुवा ॥११॥

आ नासत्या त्रिभिः एकादशैः इह देवेभिः यातम् मधुऽपेयम् अश्विना
प्र आयुः तारिष्टं निः रपांसि मृक्षतम् सेधतम् द्वेयः भवतम् सचाऽभुवा ॥

हे नासत्या अश्विना क्षिप्रगतिकौ अश्विदेवौ, युवां इह अत्रास्मद्यजने त्रिभिः
त्रिसंख्याकैः एकादशैः एकादशात्मकवर्गत्रयगतैः देवेभिः देवैः सह मधुपेयम् सोमरूप-
मधुपानममिलक्ष्य आयातम् आगच्छतम् । आयुः आयुष्यं प्रतारिष्टम् प्रवर्धयतम् ।
रपांसि दुरितानि निर्मृक्षतम् निःशेषेण शोधयतम् । द्वेयः द्वेयकारिणः सेधतम् प्रतिपिद्वान्

कुरुतम् । सचाभुवा अस्माभिः सहावस्यितौ भवतम् । अस्यामृचि एकादशात्मकवर्गत्रयगता देवा उक्ताः । एकैकस्मिन् स्थाने एकादश देवाः, पृथिव्यादिलोकत्रये त्रयस्त्रिंशद्देवा भवन्ति । तर्हि नेमे अष्टौ वसवः एकादश रुद्राः द्वादशादित्याः प्रजापतिर्वपद्कारश्चेति पुराणप्रसिद्धा भवन्ति । क इमे एकादशेति निर्णयो दुष्करः ॥

एकादशैः—एकादशानां पूरणैः, तस्य पूरण इति ङट् । मधुपेयम्—पा पाने, कर्मणि यत् । तारिष्टम्—तरतेर्ङुङ्, छान्दसम्, लोटर्थे । मृशतम्—मृश आमर्शने, लोटर्थे लुङ् । द्वेपः—कर्तारि विच् । सचाभुवा—सचा सह भवत इति सचाभुवौ ॥

द्वादशीमृचमाह—

आ नो अश्विना लिङ्घता रथेनार्वाञ्च रयिं वहतं सुवीरम् ।

शृण्वन्ता वामवसे जोहवीमि वृधे च नो भवतं वाजसातौ ॥१२॥

आ नः अश्विना लिङ्घता रथेन अर्वाञ्चम् रयिम् वहतम् सुवीरम् शृण्वन्ता वाम् अवसे जोहवीमि वृधे च नः भवतम् वाजसातौ ॥

हे अश्विना अश्विनौ, नः अस्माकं अर्वाञ्चम् अभिमुखं सुवीरम् शोभनवीरबलोपेतं रयिम् धनं लिङ्घता त्रिषु लोकेषु वर्तमानेन रथेन पुरयोर्वहनसाधनेन आयहतम् आनीय प्रापयतम् । शृण्वन्ता अस्मदीयां वाचं शृण्वन्तौ वाम् युवां अवसे अस्मद्रक्षणार्थं जोहवीमि आह्वयामि नः अस्माकं वाजसातौ समृद्धिलामे कर्मणि वृधे च वर्धनाय च भवतम् ॥ जोहवीमि—द्वेज् स्पर्धायां शब्दे च, यङ्लुकि लङुत्तमैकवचने ईडागमः । वृधे—वृधु वृद्धौ भावे क्प् । वाजसातौ—वाजानां सातिर्यश्चेति बहुव्रीहिः ॥

इति प्रथमस्य तृतीये पञ्चमो वागः

अयं 'हवाम्यग्निम्' इति एकादशर्चं पञ्चमं सूक्तं हिरण्यस्तूपस्पर्धम् । आद्या नग्नी च जगतीच्छन्दस्के । शिष्टास्त्रिष्टुभः । कृत्स्नस्य सूक्तस्य सविता देवता । आद्याया अग्न्यादयो लिङ्गोस्तदेवताः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

हवाम्यग्निं प्रथमं सुस्तये हवामि मित्रावरुणाविहावसे ।

हवामि राक्षीं जगतो निवेशनीं हवामि देवं सवितारंमृतये ॥१॥

ह्यामि अग्निम् प्रथमम् स्वस्तये ह्यामि मित्रावरुणौ इह अवसे
ह्यामि रात्रीम् जगतः निऽवेशनीम् ह्यामि देवम् सवितारम् ऊतये ॥

स्वस्तये (स्वस्ति अविनाशिनाम्) अविनाशाय प्रथमम् आदौ अग्निम् ह्यामि आह-
यामि । इह अत्र यजने अग्रे रक्षणाय मित्रावरुणौ ह्यामि । जगतः जङ्गमस्य
लोकस्य निवेशनीम् स्थितिहेतुभूतां रात्रीम् अप्रकारमयीं दिवसप्रतिद्वन्द्वभूतां अन्तर्निहित-
सर्वसृष्टिर्मां जगदाविष्कारप्रयोजिकां अनाविष्कृतममस्तजगदाधारभूतां रात्रिदेवतां ह्यामि ।
ऊतये अस्मद्वर्धनाय सवितारम् देवम् सर्वप्रेरकं सूर्यं ज्योतिर्मयं ह्यामि ॥ रात्रीम्-
रात्रेधाजमाविति टीप् । निवेशनीम्-निवेशनेऽस्यामिति निवेशनी, अधिकरणे ल्युट् ॥

द्वितीयामृचमाह—

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्मृतं मर्त्यं च ।

हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुव्नानि पश्यन् ॥२॥

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानः निवेशयन् अमृतम् मर्त्यम् च
हिरण्ययेन सविता रथेन आ देवः याति भुव्नानि पश्यन् ॥

कृष्णेन कृष्णवर्णेन रजसा लोकेन मार्गेण वर्तमानः उदितो गच्छन्, अमृतम् मरण-
रहितं देवं मर्त्यं च मनुष्यं च निवेशयन् यथास्थानमनस्थापयन् सविता देवः सर्वप्रेरको
ज्योतिष्मान् सूर्यः हिरण्ययेन सुवर्णमयेन रथेन आपाति आगच्छति । किं कुर्वन् ?
श्रुत्वानि पश्यन् सर्वं जगज्जातं अवैक्षमाणः, स्वेन ज्योतिषा प्रकाशयन्नित्यर्थः । इद-
मनयम् । अधोऽधुर्वन् “तममा पस्विताम्” । तस्मादुदेति प्रज्ञानघनज्योतिः सूर्यः ।
कृष्णवर्णस्य प्रतिद्वन्द्वी हिरण्यवर्णः । मर्त्यं अमृतं च प्रकाशय अनस्थापयति उदितः
सुवर्णज्योतिरात्मा सूर्यः । तथा अनस्थापनेन उभयोः कर्म सुरुं भरति । मर्त्यस्य
कार्यं यजनं, येन अमृतत्वलाभः । अमृतस्य देवजातस्य कार्यं तु मर्त्योपकारकत्वम् ।
एवं अमृतं मर्त्यं च निवेशयन्नुदितश्चरति सविता ॥ हिरण्ययेन—हिरण्ययेन, मयटो
मकारलोपः निपातितः । मर्त्यम्—मर्ते भर्तुं, छन्दसि यत् । अमृतम्—मृतं मरणं
नास्त्यस्येति बहुव्रीहिः ॥

तृतीयामृचमाह—

याति देवः प्रवता यात्युद्वता याति शुभ्राभ्यां यजतो हरिभ्याम् ।

आ देवो याति सविता परावतोऽप विश्वां दुरिता वार्धमानः ॥३॥

याति देवः प्रऽवता याति उतऽवता याति शुभ्राभ्याम् यजतः
हरिभ्याम् आ देवः याति सविता परावतः अप विश्वा दुःइता
वार्धमानः ॥

देवः द्योतमानः सूर्यः प्रवता प्रवणता मार्गेण याति गच्छति, तथा उद्वता उद्वम-
यता मार्गेण याति, ऊर्ध्वस्थानादचरोहति, इतश्च ऊर्ध्वमारोहति । इदं च आरोहणा-
चरोहणात्मकं यजमानानुग्रहार्थकं ऋतज्योतिर्गमनं अन्तर्यजने प्रसिद्धं । तथा यजतः
यष्ट्यः स देवः शुभ्राभ्यां स्वच्छाभ्यां हरिभ्याम् अश्वभ्यां याति गच्छति अस्मदनु-
ग्रहार्थम् । सविता देवः सर्गलोकेऽप्रेरज्योतेः स्वरूपी विश्वा सर्गाणि दुरिता दुर्गतानि
अपनाशमानः प्रध्वंसयन् परानतः परस्माद् द्युलोकात् आयाति आगच्छति ॥ प्रवता,
उद्वता—उभयोः समानप्रक्रिया, वनधातोः क्प्, अनुनासिकलोपः, ततः तुक् । यजतः—
यजतेः अतच् । विश्वा, दुरिता—शैलौषः छन्दसि ॥

चतुर्थामृचमाह—

अभीष्टतं कृशनेर्विश्वरूपं हिरण्यशम्यं यजतो बृहन्तम् ।

आस्थाद्रथं सविता चित्रभानुः कृष्णा रजांसि तविषीं दधानः ॥४॥

अभिष्टतम् कृशनेः विश्वरूपम् हिरण्यशम्यम् यजतः बृहन्तम् आ
अस्थात् रथम् सविता चित्रभानुः कृष्णा रजांसि तविषीम् दधानः ॥

सविता रथम् आस्थान् आस्वितः सूर्यो रथमारुढवान् । कीदृशं रथम् ? अभिष्टतम् अभितो
वर्तमानं, कृशनेः (कृशने हिरण्यनाम) हिरण्यैः विश्वरूपम् विश्वानि सर्गाणि विविधानि
रूपाणि यस्य तं, हिरण्यरूपनाहुन्ययुस्तमित्यर्थः हिरण्यशम्यम् हिरण्यशङ्कयुस्तं, (शङ्कवः
शम्याः) हिरण्यशम्यमस्मिन् युवतमिति वा (शमी कर्मनाम) बृहन्तम् महान्तम् । कीदृशः सविता ?
यजाः यष्ट्यः, चित्रभानुः नानावर्णरश्मियुक्तः । किं कृशन् ? कृष्णा कृष्णानि तमो-

मयानि रजांसि भुवनानि अभिलक्ष्य तमसोऽपहत्यै तविपीम् बलं प्रकाशात्मकं दधानः
धारयमाणः ॥ अमीवृतम्—अमितो वर्तत इति अमीवृतं तं, नहिद्वृत्तीत्यादिना पूर्व-
पदस्य दीर्घत्वम् । तविपीम्-तपतिः सौत्रो धातुः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

वि जनान्छयावाः शित्तिपादो अख्यत्रथं हिरण्यप्रउगं वहन्तः ।

शश्वद्विशः सवितुर्देव्यस्योपस्थे विश्वा भुवनानि तस्थुः ॥५॥

वि जनान् शयावाः शित्तिपादः अख्यन् रथम् हिरण्यप्रउगम् वहन्तः
शश्वत् विशः सवितुः देव्यस्य उपस्थे विश्वा भुवनानि तस्थुः ॥

श्यानाः एतन्नामकाः सूर्याश्वाः, कपिशर्णाः ते च शित्तिपादः शितयः श्वेताः पादाः
येषां ते श्वेतरणपादयुक्ताः हिरण्यप्रउगम् रथस्य युगान्वनस्थानं प्रउगम्, हिरण्यं सुवर्ण-
मयं प्रउगं यस्य तं रथम् वहन्तः जनान् प्रजाः व्यख्यन् विशेषेण प्रकाशितवन्तः ।
शश्वत् सदा विशः प्रजाः देव्यस्य सर्वदेवसंनन्विनः सवितुः श्रेष्ठस्य देवस्य उपस्थे
समीप स्थाने तस्थुः स्थिताः । तथा विश्वा मर्याणि भुवनानि लोकाश्च तस्थुः ।
पूर्वमेव हिरण्यवर्णरथयुक्तशुभ्राश्चः प्रापितप्रकाशाः विशः भुवनानि च सर्वप्रकाशमूलस्थान-
मुपेत्य स्थिताः । ये पुनर्लोका विशो न तथा लब्धप्रकाशाः, तेषां तमस्वेनानस्थानं,
तेषां लोकाश्च 'अमर्या नाम' ॥ शित्तिपादः—सुपां सुखगिति जमः सु जादेशः । अरयन्-
ख्यातेर्लुङि च्लेरडादेशः । देव्यस्य—देवाद्यञ्, तस्येदमित्यर्थे ॥

पष्ठीमृचमाह—

तिस्रो द्यावः सवितुर्द्वा उपस्थौ एका युमस्य भुवने विरापाद् ।

आणि न रथ्यममृताधि तस्थुरिह व्रीतु य उ तच्चिकेतत् ॥६॥

तिस्रः द्यावः सवितुः द्वौ उपस्थौ एका युमस्य भुवने विरापाद्
आणिम् न रथ्यम् अमृता अधि तस्थुः इह व्रीतु यः उम् इति तत्
चिकेतत् ॥

तिस्रः घावः स्वर्गोपलक्षिताः नित्यप्रकाशाः लोकास्त्रयः सन्ति । तत्र द्वौ धुलोकौ सवितुः प्रेरकस्य देवस्य उपस्था उपस्थौ समीपस्थितौ भवतः । एका तृतीया शिष्टा द्यौः, अद्वितीया वा यमस्य विश्वनियन्तुः सूर्यस्य शुभने लोके विरापाद् भवति । द्वे घावौ सूर्यस्य सन्निहिते, एका तु सूर्यशुक्ल एव भवति । सा च 'विरापाद्' उक्ता । विरान् गन्तुन् सहते, प्रेताः पुरुषाः अन्तरिक्षमार्गेण गच्छन्ति पितृपतेर्यमस्य लोकमिति व्याचष्टे सायणः । विरशब्दस्य कापि प्रक्रिया च दत्ता । वेदे सकृदेव प्रयुक्तोऽयं शब्दः । संदिग्धा प्रक्रिया, संदिग्ध एव शब्दार्थः । वीरशब्दस्यैव विर इति ह्रस्व इकारः स्याद्वेति ऊहः । इदं तु निःसंशयं वक्तुं शक्यम्—अत्र यमस्य शुभने तिसृणामेका द्यौरेव स्थिता यमश्च नियन्ता सवितुदेव एव । नायं विरस्वत्पुत्रः पितृपतिः प्रेतानां राजा । तिस्रः पृथिव्य इव तिस्रो घावः वेदे प्रसिद्धाः । ताश्च स्वर्लोकीयाः । तत्र धुलोकौ सवितुः सामीप्यमेव भजेते, एकस्तु सवितुः सर्वनियन्तुर्भुवन एव तदात्म-तया वर्तते । वीरैरेव पुण्यपुरुषैस्तत्र गन्तुं शक्यम्, ते च न निवर्तन्ते तत्र गत्वा । अन्यद् धुलोकद्वयं सवितुः समीपस्थैरेव, न तदात्मकतां भजते । एकत्रैव सायुज्यं, अन्यत्र द्वयोः सामीप्यमात्रम् । विरान् गन्तुन् सहत इति सायणोक्त्यनुसारतः, वीरान् यजनेन साधनेन निःशेषार्पणशरान् सहत इति वा प्रोच्यताम् । तिस्रो घाव इत्यत्र अन्तरिक्षलोके एका द्यौरिति सायणीयम् प्रसिद्धा द्यौः पृथिवी च द्वे घावौ, सूर्येण प्रकाशितत्वाद् धुशब्दव्यवहायां भवतः, सायणानुसारतः । कथं अन्तरिक्षं सूर्यप्रकाशवर्जितं स्यात् ? अयं च पृथिवीनाम्नी द्यौः सूर्यस्य समीपवर्तिनी चेत्, अन्तरिक्षं समीपतरवर्तिं प्रकाशितं च स्यात् । चिन्त्यतामिदं चिन्तकैः । यमः सवितैवेत्यभ्युपगतं चेत् कष्टं शिथिलितं भवति, अर्थश्च फ्रजुः । रहस्यगर्भितेयमृगिति उत्तरार्धेन स्पष्टं भवति । अमृताः मृतिरहिताः देवाः, सवितार अधि अधिगम्य तस्युः स्थिताः । तत्र दृष्टान्तः—रथ्यम् आर्णि न रथसंनन्धिनं 'आर्णि' कीलविशेषं अक्षच्छिद्रे प्रक्षिप्तं आश्रित्य यथा रथस्तिष्ठति तद्वत्, सर्वे देवाः सवितारमाश्रित्यातिष्ठन्ते । चरेषु सर्वेषु सवितुः स्थिरत्वं लक्षयति दृष्टान्तः । यः उ यश्च तत् सवितुरूपं चिन्तत् जानाति, सः इह अस्मिन् विषये रहस्यं नयति भणतु, दुरधिगममिदं रहस्यमिति भावः ॥ रथ्यम्—रथस्तेजः, यत् । चिन्तन्—किं ज्ञाने, लेट् ॥

सप्तमीमृचमाह—

वि सु॒पर्णो अ॒न्तरि॑क्षाण्यख्यद्ग॒भीर॒वे॒षा असुरः सु॒नीथः ।

कु॒ ३ दानीं॑ सूर्यः कश्चि॑केत क॒त॒मां द्यां रश्मि॑र॒स्था त॑तान ॥७॥

वि सु॒पर्णः अ॒न्तरि॑क्षाणि अ॒ख्यत् ग॒भीर॒वे॒षाः असुरः सु॒नीथः कु॒
इ॒दानीं॑ सूर्यः कः चि॑केत क॒त॒माम् द्याम् रश्मिः अ॒स्थ आ त॑तान् ॥

सु॒पर्णः शोभन॑पत्नः सूर्य॑रश्मिः अ॒न्तरि॑क्षाणि ऊ॒र्ध्वलो॒क॒स्थाना॑नि व्य॒ख्यत् प्रका॑शित॒वा॒न् । कीदृ॑शः ? ग॒भीर॒वे॒षाः ग॒भीरं ग॒म्भीरं दुर॑वगाहं वेपः दृष्टि॑वैचक्षण्यं यस्य सः, दुर॑वगाहप्रज्ञाचक्षुरयं सु॒पर्णः, न लौ॒किकः साधार॑णो रवि॑रश्मिः । अत्र सायणस्तु वेपः कम्पनमिति मन्यते, अन्यत्र “ग॒म्भीर॒वे॒षसः ग॒म्भीर॑कर्माणः” (१०. ६२. ५) इत्याह । “वेपिष्ठो अङ्गिरसां . . . विप्रः” (६. ११. ३) ‘अतिशयेन स्तुतेः प्रेरयिता मेधावी’ इति व्याख्यातम् । अन्यत्र पुनः वेपः कर्मनाम इति बहुधा सायणीयम् । पुनः कीदृशः ? असुरः महान् बलिष्ठः, सु॒नीथः शोभन॑प्रापणः, प्रकारदानेन गन्तव्यं स्थानं सुखं प्राप॑यतीत्यर्थः । तयाविधिरश्मिसंपन्नः सूर्यः इ॒दानीं॑ क॒ अ॒धुना इ॒व स्थितः ? कः चि॑केत को जानाति ? अस्य सूर्यस्य रश्मिः उ॒क्तल॑क्षणः क॒त॒माम् कि॒जाती॑यां द्याम् दि॒व्यभु॑वं आ॒त॒तान् व्याप्त॑वान्, इदमपि दिव्यं रहस्यं दुर्ज्ञेयं मनुष्यस्येत्यर्थः ॥

असुरः—असु क्षेपणे, अस्यति शत्रुनित्यसुरः, उरन् । सुनीथः—णीञ् प्रापणे, कथन् प्रत्ययः । चिकेत—कित ज्ञाने, लिट् । कतमाम्—किञ्चिद्वात् डतमच् जातिपरिग्रहे ॥

अष्टमीमृचमाह—

अ॒ष्टौ व्य॑ख्यत्क॒कु॒भः पृथि॑व्यास्त्री धन्व॒ यो॒ज॒ना स॒प्त सि॒न्धून् ।

हि॒र॒ण्य॒क्षः स॒वि॒ता दे॒व आ॒गा॒ह॒ध॒र्त्ता दा॒शुपे॑ वा॒र्या॑णि ॥८॥

अ॒ष्टौ वि अ॒ख्यत् क॒कु॒भः पृथि॑व्याः स्त्री धन्व॒ यो॒ज॒ना स॒प्त सि॒न्धून्

हि॒र॒ण्य॒क्षः स॒वि॒ता दे॒वः आ अ॒गात् द॑धत् र॒त्ता दा॒शुपे॑ वा॒र्या॑णि ॥

अ॒ष्टौ क॒कु॒भः दि॒शो वि॒दिशः म॒नांश्च व्य॑ग्यन् प्रका॑शितवान् म॒विता । त॒या पृथि॑व्याः पृथि॑रीसंधर्त्तानि, श्री श्रीणि यो॒ज॒ना यो॒जयि॑तुणि धन्व॒ म॒न्त्रा॒याणि निर्ज॑लानि

स्वतस्तेजःशक्तिमाहिनीभिरद्भिर्विरहितानि. क्षेत्राणि लोकत्रयसंबन्धीनि अन्नप्राणमनस्तत्त्व-
प्रधानानि व्यख्यत् । ईदृशे स्वभावतो नीरसे पार्थिवे क्षेत्रे, दिव्यशक्तिमाहिनीनां क्षर-
णाय सप्त सिन्धूनापि प्रकाशितवानित्याह, सप्त सिन्धून् व्यख्यत् । हिरण्याक्षः हिरण्य-
ज्योतिर्विसारिचक्षुर्युक्तः देवः सविता आगात् आगतवान् । किं कुर्वन् ? दाशुपे दत्त-
यते यजमानाय वार्याणि वरणीयानि रत्नानि रमणीयानि रतिप्रदानि दिव्यानि दधत्
दधानः प्रपच्छन्नित्यर्थः । अत्र पृथिव्या अष्टौ ककुभः व्यख्यत्, 'योजना' योजयि-
तृन् प्राणिनः व्यख्यत्, 'त्री धन्य' अन्तरिक्षोपलक्षितान् त्रीन् लोकान् व्यख्यत्, तथा
सप्त सिन्धून् गङ्गादिनदीः व्यख्यत् इति सायणव्याख्या नेहाङ्गीक्रियते, सर्वथा न युक्ता ॥

नवमीमृचमाह—

हिरण्यपाणिः सविता विचर्पणिरुभे द्यावापृथिवी अन्तर्णीयते ।
अपामीवां बाधते वेति सूर्यमभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति ॥९॥
हिरण्यऽपाणिः सविता विऽचर्पणिः उभे इति द्यावापृथिवी इति
अन्तः ईयते अपं अमीवाम् बाधते वेति सूर्यम् अभि कृष्णेन रजसा
द्याम् ऋणोति ॥

हिरण्यपाणिः सुवर्णमयहस्तः, विचर्पणिः विश्वस्य द्रष्टा सविता प्रेरको देवः उभे
उभयोः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्योः अन्तः मध्ये ईयते गच्छति । अमीवाम् आर्तिम्
रोगादिम् अपवाधते निरस्यति । सूर्यम् वेति उत्तमं ज्योतिःस्थानं सूर्यार्ख्यं प्राप्नोति ।
प्रथमं यजमानस्योद्धाराय उदितः सविता तस्मै लोकत्रयसंबन्धिनि स्थानत्रये प्रकाशं
दत्त्वा तत्र सर्वां बाधां निराकृत्य ततः परं उत्तमं पदं प्राप्नोति । तस्मान्नानुपपत्तिः
'सूर्यं वेति सविता' इत्युक्तौ । केन मार्गेण सविता गच्छति सूर्यार्ख्यं धुशब्दवाच्यं
तदुत्तमं पदम् ? कृष्णेन रजसा कृष्णवर्णेन तमसा व्याप्तेन मध्यमस्थानेन अन्तरिक्षेण,
अयस्तनलोकत्रयेण वा द्याम् परमं आकाशं उत्तमज्योतिः अमृणोति अभितः प्राप्नोति ॥
ईयते—ईङ् गतौ । वेति—वी गतिव्याप्त्यादिषु । ऋणोति—ऋणु गतौ—तनादिः ।
अमीवाम्—अम रोग इत्यस्मात् ईडागमः च्च् प्रत्ययश्च ॥

दशमीमृचमाह—

हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः सुमृलीकः खर्वा यात्वर्वाङ् ।

अपसेधन्नक्षसो यातुधानानस्थाद्देवः प्रतिदोषं गृणानः ॥१०॥

हिरण्यहस्तः असुरः सुनीथः सुमृलीकः खर्वान् यातु अर्वाङ्
अपसेधन् रक्षसः यातुधानान् अस्थात् देवः प्रतिदोषम् गृणानः ॥

हिरण्यहस्तः सुवर्णमयपाणिः असुरः महाबलः, शत्रूणां क्षेप्ता सुनीथः शोभनप्रापणः
सुष्ठु नेता वा, सुमृलीकः सुष्ठु मृडयिता सुखयिता स्ववान् धनवान् अर्वाङ् अभिमुखः
यातु प्राप्नोत्वस्मदीयं यजनं अस्मान्वा । प्रतिदोषम् दोषा दोषा प्रतिरात्रि गृणानः
स्तूयमानः अस्थात् स्थितवान् अयं देवः । किं कुर्वन् ? रक्षसः बाधकत्वेन रक्षा-
निमित्तभूतान् यातुधानान् राक्षसविशेषान् अपसेधन् निराकुर्वन् ॥ स्ववान्—स्वं धनं
अस्येति । रक्षसः—रक्ष पालने इत्यस्मादपादाने । यातुधानान्—यत निवारोपस्कारयोः
अस्मादुपगत्यः (यातुः) यातव्यो यातना एषु धीयन्त इति यातुधानाः । गृणानः—
गृ शब्दे कर्मणि लट् शानच्, व्यत्ययेन श्वा ॥

एकादशीमृचमाह—

ये ते पन्थाः सवितः पूर्व्यासोऽरेणवः सुकृता अन्तरिक्षे ।

तेभिर्नो अद्य पथिभिः सुगेभी रक्षा च नो अर्थि च ब्रूहि देव ॥११॥

ये ते पन्थाः सवितरिति पूर्व्यासः अरेणवः सुकृताः अन्तरिक्षे
तेभिः नः अद्य पथिभिः सुगेभिः रक्ष च नः अर्थि च ब्रूहि देव ॥

हे सवितः, ते तव ये पन्थाः मार्गाः पूर्व्यानः पूर्वसिद्धाः अरेणवः निर्धूलयः
स्यञ्छाः सुकृताः सुष्ठु संपादिताः अद्भिरःप्रभृतिभिः पूर्वैर्देविभिः ये पन्थानः समीचीन-
तया अस्मदादाननुग्रहीतुं तयागमनाय प्रतिष्ठिताः मन्ति अन्तरिक्षे आकाशे, सुगेभिः
सुगेन गन्तुं रास्यैः तेभिः पथिभिः मार्गैः अद्य इदानीं नः अम्मदर्थं एहि । एत्य
हे देव, नः अस्मान् रक्ष च पालय, अधिब्रूहि च अस्मासु विषये यद्वक्तव्यं तद्
ब्रूहि च ॥

पन्थाः—जसः सुः । पृथ्वासं—पूर्वः कृताः, अमुंगांगमः । सुगोभिः—सुष्ठु गच्छन्त्येषु
इति सुगाः, अधिकरणे गमेर्दप्रत्ययः ॥

इति प्रथमस्य तृतीये सप्तमो वर्गः

इति प्रथमे मण्डले सप्तमोऽनुवाकः

अष्टमेऽनुवाके अष्टौ सूक्तानि । 'तत्र प्र वो यद्दम्' इति विश्वसृचं प्रथमं सूक्तम् ।
घोरपुत्रः कष्य ऋषिः । अपुजो बृहत्यः, युजः सतोबृहत्यः । अग्निर्देवता ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

प्र वो यद्दं पुरुणां विशां देवयतीनाम् ।

अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिरीमहे यं सीमिदुन्य ईळते ॥१॥

प्र वः यद्दम् पुरुणाम् विशाम् देवयतीनाम् अग्निम् सुऽउक्तेभिः
वचःऽभिः ईमहे यम् सीम् इत् अन्ये ईळते ॥

देवकामान् प्रति ऋषेः संबोधनम् । देवयतीनाम् देवान् कामयमानानां पुरुणाम्
यद्दनां विशाम् प्रजारूपाणां वः युष्माकं अर्थे यद्दम् (महन्नाम) महान्तं अग्निम्,
सूक्तेभिः वचोभिः शोभनवचनैर्मन्यात्मकैः प्रेमहे प्रार्थयामहे । यम् अग्निं सीम् सर्वतः अन्य
इत् अन्येऽपि ऋषयः ईळते स्तुवन्ति तमग्निमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ देवयतीनाम्—
सुप आत्मनः कपच्, शतरि डीप्, अनित्यमागमशासनमिति लुभभायः । ईमहे—याच्चाकर्म ॥

द्वितीयामृचमाह—

जनांसो अग्निं दधिरे सहोवृधं हविष्मन्तो विधेम ते ।

स त्वं नो अद्य सुमना इहाविता भवा वाजेषु सन्त्य ॥२॥

जनांसः अग्निम् दधिरे सहःऽवृधम् हविष्मन्तः विधेम ते सः त्वम्
नः अद्य सुऽमनाः इह अविता भव वाजेषु सन्त्य ॥

जनांसः देवमन्ता जनाः सहोवृधम् बलस्य वर्धनं अग्निं दधिरे धृतवन्तः । हविष्मन्तः
हविर्पुक्ता वर्ग सोमात्मकसर्वरसार्पणपराः ते त्वदर्थं, त्वां इति विभक्तित्यत्ययो

वा-विधेम परिचरेम, विधतिः परिचरणकर्मा, हविरर्पयेम वा । वाजेषु समृद्धिपुं
निमित्तभूतासु, हे सन्त्य दानशील अग्ने, स त्वम् तादृशस्त्वं अद्य इदानीं इह नः अस्मान्
प्रति सुमनाः शोभनमनस्कः अविता वर्धयिता भव ॥ सहोवृषम्-वृधु वृद्धौ, अस्मादन्त-
र्भावितण्यन्तात् किप् । विधेम-विध विधाने, तुदादित्वात् शः । सन्त्य-यणु दाने, कितच्,
सन्तिर्दाता, तत्र भवः, यत् ॥

तृतीयामृचमाह—

प्र त्वा दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।

महस्ते सततो वि चरन्त्यर्चयों दिवि स्पृशन्ति भानवः ॥३॥

प्र त्वा दूतम् वृणीमहे होतारम् विश्ववेदसम् महः ते सतः वि
चरन्ति अर्चयः दिवि स्पृशन्ति भानवः ॥

हे अग्ने, होतारम् आह्वितारं विश्ववेदसम् विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः (असुन्)
तं सर्वविदं दूतम् देवदूत्यवर्तिनं त्वाम् प्र वृणीमहे प्रकर्षेण वरयामः । महः महतः
(अहोपः छन्दसि) सतः नित्यं वर्तमानस्य ते तव अर्चयः दीप्तयः ज्वालाः विचरन्ति
वितरां गच्छन्ति, विस्तृतप्रचारास्तव ज्वाला इत्यर्थः । तव भानवः रश्मयस्तु दिवि
स्पृशन्ति ऊर्ध्वगाः धूलोकं प्राप्नुवन्ति ॥

चतुर्थीमृचमाह—

देवासंस्त्वा वरुणो मित्रो अर्यमा सन्दूतं प्रत्नमिन्धते ।

विश्वं सो अग्ने जयति त्वया धनं यस्ते ददाश मर्त्यः ॥४॥

देवासः त्वा वरुणः मित्रः अर्यमा सम् दूतम् प्रत्नम् इन्धते विश्वम्
सः अग्ने जयति त्वया धनम् यः ते ददाश मर्त्यः ॥

हे अग्ने, वरुणः मित्रः अर्यमा, एते त्रयो देवासः देवाः प्रत्नं पुरातनं दूतम्
त्वा त्वाम् समिन्धते सम्यग्ज्वलयन्ति । यः मर्त्यः मनुष्यः ते तुभ्यं ददाश दत्तवान्
भवति, सः त्वया सहायभूतेन सिद्धिं निपादयता देवेनेत्यर्थः । निधम् धनम् जयति

विश्वात्मकं धनं, सर्गविधमपि धनं वा जयति ॥ अर्यमा-अर्यान् अरणशीलान् उद्यमिनः
पुरुषान् मिमीत इत्यर्यमा, श्वन्तुश्चित्यादिना कनिनूप्रत्ययान्तो निपातितः । इन्धते-
जि इन्धी दीप्तौ । ददाश-दाशु दाने ॥

पञ्चमीमृचमाह—

मन्द्रो होता गृहपतिरग्ने दूतो विशामसि ।

त्वे विश्वा सङ्गतानि व्रता ध्रुवा यानि देवा अकृण्वत ॥५॥

मन्द्रः होता गृहपतिः अग्ने दूतः विशाम् असि त्वे इति विश्वा
सम्गतानि व्रता ध्रुवा यानि देवाः अकृण्वत ॥

हे अग्ने, त्वं मन्द्रः मदकारकः हर्षयिता, होता आह्वाता देवानां, विशाम् प्रजानां
गृहपतिः गृहस्य पालकः दूतः देवदूतः असि । त्वे त्वयि विश्वा सर्वाणि व्रता
कर्माणि दैव्यानि सङ्गतानि सम्यग्युक्तानि भ्रजन्ति । यानि ध्रुवा ध्रुवाणि स्थिराणि
अव्यभिचारीणि देवाः अकृण्वत कृतवन्तः । सर्वदेववृन्दकार्याणि सुनियतानि अनौ
प्रणिहितानि । अत एव अग्निमुखेन तानि सर्वाणि इन्द्रादीनां कर्माणि निष्पाद्यानि
भ्रजन्ति ॥ मन्द्रादयो व्याख्याताः । त्वे-सप्तम्येकवचनस्य शे आदेशः ॥

इति प्रथमस्य मृतीयेऽष्टमो वर्गः

षष्ठीमृचमाह—

त्वे इदग्ने सुभगे यविष्ठय विश्वमा हूयते हविः ।

स त्वं नो अद्य सुमना उतापरं यक्षि देवान्सुवीर्या ॥६॥

त्वे इति इत् अग्ने सुभगे यविष्ठय विश्वम् आ हूयते हविः सः
त्वम् नः अद्य सुमनाः उत अपरम् यक्षि देवान् सुवीर्या ॥

हे यविष्ठय, युतम, अग्ने, सुभगे सौभाग्यसंपन्ने त्वे इत् त्वय्येव विश्वम् सर्वं
हविः देवेभ्यो देयं सोमरूपं द्रव्यं आहूयते सर्गतः हुतं भ्रजति, प्रक्षिप्यत इत्यर्थः ।
म त्वं तादृशस्त्वं नः अस्मान् प्रति सुमनाः शोभनमनस्कः सन् अद्य इदानीं उत
अपरम् इतः परमपि सुवीर्या शोभनवीर्योपेतान् देवान् यक्षि यज ॥ यविष्ठय-युगशब्दा-

दिष्टन्, यकारोपजनश्छान्दसः । यक्षि-क्षपो लुक्, छन्दसि बहुलम् । सुवीर्या-सुपां सुलु-
गिति विभक्तेराकारः ॥

सप्तमीमृचमाह—

तं धेमि॒त्था नम॒स्विनं॒ उप॑ स्व॒राज॑मासते ।

हो॒लाभि॑रग्निं मनु॑पः स॒मिन्ध॑ते ति॒तिर्वा॑सो अति॒ स्त्रिधः॑ ॥७॥

तम् घ ईम् इ॒त्था नम॒स्विनः॑ उप॑ स्व॒राज॑म् आ॒स॒ते हो॒लाभिः॑
अ॒ग्निम् मनु॑पः स॒म् इन्ध॑ते ति॒तिर्वा॑सः अति॒ स्त्रिधः॑ ॥

हे अग्ने, नमस्विनः नमस्कारयुक्ताः सर्वथा प्रणताः प्रपन्ना इति यावत्, तादृशाः
पुरुषाः स्वराजम् स्वतः राजमानं दीप्यमानं तं घ ईम् तमेवैनं त्वां इत्या अनेन प्रका-
रेण उपा॒मते उपा॒सीना आश्र॑यन्ते । स्त्रिधः श्वयून् अति ति॒तिर्वा॑सः अतिशयेन तरन्तः
मनु॒पः मनु॒प्याः अ॒ग्निम् त्वां हो॒लाभिः आ॒ह्वात्रीभि॑र्वाग्भिः स॒मिन्ध॑ते सम्पदीपयन्ति ।
स्तोत॒र्वाग्भिः हृद॑यस्योऽग्निर्ज्वलितो भवति यत्तु । 'सप्त हो॒लाः वप॑द्गुर्वन्ती'ति प्राहु-
र्याज्ञिकाः । अन्तर्यामिं सप्त वाचः 'सप्त वा॒णी'रिति प्रथिताः तच्चसप्तरुसंबद्धा ज्ञेयाः ॥
नमस्विनः—मत्वर्यामो मिनिः । ति॒तिर्वा॑सः—तरतः तिरतेर्वा लिटि क्तुः, अन्यत्पर्य
छान्दसम् । स्त्रिधः—स्त्रिधु शोषणे, क्तिप् ॥

अष्टमीमृचमाह—

घ्नन्तौ वृ॒क्षम॑तरज्रोद॒सी अ॒प उ॒रु क्षया॑य च॒क्रिरे॑ ।

भुव॑त्कण्ठे वृ॒षां धु॒म्न्याहु॑तः क्र॒न्द॒द॒श्वो ग॒र्विष्टि॑षु ॥८॥

घ्नन्तः वृ॒क्षम् अ॒तरन्॑ रोद॒सी इति॑ अ॒पः उ॒रु क्षया॑य च॒क्रिरे॑ भुव॑त्
कण्ठे वृ॒षां धु॒म्नी आ॒हुतः॑ क्र॒न्द॒त् अश्वः॑ गोऽईष्टि॑षु ॥

हे अग्ने, घ्नन्तः प्रहन्तः धृ॒क्षम् अ॒तरन् ती॒र्णन्तः त्वत्माहाय्येन देवाः । नतः
परं रोद॒सी धा॒ताश्रु॑चिह्नौ अ॒पः अपां स्यन्दनश्रुत्य ध॒षाय॑ निवामाय उ॒रु पि॒न्धुतं॑
यया तया च॒क्रिरे॑ कृ॒त॒यन्तः । श्व॒व॒ध॒वात्परं॑ द्यौः भूमिः आपश्च आ॒ग्न॒रहि॑ताः यन्वा-

द्विमुक्ता वा यथासम्भवं कृताः । तेन तत्र सर्वत्र देवानां देवक्रामानां ऋषीणां वास-
योग्यता जायते । भवान् कण्ठे मेघाग्निं यजमाने, एतन्नामनि मयि च, घृषा वर्षिता
कामानां दुग्ध्री दीप्तिमान्, गविष्टिषु गवेषणेषु गोलाभे निमित्तभूते क्रन्दत् क्रन्दन् शब्दं
कुर्वन् अथः जेता विशिष्टक्रियाशक्तिः प्राणात्मा आहुतः सर्गतो होमयुक्तः, अत एव
संतर्पितः भुवत् भवतु ॥ मन्तः-हन्तेः शतरि प्रथमाबहुवचनम् । भुवत्-भवतेर्लेट् ।
दुग्ध्री-दुग्धं प्रकाशो दीप्तिर्ना अस्येति । आहुतः-हु दानादनयोः कर्मणि क्तः । क्रन्दत्-
शतरि तुमभायः छान्दसः । गविष्टिषु-गवां इष्टिः एषणं येषु कार्येषु, बहुव्रीहिः ॥
वृत्रगधे निस्तमस्के घात्राष्टयिष्वौ, बन्धमुक्ता आपः उपलब्धाश्च गानः-इतीदं सर्वं
इह निर्दिष्टमवधेयम् । प्राणबलप्रभावादेव गवात्मरुप्रज्ञारश्मिप्रजः सम्पादनीयः । तस्मा-
दग्निरेव 'अश्व' इत्युक्तम् । उपमानाचकस्याश्रवणाच्चेह दृष्टान्तः । पूर्वव्याख्यातारौ
'गविष्टिषु अश्व इव' इत्याचक्षते ॥

२१

नवमीमृचमाह—

सं सीदस्व महो असि शोचस्व देववीतमः ।

वि धूममग्ने अरुपं मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतम् ॥९॥

सम् सीदस्व महान् असि शोचस्व देववीतमः वि धूमम् अग्ने
अरुपम् मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतम् ॥

हे अग्ने, सं सीदस्व सम्यगुपविश, महान् असि निमवैर्बहन् भवसि । देववीतमः
अतिशयेन देवान् कामयमानः सन् शोचस्व दीप्यस्व । हे मियेध्य मेघार्ह, प्रशस्त
उत्कृष्ट, अरुपम् रोचमानं दर्शतम् दर्शनीयं धूमम् ऊर्ध्ववेगेन वाष्पगतिप्रायो यः कम्पो
जायते, तं नि सृज विशेषेण सम्पादय ॥ अग्न्यग्न्यानुसारेण धूमशब्दस्य गृहोऽर्थः
प्रागुक्तः (१. २७. ११) । सीदस्व-व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । महान्-संहितायां नकारा-
कारयोः स्त्वानुनासिकौ उक्तौ । शोचस्व-शुच दीप्तौ । देववीतमः-देवान् वेति
गच्छति कामयते वा देववीः, किप्, अतिशयेन देववीः, तमप् । अरुपम्-व्याख्या-
तम् (१. ६. १) । मियेध्य-अहांथे यत्प्रत्ययः, मपर इयगागमश्छान्दसः ॥

दशमीमृचमाह—

यं त्वा देवासो मनवे दधुरिह यजिष्ठं हव्यवाहन ।

यं कण्वो मेघ्यातिथिर्धनस्पृतं यं वृषा यमुपस्तुतः ॥१०॥

यम् त्वा देवासः मनवे दधुः इह यजिष्ठम् हव्यवाहनं यम् कण्वः
मेघ्यऽअतिथिः धनऽस्पृतम् यम् वृषा यम् उपऽस्तुतः ॥

हे हव्यवाहन, हव्यं इविः ग्रहति प्रापयति देवानिति हव्यवाहनः, तस्य संबोधनम्, अग्ने, मनवे मनुष्याणां मूलपुरुषाय, मन्त्रे पुरुषाय वा तदर्थं यजिष्ठम् यष्टृतमं यम् त्वाम् इह अत्र यजनशालायां अन्तरे देवासः सर्वे देवाः दधुः धृतवन्तः, यम् त्वां कण्वः मेधाविनां निदर्शनभूत ऋषिर्यजमानः मेघ्यातिथिः मेघ्याः अतिथयो यस्य सः कण्वपुत्रो वा धनस्पृतम् धनेन स्वीयेन दिव्येन अस्मान् स्पृणोति प्रीणयति धनस्पृतं तथाभूतं विधाय दधे । तथा वृषा इन्द्रः यं त्वामिह दधे, उपस्तुतः कोऽपि स्तोता यजमानः यं त्वां दधे, स त्वं संसीदस्वेति पूर्वेण संबन्धः ॥ यजिष्ठम्—यष्टृशब्दादगुणवचनादपि इष्टुन्, छन्दसि । उपस्तुतः—कर्तारि क्तः । उपस्तुत इति एतन्नामकः पुरा प्रसिद्धो वा स्यात्, स्तोतृणां दृष्टान्तभूतः ॥

इति प्रथमतः तृतीये नवमो वर्गः

एकादशीमृचमाह—

यमग्निं मेघ्यातिथिः कण्व ईध ऋतादधि ।

तस्य प्रेपो दीदियुस्तामिमा ऋचस्तमग्निं वर्धयामसि ॥११॥

यम् अग्निम् मेघ्यऽअतिथिः कण्वः ईधे ऋतात् अधि, तस्य प्र ईपः दीदियुः तम् इमाः ऋचः तम् अग्निम् वर्धयामसि ॥

मेघ्यातिथिः मेघ्या अतिथयो यस्य सः कण्वः मेधाविप्रतिमानभूतः, ऋषिः ऋतादधि ऊर्ध्वं सत्यात् ज्योतिषः उत्तमस्थानात् आहृत्य यम् अग्निम् ईधे दीप्तवान् अत्र पृथिवीस्थाने मानुषे यजनगृहान्तरे, तस्य अग्नेः ईपः प्रेरणाः प्रेरणात्मिकाः ज्वालाः प्रदीदियुः प्रकर्षेण दीप्यन्ते, ज्वलन्ति । तम् अग्निं इमाः इदानीमस्माभिः प्रयुज्यमानाः

ऋचः वर्धयन्ति इति पुरुषव्यत्ययेनाध्याहार्यः । तम् अग्निम् वयं वर्धयामसि वर्धयामः ॥
दीदियुः—दीदेतिः छान्दसो धातुः दीप्तिकर्मा, लिटि उसि इयङादेशः । वर्धयामसि-
मस इकारागमः ॥

द्वादशीमृचमाह—

रायस्पू॒र्धिं स्वधा॒वोऽस्ति॒ हि तेऽग्ने॑ दे॒वेष्वाप्य॑म् ।

त्वं वा॒जस्य॑ श्रुत्य॑स्य राज॑सि स नो॑ मृ॒ळ म॒हान् अ॒सि ॥१२॥

रायः पू॒र्धिं स्वधा॒ऽवः अस्ति॒ हि ते अग्ने॑ दे॒वेषु॑ आप्य॑म् त्वम् वा॒जस्य॑
श्रुत्य॑स्य राज॑सि सः नः मृ॒ळ म॒हान् अ॒सि ॥

हे स्वधावः स्वधारणसामर्थ्यरूपः स्वभावः स्वधा भवति, तेन सर्वपुष्टिप्रदस्वभावं-
समृद्धः स्वधावान् भवति, भूमायै मतुप, छन्दसि मतुवसो रत्वम् । हे पोषणसामग्री-
समृद्ध, अग्ने, रायः अस्माकं धनानि प॒र्धिं पूरय, पूर्णानि कुरु, मास्तु तेषां लोपः ।
हि यस्मात् ते तव दे॒वेषु॑ आप्य॑म् वन्धुत्वं, सख्यं अस्ति, तस्मात् 'रायस्पू॒र्धिं' इति
संबन्धः । त्वम् श्रुत्यस्य श्रवणीयस्य वा॒जस्य॑ समृद्धिबलस्य राज॑सि राजा भवसि । सः
तादृशस्त्वं नः अस्मान् मृ॒ळ सुखय । त्वं म॒हान् अ॒सि प्रभावात् ऐश्वर्येण वा म॒हान्-
स्त्वम् ॥ प॒र्धिं—पू पूरणे, छन्दसि हेर्धिरादेशः । अन्यच्च छान्दसम् । आप्यम्—आपनीयो
पन्धुः आपिः, भवे छन्दसीति यत् । श्रुत्यस्य—श्रुतिशब्दाद् भवे यत् । मृ॒ळ—मृड
सुखने, यस्य डिच्चाद् गुणभावः ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

ऊ॒र्ध्व ऊ॒ पु ण॑ ऊ॒त्तये॑ तिष्ठ॑ दे॒वो न स॒न्विता॑ ।

ऊ॒र्ध्वो वा॒जस्य॑ स॒न्विता॑ यद॒ञ्जिभिर्वा॒घभिर्वि॒ह्वया॑महे ॥१३॥

ऊ॒र्ध्वः ऊ॒म् इति॑ सु नः ऊ॒त्तये॑ तिष्ठ॑ दे॒वः न स॒न्विता॑ ऊ॒र्ध्वः वा॒जस्य॑
स॒न्विता॑ यत् अ॒ञ्जिभिः॑ वा॒घत्भिः॑ वि॒ह्वया॑महे ॥

हे अग्ने ('यूपात्मकदारनिष्ठान्ने' इति याज्ञिकाः, तर्हि 'यजमानो वै यूपः' इति-
श्रुत्यनुसारेण यजमानशरीरस्योऽग्निरिति व्याख्येयम्) नः अस्माकं ऊ॒त्तये॑ अभिवृद्धये

ऊर्ध्वः उन्नतः तिष्ठ । क इव ? सविता देवः न यथा सविता उत्तमस्थानो ज्योति-
रात्मा सर्वदा ऊर्ध्व एव स्थितः, स इव तिष्ठेति संबन्धः । ऊर्ध्वः उन्नतः सन्
वाजस्य समृद्धेः सनिता दाता भव । यत् यस्मात् कारणात् अज्जिभिः अज्जिभिः
व्यज्जिभिः, गुप्तानि यानि दैन्यानि भवन्ति तानि व्यक्तानि कुर्वद्भिः वाघद्भिः स्तोतृभिः,
तदुपलक्षितैः मन्वात्मकस्तोत्रवाग्भिः, वयं विह्वयामहे विविधं आह्वयामः, तस्मात् 'वाजस्य-
सनिता भवेति' पूर्वेष्वन्यः ॥ ऊ पु णः-संहितायां इको दीर्घः, सस्य पत्वम्,
नस्य णत्वम् । उ-पादपूर्णः । सु सुतरां तिष्ठेति वा संबन्धनीयः । अज्जिभिः-
अज्जू-व्यक्तिप्रक्षणकान्तिगतिषु, खनीत्यादिना इप्रत्ययः ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

ऊर्ध्वो नः पाह्यंहसो नि केतुना विश्वं समत्रिणं दह ।

कृधी न ऊर्ध्वश्चरथाय जीवसे विदा देवेषु नो दुर्वः ॥१४॥

ऊर्ध्वः नः पाहि अंहसः नि केतुना विश्वम् सम अत्रिणम् दह

कृधि नः ऊर्ध्वान् चरथाय जीवसे विदाः देवेषु नः दुर्वः ॥

हे अग्ने, ऊर्ध्वः उन्नतः सन् नः अस्मान् अंहसः दुरितात् केतुना दृष्टिरूपज्ञानेन
नि पाहि नितरां रक्ष । विश्वम् सर्वं अत्रिणम् अत्तारं भक्षकं राक्षसं सं दह सम्यक्
दग्धं कुरु, भस्मसात्कुर्वित्यर्थः । चरथाय चरणाय ऊर्ध्वं सञ्चाराय जीवसे ऊर्ध्वं
जीवनाय, नः अस्मान् ऊर्ध्वान् उन्नतान् अग्रस्थान् इहैव ऊर्ध्वगान् कृधि कुरु । नः अस्माकं
दुर्वः परिश्रमं देवेषु मध्ये विदाः लम्बय ज्ञापयेत्यर्थः ॥ अत्रिणम्-अद भक्षणे, त्रिनि-
प्रत्ययः औणादिकः । कृधि-श्रुशृष्वादिभ्यः हेर्धिरादेशः, विकरणस्य लृक्, संहितायां दीर्घः ।
ऊर्ध्वान्-ऋञ् विकल्पविधानात् नकारस्य रुत्वाभावः । चरथाय-भावे अयप्रत्ययः ।
जीवसे-तुमर्थे असेप्रत्ययः । विदाः-विद् लामे, अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् लेट् ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

पाहि नो अग्ने रक्षसः पाहि धूर्तेररावणः ।

पाहि रीपंत उत वा जिघांसतो बृहन्नानो यविष्ठय ॥१५॥

पाहि नः अग्ने रक्षसः पाहि धूर्तेः अराव्यः पाहि रिपंतः उत वा
जिघांसतः बृहद्भानो इति बृहत्भानो यविष्ठय ॥

हे बृहद्भानो, बृहन्तो मानवो रश्मयो यस्य तादृश, हे यविष्ठय युवतम्, अग्ने, नः
अस्मान् रक्षसः राक्षसादेः पाहि रक्ष । अराव्यः अदातुः धूर्तेः हिंसकात् लोभाददान-
शीलाद् द्रोघ्युर्हिंसतः मानुषरूपादमानुषात्पापात्मनो वा पाहि । रिपतः अविशेषेण हिंसकात्
पाहि । उत वा अथवा जिघांसतः हन्तुमिच्छन्तो मानुषादमानुषाद्वा भूतात् पाहि ॥
धूर्तेः—धूर्वी हिंसार्थः, क्तिच् । अराव्यः—रा दाने, वनिप् । रिपतः, जिघांसतः, अन्ये
च प्रागुक्ताः ॥

इति प्रथमस्य तृतीये वचनो वचः

षोडशीमृचमाह—

घनेव विष्वग्नि जह्यराव्यस्तपुर्जम् यो अस्मधुक् ।

यो मर्त्यः शिशीति अत्यक्तुभिर्मा नः स रिपुरीशत ॥१६॥

घनाऽइव विष्वक् वि जहि अराव्यः तपुःऽजम्भ यः अस्मधुक् यः
मर्त्यः शिशीति अति अक्तुभिः मा नः सः रिपुः ईशत ॥

हे तपुर्जम्भ तपुंषि सन्तापकरा रश्मयः जम्भानि आयुधानि यस्य तादृशाग्ने, अराव्यः
अदातृन् वैरिणः विष्वक् सर्वतः घनेव घनेन दण्डादिनेव विजहि विशेषेण मारय । यः
अन्योपि अस्मधुक् अस्मदद्रोहकारी रिपुः शत्रुर्भवति, यः मर्त्यः यश्च मनुष्योऽपि रिपुः
अक्तुभिः तमोभिः अप्रकाशैरदिव्यैः करणैः अतिशिशीते तनूकरोति अस्मानिति शेषः,
स द्विविधोऽपि वैरी नः अस्मान् प्रति मा ईशत ईशरो मा भूत्, शक्तो मा भूत् ॥ घना इव—
तृतीयापाः ङादेशः । जहि—हन्तेर्लोट् । तपुर्जम्भ—तप सन्तापे, औणादिक उसिन् प्रत्ययान्तः
'तपुस्' शब्दः जम्पन्ते नाश्यन्ते शत्रव एभिरिति जम्भान्यायुधानि, अन्यदुक्तम् ।
अस्मधुक्—द्रुह जिघांसायां, क्तिप्, इत्य धत्वम् । शिशीते—शो तनूकरणे, व्यत्ययेनात्मनेपदम्,
विकृणस्य श्नुः । अक्तुभिः—अज्ञनादक्तुस्तमः, अत एव रात्रिपर्यायः, अत्र लक्षणया
आयुर्धरिति व्याख्यातं सायणीये ॥

सप्तदशीमृचमाह—

अग्निर्वन्ने सुवीर्यमग्निः कण्वाय सौभगम् ।

अग्निः प्रावन्मित्रो मेध्यातिथिमग्निः साता उपस्तुतम् ॥१७॥

अग्निः वन्ने सुवीर्यम् अग्निः कण्वाय सौभगम् अग्निः प्र आवत्
मित्रा उत्त मेध्यऽअतिथिम् अग्निः सातौ उपऽस्तुतम् ॥

अग्निः देवः सुवीर्यम् शोभनवीर्योपेतं वस्तु उद्दिश्य वन्ने याचितः । सः अग्निः
कण्वाय प्रसिद्धाय महर्षये, मेधाविलक्षणाय यजमानाय वा सौभगम् सौभाग्यं प्रावत्
प्रकर्षेण रक्षितवान् । तथा अग्निः मित्रा मित्राणि प्रावत् । उत्त अपि च मेध्यातिथिम् उक्त-
लक्षणं वा यजमानं, प्रसिद्धं कण्पुत्रं ऋषिं प्रावत् । तथा अग्निः उपस्तुतम् प्रागुपन्यस्तं कमपि
स्तोतारं, तन्नामकं च सातौ सम्प्लक्ष्मणे निमित्तभूते, प्रावत् ॥ वन्ने-वन्तु याचने, कर्मणि
लिट्, उपधालोपश्छान्दसः । सौभगम्-सुभगान्मन्त्रे इत्युद्गात्रादिषु पाठात्, तस्य भाव इत्यर्थे
अञ् ॥

अष्टादशीमृचमाह—

अग्निना तुर्वशं यदुं परावतं उग्रादेवं हवामहे ।

अग्निर्नयन्नववास्त्वं बृहद्रथं तुर्वीति दस्यवे सहः ॥१८॥

अग्निना तुर्वशम् यदुम् परावतः उग्रऽदेवम् हवामहे अग्निः नयत्
नवऽवास्त्वम् बृहत्ऽरथम् तुर्वीतिम् दस्यवे सहः ॥

अग्निना देवेन सह अदस्थितान्, पूर्वान् प्राप्तादिव्यप्रतिष्ठान् अन्वर्थ्यनामधेयान् अव-
यगार्थसदृशप्रभावप्रतिमानभूतान् व्यक्तिविशेषान् शक्तिविशेषान्ता चक्ष्यमाणान् हवामहे
आह्वयामः अस्माकं साहाय्यमनुग्रहीतुम् । कान् ? तुर्वशम् यदुम् उग्रदेवम् इत्येतान् ।
कस्मात् स्थानात् ? परावतः परमात् स्थानात् । दस्यवे उपद्रवहेतोः क्षपयितुः यजन-
निघातकस्य, पृथगर्थे चतुर्थी, सहः साहायिता, अभिभविता अग्निः स्वकर्मनिर्वाहय सहायान् पूर्वान्
इह नयत् आनयत् । कान् ? नववास्त्वम्, बृहद्रथम् तुर्वीतिम् एतन्नामकान् ॥ तुर्वशः-
तुर्वतेः क्षिप्रकारी जयवेगवान् । यदुः-तुर्वशेन सह अन्यत्रापि पठितः इन्द्रानुग्रहपात्रं भवति,

अविदितोऽवयवार्थः । उग्रदेवः—उग्रो देवः यस्यासौ । नववास्त्वः—नवं वास्तु यस्यासौ नूतनवासप्रतिष्ठः । बृहद्रथः—नववास्त्वेन सह अन्यत्रापि पठितः, नववास्त्वविशेषणं वा स्यात् । तुर्वीतिः—तुर्वशवत् तुर्वतेः, क्षिप्रगमनः, जयज्वाली ॥

अत्र नववास्त्वनामको राजर्षिरिति सायणः । अन्यत्र सोऽसुर इति व्याचष्टे । तद-
नुरोधेन व्याख्या च भवति । तुर्वीतिवत् इन्द्रेणानुगृहीतः प्रतिमानभूतो नववास्त्व इति
गृहीत्वा व्याख्या नः प्रवर्तते । सह तुर्वीतिना हि पठित इह नववास्त्वः । तर्हि कस्याः
सिद्धेः प्रतिमानभूतोऽसौ ? अवयवार्थादवगन्तव्यः । नवं नूतनं वास्तु वैश्वभृपर्यायः यस्य
सः नवीकृतशरीरात्मकवासभूसम्पन्न इत्यर्थः । तादृशं यजमानमृषिं इन्द्र इत उद्धृत्य ऊर्ध्वं
नयन् रोचमानस्य ज्योतिर्लोकस्य दूरे पारे स्थापितवानित्यर्थको वैकुण्ठस्य मन्त्रवर्णो भवति
(१०, ४९, ६) । उद्धरणसमये पीडा भवत्येव, सा च संस्करणार्था । 'दासं' क्षपयितारं
घृत्रं वध्यं यथा अरुजं तथा अदासं भक्तं अपीडार्हमपि नववास्त्वं अपीडयम् । तथा
निष्पीडय 'दूरे पारे रजसो रोचनाकरम्' उज्ज्वलस्य लोहस्य दूरे पारे अस्थापयम् इति
वैकुण्ठस्योक्तिः । अत्र सायणव्याख्या तु घृत्रमिव दासं नववास्त्वं अरुजम् इति भवति,
अत एव यो राजर्षिरभूत् प्रथमे मण्डले स दशमेऽसुरः कृतः । एवं पण्डेऽपि (६, २०, ११)
नववास्त्वं असुरं 'परा' पराहत्य पित्रे 'नपातं' दत्तवानिति सायणः । 'परा नववास्त्वं
अनुदेयं महे पित्रे ददाथ स्वं नपातम्' अत्र महान् पिता उत्तमो ज्योतिर्मयो लोकः तस्मै
'महे पित्रे' अनुदेयं अनुक्रमेण दातव्यं नववास्त्वं स्वं नपातं स्वभूतं पुत्रं 'परा ददाथ'
परस्तादत्तवानित्यर्थः । अयमर्थः वैकुण्ठस्य मन्त्रवर्णेन संगच्छते । तत्र "दूरे पारे रजसो
रोचनाकरम्" इति स्मितम्, अत्र तु 'परा ददाथ' इति ॥ तस्मान्नायमसुरो नववास्त्व
इति सिद्धम् । एवं सायणव्याख्यानुसारेण नववास्त्वमधिकृत्य यः पौर्वापर्यविरोध आपद्यते
स परिहृतोऽस्मन्मन्त्रार्थविवरणे ॥

एकोनविंशीमृचमाह—

नि त्वामग्ने मनुर्दधे ज्योतिर्जनाय शश्वते ।

दीदेथ कण्वं ऋतजात उक्षितो यं नमस्यन्ति कृष्टयः ॥१९॥

नि त्वाम् अग्ने मनुः दधे ज्योतिः जनाय शश्वते दीदेथ कण्वं
ऋतऽजातः उक्षितः यम् नमस्यन्ति कृष्टयः ॥

हे अग्ने, ज्योतिः ज्योतिःस्वरूपं त्वाम् शश्वते शश्वताय जनाय सार्वकालिकाय जन्मिने; सर्वदा मनुष्यजातये तदनुग्रहायेत्यर्थः ('शश्वते वीर्याय शश्वताय वीर्याय' इति सायणः (३. ३२. ५) अत्र बहुविधाय जनायेत्याह)। मनुः मन्ता मनुष्याणां मूलपुरुषो देवः निदधे स्थापयामास। हे अग्ने, क्रतुजातः क्रतात् सत्यादुत्तमस्थानात् जातः उक्षितः सिक्तः, तर्पितः सोमरूपैर्हविर्भिः त्वं कण्वे मेधाविनि यजमान ऋषौ, अधुना मायि, दीदेश दीप्तवानसि यम् कृष्टयः प्रयत्नयन्तो मनुष्याः नमस्यन्ति नमस्कुर्वन्ति ॥ दीदेश-दीदेतिः छान्दसो धातुः। कृष्टयः-कृष विलेखने, क्तिच् ॥

विंशीमृचमाह—

त्वेपासो अग्नेरमवन्तो अर्चयो भीमासो न प्रतीतये ।

रक्षस्विनः सदमित्रातुमावतो विश्वं समत्रिणं दह ॥२०॥

त्वेपासः अग्नेः अमवन्तः अर्चयः भीमासः न प्रतिऽइतये रक्षस्विनः सदम् इत् यातुमावतः विश्वम् सम् अत्रिणम् दह ॥

अग्नेः देवस्य अर्चयः ज्वालाः त्वेपासः दीप्ताः अमवन्तः बलवन्तः भीमासः घोराः प्रतीतये न प्रत्येतुं प्रतिगन्तुं शत्रुभिः प्रत्यवस्थातुं न शक्या इत्यर्थः। तस्मात्, हे अग्ने रक्षस्विनः रक्षोबलयुक्तान् यातुमावतः यातुधानान् यजनविरोधिनः राक्षसविशेषात् सदमित् सदैव सदह भस्मीकुरु। तथा विश्वम् सर्वं अत्रिणम् भक्षकं शत्रुं सदह ॥

त्वेपासः-त्विष दीप्तौ, पचाद्यच्। अमवन्तः-अम रोगे अमति रुजति शत्रून् इति अमः बलं तद्वन्तः। रक्षस्विनः-रक्षः बलं रक्षन्त्यनेनेति च्युत्सर्त्ति मन्त्यते सायणः। मन्त्य-र्थायो विनिः। रक्षांसि एषां सन्तीति युक्तम्। यातुमावतः-यातवो यातनाः तान् मिमते निर्मिमत इति यातुमाः राक्षसव्यापाराः, ततो मनुष्ये।

इति प्रथमस्य तृतीये एकादशो वर्यः

कीळं व इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तम्। मरुदेवताक्रम, गायत्रं, घोरपुत्रः कण्व ऋषिः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

कीळं वः शर्धो मारुतमनुवर्षाणं रथेशुभम् ।

कण्वा अभि प्र गायत ॥१॥

क्रीळम् वः शर्धः मारुतम् अनर्वाणम् रथेशुभम् कण्वाः अभि प्र
गायत ॥

हे कण्याः, मेधाविनः, कण्वंश्या वा, वः युष्माकं सम्बन्धिनं मारुतम् मरुतामिदं
शर्धः बलं, मरुद्गणं अभि प्र गायत अभितः प्रकर्षेण स्तुत । कीदृशं शर्धः ? क्रीळम्
विहरणशीलं अनर्वाणम् युद्धाश्वरहितं, (अर्वा युद्धाश्वः) रथेशुभम् रथे शोभमानम् ॥ क्रीळम्-
क्रीडतेः पचाद्यच् । शर्धः-शृधु प्रसहने शर्धयत्यनेन शर्वूनिन्ति शर्धो बलं सैन्यम् । रथे-
शुभम्-रथे शोभत इति रथेशुप्, क्तिप्, तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् ॥ मरुतोऽधिकृत्य
प्रागुक्तम् । मरुतश्चण्डवेगाः प्राणमयधामानः ऐन्द्रज्योतिर्वलदीपितानां धीवृत्तीनां दिव्यगति-
विधायिनः प्रवातप्रायवेगाः देवविशेषा इत्युक्तम् । (१. ६ छ; १. १९ छ; १. २३. १०) ॥

द्वितीयामृचमाह—

ये पृषतीभिर्ऋष्टिभिः साकं वाशीभिर्अजिभिः ।

अजायन्त स्वभानवः ॥२॥

ये पृषतीभिः ऋष्टिभिः साकम् वाशीभिः अजिभिः अजायन्त
स्वभानवः ॥

ये मरुतः पृषतीभिः विन्दुयुक्तमृगीभिः वाहनभूताभिः ऋष्टिभिः आयुधैः साकम् सह,
तथा अजिभिः अलङ्करणैः वाशीभिः वाग्भिः साकं स्वभानवः स्वकीयरश्मियुक्ता अजायन्त
सम्पन्नाः । प्रागुक्तमरुद्गणतत्त्वग्रहणेन पृषत्यादीनां लाक्षणिकत्वं सुगमं स्यात् । पृषत्यः प्रवात-
वेगचुञ्चयः प्राणभूसमुद्भवं धीवृत्तीनां दिव्यगतिविधायिनं मरुद्गणं वहन्ति ॥ ऋष्टयः (रूपते-
दर्शनार्थात्) दृष्टयः, हिसार्थात् आयुधानि । चण्डवेगानां मरुतां दृष्टय एव आयुधानि
भजन्ति । अजिभिः वाशीभिरेत्यत्र, व्यञ्जयन्तीभिः वाग्भिरिति उभयोः सामानाधिकरूप्यं
प्राप्तम् ॥ मरुतां प्रवातवेगोत्थाः शब्दा वाचः गहनानि गुप्तानि वा विमिथ व्यञ्जयन्ति,
प्रकाशयन्ति । अत एव मरुतः 'अजिभिः वाशीभिः' साकं स्वभावोचितचित्रकाशरश्मिभिर्युक्ताः
प्रादुर्भूताः ऋरेन्तर्यागप्रवृत्तस्येति बोध्यम् ॥

तृतीयामृचमाह—

इहेव शृण्व एषां कशा हस्तेषु यद्वदान् ।

नि यामश्चित्रमृजते ॥३॥

इहऽइव शृण्वे एषाम् कशाः हस्तेषु यत् वदान् नि यामन् चित्रम्
ऋजते ॥

एषाम् मरुतां हस्तेषु स्थिताः वशवर्तिन्य इत्यर्थः कशाः वाहनप्रेरणसाधनभूताः वाचः
(कशा वाङ्नाम) यत् वदान् यद्वदन्ति तत् इहेव अत्रैव ध्यानमास्थितोऽहं शृण्वे शृणोमि ।
स वाग्विशेषः यामन् यामनि यात्रायां मदीयेऽस्मिन्नन्त्यगि चित्रम् अद्भुतं, विविधं वा
व्यापारं नि ऋजते नितरां प्रसाधयति, यात्रायां विचित्रशोभावहो भवति श्रूयमाणः शब्दः ॥
शृण्वे—व्यत्ययेनात्मनेपदम् । वदान्—वदतेर्लेटि आडागमः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

प्र वः शर्धाय धृष्वये त्वेषद्युम्नाय शुष्मिणे ।

देवत्तं ब्रह्म गायत ॥४॥

प्र वः शर्धाय धृष्वये त्वेषऽद्युम्नाय शुष्मिणे देवत्तम् ब्रह्म गायत ॥

हे कप्वाः, सखायो वा, वः युष्माकं संबन्धिने शर्धाय मरुतां गणाय देवत्तम् देवैर्दत्तं देवता-
प्रसादाद्दत्तं ब्रह्म मन्त्रं प्र गायत प्रकर्षेण स्तुत । कीदृशाय शर्धाय ? धृष्वये धर्षणयुक्ताय,
त्वेषद्युम्नाय त्वेषं दीप्तं द्युम्नं द्योतनं, प्रकाशो, यस्य तं, (द्युम्नं यश इत्युक्त्या च प्रकाश
एव लक्ष्यते) शुष्मिणे शुष्मं बलमस्तेति शुष्मी, तस्मै ॥ धृष्वये—कृषिधृष्वीत्यादिना किन्-
प्रत्ययान्तो निपातितः । देवत्तम्—देवदत्तम्, छान्दसो दवर्णलोपः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

प्र शंस गोष्वघ्न्यं क्रीळं यच्छर्धो मारुतम् ।

जंभे रसस्य वावृधे ॥५॥

प्र शंस गोषु अघ्न्यम् क्रीळं यत् शर्धः मारुतम् जंभे रसस्य व्रवृधे ॥

गोषु तेजस्तु अवस्थितं अन्यम् अहन्तव्यं गां वृषवद्वलिनं, क्रीळम् विहारयुक्तं यत्
- मारुतं शर्धः यत् मरुद्गणात्मकं बलं वर्तते, तत् प्रशंसं स्तुहि, हे यजमान, (अन्तरात्मनः
संवेधनम्) । तच्च मारुतं शर्धः रसस्य आनन्दस्य सोमात्मकस्य जम्मे उदरे, आस्ये
वा ववृधे वृद्धमभूत् ॥ सांशयिकस्तृतीयः पादः । 'रसस्य गोक्षीररूपस्य सम्वन्धि
तत्तेजः (शर्धः) जम्मे मुखे उदरे वा ववृधे' इति सायणः, मारुतं बलं गोक्षीरसंवन्धि
तेजः किल, तच्च उदरे मुखे वा वृद्धमभूत् इति कथनेन विवक्षितं न ज्ञायते । अतिस्पष्टार्थं
पादमिव व्याचष्टे । 'जम्मे जमि नाशने जम्भ्यते भक्ष्यते अनेनेति जम्भमास्यं करणे घञ्'
इति सायणीयप्रक्रिया—जमिधातोर्भक्षणार्थो गौणोऽभ्युपगतश्चेत्, जम्भो जम्भनं भक्षणं,
प्राशनमित्यपि वक्तुं युक्तम् । तर्हि 'रसस्य जम्मे वावृधे' सोमस्य पाने ववृधे—इति
सुलभं स्यात् तात्पर्यम् । मारुतं शर्धः रसप्राशनेन वृद्धमभूत् । इदं च अन्तर्यजने
मरुद्गणस्य प्रादुर्भावात्परं तस्य सोमरसेन वृद्धिर्भवतीत्युपपन्नं स्यात् ॥

इति प्रथमस्य तृतीये द्वावशो वर्यः.

पष्ठीमृचमाह—

को वो वर्षिष्ठ आ नरो दिवश्च गमश्च धृतयः ।

यत्सीमन्तं न धूनुथ ॥६॥

कः वः वर्षिष्ठः आ नरः दिवः च गमः च धृतयः यत् सीम् अन्तम्
न धूनुथ ॥

- दिवश्च ध्रुलोक्तस्यापि गमश्च भ्रूलोक्तस्य च धृतयः कम्पयितारः, हे नरः नेतारः बलिनः,
वः शुम्भार्कं मध्ये आ सगन्तात् वर्षिष्ठः वृद्धतमः कः ? यत् यस्मात् सीम् सर्वतः अन्तम्
न वामनोऽन्तमित्र, वृक्षाग्रमित्र (सायणः) धूनुथ चालयथ । सर्वेऽपि प्रवला लक्ष्यन्ते
मरुतः अयं बलाधिकोऽयं नेति न शस्यं वदितुम् ॥ 'अन्तं न' इत्यत्र मुखेन चालयितुं
योग्यं वस्तु विवक्षितम् । तत् वस्त्राञ्चलं वृक्षाग्रं वा भगवत् । गमः—गमा भूनाम,
पष्ठयेरनयने आकारलोपः । धृतयः—धृञ् कम्पने क्तिच् । धूनुथ—स्वादिभ्यः श्नुः ॥

सप्तमीमृचमाह—

नि वो यामाय मानुषो दधे उग्राय मन्यवे ।

जिहीत पर्वतो गिरिः ॥७॥

नि वः यामाय मानुषः दधे उग्राय मन्यवे जिहीत पर्वतः गिरिः ॥

हे मरुतः, यः युष्माकं यामाय गमनाय मानुषः मनुजः दैवतरहस्यवित् निदधे दधं निक्षिप्तवान् आधारस्तम्भं इति शेषः । चण्डवेगेन मरुतां गमने अन्तर्याजिनो गृहं शरीर-
रूपं पतेदेति मिया, दाढ्याय शरीरगृहं स्तम्भाधारयुक्तं करोतीत्यर्थः । कीदृशाय यामाय ?
उग्राय तीव्राय, मन्यवे चालनममिमन्यमानाय चण्डभावयुक्ताय । तथा हि पर्वतः बहु-
पर्वयुक्तः गिरिः सानुमान् जिहीत गच्छेत् । तादृशः प्रवलो युष्माकं वेगः ॥ दधे-
धृम् अवस्थाने, लिट् । जिहीत-ओहाइ गतौ लिट् । पर्वतः-मत्वर्यायः तत्प्रत्ययः ॥

अष्टमीमृचमाह—

येषामज्मेषु पृथिवी जुजुर्वान् इव विशपतिः ।

भिया यामेषु रेजते ॥८॥

येषाम् अज्मेषु पृथिवी जुजुर्वान् इव विशपतिः भिया यामेषु रेजते ॥

येषाम् मरुतां यामेषु गमनेषु अज्मेषु क्षेपकेषु सत्सु, पृथिवी भूमिः मिया रेजते
कम्पते, तत्र दधान्तः-जुजुर्वान् इव विशपतिः घयसा जीर्णः दुर्बलः प्रजानां पालको राजा
यया शत्रुभयात् कम्पते तद्वत् ॥ अज्मेषु-अज गतिक्षेपणयोः, औष्णादिको मन् । जुजुर्वान्-
जृ वपोहानौ, लिट्ः कसुः, छन्दसि उत्त्वम् । यामेषु-यमघातोः घञ् ॥

नवमीमृचमाह—

स्थिरं हि जानमेपां वयो म॒तुर्निरेतवे ।

यत्सीमनु द्विता शवः ॥९॥

स्थिरम् हि जानम् एषाम् वयः म॒तुः निःस्पतवे यत् सीम् अनुं
द्विता शवः ॥

एषां मरुतां जानम् जन्मस्थानं स्थिरम् हि ध्रुवं खलु । मातुः प्राणभ्रुवोऽन्तरिक्ष-
स्थानात् वयः पक्षिणः, इमे मरुतः, निरेतवे निर्गन्तुं समर्था इति शेषः । यत् यस्मात्
कारणात् मरुतां शयः दीप्तं बलं सीम् सर्वतः द्विता द्वित्वेन अनु वर्तते, तस्मात् 'स्थिरं हि
जानं' इति पूर्वेषान्तरयः ॥ मरुतः 'पृथ्निमातरः' (१. २३. १०) इत्यत्र व्याख्यातमवधेयम् ।
मरुतां माता पृथ्निश्चित्रवर्णा गौः । सङ्केतरहस्यमिदम्-प्राणशक्त्याविर्भावविलासक्षेत्रभूता
अन्तर्हितधीवृत्तिरविमप्रसूः अदितिबदस्रुण्डाकारान्तरिक्षस्थाना विविधाविष्कारकलासम्पन्ना सत्त्व-
मयी शक्तिर्मता मरुतां चित्रवर्णा गौः पृथ्निरुच्यते ॥ मरुतां बलं द्विरूपं क्रियाज्ञान-
शक्त्यात्मकं, अत एव 'द्विता' इत्युक्तम् । धीवृत्तीनां पक्षिरूपत्वं वर्णयन्त्यन्यत्र च मन्त्राः ।
मरुतः प्राणात्मका अपि धीवृत्तिरूपतां प्राप्ता इत्युक्तमवधेयम् ॥

दशमीमृचमाह—

उदु त्ये सुनवो गिरः काष्ठा अज्मेण्वत्तत ।

वाश्रा अभिजु यातवे ॥१०॥

उत् उम् इति त्ये सुनवः गिरः काष्ठाः अज्मेणु अत्तत वाश्राः
अभिजु यातवे ॥

गिरः स्रुतः वाचः प्रेरकाः, पूर्वप्रकृतस्य 'इहेव शृण्वे' 'साकं वाशीमिः' इति प्रस्तु-
तस्य वाग्रूपस्य शब्दस्योत्पादकाः त्ये ते मरुतः अज्मेणु स्वीयगमनेषु काष्ठाः अपः उदु
उत्कर्षेण अत्तत अतनिपत विस्तारितवन्तः । तथा तननेन तेजसां रसादानं शुकरमित्पाह ।
वाश्राः हम्मारयोपेताः गाः अभिजु अभिष्टुसजानु यथा तथा यातवे यातुं प्रेरितवन्त इति
शेषः । मरुतां घोषाग्निभरं वर्णयति । शिरपरिणोऽपि भग्ना भवन्तीति प्रागुक्तम्,
अधुना आपो वितन्यन्ते गावश्च अपः आजानु प्रविश्य आददतामिति ताश्च प्रेर्यन्त इत्युक्तम् ।
इन्द्रभ्रातरो मरुतः प्रसिद्धाः । इन्द्रकृत्यानुरोधिनः सन्तः अप्सङ्केतितपोषणधारणादिक्रिया-
शक्तिविस्तरणेन गोसङ्केतितचिद्रश्मिविषयरसरसपोषणप्रेरणार्था भवन्तीति बोध्यम् ॥ स्रुतः—
पृ प्रेरणे, मुः किदिति नुप्रत्ययः । अत्तत—तनु विस्तारे, लङ्, विरुणस्य लृक्,
छान्दमम् । अभिजु—अभिगने जानुनी यस्य तत् । प्रसंभ्यां जानुनोः दुरादेशः । यातवे—
तुमर्थे तनेप्रत्ययः ॥

इति प्रथमतः तृतीये त्रयोदशो वर्गः

एकादशीमृचमाह—

त्यं चिद्धा दीर्घं पृथुं मिहो नपातममृध्रम् ।

प्र च्यावयन्ति यामेभिः ॥११॥

त्यम् चित् घ दीर्घम् पृथुम् मिहः नपातम् अमृध्रम् प्र च्यावयन्ति यामेभिः ॥

त्यं चित् घ तमपि, योऽपामावरकः प्रसिद्धस्तमपि तमोधनं यामभिः गमनैः प्रच्यावयन्ति प्रकर्षणाधो गमयन्ति अपो वर्पयन्ति, कीदृशम् ? दीर्घम् आयतम् पृथुम् विस्तृतं मिहो नपातम् मेहते सिञ्चतीति मिद् अपां आवारको मेघस्तमोधनस्तस्य नपातं सन्तानभूतं अमृध्रम्—केनाप्यनिष्पीडयम् ॥ नपातम्—न पातयितारमिति सायणः । प्रसिद्धमर्थं नप्तारं अङ्गीकुर्मः । अमृध्रम्—मृधु—उन्दने, हिंसार्ये च, औणादिको रक्प्रत्ययः । च्यावयन्ति—पदपाठे ह्रस्वछान्दसः ।

द्वादशीमृचमाह—

मरुतो यद्ध वो बलं जनां अचुच्यवीतन ।

गिरिरिचुच्यवीतन ॥१२॥

मरुतः यत् ह वः बलम् जनान् अचुच्यवीतन गिरीन् अचुच्यवीतन ॥

हे मरुतः, यत् ह यस्मादेव वः युष्माकं बलम् अस्ति, तस्मादेव कारणात् जनान् जन्मिनः अचुच्यवीतन प्रेरयत, तथा गिरीन् मेधान् उक्तलक्षणान् अपां विसृष्टये अचुच्यवीतन प्रेरयत ॥ अचुच्यवीतन—च्यवतेलिङि व्यत्ययेन परस्मैपदम्, तननादेशः, शपः श्लुः । अन्यच्च छान्दसम् ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

यद्ध यान्ति मरुतः सं ह ब्रुवतेऽध्वन्ना ।

शृणोति कश्चिदेवाम् ॥१३॥

यत् ह यान्ति मरुतः सम् ह ब्रुवते अध्वन् आ शृणोति कः चित्

एवाम् ॥

यत् ह यदा खलु मरुतः यान्ति गच्छन्ति, तदा आ सर्वतः अध्वन् मार्गे संव्रुवते ह एते मरुतः गगात्मकत्वात्, संभूय वाचं प्रयुज्जत एव, शब्दं कुर्वन्तीत्यर्थः । स च शब्दः न सर्वेषां श्रृणुगोचरो भवतीत्याह—एषाम् मरुतां तं शब्दं कश्चित् अन्तर्मुखः, विकसिता-न्तरिन्द्रियः अन्तर्यामी शृणोति, नान्यः, साधारणश्रवणं शब्दः सर्वेऽपि जनाः शृणुयुः, नायं तथा ॥ अध्वन्—सप्तम्या लुक् ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

प्र यात शीभमाशुभिः सन्ति कण्वेषु वो दुवः ।

तत्रो पु मादयाध्वै ॥१४॥

प्र यात शीभम् आशुभिः सन्ति कण्वेषु वः दुवः तत्रो इति सु मादयाध्वै ॥

हे मरुतः, आशुभिः वेगवद्भिः स्वीयराहतैः शीभम् शीघ्रं क्षिप्रनाम प्रयात प्रस्थानं कुरुत अस्मदीयजनशुर्वं प्रति, वः युष्मदर्थं कण्वेषु मेधाविषु, एतन्नामकेष्वस्मासु वा दुवः दुवांसि परिश्रमात्मकानि कर्माणि सन्ति वर्तन्ते । तत्रो तत्र तेषु कण्वेषु, तेषु दुवःसु वा सु सुतरां मादयाध्वै वृत्ता भजत ॥ आशुभिः—अशू व्याप्तौ उण् । मादयाध्वै—मद वृत्तियोगे जुतादिः आत्मनेपदी, लेट्याडागमः, एकारस्य ऐकारादेशः ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

अस्ति हि प्मा मदाय वः स्मसि प्मा वयमेपाम् ।

विश्वं चिदायुर्जीवसे ॥१५॥

अस्ति हि स्म मदाय वः स्मसि स्म वयम् एयाम् विश्वम् चित् आयुः जीवसे ॥

हे मरुतः, वः युष्मकं मदाय वृत्तये अस्ति हि स्म अस्त्येव खलु यदस्माभिर्देयं वदित्यर्थः । एषां युष्मकं संश्रितः पयस् स्नसि स्न विद्यामहे खलु । विश्वम् चित् आयुः नमस्तन्यायुः जीवसे जीवितुं युष्मदायाः पयस् स्म इति संबन्धः ॥ स्न—संहितायां दीर्घः । स्नसि—इदन्तो मसिः ।

इति प्रथमस्य तृतीये ऋग्वेदसो वर्ग

‘कद्ध नूनम्’ इति पञ्चदशर्चं तृतीयं सूक्तम् । घोस्पुत्रः कण्ठ ऋषिः गायत्री छन्दः
मरुतो देवताः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

कद्धं नूनं कधप्रियः पिता पुत्रं न हस्तयोः ।

दधिध्वे वृक्तवर्हिषः ॥१॥

कत् ह नूनम् कधऽप्रियः पिता पुत्रम् न हस्तयोः दधिध्वे
वृक्तऽवर्हिषः ॥

हे मरुतः, कत् ह कदा खलु वृक्तवर्हिषः वृक्तं वर्हिः आस्तीर्णं यैस्तानस्मान् कध-
प्रियः स्तुतिप्रीताः यूयं नूनम् अवश्यं हस्तयोः दधिध्वे हस्ते धारयथ ! तत्र दृष्टान्तः—
पिता पुत्रम् न यथा पिता पुत्रं हस्ते धारयति, तद्वत् ॥ कत्—कदा आकारलोपः छान्दसः ।
कधप्रियः—कथया स्तुत्या प्रीणयन्ति, किम्, यस्य धः, इस्वश्च छान्दसाः । दधिध्वे—
छन्दसि वर्तमाने लिट् । वृक्तवर्हिषः मरुत इति सायणः, व्याख्यातं प्राक् (१. ३. ३-
पृ. ११३. ११४) ॥

द्वितीयामृचमाह—

कं नूनं कद्धो अर्थं गन्तां दिवो न पृथिव्याः ।

कं वो गावो न रण्यन्ति ॥२॥

कं नूनम् कत् वः अर्थम् गन्तं दिवः न पृथिव्याः कं वः गावः न
रण्यन्ति ॥

हे मरुतः, नूनम् कं यूयं इदानीं कुत्र गताः । कत् कदा वः युष्माकं अर्थम् गन्तव्यं
स्यानं, प्राप्तव्यं वस्तु वा यूयं प्राप्नुयेति शेषः । दिवः द्युलोकात् गन्तं गच्छत, पृथिव्याः
न पृथिवीस्थानात् न गच्छत—अयमर्थः सायणानुसारी, दुर्घटो भावः । अथ नञ्छब्दः
उपमार्थायथेत् क्लेशो नश्यति, सुगमो भवति मन्त्रार्थः । दिवो न द्युस्थानादिव पृथिव्याः
पृथिवीस्थानात् गन्तं गच्छत । मरुतां देवताविशेषत्वात् द्युलोकाद्गमनं सुलभम्, जड-
घनन्त्वात् प्रतिबन्धकबाहुल्यात् पृथिवीस्थानादाविर्भूय गमनं तु न तथा । तस्मादाह—

दिव इव पृथिव्याश्च स्वानात् गमनं सुखं भवतु युष्माकमिति । अथ कस्मिन् स्थाने युष्मानाह्वयन्ति आह्वातार इति प्रश्नेन तत् स्थानं ज्ञापयत अपरोक्षाः भवत चेति गमयति तृतीयः पादः । गावो न गावः दोहार्थमिव वः युष्मान् प्रति क कुत्र रण्यन्ति शब्दं कुर्वन्ति आह्वयन्ति स्तोतारः ॥ रण्यन्ति—रणतिः शब्दकर्मा, व्यत्ययेन श्यन् ॥

तृतीयामृचमाह—

कं वः सुम्ना नव्यांसि मरुतः कं सुविता ।

को ॥ विश्वानि सौभगा ॥३॥

कं वः सुम्ना नव्यांसि मरुतः कं सुविता को ॥ इति विश्वानि सौभगा ॥

हे मरुतः, वः युष्माकं संन्यीनि नव्यांसि नवतराणि सुम्ना सुम्नानि सुरानि सुख-हेतुभूतानि वा, (घनानि इति पूर्वे) क कुत्र वर्तन्ते ? तथा सुविता सुवितानि दुरित-प्रतिद्वन्दीनि भद्राणि क ? विश्वानि सौभगा सर्वाणि सौभाग्यानि ऐश्वर्याणि को क, कुत्र वर्तन्ते ? एभिः सर्वैर्युक्ताः प्रसीदतेति भावः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

यद्यूयं पृश्निमातरो मर्तासः स्यातन ।

स्तोता वो अमृतः स्यात् ॥४॥

यत् यूयम् पृश्निमातरः मर्तासः स्यातन स्तोता वः अमृतः स्यात् ॥

हे पृश्निमातरः पृश्निमाता येषां ते मरुतः, यूयम् यत् यदा मर्तासः मनुष्याः स्या-तन भवेत, तदा वः युष्माकं स्तोता यजमानः अमृतः स्यात् अमृतत्वं देवभावं प्राप्नुयात् । मरुता मातुपे लब्धजन्मत्वं प्राप्नुवतम् (१.६ छ.) ॥ पृश्निमातरः—व्याख्यातः । मर्तासः—म्रियतेस्तन्, आजसेस्तुक् । स्यातन—अस्तेलिङि तस्य तनादेशः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

मा वो मृगो न यवसे जरिता भूदजोप्यः ॥

पथा यमस्य गादुप ॥५॥

मा वः मृगः न यवसे जरिता भूत् अजोप्यः पथा यमस्य गात्
उप ॥

हे मरुतः, वः युष्माकं संवन्वी जरिता स्तोता अजोप्यः अप्रीप्यः मा भूत् । तत्र
दृष्टान्तः—मृगो न यवसे यथा भक्षणीये 'यवसे' तृणादौ मृगः पशुः अत्यन्तलोभात् अवृत्तः
'अजोप्यः' भवति, तथा मृग इव अत्यन्तवृषितो मा भूत् नव स्तोता भक्त इत्यर्थः ।
किं तु यमस्य नियन्तुर्देवस्य पथा मार्गेण उप गात् उप गच्छतु, नियन्त्रिततृष्णाः
सुप्रीतो भवतु । अयं चार्थः 'मो पु णः' इत्युत्तरयर्चा संगच्छते । सायणस्तु यथा तृणे
भक्षणीये मृगः कदाचिदप्यसेव्यो न भवति, तथा स्तोतापि असेव्यो मा मूदिति व्याचष्टे,
यमलोकसंवन्धिमार्गेण तस्य मरणं मा भूदिति च ॥ पूर्वोत्तरसंवन्धो मृग्यः ॥ अजोप्यः—
जुषी प्रीतिसेवनयोः, कर्मणि प्यत् । अन्यत् गतम् ॥

इति प्रथमस्य तृतीये पञ्चवशो वर्य-

पष्ठीमृचमाह—

मो पु णः परांपरा निर्ऋतिर्दुर्हणा वधीत् ।

पदीष्ट तृष्ण्या सह ॥६॥

मो इति सु नः परांपरा निःऽऋतिः दुःऽहना वधीत् पदीष्ट
तृष्ण्या सह ॥

हे मरुतः, नः अस्मान् निर्ऋतिः पापदेवता, मायात्मिका वा मो पु वधीत् सर्वथा हतान्
मा कार्षीत् । कीदृशी निर्ऋतिः ? परांपरा अत्यन्तमुत्कृष्टा बलेन, अतिबलेत्यर्थः । दुर्हणा
दुःखेन हन्तुं शक्या, केनापि हन्तुं दुःशक्या । सा तृष्ण्या सह बहुदोषप्रवृद्धिं तृष्ण्या
दुराशा, तस्मात् तया सह निर्ऋतिः पदीष्ट पततु विनश्यतु इति प्रार्थना । पूर्वया अस्म-
दुक्तार्थयर्चा सङ्गच्छत एवेदम् ॥ मो पु णः—सुखः पत्वं, नस्य णः । पदीष्ट—पद गतौ
आशीलिङि सलोपः छान्दसः ॥

सप्तमीमृचमाह—

सुत्वं त्वेषा अमवन्तो धन्वश्चिदा रुद्रियांसः ।

मिहै कृण्वन्त्यवाताम् ॥७॥

सत्यम् त्वेपाः अमञ्जन्तः धन्वन् चित् आ रुद्रियासः मिहम्.
कृण्वन्ति अवाताम् ॥

त्वेपाः दीप्ताः अमञ्जन्तः बलमन्तः रुद्रियासः रुद्रस्य इमे सम्बन्धिनः (घोरकर्मत्वं मरुतां प्रसिद्धम्) मरुतः धन्वन् चित् आ मरुदेशेऽपि अवाताम् वायुरहितां मिहम् वृष्टिं कृण्वन्ति कृण्वन्ति । सत्यम् सत्यमेतत् । वृष्टिविधातक्रमायुर्वर्जं प्रचण्डनातवेगा अपि मरुतो वृष्टिं विदधते ॥ 'धन्वनि' नीरसे जडे पार्थिवे शरीरेऽपि रसमादधत इति रहस्यम् ॥ त्वेपा-दयो व्याख्याताः ॥

अष्टमीमृचमाह—

वाश्रेवं विद्युन्मिमाति वत्सं न माता सिपक्ति ।

यदैपां वृष्टिरसर्जि ॥८॥

वाश्राऽहं व विद्युत् मिमाति वत्सम् न माता सिपक्ति यत् एषाम्
वृष्टिः असर्जि ॥

वाश्रा इव शब्दायमाना धेनुरिव विद्युत् विद्योतमाना तडित् मिमाति शब्दं करोति । माता वत्सं न धेनुर्वत्समिव सिपक्ति सेजते । यत् यस्मात् कारणात् एषाम् मरुतां संगन्धिनी वृष्टिः असर्जि विसृष्टा भवति । विद्युत्काले मेघगर्जनं ततो वृष्टिश्च मरुतां व्यापाराद्भवतीति स्फुरोऽर्थः स्यात् । अन्तर्यामिं चलति, दशाविशेषेषु मध्यमस्थाने ज्योतिर्दर्शनं दिव्यनादश्रवणं समृष्टिः मरुत्प्रमादाद्भवन्तीति प्रोक्तं भवति ॥ वाश्रेण—वाशू शब्दे रक्षत्रत्यपः । मिमाति—माह माने शब्दे च व्यत्ययेन परस्मैपदम् । सिपक्ति—पञ्च समाने (सेनायां च) शपः स्फुः । असर्जि—सृज विसर्गे, कर्मणि लुङ् ॥

नवमीमृचमाह—

दिवा चित्तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोदवाहेन ।

यत्पृथिवीं व्युन्दन्ति ॥९॥

दिवा चित् तमः कृण्वन्ति पर्जन्येन उदवाहेन यत् पृथिवीम्
विउन्दन्ति ॥

उदवाहेन उदकवाहिना पर्जन्येन मेघेन ठिवा चित् दिनवेलायामपि तमः अन्ध-
कारं कृण्वन्ति कुर्यन्ति । यत् यदा पृथिवीम् भूमिम् व्युन्दन्ति विशेषेण क्लेदयन्ति ।
तदा तमः कृण्वन्तीति पूर्वेष्वान्वयः । अन्तर्यामि सत्यपि नित्ये ज्योतिर्विलासे रसवर्पाति-
रेकात् कचित् विश्वं तमोदृतमिव भवति, इदं च तात्कालिकं मस्त्रेगकृत्यं कादाचित्क-
मिति बोध्यम् ॥ उदवाहेन-उदकानि वहतीत्युदवाहः, उदकशब्दस्य उदभावः । व्युन्दन्ति-
उन्दी क्लेदने रुधादिः ॥

दशमीशृचमाह—

अथ स्वनान्मरुतां विश्वमा सद्य पार्थिवम् ।

अरेजन्त प्र मानुषाः ॥१०॥

अथ स्वनात् मरुताम् विश्वम् आ सद्य पार्थिवम् अरेजन्त प्र
मानुषाः ॥

मरुताम् संवन्धिनः स्वनात् घनेः अथ अनन्तरं पार्थिवम् पृथिवीसंवन्धि विश्वं सर्वं
सद्य गृहं आ समन्तात् अरेजतेति शेषः । मानुषाः मनुष्या अपि प्रारेजन्त प्रकर्षेण
अकम्पन्त । अत्र सर्वं सद्य सर्वं यजमानशरीरं भवति । मानुषाः शरीरिणः जीनाः
आत्मानः, न केवलं शरीरे कम्पः, अन्तरेऽपि । तथाविधो मारुतः क्रियावेगः ॥ अथ-
यस्य घः छान्दसः । अरेजन्त-रेज् कम्पने ॥

इति प्रथमस्य तृतीये षोडशी वार्ग

एकादशीशृचमाह—

मरुतो वील्लपाणिभिश्चित्रा रोधस्वतीरनु ।

यातेमखिद्रयामभिः ॥११॥

मरुतः वील्लपाणिभिः चित्राः रोधस्वतीः अनु यात ईम्
अखिद्रयामभिः ॥

हे मरुतः, युयं वील्लपाणिभिः वील्ल वल्लनाम्, वील्लवः ददाः पाणयः हस्ताः तैः सहिताः
सन्तः, चित्राः दर्शनीयाः रोधस्वतीः अनु वृल्लयुक्ता नदीरनुलक्ष्य अखिद्रयामभिः अखिद्र-

गमनैः ईम् एनं यजमानमुद्दिश्य यातु गच्छत । कूलस्थानीयं शरीरं नद्यः शक्तिधारा-
वाहिन्यः प्राणस्थानाः ॥ रोधस्वतीः—रुधिर आवरणे, रुणद्धि स्रोत इति रोधः कूलं,
असुन् । तद्वत्यः मतुपो वत्वम् । असिद्धयामभिः—खिद दैन्ये रक्, खिद्रं यान्तीति खिद्र-
यामानः तैः ॥

द्वादशीमृचमाह—

स्थिरा वः सन्तु नेमयो रथा अश्वास एषाम् ।

सुसंस्कृता अभीशवः ॥१२॥

स्थिराः वः सन्तु नेमयः रथाः अश्वासः एषाम् सुसंस्कृताः
अभीशवः ॥

हे मरुतः एषाम् वः शुष्मार्कं नेमयः रथाङ्गवल्याः स्थिराः सन्तु । तथा रथाः
अथासः अश्वाश्च स्थिराः सन्तु । अभीशवः—रथबन्धनरजवः सुसंस्कृताः परिष्कृताः
सन्तु ॥ अभीशवः—अभिदग्धोतेः उण् ॥ अङ्गुलय इति निघण्डुः । किरणा इत्यर्था-
न्तरम् ॥ रथयुक्ताश्चस्थानीयप्राणशक्तिविभवानां बन्धनरज्जुस्थानीयाः चिद्रश्मयः संस्कृताः
स्वच्छाः सन्तित्युक्तं भवति ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

अच्छा वद तना गिरा जरायै ब्रह्मणस्पतिम् ।

अग्निं मित्रं न दर्शतम् ॥१३॥

अच्छ वद तना गिरा जरायै ब्रह्मणः पतिम् अग्निं मित्रं न
दर्शतम् ।

ऋषेरात्मसंयोधनम् । मारुतेऽस्मिन् द्युक्ते मरुद्रणस्वरूपप्रकाशनाय मरुत्तत्त्वस्य
अग्नेः प्रमादान् वाक् प्रयुज्यतामित्याह—तना तनया देवतास्वरूपं विस्तारयन्त्या प्रकाश-
यन्त्या गिरा वाचा जरायै स्तुतये अग्निम् वाचोऽधिदैवतं अच्छ आमिगुह्येन वद
मूहि । कीदृशं अग्निम् ? ब्रह्मणः पतिम् मन्त्रस्य पालकं अधिदैवतं, मित्रम् न
दर्शतम् मित्रमिव त्रिणमुद्दमि न दर्शनीयम् ॥ अग्निः होतृवाग्विशिष्टोऽपि सामान्येन

सर्वस्याश्च वाचो देवता । तत्र वाग्विशेषस्य मन्त्रस्य तु सर्वदेवात्मकोऽग्निरेव ब्रह्म-
णस्पतिर्भवति । तना-तनु विस्तारे, पचाद्यच्, तना, तृतीयाया ङादेशः ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

मिमीहि श्लोकमास्ये पर्जन्य इव ततनः ।

गायं गायत्रमुक्थ्यम् ॥१४॥

मिमीहि श्लोकम् आस्ये पर्जन्यः इव ततनः गायं गायत्रम्
उक्थ्यम् ॥

अत्रापि ऋषेरात्मसंयोधनं युक्तम् । आस्ये स्वीये मुखे श्लोकम् स्तोत्रं मिमीहि
मितं कुरु, यः श्लोकः हृदये प्रादुर्भूतः, तं मुखे आविष्कृतं धेहि । ततः तं पर्जन्य
इव मेघः वर्षमिव ततनः विस्तारय । उक्थ्यम् शस्त्रयोग्यं मन्त्रनिर्देशं गायत्रम्
गायत्रीच्छन्दस्कं गाय गानं कुरु ॥ वाचा स्तोत्रोच्चारणस्य चैभवं देवताप्रीयनं भव-
तीति बोध्यम् ॥ ततनः-तनु विस्तारे, लेट्, विकरणस्य श्रुः ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

वन्दस्व मारुतं गणं त्वेपं पनस्युमर्किणम् ।

अस्मे वृद्धा असन्निह ॥१५॥

वन्दस्व मारुतम् गणम् त्वेपम् पनस्युम् अर्किणम् अस्मे इति वृद्धाः
असन् इह ॥

सर्वोऽपि देवभक्तः प्रेषेते । मारुतम् मरुत्संयन्धिनं गणम् समूहं वन्दस्व स्तुहि,
नमस्कुरु वा । कीदृशं गणम् ? त्वेपम् दीप्तम् पनस्युम् स्तोत्रकामम् अर्किणम् अर्कः
दीप्तः स्तवः सोऽस्यास्तीति अर्की तम् । अस्मे अस्मानु इह अस्मिन्नन्तयागे वृद्धाः
वृद्धिं प्राप्ताः अमन् ममन्तु मरुतः ॥ वन्दस्व-वदि अभिवादनस्तुत्योः । पनस्युम्-
पन स्तुतौ अमुन्, पनः स्तोत्रं आत्मन इच्छति पनस्युः, क्यच् ।

‘प्र यदित्ये’ति दशर्चं चतुर्थं दक्षतम् । घोरपुत्रः कम्प त्रापिः मरुतो देवता । अयुजो बृहत्पः, युजः सतो बृहत्पः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

प्र यदित्था परावतः शोचिर्न मानमस्यथ ।

कस्य कृत्वा मरुतः कस्य वर्षसा कं याथ कं ह धृतयः ॥१॥

प्र यत् इत्था परावतः शोचिः न मानम् अस्यथ कस्य कृत्वा मरुतः कस्य वर्षसा कम् याथ कम् ह धृतयः ॥

हे धृतयः कम्पनकारिणः मरुतः, यत् यदा शोचिर्न तेज इव मानम् मननीय बलं इति सायणः, मननीयां मतिं इति वयम्, परावतः दूरादूर्ध्वदेशात् इत्था इत्थं अन्तरिक्षात् प्राप्स्यथ प्रक्षिपथ, ऊर्ध्वदेशात् यथा ज्योतींषि तेजः प्रक्षिपन्ति भूमौ तथा मरुतः स्वमतिं सङ्कल्परूपां मर्त्ये प्रक्षिपन्ति । यदैवं कुरुय, तदानीं कस्य पुरुषस्य कृत्वा क्रतुना प्रजाकर्मणा सङ्गच्छन्ने यूयम् ? कस्य पुण्यपुरुषस्य वर्षसा रूपेण सङ्गताः भवन् ? कम् याथ कं भवतं प्राप्नुथ ? कम् ह कं वा अनुग्रहास्पर्दं कुरुय ? मरुतः स्वमतिप्रक्षेपेण द्वारेण पुरुषस्य प्रजाकर्मबलेन रूपेण च एकतां प्राप्य तमाविश्य अनुगृह्णन्ति । कस्य ‘कृत्वा’ ‘वर्षसा’ इत्यत्र अन्यथाप्यध्याहारो घटते । कस्य क्रतुना प्रेरिताः कस्य ‘वर्षसा’ रूपव्यक्त्या आकृष्टाः युष्मदीयां मतिं प्रक्षिपथेति तात्पर्यमुपपद्यते । उभयवापि, ‘कीदृशी म्यात् तस्य योग्यता यस्मिन् पुरुषे युष्मदीयः सङ्कल्पः पतेदिति तात्पर्यं भवति । ‘मानम्’ इत्यत्र विविधमाचक्षते वेदार्थचिन्तकाः । मन ज्ञाने इति धातोरेव निष्पन्नं मन्यते सायणः, मानं मननीयं बलमित्याह । मानं ज्ञानमिति कश्चिद् । ‘माद् माने’ इति धातोर्निष्पादयन्ति नव्यानामेकै, आहुय मरुदवापारस्य लक्ष्यभूतानां तरुगिरिस्थङ्गादीनां मरुतां च अन्तरं किपद्दूरमिति निर्णये मरुतो ‘मानम्’ गन्तव्य-देशमानं कामपि मानरेखां प्रक्षिपन्तीति ॥

द्वितीयामृचमाह—

स्थिरा वः सन्त्वायुधा पराणुदे वीवृ उत प्रतिष्कभे ।

युष्माकमस्तु तविषी पनीयसी मा मर्त्यस्य मायिनः ॥२॥

स्थिरा वः सन्तु आयुधा पराऽनुदे वीळु उत प्रतिऽस्कभे
युष्मार्कम् अस्तु तविषी पनीयसी मा मर्त्यस्य मायिनः ॥

हे मरुतः, वः युष्मार्कं आयुधा आयुधानि परा नुदे शत्रूणां अपनोदनाय स्थिरा
सन्तु स्थिराणि भवन्तु । उत अपि च प्रतिष्कभे प्रतिवन्धाय, प्रत्यवरोधाय वीळु
द्वानि सन्तु । युष्मार्कं संवन्धिनी तविषी वलं पनीयसी अतिशयेन स्तोतव्यं अस्तु ।
मायिनः माया कूटयुक्तिः तद्वतः मर्त्यस्य मनुष्यस्य 'तविषी पनीयसी' मा भूत् ॥
यद्यपि मानुषवलेन शत्रुजयः-संभवेत् क्वचित् तथापि तत् मायाकृत्य-अनृतप्रज्ञायशंवद-
त्वात् न स्पृहणीयं स्तुत्यं भवति, तादृशेन मानुषवलेन जयो मा भूत्, अतः तद्वलं स्तुत्यं
न भवति, मा भूच्च । मारुतवलमेव जयप्रदं स्यात् अतः स्तुत्यम् ॥ स्थिरा, आयुधा-
उभयोः शैलौपः । पराणुदे-शुद प्रेरणे, क्षिप्, उपमर्गादसमासेऽपि णत्वम् । वीळु-वीहनि,
विभक्तोर्लृक् । प्रतिष्कभे-स्कम्भुः मौत्रो धातुः, संपदादिलक्षणे भावे क्षिप् । पनीयसी-
पनतिः स्तुतिर्कृमा, औणादिकः असुन्, तत् ईयसुनि टेलौपः, ङीप् । मायिनः-
मत्वर्याय इति ॥

वृत्तीयामृचमाह—

परां ह यस्त्थिरं हथ नरो वर्तयथा गुरु ।

वि याथन वनिनः पृथिव्या व्याशाः पर्वतानाम् ॥३॥

परां ह यत् स्थिरं हथ नरः वर्तयथ गुरु वि याथन वनिनः
पृथिव्याः वि आशाः पर्वतानाम् ॥

हे नरः नेतारः मरुतः, यत् यदा स्थिरम् वस्तु परा ह ह्य पराहर्त कृत्य, गुरु
दुर्भरं अलघु वस्तु वर्तयथ प्रेरयथ तदा पृथिव्याः संवन्धिनः वनिनः वनजनः पृथिवी-
रुहान् वियायन विपुज्य गच्छथ, पर्वतानाम् सानुमतां आज्ञाः पार्थदिशः वि वियायनेति
संवन्धः । अत्र 'स्थिरं' वृक्षादिकं 'गुरु' पाषाणादिकं इति मन्यते मायजः । मन्त्रे
तु रहस्यार्थघोतनाय 'इदं स्थिरं इदं गुरु' इत्यनुस्त्वा, उच्यते च स्थिरा पृथिवी
गुप्तः पर्वता इति पदार्थध्रुतस्थिरगुरुशब्दरुमानुमारेण बोधनीयतया विस्पष्टम् । एवं
मरुतां पृथिव्यां अचमयशुचि प्रवेशः अचमयशरीरसंभूतानां वननीयानां गुरानां द्वारेण

साध्यो भवति । ततः उपर्युपरि अवस्थितैः पर्वभिः युक्तानां पर्वतानां आशाः प्रदेशाः
अन्नमयप्राणमयाद्याः ऊर्ध्वरूपाः मरुद्भिः प्रवेक्ष्या भवन्ति ॥ यायन-थनादेशः । अन्ये
च गताः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

नहि वः शत्रुर्विविदे अधि द्यवि न भूम्यां रिशादसः ।

युष्माकमस्तु तविपी तना युजा रुद्रासो नू चिदाधृपे ॥४॥

नहि वः शत्रुः विविदे अधि द्यवि न भूम्याम् रिशादसः
युष्माकम् अस्तु तविपी तना युजा रुद्रासः नु चित् आऽधृपे ॥

हे रिशादसः हिंसकानां भक्षकाः शत्रुनाशनाः, अधि द्यवि ध्रुलोकस्योपरि वः युष्माकं
शत्रुः नहि विविदे न विद्यते, न भूम्याम् पृथिव्यामपि शत्रुर्न भवति । हे रुद्रासः रुद्राः
रुद्रसन्निहिनः भयङ्कराः मरुतः, युष्माकम् गणात्मकानां सर्वेषां युजा योगेन परस्परसङ्ग-
त्वा आधृपे सर्वतः शत्रूणां धर्पणाय तविपी घलं नु चित् क्षिप्रमेव तना अस्तु विस्तृता
भवतु, प्रकटिता भवतु ॥ विविदे-विद सत्तापाम्-लडर्थे लिट् । रिशादसः-रिश हिंसायाम्,
अद भक्षणे, रिशान् अदन्ति इति रिशादसः, असुन् । युजा-युजिर् योगे-किन् प्रतिगित्या-
दिना । अन्ये गताः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

प्र वेपयन्ति पर्वतान्वि विश्वन्ति वनस्पतीन् ।

प्रो आरत मरुतो दुर्मदा इव देवासः सर्वया विशा ॥५॥

प्र वेपयन्ति पर्वतान् वि विश्वन्ति वनस्पतीन् प्रो इति आरत
मरुतः दुर्मदाःऽइव देवासः सर्वया विशा ॥

पर्वतान् पृथिवीमृतः, रहस्यपक्षे प्रागुक्तलक्षणां प्रवेपयन्ति प्रकर्षेण कम्पयन्ति मरुतः ।
तया वनस्पतीन् महीरुहान् पिबिष्वन्ति विषुक्तान् सान्तरान् कुर्वन्ति । अत्रापि 'परा ह यत्'
इत्यत्र व्याख्यातमनुसंधेयम् । हे देवामः, देवाः, हे मरुतः, सर्वया विशा प्रजया संयुक्ताः
भूत्वा यत् दुर्मदा इव मदोन्मत्ता स्वेच्छाविहारिण इव प्रो आरत प्रकर्षेण गच्छत ।

युष्माभिर्बुक्तैः सर्वैरपि भक्तैः सह परिश्रमं कुरुत प्राप्तव्यं प्रति । वेपयन्ति-वेष्ट कम्पने-
हेतुमणिञ् । आरत-अर्तः छन्दसि लोडर्थे लुङ् ॥

इति प्रथमस्य तृतीयोऽष्टावशो वर्गः

पृथ्वीमृचमाह—

उपो रथेषु पृपतीरयुग्ध्वं प्रष्टिर्वहति रोहितः ।

आ वो यामाय पृथिवी चिदश्रोदवीभयन्त मानुषाः ॥६॥

उपो इति रथेषु पृपतीः अयुग्ध्वम् प्रष्टिः ब्रह्मति रोहितः आ वः
यामाय पृथिवी चित् अश्रोत् अवीभयन्त मानुषाः ॥

हे मरुतः, रथेषु युष्मदीयेषु पृपतीः विन्दुमृगीः वाहनभृताः उपो समीपमेव अयुग्ध्वम्
यूयं योजितवन्तः । प्रष्टिः वाहनत्रययुगमध्यवर्ती रोहितः लोहितवर्णः मृगविशेषः
ब्रह्मति नयति रथम् । वः युष्मार्कं यामाय गमनाय पृथिवी चित् पृथिव्यपि पृथुला
भूमिः सर्वापि (अन्तरिक्षमिति एके) आ आभिमुख्येन अश्रोत् अशृणोत् शृणोति, तत्र
गमनं प्रतिपालयतीत्यर्थः । मानुषाः पृथ्वीवर्तिनः पुरुषाः अवीभयन्त स्वयं भीताः भीतिमन्त्रेणां
जनयन्ति, तथाविधं वः प्रचण्डगमनम् । पृपत्यो मरुद्वाहा उक्ताः । अत्र तेषां त्रित्वं
शरीरप्राणमनस्तत्त्वापेक्षयेति बोध्यम् । रोहितो लोहितवर्णस्तु क्रियामोगसमर्थप्राणतत्त्व-
द्योतकं ज्ञेयम् । एवं मरुतां रोहितवाहत्वे प्राधान्यम् भवति ॥ उपो-निपातद्वयम् ।
अयुग्ध्वम्-युजिर् योगे लुङ् । यामाय-यमेवावि घञ् । अश्रोत्-शृणोतेः, विकरणस्य लुक्
छन्दसि । अवीभयन्त-जिभी भये, ण्यन्तान्लुङ् । भीस्मोर्हेतुभावे इत्याद्यनेपदम् ॥

सप्तमीमृचमाह—

आ वो मक्षु तनाय कं रुद्रा अवो वृणीमहे ।

गन्ता नूनं नोऽवस्ता यथा पुरेत्या कण्वाय विभ्युपे ॥७॥

आ वः मक्षु तनाय कम् रुद्राः अवः वृणीमहे गन्तं नूनम् नः
अवस्ता यथा पुरा इत्या कण्वाय विभ्युपे ॥

हे रुद्राः रुद्रसंबन्धिनो रुद्रकर्माणो मरुतः, तनाय कम् विततये, अस्मद्विकास-
विसरायेत्यर्थः (स्वूलपक्षे तनयाय पुत्राय) वः युष्मत्संबन्धि अवः वर्धनं आ सर्वतः
मनु क्षिप्रं घृणीमहे प्रार्थयामः । यया येन प्रकारेण पुरा पूर्वं नः अस्माकं अवसा
वर्धनेन निमित्तभूतेन ययं प्राप्तवन्तः, इत्या अनेन प्रकारेण विभ्युपे भीतियुक्ताय कण्याय
मेधाविने यजमानाय, एतन्नाम्ने मह्यं, अनुग्रहार्थं नूनं गन्त ग्राप्नुत ॥ मनु-संहितायां
दीर्घः । तनाय-तनु विस्तारे पचाद्यच् । कम् पादपूरणः । रुद्राः-रोदयन्ति शत्रून्,
रोदंणिङ् लुक् चेति रक्प्रत्ययः । गन्त-लोटि ऽपो लुक्, तथादेशः अनुनासिकलोभा-
भावश्च छान्दसाः । विभ्युपे-विभेतेलिङ् कसुः ॥

अष्टमीमृचमाह—

युष्मेपितो मरुतो मर्त्येपित आ यो नो अभ्व ईपते ।

वि तं युयोत शर्वसा व्योजसा वि युष्माकाभिरुतिभिः ॥८॥

युष्माऽईपितः मरुतः मर्त्येऽईपितः आ यः नः अभ्वः ईपते वि
तम् युयोत शर्वसा वि ओजसा वि युष्माकाभिः ऊतिभिः ॥

हे मरुतः, यः यः कोऽपि अम्यः बलेन महान्, बलाधिकः, युष्मेपितः युष्माभिः
ईपितः प्रेरितः, मर्त्येपितः मर्त्यैः मनुष्यैः प्रेरितो वा नः अस्मान् आ ईपते आमि-
मुख्येन प्राप्नोति अभिगच्छतीत्यर्थः, तम् युष्मदीयबलदर्पितं मानुषबलदर्पितं वा बलिनं
शरसा दीप्तेन घिसारिणा बलेन वि युयोत वियुक्तं कुरुत । तथा ओजसा देहधारणेन
प्राणबलेन वि युयोत । तथा युष्माकाभिः ऊतिभिः युष्मदीयाभिः रक्षाभिश्च वि युयोत ॥
सायणस्तु अम्यः शत्रुः पृषोदरादित्वादिभिमतस्वरूपसिद्धिरिति मन्यते । तथा भक्तैः
मह योर्द्धुं भक्तान् प्रत्येकमभिभवितुं वा मरुतो देवाः शत्रून् प्रेषयन्तीति द्योतितो भावो
दैरस्यमात्रहति अताच्छिक्तश्च भवति । मनुष्यतपसो विभ्यति अघ्नयया देवाः, मनुष्याणां
परीक्षार्थं शत्रून् प्रेषयन्तीत्यादिपुराणकथासु तत्त्वं किमपि अस्ति चेति नेह विचार्यते ।
इदं त्विह वस्तव्यम् । वेदे मरुतः अन्ये वा देवाः मनुष्यस्य सखायः, न शत्रवः,
नापि प्रेषयन्ति शत्रुं मनुष्याभिभूत्यै ॥ युष्मेपितः-युष्माभिरपितः सुबुद्धिः प्रत्यय-
लक्षणेन युष्मदस्मदोरनादेशे इत्यात्वम् । अभ्यः-अभ्यं महत्ताम् । ईपते-ईप गतिर्हिता-

दर्शनेषु । युयोत—यु मिश्रणे अमिश्रणे च, लोष्मध्यमबहुवचने शपः श्लुः, तवादेशश्च ।
युष्माकामिः—युष्मच्छब्दस्य युष्माकादेशः, ङीप् वृद्धिश्च न भवतः छान्दसत्वात् ॥

नवमीमृचमाह—

असामि हि प्रयज्यवः कण्वं दद प्रचेतसः ।

असामिभिर्मरुत आ न ऊतिभिर्गन्ता वृष्टिं न विद्युतः ॥९॥

असामि हि प्रयज्यवः कण्वम् दद प्रचेतसः असामिऽभिः
मरुतः आ नः ऊतिभिः गन्त वृष्टिम् न विद्युतः ॥

असामि हि संपूर्णमेव यथा भवति तथा प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्याः प्रचेतसः प्रकृष्ट-
ज्ञानाः हे मरुतः, कण्वं मेधाविनं, एतन्नामकं वा दद धारयत । अमामिभिः पूर्णाभिः
ऊतिभिः रक्षामिः नः अस्मान् प्रति आगन्त आगच्छत । तत्र दृष्टान्तः—विद्युतः वृष्टिम्
न विद्युतो यथा वृष्टिं गच्छन्ति तथा यूयमस्मान् आगच्छत ॥ असामि—न सामि, सामि
अर्थम् । प्रयज्यवः—यजेः कर्मणि युप्रत्ययः । दद—ददाञ् दाने लोष्मध्यमबहुवचनस्य
लडात्मनेपदप्रथमपुरुषबहुवचनादेशः, आकारलोपादयश्छान्दसाः । प्रचेतसः—प्रकृष्टं चेतो
येषां ते । विद्युतः—विद्योतते इति विद्युत् ॥

दशमीमृचमाह—

असाम्योजो विभृथा सुदानवोऽसामि धृतयः शर्वः ।

ऋषिद्विपे मरुतः परिमन्यव इषुं न सृजत द्विपम् ॥१०॥

असामि ओजः विभृथ सुदानवः असामि धृतयः शर्वः ऋषिद्विपे
मरुतः परिमन्यवे इषुम् न सृजत द्विपम् ॥

हे सुदानवः शोभनदानयुक्ताः, मरुतः, अमामि पूर्ण ओजः बलं देहे प्राणधारण-
समर्थं, विभृथ धारयथ । हे धृतयः कम्पनकारिणः, अमामि पूर्ण शनः अमितो विसारि दीप्तं
बलं विभृथ । परिमन्यवे क्रोधपरिवृत्ताय ऋषिद्विपे मन्यदर्शिषु द्वेपं कुर्वते राक्षसादये मानुषाय
वा जनाय, तदिष्टातार्यं द्विपम् शत्रुं प्रतिवैरिणं सृजत मुञ्चत क्षिपत । इषुम् न वाणमिव,
यथा शत्रोरुपरि वाणं मुञ्चति कश्चिद् वदत ॥ परिमन्यवे—प्रादिसमाप्तः, मन्युना परिघृतः ।

इषुम्—इष गतौ, इष्यति गच्छति लक्ष्यं प्रति । सृजत—सृज विसर्गे । द्विषम्—क्षिप् । अन्ये गताः ॥

इति प्रथमस्य तृतीय एकोनविंशो वयः

अथाष्टमेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् अष्टर्चं कण्वास्यायं बार्हतम् । ब्रह्मणस्पतिदेवताकम् । युजः सतोबृहत्यः अयुजो बृहत्यः ॥

उत्तिष्ठेत्यस्य सूक्तस्य व्याख्यानात् प्राक् सूक्ते प्रतिपादितां देवतामधिकृत्येष्व् वक्तव्यम् । यद्यपि वेदे वर्णितानां देवतानां नामानि अग्नीन्द्रादीनि पुराणेष्वपि स्मृतानि भवन्ति, तथापि उभयत्र देवतानां स्वरूपव्यापारस्यानादिष्वस्ति भेदः । पुराणेषु वेदप्रतिपादितदेवतानां नामान्यपि कानिचिन्न श्रुतानि भवन्ति, येषामेकं ब्रह्मणस्पतिनाम । ब्रह्मणस्पतेस्तत्त्वे विचार्य निर्धारिते, अयमेव देवो वेपान्तरेण तान्त्रिरुयोगप्रथितो मूलाधारचक्रनिलयः परस्या वाचोऽधिदैवतं गणपतिरित्याराधितो योगिमिरित्यसंशयं भवति, एष एव गजमुख आकारवदनो गणपतिर्वहुनामतां भजते पुराणेषु । वेदवर्णितमिमं देवमधिकृत्य बहुभ्यो मन्त्रवर्णैभ्यः उद्धृतं सारांशमत्र ब्रूमहे ॥

ब्रह्मणस्पतिः बृहस्पतिः ब्रह्मेति त्रीणि नामान्येकां देवतां निर्दिशन्ति । ब्रह्मा इति पुँलिङ्गोऽपि शब्दः प्रयुज्यते 'यस्मिन् ब्रह्मा राजनि पूर्व एति' (४.५०.८) 'ब्रह्मणे राजा तमनन्ति देवाः' (४.५०.९) । वेदे ब्रह्म मन्यो मन्त्रात्मिका वाक् च भवति । ब्रह्मा तस्याधिदैवतं भवति । वाक् सान्द्री विश्वस्य । नैषा आद्या तीव्रतमस्पन्दना ब्रह्माण्डस्य स्थूलजगत एव निष्पादिका भवति, अपितु पिण्डाण्डे हृदये सहजावशोधाद्वा अन्तर्दृष्टस्यार्थस्य शब्दात्मकतया आविष्कर्त्री शक्तिश्च भवति । एवमाविष्कृतोऽर्थवान् नादात्मा ब्रह्मपदवेदनीयो वेदमन्यो भवति । सैषा मूलतश्छान्दसी वाक्, यया विश्वसृष्टिरन्तर्बहिर्वा प्रवर्तिता अनवरतं प्रवर्त्यते चेति बोध्यम् ॥

यद्यपि चिन्मयमण्डलं "स्वधया तदेकं" वेदान्तभाषया सच्चिदानन्दं परस्मिन् धामनि स्वतः स्वस्मिन् विश्वं घट एष, तथापि इह अद्यस्ताद्रात्रिपदलक्षिते तमसि तमसा गूढं मनं प्रविश्य अचिच्चिन्मयः अद्भ्यः 'अपकेतात् सलिलात्' जगतोऽर्थानां उद्घाराय व्यक्ततामापाय स्महिन्ना ययापथं तानूर्ध्वमुचेतुमाविष्कुरुते । तथा आविष्कर्तुं प्रज्ञानं 'सुप्रकेतम्' च चागात्मकं ब्रह्मशब्देन व्यवह्रियते । एवं ह्य ऊर्ध्वं उद्यन्तात्मा यः पुरुषो मनुष्ये वर्तते, स ब्रह्मा भवति देवस्य पुरुषस्यैव तथा ज्ञानशक्त्यात्मना आविर्भावात् । देवस्यायं विभवो

यदा ब्रह्मशब्दवाच्यो भवति, तदा वाचा प्रकाशितां पुरुषगतां दिव्यशक्तिं स विशेषतो लक्षयति, न तु वाचो वैशिष्ट्यस्य प्राधान्यम् । एष एव आविष्कृतस्वात्मशक्तिः दिव्यविभवः अन्नमयादूर्ध्वभूकस्याः प्रबोधवति मानुषे पुरुषे निर्ममाणो ब्रह्माख्या छन्दोमयी वागुच्यते, अस्याः पतिः बृहस्पतिः । अनेन नाम्ना सप्तधाः वाचः प्राधान्यं विशेषतो धोत्यते, न तु तथा सा देवशक्तिः या प्रागुक्तलक्षणाया वाचोऽप्याधारभूता भवति । एवमेक एव देवताविशेषः अंशद्वयबोधकत्वाद्धेतोः ब्रह्मबृहस्पतिनामभ्यां निर्दिश्यते । युद्यप्युभयोः स्वरूपो विशेषस्तत्र तत्र मन्त्रार्थानुसन्धानबलाद् ग्राह्यः, तथापि उभयोः एकदेवतानिर्देशकत्वं संबन्धकत्वं समीकरणं च ब्रह्मणस्पतौ युक्तानि भवन्ति । एवं त्रीणि नामानि एकां देवतामभिदधत इत्युक्तं भवति । इदं च गार्त्तमदस्रक्तेभ्यः (२. २३-२६) वामदेवद्वक्तात् (४. ५०) अन्यतश्च स्फुटं लक्ष्यते ॥

बृहस्पतिर्ज्ञानगर्भितां छन्दोमयीं वाचं उत्तमपदप्रज्ञानाविष्कारिणीं देवेभ्यो दिशति विशेषत इन्द्राय । स हि राजा त्रैलोक्यदेवानां, दैव्यस्य मनसस्पतिः । आङ्गिरसतत्त्वविचारे बृहस्पतेराङ्गिरसत्वं इन्द्रसाहाय्यकारित्वादीनि चोक्तानि । यथा अग्नेर्मरुतां इन्द्रस्य वा कार्येषु अङ्गिरसां मुख्यं कृत्यं वर्ण्यते वेदेषु, तथा बृहस्पतेरपीति ज्ञेयम् । अत एव मरुद्भिः इन्द्रेण वा सह ब्रह्मणस्पतिः स्तूयते । ब्रह्मणस्पतिर्मनुष्यस्यान्तः सुप्त इव स्थितः उत्थानाय प्रार्थ्यते प्रथममस्मिन् स्रक्ते, तस्य ब्रह्मणो महिम्ना मरुतः स्रजता वाक् इन्द्रो मित्रो वरुणोऽर्यमेत्यन्ये च देवा यजमाने लब्धस्थाना भवन्ति, यजमानस्यान्तः स्वयं निवासं च धत्ते स देव इत्यादि चावगम्यते ॥

तस्यास्य द्रक्तस्य प्रथमामृचमाह—

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्त्वेमहे ।

उप प्र यन्तु मरुतः सुदानव इन्द्रं प्राशूर्भवा सचा ॥१॥

उत् तिष्ठ ब्रह्मणः पते देवयन्तः त्वा ईमहे उप प्र यन्तु मरुतः सुदानवः इन्द्रं प्राशूः भव सचा ॥

हे ब्रह्मणस्पते एतन्नामकं देव, उत्तिष्ठ उत्थानं कुरु, त्वदीयगुप्तिस्थानात् व्यक्तीभूयो द्रच्छ । देवयन्तः देवकामाः वयं त्वा त्वां ईमहे प्रार्थयामहे । सुदानवः शोभनदानोपेताः

मरुतः उप प्रयन्तु समीपे प्रकर्षेण गच्छन्तु । हे इन्द्र, ग्राशः प्रकर्षेण शीघ्रो भव, सचा ब्रह्मणस्पतिना सह गमनाय ॥ ग्राशः-(सोमस्य) ग्राशको (वृत्तस्य) हिंसको वेति सायणः । प्रकर्षेण शीघ्र इति उवटः । आशु शब्दे दीर्घश्छान्दस इति महीधरः । आशु विलम्बाभावमात्रे क्लीवं, तद्विशिष्टद्रव्यपस्त्वे त्रिलिङ्गम् । तस्मात् शीघ्रो भवेत्येव गृहीतमस्माभिः दीर्घस्तु छान्दसः । सोमप्राशनवृत्रवधप्रस्तावोऽत्र नोपपद्यते । ब्रह्मणस्पतेरुत्थाने अन्येषां देवानां तेन सह गमनं भवतीति हेतोः तेषां क्षिप्रगतिः प्रार्थ्यते ॥

द्वितीयामृचमाह—

त्वामिद्धि सहसस्पुत्र मर्त्यं उपब्रूते धने हिते ।

सुवीर्यं मरुत आ स्वश्व्यं दधीत यो व आचके ॥२॥

त्वाम् इत् हि सहसः पुत्र मर्त्यः उपब्रूते धने हिते सुवीर्यम्

मरुतः आ सुऽअश्व्यम् दधीत यः वः आचके ॥

हे सहसस्पुत्र, बलस्य पुत्र ब्रह्मणस्पते ! सहसस्पुत्र इति अग्नेर्विशेषणं प्रसिद्धं वेदे । अवस्याविशेषेण अग्निसाहचर्यात् अग्निकार्यकारित्वात् अग्निविशेषणमुपपद्यते । एवमुत्तरत्र “वज्रिणः” इति इन्द्रकार्यकारितया इन्द्रविशेषणं ब्रह्मणस्पतेः प्रयुक्तम् । मर्त्यः मनुष्यः हिते धने निहिते गुप्तं निक्षिप्ते धने गवाश्वादिरूपे चित्प्रकाशप्राणबलादौ प्राप्तव्यतया निमिचभूते सति, त्वामित् त्वामेव उपब्रूते हि अन्तिके वक्तव्यं वक्ति खलु, लब्धव्यं धनं लभ्य नः इति प्रार्थयते हि । हे मरुतः, ब्रह्मणस्पतिसहायान् वः युष्मान् यः यो मर्त्यः आ चके स्तौति, सः स्वश्व्यम् शोमनाश्वयुक्तं सुवीर्यम् शोभनवीर्योपैत च धनं दधीत धारयेत् ॥ हिते-दधातेर्निष्ठायां हिरादेश्च । सुवीर्यम्-शोभनं वीर्यं यस्य तत् । स्वश्व्यम्-अश्वानां समूहः, समूहार्ये छप्रत्ययः । आचके-कै शब्दे लङर्थे लिट् ॥

तृतीयामृचमाह—

प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सुनृता ।

अच्छा वीरं नर्यं पङ्क्तिराधसं देवा यज्ञं नयन्तु नः ॥३॥

प्र एतु ब्रह्मणः पतिः प्र देवी एतु सुनृता अच्छ वीरम् नर्यम् पङ्क्तिराधसम् देवाः यज्ञम् नयन्तु नः ॥

ब्रह्मणस्पतिः देवः ग्रैतु ग्राप्नोत्वस्मान् । धनृता देवी शुभसत्पुरुषा वाग्देवता ग्रैतु अस्मान् ग्राप्नोतु । देवाः ब्रह्मणस्पतिप्रमुखाः वीरम् वीरयन्तमिति मनुवर्ये, वीर्ययुक्तमित्यर्थः, नर्यम् नरेभ्यो नेतृभ्यो हितम् पडिक्तराघसम् पडिक्तसमृद्धं राघो यस्य तम्, बहुविधधनसन्ततिपुक्तमित्यर्थः, तादृशं यज्ञम् नः अस्मान् अच्छ आभिमुख्येन नयन्तु प्रापयन्तु । देवानां प्रसादाद्वर्यं उक्तलक्षणयज्ञसमृद्धाः स्यामेत्युक्तम् ॥ पडिक्तभी राधो तीति पडिक्तराघास्तं पडिक्तराघसमिति सायणः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

यो वाघते ददाति सूनरं वसु स धत्ते अक्षिति श्रवः ।

तस्मा इळां सुवीरामा यजामहे सुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥४॥

यः वाघते ददाति सूनरम् वसु सः धत्ते अक्षिति श्रवः तस्मै इळाम् सुवीराम् आ यजामहे सुप्रतूर्तिम् अनेहसम् ॥

यः यो यजमानः भक्तः वाघते मन्त्रमुच्चारयते आत्मार्यध्यानानि वाचा आविष्कुरुते ब्रह्मणस्पतये धनरम् सुष्ठु नेतव्यं वसु धनं (स्वीर्यं सत्त्वं) ददाति समर्पयति, सः अन्तर्यामी भक्तः अक्षिति क्षयरहितं श्रवः अन्तःश्रवणं दिव्यावेशवाचमित्यर्थः धत्ते धारयति । अत्र वाघत् ब्रह्मणस्पतिरेव भवति, 'प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं ददति' इति स्पष्टमुक्तमुत्तरस्यामृचि । अन्तर्यामी यदा यजमाने ब्रह्मणस्पतिरुत्थितो भवति यजमानवसु च स्वीकुरुते, तदा स एव मन्त्रवाचमुच्चारयति यजमानार्थम्, करोति च तं अक्षयान्तःश्रुतिसम्पन्नम् । तस्मै तादृशाय पुण्यपुरुषाय तदनुग्रहार्थं इळाम् एतन्नाम्नीं पश्यन्तीं वाचं आ यजामहे सर्वतो यजामः वर्यं देवज्ञामा ऋण्यः । कीदृशी इळाम् ? सुवीराम् शोभनवीर्यसम्पन्नां सुप्रतूर्तिम् सुष्ठु प्रकर्षेण वेगवतीं हिमाकारिणीं शत्रूणामिति शेषः । अनेहसम् केनाप्यहिंस्याम् ॥ सुप्रतूर्तिम्—तुर्वी हिमायाम् । धनरम्—मुखेन नीयते, रत्नं, निपातस्य चेति उपमार्गस्य दीर्घत्वम् । अक्षिति—क्षयो नास्त्यस्येति । श्रवः—ध्रुवत इति श्रवः, अमरः । सुप्रतूर्तिम्—तुर्वी हिमायाम्, प्रपूर्वाद्दस्माद्भावे क्तिन्, शोभना प्रतूर्तिर्यस्याः सा । अनेहसम्—न हन्यत इत्यनेहाः—घातोः एह आदेशः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यम् ।

यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे ॥५॥

प्र नूनम् ब्रह्मणः पतिः मन्त्रम् वदति उक्थ्यम् यस्मिन् इन्द्रः
वरुणः मित्रः अर्यमा देवाः ओकांसि चक्रिरे ॥

ब्रह्मणस्पतिः देवः उक्थ्यम् शस्त्रयोग्यं (शस्त्रं शंसनम्) मन्त्रम् नूनम् अवश्यं
प्रवदति प्रकर्षेण ब्रूते । यस्मिन् मन्त्रे, ब्रह्मणस्पतिसाधितवागाविष्कारे देवाः इन्द्रादयः
ओकांसि स्थानानि चक्रिरे कृतवन्तः । के ते देवाः ? इन्द्रः मित्रः वरुणः अर्यमा
इत्येते । ब्रह्मणस्पतिना उदीरिते मन्त्रे देवाः स्वीयाधारस्थानानि कृत्वा यजमानं
पुरुषमनुग्रहीतुं प्रसन्ना भवन्तीत्यर्थः ॥

इति प्रथमस्य सूक्तीये विंशो घर्गः

पष्ठीमृचमाह—

तमिद्वोचेमा विदथेपु शंभुवं मन्त्रं देवा अनेहसम् ।

इमां च वाचं प्रतिहर्षयथा नरो विश्वेद्वामा वो अश्ववत् ॥६॥

तम् इत् वोचेम विदथेपु शम्भुवम् मन्त्रं देवाः अनेहसम् इमाम्
च वाचम् प्रतिहर्षयथ नरः विश्वा इत् वामा वः अश्ववत् ॥

हे देवाः, तमित् तमेव इन्द्रादिदेवानां प्रादुर्भावस्थानभूतं ब्रह्मणस्पतिविभवं मन्त्रम्
विदथेपु ज्ञानागमेषु यजनेषु वोचेम ब्रवाम । कीदृशं मन्त्रम् ? शंभुवम् सुखस्य
भावयितारम्, अनेहसम् अहिंसनीयम् निर्दोषमित्यर्थः । हे नरः नेतारो देवाः, इमां
च अस्मामिरुच्यमानां वाचम् स्तुतिं च प्रतिहर्षय कम्पनीयां कान्तिमतीं कुरुत, ब्रह्मण-
स्पतिप्रयुक्तायाः दिव्यायाः मन्त्रवाचः प्रतिष्ठापितभूतां प्रतिविम्बवद्वा निष्पन्नां इमामस्मदीयां
वाचं शोभायुक्तां विधत्तेत्यर्थः । विश्वा इत् सर्वापि वामा वननीया संभजनीया वाक्
वः युष्मान् अन्नवत् प्राप्नोतु ॥ वोचेम-वचधातोराशीलिङ्, छान्दसम् । विदथेपु-
विद ज्ञाने, गतम् । शम्भुवम्-भवतेरन्वर्भावितव्ययात् क्तिप् । प्रतिहर्षय-हर्ष गति-
कान्त्योः । अन्नवत्-अश्व व्याप्तौ, लेटि आढागमः ॥

सप्तमीमृचमाह—

को देवयन्तमश्ववत् जनम् को वृक्तवर्हिपम् ।

प्रप्र दाश्वान्पस्त्याभिरस्थितान्तर्वावत्क्षयम् दधे ॥७॥

कः देवयन्तम् अश्ववत् जनम् कः वृक्तवर्हिपम् प्रप्र दाश्वान्
पस्त्याभिः अस्थित अन्तःऽवावत् क्षयम् दधे ॥

देवयन्तम् देवान् कामयमानं जनम् मनुष्यं कः ब्रह्मणस्पतिमन्तरा को वान्यो
देवः अश्ववत् प्राप्नुयात् ? तथा वृक्तवर्हिपम् देवार्थं कृतासनसन्नाहं जनं कः को वान्यो-
ऽश्ववत् इति संपन्धः । दाश्वान् दत्तवान् यजमानः पस्त्याभिः गोनिवासस्थानैः द्वारा
(पस्त्यं गृहनाम, गोष्ठेऽपि वर्तते) चिद्रश्मिस्थानभूमिकानां द्वारेणेति भावः, प्रास्थित
प्रास्थितवान् । तथा प्रस्याय अन्तर्वावत् अन्तर्गतवस्तुसम्पन्नं क्षयम् निवासस्थानं दधे
धृतवान् । यजमानः 'पस्त्याभिः' ऋत्विग्भिः सह प्रस्याय बहुपुत्रपौत्रादिसम्पन्नं गृहं
दधे इति स्थूलं व्याचष्टे सायणः ॥ 'पस्त्याभिः' 'अन्तर्वावत्' इति शब्दद्वयार्थे निर्धारिते
सूक्तोऽर्थः सुगमः स्यात् । पस्त्याभिः प्रजाभिः ऋत्विग्भिरिति चेत् ताः प्रजाः दैव्याः,
न मानुष्याः इति ब्राह्मम् । अन्तर्वावत्-अन्तर्वाति गच्छतीति अन्तर्वाः, अन्तर्गतं अन्तः-
स्थितं वा वस्तु, ततो मनुष्यं, मतोर्वः । यस्मिन् क्षये अन्तरे सर्वस्वभूतं वस्तु विद्यते
तं वासस्थानं 'दधे' धारयितुं प्रभुरभययजमानः । देवयन्तमित्यादयो गताः । प्रप्रेति
द्विर्भावः पादपूरणः ॥

अष्टमीमृचमाह—

उप क्षत्वं पृथ्वीत हन्ति राजभिर्भये चित्सुक्षितिं दधे ।

नास्य वर्ता न तरुता महाधने नर्भे अस्ति वज्रिणः ॥८॥

उप क्षत्रम् पृथ्वीत हन्ति राजऽभिः भये चित् सुऽक्षितिम् दधे न
अस्य वर्ता न तरुता महाधने न अर्भे अस्ति वज्रिणः ॥

ब्रह्मणस्पतिः क्षत्रम् बलं उप पृथ्वीत स्वात्मानि संपृक्तं कुर्यात् । ततो राजभिः इन्द्रा-
दिभिः मह हन्ति माग्यति देवगन् । भये चित् मीनिहेतोर्धनमानेऽपि सुक्षितिम् मुन्द

वासं दधे धारयति निवासं स्वैर्येण । महाधने महति धने लब्धव्यतया निमित्तभूते अर्मे अन्ये वा वस्तुनि प्राप्तव्ये अस्य ब्रह्मणस्पतेः वज्रिणः वज्रवतो दृढायुधस्य सहस्रपुत्रवत् (वज्रविशेषणस्य तात्पर्यं प्रागुक्तं स्मार्यम्) वर्ता प्रवर्तयिता न अस्ति; न तरुता तरणस्य उल्लङ्घनस्य कर्ता नास्ति । द्विविधोऽपि न नास्ति ॥ पृथ्वीत—पृथ्वी संपर्के, रुधादिः, लिङ् । सुक्षितिः—शोभना क्षितिः । वर्ता—वर्ततेवृणोतेर्वा, इडभावश्छान्दसः । तरुता—तरतेः, तृचि उडागमो निपातितः ॥

इति प्रथमस्य तृतीय एकाविंशो वगं

यं 'रक्षन्ती'ति नञ्च पठं द्रुक्तं गायत्रम् । घोरपुत्रः कण्य ऋषिः । यद्यपि सर्वं द्रुक्तं आदित्यदेवतारुं भवति मित्रादीनामप्यादित्यत्वात्, तथापि पूर्वं "आद्यान्तयोस्तृचयोः वरुण-मित्र-अर्यमणो देवताः मध्यतृचस्य 'सुगः पन्या' इत्यस्य आदित्या देवता" इत्याहुः । सामान्यत आदित्या विशेषतो मित्रादय इति तत्र कारणं बोध्यम् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

यं रक्षन्ति प्रचेतसो वरुणो मित्रो अर्यमा ।

नू चित्स दभ्यते जनः ॥१॥

यम् रक्षन्ति प्रचेतसः वरुणः मित्रः अर्यमा नु चित् सः दभ्यते जनः ।

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः वरुणः मित्रः अर्यमा एते देवाः यम् रक्षन्ति, स जनः यजमानः नुचित् क्षिप्रमेव दभ्यते दम्नोति हिनस्ति । दमयति वा द्यून् ॥ नुचित्—अचित् नु घेत्यादिना दीर्घः । दभ्यते—व्यत्ययेन श्यन् आत्मनेपदं च ॥

द्वितीयामृचमाह—

यं बाहुतेव पिप्रति पान्ति मर्त्यं रिपः ।

अरिष्टः सर्व एधते ॥२॥

यम् बाहुताऽइव पिप्रति पान्ति मर्त्यम् रिपः अरिष्टः सर्वः एधते ॥

यम् यजमानं पिप्रति पूरयन्ति पूर्वोक्ताः देवा इति शेषः । केन पूरयन्ति ? व्याख्यात-
पक्षानुसारेणाध्याहारः—“घनै” रिति, बलेन पेक्ष्येण वेत्युपपद्यते । देवाः स्वयं पूरयन्ति
इत्युपपन्नतमम् । तत्र दृष्टान्तः—बाहुता इव बाहुता भावे तल्, समूहार्थे वा, यथा स्वीया
बाहुशालिता मर्त्यं पूरयति स्वत्वेन स्वबलेन बलममृद्वथा वा, तथा वरुणादयो देवा यं
मर्त्यं स्वयं पूरयन्ति, पान्ति तथा पूरणेन पान्ति रक्षन्ति रिपः हिंसायां, स सर्वः तादृशः
सर्वोऽपि मर्त्यो यजमानः अरिष्टः अहिंसितः सन् एघते वर्धते ॥ पिप्रति—पिपतेः पूरणा-
र्थात् प्रथमपुरुषबहुवचनान्तः, जुहोत्यादिः । पान्ति—पा रक्षणे । रिपः—रिप हिंसायाम्,
क्रिप्, पञ्चम्येकवचनम् । अरिष्टः—रिप हिंसायाम्, कर्मणि क्तः, एकाच इति इट्-
प्रतिषेधः ॥

तृतीयामृचमाह—

वि दुर्गा वि द्विपः पुरो घ्नन्ति राजान एषाम् ।

नयन्ति दुरिता तिरः ॥३॥

वि दुःऽगा वि द्विपः पुरः घ्नन्ति राजानः एषाम् नयन्ति दुःऽज्ञता
तिरः ॥

एषाम् पूर्वोक्तविधानां यजमानानां पुरः पुरस्ताद् राजानः वरुणादयः दुर्गा दुःरेन
गन्तुं शक्यानि शत्रूणां नगराणि विघ्नन्ति विशेषेण नाशयन्ति । तथा द्विपः शत्रूनापि
विघ्नन्ति । दुरिता दुरितानि यजमानसंबन्धीनि तिरो नयन्ति विनाशं प्रापयन्ति ॥ दुर्गादयो
गताः ॥

चतुर्थामृचमाह—

सुगः पन्थां अनृक्षर आदित्यास ऋतं यते ।

नासावस्वादो अस्ति वः ॥४॥

सुऽगः पन्थाः अनृक्षरः आदित्यासः ऋतम् यते न अलं अत्रऽस्वादः
अस्ति वः ॥

हे आदित्याः आदित्याः, ऋतम् सत्यं प्रति यते गच्छते भवद्वृन्दाय पन्थाः मार्गः सुगः सुष्ठु गन्तुं शक्यः अनृक्षरः कष्टकवर्जितश्च भवति । अत्र अस्मदीयेऽस्मिन् यजने वः युष्मार्कं अवस्थादो अघमः स्वादो नास्ति न विद्यते, दीयमानं सर्वं भोग्यमेव भवतां, न किमपि जघन्यरसमित्यर्थः ॥ सुगः—सुदुरोराधिकरणे डप्रत्ययः । अनृक्षरः—ऋक्षरः कष्टकः । यते—इण् गतौ, अदादिः, शतरि चतुर्थ्येकवचनम् ॥

पञ्चमीमृचमाह—

यं यज्ञं नयथा नरः आदित्याः ऋजुना पथा ।

प्र वः स धीतये नशत् ॥५॥

यम् यज्ञम् नयथ नरः आदित्याः ऋजुना पथा प्र वः सः धीतये नशत् ॥

हे नरः आदित्याः, यम् यज्ञम् ऋजुना पथा अज्ञसा मार्गेण यूयं नयथ गन्तव्यं प्रापय, सः यज्ञः वः युष्मार्कं धीतये पोषणाय, भोगाय, प्रणशत् प्राप्नोति लड्ये लेट् ॥ धीयते—धेद् पाने मित्च्, पानायेति सायगः, तर्हि भोगायेति प्राज्ञम् । धीरिव धीति-शब्दोऽपि दधातेः निष्पाद्यः, तर्हि धारणाय पोषणाय वेत्यर्थः । नशत्—नशतिर्गत्यर्थः, लेट् । 'ऋजुना पथा' इत्यत्र यज्ञयात्रामार्गस्य अवकृता आज्ञस्य आदित्यैः सम्पाद्यत इति ज्ञेयम् ॥

इति प्रथमस्य तृतीये द्वार्वशो वर्ग

षष्ठीमृचमाह—

स रत्नं मर्त्यो वसु विश्वं तोकमुत त्मना ।

अच्छा गच्छत्यस्तृतः ॥६॥

सः रत्नम् मर्त्यः वसु विश्वम् तोकम् उत त्मना अच्छ गच्छति अस्तृतः ॥

हे आदित्याः, स तादृशः मर्त्यः भगदनुग्रहपात्रं यजमानः अमृतः अहिंसितः रत्नम् रमणीयं दृष्टापायकं विश्वं उत मर्त्यं धनं लौकिकमलौकिकं च अच्छ आमिमुख्येन गच्छति प्राप्नोति । उत अपि च त्मना आत्मना तोक्म अपत्यं गच्छति, स्वर्गभवेन सन्तति

प्राप्नोति । तादृशस्तस्य प्रभावः येन स्वयं विस्तृतो भूत्वा स्वं तेजोऽन्यत्र सङ्क्रमय्य
स्वसदृशं सृजतीत्यर्थः ॥ त्मना-आडि आदेरात्मनः आकारलोपो मन्त्रेषु । अस्तृत-स्तृग्
हिंसायाम् ॥

सप्तमीमृचमाह—

कथा राधाम सखायः स्तोमं मित्रस्यार्यम्णः ।

महि प्सरो वरुणस्य ॥७॥

कथा राधाम सखायः स्तोमम् मित्रस्य अर्यम्णः महि प्सरः
वरुणस्य ॥

हे सखायः समानोद्योगाः सुहृदः, सखिभूतानां देवानामादित्यानामेव वा
संबोधनम् । युष्मासु विशिष्टानां मित्रादीनां, मित्रस्य अर्यम्णः वरुणस्य च महि महत्
प्सरः भक्षणं आहारभूतं स्तोमम् स्तोत्रं कथा राधाम कथं साधयामः ? स्तोत्रं हि
देवानामाराधनं, स्तुत्या हि देवताः वर्धन्ते । तस्माद्वर्धनहेतुं स्तोमं भक्ष्यस्यानीयमाहुः ।
“देवप्सरस्तमं वचः” (१. ७५. १) इत्यत्र सायणः ‘देवानां प्रीणयितुमं’ वच इति
व्याचष्टे । अप्रापि प्सातेर्भक्षणाद्यदेव निष्पादयति । किंतु ‘प्सरो रूपं अतस्तदनु रूपं
स्तोमं’ कथा राधाम इत्याह । तदनु रूपमित्यमूलम् । प्सरो रूपं चेत् स्तोमो मन्त्र
एव रूपं शरीरं वरुणादीनां देवानामिति व्याख्याय, तादृशं देवानां शरीरभूतं स्तोमं
कथं साधयाम इति भावो वक्तव्यः । प्सरो भक्षणमित्युक्तमेव साधीयः ॥ कथा-था
हेतौ च च्छन्दसि । राधाम-राध साध संसिद्धौ, लेटि विकरणस्य लुक् । महि-
मह पूजायां औणादिक इन्प्रत्ययः । प्सरः-प्सा भक्षणे औणादिको ङप्रत्ययः ॥

अष्टमीमृचमाह—

मा वो घ्नन्तं मा शर्पन्तं प्रति वोचे देवयन्तम् ।

सुम्नैरिद्ध आ विवासे ॥८॥

मा वः घ्नन्तम् मा शर्पन्तम् प्रति वोचे देवऽयन्तम् सुम्नैः इत्
वः आ विवासे ॥

हे मित्रादयो देवाः, देवयन्तम् देवकामं यजमानं यो हन्ति तं घ्नन्तम् हिंसितारं च युष्मभ्यं मा प्रति वोचे न कथयामि प्रतीकारेच्छया । तथा घ्नन्तम् यो यजमानं देवकामं शपति शत्रुः तमपि मा प्रति वोचे । कुतः ? नेदमावश्यकं भवति मम कर्तव्यं वा युष्मासु यजमानयोगक्षेमधुरंधरेषु परीक्षणविचारणशिक्षणाद्यधिकारिषु जाग्रत्सु । तर्हि किं करोमि ? च युष्मान् सुत्रैरित् सुखमयैः स्तोत्रैरेव आविवासे प्रकाशयामि, परिचरामि वा निरुक्तानुसारतः ॥

नमामीमृचमाह—

चतुरश्रिचहृदमानाद्विभीयादा निधातोः ।

न दुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥९॥

चतुरः चित् ददमानात् विभीयात् आ निधातोः न दुःसुक्ताय स्पृहयेत् ॥

प्रथमं सायणमनुसृत्य मन्त्रार्थमुक्त्वा अनन्तरं असदीयमाचक्ष्महे । दुरुक्ताय न स्पृहयेत् दुष्टं वाक्यं न कामयेत, दुष्टं प्रतिवचो न दद्यात् । किं तु दुरुक्ताद्विभीयात् । अत्रशिष्टो मन्त्रभागः सर्वोऽपि दृष्टान्तः । चतुरः चित् चतुःसंख्याकान् कपर्दकान् ददमानात् हस्ते धारयतः पुरुषात् अक्षद्वयं कुर्वतः आ निधातोः कपर्दकनिपातपर्यन्तं अन्यो द्यूतवर्ती पुरुषः विभीयात् अस्य ज्यो भविष्यति न वेति भीतो भवेत्, अत्र यथा भयं तथा दुरुक्ताद्वेत्यमिति धर्मरहस्यम् । इदं सायणीयं तात्पर्यं, अस्पाधारः यास्कः । मूले अक्षशब्दो न श्रूयते । चित् उपमार्थीयः गृहीतः । नासाधु तथा ग्रहणम् । किं तु चिदित्येवोपनेकार्थः । अप्यर्थे वर्तते यच्चिदित्यादौ । ‘आचार्यधिदिद ब्रूयात्’ पूजायाम् । अयास्यां ऋचि पूर्व्याग्न्यातारो यजमानस्य दुरुक्ताद् भयस्यावश्यकतां दृष्टान्तेन चमत्कृतां पश्यन्ति ॥ नैतद्युक्तं दृश्यते । चित् इह नोपमार्थीयः । चतुरश्रित् चतुरो देवानपि ददमानात् ददतः यजमानाय तदनुग्रहार्थं, आ निधातोः समन्तात् नितरां धारणात् एक-गादेवंदेवान् विभीयात् उद्विजेत, इमे चत्वारो देवाः मह्यं तेनैतेन निधातुना देवंदेवेन दत्ताः मां मा हासिषुः मध्येव तिष्ठन्तु, तान् मे दत्तवतो निधातोः सर्वस्वामिनः शिक्षा-धिकारं मति, दुरुक्तस्य प्रतिक्रियां माऽहं कार्षमिति ‘निधातोर्भयं स्यात् । एवं “मा यो

घ्नन्त”मिति पूर्वयर्चा अर्थसङ्गतिः । तृतीयपादे न विशेषः । क इमे चत्वारो देवताः ? त्रयोऽत्र सूक्ते प्रतिपादिताः मित्रो वरुणोऽर्यमा च । यद्यप्यवशिष्टो भग्नो नोऽङ्कतः, तथापि दं देवताचतुष्टयं व्यूहात्मकं वेदे प्रसिद्धम् । प्रागुपन्यस्तम् । (पृ. ११०) “अदर्शि गातुः... चक्षु-
र्भगस्य रश्मिभिः । द्युक्षं मित्रस्य सादनं अर्यम्णो वरुणस्य च...” (१. १३६. २) इति चतुर्णामेकसदनत्वं श्रूयते ॥ ददमानात्-दद दाने ज्ञानच् । विमीयात्-विभेतेर्लिङ् । निधातोः-निपूर्वाद्धातोः भावे तुनप्रत्ययः, तेन तस्य कर्ता लक्षितः । दुरुक्ताय स्पृहयेद्-संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी, स्पृह ईप्सायाम्, चुरादिरदन्तः ॥

इति प्रथमस्य तृतीये त्रयोविंशतो वर्गः

अथ सं पूषाभिति दशर्चं सप्तमं सूक्तम् । ऋषिर्वांरः कण्वः गायत्री छन्दः पूषा देवता । आदित्यानामेकः पूषा कीर्त्यते । पृथिव्यमिमानीति सायणः तैत्तिरीयश्रुतिबल-
दाह । ‘पूषाध्वनः पात्वित्याह, इयं वै पूषा’ ‘इयं वै पूषा इयं हीदं सर्वं पुण्यति यदिदं किञ्चे’ति । सर्वथा पोषकत्वात् पूषा । यद्यपि सर्वेषां देवानामूर्ध्वमायतनं भवति, तथापि तेषां मुख्यं स्थानं कार्यक्षेत्रं वा मिदत् इति बोध्यम् । एवं दैव्यस्य मनसस्पतेरिन्द्रस्य तृतीयं स्थानं स्वराख्यम् । अग्निः सन्निहितोऽस्माकं पृथिव्याम् । मरुतः प्राणभृवो मध्यम-
स्थानाः । एवमन्ये च देवाः तत्तत्स्थानमधिप्राय स्वीयानि कृत्यानि निर्वहन्ति । पूषा त्वादित्य-
स्तृतीयस्थानोऽपि मातुः पृथिव्याः पतिर्दिधिषुः पोषकः, एतदर्थं पृथिवीस्थानो वक्तव्यः । यदात्र बहिः पृथिवीक्षेत्रं अन्तः पृथिवीचिंति च स्वीयादित्यविभवेन पुष्पान् स्वयं च पोषं प्राप्तः प्रादुर्भवति, तदा तदनु प्रज्ञानप्रभातलक्षणा उपोदेवी जायते । ततोऽयं अधिनोः सूर्यायाः उपसः परिग्रहे, तौ अधिनौ स्वीयस्योत्तरोत्तरपोषस्य विधायकौ आरोग्यप्रदौ पितृत्वेन वृणोति । पातृत्वाद्धि पिता । एवं पोषितः पूषा आदित्य इन्द्रस्य तेजोवैश्वर्यादीनां वर्षिता आता भवति । अन्ते पृथिव्याः दिग्भ्यश्च सुचन्धुर्भगति । एवमुक्तमर्थं ज्ञापयन्तो मन्त्रवर्णाः सन्ति बहव ऋक्संहितायाम् । इह केचनोदाह्रियन्ते ॥
“मातुर्दिधिषुमव्रवं स्वसुर्जातः शृणोतु नः । आतेन्द्रस्य सखा मम” (६. ५५. ५) ॥ “पूषा सुचन्धुर्दिव आ पृथिव्या इक्षस्पतिर्मधवा दस्मवर्चाः । यं देवासो अददुः सूर्यायै कामेन कृतं तनसं स्वञ्चम्” (६. ५८. ४) ॥ “यदध्विना पृच्छमानाव्यातं... विश्वे देवा अनु तदामजानन् पुत्रः पितराववृणीत पूषा” (१०. ८५. १४) ॥

वृत्रधातपरमपि पणयोऽसुराः यजमानस्य मार्गं रुन्धन्ति, गाश्चापहरन्ति अन्ये च तादृशाः देवद्विपः ऊर्ध्वगामिनं देवमक्तं पुरुषं प्रत्यक्षमप्रत्यक्षं वा बाधन्ते तद्बोधनाद्यपहारेण मार्गतिरोधानविधिना अमार्गदर्शनेन । अत्रैव पूष्णः कृत्यं विशिष्टं लक्ष्यते । पणीनामसुराणां यणिजामिन व्यग्रहारिणां व्यग्रहारः पूष्णि देवे न मूर्च्छति । अयं पथस्पतिः । अनष्टपशुश्च भवति । जीमत्वेन यजमाने लोकान्तरमार्गं अधिगन्तुं उद्यते, पूषैव सहकारी देवो भवति । अत्रैते मन्त्रा भवन्ति ॥ “अदितस्तन्तं चिदाघृणे पूषन् दानाय चोदय । पणोऽश्चिद् वि भद्रा मनः” (६.५३.३) ॥ “परि तृन्वि पणीनामारया हृदया कवे । अथेमस्मभ्यं रन्धय” (६.५३.५) ॥ “इमं च नो गवेपणं सातये सीपधो गणम् । आरात् पूषन्नसि श्रुतः” (६.५६.५) ॥ “पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्रविद्धाननष्टपशुर्ध्वनस्य गोपाः” (१०.१७.३) ॥ मेधातिथेस्तृचस्य (१.२३.१५) व्याख्यायां यदुक्तं तदप्यनधेयम् । ‘देवद्विष्मिः अपहृत्य रहसि निहितं देवानामन्नभूतममृतं सोममाहृत्य यजमानं पुष्णन् ऊर्ध्वलोकविभरान् सोमरसमरितान् पदे पदे पुनः पुनः सम्पाद्य सर्वथा तं सोममम्पन्नं विधत्ते स एष पौण्डो विभर’ इत्युक्तम् ॥ ‘दिवो धरुणं (सोमं) आज्ञा नष्टं यया पशुम् .. अपगूळ्वं गुहाहितं राजानं (सोमं) अविन्दत् गोमिर्यं न चकृपत्’ (ष्ट. २४४.२४५) इत्यादयो मन्त्रभागा अत्र प्रमाणम् ॥ संपूषन्नित्यस्मिन् अन्यत्र च मन्त्रेषु ‘विष्टुचो नपात्’ इति पूषा निर्दिश्यते । प्रथमं तानदस्य विनरणं कर्तव्यम् । विष्टुञ्चतीति विष्टुक् (क्विप्) मेघः तस्य नपात् पुनः पूषेत्याह सायणः । उपपादयति चैनम्—जलविभोचनहतोर्मेघस्य पुनः पूषा, पृथिव्या एव पृषत्वात् । अद्भ्यः पृथिवीति श्रुतेः अषां मार एव पृथिवी, सैव पूषा भवतीति । अस्त्येव स्थूलपक्षीयोऽर्थः युस्तोऽयुक्तो वा । अस्मदीयः पूषा तु पौनरो यजमानस्य, पृथिव्याश्च । स ज्ञानैश्वर्यतेजो-पेलादीनां वर्णितुः इन्द्रात्मन आदित्यस्य सन्ततिः, पतिः पाता पृथिव्याः पूर्वज उपसः, भ्रातन्द्रस्य, यजमानस्य पथस्पतिः मार्गरक्षी, यजमानगवेपणपरायणः, यजनोद्यमप्रचोदनपर-श्चेत्यादिगुणविशिष्टो भवतीति बोध्यम् ॥

तामेतां शुकते प्रवभामृचमाह—

सं पूषन्नघ्ननस्तिर व्यंहो विमुचो नपात् ।

सक्ष्वा देव प्र णस्पुः ॥१॥

सम् पूपन् अध्वनः तिर वि अंहः विऽमुचः नपात् सक्ष्वं देव प्र
नः पुरः ॥

हे पूपन् देव, अध्वनः मार्गात् सं तिर सम्यक् प्रापय गन्तव्यं स्थानम् । अंहः
दुरितं चित्तिर विनाशय । हे विष्टुचो नपात् वर्षितुरिन्द्रात्मन आदित्यस्य पुत्र देव, नः
अस्माकं पुरः पुरस्तात् प्र सक्ष्व प्रसक्तो भव ॥ सक्ष्व—पच सेवने, लोद्, शपो
लुक्, छन्दसि बहुलम् । प्र णः—नस्य णत्वं, उपसर्गाद्बहुलम् ॥

द्वितीयामृचमाह—

यो नः पूपन्नघो वृको दुःशेवं आदिदेशति ।

अपं स्तु तं पथो जहि ॥२॥

यः नः पूपन् अघः वृकः दुःशेवं आदिदेशति अपं स्तु तम्
पथः जहि ॥

हे पूपन्, यः प्रतिपक्षी नः अस्मान् आदिदेशति आज्ञापयति इतो गन्तव्यं इतो नेति
तम् पथः मार्गात् अपजहि स्म अवश्यमपाकुरु । कीदृशः सः ? अघः आहन्ता पापः वृकः
ईहामृग इव आच्छिद्य अपहर्ता धनस्य दुःशेवः दुष्टमुखः ॥ यागयात्रायां ईदृशः पापदर्शः
मार्गे बाधको वर्धते, तदपसारणं पूष्यो देवस्य सुकरम्, तस्मात्प्रार्थना ॥ वृकः—कुक् वृक
आदाने इत्यस्मात्, छेदनार्थाद् वृक्षतेर्वा । दुःशेवः दुष्टं शेवं यस्य सः । आदिदेशति—
दिश अतिसर्जने, लेद्, छन्दसि शपः श्लुः ॥

तृतीयामृचमाह—

अपं त्यं परिपन्थिनं मुपीवाणं हुरश्चितम् ।

दूरमधिं सुतेरज ॥३॥

अपं त्यम् परिऽपन्थिनम् मुपीवाणम् हुरऽश्चितम् दूरम् अधि
सुतेः अज ॥

त्यम् तं पूर्वोक्तविधं परिपन्थिनम् मार्गे प्रत्यगस्थातारं मुपीवाणम् तस्कररूपं

हुरश्चितम् कौटिल्यानां सञ्चेतारं सुतेः मार्गात् अघि अविकं दूरम् दूरस्थानं प्रति अपाज
अपगमय ॥ परिपन्थिनम्—“छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ प्रत्यवस्थातरि” इति शत्रावभिधेये
इतिप्रत्ययान्तो निपातितः । मुषीवाणम् मुषीना इति तस्करनाम, मुष स्तेये मोरगं मुषिः
औगादिको भावे किप्रत्ययः, मुषि वनति संभजते मुषीगान्, पूर्वपददीर्घः छान्दसः ।
हुरश्चितम्—हुडां कौटिल्ये, किप् सम्पदादिलक्षणः । राह्योप इति छकारलोपः,
हुरश्चिनोति, किप्, हुरश्चित्, तम् । सुतेः—सु गतौ । अज—गत्यर्थे अन्तर्भावितण्यर्थः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

त्वं तस्य द्रव्याविनोऽघशंसस्य कस्य चित् ।

पदाभि तिष्ठ तपुषिम् ॥४॥

त्वम् तस्य द्रव्याविनः अघऽशंसस्य कस्य चित् पदा अभि तिष्ठ
तपुषिम् ॥

हे पूषन्, त्वम् तस्य उक्तविधस्य दुष्टस्य तपुषिम् अन्यतापकं देहं पदा त्वदीयेन
पादेन अमितिष्ठ अभिगम्य तिष्ठ । कीदृशस्य ? द्रव्याविनः प्रत्यक्षमप्रत्यक्षं चापहरणं
द्विविधम्, तद् द्वयमस्तेति द्रव्यावी, तस्य अघशंसस्य अघं अस्मदनिष्टं शंसतः
कस्यचित् कस्यापि विशेषनिर्देहरहितस्य ॥ द्रव्याविनः—मत्त्वर्थापो विनिः, दीर्घः छन्दसि
अन्येषामपि दृश्यते । अघशंसस्य—अघे पापे शंसोऽमिलापोऽस्य । तपुषि—तापयत्यनेनेति
तपुषिः, औगादिकः उपिन्प्रत्ययः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

आ तत्ते दस मन्तुमः पूषन्नवो वृणीमहे ।

येन पितृनचोदयः ॥५॥

आ तत् ते दस मन्तुऽमः पूषन् अवः वृणीमहे येन पितृन्
अचोदयः ॥

हे मन्तुमः ज्ञानान्, दस शत्रूपक्षपारिवन्, पूषन् क्रियादस्य, अत्र प्रमक्तौ, कर्मशूरत्वं
ज्ञानस्य च पूष्णः उक्ते । (दर्शनीयेति मायणः) त त्वद्, य तत् अजः तयाविधं रक्षणं

आ घृणीमहे सर्वतः प्रार्थयामहे । येन रक्षणेन पितॄन् पूर्वांश्च ऋषीन् अचोदयः
प्रेरितवानसि, तत् तथाविधमिति पूर्वेष्वान्वयः ॥ दत्त-गतः । मन्तुमः-मन ज्ञाने, भावे
तुप्रत्ययः, मन्तुर्ज्ञानमस्येति मन्तुमान्, संबुद्धौ मतुयसोरिति स्त्वम् ॥

इति प्रथमस्य तृतीये चतुर्विंशो वर्गः

पृथीमृचमाह—

अधा नो विश्वसौभग हिरण्यवाशीमत्तम ।

धनानि सुपणा कृधि ॥६॥

अध नः विश्वऽसौभग हिरण्यवाशीमत्तम धनानि सुऽसना
कृधि ॥

हे विश्वसौभग, विश्वानि सौभगानि सौभाग्यानि यस्य सः सर्वसौभाग्ययुक्त,
हिरण्यवाशीमत्तम हिरण्यमी वाशी आयुर्धं तदेवामस्तीति हिरण्यवाशीमन्तः, अतिशयेन
हिरण्यवाशीमान्, तादृश, पूषन्, अध अय अस्मत्प्रार्थनानुरोधेनातः परं नः अस्मदीयानि
धनानि भोग्यानि वस्तूनि सुपणा सु सनानि सुखेन संभक्तुं दातुं वा शक्यानि कृधि
कुरु ॥ अधसौभगादयो गताः । सुपणा-ईषद्दुःसुप्तिरिति खल् ॥

सप्तमीमृचमाह—

अति नः सुश्रुतो नय सुगा नः सुपथा कृणु ।

पूषन्निह क्रतुं विदः ॥७॥

अति नः सुश्रुतः नय सुगा नः सुपथा कृणु पूषन् इह क्रतुम्
विदः ॥

सश्रुतः वाचनाय अस्मासु सक्तान् शत्रून् नः अति अस्मानतिक्रम्य नय अन्यतः
प्रापय । नः अस्मान् सुगा सुष्ठु गन्तुं शक्तेन सुपथा शोभनेन मार्गेण कृणु गन्तुं
कुरु । हे पूषन्, इह अस्मिन् मार्गे क्रतुं प्राप्तं कर्म विदः जानीहि ॥ सश्रुतः-सश्रुते-
र्गत्यर्थादिति सायणो मन्यते । पच समवाये इत्यस्यैव शकारोपजनश्छान्दसः, एवं हि
'सधिर'इत्यादिप्रयोगस्थलेषु उपपचिर्ह्रस्वयते । सुगा, सुपथा-उभयोस्तृतीयाया आकारः ।
विदः-विद ज्ञाने लेट्, अडागमः, इकारलोपः । अन्ये गताः ॥

अष्टमीमृचमाह—

अभि सुयवसं नय न नवज्वारो अध्वने ।

पूर्पन्निह क्रतुं विदः ॥८॥

अभि सुयवसम् नय न नवज्वारः अध्वने पूर्पन् इह क्रतुम्
विदः ॥

हे पूपन्, सुयवसम् शोभनतृणोपलक्षितं उपभोगक्षमं प्रदेशं अभि अभितः नय
अस्मान् । अध्वने मार्गाय शोभनपथाधिगमार्थं नवज्वारः नूतनः संतापः अस्माकं न
न भवतु । शिष्टं व्याख्यातम् ॥ सुयवसम्-शोभनं यवसं यस्मिन् सः, पूर्वपदस्य दीर्घत्वम्
छन्दसि । नवज्वारः-ज्वर रोगे, भावे घञ् । अन्यत् व्याख्यातम् ॥

नवमीमृचमाह—

शग्धि पूर्धि प्र यंसि च शिशीहि प्रास्युदरम् ।

पूर्पन्निह क्रतुं विदः ॥९॥

शग्धि पूर्धि प्र यंसि च शिशीहि प्राप्तिं उदरम् पूर्पन् इह क्रतुम्
विदः ॥

हे पूपन्, शग्धि शक्तो भव । पूर्धि पूरय । प्रयंसि प्रयच्छ । च अपि च
शिशीहि तीक्ष्णीकुरु । उदरम् कुक्षि प्राप्तिं पूरय । अस्मदनुग्रहे शक्तिमान् भव, अस्मान्
तेजस्विनः कुरु, स्वात्मनैवास्मान् पूरय, क्षेमं नः प्रदेहि, उपभोगक्षमैराहारैरस्मदन्तरं
पूरयेत्युक्तम् । शिष्टं गतम् ॥ शग्धि-शक्ल शक्तौ, लोटो हिः, विकरणस्य लृक्,
हैर्धिरादेशः । पूर्धि-पृ पूरणे, अन्यत् पूर्ववत् । शिशीहि-शो तनूकरणे लोट्, अन्यत् छान्दसम् ।
प्राप्ति-प्रा पूरणे अदादिः ॥

दशमीमृचमाह—

न पूपणं मेथामसि सुक्तेरभि रृणीमसि ।

वसूनि दस्ममीमहे ॥१०॥

न पूषणम् मेथामसि सुऽउचैः अभि गृणीमसि वसूनि दस्मम्
ईमहे ॥

पूषणम् देवं न मेथामसि न वयं निन्दामः । सूक्तैः शोभनवचनात्मकैः मन्त्रैः
अभि गृणीमसि अमितः स्तुमः । दस्मम् अद्भुतकर्मकारिणं एनं बलाढ्यमित्यर्थः
वक्षनि सच्चात्मकानि धनानि ईमहे याचामहे ॥ मेथामसि-मेथृ हिंसने, मस इकारः ।
गृणीमसि-गृ शब्दे, इदन्तो मसिः । दस्म-दस्यतेर्बलकर्मायात् मक् ॥

इति प्रथमस्य तृतीये पञ्चविंशो वर्गः

अथ 'कद्रुद्राये'ति नवर्चं अष्टमं सूक्तम् । घौरः कण्ठ एव ऋषिः । गायत्री
छन्दः, अन्त्या अनुष्टुप् । रुद्रो देवता, तृतीयाया मित्रावरुणौ अन्त्यायाः सोमः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

कद्रुद्राय प्रचेतसे मीळहुऽर्तमाय तव्यसे ।

वोचेम शन्तमं हृदे ॥१॥

कत् रुद्राय प्रऽर्चेतसे मीळहुऽर्तमाय तव्यसे वोचेम शमऽर्तमम्
हृदे ॥

कत् कदा रुद्राय एतन्नामकाय देवाय शन्तमम् अतिशयेन सुखकरं स्तोत्रं वोचेम
भूपाम । हृदे हृदयाय शन्तमं हृदयस्पर्शं सुखकरं, हृद्यं इति अन्य उपपद्यते । हृदे
हृदयनिष्ठाय हृदयभूताय रुद्रायेति वा अन्यः स्यात् । कीदृशाय रुद्राय ? प्रचेतसे
प्रकृतं चेतो यस्य तस्मै प्रकृष्टज्ञानाय, मीढुष्टमाय सेकृतमाय, अतिशयेन दिव्यसम्पदां
वापित्रे तव्यसे तवीयसे अतिशयेन तवित्रे प्रष्टुद्वाय ॥ कत्-कदा, अन्त्यलोपः छान्दसः ।
रुद्राय रोदेः णिलक् रक्, रोदयति सर्वं इति पूर्वे, पापानिति वयम् । मीढुष्टमाय-अति-
शयेन मीढ्वान्, क्लृप्त्ययान्तो निपातितः । तव्यसे-तवतिर्बुद्ध्यर्थः, वृत्तेः इयसुनः
इकारलोपः छान्दसः । अन्ये गताः ॥

द्वितीयामृचमाह—

यथा नो अदितिः कर्त्तृश्रे नृभ्यो यथा गर्वे ।

यथा तोकाय रुद्रियम् ॥२॥

यथा नः अदितिः करत् पश्वे नृभ्यः यथा गवे यथा तोकाय
रुद्रियम् ॥

अदितिः अखण्डसत्त्वक्षेत्रभूता सर्वदेवमाता अग्न्याशब्दवाच्या देवी नः अस्माक
रुद्रियम् रुद्रसंबन्धि यत् किमपि भवतु तत् (सत्त्वं बलं वेति ब्रूमः) यथा येन प्रकारेण
सिध्यति तथा करत् करोतु । किं च अस्मदीयाय पश्वे अश्वादये नृभ्यः पुरुषेभ्यः यथा
गवे तोकाय च अपत्याय च यथा रुद्रियं सत्त्वं सिध्यति तथा करोतु । अत्र अस्मात्-
संबन्धि यद्यद्वस्तु वर्तते तत्सर्वं रुद्रानुग्रहपात्रं रुद्रबलसंपन्नं भवत्यिति विवक्षा । तस्मात्
पशु-नृ-गो-तोकाशब्दानां तत्त्वार्थदानं नावश्यम् ॥ पश्वे-संज्ञापूर्वकविधिरनित्यः, तस्मात्
गुणामात्रः यणादेशः । रुद्रियम्-रुद्रस्वेदम्, घप्रत्ययः ॥

तृतीयामृचमाह—

यथा नो मित्रो वरुणो यथा रुद्रश्चिकेतति ।

यथा विश्वे सजोषसः ॥३॥

यथा नः मित्रः वरुणः यथा रुद्रः चिकेतति यथा विश्वे
सजोषसः ॥

नः अस्मान् मित्रः यथा चिकेतति जानाति, वरुणः यथा चिकेतति, रुद्रः यथा
चिकेतति, यथा विश्वे देवाः सजोषसः समानप्रीतयः सन्तः चिकेतन्ति तथा भवत्विति
शेषः । मित्रादीनां अस्मादिपयकं ज्ञानं च अनुग्रहार्थकं ज्ञेयम् । तेषां ज्ञानमेव
अनुग्रहात्मकं वा बोध्यम् । “यद्वा यथाशब्दोपेतस्य मन्त्रद्वयस्य तथा कदा बोधमेति
पूर्वत्रान्वयः” इति सायणीयं रमणीयम् उपपन्नं च ॥ चिकेतति, सजोषसः अन्ये
च गताः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

गाथर्पति मेधर्पति रुद्रं जलापभेपजम् ।

तच्छृयोः सुम्नमीमहे ॥४॥

गाथऽपतिम् मेधऽपतिम् रुद्रम् जलापऽभेपजम् तत् शम्ऽयोः
सुम्नम् ईमहे ॥

शंयोः सुखकामस्य दृष्टान्तभूतो यः शंयुर्नाम ऋषिर्वाहिस्पत्यः तस्य तत् प्रसिद्धं
सुम्नम् सुखं ईमहे याचामहे । कममिलक्ष्य 'ईमहे' ? गाथपतिम् स्तुतिरूपायाः वाचः
पतिं, मेधपतिम् मेधो यज्ञः तल्लक्षितः सोमसवः तस्य पतिं, जलापमेपजम्
जलापं सुखरूपं मेपजं औषधं यस्य तं रुद्रम् प्रस्तुतं देवम् ॥ गाथपतिम्—नै शब्दे,
यन्प्रत्ययः । जलापमेपजम्—जायन्त इति जाः, जानां लापः अभिलापो यस्मिन्
तत् जलापं सुखम्, जलापरूपं सुखरूपं मेपजं यस्य तम् । रुद्रसंवन्धि औषधं
अलौकिकं सुखरूपम् । जलमेव जलापं मेपजं यस्येति प्राहुरेके, तत्र प्रक्रिया
न ज्ञायते ॥

पञ्चमीमृचमाह—

यः शुक्र इव सूर्यो हिरण्यमिव रोचते ।

श्रेष्ठो देवानां वसुः ॥५॥

यः शुक्रऽइव सूर्यः हिरण्यम्ऽइव रोचते श्रेष्ठः देवानाम् वसुः ॥

यः रुद्रः शुक्र इव सूर्यः सूर्य इव दीप्तिमान् हिरण्यमिव रोचते सुवर्णम्
इव प्रीतिकरो भवति, सः देवानाम् सर्वेषां मध्ये श्रेष्ठः प्रशस्यतमः वसुः
वासयिता, सर्वेषां वासहेतुश्च भवति ॥ रोचते—रुच दीप्तौ प्रीत्या च । वसुः—
वस निवासे, अन्तर्भावितव्यर्थः, उप्रत्ययः ॥

इति प्रथमस्य तृतीये पञ्चविंशो वक्त्रः

पष्ठीमृचमाह—

शं नः करत्यर्वते सुगं मेपायं मेप्ये ।

नृभ्यो नारिभ्यो गर्वे ॥६॥

शम् नः करति अर्वते सुगम् मेपाय मेप्ये नृभ्यः नारिभ्यः
गवे ॥

नः अस्माकं सम्बन्धिने अर्वदादये सुगम् सुष्ठु गम्यम् शम् सुखं देवः
करति करोति । केभ्यः ? अर्वते अश्वाय मेपाय तज्जातिपुरुषाय मेप्ये मेप्यै
तज्जातिस्त्रियै नृभ्यः पुरुषेभ्यः नारिभ्यः स्त्रीभ्यः गवे गोजातये, एवं अस्मदीयेभ्यः
सर्वेभ्यः शं करोति रुद्रः ॥ करति-करोति, व्यत्ययेन शप् । अर्वते-अर्ति अर्वा, वनिप्,
चतुर्थ्येकवचने नकारस्य तृ आदेशः । मेप्ये-चतुर्थ्येकवचने आगमानुशासनमनित्यम्
इति आढागमाभावः ॥

सप्तमीमृचमाह—

अस्मे सोम श्रियमधि नि धेहि शतस्य नृणाम् ।

महि श्रवस्तुविनृम्णम् ॥७॥

अस्मे इति सोम श्रियम् अधि नि धेहि शतस्य नृणाम् महि श्रवः
तुविनृम्णम् ॥

हे सोम, नृणाम् शतस्य पुरुषशतस्य, शतं बहुवाचि, पर्याप्तां श्रियम्
सम्पदं अस्मे अस्मात् अधि निधेहि आधिक्येन निक्षिप, बहुपुरुषसङ्घस्य समाश्रय-
दानसमर्थं शरणं अस्मात् निधेहि । महि महत् तुविनृम्णम् प्रभूतफलयुक्तं श्रवः
श्रवणं च निधेहि । विपुलप्रभावाः भवेम येन बहूनां आश्रयतां प्राप्नुयाम,
प्रपलं च भवतु दिव्यावेशश्रवणं नः ॥ अस्मे-सप्तम्याः शे आदेशः । अन्ये गताः ॥

अष्टमीमृचमाह—

मा नः सोम परिवाधो मारांतयो जुहुन्त ।

आ न इन्दो वाजे भज ॥८॥

मा नः सोमऽपरिवाधः मा अरांतयः जुहुन्त आ नः इन्दो
इति वाजे भज ॥

सोमपरिवाधः सोमस्य सोमाभिषवस्य परिवाधकाः अयज्जानो रसनिष्पादनप्रति-
बन्धकाः अदैन्या इति यावत् । नः अस्मान् मा जुहुन्त मा बलात्कुर्वन्तु । तथा
अरातयः अदातारः अन्ये शत्रवः मा जुहुन्त । हे इन्दो क्लेदनकारितया रसेन
सुखप्रद, सोम देव, याजे बलसंमृद्धौ विषये नः अस्मान् आ सर्वतः भज सेवस्व ॥
सोमपरिवाधः—वाधन्त इति वाधः, किप् चेति किप् । जुहुन्त—इ प्रसन्नकरणे, लङि
जुहोत्यादित्वात् श्लुः, अन्यच्च छान्दसम् ॥

नवमीसूचमाह—

यास्तै प्रजा अमृतस्य परस्मिन्धामन्नृतस्य ।

मूर्धा नामा सोम वेन अभूपन्तीः सोम वेदः ॥९॥

याः ते प्रजाः अमृतस्य परस्मिन् धामन् ऋतस्य मूर्धा नामा
सोम वेनः अभूपन्तीः सोम वेदः ॥

हे सोम, अमृतस्य मरणरहितस्य नित्यस्य, परस्मिन् उत्तमे धामन् धामनि
स्थाने स्थितस्य ऋतस्य सत्यस्य ते तव त्वत्संबन्धिन्यः, त्वत्सेविन्यः याः प्रजाः
सन्ति ताः वेनः कामयस्व । कीदृशस्त्वम् ? मूर्धा शिरःस्थानीयस्त्वं नामा नामौ
मध्ये, चक्रस्य नामिषि स्थिते मुख्ये मध्ये अन्तरे स्थाने त्वदीयाः प्रजाः सुस्थिताः
विधाय ताः कमनीयाः कुरु इत्यर्थः । कीदृशीस्ताः ? अभूपन्तीः अलङ्कुर्वाणाः
नामिभूतं सर्वान्तरमन्तर्यजनस्थानं इति शेषः । सर्वतस्त्वामलङ्कुर्वाणा इति सायणो
मन्यते । हे सोम ! तयाभूताः प्रजाः वेदः जानीहि ॥ धामन्—सप्तम्या लुक् । नामा—
सप्तम्या ङादेशः । वेनः—वेनतिः कान्तिकर्मा, लेट् । वेदः—विद ज्ञाने, लेट् । उभयत्र
सिष्यहागमः ॥

धौरस्य कण्यस्य रौद्रं द्रुतं समाप्तम् । इदानीं रुद्रस्य तत्त्वमधिकृत्य अवधातव्यः
सारांशो बह्यते । त्रिमूर्तिव्यवस्थानुरोधेन पुराणेषु शैवशाक्ताद्यागमेषु च प्रसिद्धो रुद्रः संहार-
कृत् शिव इत्यपि गीयते । पुराणे वर्णितानां ब्रह्मेन्द्रादीनां वेदे प्रतिपादितानां तेषा-
मेव च विशेषो बोध्यः । प्रणेतृत्वं यदग्न्यादयो देवाः यद्यपि मुख्यतः पृथक्स्थिताः
स्वाधिकारेषु वर्तमाना अत एव विशिष्टलिङ्गा भवन्ति, तथापि तेषामेकैकोऽपि स्वयं

सर्वदेवमहायः अन्तर्निहितसर्वदेवप्रकृतिकः सर्वदेवतामूलभूतपरमपुरुषः स एकस्तदेकं च ज्योतिर्वा भवतीति । एवं एकैकस्या देवतायाः स्वरूपगुणबोधके लिङ्गे लक्ष्यमाणेऽपि तत्रैव क्वचित् अन्यदेवताल्लिङ्गदर्शनेन देवतावैशिष्ट्यप्रतिपादनं न सुकरं भवति । यथा 'आ वो राजानमध्वरस्य रुद्रम्' (४.३.१) इत्याग्नेयव्रक्ते रुद्रवैभवश्रवणात् सामान्यतः अग्निरुद्रयोर्लिङ्गभेदेऽप्यभेदश्रवणं स्पष्टम्, तथा रुद्रेन्द्रयोः अमेदः अन्यत्र श्रूयते । यद्यप्येवं रुद्रे अग्निगुणं इन्द्रगुणं सर्वेश्वरगुणं च तत्र तत्र मन्त्रेषु वर्णितं लक्षयामः, तथापि रुद्रतत्त्वं दाशतय्या उद्घृत्य कथञ्चिद् ग्राह्यम् । याजुषाथर्वणसंहितयोर्बहुषु रुद्रस्वरूपप्रतिपादकेषु मन्त्रेषु सत्स्यापि, ऋक्संहितायां पठितान् रुद्रमन्त्रान् समालोच्य तत्र वर्णितस्य रुद्रस्य वैशिष्ट्यमेवेह स्मारयामः । अत्रैके मन्यन्ते—यथा पुराणेषु ब्रह्मविष्णुरुद्राणां महत्त्वं, न तथा वेदे । अत एव पुराणप्रथितनिर्मूर्तिर्गर्जनपराणि सूक्तान्यन्पसंख्याकानि भवन्ति । इन्द्रस्याग्नेर्ना सूक्तानि भूयांसि, तेषां महत्त्वादिति । नैतद्युक्तं । न हि सूक्तसंख्याबाहुल्यं देवताविशेषस्य महत्त्वनिर्णायकं भवति । इन्द्रसूक्तानि भूयिष्ठानि दाशतय्यां, अन्वीयां-स्येन सूर्यसूक्तानि, तथापि सूर्य एव परमो देव इति निर्विवादम् । रुद्रदेवताकानि सूक्तानि त्रिचतुराण्येन ऋग्वेदे, मारुतानि त्वष्ट्रिकानि, तथापि मरुतां पितेति वेदगीतो रुद्रो मरुद्भ्यो न्यून इति चेदुपहमनीयमेव भवति । न वा विष्णुरन्पसंख्याकैः सूक्तैरभिगणितः अत्यधिकसूक्तप्रतिपादितादिन्द्रादग्नेर्वा न्यूनो भवति । तस्मान्न सूक्तसंख्याया महत्त्वं निश्चीयते देवताविशेषस्येति बोध्यम् ॥

कथं तर्हि महत्तरचमन्तरा भूयिष्ठानि सूक्तानिन्द्रस्य भूयांस्यग्नेर्वा वेदे गीतानि भवन्ति ? ब्रूमः । अन्तर्यामिप्रवृत्तानामात्रानामृषीणां स निष्ठापार्गः ऊर्ध्वारोहणपद्धतिः, यत्र ऋषेरुपास्तिदशाविशेषेषु यस्य यस्य देवताविशेषस्य प्रसादोऽन्तर्यामिजिन आवश्यकः साहाय्यकारी भवति तस्य तस्य प्राधान्यं सूक्तैराविष्कृतं भवति । एवं रुद्रस्य विष्णोर्ना न तथा प्राधान्यं भवति यथा दशाविशेषेषु अनेरिन्द्रस्य वा आवश्यकतामूलकं प्राधान्यं भवति । इदं तर्हि विचारणीयम्—कीदृशं वर्णितं भवति वेदे ब्रह्मणो रुद्रस्य विष्णोर्ना स्वरूपं लक्षणं वेति ? उच्यते । ब्रह्मणस्पतेस्तत्त्वं विचारितम् । तत्र ब्रह्मणोऽधिरार उपन्यस्तः । तत्रोक्तस्य सारांश इह स्मार्यः । ब्रह्मवृहस्पत्योरधिरारस्य ब्रह्मणस्पतौ ममन्यममनोचाम । स वाचा सृजति सर्वम् । सृष्टिश्च आत्रिष्कारात्मिका भवति । मतमेव वस्तूनां तमसि निमग्नानां उद्दरणद्वारा प्रकाशप्राप्तिः सम्पद्यते । तामेतां

सृष्टिशब्दवाच्यां विश्वस्याप्याविष्कृतिं निर्वहन् ब्रह्मा ब्रह्मणस्पतिः स्रष्टोच्यते । सोऽचेतना-
त्तमसः सर्वाणि वस्तून्युत्थाप्य तेषां प्राणमनोज्ञानयुक्तानि रूपाणि सम्पादयति । स
एष ब्रह्मा ॥

रुद्रस्तु तां सृष्टिं प्रसहोर्ध्वं नयति । तस्योन्नयनस्य ये प्रतिरोधकाः सन्तः तत्र प्रमत्ता
वा प्रत्यवतिष्ठन्ते तान् ग्रहरति, कशामिस्ताडयन्निव शिखयति, प्रध्वंसयति च पापान्
प्रतिबन्धकान् आयुधपाणिस्त्रयः शर्व इति श्रुतञ्च । एवं घोरोऽपि स शिवो दयालुः
प्रसादयत्यात्मानं सर्वार्तिनाशनः शिवङ्करः शिवतममैषज्येन । विष्णुस्तु पदत्रयक्रमणेन विश्वं
धारयमाणः मर्त्येष्वस्मासु इन्द्राय वित्तं स्थानं दद्याति, येन दयं परं धाम गच्छेम ।
एवं वेदप्रतिपादितस्य महतो देवतात्रयस्य विवरणं सुलभं भवति तत्तत्सत्कार्यविचारतः
इत्यलं विस्तरेण ॥

अथ रुद्रशब्दोऽवयवार्थानुगमेनापि घोर उग्र इत्याद्यर्थको भवति । यद्यपि प्राचीनार्य-
भाषाशास्त्रीयानां रक्तकान्त्याद्यर्थकधातूनां रूप्यतिरुक्षत्यादीनां परीक्षणेन रुद्रशब्दस्य रुधिरा-
र्थकधातुसंबन्धो वृत्तचर इति नव्यानामूहो न्याय्य एव भवति, तथापि तेषामेव
धातूनां उग्रमीषणाद्यर्थकत्वं वर्तत इति बहुमन्त्रपर्यालोचनेन सुगमं स्यात् । 'सोऽरोदीत्
यदरोदीत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं' इत्यादिब्राह्मणनिर्वचनम् वैदिकपदस्वरूपपरीक्षायां न युक्तं
भवति । न घोपयुक्तं स्यात् 'रुद्रो रौतीति सतो रोरूपमाणो द्रवतीति वा रोदयतेर्वै'-
त्यादि विशृङ्खलविकल्पभूयिष्ठं शब्दरूपावतारमर्यादाविदूरकल्पनाशङ्कलं नैरुक्तं निर्वचनम् ।
उग्रो घोरो वा भवति रुद्रशब्दार्थो वेदे रुद्रः । तस्मादास्तां रुद्रो रोदयतेः,
उन्नयनमार्गपरिपन्थिनः रोदयति रोपणो रुद्र इति । ईदृशः प्रचण्डकर्मा प्राणवलाना-
मखण्डनिधिरेक एव बहूनां रुद्राणां पिता, मरुतां पितेति च प्रसिद्धः, शिवं तन्वानो
जगत्पितेति च ऋग्वेदे कुत्सगृत्समदवसिष्ठश्रुतान्यावेदयन्ति । अन्यत्र च 'रुद्रस्य ये
मीळुपः सन्ति पुत्राः' (६.६६.३) 'ते जज्ञिरे दिव ऋष्यास उक्ष्णो रुद्रस्य मर्याः
असुरा अरेपसः' (१.६४.२) इत्येवंजातीयकैर्मन्त्रैः रुद्रस्य महत्त्वं बहुपुत्रत्वं पृथि-
मातृणां इन्द्रप्रातृणां मरुतां पितृत्वं च आर्तिहरत्वादि च प्रतिपादितानि भवन्ति । स एष
रुद्रो भुवनस्य पिता सर्वस्यापि सुखकृत् अन्तःस्थितो मृत्युञ्जय इति चान्ये मन्त्रा उद्-
घोषयन्ति । 'भुवनस्य पितरं गीर्भिरामी रुद्रं दिवा वर्षया रुद्रमक्तौ' (६.४९.१०) 'अन्त-
रिच्छन्ति तं जने रुद्रं परो मनीषया' (८.७२.३) 'शं नो रुद्रो रुद्रेर्मर्जलायः' (७.३५.६)

‘रुद्रो रुद्रेभिर्देवो मृळयाति नः’ (१०.६६.३) इत्यन्याथैवंविधा ऋचः सूक्तेषु तत्र तत्र द्रष्टव्याः । ‘अम्बकं यजामहे’ इति (७.५९.१२) मृत्युञ्जयरुद्रमन्त्रार्थचिन्तनात् मृत्यो-
र्विमोक्षणक्षण वेदोक्तमतिचिरन्तररहस्यं विदितं भवति । तत्र उत्तरेणार्धर्चेन बन्धना-
न्मोक्षो येन दृष्टान्तेन निरूपितं भवति, सोऽद्यापि योगिभिर्ज्ञानिभिः भाषामेदेनो-
पयुज्यते स्वानुभूतिमूलकतत्त्वोपदेशप्रसङ्गेषु । ‘उर्वारुक्रमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात्’
इत्यस्य तात्पर्यं तु—यथा उर्वारुक्रमं नाम कर्कटीफलं परिपक्वं सत् परिवेष्टनत्वचः
पृथग्भूतं अत एव मुक्तं भवति (वृन्तात् बन्धनात् फलं मुक्तं भवतीत्येके) तथा
अन्तरात्मनः पुरुषस्य मृत्युग्रस्ताच्छरीरात्पृथग्भावः परिपक्वस्य मानुषस्य अनुभवात्मको
मोक्षो भवतीत्याशयः । एवं मृत्योर्वन्धनान्मोक्षय, अमृतात् मा मोचयेति ऋषिर्ब्रूते ।
ईदृशमोक्षविषयकानुभव एव मूलं भवति ‘तं स्वाच्छरीरात् प्रवृहेन्मुञ्जादिवेपीकां धैर्येण’
(कठोपनिषत् ६.१७) एवंविधस्योपनिषद्वाक्यस्य । एतावान् महिमा त्रिलोकपितुः ‘अम्बकस्य’
‘पुष्टिर्वर्धनस्य’ मृत्युञ्जयस्य रुद्रस्य वेदे गीत इति शिवम् ॥

इति प्रथमस्य तृतीये सप्तविंशोऽर्गः

इति प्रथमे मण्डलेऽष्टमोऽनुवाकः

अथ नवमोऽनुवाकः । तत्र सप्त सूक्तानि । कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । चतुर्दशर्चं ‘अग्ने
विवस्वत्’ इति प्रथमं सूक्तम् । कुत्सं सूक्तमाग्नेयम् । आद्ये द्वे अधिदेवताके उपोदेवताके
च । अपुजो बृहत्याः, युजः सतोबृहत्याः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

अग्ने विवस्वदुपसंश्चित्रं राधो अमर्त्य ।

आ दाशुपे जातवेदो ब्रह्मा त्वमद्या देवाँ उपवृधः ॥१॥

अग्ने विवस्वत् उपसं चित्रम् राधः अमर्त्य आ दाशुपे जातवेदः
ब्रह्मा त्वम् अद्या देवान् उपःऽपुधः ॥

हे अमर्त्य मरणरहित, जातवेदः जातानां वेदितः, अग्ने, त्वम् विवस्वत् प्रकाशयुक्तं
चित्रम् नानाविधम् राधः धनं उपमः उपोदेव्याः सकाशात् आवह आहर । कस्मै ?
दाशुपे दत्तान्ते यजमानाय । किञ्च, अद्या इदानीं उपवृधः उपसि बुध्यमानान् देवान्

आवहेति संवन्धः । ऋतज्योतिरुदयात्प्रागुपस आविष्कार इति पूर्वं सविस्तरमुक्तमत्र स्मार्यम् । अन्तर्यजने तस्मादुपसि सर्वदेवानयनं अग्नेः कृत्यं भवति ॥ विवस्वदादयः सर्वे गताः । जातवेदः—अस्य बहुधा भवति यास्कीयं निर्वचनम् । अस्माकं तु, जातानि वेत्तीति जातवेदाः, असुन् । उपर्युधः—उपसि बुध्यन्त इति उपर्युधः, रोत्त्वामावः छान्दसः ॥

द्वितीयामृचमाह—

जुष्टो हि दूतो असि हव्यवाहनोऽग्ने रथीरध्वराणाम् ।

सजूरश्विभ्यामुपसा सुवीर्यमस्मे धेहि श्रवो बृहत् ॥२॥

जुष्टः हि दूतः असि हव्यवाहनः अग्ने रथीः अध्वराणाम् सजूरः अश्विभ्याम् उपसा सुवीर्यम् अस्मे इति धेहि श्रवः बृहत् ॥

हे अग्ने, त्वं जुष्टः सेवितः, दूतः देवानां दूतः, हव्यवाहनः हव्यस्य हविषः अर्पितस्य वाहनो योगः प्रापयिता अध्वराणां रथीः यज्ञानां रथस्थानीयः असि हि । यज्ञान् गन्तव्यं स्थलं प्रापयिता चासि । तथाभूतस्त्वं अधिभ्याम् उभाभ्याम् उपसा च सजूरः सहितो भूत्वा सुवीर्यम् शोभनवीर्ययुक्तं बृहत् महत् दिव्यं श्रवः श्रवणं अस्मे अस्मासु धेहि प्रक्षिप ॥ रथीः—रथशब्दात् स्वार्थिक ईकारप्रत्ययः । जुष्टादयः सर्वे गताः ॥

तृतीयामृचमाह—

अद्या दूतं वृणीमहे वसुमग्निं पुरुप्रियम् ।

धूमकेतुं भाक्रजीकं व्युष्टिषु यज्ञानामध्वरश्रियम् ॥३॥

अद्य दूतम् वृणीमहे वसुम् अग्निम् पुरुप्रियम् धूमकेतुम् भाःऽक्रजीकम् विऽउष्टिषु यज्ञानाम् अध्वरश्रियम् ॥

अद्य इदानीं, अस्मिन् दिने अग्निम् वृणीमहे प्रार्थयामहे । कीदृशम् ? दूतं देवानां दूतं वसुम् धनभूतं पुरुप्रियम् पुरुणां बहूनां प्रियं धूमकेतुम् धूमलक्षणं (प्रागुक्तस्वरूपं १.२७.११) भाक्रजीकम् भासः प्रकाशस्य ऋजीकं प्रार्थयितारम् व्युष्टिषु उपासु यज्ञानां यजनविशेषाणां संवन्धिनं अध्वरश्रियम् अध्वरं श्रयत इति अध्वरश्रीः तम् ॥ अद्या—निपातस्य

चेति दीर्घः । माकजीकम्-कजेच्चेति कतप्रत्ययः, भासं कर्जी करोतीत्यर्थः । व्युष्टि-
उच्छी विवासे ॥

चतुर्थामृचमाह—

श्रेष्ठं यविष्ठमतिथिं स्वाहुतं जुष्टं जनाय दाशुपे ।

देवां अच्छा यातवे जातवेदसमग्निमीळे व्युष्टिषु ॥४॥

श्रेष्ठं यविष्ठम् अतिथिम् सुऽआहुतम् जुष्टम् जनाय दाशुपे देवान्
अच्छं यातवे जातवेदसम् अग्निम् ईळे विऽउष्टिषु ॥

श्रेष्ठम् अतिशयेन प्रशस्तं यविष्ठम् युवतमं अतिथिम् सततगमनक्षमं सत्कारार्हं
स्वाहुतम् सुष्ठु समन्तात् हुतं दाशुपे दत्तवते जनाय यजमानाय जुष्टम् ग्रीतं जातवेदसम्
जातानां सर्वेषां वेदितारं, अग्निम् देवम् व्युष्टिषु उपस्तु देवान् तर्वान् अच्छं अमिष्टुखं
यातवे गन्तुं ईळे अध्येपे ॥ अतिथिम्-अतः सातत्यगमने, इथिन्प्रत्ययः । स्वाहुतम्-आहूयते
असिन् इत्याहुतः, हु दानादनयोः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

स्तविष्यामि त्वामहं विश्वस्यामृत भोजन ।

अग्ने त्रातारममृतं मियेध्य यजिष्ठं हव्यवाहन ॥५॥

स्तविष्यामि त्वाम् अहं विश्वस्य अमृत भोजन अग्ने त्रातारम्
अमृतम् मियेध्य यजिष्ठम् हव्यऽवाहन ॥

विद्यस्य सर्वस्यापि जगतः अमृत भोजन अमृतत्वविशिष्टभोगसमर्थं विश्वस्य नित्यो
भोक्ता भोजयिता परिपालकोऽधिरित्यर्थः, तादृश, हव्यवाहन, हविषो बोधः, मियेध्य
मेध्य यज्ञार्हं, अग्ने, अमृतं मरणरहितं, त्रातारम् विद्यस्य रक्षकं यजिष्ठं अतिशयेन यष्टारं त्वाम्
अहम् स्तविष्यामि स्तोष्यामि स्तुत्या कीर्तयिष्यामि ॥ स्तविष्यामि-इहागमन्यत्ययः छान्दसः ।
भोजन-भुनक्तुः, नन्यादिलक्षणो न्युः । मियेध्य-इयाममः छान्दसः । यजिष्ठम्-यष्टृशब्दात्
इष्टन् छन्दसि ॥

इति प्रथमतः तृतीयेष्ट्याविज्ञो यगं

पष्ठीमृचमाह—

सुशंसो वोधि गृणते यविष्ठ्य मधुजिह्वः स्वाहुतः ।

प्रस्कण्वस्य प्रतिरन्नायुर्जीवसे नमस्या दैव्यं जनम् ॥६॥

सुऽशंसः वोधि गृणते यविष्ठ्य मधुऽजिह्वः सुऽआहुतः प्रस्कण्वस्य
प्रऽतिरन् आयुः जीवसे नमस्य दैव्यम् जनम् ॥

हे यविष्ठ्य युवतम अग्ने, गृणते स्तुवते यजमानाय त्वं सुशंसः शोभनः शंसः स्तुतिः
यस्य सः, सुष्ठु शंसनीय इत्यर्थः, मधुजिह्वः मधुमयी आनन्दकरी जिह्वा ज्वाला यस्य सः,
स्वाहुतः सुष्ठु आमिमुख्येन हुतः सन् वोधि बुध्यस्व यजमानगतं सर्वं जानीहि तदनु-
ग्रहार्थमित्यर्थः, अपि च प्रस्कण्वस्य अस्य मम यजमानस्पर्षेः (ज्ञानार्थककण्वप्रभवस्य प्रकृष्ट-
ज्ञानस्येत्यवयवार्थानुगमादुपपत्तिरन्तर्यामि द्रष्टव्या) जीवसे जीवनाय आयुः प्रतिरन् वर्धयन्
दैव्यम् देवसंयन्त्रिणं जनम् नमस्य पूजय, प्रस्कण्वस्य शुभजीवनाय आयुर्वर्धय, तेन देववृन्दस्य
पूजनं कृतवान् भवेः । कथम् ? प्रस्कण्वस्यायुः देवतार्थमेव विहितं भवति ॥ प्रस्कण्वस्य-
प्रभृतिस्तृप्तिः कणाद्यस्य तस्य, प्रस्कण्वे हरिश्चन्द्रे च सुदागमो निपातितः । प्रतिरन्-
प्रपूर्वास्तरतिर्वर्धनार्थः । नमस्य-नमसः क्यच् पूजार्थे । दैव्यम्-देवाद्यञ्-तस्येदमित्यर्थे ॥

सप्तमीमृचमाह—

होतारं विश्ववेदसं सं हि त्वा विश इन्धते ।

स आ वह पुरुहूत प्रचेतसोऽग्ने देवा इह द्रवत् ॥७॥

होतारम् विश्वऽवेदसम् सम् हि त्वा विशः इन्धते सः आ वह
पुरुहूत प्रऽचेतसः अग्ने देवान् इह द्रवत् ॥

विशः प्रजाः होतारम् विश्ववेदसम् विश्वस्य वेदितारं सर्वज्ञं त्वा त्वाम् समिन्धते हि
ज्वलपन्ति खलु । हे पुरुहूत बहुमिराहूत अग्ने, सः तादृशस्त्वं प्रचेतसः प्रकृष्टचेतो-
युक्तान् देवान् इह अस्मिन् यजने द्रवत् क्षिप्रं आवह आमिमुख्येन प्रापय ॥ होतारम्
इत्यादयः सर्वे गताः ॥

अष्टमीमृचमाह—

सवितारमुपसमश्विना भगमग्निं व्युष्टिषु क्षपः ।

कण्वासस्त्वा सुतसोमास इन्धते हव्यवाहं स्वध्वर ॥८॥

सवितारम् उपसम् अश्विना भगम् अग्निम् विउडष्टिषु क्षपः

कण्वासः त्वा सुतऽसोमासः इन्धते हव्यऽवाहम् सुऽअध्वर ॥

हे स्वध्वर शोभनाध्वरात्मकयज्ञयुक्ताग्ने, व्युष्टिषु उपःसु क्षपः रात्रिषु, विभक्तिव्यत्ययः सर्वदेत्यर्थः सवितृप्रभृतीनामहेति पूर्वेण संबन्धः । सवितारम्, उपसम् उपोदेवीं अश्विना अश्विनौ भगम् एतन्नामकं आदित्यं अग्निम् देवान् प्रति हविषः प्रापयितापि अग्निः तत्र भागमर्हति, तस्मात् देवतान्तरत्वेन तं गणयित्वा तमेव प्रार्थयते । अत्र अग्नेः सामान्य-विशेषभावो बोध्यः । सामान्याग्निर्देतः प्रार्थितः । हविर्भागादानाय आगतानां देवानां अग्निः अप्येकः, उच्यतां सोऽग्निविशेषः । 'व्युष्टिषु' उपसमप्यावहेत्यत्रापि उपोदेवीमावह अहःसु क्षपास्थपि इति सार्वकालिकदेवतासान्निध्यसम्पादनसमर्थमग्निं याचते । अत्र 'क्षपः' राज्यभिमानिनीं देवतां च आपहेति केचिन्मन्यन्ते । सुतसोमासः अभिपुतसोमाः कण्वासः कण्वा ऋषयो मेधाविनः हव्यवाहं त्वा त्वां इन्धते ज्वलयन्ति । क्षपः—क्षपाः, द्वितीयाचहुचनम् । शसि आतो धातोरिति आकारलोपः । अन्ये गताः ॥

नवमीमृचमाह—

पतिर्ह्यध्वराणामग्ने दूतो विशामसि ।

उपर्युध आ वह सोमपीतये देवाँ अद्य स्वर्दशः ॥९॥

पतिः हि अध्वराणाम् अग्ने दूतः विशाम् असि उपःऽउधः

आ वह सोमऽपीतये देवान् अद्य स्वऽदशः ॥

हे अग्ने, विशाम् प्रजानां दूतः देवान् प्रति असि । अध्वराणां पतिः हि त्वं यजानां पालकः सन्तु । अत एव विशां क्षेमाय दूतकर्म करोत्ये । अद्य असिन् दिने उपर्युधः उपसि प्रवृष्यमानान् स्वर्दशः स्रःशब्दवाच्यस्य सत्यज्योतिरात्मनः सूर्यस्य द्रष्टृन् देवान्, सोमपीतये गोमपानाय आग्रह इह प्रपय ॥ स्वर्दशः—सुष्टु अग्निं गच्छतीति मरादित्य इति

सायणः । प्रकाशार्थात् स्वधातोः स्वरधातोर्वा स्रग्वाची स्वरिति वयम् । स्वरव्ययम् तृतीया
व्याहृतिः । स्वः पश्यन्तीति स्वर्द्धः, किप् वेति किप् ॥

दशमीमृचमाह—

अग्ने पूर्वा अनुपसो विभावसो दीदेथ विश्वदर्शतः ।

असि ग्रामेज्वविता पुरोहितोऽसि यज्ञेषु मानुपः ॥१०॥

अग्ने पूर्वाः अनु उपसः विभाऽवसो इति विभाऽवसो दीदे
विश्वऽदर्शतः असि ग्रामेषु अविता पुरऽहितः असि यज्ञेषु मानुपः ॥

हे विभावसो विशिष्टा भा प्रकाशः विभा वसु धनं यस्य स तथाभूत अग्ने, विश्वदर्शतः
विश्वं दर्शतं दर्शनीयं दर्शनक्षमं यस्य सः, विश्वदृष्टिः, विश्वं दृष्टिगोचरमग्नेरित्यर्थः तादृशः
त्वं पूर्वा उपसः अनु अतीतानि चित्प्रकाशप्रभातान्यनुलक्ष्य दीदेथ दीप्तवानसि । ग्रामेषु संघेषु
युध्यमानेषु अविता असि रक्षिताऽसि । यज्ञेषु पुरोहितः पुरस्ताद्विहितः देवः, मानुपः यजमानस्य
मनुष्यस्य हितः असि भवसि ॥ ग्रामेषु—जननिवासस्थानेषु इति सायणः । अचित्तेत्यस्यासत्तेः
संघपर्यायो युक्ततरः, एवं सायण एवान्यत्र 'ग्रामः भरतानां संघः' (३.३३.११) 'अपश्यं
ग्रामम् (भूत) सङ्घम्' (१०.२७.१९) । अन्तर्यजने महत ऋतस्य ज्योतिषः प्रादुर्भावात् पूर्वं
बह्व्य उपसो भवन्ति । तत्रैकैकस्यामुपसि प्रबुद्धोऽग्निः यजमानस्य हितः कार्यं निर्वहति
पुरोहितो भूत्वा । बाह्ये कर्मणि तु प्रत्यहं उपःकाल एव भवति ॥

इति प्रथमस्य तृतीय एकोनविंशो वर्यः

एकादशीमृचमाह—

नि त्वा यज्ञस्य साधनमग्ने होतारमृत्विजम् ।

मनुष्वहेव धीमहि प्रचेतसं जीरं दूतममर्त्यम् ॥११॥

नि त्वा यज्ञस्य साधनम् अग्ने होतारम् ऋत्विजम् मनुष्वत् देव
धीमहि प्रचेतसम् जीरम् दूतम् अमर्त्यम् ॥

हे अग्ने, देव, त्वा त्वां मनुष्वत् मनुषि, यथा मनुः तथा वयम् निधीमहि स्थापयामः ।
कीदृशम् ? यज्ञस्य साधनम् यागनिष्पादकं होतारम् ऋत्विजम् कान्ति यष्टारं प्रचेतमम् प्रकृष्ट-

ज्ञानयुक्तं जीरम् शीघ्रं दूतम् देवानां दूतं अमर्त्यम् मरुगरहितम् ॥

मनुष्यत्-औणादिक-उसिप्रत्ययान्तो मनुस्शब्दः, गतः । प्राग्व्याख्यातम् (१.३१.१७) । जीरम्-क्षिप्रनाम, जु इति सौत्रो धातुः, जोः ई चेति रक्प्रत्ययः इति कात्यायनः, उपपन्ना चेयं रूपनिष्पत्तिः क्षिप्रार्थत्वात् । जृ वयोहानौ इति धातोर्निष्पन्न इति कृत्वा व्याख्याय सायणः प्रक्रियादाने तु कात्यायनमुदाहरति ॥

द्वादशीमृचमाह—

यद्देवानां मित्रमहः पुरोहितोऽन्तरो यासि दूत्यम् ।

सिन्धोरिव प्रखनितास ऊर्मयोऽग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः ॥१२॥

यत् देवानां मित्रमहः पुरःऽहितः अन्तरः यासि दूत्यम्
सिन्धोःऽइव प्रखनितासः ऊर्मयः अग्नेः भ्राजन्ते अर्चयः ॥

हे मित्रमहः मित्रैः अन्यैर्देवैः महते पूज्यते इति मित्रमहाः तथाभूत मित्राणां पूज्य अग्ने, यत् यदा पुरोहितः पुरस्ताद् स्थापितस्त्वं अन्तरः अन्तर्यजनस्थानमध्ये वर्तमानः सत् दूत्यम् देवानां दूतकर्म यासि प्राप्नोषि, तदा अग्नेः तव अर्चयः दीप्तयः भ्राजन्ते दीप्यन्ते । तत्र दृष्टान्तः-सिन्धोरिव यथा समुद्रस्य प्रखनितासः प्रकृष्टघोषयुक्ताः ऊर्मयः तरङ्गाः भ्राजन्ते तद्वत् ॥ प्रखनितासः-खनिर्दं, खन शब्दे, भावे निष्ठा, प्रकृष्टं खनितं येषां ते, जसः असुगा-गमः ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

श्रुधि श्रुत्कर्णं वह्निभिर्देवैरग्ने सयावभिः ।

आ सीदन्तु वह्निर्षि मित्रो अर्यमा प्रातर्यावाणो अध्वरम् ॥१३॥

श्रुधि श्रुत्ऽकर्णं वह्निभिः देवैः अग्ने सयावऽभिः आ सीदन्तु
वह्निर्षि मित्रः अर्यमा प्रातःऽयावानः अध्वरम् ॥

हे श्रुत्कर्णं श्रवणशालिकर्णमम्पन्न, अग्ने, श्रुधि शृणु अस्मत्कार्यनामिति शेषः । मित्रः अर्यमा प्रातर्यावानः प्रमाने यजनं गच्छन्तो ये चान्ये देवाः यानि, ते सयावभिः त्वया

सह समानगतिभिः वह्निभिः वोढृभिर्हविर्भागस्येति शेषः, अन्यैः देवैः सह अध्वरम् यजनमुद्दिश्य वह्निं पि आस्तीर्णे आसीदन्तु उपविशन्तु ॥ श्रुत्कर्ण-गतम् । सयावभिः-समानं यान्तीति सयावानः, आतो मनिन्निति वनिष् । एवमेव प्रातर्यावानः ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

शृण्वन्तु स्तोमं मरुतः सुदानवोऽग्निजिह्वा ऋतावृधः ।

पिवंतु सोमं वरुणो धृतव्रतोऽश्विभ्यामुपसा सजुः ॥१४॥

शृण्वन्तु स्तोमम् मरुतः सुदानवः अग्निजिह्वाः ऋतुऽवृधः

पिवंतु सोमम् वरुणः धृतव्रतः अश्विभ्याम् उपसा सजुः ॥

मरुतः देवाः स्तोमम् इदं स्तोत्रं शृण्वन्तु आकर्णयन्तु । कीदृशाः ? सुदानवः सुष्टु दातारः अग्निजिह्वाः अग्निजिह्वास्थानीयो येषां ते । ऋतावृधः सत्यस्य वर्धकाः । तथा धृतव्रतः धृतं गृहीतं व्रतं कर्म येन स वरुणः देवः अश्विभ्याम् देवाभ्यां उपसा देव्या च सजुः सहितः सोमम् पिवंतु ॥ अग्निजिह्वाः-अन्तोदात्तत्वं छान्दसम् । अन्ये गताः ॥

इति प्रथमतः तृतीये त्रिंशो वर्गः

अथ नवमेऽनुवाके द्वितीयं 'त्वमग्ने चक्ष'निति दशर्चं सूक्तम् । प्रस्कण्य ऋषिः अनुष्टुप्-छन्दः अग्निर्देवता, दशम्यां 'अयं सोम' इत्यर्थचो देवदेवत्यः ॥

तत्र श्रवणमृचमाह—

त्वमग्ने वसूँरिह रुद्रा आदित्या उत ।

यजा स्वध्वरं जनुं मनुजातं धृतश्रुपम् ॥१॥

त्वम् अग्ने वसून् इह रुद्रान् आदित्यान् उत यजं सुऽअध्वरम् जनुम् मनुजातम् धृतश्रुपम् ॥

हे अग्ने, त्वं इह असिन् मदीये यजने चक्षन् रुद्रान् आदित्यान् उत अपि यज पूजय । अपि च स्वध्वरम् शोमनयत्रसंपन्नं मनुजातम् मनोर्देवस्य मन्तुः प्रजापतिरूपान्

जातं लब्धजन्मानं घृतप्रुपम् घृतेन दीप्त्यात्मकेन घरणेन सेचनेन प्रुष्णन्तं स्नेहयन्तं अञ्जन्तम्
इति यावत्, तथाभूतं जनम् च यजेति संबन्धः । न केवलं वस्त्रादीन् देवान् यज, शुभा-
ध्वरसम्पन्नं धीगतदीप्त्या अग्निं तन्मुखेन देवांश्च अभ्यञ्जन्तं मानुषं जनमपि यज,
तादृशस्य मनुजन्मनः देवतुल्यत्वात् देवार्थजीवित्वाच्च ॥ वसुरुद्रादित्याः क्रमशः पृथिव्यादि-
विस्थानाः प्रसिद्धाः ॥

द्वितीयामृचमाह—

श्रुष्टीवानो हि दाशुपे देवा अग्ने विचेतसः ।

तात्रोहिदश्च गर्विणस्त्रयस्त्रिंशत्तमा बह ॥२॥

श्रुष्टीऽवानः हि दाशुपे देवाः अग्ने विऽचेतसः तान् रोहितऽअश्च
गर्विणः त्रयःऽत्रिंशत्तम् आ बह ॥

हे अग्ने, विचेतसः विशिष्टज्ञानसम्पन्नाः देवाः, दाशुपे दक्षते यजमानाय श्रुष्टीवानो हि
श्रमणानुरोधेन साहाय्यकारिणः खलु । हे रोहिदश्च रोहिन्नामकैः लोहितवर्णैरश्वैर्युक्त, गर्विणः
गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीय अग्ने, त्रयस्त्रिंशत् अनया संख्यया संख्यातान् तान् देवान् आवह
इहानय ॥ त्रयश्च त्रिंशच्च देवाः प्रागुपन्यस्ताः (१.३४.११) ॥ श्रुष्टीवानः—श्रुष्टी क्षिप्रार्थकः
सर्वत्र, प्रेरणार्थकः इत्यत्र सायणः । शृणोतेरानुपङ्कितात् श्रुपधातोर्निष्पन्न इति प्रयोगबलादुक्तः ।
श्रुष्टिं श्रमणं वनन्ति संभजन्ते अनन्तरकर्तव्यायेति श्रुष्टीवानः, दीर्घश्चान्दसः । अन्ये गताः ॥

तृतीयामृचमाह—

प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदो विरूपवत् ।

अङ्गिरस्वन्महिषवत् प्रस्कण्वस्य शुधी हवम् ॥३॥

प्रियमेधऽवत् अत्रिऽवत् जातऽवेदः विरूपऽवत् अङ्गिरस्वत् महिऽवत्
प्रस्कण्वस्य शुधि हवम् ॥

हे महिषवत्, महाव्रत प्रभूतकर्मन्, जातवेदः अग्ने, प्रस्कण्वस्य मम हवं आह्वानं
शुधि शृणु । अत्र चत्वारो दृष्टान्ताः—प्रियमेधवत् प्रियमेधस्येव, यथा प्रियमेधस्य ऋषेः,

हर्षं शृणोषि तद्वत् । अत्रिवत् अत्रेरिव, विरूपवत् विरूपस्येव अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव । एते च
दृष्टान्तभूता ऋषयः ॥ प्रियमेधवत्-प्रियो मेधो यज्ञो यस्य सः, तत्र तस्येवेति पष्ठर्थे वतिः ।
एवम् अत्रिवत्, अत्रिरत्तेः । विरूपः-विविधरूपः नानाकारः । अन्ये गताः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

महिकेरव ऊतये प्रियमेधा अहूपत ।

राजन्तमध्वराणामग्निं शुक्रेण शोचिषा ॥४॥

महिऽकेरवः ऊतये प्रियऽमेधाः अहूपत राजन्तम् अध्वराणाम्
अग्निम् शुक्रेण शोचिषा ॥

महिकेरवः महाकारवः प्रभृतस्तोत्रकर्माणः प्रियमेधाः प्रिययज्ञसम्पन्नाः ऋषयः ऊतये
पृथगे अग्निम् देवं अहूपत आहूतवन्तः । कीदृशम् ? शुक्रेण शुभ्रेण शोचिषा रोचिषा
अध्वराणाम् यज्ञानां मध्ये राजन्तं आजमानम् । शुभ्रप्रकाशस्य तिमिरापहत्वाद् 'शुक्रेण
शोचिषा' स्वर्गाध्यगामिनां अध्वरपदवाच्यानां यज्ञानां ईशानमित्यर्थः ॥ महिकेरवः-मह
पूजायां, महयो महान्तः, औणादिक इन्प्रत्ययः, केरवः, आकारस्य एकारादेशः छान्दसः,
महयो कारवो येषां ते । अन्ये गताः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

घृताहवन सन्त्येमा उ पु श्रुधी गिरः ।

यामिः कण्वस्य सूनवो हवन्तेऽवसे त्वा ॥५॥

घृतऽआहवन सन्त्य इमाः ऊम् इति सु श्रुधि गिरः यामिः
कण्वस्य सूनवः हवन्ते अवसे त्वा ॥

घृताहवन घृतेन दीप्तिसेचनेन आहूयमान, (दीप्तया घिया आहूयते अग्निरन्तर्यजने
१.१२.५) सन्त्य दातः, इमा उ गिरः अस्माभिः प्रयुज्यमानाः स्तुतीरापे सु श्रुधि सुष्ठु शृणु ।
यामिः गीमिः कण्वस्य ऋषेः सूनवः सुताः त्वा त्वां असे स्वीयवर्धनाय हवन्ते आहूयन्ति ॥
घृताहवन-घृतेन आहूयतेऽस्मिन्, अधिकरणे न्युट् । सन्त्य-पणु दाते, गतः ॥

इति प्रथमस्य तृतीय एवमित्यो वार्त्तः ।

पृष्ठीमृचमाह—

त्वां चित्रश्रवस्तम हवन्ते विक्षु जन्तवः ।

शोचिष्केशं पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोळहवे ॥६॥

त्वाम् चित्रश्रवःस्तम हवन्ते विक्षु जन्तवः शोचिःऽकेशम् पुरुऽप्रिय
अग्ने हव्याय वोळहवे ॥

हे चित्रश्रवस्तम अतिशयेन विविधश्रुतियुक्त (व्याख्यातम् १.१.५) पुरुप्रिय पुरुणां बहूनां
प्रिय प्रीतिकर, अग्ने, त्वाम् हव्याय हवनस्य प्राप्यत्वात् तदर्थं वोढवे वोढुं विक्षु प्रजासु
जन्तवः उत्पन्नाः यजमानाः हवन्ते आह्वयन्ति । कीदृशम् ? शोचिष्केशम् शोचीषि केशा यस्य
तं, ज्वाला एव हग्नेः केशा उच्यन्ते ॥ सर्वे गताः ॥

सप्तमीमृचमाह—

नि त्वा होतारमृत्विजं दधिरे वसुवित्तमम् ।

श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं विप्रां अग्ने दिविष्टिषु ॥७॥

नि त्वा होतारम् ऋत्विजम् दधिरे वसुवित्स्तमम् श्रुत्ऽकर्णम्
सप्रथःस्तमं विप्राः अग्ने दिविष्टिषु ॥

हे अग्ने, विप्राः मेधाविनः दिविष्टिषु दिवः द्युलोकस्य इष्टयः एषणानि येषु तेषु यागेषु
त्वा त्वां निदधिरे स्थापितवन्तः । कीदृशम् ? होतारम् ऋत्विजम् ऋतुषु यद्वारम्, वसुवित्तमम्
अतिशयेन वसोः धनस्य सारभूतस्य द्रव्यस्य वेदितारं द्यातारं वेदयितारं लम्भयितारं वा,
श्रुत्कर्णम् श्रवणमभ्यर्कणयुक्तं सप्रथस्तमम् अतिशयेन प्रथितम् ॥ दिविष्टिषु—अत्र दिव उत्त
इति उत्पन्नं न क्रियते, छन्दसि विधयो विकल्प्यन्ते । अन्ये गताः ॥

अष्टमीमृचमाह—

आ त्वा विप्रां अचुच्यवुः सुतसोमा अभि प्रयः ।

पृहन्ता विभ्रन्तो हविरग्ने मर्तीय दाशुपे ॥८॥

आ त्वा विप्राः अचुच्यवुः सुतऽसौमाः अभि प्रयः बृहत् भाः
विभ्रतः हविः अग्रे मर्ताय दाशुपे ॥

हे अग्ने, सुतसौमाः सोमामिषं कृतवन्तो यजमानाः विप्राः मेधाविनः प्रयः अभि
प्रियं (वस्तु किमपि, व्याख्यातम् १.२.४) अमिलक्ष्य त्वा त्वां आ अचुच्यवुः आगमयन्ति ।
कीदृशम् त्वाम् ? बृहत् महान्तं, लिङ्गव्यत्ययः, भाः भासमानं च । कीदृशा विप्राः ? दाशुपे
दत्तवते यजमानाय मर्ताय मनुष्याय हविः हव्यं विभ्रतः धारयन्तः । यजमानस्य ऋपेः साहाय्यं
कृत्वा महान्तं भान्तं अग्निं ये आगमयन्ति ते न साधारणमनुष्या ऋत्विजः, किं तु स्वयं सुत-
सौमाः विप्राः अत एव अन्तर्पजनरहस्यविदः सिद्धाः मर्त्यानामुपकुर्वते । गुरवः शिष्याणां
भारं यगेदानीमपि वहन्तो तेषां कृत्यं निर्वहन्ति तथेति बोध्यम् ॥ अचुच्यवुः—न्युङ् गतौ,
अन्तर्माषितण्यर्थः, व्यत्ययेन परस्मैपदम्, लङ्, शपः श्लुः । अन्ये गताः ॥

नवमीमृचमाह—

प्रातर्यावर्णः सहस्कृत सोमपेयाय सन्त्य ।

इहाद्य दैव्यं जनं बर्हिः सादया वसो ॥९॥

प्रातःऽयान्नः सहःऽकृत सोमऽपेयाय सन्त्य इह अद्य दैव्यम् जनम्
बर्हिः आ सादय वसो इति ॥

हे सहस्कृत सहसा बलेन कृत मथित, (सहसः सञ्जुरग्निः वेदे विश्रुतः) सन्त्य दातः,
वसो घनमृत, अग्ने, इह असिक्लस्मदन्तर्पजनस्थाने अद्य इदानीं सोमपेयाय सोमपानार्थं
प्रातर्यावर्णः प्रातरागन्तुं देवान् दैव्यम् जनम् अन्यं देवताजनमपि बर्हिःसादय आस्तीर्णं
प्रापय, सिद्धे आसने उपवेशयेत्यर्थः ॥ सहस्कृत—तृतीया, अलुगभावश्चान्दसः । अन्ये गताः ॥

दशमीमृचमाह—

अर्वाञ्चं दैव्यं जनमग्ने यक्ष्व सद्गतिभिः ।

अयं सोमः सुदानवस्तं पात तिरोअह्वयम् ॥१०॥

अर्वाञ्चम् दैव्यम् जनम् अग्ने यक्ष्वं सहृतिऽभिः अयम् सोमः
सुऽदानवः तम् पात तिरऽअह्वयम् ॥

हे अग्ने, अर्वाञ्चम् समीपवर्तिनं (अभिमुखमिति सायणः) दैव्यम् जनम् देवसंवाग्धिर्न
दिव्यभावगापन्नं वा जनम् सहृतिभिः समानाह्वानैः अन्यैर्देवैः सह, यक्ष्वं यज । हे सुदानवः
सुष्ठु दातारः देवाः, अयम् सोमः वर्तते, युष्माकं स्वीकाराय सुतः सिद्धो भवति । तम् पात
पिषत् । कीदृशम् ? तिरोअह्वयम् पूर्वस्मिन्नाहनि अभिपुतो यः सोमः उत्तरेऽहनि हूयते स तिरो-
अह्वय उच्यते यज्ञकर्मसु । अन्तर्वर्जने तु पूर्वं अभिपुतोऽपि यः सोमः सविलम्बं देवानामागमनं
अनुपालयता यजमानेन हूयते स भवति ॥ अह्वयः-अहि भवः, भवे छन्दसीति यत्, तिरोहितः
अह्वयः तिरोअह्वयः, प्रकृत्या अन्तःपादमिति प्रकृतिभावः ॥

इति प्रथमस्य तृतीये द्वौ त्रयो वयः

एषो उपेति पञ्चदशर्चं तृतीयं स्रस्तं प्रस्कणस्यार्चं गायत्रीच्छन्दस्कम्, आश्विनम् ॥
तत्र प्रथमामृचमाह—

एषो उपा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः ।

स्तुपे वामश्विना वृहत् ॥१॥

एषो इति उपाः अपूर्व्या वि उच्छति प्रिया दिवः स्तुपे वाम
अश्विना वृहत् ॥

एषो एषैव इतो दृश्यमानास्मामिः अपूर्व्या इतः पूर्वमविद्यमाना इदानीमेव प्रादुर्भूता
दिवः प्रिया ध्रुलोकस्य प्रीतिकरी उपाः व्युच्छति व्युष्टा, प्रभाता भवति । हे अश्विना
अश्विनौ वामं युवां वृहत् प्रभूतं यथा तथा स्तुपे स्तौमि ॥ उपसि अश्विनोः रतिः प्रसिद्धा,
दियो दुहिता अश्विनोर्भाषा ॥ उच्छति-उच्छ्नी विवासे, प्रभातप्रकाशार्थोऽयं धातुः, प्रायेण
विपूर्वो वेदे प्रयुक्तः ॥

द्वितीयामृचमाह—

या दुस्वा सिन्धुमातरा मनोतरा रयीणाम् ।

धिया देवा वसुऽविदा ॥२॥

या दृष्ट्वा सिन्धुऽमातरा मनोतरा रयीणाम् धिया देवा
वसुऽविदा ॥

34350

या देवा यावुमौ देवौ दृष्ट्वा कर्मनिष्पादकौ सिन्धुमातरौ समुद्रमातृकौ, अखण्डसच्चात् समुद्भूतौ हि क्रियादक्षविभवौ तौ देवौ रयीणाम् धनानां मनोतरा मनसा तारयितारौ, मनोऽतीतानां उत्तमानां धनानां दिव्यसंपदरूपाणां मनोभयतां मनोगोचरतां च आपादयितारौ इत्यर्थः, तथाकर्तुं करणभूता काचिद्वीर्यवति, तदाह-धिया कीदृश्या ? वसुविदा वसोर्मूलद्रव्यस्य सर्वसत्त्वस्य वेदिभ्या लम्भयिभ्या वा । तादृश्या धारणात्मिकया बुद्ध्या 'रयीणां' उक्त-लक्षणानां मनोगोचरतां आपादयन्तौ अश्विनौ 'स्तुपे' इति पूर्वैण संबन्धः । अश्विनाद्यधिकृत्य प्राग्विचारितम्, विशेषतः ग्रथमेऽनुधाके ॥ मनोतरा-मनसा तरत इति मनोतरौ, अन्तर्भावित-ण्यर्थः, तरतेः अप्, पूर्वपदान्तस्य सकारस्य रुत्वे सति उत्वं छान्दसम् ॥

तृतीयामृचमाह—

वच्यन्ते वां ककुहासो जूर्णायामधि विष्टपि ।

यद्वां रथो विभिप्पतात् ॥३॥

वच्यन्ते वाम् ककुहासः जूर्णायाम् अधि विष्टपि यत् वाम् रथः
विऽभिः पतात् ॥

हे अश्विनौ, वाम् युवयोः रथः जूर्णायाम् स्तुतायां तच्चवेदिभिर्ऋषिभिरिति शेषः, अधिविष्टपि स्वर्लोके यत् यदा विभिः अश्वैः पतात् पतति गच्छति, तदा वाम् युवयोः ककुहासः ककुभः महिमानः वच्यन्ते उच्यन्ते उक्ताः स्तुता भवन्ति । स्तुत्ये द्युलोके यदा अश्विनोः रथो गच्छति तदैव अश्विनोरुत्कर्षाः स्पष्टाः लक्ष्यन्ते, ततः स्तुता भवन्ति । न चेत् स्तोत्रस्य वैयर्थ्यं, स्तोत्रस्य यायार्थ्यं तु अश्विरथस्य विष्टपादूर्ध्वगाने दृश्यमानेषु अश्विनोरुत्कर्षेषु उक्तं भवति ॥

वच्यन्ते-यवेः संप्रसारणाभावः छन्दसि विकल्पितः । ककुहासः-ककुहः महत्त्वाम्, त्रैष्टुके भृङ्गे उत्कर्षे वा प्रयुक्तौ वेदे । ककुभं भृङ्गे विदुरिति सायणः, (अत्र लक्षणया स्तुतय इति व्याचष्टे) भस्य हः छान्दसः । जूर्णायाम्-स्तुत्यर्थात् जरनेः जूर्यतेर्वा 'अग्रे रेभो न जरत

ऋषूणां जूर्णिः' (१.१२७.१०) इत्यादौ प्रयोगः स्पष्टः । विभिः-विशब्दो वेदे पक्षिषु शरेषु
अश्वेषु भरतुषु च वर्तते, वियन्ति गच्छन्तीति वयः । पतात्-लेटि आढागमः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

हविषा जारो अपां पिपतिं पपुरिर्नरा ।

पिता कुटस्य चर्पणिः ॥४॥

हविषा जारः अपाम् पिपतिं पपुरिः नरा पिता कुटस्य चर्पणिः ॥

हे नरा नरौ देवौ अश्विनौ, अपाम् विश्वसर्जनधारणादिसमर्थानां अपहृद्दलक्षितानां
शक्तीनां जारः गृहोपमोक्ता, गुह्यरत्निकामः अग्निः हविषा यजमानदत्तेन हव्येन पिपतिं पूरयति
देवानिति शेषः । अत्र जारो जरयिता जलानां आदित्य इति सायणः । हविषा पूरणं अग्नेः
कृत्यं, न तु सूर्यस्य । जारो रहोरत इति युक्तः, 'जारः कनीनां' 'उपो न जारः' इत्यादौ
युक्तिर्द्रष्टव्या । कीदृशोऽसौ अपां जारः ? पपुरिः उक्तप्रकारेण पूरणशीलः, पिता पालकः
कुटस्य कुतस्य कर्मणः चर्पणिः द्रष्टा । कुटस्पेति सकृदेव प्रयोगः ऋक्संहितायाम् । यास्क-
मनुस्मृत्यु सायणः 'कुतस्य' इति व्याचष्टे । कुटः कुटी इव वासस्थाने गृहे भवति । तर्हि
गृहमपि कुतमेव भवति, एवं सङ्गच्छते कुटस्य पिता गृहस्य पालकः अग्निर्गृहपतिरिति,
चर्पणिर्द्रष्टेति अन्यद्विशेषणं बोध्यम् । पिपतिं-पृ पूरणे, जुहोत्यादिः । पपुरिः-पृधातोः किव् ॥

पञ्चमीमृचमाह—

आदारो वां मतीनां नासत्या मतवचसा ।

पातं सोमस्य धृष्णुया ॥५॥

आदारः वाम् मतीनाम् नासत्या मतवचसा पातम् सोमस्य
धृष्णुया ॥

हे मतवचसा, मतं अमिमत्तं वचः स्तोत्रात्मकं ययोस्तौ, नासत्या नासत्यौ अश्विनौ,
वाम् पुत्रयोः मतीनाम् वृद्धीनां आदारः आदरप्रदः उत्तेजकः यः सोमो भवति, तस्य सोमस्य
पातम् नं मोमं पिबेत् । कीदृशम् ? धृष्णुया धर्पणशीलं मदकरत्वात् तीव्रम् ॥ आदारः-

दृष्ट् आदरे, आदरयतीत्यादारः, दारजारौ कर्तरि, णिलुक्, घञ्। धृष्णुया-विभक्तेर्याजादेशः ॥

इति प्रथमस्य तृतीये त्रयस्त्रिंशो वर्गः

षष्ठीमृचमाह—

या नः पीपरदश्विना ज्योतिष्मती तमस्तिरः ।

तामस्मे रासाथामिषम् ॥६॥

या नः पीपरत् अश्विना ज्योतिष्मती तमः तिरः ताम् अस्मे इति
रासाथाम् इषम् ॥

हे अश्विना अश्विनौ, ज्योतिष्मती सारसम्पन्नसत्यात्मकज्योतिर्युक्ता या इद् एषणा तमः
अन्धकारं तिरः अन्तर्हितं कृत्वा नः अस्मान् पीपरत् पारयेत् गन्तव्यं प्रापयेदित्यर्थः, ताम्
इषम् एषणात्मिकां प्रेरणाशक्तिं अस्मे अस्मभ्यं रासाथाम् युवां दत्तम् । अत्र 'इषं' अन्नमिति
सायणः, तदनुसारेण 'तमः' दारिद्र्यरूपं अन्धकारं इति व्याख्यातव्यमनिवार्यमभवत् । अस्माकं
तु, तमः प्रकाशप्रतिद्वन्द्वि, तत् तिरस्कृत्य गन्तुमावश्यकी प्रेरणाशक्तिर्ज्योतिष्मती, सा
अश्विभ्यां लब्धव्या ॥ पीपरदादयो गताः ॥

सप्तमीमृचमाह—

आ नो नान्वा मतीनां यातं पाराय गन्तवे ।

युञ्जाथामश्विना रथम् ॥७॥

आ नः नान्वा मतीनां यातम् पाराय गन्तवे युञ्जाथाम्
अश्विना रथम् ॥

हे अश्विना अश्विनौ, मतीनाम् मनोमयीनां पीडुचीनां पाराय गन्तवे मनोमयं प्रपञ्च-
मतीत्य वर्तमानं पारं गन्तुं नाना नौरूपेण यानमाघनेन नः अस्मदर्थं आपातम् आगच्छतम् ।
अश्विनौ मिन्धुमातरौ एतौ, तद्युक्तं नौरूपं यात्रानाघनम् । रथम् मन्दीयं युञ्जाथाम् अश्व-
युक्तं कुरुताम् ॥

अष्टमीमृचमाह—

अरित्रं वां दिवस्पृथु तीर्थे सिन्धूनां रथः ।

धिया युयुज्ज इन्दवः ॥८॥

अरित्रम् वाम् दिवः पृथु तीर्थे सिन्धूनाम् रथः धिया युयुज्जे
इन्दवः ॥

हे अश्विनौ, वाम् युवयोः अरित्रम् नौरूपं साधनं दिवः द्युलोकादपि पृथु विस्तीर्णं
मनति । किञ्च रथः भवद्दीयः सिन्धूनां समुद्राणां तीर्थे तीरे अवतरणप्रदेशे विद्यते । इन्दवः
सोमाः धिया धारणसमर्थया बुद्ध्या युयुजे युक्ता भवन्ति ॥ अरित्रम्-क्ष गतौ, अर्तः इव-
प्रत्ययः । तीर्थे-तरतेः यक् । युयुजे-लङ्ये लिट्, एचो रे आदेशः ॥

नवमीमृचमाह—

दिवस्कण्वासु इन्दवो वसु सिन्धूनां पदे ।

स्वं वव्रिं कुहं धित्सथः ॥९॥

दिवः कण्वासुः इन्दवः वसु सिन्धूनाम् पदे स्वम् वव्रिम् कुहं
धित्सथः ॥

हे कण्वामः कण्वा ऋषयः मेधाविनो वा, 'अधिनावित्यं पृच्छतेति शेषः' इति सायणः ।
यद्यपि चिन्त्यमेवेदं, केनाप्यध्याहारेण विना दुर्यटमेव तात्पर्यमिति नन्वाः । मैवम्, पुरस्तात्
मूमः । इन्दवः सोमाः दिवः द्युलोकात् प्रादुर्भूताः विद्यन्ते, वसु सत्त्वात्मकं धनं सिन्धूनाम्
समुद्राणां पदे स्थाने विद्यते । हे अश्विनौ युवां स्वम् स्वीयं वव्रिम् रूपं कुहं कुत्र धित्सथः घातं
व्यापयितुमिच्छथः ? द्युस्थानः सोमः प्रसिद्धः । 'उवा ते जातमन्वसः दिवि सन्' । (९.६१.
१०) इत्यादयो मन्त्रजणाः प्रमाणम् । असृष्टमन्त्रममृष्टः समुद्रः प्रथितः, तत्र वसु विद्यते ।
सिन्धुमातरौ अश्विनौ वसुविदौ, सोमस्य पातारौ च भवतः, अतः पृच्छति स्तोता यजमानः
'हे अश्विनौ युवां किं वसुस्थाने समुद्रे उत सोमजन्मस्थाने दिवि वा स्वीयं रूपं शरीरं आवि-
ष्कृत्य प्रतिष्ठापयथः' इत्यत्र, कण्वाम इति अश्विनोरेव संबोधनं गृहीतं चेत् क्लेशः शिथिलितः
भ्यात्, अध्याहारोप्यनादर्यः । कथमेवं संबोधनमश्विनोरुपपद्यते ? ऋषयः स्वनाम्ना देवता-

माह्वयन्ति, तत्र युक्तिश्चास्माभिः प्राक् प्रदर्शिता । पूजायां बहुवचनं कण्वास इति । कण्वासः कण्वपुत्राः । प्रस्कण्व ऋषिरपि कण्वपुत्र इति स्मार्यम् । इयमृषेर्विवक्षा-सिन्धुपदे युवयोरुद्भव-स्याने चतु सिद्धमेव भवति, दिवि सोमश्च भवदर्थं सिद्धो वर्तते । शीघ्रं प्रयातं, युवयोः रूपं च प्रकट्यताम् इति । पूर्वं अरित्रं सिन्धुपदे वर्तते प्रयाणायेत्युक्तम्, उत्तरासु ऋजु सोमस्य पानं उपस आगमश्च कीर्त्यते, तस्मादिदं तात्पर्यं सङ्गच्छते ॥ वत्रिम्-वृन् वरणे, आवरणार्थं वत्रिः, रूपमप्यावरणं भवति रूपिणः, तस्य प्रतिष्ठापकं आविष्कर्तुं च भवति ॥

दशमीमृचमाह—

अभूदु भा उ अंशवे हिरण्यं प्रति सूर्यः ।

व्यख्यजिह्वयासितः ॥१०॥

अभूत् ऊम् इति भाः ऊम् इति अंशवे हिरण्यम् प्रति सूर्यः वि अख्यत् जिह्वया असितः ॥

ऋतज्योतिष उदय आसन्नः, अतः अधिनौ प्रयाणाय सन्नद्धौ पदं दधातामिति उदयं वर्णयति, भा उ दीप्तिस्तु अपरिच्छिन्ना एतावत्पर्यन्तं अनुदिता अगोचरा, इदानीं अंशवे अंश-भूताय परिच्छिन्नाय दृग्गोचराय किरणाय सिद्धयर्थं अभूत् उ प्रादुर्भूतैव । सूर्यः सत्यज्योतिरात्मा हिरण्यम् प्रति हिरण्यसदृशः अभूत् । अग्रिश्च असितः कृष्णो भूत्वा जिह्वया ज्वाला व्यख्यत् प्रकाशितवान्, सूर्यस्य पुरस्तात् ज्वलनस्य अग्नेः कृष्णत्वम् ॥ हिरण्यं प्रति-प्रतिः प्रतिनिधौ, कर्मप्रवचनीयः, तद्युक्ते द्वितीया । अख्यत्-चक्षेरुद्भू, चक्षेः खयाजादेशः ॥

इति प्रथमतः तृतीये चतुर्विंशो वर्गः

एकादशीमृचमाह—

अभूदु पारमेतवे पन्था ऋतस्य साधुया ।

अदर्शि वि स्तुतिर्दिवः ॥११॥

अभूत् ऊम् इति पारम् एतवे पन्थाः ऋतस्य साधुया अदर्शि वि स्तुतिः दिवः ॥

ऋतस्य सत्यस्य ज्योतिषः पारम् एतवे तमसस्परं गन्तुं साधुया समीचीनः पन्थाः
मार्गः अभूत् उ निष्पन्न एव । दिवः द्युलोकात् सुतिः स्रवः, दीप्तिप्रसरः व्यदर्शि विशेषेण दृष्टो
भवति । तस्मादश्विनोरागमनदशा प्रत्यासन्ना ॥ एतवे-एतेः तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः । साधुया-
सुपां सुलुक्, विमक्तेर्पाच् आदेशः ॥ अदर्शि-कर्मणि लुङ् । सुतिः-सु गतौ, क्तिच् ॥

द्वादशीमृचमाह—

तत्तदिदश्विनोरवो जरिता प्रति भूपति ।

मदे सोमस्य पिप्रतोः ॥१२॥

तत्तत् इत् अश्विनोः अवः जरिता प्रति भूपति मदे सोमस्य
पिप्रतोः ॥

सोमस्य मदे सोमपानजन्ये हव्ये सति पिप्रतोः पूरयतोः यजमानमिति शेषः (सोमं पूरयतो-
रिति सायणः) अश्विनोः सम्यन्धि तत् तत् इत् तत्तत् कृतं सर्वं अपि, यजमानकृते अश्विनोः
प्रसादात् विविधं यद्यद्वैभवं निष्पन्नं तत् सर्वमपि अवः वर्धनं प्रति भूपति प्रत्येकं तदा तदा
अलङ्करोति, कृतज्ञतया वर्णयतीत्यर्थः, कः ? जरिता स्तोता यजमानः ॥ पिप्रतोः-पृ पालन-
पूरणयोः, जुहोत्यादिः, लट् शतृ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

ववसाना विवस्वति सोमस्य पीत्या गिरा ।

मनुष्वच्छम्भु आ गतम् ॥१३॥

ववसाना विवस्वति सोमस्य पीत्या गिरा मनुष्वत् शम्भु आ
गतम् ॥

शम्भु मुखस्य भावयितारौ, विवस्वति प्रकाशयति ~ ववसानौ निनामशीलौ हे अश्विनौ,
मनुष्वत् मनो इव मयि कृपया सोमस्य पीत्या सोमपानाय, चतुर्थ्यर्थे वृत्तीया, गिरा स्तुत्यै,
विमक्तिव्यत्ययः, अस्मदीयम्नोराज्ञीकाराय आगतम् आगच्छतम् ॥ 'विवस्वति' परिचरणयति
पजमाने 'मनुष्वत्' मनावि 'ववसाना' निनामशीलौ इति सायणः ॥ ववसाना-वस निनासे,

ताच्छ्रीलिकः चानश्च, शपः श्लुः बहुलं छन्दसि, संहितायां अभ्यासस्य दीर्घत्वम् । मनुष्य-
सप्तम्यर्थे वतिः ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

युवोरुषा अनु श्रियं परिज्मनोरुपाचरत् ।

ऋता वनथो अक्तुभिः ॥१४॥

युवोः उपाः अनु श्रियम् परिज्मनोः उपऽआचरत् ऋता वनथः
अक्तुभिः ॥

हे अश्विनौ, परिज्मनोः परितो गन्तोः युवोः युवयोः श्रियम् शोभां अनु अनुसृत्य उपाः
उपोदेवी उपाचरत् उपागता, प्रादुर्भूता युष्मदुपचारावेत्यर्थः । युवां ऋता ऋतानि सत्यानि
सत्यसंवन्धीनि वैभवानि अक्तुभिः रात्रिभिः वनथः संमज्जेथे । कथं ऋतवनर्न रात्रिभिः उपपद्यते ?
अप्रकाशावस्थाः रात्रयः, तदीयानां रात्रिगर्भेऽवस्थितानां सर्वेषां वस्तूनां अनुमचानां च
ऋतप्रकाशं प्रति प्रापणं आश्विनं कृत्यं भवति, तस्मात् अश्विनोः ऋतवैभवसंमदभरो
तदन्तर्धत्ताभिः रात्रिभिर्भवति । तेन यजमानः कृताद्यो भवत्याश्विनेन ऋतवैभवसंमज्जे-
नेति बोध्यम् ॥ परिज्मनोः—परितः अजतो गच्छत इति परिज्मानौ, अजतेर्मनिन् ।
युवोरित्यादयो गताः ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

उभा पिबतमश्विनोभा नः शर्म यच्छतम् ।

अविद्रियामिरूतिभिः ॥१५॥

उभा पिबतम् अश्विना उभा नः शर्म यच्छतम् अविद्रियामिः
ऊतिभिः ॥

हे अश्विना अश्विनौ, उभा उभौ युवां पिबतम् सोमं पिबतम् । ततः परं उभा उभौ युवां
अविद्रियामिः अविदार्याभिः अत एव दृढाभिः ऊतिभिः रक्षामिः नः अस्मभ्यं शर्म सुखं शरणं
वा यच्छतम् दत्तम् ॥ अविद्रियामिः—दृ विदारणे, इत्यस्मात् विप्रांश्च भावे किं, विद्रिः,

तद्विरोधिनी अविद्रिः अविदार्यता अमेघतेत्यर्थः, तां यान्तीति अविद्रियाः, तामिरुतिभिः ।
द्रा कुत्सायां गतौ इत्यस्मान्निष्पादयति रूपं सायणः, प्रक्रिया तु समाना ॥

इति प्रथमस्य तृतीये षड्वर्तिज्ञो वर्गः

तृतीयोऽध्यायः समाप्तः

अयं प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । प्रथमे मण्डले नवमेऽनुवाके त्रीणि सूक्तानि
गतानि । 'अयं वाम्' इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तम् । कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः अश्विनौ देवते
प्रथमासृतीयाद्या अयुजो बृहत्याः द्वितीयाचतुर्थ्याद्याः सतोबृहत्याः ।

तत्र प्रथमामृचमाह—

अयं वां मधुमत्तमः सुतः सोमं ऋतावृधा ।

तमश्विना पिबतं तिरोअह्वयं धत्तं रत्नानि दाशुपे ॥१॥

अयम् वाम् मधुमत्तमः सुतः सोमः ऋतावृधा तम् अश्विना
पिबतम् त्रिःऽअह्वयम् धत्तम् रत्नानि दाशुपे ॥

हे ऋतावृधा ऋतस्य सत्यस्य वर्षयितारौ अश्विनौ, वाम् युवयोः अयम् पुरोवर्ती मधुमत्तमः
अतिशयेन माधुर्यवान्, अत्यन्तमधुरः सोमः सुतः अमिषुतो भवति । हे अश्विना अश्विनौ,
तिरोअह्वयम् तिरोभूते पूर्वसिन्नहनि भवं अमिषुतं तम् पिबतम् । दाशुपे यथाभागं दत्तवते
यजमानाय रत्नानि रमणीयानि हर्षाधायकानि रतिशब्दवाच्यानि धत्तम् धारयतम् ॥ तिरो-
अह्वयम्—पूर्वसूक्ते व्याख्यातम् । अन्ये गताः ॥

द्वितीयामृचमाह—

त्रिवन्धुरेण त्रिवृता सुपेशसा रथेना यातमश्विना ।

कण्वांसो वां ब्रह्म कृण्वन्त्यध्वरे तेषां सु शृणुतं हवम् ॥२॥

त्रिवन्धुरेण त्रिवृता सुपेशसा रथेन आ यातम् अश्विना कण्वांसः
वाम् ब्रह्म कृण्वन्ति अध्वरे तेषाम् सु शृणुतम् हवम् ॥

हे अश्विना अश्विनौ, त्रिवन्धुरेण त्रिविधवन्धनयुक्तेन त्रिवृता लोकात्रये अप्रतिहतगमनतया
यन्तमानेन, सुपेशमा शोभनरूपयुक्तेन रथेन युष्मदीयेन यानसाधनेन आयातम् आगच्छतम् ।

कण्वासः कण्वपुत्राः (मेधाविनः) अध्वरे यजने वाम् युष्मदर्थं ब्रह्म मन्त्रात्मकं स्तोत्रं कण्वन्ति कुर्वन्ति । तेषाम् कण्वपुत्राणां हवम् आह्वानं सु शृणुतम् सुष्ठु आकर्णयतम् ॥ त्रिवन्धुरेण-
चन्वेरौणादिक उरन्प्रत्ययः । त्रिविधो अद्येति (३४ घ.) सूक्तस्य व्याख्यायां त्रिकस्य विचारः
कृतः । सुपेशसा-शोभनं पेशो रूपं (हिरण्यं वा) ययोस्तौ । अन्ये गताः ॥

तृतीयामृचमाह—

अश्विना मधुमत्तमं पातं सोममृतावृधा ।

अथाद्य दत्त्वा वसु विभ्रता रथे दाश्वांसमुप गच्छतम् ॥३॥

अश्विना मधुमत्तमम् पातम् सोमम् ऋतवृधा अथ अद्य
दत्त्वा वसु विभ्रता रथे दाश्वांसम् उप गच्छतम् ॥

हे ऋतावृधा सत्यस्य. वर्धयितारौ, अश्विना अश्विनौ, मधुमत्तमम् अत्यन्तमाधुर्योक्तं
सोमम्, पातम् पिवतम् । अद्य सोमपानात्परं अद्य इदानीं हे दत्त्वा अश्विनौ, रथे स्वकीये वसु
सच्चात्मकं धनं विभ्रता विभ्रतौ बहन्तौ सन्तौ दाश्वांसम् दत्तवन्तं यजमानं उप गच्छतम् समीपं
प्राप्नुतम् ॥ सर्वे शब्दा गताः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

त्रिपथस्थे बर्हिषि विश्ववेदसा मध्वा यज्ञं मिमिक्षतम् ।

कण्वासो वां सुतसोमा अभिद्यवो युवां हवन्ते अश्विना ॥४॥

त्रिपथस्थे बर्हिषि विश्ववेदसा मध्वा यज्ञम् मिमिक्षतम् कण्वासः
वाम् सुतसोमाः अभिद्यवः युवाम् हवन्ते अश्विना ॥

हे विश्ववेदसा विश्वस्य वेदितारौ मर्वज्ञौ, त्रिपथस्थे त्रिविधे स्थानत्रये सहायस्थिते, बहि-
स्त्रिलोक्यां अन्तः अन्नमयादिस्थानत्रये, बर्हिषि सिद्धे आसने (कक्षात्रयरूपेण आसीर्णे दर्भे इति
याज्ञिरूपक्षे बोध्यम्) स्थितौ सन्तौ युवां यज्ञम् अमर्दायं मध्वा मधुना मधुरेण रसेन मिमिक्षतम्
सेक्तुमिच्छतम्, इदं नो यजनं स्मार्द्रं कुरुतम् । वाम् युष्मदर्थं सुतसोमाः सोमामिपत्रं कृतवन्तः
अभिद्यनः अभिगतदीप्तयः कण्वामः कण्वपुत्राः ऋषयः मेधाविनो वा हे अश्विना अश्विनौ युवाम्
उभौ हवन्ते आह्वयन्ति ॥ त्रिपथस्थे-त्रिषु स्थानेषु मह निष्ठतीति त्रिपथस्यम्, छन्दसि महश्चन्दस्य

सधादेशः । मध्या-नुसभावः छन्दसि । मिमिक्षतम्-मिह सेचने, सनि लोट्, मध्यमद्विवचनम् ।
अमिधवः-द्युरित्यहर्नाम, तेन प्रकाशो लक्ष्यते, अभिगता द्युं इति अमिधवः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

याभिः कण्वमभिष्टिभिः प्रावतं युवमश्विना ।

ताभिः प्व १ स्माँ अवतं शुभस्पती पातं सोममृतावृधा ॥५॥

याभिः कण्वम् अभिष्टिभिः प्र आवतम् युवम् अश्विना ताभिः सु
अस्मान् अवतम् शुभः पती इति पातम् सोमम् ऋतवृधा ॥

हे अश्विना अश्विनौ, युवम् युवां उभौ याभिः अमिष्टिभिः आभिमुख्येन इष्टिभिः
इच्छामिः कण्वम् महर्षिं मेधाविप्रतिमानभूतं प्रावतम् प्रकर्षेण रक्षितवन्तौ, हे शुभस्पती (शोभनस्य
कर्मणः पालकौ, इति सायणः) शोभमानायाः सर्वस्या दास्तेः पालकौ ताभिः 'अमिष्टिभिः'
अस्मान् सु सुष्ठु अवतम् रक्षतम् । हे ऋतवृधा सोमम् पातम्, स्पष्टमेतत् ॥ अमिष्टयः-
अमिष्टुं इत्यन्त इति अमिष्टयः, कर्मणि क्तिन्, एमन्नादिषु छन्दसि पररूपम् । शुभस्पती-
त्यादयो गताः ॥

इति प्रथमस्य चतुर्थे प्रथमो वर्गः

पष्ठीमृचमाह—

सुदासे दत्ता वसु विभ्रता रथे पृक्षो वहतमश्विना ।

रथिं संमुद्राद्गतं वा दिवस्पर्यस्मे धत्तं पुरुस्पृहम् ॥६॥

सु०दासे दत्ता वसु विभ्रता रथे पृक्षः वहतम् अश्विना रथिम्
संमुद्रात् उत वा दिवः परिं अस्मे इति धत्तम् पुरुस्पृहम् ॥

हे दत्ता कर्मनिष्पादनसमर्थौ अश्विना अश्विनौ, सु दासे शोभनदानयुक्ताय, एतन्नामकाय,
रात्रे वा, रथे वसु विभ्रता युवां पृक्षः प्रीणनं, पूरयितुं सर्वं वहतम् प्रापितवन्तौ, तथा उदारौ
युवां समुद्रात् मध्यममृदादखण्डमूलस्थानात् उत वा अयना दिवः द्युलोकात् परि पर्याहृत्य
पुरुस्पृहम् बहुमिर्बहुधा वा स्पृहणीयं रथिम् धनं अस्मे घत्तम् अस्मासु धारयतम् ॥ सुदासे-

सुष्ठु ददातीति सुदाः, असुन्, तसौ । पुरुस्पृहम्-पुरुभिः बहुभिः स्पृह्यते, कर्मणि घञ् ।
पृक्षः-पृ पालनेपूरणयोः अस्मात् (पृची संपर्के ग्रीणने वा इत्यस्मादित्येके) असुनि सुडागमः ॥

सप्तमीमृचमाह—

यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अर्धि तुर्वशे ।

अतो रथेन सुवृता न आ गतं साकं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥७॥

यत् नासत्या परावति यत् वा स्थः अर्धि तुर्वशे अतः रथेन
सुवृता नः आ गतम् साकम् सूर्यस्य रश्मिभिः ॥

हे नासत्या अश्विनौ, यत् यदि युवां परावति परस्तात् परस्मिन् स्थाने अतिदूरे स्थः
वर्तते यद्वा अथवा अधितुर्वशे अधिके समीपे स्थः अतः अस्माद्दूरात् समीपाद्वा सूर्यस्य
रश्मिभिः साकम् ऋतज्योतिषोऽशुभिः सह सुवृता शोभनवर्तनेन रथेन नः अस्मान् प्रति आगतम्
आगच्छतम् ॥

अधितुर्वशे अधिके समीपे इति सायणीयम् । तुर्वशश्चाद्यौ न कथितः, दूरे समीपे
वेति तात्पर्यं तूपपन्नमेव । अत्र वयम्-ऋग्वेदे यदुना सह पठ्यते तुर्वशः एतत्संज्ञको
यदोर्भावा तुर्वशः तुर्वसुर्वा । संज्ञाशब्दस्यापि अवयवार्थानुसारेणोपपत्तिर्गूढार्थविचार इति
स्मारयामः । तर्हि तुर्वशः तुतोर्तेः हिंसार्थात् वष्टेः कान्त्यर्थाच्च निष्पन्नः, वीरः कान्तः कमनीयो
वा । तस्मात् जित्वरो वीरः कमनीयो हि न पुरुषः यो देवभावकामः यज्जा अद्वैच्यान् अरीन्
हिंसित्वा जयति, देवप्रियो भवति । अत एव “अधितुर्वशे” इत्यत्र वीरपुरुषस्य यजमानस्य
अधिके समीपे वेति व्याख्येयम् ॥ सुवृता-सुष्ठु वर्तते इति सुवृत् तेन ॥

अष्टमीमृचमाह—

अर्वाञ्चा वां सप्तयोऽध्वरश्रियो वहन्तु सवनेदुषं ।

इपं पृञ्चन्तां सुकृते सुदानव आ वहिः सीदतं नरा ॥८॥

अर्वाञ्चा वाम् सप्तयः अध्वरश्रियः वहन्तु सर्वना इत् उप
इपम् पृञ्चन्तां सुकृते सुदानवे आ वहिः सीदतम् नरा ॥

हे अग्निनौ, अध्वराश्रियः अध्वरं श्रयन्ते, यज्ञसेविन इत्यर्थः, सप्तयः अश्वाः सवना इत् उप
सवनानि अस्मदीयान्युपलक्ष्यैव अर्वाञ्चा अर्वाञ्चौ अभिमुखौ नाम् युगां वहन्तु प्रापयन्तु । हे नरा
नरौ नेतारौ देवौ, सुकृते शोभनकर्मकारिणे सुदानवे शोभनदानयुक्ताय यजमानाय इषम् एषणां
प्रेरणात्मिकां शक्तिं पृञ्चन्ता पृञ्चन्तौ संयोजयन्तौ युगां वहिः आस्तीर्णं सिद्धमासनं आसीदतम्
प्राप्नुतम् ॥ अर्वाञ्चा-विमक्तेराकारः । पृञ्चन्ता-पृची संपर्कं, शतरि रुधादित्वात् श्रम् ।
अन्ये गताः ॥

नगमीमृचमाह—

तेन नासत्या गतं रथेन सूर्यत्वचा ।

येन शश्वद्ब्रुधुर्दाशुपे वसु मध्वः सोमस्य पीतये ॥९॥

तेन नासत्या आ गतम् रथेन सूर्यत्वचा येन शश्वत् ऊहथुः
दाशुपे वसु मध्वः सोमस्य पीतये ॥

हे नासत्या अग्निनौ, सूर्यत्वचा सूर्यः त्वक् चर्मसंवरणं यस्य तेन सूर्यप्रभासंब्रूतेन तेन
प्रसिद्धेन रथेन आगतम् युगां आगच्छतम् । दाशुपे दत्तवते यजमानाय वसु सच्चात्मकं द्रव्यं
शयत् सर्वदा येन रथेन ऊहथुः बोध्यन्तौ प्रापितवन्तौ, तेन रथेनेति पूर्वेण संबन्धः । किमर्थ-
मागमनम् ? मध्वः मधुरस्य सोमस्य पीतये पानाय ॥

दशमीमृचमाह—

उक्थेमिर्वागवसे पुरुवसू अर्केश्च नि ह्वयामहे ।

शश्वत्कपर्वाणां सदसि प्रिये हि कं सोमं पपथुरश्विना ॥१०॥

उक्थेमिः अर्वाक् अवसे पुरुवसू इति पुरुवसू अर्केः च नि ह्वयामहे
शश्वत् कपर्वानाम् सदसि प्रिये हि कम् सोमम् पपथुः अश्विना ॥

पुरुवसू बहुघर्ना, अग्निनौ अगसे असदमितृद्वयर्थं उक्थेमिः शंभनात्मकैः शस्त्रैर्मन्त्रैः
अर्केश्च दीप्तैः ऋष्यैः स्तोत्रैश्च अर्वाक् असदामिषुरागेन निह्वयामहे नितरामाह्वयामः । हे अग्निना,
पथ्यानाम् कथपुत्राणां, मेधाविनां वा प्रिये मदसि इष्टे यजनस्थाने शयत् सर्वदा सोमम् पपथुः

हि कम् युसां सोमं पीतयन्तौ खलु ॥ उक्थेमिः-मिम एसादेशः । अर्कैः-अच स्तुतौ, पुंसि संज्ञायामिति करणे घः । निह्वयामहे-निपूवो ह्वयतिरात्मनेपदम् । पपयुः-पा पाने, लिटि मध्यमपुरुषद्विजन्तम् ।

इति प्रथमस्य चतुर्थे द्वितीयो वगं

‘सह वामेन’ इति षोडशर्चं पञ्चमं सूक्तम् । प्रस्कष्य ऋषिः, अयुजो गृह्यः युजः सतो-
गृह्यः, उपा देवता ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

सह वामेन न उपो व्युच्छा दुहितर्दिवः ।

सह द्युम्नेन बृहता विभावरि राया देवि दास्यती ॥१॥

सह वामेन नः उपः वि उच्छ दुहितः दिवः सह द्युम्नेन बृहता
विभावरि राया देवि दास्यती ॥

हे दिवो दुहितः, ध्रुलोकस्य पुत्रि, उपः उपोदेवि, वामेन सह वननीयेन सौभाग्येन सह
नः असाक्रमर्थे व्युच्छ विभाहि, प्रभातं कुरु हे विभावरि उपः, बृहता बृहच्छब्दवाच्येन
सत्यसंघन्धिना महता द्युम्नेन सह दिव्यप्रकाशेन सह व्युच्छ । हे देवि, दास्यती त्वं दानयुक्ता
सती राया धनेन दिव्यलक्षणेन व्युच्छ ॥ उच्छ-उच्छी विवासे । विभावरि-भा दीप्तौ, आतो
मनिमित्यादिना वनिष्, वनो र चेति डीप्, नकारस्य रेफादेशः, संरोधने हस्यः । दास्यती-
डुदाञ् दाने, भावे अनुन्, तदस्याः अस्तीति दास्यती ॥

द्वितीयामृचमाह—

अश्ववतीर्गोमतीर्विश्वसुविदो भूरि च्यवन्त वस्तवे ।

उदीरय प्रति मा सुनृता उपश्चोद राधो मघोनाम् ॥२॥

अश्ववतीः गोऽमतीः विश्वसुविदः भूरि च्यवन्त वस्तवे उत्
ईरय प्रति मा सुनृताः उपः चोद राधः मघोनाम् ॥

अथावतीः भोगक्रियासमर्थप्राणबलस्य सङ्केतयितारः अथाः तद्वत्यः, गोमतीः चित्प्रकाश-
मरीचयो गावः तद्वत्यः, उभयत्र मतुप् भूमार्थे, विश्वसुविदः विश्वस्य कृत्स्नस्य सुष्ठु वेदिन्यः
लम्भयित्रो वा उपसः वस्तवे अस्माकं भानाय, वासायैत्येके, तर्हि दिव्याय वासाय भूरि
प्रभृतं यथा तथा च्यवन्त प्राप्ताः । हे उपः, उपोदेवि, मा प्रति मामुद्दिश्य स्रुताः शोभनाः
सत्या वाचः उदीर्य ब्रूहि, मथोनाम् धनवतां संबन्धि राधः साधकं धनं चोद असदर्थं चोदय
प्रेरय । 'सं चोदय चित्रं राधः विश्व प्रभु' (१.९.५) इत्यत्र यद्राधः चोदयेति प्राह ऋषिः
तदेवेहापि राधसो लक्षणं बोध्यम् ॥ अथावतीः-मन्त्रे सोमादेः मतौ पूर्वपददीर्घत्वं छन्दसि
पाक्षिकम् । च्यवन्त-च्युङ् गतौ, लङि अडभावः । वस्तवे-यस विवासे उच्छत्यर्थे, तुमर्थे
तवेन् । चोद-चुद सञ्चोदने, चुरादिः, छन्दसि शप् ॥

तृतीयामृचमाह—

उवासोपा उच्छाच्च नु देवी जीरा रथानाम् ।

ये अस्या आचरणेषु दधिरे समुद्रे न श्रवस्यवः ॥३॥

उवासं उपाः उच्छात् च नु देवी जीरा रथानाम् ये अस्याः
आऽचरणेषु दधिरे समुद्रे न श्रवस्यवः ॥

उपाः देवी उवास उपा अभवत्, प्रमातमकरोत् । च नु अद्यापि उच्छात् व्युच्छति प्रभावं
करोति । कीदृशी ? रथानाम् जीरा प्रेरयित्री । अस्याः उपसः आचरणेषु आगमनेषु ये रथाः
दधिरे धृताः सजीकृता भवन्ति तेषां रथानामिति पूर्वेण संबन्धः । तत्र दृष्टान्तः-श्रवस्यवः
समुद्रे न श्रवणकामाः दिव्यावेशश्रुति कामयमाना ऋषयः यथा अखण्डसत्त्वसमुद्रे अपां राशौ
ध्रियन्ते, तथा धृताश्च ईप्सितार्थप्राप्तये श्रुतियोगायाधिकारितां लभन्ते, तथोपस आगतये रथाः
धृत्वा अवस्थिता भवन्ति । स्थूलपक्षीयास्तु, 'श्रवस्यवः धनकामाः समुद्रमध्ये नावं सजीकृत्य
यथा प्रेरयन्ति तद्वत्' इति ॥ उवास-यस उच्छत्यर्थे, लिट् । उच्छात्-लेटि आडागमः । भूते
वर्तमाने च 'उवास उच्छात्' इति प्रयोगोऽवघातव्यः । जीरा-ञु इति सौत्रो घातुः, जोः ई चेति
रक् । दधिरे-घृङ् अस्थाने । श्रवस्यवः-श्रूयत इति श्रवः श्रवणं श्रुतिः क्वचित् यशो वा,
अमुन्, तदात्मन इच्छन्तीति श्रवस्यवः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

उपो ये ते प्र यामेषु युञ्जते मनो दानाय सूरयः ।

अत्राह तत्कण्व एषां कण्वतमो नाम गृणाति नृणाम् ॥४॥

उपः ये ते प्र यामेषु युञ्जते मनः दानाय सूरयः अत्र अहं
तत् कण्वः एषाम् कण्वतमः नाम गृणाति नृणाम् ॥

हे उपः, ते तव यामेषु गमनेषु सत्सु ये सूरयः विद्वांसः प्रेरणाबलपुक्ताः दानतत्त्वज्ञाः
दानाय देवेभ्यो दानाय मनः स्वकीयं प्रयुञ्जते प्रेरयन्ति, एषां सूरिणां दानदक्षणां कण्वतमः
अतिशयेन कण्वः मेधावी कण्वः महर्षिः नृणाम् दानशीलानां यजमानानां लोके तत् प्रसिद्धं नाम
अत्र अहं असिन्नेव काले स्थाने वा गृणाति उच्चारयति । देवभार्यं प्राप्तानां विदुषां दानक्रिया-
फलरहस्यविदां श्रेष्ठतमो मेधावी कण्वो महर्षिरेव उपसि प्रादुर्भूतायां दानप्रथितानां नामो-
च्चारयति, तथोच्चारणेन दाता यजमानश्च उदीपितदानप्रेरणाबलः दानफलभूतदिव्यप्रबोधशाली
अनन्तरकरणीयाय सन्नद्धो भवति । उपसः प्रादुर्भावस्वार्थं स्तुत्या महिमा यदत्र देवेभ्यो दान-
प्रेरणा सूरिमिः कृता यजमानेषु सुफला भवति । अस्यामृचि 'एषां' सूरिणामिति व्याख्यातं,
यत्तदोन्नित्यसंबधात् । 'ये सूरयः' इति पूर्वत्र स्थितेऽथ । अन्यथा कथयन्ति पूर्वं 'यो दातुमिच्छति
यश्च नामग्रहणेन दातारं प्रशंसति तावुभावप्युपःकाल एव तथा कुरुत' इति स्थूलः पक्षः ॥
अह—अवधारणार्थो निपातः । गृणाति—गृ शब्दे ॥

पञ्चमीमृचमाह—

आ घा योषेव सूनर्युपा याति प्रभुञ्जती ।

जरयन्ती वृजनं पृथ्वीयत् उत्पातयति पक्षिणः ॥५॥

आ घ योषाऽहं सूनरी उपाः याति प्रभुञ्जती जरयन्ती वृजनम्
पृत्तवत् ईयते उत्त पातयति पक्षिणः ॥

उपाः देवी प्रभुञ्जती प्रकर्षेण पालयन्ती विश्वमिति शेषः, आयाति घ आगच्छति खलु ।
केव? सूनरी सुष्ठु नेत्री गृहकृत्यस्य योषेव गृहिणी इव । कीदृशी उपाः? वृजनम् वर्ज्यं
वर्जनीयं वा आवरकं तमःप्रदेशं जरयन्ती जरां प्रापयन्ती, क्षपयन्तीत्यर्थः । अत्र वृजनं प्राणि-
जातमिति सायणः, अन्यत्र (१.१६४.९) स एव 'वृजनीष्वन्तः मेघपङ्क्तिष्वन्तः' इति व्याचष्टे ।

वृजनं प्रावरणं दुर्गस्थानं वा भवति, तत्रापि वर्ज्यत्वाद्देतोरिति धात्वर्थानुगमो बोध्यः । किञ्च पद्वत् पादयुक्तं प्राणिजातं गमनशीलं ईयते स्वकृत्यार्थं प्रबोधसम्पदा सह गच्छति । पक्षिणः उत्पातयति पतत्रिणः उत्पतनसमर्थान् करोति । अत्र प्रातःकाले प्राणिनः मनुष्याश्च सुप्तोत्थिताः स्वस्वकृत्ये प्रवर्तन्ते, तथा पक्षिणश्च उड्डयन्ते, अयं बाह्योऽर्थः । दिव्यज्ञानप्रभाते अन्तर्याजिनो जनस्य तीव्रा गतिः, ऊर्ध्वगतिसम्पन्नस्य लोकान्तरगतिरवस्थस्यैव देहिनः सिध्यतीति रहस्यम् ॥ धा-संहितायां दीर्घः । सनरी-सुष्ठु नयति, नृ नये । प्रभुञ्जती-भुज पालनाभ्यवहरणयोः रुधादिः, लटः शतृ, उगितश्चेति ङीप् । वृजनम्-वृजी वर्जने, वर्ज्यत इति वृजनम्, कृपृवृजिप्रभृतिभ्यः क्युरिति क्युप्रत्ययः । पद्वत्-पद् पादः तद्वत्, ज्ञय इति मत्पुो वत्वम् ॥

इति प्रथमतः चतुर्थं तृतीयो वयः

पष्ठीमृचमाह—

वि या सृजति समनं व्यर्थिनः पदं न वेत्योदती ।

वयो नकिष्टे पस्तिवांसं आसते व्युष्टौ वाजिनीवति ॥६॥

वि या सृजति समनम् वि अर्थिनः पदम् न वेति ओदती वयः नकिः ते पस्तिवांसं आसते विउंष्टौ वाजिनीवति ॥

या देवी समनम् सम्यक् अनिति चेष्ट इति समनः तं समीचीनचेष्टायुक्तं उद्योगिनं पुरुषं विस्मृति विशेषेण प्रेरयति, किञ्च अर्थिनः मनुष्यान् उत्तममर्थं प्रार्थयतः महत्त्वकाङ्क्षिण इति यावत् वि सृजति प्रेरयति, प्रार्थनाशीलान् न त्वलसान् तमोऽभिभूतान् प्रेरयतीति बोध्यम् । सा ओदती उन्दनशीला, स्वांशुभिः क्लेदयन्ती सुखयन्ती उपोदेवी पदम् स्थानं न वेति न कामयते, न कापि स्थातुमिच्छति, सत्वरं गच्छत्येव । हे वाजिनीवति बहुविधसमृद्धियुक्ते उपोदेवते, ते तव व्युष्टौ प्रभाते पस्तिवांसः पतनयुक्ताः वयः पक्षिणः नकिरासते न तिष्ठन्ति, किन्तु ऊर्ध्वं पतन्त्येव । वयः पक्षिण इति बाह्योऽर्थः । विशब्दो धीवृत्त्यादिषु अर्थेषु वर्तते, तथा प्रायुक्तम् (१.२५.४,७), तस्माद्वयः ज्ञानांशवः ऊर्ध्वं गच्छन्तीति ग्राह्यम् । ओदती-उन्दी क्लेदने, श्रमविकरणो धातुः । शतरि व्यत्ययेन शप्, ङीप् । नकिष्टे-युष्मत्तत्तत्तनुष्वन्तः-पादमिति पत्वम् । पस्तिवांसः-पल्ल गतौ, लिटः क्तुः, अन्यत् छान्दसम् । वाजिनीवति-व्याख्यातम् (१.३.१०) ॥

सप्तमीमृचमाह—

एपायुक्त परावतः सूर्यस्योदयनादधि ।

शतं रथेभिः सुऽभगोपा इयं वि यात्यभि मानुपान् ॥७॥

एपा अयुक्त परावतः सूर्यस्य उत अयनात् अधि शतम् रथेभिः
सुऽभगा उपाः इयम् वि याति अभि मानुपान् ॥

एपा प्रस्तुता देवता अयुक्त योजितवती । किं अयुक्त ? शतम् स्वकीयरथानामिति शेषः ।
सुभगा शोभनो भग ऐश्वर्यं यस्याः सा सौभाग्यवती इयम् उपाः देवी परावतः दूरस्थात्
सूर्यस्य उदयनात् अधि सूर्योदयस्थानादधिकादूर्ध्वप्रदेशात् मानुपान् अभि मनुष्यानभिलक्ष्य
रथेभिः स्वीर्यैर्युक्तैः वि याति विशेषेण गच्छति । अयुक्त—युजिर् योगे, लुङ् । उदयनात्—
उदेत्यत्रेति उदयनं, इण् गतौ, अधिकरणे ल्युट् । मानुपान्—मनोः पुत्राः मानुपाः, मनोजातौ
अव्यतौ पुक् चेति अञ् पुगागमथ ॥

अष्टमीमृचमाह—

विश्वमस्या नानाम चक्षसे जगज्ज्योतिष्कृणोति सुनरी ।

अप द्वेपो मघोनीं दुहिता दिव उपा उच्छदप सिधः ॥८॥

विश्वम् अस्याः ननाम् चक्षसे जगत् ज्योतिः कृणोति सुनरी अप
द्वेपः मघोनीं दुहिता दिवः उपाः उच्छत् अप सिधः ॥

विश्वम् सर्वं जगत् जङ्गमं प्राणिजातं अस्याः उपसः चक्षसे दर्शनाय ननाम् नतं भवति,
भक्तिपुरःसरं प्रणतमित्यर्थः । कुत एवं प्रणतिरस्यै भक्तलोकेन क्रियते ? आह । एपा सुनरी
सुष्ठु नेत्री, अभिमतं वस्तु स्थानं वा प्रापयति ह्युपोदेवी ज्योतिः कृणोति करोति, स्वर्गात्मक-
सत्यज्योतिः प्रादुर्भावयति । किञ्च मघोनीं आद्या दिव्यघनसम्पन्ना दिवः दुहिता ध्रुलोकस्य
पुत्री उपाः देवी द्वेपः द्वेष्टृन् ज्योतिर्द्वेषिणः तामसान् असुरादीन् वा अप उच्छत् अपवर्ज्यं
प्रभाति, तथा सिधः शोषयितृन् रसस्य, शुष्णादीन् अप उच्छत् ॥ द्वेपः—द्विप अप्रीतो, विच्,
लघूपधगुणः । मघोनी—मघं वनति, मघवन्शब्दः कनिष्ठप्रत्ययान्तो निपातितः, श्वयुवमघोनां
संप्रसारणं, स्त्रियां ङीप् । उच्छत्—उच्छी विवासे, छन्दसि वर्तमाने लङ् । सिधः—सिधु
शोषणे, क्तिप् ॥

नवमीमृचमाह—

उप आ भाहि भानुना चन्द्रेण दुहितर्दिवः ।

आवहन्ती भूर्यस्मभ्यं सौभगं व्युच्छन्ती दिविष्टिषु ॥९॥

उपः आ भाहि भानुना चन्द्रेण दुहितः दिवः आवहन्ती भूरि
अस्मभ्यम् सौभगम् विऽउच्छन्ती दिविष्टिषु ॥

हे दिवो दुहितः, उपः उपोदेवि, चन्द्रेण आहादकेन भानुना उत्सेण आ भाहि सर्वतः
प्रकाशस्व । किं कुर्वती ? दिविष्टिषु दिवश्चन्द्रलक्षितस्य सूर्यस्य इष्टयः एपणानि येषु दिवसेषु
अन्तर्यामिषु वा तेषु अस्मभ्यम् अस्मदर्थं भूरि प्रभूतं सौभगम् सौभाग्यं आवहन्ती संपादयन्ती,
तथा व्युच्छन्ती व्युष्टा प्रभाता भवन्ती ॥ सौभगम्-सुभगस्य भावः, सुभगान्मन्त्रे इत्युद्गात्रादिषु
पाठात् अङ्गप्रत्ययः, ह्रद्गगादेः उभयपदवृद्धौ प्राप्तायां उचरपदवृद्धिर्न भवति, विधीनां छन्दसि
विकल्पात् । अन्ये गताः ॥

दशमीमृचमाह—

विश्वस्य हि प्राणनं जीवनं त्वे वि यदुच्छसिं सूनरि ।

सा नो रथेन बृहता विभावरी श्रुधि चित्रामघे हवम् ॥१०॥

विश्वस्य हि प्राणनम् जीवनम् त्वे इति वि यत् उच्छसिं सूनरि
सा नः रथेन बृहता विभाऽवरि श्रुधि चित्रऽमघे हवम् ॥

हे सूनरि सुष्ठु नेत्रि उपोदेवि, विश्वस्य सर्वस्य प्राणिलोकस्य प्राणनम् चेष्टनं जीवनम्
प्राणधारणं च त्वे हि त्वय्येव वर्तेते । यत् यस्मात् त्वं व्युच्छसि व्युष्टा भवसि । हे विभावरी
विशिष्टमायुक्ते, सा तथाभूता त्वं नः अस्मान् प्रति बृहता रथेन महता रथेन आ याहि इति
शेषः । हे चित्रमघे चित्रं विविधं मघं धनं यस्याः सा चित्रमघा, संहितायां दीर्घः, तस्याः
संशुद्धिः, हवम् आह्वानं अस्मदीयं श्रुधि शृणु ॥ प्राणनम्-अन चेष्टयाम्, भावे व्युद् ।

एकादशीमृचमाह—

उपो वाजं हि वंस् यश्चित्रो मानुषे जने ।

तेना वह सुकृतो अध्वराँ उप ये त्वां गृणन्ति वह्नयः ॥११॥

उपः वाजम् हि वंस् यः चित्रः मानुषे जने तेन आ वह
सुकृतः अध्वरान् उप ये त्वा गृणन्ति वह्नयः ॥

हे उपः, वाजम् हि समृद्धिप्रतिपादकं बलादिकं भोग्यं प्रसिद्धम् वंस् वनुष्व, अर्धय, स्त्रीङ्कृ । यः वाजः मानुषे मनुष्ये जने जाते यजमाने चित्रः विविधः चायनीयो वा वर्तते तं 'वाजं वंस्' इति संबन्धः । तेन तथा त्वया करणेन, यजमानगतवाजस्त्रीकरणेन सुकृतः सुष्ठु कृतवतो यजमानान् अध्वरान् स्वमार्गप्रदान् यज्ञान् उपावह प्रापय । ये यजमानाः वह्नयः वोढारः, त्वदीयमनुग्रहं विभ्रतः (यज्ञनिर्वाहका इति सायणः) त्वा त्वां गृणन्ति स्तुवन्ति । यजमानदत्तं वाजं स्वीकृत्य तं दिव्यमार्गप्रदं अच्यरश्मदवाच्यं फलविशेषं प्रापयत्युपाः ॥ वंस्-वनु याचने, विकरणस्य लृक् । सुकृतः-सुकर्मेत्यादिना करोतेः क्तिप् । अन्ये गताः ॥

द्वादशीमृचमाह—

विश्वान्देवाँ आ वह सोमपीतयेऽन्तरिक्षादुपस्त्वम् ।

सास्मासुं धा गोमदश्चावदुक्थ्य । मुपो वाजं सुवीर्यम् ॥१२॥

विश्वान् देवान् आ वह सोमऽपीतये अन्तरिक्षात् उपः त्वम् सा
अस्मासुं धाः गोऽमत् अश्वावत् उक्थ्यम् उपः वाजम् सुवीर्यम् ॥

हे उपः, त्वम् सोमपीतवे सोमपानाय अन्तरिक्षात् आकाशात्, ऊर्ध्वस्थानोपलक्षणं अन्तरिक्षं बोध्यम्, ऊर्ध्वस्थाना हि देवाः । विश्वान् देवान् आवह प्रापय अस्मघजनमिति शेषः । हे उपः, सा तादृशी त्वम् गोमत् गोमिः चित्रश्चिमिर्गुक्तं अश्वावत् अश्वैः उक्तलक्षणीः प्राणबलसङ्केतभूतैर्युक्तं उक्थ्यम् उक्थ्ये स्तोत्रे भवं प्रशस्यं सुवीर्यम् शोभनवीर्योपेतं वाजम् समृद्धिसम्पन्नं भोग्यं वस्तु अस्मासुं यजमानेषु धाः निधेहि, स्थापयेत्यर्थः ॥ गोमत्-गोमन्तं, विभक्तलौपः, एवं अश्वावत्, संहितायां मनुषि दीर्घत्वम् ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

यस्या रुशन्तो अर्चयः प्रति भद्रा अदक्षत ।

सा नो रयिं विश्ववारं सुपेशसमुपा ददातु सुगम्यम् ॥१३॥

यस्याः रुशन्तः अर्चयः प्रति भद्राः अदक्षत सा नः रयिम्
विश्ववारम् सुपेशसम् उपाः ददातु सुगम्यम् ॥

यस्याः उपसः अर्चयः प्रकाशः रुशन्तः दीप्यमानाः सन्तः भद्राः कल्याणाः प्रत्यदक्षत
प्रतिदृश्यन्ते, सा तादृशी उपाः नः अस्मभ्यं रयिम् वक्ष्यमाणलक्षणं धनं ददातु । कीदृशं
रयिम् ? विश्ववारम् विश्वैर्वरणीयं सर्वोत्तमं सुपेशसम् शोभनस्वरूपं सुगम्यम् सुगमनाम्, सुखेन
गन्तव्यम् ॥ रुशन्तः—दीप्यमानाः धातुः हिंसार्थे गृहीतः सायणीये । अदक्षत—दृशोः कर्मणि लुङ् ।
ज्ञस्यादादेशः, छलेः सिच्, अन्यच्च छान्दसम् । विश्ववारम्—विश्वैर्विण्यत इति विश्ववारः, कर्मणि
घञ् । सुगम्यम्—सुष्ठु गन्तव्यः सुगमः, गमेः घञर्थे कविधानं, उपघालोपः, तत्र भयं सुगम्यं,
भवे छन्दसि ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

ये चिद्धि त्वामृषयः पूर्वं ऊतये जुहुरेऽवसे महि ।

सा नः स्तोमाँ अभि गृणीहि राधसोयः शुकेण शोचिषा ॥१४॥

ये चित् हि त्वाम् ऋषयः पूर्वं ऊतये जुहुरे अवसे महि सा
नः स्तोमान् अभि गृणीहि राधसा उपः शुकेण शोचिषा ॥

हे महि महिते, उपोदेवि, ये चिद्धि ये खलु विश्रुताः पूर्वं चिरन्तनाः ऋषयः मन्त्रद्रष्टारः
त्वाम् ऊतये रक्षणाय अवसे स्वामिवर्धनाय च जुहुरे जुह्विरे आहूतवन्तः मन्त्रात्मकैः स्तोत्रैरिति
शेषः । हे उपः, सा तादृशी त्वं राधसा 'चित्रं राधो अमर्त्यं' 'चित्रं राधो.....विश्व प्रथं'
इत्यादौ कीर्तितस्वरूपेण घनेन, शुकेण शोचिषा दाप्तेन तेजसा चोपलक्षिता सती, सहयोग-
लक्षणा तृतीया, नः अस्माकं संवन्धिनः स्तोमान् स्तुतीः अभि गृणीहि अमिलक्ष्य शब्दय,
प्रतिवचनं स्वीकृताः स्तोमा इति देहि ॥ जुहुरे—ह्यतेर्लिट्, इरयो रे इति इरेचो रे आदेशः
छन्दसि । महि—मह पूजायाम्, औणादिक इत्यप्ययः, डीप्, संजुद्धौ हस्यत्वम् । गृणीहि—
गृणातेः लोट् । अन्ये गताः ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

उपो यदद्य भानुना वि द्वारावृणवो दिवः ।

प्र नो यच्छतादवृकं पृथु छर्दिः प्र देवि गोमतीरिपः ॥१५॥

उपः यत् अद्य भानुना वि द्वारो ऋणवः दिवः प्र नः यच्छतात्
अवृकम् पृथु छर्दिः प्र देवि गोऽमतीः इपः ॥

हे उपः, त्वं यत् यस्मात् अद्य इदानीं भानुना प्रकाशेन दिवः ध्रुलोकस्य द्वारौ व्यूणवः
विश्लिष्य ग्रामोपि, तस्मात् त्वं नः असम्पन्नं छर्दिः दिव्यं गृहं (छर्दिः छदिरिति गृहनामसु
पाठात्) प्रयच्छतात् प्रदेहि । कीदृशं छर्दिः? अवृकम् छेदकरहितं अच्छेद्यं पृथु विस्तीर्णं च ।
अपि च हे देवि देवनशीले, गोमतीः चिद्रश्मिसम्पन्नाः इपः प्रेरणाशक्तीः नः प्र प्रकर्षेण
यच्छतात् देहि । 'द्वारौ' पूर्वापरदिगन्तौ अन्धकारेणाच्छादितौ इति बाह्योऽर्थः । अन्तर्यजने
तु स्वर्लोकस्य बहिर्द्वारम्-अन्तर्द्वारमिति द्वारद्वयमपि उपसा उद्घाटितं भवतीति बोध्यम् ॥
ऋणवः-गत्यर्थात् ऋणोतः तनादित्वादुप्रत्ययः, लङ्, छान्दसः अडभावादिः । छर्दिः-गृहनाम,
उच्छृदिर् दासिदेवनयोः ॥

षोडशीमृचमाह—

सं नो राया बृहता विश्वपेशसा मिमिक्ष्वा समिळाभिरा ।

सं युन्नेन विश्वतुरोपो महि सं वाजैर्वाजिनीवति ॥१६॥

सम् नः राया बृहता विश्वपेशसा मिमिक्ष्व सम् इळाभिः आ सम्
युन्नेन विश्वतुरा उपः महि सम् वाजैः वाजिनीऽवति ॥

हे उपः, नः अस्मान् राया घनेन वक्ष्यमाणलक्षणेन संमिमिक्ष्व सम्पक् सिद्ध, संयोजये-
त्यर्थः । कीदृशेन राया? बृहता महता विश्वपेशसा विश्वानि विविधानि सर्वाणि पेशांसि यस्य
तेन । तथा इळाभिः आ पश्यन्तीं वाक् इत्या इति प्रागुक्तम्, (गौः, अर्चं, वाक् इत्यादयः
सायणीयः स्पृहोऽर्थः), आ समुद्यये, पश्यन्तीभिर्वाग्मिभ्य सम् मिमिक्ष्व । किञ्च, हे महि
महर्षये, उपः, युन्नेन घोतेन सम् मिमिक्ष्व । कीदृशेन युन्नेन? विश्वतुरा विश्वं त्वरति दिनलि
जपतीति विद्यतुः तेन विश्वजयशीलेन । तथा हे वाजिनीवति समर्थनक्रियामभ्यन्तरे वाजैः

समृद्धिभिः तेजोवलैश्वर्यादीनामिति शेषः, नः सम् 'मिमिक्ष्व' ॥ मिमिक्ष्व-मिह सेचने, व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । वाजिनीवति-गतम् ॥

इति प्रथमतः चतुर्थे पञ्चमो वर्गः

'उपो भद्रेभि'रिति चतुर्थचं पष्ठं सूक्तम् उपस्यं आनुष्टुभं कण्वपुत्रस्य प्रस्कण्वस्यार्पम् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

उपो भद्रेभिरा गहि दिवश्चिद्रोचनादधि ।

वहन्त्वरुणप्सव उप त्वा सोमिनो गृहम् ॥१॥

उपः भद्रेभिः आ गहि दिवः चित् रोचनात् अधि वहन्तु
अरुणप्सवः उप त्वा सोमिनः गृहम् ॥

हे उपः, भद्रेभिः कन्याणैः पथिभिः दिवः द्युलोकात् चित् पूजितार्थे, पूजितात् रोचनात् रोचमानात् दीप्यमानात् अधि उपरि वर्तमानात् स्थानात् आगहि आगच्छ । हे उपः, अरुणप्सवः अरुणवर्णा गावः चित्रकाशरश्मयः सोमिनः सोमयुक्तस्य क्षरीरिणः अन्तर्याजिनो गृहम् यज्ञ-गृहभूतं क्षरीरं त्वा त्वां उपवहन्तु प्रापयन्तु । गवामरुणवर्णस्तु प्रज्ञानप्रभातकालयोग्यतां द्योतयेत् ॥ अरुणप्सवः—प्सा भक्षणे, प्सान्तीति प्सवः (औणादिकः कुप्रत्ययः) स्तनं पिबन्तो वत्साः, अरुणाः प्सवो वत्सा यासां ताः अरुणप्सवो गावः ।

द्वितीयामृचमाह—

सुपेशंसं सुखं रथं यमध्यस्था उपस्त्वम् ।

तेना सुश्रवसं जनं प्रावाद्य दुहितर्दिवः ॥२॥

सुपेशंसम् सुसुखम् रथम् यम् अधिऽअस्थाः उपः त्वम् तेन
सुश्रवसम् जनम् प्र अव अद्य दुहितः दिवः ॥

हे उपः, त्वम् सुपेशंसम् शोभनरूपयुक्तं सुसुखं सुखहेतुभूतं, अथवा सुखं यया तथेति क्रियाविशेषणं यम् रथम् अध्यस्थाः अधितिष्ठसि, तेन रथेन साधनेन अद्य इदानीं दिवो दुहितः

हे उपः, सुश्रमम् शोभनश्रमसंपन्नं जनम् यजमानं प्राप् प्रकर्षेण वर्धय । यजमानस्य दिव्य-
श्रुतिसम्पन्नस्य शीघ्रमूर्ध्वयानसाधनभूत उपसो रथः, तथा सत्त्वा दिव्यगतिरेव तस्य वर्धनं
भवति ॥ प्राप्-अयधातुर्वर्धनेऽपि वर्तते, प्राग्विचारितञ्च प्रयमानुवाके ।

तृतीयामृचमाह—

वर्यश्चित्ते पतत्रिणो द्विपच्चतुष्पदर्जुनि ।

उपः प्रारंभृत्तूरनुं दिवो अन्तेभ्यस्परि ॥३॥

वर्यः चित् ते पतत्रिणः द्विऽपत् चतुऽपत् अर्जुनि उपः प्र आरन्
ऋतून् अनु दिवः अन्तेभ्यः परि ॥

अस्या ऋचः बाह्योऽर्थः उपःकालीनप्राणिजातगतिवर्णनपरः स्पष्टः । रहस्यार्थस्तु—हे
अर्जुने शुभ्रवर्णं उपः, चित्रराशोदयस्य नैर्मन्यद्योतकं संरोधनम्, ते तत्र ऋतून् अनु दिव्याः
प्रादुर्भावेलाः अनुलक्ष्य (रह्मीनां उपमां आगतिः अवश्या प्रागग्रम्या ह्यर्थात्मनः सत्यज्योतिषः
प्रादुर्भावेत्येति प्रपञ्चितं पूर्वम्), द्विपत् द्विपात् पदद्वयवान् यजमानः, अप्रराशानसा प्रकाशानम्या
इति अग्रम्याद्वयानुमारेण द्वे पदे न्याने वर्तेते यस्य स द्विपात्, चतुष्पत् चतुष्पात् चत्वारि
पदानि स्थानानि आविष्कृतानि यस्य स यजमानः भूः भुवः स्वः महः इति व्याहृतिपदवेदनीयेषु
स्थानेषु पदं लब्धवान्, तथा पतत्रिणः पतत्रयन्तः उत्पतनशीलः ऊर्ध्वगमनममर्याः वयः चित्
प्रवानश्चिबिशेषाथ दिवः अन्तेभ्यः द्युलोकग्रान्तेभ्यः परि उपरि प्रारन् प्रकर्षेण गच्छन्ति ।
एवं सर्वेऽपि द्विपात्यमृतयः चित्रभावे दिवं प्रति उद्यता भवन्ति ॥ द्विपत्-द्वौ पादौ अस्थेति
पादद्वन्द्वस्य अन्त्यलोपः समानान्तः, अयस्योदित्वेन मत्वात् पादः पदिति पद्वयः ।
एवं चतुष्पत् । आरन्-ऋ गतो, छन्दसि लुङ् लङ्ये । ऋतून्-ऋ गतो अस्मात् औणादिनो
भावे शुभ्रत्ययः ॥

चतुर्थामृचमाह—

व्युच्छन्ती हि रश्मिभिर्विश्वमाभासि रोचनम् ।

तां त्वामुपर्मन्नुयवो गीर्भिः कर्षा अहूयत ॥४॥

विउच्छन्ती हि रश्मिभिः विश्वम् आभासि रोचनम् ताम्
त्वाम् उपः वसुज्यवः गीःभिः कण्वाः अहूपत ॥

हे उपः, व्युच्छन्ती व्युष्टा भवन्ती त्वं रश्मिभिः तेजोभिः स्वकीयैः विश्वम् सर्वं जगत्
भूतजातं वा रोचनम् रोचमानं यथा भवति तथा आ भासि सर्वतः प्रकाशसे । हि यसादेवं
तस्मात् त्वाम् तथाभूतां त्वाम् वसुज्यवः वसु सच्चात्मकं धनं आत्मन इच्छन्तः कण्वाः मेधावि-
प्रतिमानभूताः महर्षयः गीर्भिः स्तुतिलक्षणैर्वचोभिः अहूपत आह्वयन्ति ॥ अहूपत-ह्वेजो लुङि
ह्वः संप्रसारणं, परपूर्वत्वे हल इति दीर्घत्वं, संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद् गुणाभावः ॥

इति प्रथमस्य चतुर्थे पद्ये धर्मः

‘उदु त्य’मिति त्रयोदशर्चं सूर्यदेवत्वं सप्तमं सूक्तं प्रस्कण्यस्पर्षम् । प्रथमादिनवम्यन्ताः
गायत्र्यः शिष्टाश्चतस्रोऽनुष्टुभः । सर्वेषां देवानामादिरन्तश्च सूर्यात्मना प्रतीकेन बहिर्मुखाना-
मनुग्रहाय बहिरुपास्पतया चिरन्तनैर्मन्त्रद्रष्टृभिरुपदिश्यते । स परमः पुरुषः, तत् परं ज्योतिः,
तमसः परस्ताभित्य आत्मा जगत्स्तस्थुषश्चेति श्रुतीनामुद्धोपः प्रसिद्धः । यद्यपि ऊर्ध्वमूलाद्विश्व-
स्मात् परस्तादेव तत्पदं भवति, तथापि परिपक्वे यजमाने देवताप्रसादलामस्यावकाशे सति,
परस्य ज्योतिषः प्रादुर्भावः सम्पद्यते । स च सूर्योदयपदवेदनीयः साक्षात्कारो वैदिके योगे
आरोहणरूपो यजमानमूर्ध्वं उत्तमं पदं नयतीति रहस्यम्, इतः अधःसमुद्रात् ‘अप्रकेतात्
सलिलात्’ तमःशब्दवाच्य-अचित्रकाशावस्थायाः रात्रेरन्ते ऋतज्योतिषः उदयारोहादि मन्त्र-
वर्णेषु तथा वर्ण्यते यथा बहिः सूर्यस्योदयादावपि तात्पर्यं सङ्गच्छेत । अत एव वैदिकयोगनिष्ठा-
रहस्यशास्त्रा गृह्णन्ति साधारणसूर्योदयादिवर्णनमात्रपरा मन्त्रा इति ॥

तत्र सूक्ते प्रथमामृचमाह—

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।

दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥१॥

उत् उम् इति त्यम् जातवेदसम् देवम् वहन्ति केतवः दृशे
विश्वाय सूर्यम् ॥

त्यम् तं प्रसिद्धं जातवेदसम् जातानि सर्वाणि वेचीति जातवेदाः तम्, देवम् सूर्यम् सर्वस्य प्रेरकं आदित्यं केतवः प्रज्ञापका रश्मयः सूर्याधस्थानीयाः चिदंशव इति यावत् उद्वहन्ति ऊर्ध्वं वहन्ति, उ पदपूरणः । किमर्थम् ? विधाय विश्वस्मै भुवनाय दृशे द्रष्टुं, यथा विश्वं भुवनं सूर्यं पश्येत् तथा केतवस्तमुद्वहन्तीत्यर्थः ॥ दृशे-दृशे विख्याते चेति तुमर्थे निपातितः । सूर्यम्-पू प्रेरणे, अस्मात् क्यप् निपातितः, रुडागमश्च ॥

द्वितीयामृचमाह—

अप॒ त्ये ता॒यवो॑ यथा॒ नक्ष॑त्रा यन्त्य॒क्तुभिः॑ ।

सूरा॑य विश्व॒चक्ष॑से ॥२॥

अप॒ त्ये ता॒यवः॑ यथा॒ नक्ष॑त्रा यन्ति॒ अ॒क्तुभिः॑ सूरा॑य विश्व॒चक्ष॑से ॥

विश्वचक्षसे विश्वं चष्टे प्रकाशयतीति विश्वचक्षाः (असुन्) तस्मै सूराय सूर्याय, विमक्ति-व्यत्ययाः, सूर्यस्यागमने इति शेषः, नक्षत्रा नक्षत्राणि रात्रौ दृश्यमानानि ज्योतींषि अक्तुभिः रात्रिभिः सह अपयन्ति अपगच्छन्ति, त्ये तायवः यथा यथा ते तस्कराः अन्यद्रव्यापहारिणः द्रव्यस्वामिनः पुरस्तात् तिष्ठन्ति, तथा ज्योतिषां स्वामिनः पुरः यजमानस्य अप्रकाशदशासु अन्धकारस्वामिनीषु रात्रिषु अल्पप्रकाशविधायीनि ज्योतींषि पलायितानि भवन्ति ॥

तृतीयामृचमाह—

अदृ॒श्रम॑स्य के॒तवो॒ वि र॒श्मयो॑ जनाँ॒ अनु॑ ।

भ्राज॑न्तो अ॒ग्नयो॑ यथा ॥३॥

अदृ॒श्रम् अ॒स्य के॒तवः॑ वि र॒श्मयः॑ जना॑न् अनु॒ भ्राज॑न्तः अ॒ग्नयः॑ यथा ॥

अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञापका रश्मयः अंशवः जनान् जातान् सर्वान् अनु अनुक्रमेण तेषां परिपाकविशेषप्राप्तयोग्यतानुसारेण क्रमश इत्यर्थः व्यदृश्रम् प्रेक्षन्ते । तथा प्रेक्षणमेव प्रकाशनं भवति । तत्र दृष्टान्तः—यथा भ्राजन्तः अग्नयः दीप्यमानाः अग्नयो यथा प्रकाशयन्ति तद्वत् ॥

अदृश्यम्-दृशिर् प्रेक्षणे, वर्तमाने लुङ्, इरितः च्लेरडादेशः, रुडागमः, तिडां तिडो भवन्तीति प्रथमपुरुषवहुवचनस्य उत्तमपुरुषैकवचनादेशः । 'अदृश्यन्' इति वाजसनेयिसंहितापाठः (८ अ०-४० म०) ॥

चतुर्थीमृचमाह—

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य ।

विश्वमा भासि रोचनम् ॥४॥

तरणिः विश्वदर्शतः ज्योतिःकृत् असि सूर्य विश्वम् आ भासि रोचनम् ॥

हे सूर्य सर्वस्य प्रेरक परमात्मन्, त्वं तरणिः तारयिता यजमानं तमसस्फारं इति शेषः (तरिता महतोऽध्वनो गन्ता इति स्थूलोऽर्थः) विश्वदर्शतः विश्वैः सर्वैर्द्रष्टव्यैः, सर्वैर्यजमानैः साक्षात्कर्तव्यो हि स परमेश्वरः, ज्योतिष्कृत् ज्योतिषां कर्ता प्रकाशयिता च असि । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः', 'तमेव भान्तमनु भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इत्याद्युपनिषद्वाक्यानां मूलं एतादृशेषु मन्त्रेषु स्फुटं लक्ष्यते । किं च त्वं विश्वम् सर्वं रोचनम् रोचमानं यथा भवति तथा आ भासि सर्वतः प्रकाशसे, प्रकाशयसि इति अन्तर्भावितण्यर्थो वा ॥ तृ-पुवनसंतरणयोः अस्मात् अनिप्रत्ययः । अन्ये गताः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्मुदेपि मानुषान् ।

प्रत्यङ्मिश्रं स्वर्दृशे ॥५॥

प्रत्यङ् देवानाम् विशः प्रत्यङ् उत एपि मानुषान् प्रत्यङ् विश्वम् स्वः दृशे ॥

हे सूर्य, देवानाम् विशः धुलोकवासिनो जनान् दैवान् (मरुत इत्येके, तथा अन्यत्र श्रुतेरित्याहुः) प्रत्यङ् प्रतिगच्छन् उदेपि उदयं प्राप्नोषि, तथा मानुषान् मनुष्यान् प्रत्यङ् प्रतिगच्छन् उदेपि । तथा विश्वम् स्वः सर्वं स्व-आख्यं ज्योतिः, दृशे द्रष्टुं प्रत्यङ् प्रतिगच्छन्

उदेपि । इह मानुषो जनः यजमानः अमुत्र दैव्यो जनः ततश्च खलोकः तत्र सपुग्जनो वा, एवं सर्वोऽपि 'स्वामिमुखो भगवान् प्रादुर्भवति ज्योतिषां पतिरिति यथा पश्येत् तथा त्वमुदेपीत्युक्तं भवति ॥ प्रत्यङ्-प्रतिपूर्वादित्यर्थादञ्चतेः किन्, प्रत्ययस्य कुत्वम् ॥

इति प्रथमस्य चतुर्थे सप्तमो वागः

पृथीमृचमाह—

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनां अनु ।

त्वं वरुण पश्यसि ॥६॥

येन पावक चक्षसा भुरण्यन्तम् जनान् अनु त्वम् वरुण पश्यसि ॥

हे पावक शोधक, वरुण वरुणात्मक सूर्य, त्वम् जनान् जन्मिनः भुरण्यन्तम् धारयन्तं पोषयन्तं वा लोकं येन चक्षसा येन चक्षुषा अनु पश्यसि अनुक्रमेण वीक्षसे, तेन व्येपि इति उत्तरस्यामृचि संबन्धः । पावकेति संबोधनात् वरुणस्य पारिशुद्धयप्रदत्वेन प्रसिद्धे च वरुणात्मकः सूर्य आमन्त्रित इति व्याख्यातम् । अनिष्टनिवारकेति सायणीयम् । अवयवार्थानुसारेणैवं गृहीतं चेत्, वृण् वरणे इति निष्पन्नत्वात् सर्वमप्यावृत्य स्थितो वरुणो विपुलः सर्वव्यापीति साधीयानर्थः ॥ भुरण्यन्तम्-भुरण धारणपोषणयोः कण्डवादिः, तस्माद् यक् ॥

सप्तमीमृचमाह—

वि द्यामेपि रजस्पृथ्वहा मिमानो अक्तुभिः ।

पश्यजन्मानि सूर्य ॥७॥

वि द्याम् एपि रजः पृथु अहां मिमानः अक्तुभिः पश्यन् जन्मानि सूर्य ॥

हे सूर्य, त्वं पृथु विस्तीर्ण रजः अन्तरिक्षम् द्याम् दिवं च व्येपि विशेषेण गच्छसि । किं कुर्वन् ? अक्तुभिः त्वदीयैरंशुभिः अहां अहानि मिमानः अह्नां मानं कुर्वन्, तथा जन्मानि जन्मयन्ति, दिव्ये प्रकाशे लब्धजन्मनोऽन्तर्याजिनो जनान् पश्यन् प्रेक्षमाणः । अत्र 'अक्तुभिः (सह) अहानि मिमानः उत्पादयन्' इति बाह्योऽर्थः सूर्यायत्तत्वात् अहोरात्रमानस्य । कचित्

अक्तवोऽशन इति प्रागुक्तमवधेयम् । सूर्योऽग्निरेव अहः संभवति । बह्वयः अन्तःप्रकाशदशाः
अन्तर्याजिनो भवन्ति, इदं च तत्त्वं उपस्यविचारे प्रतिपादितम् ॥ मिमानः—माइ माने
जुहोत्यादिः, शानच् । जन्मानि—जनी प्रादुर्भावे, मनिन्, जन्मयन्ति इति अन्तर्भावितमतुषर्थः ॥

अष्टमीमृचमाह—

सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव सूर्य ।

शोचिष्केशं विचक्षण ॥८॥

सप्त त्वा हरितः रथे वहन्ति देव सूर्य शोचिःऽकेशम् विचक्षण ॥

हे सूर्य, देव, विचक्षण विशेषेण द्रष्टः सर्वस्य, प्रकाशयितः इति सायणः । सप्त
सप्तसंख्याकाः हरितः सूर्याश्वा रश्मयः, तत्त्वसप्तकावद्योतकं सप्तविधत्वं बोध्यम्, शोचिष्केशम्
शोचापि तेजांसि केशा इव यस्मिन् लक्ष्यन्ते तं त्वा त्वा रथे वहन्ति प्रापयन्ति ॥

नवमीमृचमाह—

अयुक्त सप्त शुन्ध्युवः सूरौ रथस्य नप्त्यः ।

ताभिर्याति स्वयुक्तिभिः ॥९॥

अयुक्त सप्त शुन्ध्युवः सूरः रथस्य नप्त्यः ताभिः याति
स्वयुक्तिभिः ॥

सूरः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यो देवः रथस्य स्त्रीयस्य नप्त्यः नप्तीः पुत्रिकाः रथादेव संभृता
इत्यर्थः सप्त सप्तसंख्याकाः शुन्ध्युवः विशुद्धाः शोधिका वा अश्वस्त्रियः अयुक्त योजितान् रथे ।
स्वयुक्तिभिः स्वकीयाः सूर्यसम्बन्धिन्यः युक्तयः योजनानि यासां अश्वस्त्रियां ताभिः अश्वभिः
याति गच्छति ॥ अयुक्त—युजिर् योगे, लुङ् । शुन्ध्युवः—शुन्ध विशुद्धौ, र्याजभनात्यादिभ्यो
युप्रत्ययः । शुन्ध्युवः नप्त्यः इति द्वितीयार्थे प्रथमाविभक्तिव्यत्ययः । नप्त्यः—रेफलोपः
छान्दमः । न पातयतीति नप्तश्चन्दनिर्वाचनं चिन्त्यमेव । रेफलोपो न भवति शास्त्रान्तरपाठे
(तै. ब्रा. २.४.५) ॥

दशमीमृचमाह—

उद्वयं तमसस्परि ज्योतिष्पश्यन्त उत्तरम् ।

देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥१०॥

उत् वयम् तमसः परि ज्योतिः पश्यन्तः उत्तरम् देवम् देवत्रा
सूर्यम् अगन्म ज्योतिः उत्तमम् ॥

वयम् उपासकाः अन्तर्याजिनः तमसस्परि तमसः उपरि अचिन्मयान्धकारादुपरि उत्
उद्गतं, ततः उत्तरम् उद्गततरं ज्योतिः तेजःपुञ्जं पश्यन्तः सन्तः, ततः उत्तमम् उद्गततमं अत
एव सर्वोत्कृष्टं ज्योतिः ज्योतिःस्वरूपं सूर्यम् सर्वप्रेरकं परमात्मानं देवत्रा देवेषु मध्ये देवम्
द्योतमानं अगन्म प्राप्ताः स्मः । अत्र प्रतिपादितः सूर्यो न लौकिक इति नव्या अपि प्रतीयन्ति ।
सायणव्याख्यायलेनापि एवमेवेति निरूपयितुं भूमिकायामियमृगसाभिरुदाहृता (पृ. ६८) ॥
अगन्म-गमेः लङ्, छन्दसि शपो लुक्, धातोर्मकारस्य नकारः ॥

एकादशीमृचमाह—

उद्यन्नद्य मित्रमह आरोहन्नुत्तरां दिवम् ।

हृद्रोगं मम सूर्य हरिमाणं च नाशय ॥११॥

उत्पश्यन् अद्य मित्रमहः आरोहन् उत्तराम् दिवम् हृद्रोगम्
मम सूर्य हरिमाणम् च नाशय ॥

हे सूर्य प्रेरक, मित्रमहः मित्रं सुहृत् अनुकूलं महस्तेजो यस्यासौ त्वं अद्य इदानीं उद्यन्
उदितो भवन्, उत्तराम् उत्कृष्टतरां दिवम् बृहदिवमित्यर्थः आरोहन् आरूढः सन् मम हृद्रोगं
मदीयं हृदयगतं अस्वस्थतारूपं अशान्त्यात्मकं रोगं हरिमाणम् हरिद्वर्णतां रक्तदोषामिव्यञ्जिकां
रुजं, तदुपलक्षितं सर्वं शारीरं रोगं च नाशय ध्वंसय । बहिरन्तश्च स्वस्थता बृहदिवं गच्छतः
सूर्यस्य प्रसादाद्युभया । बाह्यशरीरस्यापि काचन सिद्धिरावश्यकीति मन्त्रद्रष्टृणां मतम् ।
भौतिकं पिण्डं हि प्रतिष्ठा भवत्यत्र देवकामस्य मनुष्यस्य । अत एव 'स्विरैरङ्गैः...व्यशेम
देवहितं यदायुः' 'शतं जीवेम शरदः सर्वाः' इत्येवंजातीयकैः मन्त्रवर्णैर्देवान् ऋषय उपतिष्ठन्ते ॥
हरिमाणम्-हरित् वर्णवाची, तस्य भावे इमानिन्प्रत्ययः टेलोपश्च ॥

द्वादशीमृचमाह—

शुकैषु मे हरिमाणं रोपणाकासु दध्मसि ।

अथो हारिद्रवेपु मे हरिमाणं नि दध्मसि ॥१२॥

शुकैषु मे हरिमाणम् रोपणाकासु दध्मसि अथो इति हारिद्रवेपु मे
हरिमाणम् नि दध्मसि ॥

मे मदीयं हरिमाणम् हरिद्वर्णस्य भावं शुकैषु तादृशवर्णयोग्येषु दध्मसि दध्मः निवेश-
यामः । तथा रोपणाकासु शारिकासु पक्षिविशेषेषु हरिमाणं दध्मः । अथो अपि च हारिद्रवेपु
तादृशवर्णयुक्तेषु वृक्षविशेषेषु मे मदीयं हरिमाणम् निदध्मसि निक्षिपामः । हरिमा मनुष्ये
वैवर्ण्याय कल्पते, स एव शोभनो भवति तद्योग्येषु जङ्गमेषु पक्षिषु, स्थावरेषु वृक्षेषु । अनेन
शरीरस्वस्थता प्रार्थ्यते ॥ दध्मसि—मस इकारागमः ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

उदगादयमादित्यो विश्वेन सहसा सह ।

द्विपन्तं मह्यं रन्धयन्मो अहं द्विपते रधम् ॥१३॥

उत् अगात् अयम् आदित्यः विश्वेन सहसा सह द्विपन्तम् मह्यम्
रन्धयन् मो इति अहम् द्विपते रधम् ॥

अयम् साक्षाद् दृश्यमानः आदित्यः सूर्यः विश्वेन सकलेन सहसा घलेन सह उदगात्
उदयं गतः । किं कुर्वन्? मह्यम् मदीयं द्विपन्तम् ममोपद्रवकारिणं शत्रुं रोगं वा रन्धयन्
हिंसन् अहम् भक्तोऽहं भगवति न्यस्तसर्वभारः द्विपते मदनिष्कारिणे अमानुषाय मानुषाय
रोगरूपाय वा मा उ रधम् मैव कार्यं हिंसाम्, भगवानेव मह्यं कर्तव्यं करोतु द्विपद्विपये ॥
रन्धयन्—रध हिंसासंराद्धयोः, प्यन्ताह्रटः शत्रु, रवेर्नुमागमः । मो—मा उ इति निपातद्वयसमुदायो
मैवेत्यर्थः ॥

इति प्रथमतः चतुर्थोऽष्टमो वर्गः

प्रथमे मण्डले नवमोऽनुवाकः समाप्तः

अथ दशमेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र 'अभित्य'मिति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तम् ।
आङ्गिरसः सव्यः क्रपिः, चतुर्दशीपञ्चदश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टास्त्रयोदशर्चो जगत्यः, इन्द्रो देवता ।
अत्रेदमाहुः । क्रपिरङ्गिरा इन्द्रसदृशं पुत्रमिच्छन् देवतोपास्ति चक्रे । देवताप्रसादादिन्द्रः स्वयं
सव्यनाम्ना पुत्ररूपेण जज्ञे इति । सव्येन्द्रयोरभेदभावोऽनेनाख्यानेन विवक्षितः । सर्वथा सव्यः
इन्द्रप्रसादादिन्द्रसायुज्यं प्राप्तवान् महानृपिरिति बोध्यम् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

अभि त्यं मेपं पुरुहूतमृग्मियमिन्द्रं गीर्भिर्मदता वस्वो अर्णवम् ।
यस्य द्यावो न विचरन्ति मानुषा भुजे मंहिष्ठमभि विप्रमर्चत ॥१॥
अभि त्यम् मेपम् पुरुहूतम् ऋग्मियम् इन्द्रम् गीःऽभिः मदत
वस्वः अर्णवम् यस्य द्यावः न विचरन्ति मानुषा भुजे मंहिष्ठम् अभि
विप्रम् अर्चत ॥

त्यम् तं प्रसिद्धं मेपम् नित्योन्मेपं - अविच्छिन्नजागरणं इन्द्रम् गीर्भिः स्तुतिभिः
अभिमदत आभिमुख्येन मादयत हर्षयत । कीदृशम् ? पुरुहूतम् बहुमिराहृतं ऋग्मियम् ऋग्भिः
स्तुत्यं वस्वः अर्णवम् वसुनः सर्वसत्त्वात्मकस्य धनस्य समुद्रम् अपरिमितं निधिम् । यस्य इन्द्रस्य
मानुषा मानुषाणि मनुष्यत्वानि मनुष्याणां हितानि वैभवानि द्यावो न सूर्यरश्मय इव विचरन्ति
विशेषेण प्रसरन्ति, तं भुजे भोगाय मंहिष्ठम् अतिशयेन प्रवृद्धं विप्रम् मेधाविनं इन्द्रं
अभ्यर्चत अभिपूजयत ॥ मेपम्-मिष स्पर्शायामिति धातोर्निष्पादयति सायणः, उन्मीलनार्थात्
मिषतेर्निष्पन्न इति वयम् । मेपरूप इन्द्रो मेधातिथेः सोमं पपौ इति आख्यानमुदाहृत्य मेपं
चतुष्पाद्वृषमिन्द्रमिति व्याचष्टे, इदं चाकिञ्चित्करं नः ॥ ऋग्मियम्-गतम् (१.९.९) । मदत-
मदी हर्षं, हेतुमति णिच् । वस्वः-डसि नुमभावः, गुणभावो यगादेशः । अर्णवम्-अर्णः
उदकमसिन्नस्तीति अर्णवः, मत्तर्थायः वप्रत्ययः । मंहिष्ठम्-महि वृद्धौ, तुच्छन्दसि इष्टुप्रत्ययः ॥

द्वितीयामृचमाह—

अभीमवन्वन्त्स्वभिष्टिभूतयोऽन्तरिक्षप्रां तविपीभिरावृतम् ।
इन्द्रं दक्षांस ऋभवो मदच्युतं शतक्रतुं जवनी सुनृतारुहत् ॥२॥

अभि ईम् अवन्वन् सुऽअभिष्टिम् ऊतयः अन्तरिक्षऽप्राम तविपीभिः
आऽवृतम् इन्द्रम् दक्षासः ऋभवः मदऽच्युतम् शतऽक्रतुम् जवनी
सुनृता आ अरुहत् ॥

ऊतयः प्रवर्धयितारः दक्षासः विवेचनकुशलाः ऋभवः एतन्नामकाः यजमानहिताय इन्द्र-
साहाय्यकारिणो देवाः इन्द्रम् अभि ईम् अवन्वन् अभिमुखं यथा तथा खलु अभजन्त ।
कीदृशमिन्द्रम्? स्वभिष्टिम् शोभना अभिष्टयः अभ्येपणाः यस्य तं अन्तरिक्षप्राम् अन्तरिक्षं
सर्वमाकाशं प्राति पूरयतीति अन्तरिक्षप्राः तं मदऽच्युतम् मदं हर्षं च्यावयतीति मदऽच्युत् तं
सोमपानजन्यहर्षातिरेकविसारिणमित्यर्थः तविपीभिः आऽवृतम् बहुविधैर्वलैरावृतम् बलपरिपूर्णम्
शतक्रतुम् बहुकर्माणम् । तथाभूतं इन्द्रं जवनी प्रेरयित्री इन्द्रं शत्रुवधं प्रति इति शेषः सुनृता
शोभना सत्या वाक् आरुहत् आरूढवती, इन्द्रस्य प्रोत्साहनाय यजमानस्तुतिफलभृता ऋभूणां वा
अप्रतिहतवीर्या दिव्या वाक् इन्द्रं आविवेशेत्यर्थः । अत्र ऋभवो मरुत इति व्याचष्टे सायणः,
इदं च चिन्त्यम्, मरुतामप्रसक्तेः, ऋभूणां देवसाहाय्यकारित्वाच्च । ऋभवो विचारिताः
(१.२० सू.) ॥ अवन्वन्-वन पण संभक्तौ, व्यत्ययेन उपत्ययः । स्वभिष्टिम्-इषु गतौ, भावे
क्तिन्, एमन्नादित्वात् पररूपत्वम् । दक्षासः-दक्षशब्दार्थो विचारितः (१.२.७,९) । मदऽच्युतम्-
च्युद् गतौ, अन्तर्भावितव्ययात् किप् । जवनी-जु इति सौत्रो धातुः, करणे ल्युट् ॥

तृतीयामृचमाह—

त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणोरपोतात्रये शतदुरेषु गातुवित् ।

ससेनं चिद्विमदायावहो वस्वाजावद्रिं वावसानस्य नर्तयन् ॥३॥

त्वम् गोत्रम् अङ्गिरःऽभ्यः अवृणोः अप उत अत्रये शतऽदुरेषु
गातुऽवित् ससेनं चित् विऽमदाय अवहः वसु आजौ अद्रिम् ववसानस्य
नर्तयन् ॥

हे इन्द्र, त्वम् अङ्गिरोभ्यः ऋषिभ्यः गोत्रम् गणां समूहं, पणिभिरपहृत्य गुहासु निहितं
अपावृणोः गुहाद्वारोद्घाटनेन प्रकाशितवान् । उत अपि च शतदुरेषु शतद्वारेषु यन्त्रेषु असुरैः
प्रक्षिप्ताय अत्रये महर्षये गातुवित् मार्गस्य लम्पयिता वह्निर्निर्गमनाय । तथा विमदाय महर्षये

ससेन चित् निद्रातुल्येन विगलितवेद्यान्तरेण सुखेनापि वसु सच्चात्मकं धनं अवहः प्रापितवान् ।
तथा आजौ संश्रामे ववसानस्य वसतो वर्तमानस्य कस्यापि स्तोतुस्त्वामाश्रितस्य अद्रिम् वज्रं
नर्तयन् अमिनयेन प्रदर्शयन्, - रक्षणं कृतवानसि करोपि शब्ददित्यर्थः ॥

अङ्गिरोभ्यः—अङ्गिरोविचारे वक्तव्यमुक्तम् (पृ. ३२७) । अत्रये—ऋषिरत्रिरैतिहासिको मन्त्रद्रष्टा
पुरुषः, तथा विमदश्च । तच्चार्यं तु अत्रिर्मक्षयिता भोक्ता देवताभिर्दत्तस्य, न त्वहंशूर्ध्विकया धिया
क्रियया वाऽर्जितस्य । एवं शुद्धः सिद्धो जीव आत्मा भोक्ता भवत्यत्रिः । तन्निदर्शनाय प्रतिष्ठा
भवत्यत्रिः । विमदः—विशिष्टो मदो हर्षो यस्य सः । दैवप्रसादलभ्यमदवैशिष्ट्यस्य निदर्शनं भवति
विमदः ॥ गोत्रम्—समूहार्थं व्रतत्ययः । शतदुरेषु—शतं दुराः द्वाराणि येषाम्, छान्दसं संप्रसारणम् ।
गातुवित्—गाह् गतौ, अस्मात् तुप्रत्ययः, गातुं वेदयति लभ्ययतीति गातुवित्, विद्वल् लामेः
अन्तर्भावितव्यर्थात् कृप् । ससेन—ससमित्यन्नामसु पाठात् अन्नेनेति सायणः । आनन्दे सुखे
मदे वा ससशब्दो वर्तत इति वयम्, “ऋतस्य योनिमासदः ससस्य योनिमासदः” (५. २१. ४),
सत्यस्य मूलस्थानं सुखस्य मूलस्थानमित्येवार्थः । अत्र सस ऋषेर्नामेति व्याख्यातं सायणीये,
तेन धात्वर्थनिर्णये क्लेशो निवारितः । पस स्वमे इति घातोरेव निष्पन्नः स्यात् । एवमुपपन्नं स्यात्
ससशब्दव्याख्यानं निद्रातुल्यमित्यादिकं, विशेषतः प्रयोगान्तरेष्वसत्सु । अद्रिम्—अन्ति भक्षयति
वैरिणमिति वज्रः, किन्प्रत्ययः । ववसानस्य—वस निवासे, ताच्छीलिकश्चानश्, शपः श्लुः ॥

चतुर्थीमुचमाह—

त्वमपामपिधानावृणोरपाऽधारयः पर्वते दानुमद्रसु ।

वृत्रं यदिन्द्र शवस्तावधीरहिमादित्सूर्यं दिव्यारोहयो दृशे ॥४॥

त्वम् अपाम् अपिऽधानां अवृणोः अपं आधारयः पर्वते दानुऽमत्
वसु वृत्रम् यत् इन्द्र शवस्ता अवधीः अहिम् आत् इत् सूर्यम् दिवि आ
अरोहयः दृशे ॥

हिरण्यस्तूपस्य ऐन्द्रस्तुक्तार्थविचारे प्रतिपादितं तच्चमत्र सार्यम् । हे इन्द्र, त्वम् अपाम्
उदकानां अपिधाना आच्छादकानि मेघशब्दलक्षितानि अपावृणोः अपावृत्तवानसि । तथा पर्वते
पर्वभिर्गुक्ते त्वदधीने स्थाने दानुमत् शोभनदानयुक्तं आश्रितेभ्यो यजमानेभ्यो दानयोग्यमित्यर्थः
वसु धनं आधारयः निक्षिप्तवानसि, ‘दानुमत् वसु’ वृत्रादेर्वसु इति सायणीया वापसच्याख्या ।

हे इन्द्र, यत् यदा वृत्रम् त्रैलोक्यस्य आवरीतारं अहिम् आहन्तारं असुरं तमोघनमधिशयानं शवसा दीप्तेन घलेन अयधीः हतवानसि, आत् इत् अनन्तरमेव सूर्यम् दिवि द्युलोके दृष्टो द्रष्टुं आरोहयः। वृत्रवधात्परं सूर्यं दिवि आरोहयदिन्द्र इत्येवमर्थकाः मन्त्राः सरहस्याः प्राग्व्याख्याताः
 'वि गोभिरद्विमैरयत्' इत्यादयः ॥ अपिधाना-अपिधीयन्ते, करणे ल्युट्, अन्ये गताः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

त्वं मायाभिरपं मायिनोऽधमः स्वधाभिर्ये अधि शुसावजुह्वत ।

त्वं पिप्रोर्नृमणः प्रारुजः पुरः प्र ऋजिश्चानं दस्युहत्येष्वाविथ ॥५॥

त्वम् मायाभिः अपं मायिनः अधमः स्वधाभिः ये अधि शुसौ अजुह्वत त्वम् पिप्रोः नृमणः प्र अरुजः पुरः प्र ऋजिश्चानम् दस्युहत्येषु आविथ ॥

हे इन्द्र, त्वम् मायाभिः ज्ञानैः मायिनः कपटज्ञानोपेतान् असुरान् अपाधमः अपध्मा-
 तवान् अपसारितवानसि । ये असुराः स्वधाभिः स्वभावधारणसमर्थ्याभिः शक्तिभिः दृष्टाः
 (स्वधाभिः अन्नैरिति सायणः) शुसौ अधि स्वकीये (मुखे इति सायणः) अजुह्वत अहौपुः, अदत्त्वा
 देवेभ्यः स्वयं अजुह्वतेति ब्राह्मणवाक्यबलाद् व्याख्या पूर्व्ववाम् । अन्यथा वा स्यात् तात्पर्यम् ।
 अधिरुपर्यर्थः, 'शुसौ' सकृदेव प्रयोगः श्रक्तसंहितायाम्, अजुह्वत इति होमक्रियार्थकक्रियापद-
 साहचर्यात् शुसिर्भुजमिति सायणीयं न्याय्यं लक्ष्यते । आह्वानार्थधेत् अजुह्वतेति छान्दसः
 क्रियापदप्रयोगः, 'अधि शुसौ' भुजस्योपरि भूजादूर्ध्वं वा इति ग्रहणायावकाशो भवति । प्राची-
 नार्थभाषाशास्त्रीयः 'शुसि'शब्दः भुजार्ये वर्तते । तर्हि इदमुक्तं भवति—ये असुराः भुजोत्क्षेपेण
 इन्द्रं आजुह्वरिति, तान् अपाधम इति पूर्व्वेण संबन्धः । तथा हे नृमणः नृपु यजमानेषु मनः
 अनुग्रहयुद्धिर्यस्य स त्वम् पिप्रोः एतन्नामकस्य पूरयितुः असुरस्य पुरः पुराणि प्रारुजः प्रामाहीः ।
 अपि च, दस्युहत्येषु दस्यूनां उपश्रपयितृणां देवद्वेषिणां असुराणां हत्या हननं येषु तेषु संग्रामेषु
 निमित्तभूतेषु ऋजिश्चानम् एतन्नामकं स्तोत्रारं, ऋजुगमनयुक्तं सर्वथा आर्जनसंपन्नं भक्तं, प्राविथ
 ररक्षिय ॥ मायिनः—मत्वर्यीय इनिः । शुसौ—शुभ दीप्तौ, कर्मणि क्तिन् इति सायणः ।
 अजुह्वत—भुजोत्तेर्लुट्, व्यत्ययेनात्मनेपदम् । पिप्रोः—पिपतेः कुग्रत्ययः, स्वीयमुदरं पूरयत्यसुरः

पिपुः । नृमणः-नृपु मनो यस्य, छन्दसि ऋदवग्रहात् इति णत्वम् । अरुजः-रुज भङ्गे । ऋजि-
धानम्-ऋजु अश्रुते, ष्टपोदरादिः ।

इति प्रथमतः चतुर्थे नवमो वर्गः

पृथीमृचमाह—

त्वं कुत्सं शुष्णहल्येष्वाविथाऽरन्धयोऽतिथिग्वाय शम्बरम् ।

महान्तं चिदर्वुदं नि क्रमीः पदा सनादेव दस्युहत्याय जज्ञिये ॥६॥

त्वम् कुत्सम् शुष्णहल्येषु आविथ अरन्धयः अतिथिग्वाय
शम्बरम् महान्तम् चित् अर्वुदम् नि क्रमीः पदा सनात् एव दस्युहत्याय
जज्ञिये ॥

हे इन्द्र, त्वम् कुत्सम् असिद्धमृषिं शुष्णहल्येषु शुष्णनामकासुरहनननिमित्तभूतेषु संग्रामेषु
आविथ ररक्षिष्य । अतिथिग्वाय अतिथिभिर्गन्तव्याय एतत्संज्ञकाय भक्ताय तदनुग्रहार्यं शम्बरम्
एतत्संज्ञकमसुरं अरन्धयः हिंसां प्रापितवान् । महान्तम् चित् प्रवृद्धमपि अर्वुदम् एतत्संज्ञकमसुरं
पदा पादेन निक्रमीः नितरामाक्रमिताऽभूः । एवं सनात् एव बहोः कालादारभ्य दस्युहत्याय
उपक्षपयितृणां हननाय जज्ञिये प्रादुर्भूतोऽसि । अत्र कुत्सशुष्णादीनां गूढोऽर्थः ज्ञेयः ॥ कुत्सः—
उक्तः (१.३३.१४) । शुष्णः-गतः (१.११.७) । अतिथिग्वाय-गमेरौणादिको इयप्रत्ययः ।
अतिथीनां अप्रिप्रभृतीनां देवानां स्वसिन् स्थानाशनादिसुखविधायकः पुरुषो यजमानः दिवो
दास्ये वर्तत इति दिवोदास उच्यते, तत्संज्ञको वा ऐतिहासिकः पुरुषः । शम्बरम्-अतिथिग्व-
शत्रुमुखाः, शम् सुखं वृणोति, सुखस्य आवरक इति ऊहमात्रम् । अर्वुदः-अर्धतर्हितायात्,
काद्रवेयः कीर्त्यते । क्रमीः-ऋषु पादविक्षेपे, लुङ् । जज्ञिये-जनी प्रादुर्भावे, लिट् ॥

सप्तमीमृचमाह—

त्वे विश्वा तर्विषी सध्र्यग्घिता तव राधः सोमपीथाय हर्षते ।

तव वज्रश्चिकिते षाहोर्हितो वृश्वा शत्रोरव विश्वानि वृष्ण्यां ॥७॥

त्वे इति विश्वा तविपी सध्रयक् हिता तव राधः सोमऽपीथाय
हर्षते तव वज्रः चिकित्ते बाह्वोः हितः वृश्च शत्रोः अवं विश्वानि वृण्व्या ॥

हे इन्द्र, त्वे त्वयि विश्वा तविपी सर्वे वलं सध्रयक् सध्रीचीनं सहगतं संभूय स्थितं यथा
भवति तथा हिता निहितम् । तथा तव राधः समृद्धं मनः हृदयं वा सोमपीथाय सोमपानाय
हर्षते हृष्यति । तव बाह्वोः हस्तयोः हितः निहितोऽवस्थितः वज्रः आयुधं चिकित्ते ज्ञायते,
अस्मामिरिति शेषः । तस्मात् शत्रोः शतयितुर्विरोधिनः विश्वानि सर्वाणि वृण्व्या वृण्व्यानि
वीर्याणि अववृश्च छिन्धि, छित्त्वा अधः पातय ॥ सध्रयक्-सह अश्नतीति सध्रयक्, सहशब्दस्य
सधिरादेशः । राधः-राधोति समृद्धो भवत्यनेन, अत्र राघसा हृदयं लक्ष्यते । सोमपीथाय-पा
पाने, धक्प्रत्ययः । हर्षते-हृष्य तुष्टौ, श्यनः शप् च्यत्ययेन आत्मनेपदं च । चिकित्ते-कित
ज्ञाने, कर्मणि लिट् लङर्थे । वृश्च-ओग्रश्च छेदने, संहितायां दीर्घत्वम् । वृण्व्या-वृण्व सेचने,
औणादिको नक्प्रत्ययः, तत्र भवानि वृण्व्यानि, छन्दसि यत्प्रत्ययः, शैलोपः ॥

अष्टमीमृचमाह—

वि जानीह्यार्यान् ये च दस्यवो बर्हिष्मते रन्ध्रया शासदब्रतान् ।

शाकीं भव यजमानस्य चोदिता विश्वेत्ता ते सधमादेपु चाकन ॥८॥

वि जानीहि आर्यान् ये च दस्यवः बर्हिष्मते रन्ध्रय शासत्
अब्रतान् शाकीं भव यजमानस्य चोदिता विश्वा इत् ता ते सधऽमादेपु
चाकन ॥

हे इन्द्र, आर्यान् देवयाजिनः देवार्थं नित्योद्योगिनः विजानीहि विशेषेण बुध्यस्व, अनु-
गृहणेत्थर्थः, ये च दस्यवः उपक्षपयितारः देवयाजिनामिति शेषः, देववैरिणस्तानपि विजानीहि,
ज्ञात्वा च निगृहणेति भावः । अपि च त्वं शासत् अनुशासनं कुर्वन्, दुष्टान् निगृहन् अब्रतान्
व्रतशून्यान् देवाराधनविरोधिनोऽसुरान् दस्यून् बर्हिष्मते यज्ञयुक्ताय यजमानाय तदनुग्रहाय
रन्ध्रय हिंसां प्रापय । शाकी शक्तः सन् यजमानस्य चोदिता भव प्रेरयिता भव । अहमपि ते
तप ता तानि विश्वा इत् सर्वाणि वैमनान्येभ्यः सधमादेपु सहमादनयुक्तेषु यज्ञेषु चाकन कामये
कीर्तयितुमिति शेषः ॥ बर्हिष्मते-बर्हिर्धज्ञोऽस्यास्तीति बर्हिष्मान्, तसौ मत्वर्थे इति भत्वम्,

रत्नजस्त्वे न भवतः । शासत्-शासु अनुशिष्टौ, अदादिः, शत् । शाकी-शक्नोतेः घञ्, शाकः,
ततो मत्पर्याय इनिः । सधमादेषु-सह माधन्येषु इति सधमादा यज्ञाः । चाकन-कनी दीप्ति-
कान्तिगतिषु, अत्र कान्त्यर्थः, छन्दसि वर्तमाने लिट्, तुजादित्वादीर्घोऽभ्यासस्य ॥

नवमीश्रुचमाह—

अनुव्रताय रन्धयन्नपत्रतानाभूमिरिन्द्रः श्रथयन्ननाभुवः ।

वृद्धस्य चिद्वर्धतो द्यामिनक्षतः स्तवानो वम्रो वि जघान सन्दिहः ॥९॥

अनुव्रताय रन्धयन् अपव्रतान् आऽभूमिः इन्द्रः श्रथयन्
अनाभुवः वृद्धस्य चित् वर्धतः द्याम् इनक्षतः स्तवानः वम्रः वि जघान्
सम्सृदिहः ॥

य इन्द्रः अनुव्रताय अनुकूलकर्मणे यजमानाय अपव्रतान् अपगतकर्मणः यज्ञविरोधिनः
रन्धयन् हिंसां प्रापयन्, तथा आ भूमिः आभिमुख्येन भवन्तीति आश्रुवः अनुकूला भक्ताः तैः
अनाश्रुवः तद्विपरीतान् यज्ञप्रतिकूलान् देवद्विषः श्रथयन् हिंसयन् वर्तते, तस्येन्द्रस्येति संबन्धः ।
वृद्धस्य चित् देवतात्मत्वात् पूर्वमेव विश्वाधिकाराय प्रादुर्भूतात् वृद्धस्यापि वर्धतः पुनर्वर्धमानस्य,
यजमाने पुनर्लब्धजन्मानो हि देवाः यजनेन स्तोत्रेण च वर्धन्ते, द्याम् द्युलोकम् इनक्षतः
प्राप्नुयतः, यजमाने प्रादुर्भूय दिवमारोहत इत्यर्थः तथाभूतस्य इन्द्रस्य स्तवानः स्तुतिं कुर्वन्
वम्रः स्तुत्युद्दिग्गणशीलः सिद्धः स्तोता, तस्य निदर्शनभूतो वम्रसंज्ञक ऋषिः सन्दिहः सम्यगुप-
चितान् वम्रवदवस्थितानन्तरायान् विजघान विहतवान् ॥ स्तोत्रोद्धारशीलो वम्रः स्तोता इन्द्रं
स्तुयन् तत्प्रमादमहिम्ना ह्युद्रपर्वतवदवस्थितानन्तरायान् पर्यहर्षादित्यर्थः । ऋकोऽस्यास्तात्पर्यं
दुर्घटं मन्यन्ते नव्याः । तत्र मुख्यं कारणं सायणव्याख्यानम्, यत्र हि पङ्क्तिरियं दृश्यते
“वम्रः सन्दिहो विजघान” ‘स्तुत्युद्दिग्गणशीलः एतत्संज्ञक ऋषिः सम्यगुपचिता बन्मीकवपाः
जघान, इन्द्रेण परिहृतान्तरायः सन् ग्रथिय्याः सारभूतं बन्मीकवपालक्षणं यज्ञसंभारमहापीदि-
त्यर्थः’, किमपि ब्राह्मणवार्क्यं अस्य तात्पर्यस्याधारतयोदाहरति सायणः । अमूलं अप्रकृतं चेदं
कथनं मन्तार्यविचारे व्याकुलतामेवाधत्त इति नात्र चित्रम् । सायणव्याख्यायामेवोपक्षिप्तानयान्
कतिचनोपादाय तात्पर्यमुपपादितमस्माभिः ॥

अनुव्रताय-अनुकूलं व्रतं यस्य तस्मै । श्रथयन्-श्रथ हिंसायाम् । वर्धतः-व्यत्ययेन परस्म-
पदम् । इनक्षतः-नक्ष गतौ, इकारोपजनः छान्दसः । संदिहः-दिह उपचये, कृत्यन्युटो बहुल-
मिति बहुल्यचनात् कर्मणि क्तिप्, संदिहन्ते समुपचीयन्ते इति संदिहः ॥

दशमीमृचमाह—

तक्षत्त उशना सहसा सहो वि रोदसी मज्मना वाधते शवः ।
आ त्वा वातस्य नृमणो मनोयुज आ पूर्यमाणमवहन् अभि श्रवः ॥१०॥
तक्षत् यत् ते उशना सहसा सहः वि रोदसी इति मज्मना वाधते
शवः आ त्वा वातस्य नृमनः मनःयुजः आ पूर्यमाणम् अवहन् अभि
श्रवः ॥

हे इन्द्र, यत् यदा उशना कामयमानः, कान्तः, काव्यः कवेः जातः उशनस्संज्ञक ऋषिः
सहसा स्वीयेन बलेन ते तव सहः बलं तक्षत् तनूकृतवान् तीक्ष्णीकुर्यात् तदा त्वदीयं शवः दीप्तं
बलं मज्मना शोधकेन ओजसा, रोदसी द्यावापृथिव्यौ विवाधते क्षोभयति, इन्द्रस्य बलं सर्व-
क्षोभणमिति बलोत्कर्षविवक्षा । हे नृमणः, नृप अनुग्राह्येषु यजमानेषु अनुग्रहयुद्धियुक्त हे इन्द्र
आपूर्यमाणम् समन्तात् पूर्यमाणं बलेनेति शेषः त्वा त्वाम् मनोयुजः मनसा युक्ताः त्वदीयेच्छा-
मात्रेण प्रयुक्ताः गतिवेगोपलक्षणभूता अथाः वातस्य वायोः संचन्धिना बलवेगेन श्रवः श्रवणं,
अन्तर्दिव्यां वा श्रुतिं अमि अमिलक्ष्य अवहन् वहन्तु, मनोयुजोऽश्वास्त्वां वातवेगेन अस्माकं
श्रवणसम्पत्तये अवहन्त्वित्युक्तम् ॥ उशना-उशनाः काव्य ऋषिः, अन्तर्योगे मन्त्रद्रष्टुः कवेः
संज्ञातः, देवान् अत्यन्तं कामयमानो यजमानः, तथाभूतस्य निदर्शनभूतस्तत्संज्ञक ऋषिः, वश
कान्तौ, वशोः कनिम्, अनडादेशः । तक्षत्-तश्च तनूकरणे, लङ्, अडभावः । मज्मना-डुमस्त्रो
शुद्धौ, औणादिको मनिप्रत्ययः । नृमणः-गतम् । अवहन्-छन्दसि प्रार्थनायां लङ् ॥

इति प्रथमस्य चतुर्थे दशमो वर्गः

एकादशीमृचमाह—

मन्दिष्ट यदुशने काव्ये सचां इन्द्रो वङ्क वङ्कतरार्धिं तिष्ठति ।
उग्रो ययि निरपः स्रोतसाष्टज्जि शुष्णस्य दंष्ट्रिता यैरयत्पुनः ॥११॥

मन्दिष्ट यत् उशने काव्ये सचा इन्द्रः वङ्कू इति वङ्कुऽतरा अधि
तिष्ठति उग्रः ययिम् निः अपः स्रोतसा असृजत् वि शुष्णस्य दंहिताः
ऐरयत् पुरः ॥

यत् यदा इन्द्रः उशने काव्ये कामयमाने यजमाने, (कवेजति ऋषौ काव्यसंज्ञके च समन्वेतव्यः)
सचा सह मन्दिष्ट मुदितो भवति तदा वङ्कू वङ्कुतरा अतिशयेन कुटिलौ अश्वौ, अत्यन्तवेगेन
गमनात् कौटिल्यमिन्द्राश्वयोः, न तु मार्गादपयानं गमनेऽनुजुता वा वक्रार्थकवङ्कुशब्देन
प्राप्ता । तथा अन्यत्रापि 'वङ्कुं कवि यज्ञसाधम्' (१.११४.४) इत्यादौ अत्यन्तशीघ्रगतिको
यज्ञसाधकः कविरिति विवक्षितः, न तु कुटिल इति । तथाभूतौ अश्वौ अधितिष्ठति अधि-
रोहति । उग्रः उद्गूर्णः तादृश ओजस्वी इन्द्रः ययिम् गमनयुक्तात् मेघात्, विभक्तिव्यत्ययः,
स्रोतसा प्रवाहरूपेण अपः जलानि निरसृजत् निर्गमितवान् । तथा शुष्णस्य शोषयितुरसुरस्य
दंहिताः प्रवृद्धाः पुरः पुराणि व्यैरयत् विविधं प्रेरितवान्, विभिन्नानि खण्डशः करोतीत्यर्थः ॥
इदमुक्तं भवति । कामयमाने यजमाने तेन सह यदा मुदितो भवतीन्द्रः तदा अत्यन्तशीघ्र-
गतिकौ स्त्रीयौ हरी अधिष्ठाय ज्योतिर्वलादिवाहिनीः अपृच्छदलक्षिताः शक्तीः तदावरकात्
ययिशब्दवाच्यात् विमोचयति, रसानां शोषकस्यासुरविभवस्य दुर्गस्थानानि घ्नंसयति च ।
ययिपदप्रयोगेण अपां विमोचनाय प्रत्यासन्ना दशा सूच्यते, न तु घनीभूततमोरूपोऽद्रिभूतो भवति
“ययिः” ॥ मन्दिष्ट—मदि मोदार्ये, लुङ् लङर्थे । वङ्कू—वकि कौटिल्ये, औणादिकः उग्रत्ययः ।
ययिम्—या प्रापणे, किप्रत्ययः । दंहिताः—दहि वृद्धौ, इदित्वान्नुम् ॥

द्वादशीमृचमाह—

आ स्मा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि शार्यातस्य प्रभृता येषु मन्दसे ।

इन्द्र यथा सुतसोमेषु चाकनोऽनर्वाणं श्लोकमा रोहसे दिवि ॥१२॥

आ स्म रथम् वृषपाणेषु तिष्ठसि शार्यातस्य प्रभृताः येषु मन्दसे

इन्द्र यथा सुतसोमेषु चाकनः अनर्वाणम् श्लोकम् आ रोहसे दिवि ॥

हे इन्द्र, त्वं वृषपाणेषु वृष्णः सेचनशीलस्य सोमस्य पानेषु निमित्तभूतेषु रथम् आ
तिष्ठसि स स्वयमेव रथारूढो गच्छसि, यत्र सोमः सुतो भवति तत्र स्वयमेवागत्य यजमान-

मनुगृह्णासि दिव्यारोहाय, यजमानस्य सोमाभिपवान्नान्यस्तव प्रवर्तयिता अपेक्ष्यत इत्यर्थः ।
 येषु सोमेषु त्वं मन्दसे मोदसे तादृशाः शार्यातस्य योद्धुः मानवस्य यजमानस्य संबन्धिनः
 प्रभृताः प्रकर्षेण संपादिताः । तस्मात् सुतसोमेषु अभिपुतसोमसंपन्नेषु यज्ञेषु यथा येन प्रकारेण
 चाकनः सोमान् कामयसे तथा अत्रापि कामयस्व । तथा कृते सति, दिवि द्युलोके अनर्वाणम्
 'गमनरहितं स्थिरं श्लोकम् स्तोत्रलक्षणं वचो यशो वा आरोहसे प्राप्नोषि' इति सायणः, यजमानं
 दिवि स्थिरं यशः प्रापयसीति वा ॥ अत्रेदमवधेयम् । अर्वा अश्वः वाहनभूतः, अनवेति श्लोक-
 विशेषणं, बहुव्रीहिः, न विद्यते अर्वा यस्य सः, श्लोकः स्तोत्रेऽपि वर्तते । द्युलोकं प्रति प्रापण-
 साधनान्तरनिरपेक्षं स्तोत्रं यशो वा इन्द्रः यजमानमुपगतः स्वयं आरोहयति ॥ स-निपातस्य
 दीर्घत्वं संहितायाम् । वृषपाणेषु-पा पाने, भावे ल्युट्, वा भावकरणयोरिति उत्तरपदस्यस्य नस्य
 णत्वम् । मन्दसे-मदि मोदार्थे । चाकनः-कनी कान्त्यर्थे, कान्तिश्चामिलापः, शयः श्लुः छन्दसि,
 अन्यदुक्तम् । श्लोकम्-श्लोक्यत इति श्लोकः, श्लोक संचाते । रोहसे-व्यत्ययेन आत्मनेपदम्,
 अन्तर्भावितव्यर्थश्च अर्थान्तरपक्षे ॥

शार्यातः राजर्षिरिति ब्राह्मणमुदाहृत्य व्याचष्टे सायणः, शर्यातेरपत्यं शार्यातो मनुसंततिरिति
 चैके । शरवत् शर्योऽपि बाणार्थे वेदे, शर्यो योद्धा च बाणैः । शर्यहा बाणैः शत्रूणां हन्ता
 इत्यन्यत्र सायणीयमवधेयम् । आर्यः अरणशीलः, नित्योद्योगी, यजमानः सर्वोऽपि यज्ञशत्रुभिः
 योद्धा भवति । ऐतिहासिकः शर्यातिः शार्यातो वा देवपक्षपाती योद्धृत्वनिदर्शनभूत इति
 बोध्यम् ॥

प्रयोदशीमृचमाह—

अर्ददा अर्भीं महते वचस्यवे कक्षीर्वते वृचयामिन्द्र सुन्वते ।

मेनाभवो वृषणश्वस्य सुक्रतो विश्वेत्ता ते सर्वनेषु प्रवाच्या ॥१३॥

अर्ददाः अर्भीम् महते वचस्यवे कक्षीर्वते वृचयाम् इन्द्र सुन्वते मेना
 अभवः वृषणश्वस्य सुऽक्रतो इति सुऽक्रतो विश्वा इत् ता ते सर्वनेषु
 प्रऽवाच्या ॥

हे इन्द्र, त्वं महते प्रष्टव्यं वचस्यवे स्तुतिलक्षणं वचः आत्मन इच्छते सुन्वते सोमाभिप-
 कृते कक्षीर्वते एतन्संज्ञकाय ऋषये, पार्दवतरहस्यविज्ञानां निदर्शनभूताय (१.१८, अत्रोपपत्तिः

प्रदर्शिता) वृचयां एतदाख्यां, वर्चोविलासक्षेत्रभृतां अर्भाम् तन्वीं स्त्रियं अददाः दत्तवानसि, ददासीति लङर्थे । महते कक्षीवते 'अर्भा' तत्तेजोविलासाय क्षेत्रभृतां शक्तिमत्त्वां ददासि इति, कक्षीवानृपिराधिकः पुरुषः, तत्प्रभावापेक्षया शक्तिरनधिका न्यूनैव भवति । तस्मान्नेह 'अर्भा' अल्पोति निरुद्धायो विवक्षितः । तथा मुञ्क्तो शोभनकर्मन्, वृषणश्चस्य वृषणैः सेचनसमर्थैरश्वैः प्राणवलोलपलक्षणभूतैर्युक्तस्य (एवमेव अन्यत्र सायणीयम् ८.२०.१०) यजमानस्य, (राज्ञ इति सायणः किमपि ब्राह्मणस्थमाख्यानमवलम्ब्य) मेना स्त्री, शक्तिविलासक्षेत्रभृता, अभवः, भवसीति लङर्थे । ते ता त्वदीयानि उक्तविधानि विश्वा इन् सर्वाण्येव वैभशानि सवनेषु यज्ञेषु प्रवाच्या प्रकर्षेण वक्तव्यानि स्तोतव्यानि ॥ अत्र कक्षीयदादीनां नाम्नान्तयोगिज्यान्तराण्युपपादितानि व्याख्यायाम्, वृचयाशब्दस्य सकृदेव श्रक्संहितायां प्रयोगात् अत्र प्रतिपादितोऽर्थ उद्दमात्रम् । वर्चःसम्बन्धी वृचशब्द इति कृत्वा वृचं वर्चो याति वृचयाः तां वृचयामिति ध्रूमः । तथा नास्ति कष्टं मेनापदार्थनिर्णये 'मेना' स्त्री तन्नामसु पाठात्, मन ज्ञान इति धातोर्निष्पादयन्ति, 'मननीयां, मानयन्त्येनां' इत्यादि निर्वचनं पूर्वोक्तम् । यथा देवानां कारयितृणां पुरुषाणां शक्तयः कार्यनिर्वाहिकाः कर्त्यः स्त्रियो भवन्ति ताश्च देवपत्न्य उच्यन्ते, एवं चिरन्तनार्पसम्प्रदाये यजमानस्य आवश्यक्यभूत् यजमानपत्नी । इदमेव रहस्यं मूलं भवति कर्मठव्यवहारप्रसिद्धस्य धर्मार्थं पत्नीति संप्रदायस्य । अर्वाक्तेषु शक्तेर्विशिष्टचमुढोपपत्सु शाक्तागमप्रामाणिकेषु इदमेव तत्त्वं मूर्धन्यभावेन मूर्छितं लक्ष्यते । इदमत्रावधेयम् । सर्वशक्तो भगवानिन्द्र एव 'कक्षीवते' सम्वृत्तां शक्तिभृतां 'वृचयां' अनुगृह्णाति । स शक्तः स्वयमेव शक्तिः स्त्री 'मेना' च भवति 'वृषणश्चस्य' । अन्यथ तच्चानुसारेण धीमद्विरनुसंधेयम् ॥ प्रवाच्या-वच परिभाषणे, प्यत्प्रत्ययः, यजयाचरुचप्रवचचक्षेति कृत्याभावः । अन्ये गताः ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

इन्द्रो अश्रायि सुध्यो निरेके पञ्जेषु स्तोमो दुर्यो न यूपः ।

अश्वयुर्गव्यु रथयुर्वसूयुरिन्द्र इद्रायः क्षयति प्रयन्ता ॥११॥

इन्द्रः अश्रायि सुध्यः निरेके पञ्जेषु स्तोमः दुर्यः न यूपः अश्वयुः

गव्युः रथयुः वसूयुः इन्द्रः इत् रायः क्षयति प्रयन्ता ॥

इन्द्रः देवः सुध्यः सुधियः शोभनप्रज्ञान् निरेके नितरां रेचने, तेषां रिक्तदशायां अश्रापि असेविष्ट, साहाय्यकरणेन सेवत इत्यर्थः, येषु पज्रेषु बलवत्सु दृढेषु वा यजमानेषु स्तोमः मन्त्रात्मकं स्तोत्रं दुर्यो यूपो न द्वास्थ्यो यूपस्तम्भ इव, दृढो निश्चलस्तिष्ठति तान् सुध्य इति सम्बन्धः । येषां गृहद्वारस्थस्तम्भ इव दृढो भवति स्तोमः तेषां इन्द्र इत् इन्द्र एव अश्रयुः अध्वान् इच्छन् गव्युः गा इच्छन् रथयुः रथानिच्छन् वस्युः अन्यद्वा धनमिच्छन्, स रायः प्रयन्ता समृद्धेः प्रदाता देवः क्षयति वर्तते ॥ रिक्तानां भक्तानां गवाश्चादिलामैपणं नावश्यकं भवति । इन्द्रो भगवानेव तान् यजमानान् स्वयमेवाश्रित्य तेषामावश्यकानि विविधानि धनानि संपादयति । गवाश्चादिः चित्प्रकाशप्राणबलाद्यर्थको न विसार्यः ॥

पज्रेषु-पज्र इत्यङ्गिरसामाख्येति ब्राह्मणमुदाहरति सायणः, अन्यत्र च 'पज्रासः अङ्गिरो-गोत्रोत्पन्ना' इत्युक्तम् । बलं दृढं इति पज्रशब्दायौ ग्राह्यः । अङ्गिरसश्च पज्राः, बलिनो दृढा भवन्ति । आह च सायण एवान्यत्र 'पज्रः पाजसा बलेन' (१.१५८.३) । अश्रापि-श्रिञ् सेवायां, कर्तरि लुङ् । सुध्यः-शसि छन्दस्युभयधेति यणादेशः । निरेके-रिचिर् विरेचने, भावे घञ् । दुर्यः-दुरे भवः । यूपः-यु मिश्रणे, यूयते घुज्यतेऽस्मिन्, पप्रत्ययः । अश्रयुः-छन्दसि परेच्छायां क्यच् । एवं गव्युः, विशेषस्तु वान्तो यि प्रत्यये इति अवादेशः । प्रयन्ता-यम उपरमे, वृच् । क्षयति-क्षि क्षये भौवादिकः ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

इदं नमो वृषभाय स्वराजे सत्यशुष्माय तवसेऽवाचि ।

अस्मिन्निन्द्र वृजने सर्ववीराः स्मत्सूरिभिस्तव शर्मन्त्स्याम ॥१५॥

इदम् नमः वृषभाय स्वराजे सत्यशुष्माय तवसेऽवाचि अस्मिन्

इन्द्र वृजने सर्वजीराः स्मत् सूरिभिः तव शर्मन् स्याम ॥

हे इन्द्र, तुम्यं इदं नमः इदानीं क्रियमाणं नमस्कारात्मकं स्तोत्रं अवाचि प्रायोजि, प्रयुक्तमस्मभिः । कीदृशाय तुम्यम् ? वृषभाय वर्षणशीलाय स्वराजे स्वेन तेजसा राजमानाय सत्यशुष्माय अविष्यवलाय तवसे प्रवृद्धाय । हे इन्द्र, तस्मात् अस्मिन् उपस्थिते वृजने संग्रामे, अरातिभिः यज्ञविघातिभिः सह कर्तव्ये इत्यर्थः, ययं सर्ववीराः समस्तवीरबलयुक्ताः सन्तः, तत्र ममत् शर्मन् तत्र संवन्विनि शोभने शरणे, त्वदनुग्रहपात्रभूते, निवासस्थाने, स्मत् मुशब्दायो

निपातितः, धुरिभिः विद्वद्भिः देवैर्मानुषैर्वा सह स्याम वसेम ॥ सत्यशुभाय-सत्यं शुभं धनं यस्य तस्मै । तवसे-तवतिः सौत्रो धातुः, तस्मादौणादिकोऽसिप्रत्ययः । शर्मन्-सप्तम्या लुक् । अन्ये गताः ॥

इति प्रथमतः चतुर्थे एकादशो वर्णः

‘त्यं सुमेप’मिति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तं सव्यस्यार्षम् ऐन्द्रम् । त्रयोदशीपञ्चदश्यौ त्रिष्टुभौ, शिष्टा जगत्यः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

त्यं सु मेपं महया स्वर्विदं शतं यस्य सुभ्वः साकमीरते ।

अत्यं न वाजं हवनस्यदं रथमेन्द्रं ववृत्यामवसे सुवृक्तिभिः ॥१॥

त्यम् सु मेपम् महय स्वःऽविदम् शतम् यस्य सुभ्वः साकम् ईरते
अत्यम् न वाजम् हवनस्यदम् रथम् आ इन्द्रम् ववृत्याम् अवसे
सुवृक्तिभिः ॥

त्यम् प्रसिद्धं मेपम् नित्यं मिषन्तं, नित्यजागरणं (अन्यत् प्रागुक्तम् १.५१.१) स्वर्विदम्
स्वर्ज्योतिषो वेदितारं लम्भयितारं वा इन्द्रं, सु महय सम्यक् पूजय, अन्तरात्मनः संवोधनम् ।
यस्य इन्द्रस्य शतम् शतसंख्याकाः सुभ्वः सुभूयः, स्तोतार इति सायणः दिविपदः सहकारिणः
अनुचरा इति पुक्तम्, तथा हि ‘यं पृणन्ति दिवि सन्नवर्हिपः सुभ्वः’ इति चतुर्थ्यामृचि स्पष्टं
श्रूयते । साकम् सह युगपदेव ईरते गच्छन्ति, तं इन्द्रम्, अवसे अस्मद्वर्धनाय सुवृक्तिभिः
सुष्ठु आवर्जकैः स्तोत्रैः रथम् रथं प्रति आववृत्याम् आवृत्तं करोमि । कीदृशं रथम् ? हवनस्यदम्
हवनं आह्वानं प्रति स्पन्दमानं वेगेन गच्छन्तम् । तत्र दृष्टान्तः—वाजम् बलसमृद्धियुक्तं अत्यम्
न अश्वमिव स्थितं रथं प्रति । वाजम् वाजवन्तम्, अन्तर्भावितमतुषर्थः ॥ महय—मह पूजायाम् ।
सुभ्वः—सुभूयः, छन्दस्युभयथेति यणादेशः । ईरते—ईर गतौ, अदादिः । हवनस्यदम्—स्पन्द
प्रसवणे, स्पदो जवे धजन्तो निपातितः, अत एव नलोपः वृद्धचभावश्च । ववृत्याम्—वृतु वर्तने,
लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदं, शपः ऋः ॥

द्वितीयामृचमाह—

स पर्वतो न धरुणेष्वच्युतः सहस्रमूतिस्तविषीषु वावृधे ।

इन्द्रो यद्वृत्रमवधीश्रं दीवृतमुब्जन्नणींसि जह्वीपाणो अन्धंसा ॥२॥

सः पर्वतः न धरुणेषु अच्युतः सहस्रम् उज्जतिः तविपीपु वृद्धे इन्द्रः
यत् वृत्रम् अवधीत् नदीऽवृतम् उज्जन् अर्णीसि जर्ह्यपाणः अन्धसा ॥

अन्धसा अन्नभूतेन सोमेन जर्ह्यपाणः अत्यर्थं हृष्यन्, इन्द्रः यत् यदा वृत्रम् विश्वस्य
आवरकं अवधीत् हतवान् । कीदृशं वृत्रम् ? नदीवृतम् नदीनां अपां आवरीतारम् । किं
कुर्वन्निन्द्रः ? अर्णीसि जलानि उज्जन् हिंसन्, निःसारणाय तुदन्नित्यर्थः, (उज्जतिर्वधकर्म) ।
यदा सोमेन ग्रह्य इन्द्रः तेजोबलादिवाहिनीः अपो निःसार्य पातयन् सर्वस्यावरीतारं वृत्रं हन्ति,
तदा सः इन्द्रः पर्वतो न पर्ववान् बहुप्रस्थयुक्तः शिलोच्चय इव धरुणेषु सर्वस्य धारकेषु प्रवहत्सु
उदकेषु मध्ये अच्युतः चलनराहित्येनावस्थितः सहस्रमूतिः बहुविधामिर्वर्धनविधायकः तविपीपु
बलेषु वृद्धे प्रवृद्धो भवति । वृत्रवधात्परं तेजोबलादिषु शक्तिषु मध्ये स्वयमचलतयाऽवस्थितः ।
तामिर्युक्तः अत एव बहुबलप्रवृद्धो भक्तस्य यजमानस्य बहुविधवृद्धिं कर्तुं क्षमः इत्युक्तं भवति ॥

धरुणेषु-धारयतेर्णिस्तुक् चेत्युनप्रत्ययः । सहस्रमूतिः-सहस्रं ऊतयो यस्य सः, लुगभाव-
श्छान्दसः । वृद्धे-संहितायां अभ्यासस्य दीर्घत्वम् । नदीवृतम्-नदीं वृणोति, क्तिप्, तुगा-
गमः । जर्ह्यपाणः-हृष्यतेः यङ्लुगन्ताद् व्यत्ययेन शानच् । अन्धसा-अधत इत्यन्धः, अदेर्नुम्
धधेत्यसुन् ॥

तृतीयामृचमाह—

स हि दुरो दुरिषु वत्र ऊर्धनि चन्द्रबुधो मद्वृद्धो मनीषिभिः ।

इन्द्रं तमह्ने स्वपस्यया धिया मंहिष्ठरातिं स हि पप्रिरन्धसः ॥३॥

सः हि दुरः दुरिषु वत्रः ऊर्धनि चन्द्रऽबुधः मदऽवृद्धः मनीषिभिः

इन्द्रम् तम् अह्ने सुऽअपस्यया धिया मंहिष्ठरातिम् सः हि पप्रिः
अन्धसः ॥

सः उक्तलक्षण इन्द्रः दुरिषु आवरीतृषु दुरो हि आवरीता रक्षु, प्रकाशस्य शक्तिप्रवाहस्य
वा आवरीतारः प्रतिरोद्धारो वृत्राः वृत्रवान्धवा असुराः, तेष्वापि महान् आवरीता इन्द्रः, कयम् ?
तेषां ऊर्ध्वगतिं ऊर्धःशब्दवाच्यं विश्वसारनिधानं दिव्यसत्त्वस्थानं यथा न विदितं लभ्यं वा भवति
तथा स आवृणोति आच्छादको भवति, तदाह ऊर्धनि सारवति सत्त्वस्थाने निमित्तभूते सति वत्रः

आवरीता, तद्यथा वृत्रादीनां न लभ्यं भवति तथा आच्छादयति, महानयं प्रतिरोद्धा “द्वरः
 द्ररिपु” । अत एव चन्द्रबुधः चन्द्रः आह्लादकः बुधः मूलाश्रयः यस्यासौ आनन्दमयोर्ध्वमूलः ।
 मनीषिभिः मनस ईषितृभिः प्राज्ञैः मदबुद्धः मदैः मादयितृभिः सोमैः वर्धितः, मनीषिभिः
 प्रापितेन हर्षातिशयेन वृद्धिं प्रापितः । तम् तथाभूतं मंहिष्ठरातिम् प्रवृद्धदानं इन्द्रम् स्वपस्यया
 शोभनकर्मयोग्यया धिया बुद्ध्या अह्ने आह्वयामि । सः हि स खलु अन्वसः अन्नभृतस्य सर्व-
 सारांशरसभृतस्य सोमस्य पप्रिः पूरयिता, स्वयं रसमरितः अस्मानपि रसेन पूरयितुं प्रशुरिन्द्रः ॥

द्वरः—वृणोतेः, इ इत्येके, द्वरत्यावृणोति, पचाद्यच् । द्ररिपु—अचः इः इति इप्रत्ययः ।
 वत्रः—वृञ् वरणे, वर्धयै कविधानम्, द्विर्माविशब्दान्दसः । ऊघनि—उत् ऊर्चं ध्रियतेऽसिन् सारः
 सत्त्वं वा, समासे विधीयमानोऽनडादेशः छान्दसत्वात् केवलादपि भवति । स्वपस्यया—अपः
 कर्मनाम, शोभनं कर्म स्वपः, तदर्हतीति स्वपस्यः, छन्दसि चेति यप्रत्ययः । मंहिष्ठरातिम्—महि
 ष्टद्वौ, अतिशयेन मंहित्री मंहिष्ठा, सा रातिर्यस्य तम् । पप्रिः—पिपतैः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

आ यं पूणन्ति दिवि सद्मवर्हिपः समुद्रं न सुभ्वः । स्वा अभिष्टयः ।

तं वृत्रहृत्ये अनु तस्थुः कृतयः शुष्मा इन्द्रमवाता अहुतप्सवः ॥४॥

आ यम् पूणन्ति दिवि सद्मवर्हिपः समुद्रम् न सुभ्वः स्वाः
 अभिष्टयः तम् वृत्रहृत्ये अनु तस्थुः कृतयः शुष्माः इन्द्रम् अवाताः
 अहुतप्सवः ॥

सद्मवर्हिपः सद्म सदनं बहिर्वास्तीर्णं अन्तर्यजनवेद्यामासनं तदुपलक्षितोऽन्तर्यामप्रदेशः येषां
 ते सोमाः, यजने हि सोमा अभिषृता भवन्ति दिव्यस्वेन्द्रस्य संमदाय । तथाभूताः यम् इन्द्रं
 दिवि तुलौके आ पूणन्ति समन्तात् पूरयन्ति । तत्र दृष्टान्तः—सुभ्वः सुष्टु भवन्तीति सुभ्वः
 स्वाः स्वीयाः अभिष्टयः आमिमुख्येन एषणानि यामां ताः आपः समुद्रं न समुद्रमिव, यथा समुद्रं
 प्रति एषणापुक्ताः शोभनजन्मानो नद्यः स्वयं प्रगृह्णन्ति तं पूरयन्ति, तथा इन्द्रं प्रति यजनमदनाः
 सोमा अपि शोभनमवाः ‘सुभ्वः’ स्वयं एषणेरिताः धरन्ति समन्तात् पूरयन्ति । यमेन्द्रं दिवि
 सोमा एवं पूरयन्ति, तम् इन्द्रम् वृत्रहृत्ये वृत्रयै निमित्तभूते सति कृतयः अचिताः (मरुत इति

सायणः, आख्यायिकाग्रन्थः) प्रार्थयितारः सहचरा इन्द्रप्रोत्साहनधुरीणा अनुतस्युः अनुतस्य
तस्युः । कीदृशास्ते ? शुष्माः बलाढ्याः शोषयिताः नृणां जनाः चलनरहिताः, निष्क्रियाः
अहुतपसवः अकुटिलस्वरूपाः शोभनाकृतय इत्यर्थः ॥ पृणन्ति-क्रेयादिकः । वृत्रहृत्ये-हन्तेभवे
क्यप् तकारान्तादेशः । अहुतपसाः-हृ कौटिल्ये, निष्ठायां हरेः हु आदेशश्छन्दसि, प्सा भक्षणे,
औणादिको इप्रत्ययः, प्सु रूपवाचि, न हुतपसः अहुतपसवः ॥

पञ्चमीसूचमाह—

अभि स्वष्टिम् मदे अस्य युध्यतो रघ्वीरिव प्रवणे सस्रुतयः ।

इन्द्रो यद्वज्री धूपमाणो अन्धसा भिनद्वलस्य परिधीरिव त्रितः ॥५॥

अभि स्वष्टिम् मदे अस्य युध्यतः रघ्वीः इव प्रवणे सस्रुः तयः

इन्द्रः यत् वज्री धूपमाणः अन्धसा भिनत् बलस्य परिधीन् इव त्रितः ॥

उतयः अवितारः पूर्वोक्तलक्षणाः इन्द्रसहचराः मदे सोमजन्ये हर्षे सति अस्य इन्द्रस्य
युध्यतः, धृष्टेण सह युध्यमानस्य पुरतः स्वष्टिम् स्वभूतवृष्टियुक्तं वृत्रं अभि आभिमुख्येन सस्रुः
जग्मुः । दृष्टान्तः—रघ्वीरिव प्रवणे यथा गमनस्वभावा आपः निम्नदेशे गच्छन्ति, तद्वत् । यत् पदा
अन्धमा अन्धभूतेन सोमेन पीतेन धूपमाणः धार्ष्ट्ययुक्तः वज्री वज्रवान् इन्द्रः बलस्य विभक्ति-
व्यत्ययः, बल एतन्नामकमसुर भिनत् अभिनत् विदारितवान् तदा उतयः सस्रुरिति संबन्धः ।
बलभेदेन दृष्टान्तः—त्रितः परिधीनि अपां पुनः आस्य त्रितः त्रिवृत्कृतस्य अस्य जगतः जडी
भूतांशे गुप्ता उदकोपलक्षितां शक्तिं उद्धर्तुं जडकूपेऽवतीर्णः पुनर्निर्गमनद्वारा असुरैरावृत्तं विज्ञाय
देवानां स्तोत्रेण तदनुग्रहबलात् बलवीकृतानि परिधिवदवस्थितानि पिधानानि विदारितवान् ।
यथा त्रितः बलयाकृतीन्नायरणानि अमाद्वीत् तथा इन्द्रः प्रकाशस्य बलयितार संवरीतार असुर
इति । त्रितस्य विचारः पुरस्तात् कुत्सस्रुस्ते (१.१०५) करिष्यते । पणिष्वत्रबलादयः प्रागुक्ताः ॥
स्वष्टिम्-स्वा वृष्टिर्ष्य तम् । युध्यतः-व्यत्ययेन शत्रु । रघ्वीः-रघिर्गत्यर्थः । धूपमाण-
जिह्वा प्रागल्भ्ये, व्यत्ययेन शः, आत्मनेपदं च । बलस्य-बल संवरणे । परिधीन्-परिधीयन्ते,
कर्मणि क्प्रत्ययः ॥

पृथीमृचमाह—

परीं घृणा चरति तित्त्विये शर्वोऽपो वृत्वी रजसो बुधमाशयत् ।

वृत्रस्य यत्प्रवणे दुर्गमिन्धनो निजघन्य हन्वोरिन्द्र तन्यतुम् ॥६॥

परि ईम् घृणा चरति तित्त्विये शर्वः अपः वृत्वी रजसः बुधम् आ
अशयत् वृत्रस्य यत् प्रवणे दुःऽष्टमिन्धनः निऽजघन्य हन्वोः इन्द्र
तन्यतुम् ॥

यो वृत्रः अपः मध्यमस्थानाः तेजोबलादिशक्तिवाहिनीः वृत्वी वृत्ता आवृत्य रजसः मध्यम-
लोकस्य अन्तरिक्षस्य बुधम् मूलं उपरिप्रदेशमिति स्पष्टमाह सायणः आशयत् आश्रित्य अशेत,
तस्य तथा ऊर्ध्वप्रदेशं बुधमाश्रित्य शयानस्य वृत्रस्य प्रवणे निम्नप्रदेशे नीचैरन्तरिक्षे दुर्गमिन्धनः
दुर्ग्रहव्यापनशीलस्य वृत्रस्य मध्यमस्थाने व्यापनं न केनापि ग्रहीतुं शक्यम् । हे इन्द्र, तादृशस्य
वृत्रस्य हन्वोः मुखपार्श्वयोः तन्यतुम् तन्यतुना वज्रेण, तृतीयाविभक्तिव्यत्ययः, यत् यदा
निजघन्य नितरां प्रजहर्थं ग्रहृतवानसि, तदानीं ईम् एनं त्वामिन्द्रं घृणा दीप्तिः वृत्रजयलक्षणा
परि चरति परितो व्याप्नोति, त्वदीयं शर्वः यत् च तित्त्विये प्रदिदीपे ॥ तित्त्विये-त्विप दीप्तौ,
लिट् । वृत्वी-वृज् वरणे, स्नात्त्यादयश्चेति क्त्वाप्रत्ययस्य ईकारः । अशयत्-व्यत्ययेन परस्मै-
पदम् । दुर्गमिन्धनः-ग्रह उपादाने, अग्नौ व्याप्तौ इत्यनयोः दुःशब्दे उपपदे प्रपौदरादित्वादित्-
रूपसिद्धिः । निजघन्य-हन्तेः लिटि मध्यमपुरुषैकवचनम् । तन्यतुम्-तनु विस्तारे, अस्माद्
यत्तु ॥

सप्तमीमृचमाह—

हृदं न हि त्वा न्युपन्त्यूर्मयो ब्रह्माणीन्द्र तत्र यानि वर्धना ।

त्वष्टा चित्ते युज्यं वावृधे शर्वस्ततश्च वज्रमभिभूत्योजसम् ॥७॥

हृदम् न हि त्वा निऽऽकृपन्ति उर्मयः ब्रह्माणि इन्द्र तत्र यानि वर्धना
त्वष्टा चित् ते युज्यम् वावृधे शर्वः ततश्च वज्रम् अभिभूतिऽओजसम् ॥

हे इन्द्र, यानि ब्रह्माणि मन्त्रज्ञातानि तत्र वर्धना वर्षयितृणि तानि त्वा त्वां न्युपन्ति नितरां
प्राप्नुवन्ति । तत्र दृष्टान्तः-उर्मयो हृदम् न हि जलप्रवाहः यथा जलाश्रयं प्राप्नुवन्ति तद्वत् ।

त्वष्टा चित् देवतक्षा त्वष्टैव ते तव युज्यम् योज्यं योग्यं श्रवः वलं ववृधे वर्धितवान् । अपि च
अभिभूत्योजसम् अभिभूति शत्रूणामभिभवित् ओजो वलं यस्य तं वज्रम् आयुधं ततश्च तीक्ष्णी-
कृतवान् ॥ न्युपन्ति-ऋषी गतौ, तुदादिः । अभिभूत्योजसम्-अभिभूयतेऽनेनेति अभिभूति,
करणे क्तिन् । अन्यत्सर्वं गतम् ॥

अष्टमीमृचमाह—

जघन्वाँ उ हरिभिः सम्भृतक्रतुविन्द्रं वृत्रं मनुषे गातुयन्नपः ।

अयच्छथा बाह्वोर्वज्रमायसमधारयो दिव्या सूर्यं दृशे ॥८॥

जघन्वान् ऊम् इति हरिऽभिः सम्भृतऽक्रतो इति सम्भृतऽक्रतो
इन्द्रं वृत्रम् मनुषे गातुऽयन् अपः अयच्छथाः बाह्वोः वज्रम् आयसम्
अधारयः दिवि आ सूर्यम् दृशे ॥

हरिभिः अश्वैः त्वदीयबाहनैर्दिव्यप्राणवलोपलक्षणैः साधनभूतैः सम्भृतक्रतो सम्पादितकर्मन्,
हे इन्द्र, बहूनि कर्माणि साधितानि इन्द्रेण, तदिदं संयोधनम् । तेषां कर्मणां कानिचिदाह । त्वं
मनुषे मानुषाय जनाय अपः अपामिति विभक्तिव्यत्ययः गातुयन् मार्गमिच्छन् वृत्रम् आवरकं
प्रतिरोधकं असुरं जघन्वान् उ हतवान् खलु । मनुष्यहिताय अपां प्रवाहस्य मार्गमिच्छन् इन्द्रः
तत्प्रतिरोधकं वृत्रं हतवान् । 'मनुषे गातुयन् इन्द्रः वृत्रं जघन्वान्' इत्यन्ययं प्रतिपाद्य 'अपः
प्रावर्तय इत्यध्याहारः' इति सायणः । अपि च बाह्वोः त्वदीपयोः आयसम् अयोमयं, दाढ्योप-
लक्षणमिदं, वज्रम् अयच्छथाः अग्रहीः, आ समुच्चये, किं च दिवि स्वर्लोके दृशे द्रष्टुं, अस्माकं
दर्शनाय सूर्यम् ज्योतिर्मयं देवमुत्तमं आधारयः स्थापितवानसि ॥ जघन्वान्-हन्तेर्लिङः क्तुः ।
गातुयन्-छन्दसि परेच्छायामपि क्यच् ॥

नवमीमृचमाह—

वृहत्स्वश्चन्द्रममवद्यदुक्थ्य । मकृण्वत म्रियसा रोहणं दिवः ।

यन्मानुषप्रधना इन्द्रमूतयः स्वनृपाचो मरुतोऽमदन्ननु ॥९॥

बृहत् स्वऽचन्द्रम् अमऽवत् यत् उक्थ्यम् अकृण्वत् मियसा रोहणम्
दिवः यत् मानुषऽप्रधनाः इन्द्रम् उतयः स्वः नृऽसाचः मरुतः अमदन्
अनु ॥

यत् यदा स्तोतारः मियसा असुराद्वयेन उक्थ्यम् उक्थाहं स्तोत्रयोग्यं बृहत्
बृहन्नाम्ना विभुतं साम अकृण्वत् अकुर्वन् । कीदृशं बृहत्साम ? स्वचन्द्रम् स्वीयेन चन्द्रेण
आह्लादकेन तेजसा युक्तं अमवत् बलयुक्तं दिवः रोहणम् द्युलोकस्यारोहणहेतुभूतं, एवंभूतेन
स्तोत्रेण वृत्राद्भीता इन्द्रमस्तोपतेत्यर्थः । यत् यदा मानुषप्रधनाः मानुषहितानि प्रधनानि युद्धानि
येषां ते, स्यः द्युलोकस्य उतयः अवितारः मरुतः नृपाचः नृन् मनुष्यान् सेवमाना भूत्वा इन्द्रम्
अन्वमदन् इन्द्रमनुसृत्य हर्षं प्रापयन्, तदानीं इन्द्रः वृत्रं जघनवानिति पूर्वेण संबन्धः ॥
स्वचन्द्रम्-इत्याचन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे, सुटः श्रुत्वेन शकारः । मियसा-भीशब्दस्य तृतीयैकवचने
छान्दसः असुरागमः । नृपाचः-यच्च समवाये, अयं सेवनार्थः । अमदन्-मदी हर्षे, णिचि,
णिलोपः ॥

दशमीधृचमाह—

द्यौश्चिदस्यामवाँ अहेः स्वनादयोयवीक्षियसा वज्रं इन्द्र ते ।

वृत्रस्य वद्वद्धानस्य रोदसी मदे सुतस्य शवसा अभिनच्छिरः ॥१०॥

द्यौः चित् अस्य अमऽवान् अहेः स्वनात् अयोयवीत् मियसा वज्रः
इन्द्र ते वृत्रस्य यत् वद्वद्धानस्य रोदसी इति मदे सुतस्य शवसा अभिनत्
शिरः ॥

अमवान् बलवान् द्यौश्चित् द्युलोकोऽपि अस्य प्रकृतस्य अहेः वृत्रस्य स्वनात् योपात् मियसा
मयेन अयोयवीत् पृथग्भूत इव अकम्पतेत्यर्थः । हे इन्द्र, ते तव सुतस्य अमिषुतस्य सोमस्य
पानेन मदे हर्षं जाते सति वज्रः त्वदीयः रोदसी चावाश्रयिष्यौ वद्वद्धानस्य बाधमानस्य बाधन-
शीलस्य वृत्रस्य शिरः यन् यदा शवसा दीप्तेन बलेन अभिनत् अच्छिन्नत्, तदानीं द्युलोको
मपरहितोऽभूदिति शेषः ॥ अयोयवीत्-यु मिथुणामिथुणयोः, यङ्लुगन्तात् लङ् । वद्वद्धानस्य-
वाश्र विलोडने, ताच्छीलिक्रयानश्च, श्रपः श्लुः छन्दसि ॥

इति प्रथमस्य अनुयं त्रयोदशो वर्गः

एकादशीमृचमाह—

यदिद्विन्द्र पृथिवी दशभुजिरहानि विश्वा ततनन्त कृष्टयः ।

अत्राह ते मघवन्विश्रुतं सहो द्यामनु शवसा बर्हणा भुवत् ॥११॥

यत् इत् नु इन्द्र पृथिवी दशभुजिः अहानि विश्वा ततनन्त कृष्टयः
अत्र अह ते मघवन् विश्रुतम् सहः द्याम् अनु शवसा बर्हणा भुवत् ॥

यदिन्नु यद्येव पृथिवी दशभुजिः दशगुणिता भवेत्, यदि वा कृष्टयः मनुष्याः विश्वा
सर्वाणि अहानि दिनानि ततनन्त विस्तारयेयुः स्वीयजनसंख्याम्, अहरहः प्रवृद्धा च भवेद्यदि मानुष-
जनसंख्या, हे मघवन् इन्द्र, तदा अत्राह अत्रैव पूर्वोक्तदेशकालकर्तृकेषु अवस्थाविशेषेष्वपि ते
त्वदीयं सहः बलं विश्रुतं प्रख्यातं भवेत् । शवसा त्वदीयेन बलेन कृता बर्हणा अभिवृद्धिः द्यामनु
ध्रुलोकमनुसृत्य भुवत् भवति, यथा दिवो वृद्धिर्महती अपरिमिता च तथा तव महिम्नो वृद्धिश्च
भवति । पृथिवी दशगुणिता भवतु, मानवसंख्या च अनुदिनं वर्धमाना भवतु, तव विश्रुतो बल-
महिमा तत्र सर्वत्र ध्रुलोक इवोज्ज्वलो भवेदित्यसंशयम् ॥ ततनन्त-तनु विस्तारे, छान्दसो
द्विर्भावः, लिङ्घ्ये लङ्, व्यत्ययेन शप् । बर्हणा-बृह वृद्धौ, औणादिकः क्युप्रत्ययः । भुवत्-
भूधातोर्लेटि अडागमः उवडादेशश्च ॥

द्वादशीमृचमाह—

त्वमस्य पारे रजसो व्योमनः स्वभूत्योजा अवसे धूपन्मनः ।

चक्रूपे भूमिं प्रतिमानमोजसोऽपः स्वः परिभूरेष्या दिवम् ॥१२॥

त्वम् अस्य पारे रजसः विऽओमनः स्वभूतिऽओजाः अवसे
धूपत्ऽमनः चक्रूपे भूमिम् प्रतिऽमानम् ओजसः अपः स्व । रिति
स्वः परिऽभूः एपि आ दिवम् ॥

हे धूपन्मनः, धूपत् प्रगल्भं मनः यस्य सः तादृश प्रगल्भमनोयुक्तेन्द्र, अस्य रजसः लोकस्य
अन्तरिक्षस्य, व्योमनः तदुपरि व्याप्तस्य आकाशस्य च पारे अन्ते, अगधौ वर्तमानः स्वभूत्योजाः
सम्भूततलः त्वम् असौ मर्यादायै इति पूर्वे, तत्र इन्द्रस्यैव वृद्धयर्थे इति वयम्, ओजसः त्वदीयस्य
दिव्यस्य अनुगुणं प्रतिमानम् प्रतिमानभूतां प्रतिनिधिभूतां भूमिम् पृथिवीं चक्रूपे कृतगानसि,

भुवनस्य पारे तिष्ठन् तव ओजसः प्रतिमानतया पृथिवीमिमां कृतवानसि, तथापि तव साम्राज्यस्य
संमदान् तव वर्धनायैव 'अवसे' भूमिं 'चकृपे' । प्रतिमीयतेऽसिन्निति प्रतिमानं, अधिकरणे
न्युद्, इन्द्रस्य ओजः अस्यां भूमौ प्रतिमीयते, तस्मात् तदोजसः प्रतिमानमिति बोध्यम् । अयं
अपः मध्यमस्थाना जीवनधारणादिप्रागवलायाः शक्तीः स्वः द्युस्थानं ज्योतिश्च परिभूः परितो
भूत्वा, परिग्रहीता सन् आ दिदम् द्युलोकं च एपि ग्रामोपि ॥ व्योमनः-विपूर्वकान् अवतेर्गत्य-
थात् भावे मनिन् ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या ऋष्ववीरस्य बृहत्तः पतिर्भूः ।

विश्वमाप्रा अन्तरिक्षं महित्वा सत्यमद्धा नकिरन्यस्त्वावान् ॥१३॥

त्वम् भुवः प्रतिमानम् पृथिव्याः ऋष्ववीरस्य बृहत्तः पतिः भूः
विश्वम् आ अप्राः अन्तरिक्षम् महित्वा सत्यम् अद्धा नकिः अन्यः
त्वावान् ॥

हे इन्द्र, त्वम् पृथिव्या विलीणायाः भूमेः प्रतिमानम् प्रतिमानभूतो भुवः भवसि । पूर्वस्या-
मृचि इन्द्रोजसः प्रतिमानं भूमिरित्युक्तं, अपुना भूमेः पृथिव्याः इन्द्र एव प्रतिमानमित्याह ।
अनेन भूलोकोऽचिन्त्यमहिमेति घोषितम् । ऋष्ववीरस्य ऋष्याः दर्शनीया इति सायणः, महान्तः
उत्कृष्टा वीरा देवा यस्य तस्य बृहत्तः प्रबृहत्स्य द्युलोकस्य पतिर्भूः पालको भवसि । तथा
अन्तरिक्षम् भूयो दिवश्च मध्ये स्थितं आकाशं विश्वम् सर्वमपि महित्वा तत्र महत्त्वेन सत्यं आप्राः
निययेन समनान् परितवानसि । त्वान् त्वत्तद्व्याः अन्यः कथित् नकिः नास्ति, अद्धा सत्यम् ॥
भुवः-भवनेर्लेटि स्तिप्यरागमः उवडादेशश्च । भूः-भवनेर्लुङ्, अडभाजः । अप्राः-प्रा पूरणे ।
महित्वा-चर्त्तापाया दादेशः । त्वान्-सादृश्यायै वतुप् ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

न यस्य द्यावापृथिवी अनु व्यचो न सिन्धवो रजसो अन्तमानशुः ।

नोत स्वर्गं मदे अस्य युध्यन्त एको अन्यच्चकृपे विश्वमानुपक् ॥१४॥

न यस्य द्यावापृथिवी इति अनु व्यचः न सिन्धवः रजसः अन्तम्
आनशुः न उत स्वष्टिम् मदे अस्य युध्यतः एकः अन्यत् चकृपे
विश्वम् आनुपक् ॥

यस्य इन्द्रस्य व्यचः व्यापनं द्यावापृथिवी द्यौश्च पृथिवी च न अनु न अन्वानशते, प्राप्तं
न प्रभवत इत्यर्थः रोदसी अतीत्य वर्तते हि इन्द्रस्य 'व्यचः' । तथा रजसः अन्तरिक्षस्योपरि
सिन्धवः स्पन्दमानाः आपः यस्येन्द्रस्य अन्तम् प्रभावस्य अवसानं न आनशुः न प्रापुः नाप्नु-
वन्तीत्यर्थः । उत अपि च मदे सोमपानजन्ये हर्षे सति, स्वष्टिम् इन्द्रस्य भूतवर्षणयुक्तां,
स्वीकृतेन्द्रस्य घृत्रं घृत्रेण, विभक्तिव्यत्ययः, युध्यतः युध्यमानस्य अस्य इन्द्रस्य तेजसोऽन्तं न
प्रापुर्घृत्रादयः । हे इन्द्र एकः अद्वितीयस्त्वं अन्यत् विश्वम् त्वद्व्यतिरिक्तं सर्वं भूतजातं आनुपक्
अनुक्रमेण सक्तं चकृपे कृतवानसि, सर्वस्यापि भूतजातस्य व्यवस्थां विधत्स इत्यर्थः ॥ व्यचः-
व्याप्यर्थ्याद् व्यचेरसुन् । आनशुः-व्यत्ययेन परस्मैपदम् । आनुपक्-अनुपूर्वात् पञ्च सक्ते
इत्यस्मात् किप्, अनोरकारस्य आकारश्छान्दसः ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

आर्चन्नत्र मरुतः सस्मिन्नाजौ विश्वे देवासो अमदन्नन् त्वा ।

वृत्रस्य यदृष्टिमता वधेन नि त्वमिन्द्र प्रत्यानं जघन्य ॥१५॥

आर्चन् अत्र मरुतः सस्मिन् आजौ विश्वे देवासः अमदन् अनु त्वा

वृत्रस्य यत् भृष्टिमता वधेन नि त्वम् इन्द्र प्रति आनम् जघन्य ॥

हे इन्द्र, अत्र अस्मिन् संग्रामे मरुतः त्वां आर्चन् अपूजयन् । सस्मिन् तस्मिन् आजौ संग्रामे
विश्वे देवासः सर्वेऽपि देवाः त्वा अनु अमदन् हर्षं त्वामनुसृत्य स्वयमपि अहृषयन् । हे इन्द्र,
त्वम् यत् यदा भृष्टिमता अग्निभिर्गुप्तेन वधेन हननसाधनेन वज्रेण घृत्रस्य असुरस्य आनम्
आननं प्रति निजघन्य नितरां ग्राहार्थीः, तदा मरुत आर्चन्निति संबन्धः ॥ आर्चन्-अर्चं पूजायां,
भौवादिकः, लङ् । सस्मिन्-तदोः स इति विधीयमानं सत्त्वं सप्तम्यामपि व्यत्ययेन द्रष्टव्यम् ।
आनम्-आननम्, अन प्राणने, वर्णलोपश्छान्दसः । जघन्य-हन्तेर्लिट् ॥

इति प्रथमस्य चतुर्थे अनुवंशो वर्गः.

दशमेऽनुवाके तृतीयं 'न्यू चि'ति एकादशर्चं सूक्तम् । दशम्येकादश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टाः
जगत्यः । सव्यं क्षपिरिन्द्रो देवता ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

न्यू १ पु वाचं प्र महे भरामहे गिर इन्द्राय सद्ने विवस्वतः ।
नू चिद्धि रत्नं ससत्तामिवाविदन्न दुष्टुतिर्द्विणोर्देयुं शस्यते ॥१॥
नि ऊम् इति सु वाचम् प्र महे भरामहे गिरः इन्द्राय सद्ने विवस्वतः
नु चित् हि रत्नम् ससत्ताम् इव अविदत् न दुःऽस्तुतिः द्विणःऽदेयुं
शस्यते ॥

महे महते इन्द्राय सु वाचम् शोभनां स्तुतिं नि प्र भरामहे नितरां प्रयुज्महे । उ पादपूरणः ।
कथं शोभनस्तुतिः ? आह—विवस्वतः प्रकाशमानस्य देवस्य सद्ने गृहे इन्द्राय गिरः स्तुतयः
प्रादुर्भवन्ति, तस्मात् स्तुतीनां शोभनत्वं सम्पद्यते । विवस्वान् द्यौं विश्रुतः । अत्र तु, मन्त्राणा-
माविर्भावः परमे व्योमनि तुरीये पदे प्रकाशमये स्थाने इति विवक्षा । 'विवस्वतः परिचरतो
यजमानस्य सद्ने यज्ञगृहे' इति वाङ्मपक्षीयाः । एवं स्तुतिभिः प्रयोधितो भगवानिन्द्रः नु चित्
क्षिप्रं हि पादपूरणः रत्नम् रमणीयं रतिशब्दव्यग्रहार्यं हर्षविशेषं अविदत् विन्दति । तत्र
दृष्टान्तः—सप्ततमिन यया स्वपतां वाज्येष्टारहितानां पुराणां अन्तरे 'रत्नं' रतिः सुगमा भवति,
तया यजमानलोचपरवशस्तेन्द्रस्य रतिः सुलभेत्यर्थः ॥ अत्र स्पृष्टार्थमाह सायणः 'रत्नं रमणीयं
अगुराणां धनं' इन्द्रः विन्दति 'यया स्वपतां पुराणां धनं चोरः क्षिप्रे लभते तद्वत्' इति ।
उभयोः पदयोरेवं भवति विशेषः । सुमानां यादृशी रतिः तादृशी रति लभत इन्द्रः इति
संस्मार्थः । सुमानां धनं चोर इवेन्द्रोऽगुराणां धनं लभत इति सायणीयोऽर्थः । तावान् सुष्टु ते
महिमा यावता रत्नपदवाच्यां रति लभत इन्द्रः, तां च रतिं दिन्यधनभृतां स यजमानाय घत्ते ।
स्तुनेर्दुष्टत्वे तया न प्रीणा भवन्ति शान्तारो देवाः, अत आह—दुःस्तुतिः दृष्टा अपर्माचीना स्तुतिः
द्विणोर्देयुं धनदातृषु न ग्रस्यते नाभिर्घोषने । तस्मात् सुवाचं विवस्वतः सद्ने प्रादुर्भूतां
प्रभारामहे ॥ महे—मह पूजार्था, किप्, अयना नहच्छन्दस्य अष्टोपः । मनत्रामिव—यसं सन्ने,
शत्रु । अविदत्—विद्वत् स्वामे, वर्तमाने दुष्ट । द्विणोर्देयुं—गतम् (१.१५.७) ॥

द्वितीयामृचमाह—

दुरो अश्वस्य दुर इन्द्र गोरेसि दुरो यवस्य वसुन इन्द्रपतिः ।
 शिक्षानरः प्रदिवो अकामकर्शनः सखा सखिभ्यस्तमिदं गृणीमसि ॥२॥
 दुरः अश्वस्य दुरः इन्द्र गोः असि दुरः यवस्य वसुनः इन्द्रः पतिः
 शिक्षाऽनरः प्रऽदिवः अकामऽकर्शनः सखा सखिभ्यः तम् इदम्
 गृणीमसि ॥

हे इन्द्र, त्वं अश्वस्य भोगसमर्थप्राणबलाद्युपलक्षणभूतस्य दुरः द्वाराणां विघटयिताऽसि ।
 दुरो दाता इति व्याचक्षाणः सायणः इदाब् दान इति धातोर्निष्पादयति महता क्लेशेन । अन्यत्र
 (६.३५.५) स एव “दुरो द्वाराणि विघटयन्” इति व्याचष्टे ‘दुरो दारयते’ निष्पादयति च ।
 एवमिहापि भवति । न केवलं अश्वस्य लाभाय तस्य द्वारं विदारयसि, उद्घाटयसि, किं तु गोः
 रश्मेः ज्ञानोपलक्षणस्य दुरः असि, तथा यवस्य सर्वधान्योपलक्षणभूतायाः अन्नमयसम्पदः दुरः
 असि । अपि च वसुनः सर्वसत्त्वात्मकस्य धनस्य इन्द्रः स्वामी पतिः पालकश्च । पुनः कीदृशः
 इन्द्रः ? शिक्षानरः शिक्षाया सर्वविधोपादानस्य नरः नेता, प्रदिवः प्रगता दिवः दिवसा यस्य स
 प्रवृद्धः पुराणः, अकामकर्शनः कामान् कर्शयति नाशयतीति कामकर्शनः न कामकर्शनः अकाम-
 कर्शनः यजमानामीष्टपूर्कः सखिभ्यः सखा ये देवानां सख्यं भजन्ते यजनादिना तेभ्यः मित्रम् ।
 एवंभूत इन्द्रः तम् प्रति इदम् स्तोत्रं गृणीमसि ब्रूमहे ॥ गृणीमसि—इदन्तो मसिरिति मसेरिकारः ॥

तृतीयामृचमाह—

शचीव इन्द्र पुरुकृत् द्युमत्तम् तवेदिदम्भितंश्चेकिते वसु ।
 अतः सङ्ग्रभ्याभिभूत आ भर मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः ॥३॥
 शचीऽवः इन्द्र पुरुऽकृत् द्युमत्तम् तव इत् इदम् अभितः चेकिते
 वसु अतः समऽग्रभ्यं अभिऽभूते आ भर मा त्वाऽयतः जरितुः कामम्
 ऊनयीः ॥

शचीवः, शक्तिमन् हे इन्द्र, पुरुकृत् बहुकर्मकारिन्, द्युमत्तम् अतिशयेन दीप्तिमन्, अभितः
 सर्वतः वर्तमानं वसु धनं सर्वसत्त्वात्मकं इदम् तवेत् तवैव तव स्वभूतमिति चेकिते ज्ञायतेऽस्माभि-

मिति शेषः । अतः 'यजमान' इति पूर्वो, जन्माद्यनुः मंगृम्य नमस्कृत्य गृह्णत्या अन्नघोषं ययु इति शेषः, आनर आनर । हे अभिभूते अभिममिताः शत्रूणां, न्यायाः न्यायान्मन इच्छन्तः, न्यन्यामस्य अग्निः श्रोतुः कान्तं अभिन्तां मा उन्नयीः परिदीप्तं मा क्षयीः ॥ घेदिने इत्यादयो गताः । उन्नयीः-शोभयः, उन्न परिहृते, चुरादिः, छान्दसः प्रयोगः ॥

वायुमीश्वरमाह—

गृभिर्गृभिः नृमनां गृभिरिन्दुभिर्निरुन्धानो अमन्ति गोभिर्गृभिनो ।
इन्द्रेण दस्युं दुरयन्त इन्दुभिर्गुतद्वेषसुः समिपा रभेमहि ॥४॥
गृभिः शुऽभिः शुऽमनाः गृभिः इन्दुऽभिः निऽरुन्धानः अमन्ति गोभिः
अश्विनो इन्द्रेण दस्युम् दुरयन्तः इन्दुऽभिः युतद्वेषसः सप्त इपा
रभेमहि ॥

हे इन्द्र, गृभिः अन्नामिदं पृष्ठंभिः दीर्घदैर्घ्यः गृभिः अभिपुनः इन्दुभिः गोमध प्रीतम्यं, जन्माकं अमन्ति (मन्त्राज्या मतिः पृथगे अमनिदाग्निद्रवमिति स्थूलार्थमर्थनाय) अग्नं निरुन्धानः निरतपणं गुमनाः शोभनमनाः भव । अमनिनिगोचने गाधनान्याह । गोभिः शानोप-
लक्षणः रश्मिमिः अधिना च प्राणयन्तोपलक्षण-अथयुक्तेन धनेन । अथ यजमानः 'धवः'
इन्द्रस्य इन्द्रापाप्यन्ते । यथात्रयं इन्द्रस्य प्रतिदानं गावः अध्यात्मकं धनं च । यजमानकृत-
दानैरिन्द्रस्य गुमनम्ये, इन्द्रस्य प्रतिदानेन प्रसादलक्षणगोधनेन भोगममधंप्राणक्रियोपलक्षणाद्येन
अज्ञानलक्षणदारिद्र्यनिवृत्तिश्च बोध्यं । अथ ययं इन्दुभिः गोमधं प्रीतेन इन्द्रेण महाधेन दस्युम्
उपलक्षयित्वा मयुरं दुरयन्तः हिमन्तः युतद्वेषसः पृथग्भूतशत्रूणाः भूत्वा इपा एषणावेगशक्त्या
संरभेमहि संरन्ध्या भवेम, संगच्छेमहि ॥ गुमनाः-शोभनं मनो यस्यामौ । निरुन्धानः-रक्षि-
आवरणे । अन्ये गताः ॥

पथमीश्वरमाह—

समिन्द्र राया समिपा रभेमहि सं वाजैभिः पुरुश्चन्द्रैरभिद्युभिः ।
सं देव्या प्रमत्या वीरशुष्मया गोअग्रयाश्वावत्या रभेमहि ॥५॥

सम् इन्द्र राया सम् इषा रमेमहि सम् वाजेभिः पुरुञ्चन्द्रैः अभिव्युग्मभिः
सम् देव्या प्रमत्या वीरशुष्मया गोअग्रया अश्वज्वत्या रमेमहि ॥

हे इन्द्र, राया धनेन वयं संरमेमहि संगच्छेमहि, तथा इषा एषणाशक्त्या सम् संरमेमहि ।
वाजेभिः बलसमृद्धिभिः सम् संरमेमहि । कीदृशैः वाजैः ? पुरुञ्चन्द्रैः पुरुषां वहनामाहादकैः
अभिव्युग्मभिः अभितो दीप्यमानैः । अपि च, देव्या द्योतमानया दिव्यया वा प्रमत्या प्रकृष्टया
बुद्ध्या त्वदीयया सम् रमेमहि संगच्छेमहि । कीदृश्या प्रमत्या ? वीरशुष्मया वीरं विक्रान्तं
शत्रुक्षेपणसमर्थं शुष्मं बलं यस्याः तथा गोअग्रया गावः ज्ञानप्रकाशलक्षणा रश्मयः अग्रे प्रमुखतः
यस्याः तथा अश्वावत्या अश्वैः प्राणबलोपलक्षणैरुपेतया, एवंभूतया प्रमत्या सङ्गच्छेमहि ॥

अत्र विचित्रं सायणीयम् । स्तोत्रभ्यो दानार्थं इन्द्रस्य प्रकृष्टायां मतौ गावः पशवः प्रमुखतः
तिष्ठन्ति किल, सा पुनः अथोपेता ! ऐन्द्री प्रमतिर्दिव्या, सा ज्ञानरश्मिप्रमुखा, भोगक्रियासमर्थ-
प्राणशक्तिसम्पन्ना चेति बोध्यम् । 'उत नो धियः गोअग्राः कर्त' (१.९०.५) अस्माकं धियः
चिद्रश्मिप्रमुखाः कुरुतेति प्रार्थयते गोतमः । 'ये स्तोत्रभ्यो गोअग्रामश्वपेशसमन्ने रातिमुपसृजन्ति
स्त्रयः' (२.१.१६) इत्यादावपि असदुक्तमर्थमन्तरा असंबद्धप्रलपितं स्यात् ॥ रायेत्यादयो गताः ।
अश्वावत्या-मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियेति मनुषि दीर्घत्वम् ॥

इति प्रथमतः ऋतुर्यं पञ्चदशो वर्यः

पृष्ठीमृचमाह—

ते त्वा मदां अमदन्तानि वृष्ण्या ते सोमांसो वृत्रहत्येषु सत्पते ।
यत्कारवे दशं वृत्राण्यप्रति वर्हिष्मते नि सहस्राणि वर्हयः ॥६॥

ते त्वा मदां अमदन् तानि वृष्ण्या ते सोमांसः वृत्रहत्येषु सत्पते
यत् कारवे दशं वृत्राणि अप्रति वर्हिष्मते नि सहस्राणि वर्हयः ॥

हे सत्पते सतः सर्वस्य पालक इन्द्र, वृत्रहत्येषु वृत्रवधेषु निमित्तभूतेषु ते पूर्वोक्ताः मदाः
मादकाः हर्षयितारस्तव सहचरा मरुतो वा त्वा त्वाम् अमदन् अमदयन् हर्षं प्रापयन् । तानि
प्रसिद्धानि वृष्ण्या वृष्ण्यानि वृष्णः सेचनसमर्थस्य तव योग्यानि स्तोत्राणि त्वा'ममदन्' । ते
प्रसिद्धाः सोमांसः सोमाश्च त्वा'ममदन्' । यत् यदा कारवे स्तुतिकर्त्रे वर्हिष्मते यज्ञवते यज-

मानाय दश सहस्राणि अपरिमितानि युत्राणि आवरकाणि प्रतिरोधकानि उपद्रवजातानि अप्रति
अप्रतिहतशक्ति यथा भवति तथा निवर्हयः न्यवधीः ॥ वर्हयः—वर्हयति हिंसाकर्मा, लङ्,
अडंभावश्चन्दसि ॥

सप्तमीमृचमाह—

युधा युधमुप घेदेपि धृष्णुया पुरा पुरं समिदं हंस्योर्जसा ।

नम्या यदिन्द्र सख्या परावर्ति निवर्हयो नमुचिं नाम मायिनम् ॥७॥

युधा युधम् उप घ इत् एपि धृष्णुया पुरा पुरम् सम इदम् हंसि
ओर्जसा नम्या यत् इन्द्र सख्या परावर्ति निवर्हयः नमुचिम् नाम
मायिनम् ॥

हे इन्द्र, धृष्णुया धर्षकः शत्रूणां, त्वं युधा युधेन संवर्द्धं युधम् युद्धं उप घेदेपि उप-
गच्छस्येव, य पादपूरणः, युद्धायुद्धमुपैष्येव, सर्वदा युद्धशीलोऽसि । पुरा पुरेण संवर्द्धं इदं पुरोवर्ति
पुरम् शत्रूणां नगरं ओजसा बलेन सहसि सम्यक् भिनत्सि विनाशयसि । हे इन्द्र, यत् यदा नम्या
नमनशीलेन शत्रोरुपरि पाते निमिचे सति इति बोध्यं, सख्या सहायभूतेन वज्रेण परावर्ति
दूरदेशे वर्तमानं नमुचिम् नाम नमुचिसंज्ञया प्रसिद्धं मायिनम् कपटप्रज्ञायुक्तं असुरं निवर्हयः
नितरां अहिंसीः ॥ नमुचिः—वृत्रवन्द्युरसुरः, न मृञ्चत्यप इति नमुचिर्धृत्र इवापां रोधक इति उच्यते ।
इन्द्रेण सह युद्धं न मृञ्चतीति नमुचिरिति सायणः । नब्राह्मणादित्यादिना नवः प्रकृतिभावः,
औणादिकः किप्रत्ययः । नम्या—यम प्रहृत्वे, औणादिक इन्प्रत्ययः, तृतीयाया व्यादेशः
टिलोपश्च । युधा—युध सम्प्रहारे, संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । अन्ये गताः ॥

अष्टमीमृचमाह—

त्वं करंजमुत पूर्णयं वधीस्तेजिष्ठयातिथिग्वस्य वर्तनी ।

त्वं शता वङ्गदस्याभिनत्पुरोऽनानुदः परिपूता ऋजिश्वना ॥८॥

त्वम् करंजम् उत पूर्णयम् वधीः तेजिष्ठया अतिथिग्वस्य वर्तनी त्वम्
शता वङ्गदस्य अभिनत् पुरः अननुदः परिपूताः ऋजिश्वना ॥

अस्यामृचि करञ्जः पर्णयः चङ्गुद इति असुरनामानि श्रूयन्ते, एषां अवयवार्यानुसारेण अर्थो निर्णेतुं न शक्यते प्रयोगवल्गुनतायाः । अन्यत्र (१०.४८.८) सकृत् 'पर्णयमे' 'करञ्जमे' इति इन्द्रविशेषणतया प्रयुक्तम्, चङ्गुदनाम अत्रैव भवति । तस्मादेतेषां वैशिष्ट्यमनिर्णीयं वक्तव्याख्यातव्या । अतिथिग्व-ऋजिधनौ व्याख्यातौ (१.५१.५) द्रष्टव्यौ ॥ हे इन्द्र, त्वं करञ्जम् असुरं उत अपि च पर्णयम् असुरं च अतिथिग्वस्य अतिथिभिर्गन्तव्यस्य यजमानस्य एतत्संज्ञकस्य वा तेजिष्ठया अतिशयेन तेजस्विन्या वर्तनी वर्तन्या वर्तयिष्या प्रेरयिष्या शक्या पथी अवधीः हतवानसि । अननुदः अनु पश्चात् घति स्रण्डयति शत्रूनि अतुदः अनुचरः नास्ति अतुदोऽस्येति अननुदः अनुचररहितः एक एव त्वम् ऋजिधना एतत्संज्ञकेन, प्रागुक्त-लक्षणेन भक्तेन परिभूताः परितः प्रेरिताः परिभूताः चङ्गुदस्य असुरस्य शता शतानि बहूनि पुरः पुराणि अभिनत् अभिनः व्यत्ययेन प्रथमपुरुषः ॥ तेजिष्ठया-तेजःशब्दान्मत्वर्थीयो विनिः, अतिशयनिके इष्टनि विन्मतोर्लुक् इति विनो लोपः टेलोपश्च । वर्तनी-वृत्त्यन्ते प्रेर्यन्तेऽनयेति वर्तनी, करणे न्युट्, विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अननुदः-दो अवखण्डने । परिभूताः-पू प्रेरणे ॥

नवमीमृचमाह—

त्वमेताञ्जनराज्ञो द्विर्दशावन्धुना सुश्रवसोपजग्मुषः ।

पष्टिं सहस्रां नवतिं नवं श्रुतो नि चक्रेण रथ्या दुष्पदावृणक् ॥९॥

त्वम् एतान् जनराज्ञः द्विः दशं अवन्धुना सुश्रवसा उपजग्मुषः
पष्टिम् सहस्रां नवतिम् नवं श्रुतः नि चक्रेण रथ्या दुःपदां अवृणक् ॥

हे इन्द्र, श्रुतः प्रसिद्धः त्वम् एतान् द्विर्दश विशतिसंख्याकान् अवन्धुना वन्धुरहितेन असहायेन सुश्रवसा शोभनदिव्यावेशश्रवणयुक्तेन भक्तेन यजमानेन युद्धार्थं उपजग्मुषः उपगतवतः जनराज्ञः अप्रीतदेवसत्ताकानां सामान्यपामरजनानां अधिपतीन् असुरप्रायान् असुरविभूतिभूतान् न्यवृणक् न्यवर्जयः । न केवलं तान्, तेपामनुचरानपीति तत्संख्यामाह । पष्टिम् सहस्रा सहस्राणां पष्टिं नवतिम् नव नवसंख्योत्तरां नवतिं ईदृक्संख्याकाननुचरांश्च अजैषीः । केन साधनेन ? दुष्पदा दुष्पदनेन दुर्गमेन रथ्या रथसंवन्धिना चक्रेण रथगतिसाधनभूतेन मुख्येनाङ्गेन ॥

इदमत्र अवधातव्यम् । ईदृश्यं क्रच आपाततो वृत्तान्तान्वाख्यानानीच लक्ष्मेरन् । तथापि रहस्यार्थलभायोपयुक्तं सुश्रवःशब्दश्रवणम् । तथा पष्टि-नवनवतिसंख्योदीरणेऽपि रहस्यमुप-

क्षिप्तम् । सुश्रवसमधिकृत्य प्रागुक्तम् (१.४९.२), दश-शत-सहस्रादिसंख्यानां किमपि पूर्णता-
द्योतकत्वं बोध्यम् । पूर्णतायाः किञ्चिद्भूतत्वं नम्रनयत्यादेः, एवं पदसंख्याया अपि सप्तोक्तत्वं, सप्त-
संख्या च विश्वसत्ताङ्गस्याविभागमूलभूततत्त्वबोधिनी । एवं द्विर्दशेत्यत्र द्विः द्विकुलः, सकृद् इति
ऊर्ध्वमारोहणे सकृदवरोहणे च विघ्नकरा आसुरविभगभृता दिव्यावेशसम्पन्नं पुरुषं यजमानं
'सुश्रवसं' बाधन्ते । अन्यच्च पाणिनवतिसंख्याविवरणं आर्षरहस्यज्ञानायचं इह दुरुहमिति एताव-
देवालम् ॥ जनराज्ञः—छन्दसि समासान्तविधिरनित्यः, अतो न टच् । रथ्या—रथ्येन, विभक्ते-
राकारः । दुष्पदा—दुष्पदेन, दुःखेन पत्तुं शक्यं दुष्पदं तेन, विभक्तेराकारः, पद गतौ, ईषद्-
दुःसुप्तिरिति खल्ल् । अष्टगङ्—वृजी दर्जने, लङ्मध्यमैकवचनम्, सिचो लोपः, कुत्वम् ॥

दशमीमृचमाह—

त्वमाविथ सुश्रवसं तत्रोतिभिस्तत्र ग्रामभिरिन्द्र तूर्वयाणम् ।

त्वमस्मै कुत्समतिथिग्वमायुं महे राज्ञे यूने अरन्धनायः ॥१०॥

त्वम् आविथ सुश्रवसम् तव ऊतिग्भिः तव ग्रामग्भिः इन्द्र तूर्वयाणम्
त्वम् अस्मै कुत्सम् अतिथिग्वम् आयुम् महे राज्ञे यूने अरन्धनायः ॥

हे इन्द्र, त्वम् तव ऊतिभिः त्वदीयभिः रक्षामिः सुश्रवसम् पूर्वोक्तं आविथ ररक्षिथ । तथा
तूर्वयाणम् जित्तरगमनं देवार्थं योद्वां एतत्संज्ञकं च तव ग्रामभिः त्वदीयैस्त्रायकैर्वलैः आविथ ।
त्वम् महे महते यूने तरुणाय यौवनसंपन्नाय अस्मै सुश्रवसे राज्ञे राजमानाय नृपाय वा, कुत्सम्
अतिथिग्वम् आयुम् एतान् उक्तस्वरूपलक्षणां (१.३३, १.५१.६, १.५३.८, १.१०.११,
१.३१.२) अरन्धनायः वरमानयः, रथ्यतिर्विशगमन इति यास्कः । कुत्सादीनाधिकृत्य प्रागुक्त-
मवधेयम् ॥ ग्रामभिः—त्रैङ् पालने, आदेच इत्यात्वं, आतो मनिन् । अरन्धनायः—रन्धनं वशी-
करणं, तत्करोतीति णिच् ॥

एकादशीमृचमाह—

य उहर्चीन्द्र देवगोपाः सखायस्ते शिवर्तमा अस्माम् ।

त्वां स्तोषाम् त्वया सुवीरा द्राघीय आयुः प्रतुरं दधानाः ॥११॥

ये उ॒तऽऋचिं इन्द्र दे॒वऽगोपाः सखायः ते शि॒वऽत॒माः अ॒साम॒ त्वाम्
स्तो॒पाम॒ त्वया सु॒वीराः द्राघी॑यः आयुः प्र॒त्तर॒म् द॒धानाः ॥

हे इन्द्र, उ॒द्यच्चि उ॒द्रता ऋक् स्तु॒तिलक्षणा यस्मिन् तस्मिन् उ॒दके॑ यज्ञस्यान्ते ये वयं दे॒वगोपाः
दे॒वाः गोपाः पालयि॑तारो वेपां ते, ते सखायः त्वदी॒यसखि॑चदत्यन्तं प्रियाः शि॒वत॒माः अति॑शयेन
कल्याणाः अ॒साम॒ अभू॑म । अथ, त्व॒या अ॒मासु॑ प्रीतेन त्वया सु॒वीराः शोभ॑नवीरपुरुषलालित-
वीर्यो॒पेताः द्राघी॑यः दीर्घ॒तरं प्र॒त्तर॒म् प्रकृ॑ष्टतरं च आयुः जीवि॑तं द॒धानाः धार॑यमाणाः सन्तः त्वाम्
भगव॑न्तं स्तो॒पाम॒ स्तना॑म ॥ अन्तर्यागस्याप॒साने तत्पर॑मपि दे॒वश॑क्ता दे॒वस॒खाः कल्या॑णतमाश्च
वयं वीर्य॑वत्तरा दीर्घ॒तरोत्कृ॑ष्टायुषः सन्तः हे भगव॑न्निन्द्र, तव भज॑काः स्यामेत्युक्तम् ॥ असाम-
अस भुवि, लुड्ये लोद । स्तो॒पाम-स्तौते॒लोद॑, छान्दसम् ॥

इति प्रथमस्व चतुर्थं चोदशो वर्गः

दशमेऽनुवाके 'मा न' इत्येकादशच चतुर्थं सूक्तम् । पृष्ठयष्टमीनवम्येकादश्यस्त्रिष्टुभः शिष्टाः
सप्त जगत्सु । सव्य ऋषिरिन्द्रो देवता ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

मा नो अ॒स्मिन्म॑घवन्पृ॒त्स्वंह॑सि न॒हि ते अ॒न्तः श॑र्वसः प॒रीण॑शे ।

अक्र॑न्दयो न॒द्यो ॥ रो॒रुव॑द्वना क॒था न क्षो॑णीभि॒यसा॒ समा॑रत ॥१॥

मा नः अ॒स्मिन् म॑घ॒ऽवन् पृ॒त्सु अ॑हंसि न॒हि ते अ॒न्तः श॑र्वसः प॒रि॒ऽन॑शे

अक्र॑न्दयः न॒द्यः रो॒रुव॑त् वना क॒था न क्षो॑णीः भि॒यसा॒ सम॑ आ॒रत॒ ॥

हे म॒घवन् इन्द्र, अ॒स्मिन् उप॑म्यिने अ॒हसि॑ दुरिते पृ॒त्सु पृ॒तना॑सु दुरितविजृम्भितेषु संग्रामेषु
नः अ॒मान् मा 'प्र॒क्षेप्सी॑रिति शेषः' इति सायणः, प्रक्षिप्य प्रचोद्य वा मा कृ॒या उपे॑क्षामिति
भा॒रः । दे॒वैरि॑मिः पापैः सह यु॒दाया॑स्मानप्रवर्तयन्ने॒व त्वं म॒हाग॑लः स॒नां जेतुं॑ प्रथुरसीत्यर्थः ।
अतो बलं वर्णयति । ते तत्र श॒रमः दी॒प्तस्य॑ बलस्य अ॒न्तः अ॒गमानं॑ प॒रिण॑शे परितो व्यापृतं
न॒हि न श॑म्यते, म॒र्योऽपि॑ शत्रुलो॒कः संभू॑य तत्र बलमतिक्रामितुं न प्रम॒र्यतीत्यर्थः । त्वं रो॒रुव॑त्
अत्य॑र्थं श॒ब्दं कृ॒ष्वन् न॒द्यः नदीः वना॑ वनानि च अक्र॑न्दयः श॒ब्दप॑सि, क्षो॒णीः पृथि॒व्यस्ति॑मः,
प्रयो लो॒का मि॒यमा॑ त्वद्भवेन क॒या कथं॑ न न॒मरा॒त् न म॒ह्यन्ते, प्रयो लो॒काश्च॑ मि॒या संग॑ताः,

विभ्यत्येवेत्यर्थः । अत्र 'नद्यो वना' इत्यादीनां रहस्यसङ्केतत्वं न भवति, इन्द्रवलमहिम्नो विवक्षितत्वात् । भीमासाढातः पवत इत्याद्युपनिषद्वाक्यानामेवञ्जातीयको वेदमन्त्रो मूलमिति ज्ञेयम् ॥ परीणशे-नशतिर्न्यासिकर्मा, कृत्यार्थे केनप्रत्ययः, संहितायां पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । रोखत्-रु शब्दे, यङ्लुगन्तः, लटः शतृ, शपो लुक्, अभ्यस्तात् शतुः तुम्प्रतिषेधः । अन्ये गताः ॥

द्वितीयामृचमाह—

अर्चां शक्ताय शाकिने शर्चीवते शृण्वन्तमिन्द्रं महयन्नभि ष्टुहि ।

यो धृष्णुना शर्वसा रोदसी उभे वृषा वृपत्वा वृपभो न्युजते ॥२॥

अर्चं शक्ताय शाकिने शर्चीवते शृण्वन्तम् इन्द्रम् महयन् अभि स्तुहि यः धृष्णुना शर्वसा रोदसी इति उभे इति वृषा वृपत्वा वृपभः निऽन्युजते ॥

अन्तरात्मन आमन्त्रणम्, अन्यस्य सख्युर्यजमानस्य वा । शाकिने शक्ताय शर्चीवते शक्तियुक्ताय, प्रज्ञावते वा, शक्ताय इन्द्राय अर्चं पूजां कुरु । शृण्वन्तम् स्तुतिमाकर्णयन्तं इन्द्रम् महयन् पूजयन् अमिषदुहि आभिमुख्येन स्तुहि । यः इन्द्रः धृष्णुना धर्षकेण शत्रूणां, शर्वसा बलेन उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ न्युजते नितरां प्रसाधयति स इन्द्रः वृषा वर्षिता अमीष्टानां ज्योतिर्वलैश्वर्यादीनां, वृपत्वा वृपत्वेन वर्षितभावेन यथोक्तवर्षणसामर्थ्येन वृपभः कीर्त्यते ॥ शाकिने-शक्तिः शाकः, शकल शक्तौ, भावे घञ्, मत्वर्थाय इनिः । अन्ये गताः ॥

तृतीयामृचमाह—

अर्चां दिवे वृहते शूप्यं वचः स्वक्षत्रं यस्य धृपतो धृपन्मनः ।

वृहच्छ्रवा असुरो वर्हणा कृतः पुरो हरिभ्यां वृपभो रथो हि पः ॥३॥

अर्चं दिवे वृहते शूप्यम् वचः स्वक्षत्रम् यस्य धृपतः धृपत् मनः

वृहत्श्रवाः असुरः वर्हणा कृतः पुरः हरिभ्याम् वृपभः रथः हि सः ॥

अत्रापि पूर्ववदामन्त्रणम् । वृहते दिवे महते दीप्ताय, वृहच्छ्रवाज्यद्युपदार्थभूताय वा इन्द्राय शूप्यम् शर्षं मुषं तत्र साधु, मुखकरमित्यर्थः तादृशं वचः स्तोत्रलक्षणं अर्चं उच्चारय ।

यस्य इन्द्रस्य धृपतः धर्षयतः असुरान्, मनः स्वक्षत्रम् स्वभूतवलवत् धृपत् धृष्टं भवति । सः हि स हि स खल्विन्द्रः बृहच्छ्रवाः बृहत् महत् श्रवः श्रवणं यशो वा यस्य सः, असुरः बलवान्, निरसिता शत्रूणां, वर्हणा वर्हणाः, निर्वहयिता शत्रूणां, हरिम्याम् असिद्वाभ्यां अश्वाभ्यां पुरस्कृतः पूजितः धृपमः वर्षिता रथः रंहणशीलः वेगवान् ॥ धृपतः—व्यत्ययेन शः । वर्हणा—सुपां सुछुगिति विभक्तेराकारः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

त्वं दिवो बृहत्तः सानु कोपयोऽव त्मना धृपता शम्बरं भिनत् ।
यन्मायिनो ब्रन्दिनो मन्दिना धृपच्छितां गर्भस्तिमशनिं पृतन्यसि ॥४॥
त्वम् दिवः बृहत्तः सानु कोपयः अव त्मना धृपता शम्बरम् भिनत् यत्
मायिनः ब्रन्दिनः मन्दिना धृपत् शिताम् गर्भस्तिम् अशनिम् पृतन्यसि ॥

हे इन्द्र, त्वम् बृहत्तः महत्तः दिवः द्युलोकस्य सानु उन्नतं स्थानं कोपयः अरुम्पयः । धृपता धर्षयित्रा शत्रूणां, त्मना आत्मना स्वयमेव शम्बरम् असुरम् (उक्तम् १.५१.६) अगमिनत् अवधीः । यत् यदा ब्रन्दिनः बृन्दवतः समूहभूत-असुरसंघयुक्तान् मायिनः मायाविनः असुरान् प्रति, तान् जेतुमित्यर्थः, मन्दिना मदयित्रा सोमेन धृपत् प्रागल्भ्यं प्राप्तस्त्वं शिताम् निशितां तीक्ष्णीकृतां गर्भस्तिम् घृणि रश्मि तद्वतीमित्यर्थः अशनिम् वज्रं पृतन्यसि पृतनारूपेणेच्छसि, मायिनो जेतुं निशितकिरणधारयुक्तं वज्रं प्रेरयसीत्यर्थः ॥ कोपयः—कुप कोपे, प्यन्ताहङ्, अङभाजः । त्मना—मन्त्रेषु आकारलोपः । धृपत्—अन्तर्भावित्यर्थः, व्यत्ययेन शः, शतरि लुभभावश्छान्दसः । शिताम्—शो तनूकरणे, अस्मानिष्टा । पृतन्यसि—पृतनामात्मन इच्छसीति क्यच् । ब्रन्दिनः—अनगगतो घातुः, मृदुमावार्थको घातुरिति यास्कः, सायणस्तु समूहपर्यायबृन्दशब्द एव ब्रन्दशब्द इति व्याचष्टे । तत्कालोपयुक्तोऽयमेवार्थोऽत्र गृहीतः । बृन्दं बृन्दं इति उभययाप्युच्चारणे साधुत्वं वयपोरभेदादिति बोध्यम् ॥

पञ्चमीमृचमाह—

नि यद्वृणाक्षि श्वसनस्य मूर्धनि शुष्णस्य चिद्ब्रन्दिनो रोरुवृन्दना ।
प्राचीनेन मनसा वर्हणावता यदद्या चित्कृणवः कस्त्वा परि ॥५॥

नि यत् वृणाक्षिं श्वसनस्य मूर्धनिं शुष्णस्य चित् ब्रन्दिनः रोरुवत्
वना प्राचीनेन मनसा वर्हणाऽवता यत् अद्य चित् कृणवः कः त्वा परिं ॥

हे इन्द्र, त्वं रोरुवत् शब्दयन् श्वसनस्य वायोः मध्यमस्थानस्य सर्वजीवनधारणादिक्रिया-
धारभूतस्य जगत्प्रागस्य (पिण्डाण्डे च समन्वयो बोध्यः) मूर्धनि शिरसि ऊर्ध्वदेशे वना वन-
नीयानि संभजनीयानि उदकानि सुखमयीरप इत्यर्थः यत् यस्मात् निवृणाक्षि आवर्जयसि । तथा
ब्रन्दिनः समूहवतः सहायभूतबन्धुबृन्दयुक्तस्य शुष्णस्य चित् सर्वानन्दरसशोषणशीलस्य तापयितु-
रसुरस्यापि 'मूर्धनि नि वृणाक्षि' । प्राणवायोरूर्ध्वस्थाने मूले वनशब्दवाच्यरसावर्जनेन दिव्यभोग-
क्रियादिशक्तिसम्पन्नो भवति प्राणवान् यजमानलोकः । शुष्णस्योपरि तथा आवर्जनात् स
शुष्णत्वमेवोद्भति शमितः शान्तः शून्य एव भवति, रसाद्रतया यजमानलोक आनन्दीभवति ।
ईदृशं महत् कृत्यं बहोः कालात्करोति भगवानिन्द्रः, अद्यापि करोत्येव । तस्मादस्मिन् कर्मणि
तस्योपरि न कोऽपि वर्तत इत्याह । हे इन्द्र, प्राचीनेन प्रकर्षेण अञ्चता गच्छता, प्रकृष्टगमनेन,
बहोः कालात् स्थितेन पुराणेन वा, वर्हणावता समृद्धियुक्तेन मनसा अनुग्रहधियेत्यर्थः, यत्
यस्मात् त्वं अद्य चित् इदानीमपि कृणवः कुरुपे उक्तप्रकारेण, तस्मात् कः त्वा त्वां परि तवोपरि
वर्तते, न कोपीत्यर्थः ॥ वर्हणावता-वर्हणा हिंसायामपि वर्तते, अत्र तु न, बृह बृद्धौ इत्यस्य
भावे औणादिको युप्रत्ययः, तस्मान्मत्वर्थीयः वतुप् । 'वर्हणावत्' (३.३९.८) इत्यत्र सायण
एवैवम् ॥

इति प्रथमस्य चतुर्थे सप्तदशो वर्गः

पृथीमृचमाह—

त्वमोविथ नर्यै तुर्वशं यदु त्वं तुर्वीतिं वय्यै शतक्रतो ।

त्वं रथमेतशं कृत्व्ये धने त्वं पुरं नवतिं दम्भयो नवं ॥६॥

त्वम् आविथ नर्यम् तुर्वशम् यदुम् त्वम् तुर्वीतिम् वय्यम् शतक्रतो
इति शतऽक्रतो त्वम् रथम् एतशम् कृत्व्ये धने त्वम् पुरः नवतिम्
दम्भयः नवं ॥

हे इन्द्र, त्वम् नर्यादीन् तत्त्वविशेषनिदर्शनप्रतिष्ठाभूतान् पुरुषान्, नर्यम् तुर्वशम् यदुम्

त्रीन् एतान् आविश्य रक्षिष्य । तथा त्वम् तुर्वीतिम् एतत्संज्ञया प्रतिष्ठितं वयम् च आविष्य ।
हे शतक्रतो बहुकर्मन् त्वम् रथम् कृत्ये कर्तव्ये सम्पादयितव्ये धने निमित्तभूते सति, रथसंज्ञकं
एतश्चम् एतशसंज्ञकं च आविष्य । उक्तानां राज्ञां रथं 'एतशं' अथं च आविष्येति सायणः । त्वम्
नवति नव नवोत्तरनवतिसंख्याकाः पुरः पुराणि असुराणामिति शेषः, शम्बरस्येति सायणः;
दम्भयः घ्यनाशयः ॥ कृत्ये-कर्तव्ये इति शब्दस्यास्य वर्णविकारः पृषोदरादित्वात् ॥ अयं
नर्यादयो व्याख्यातव्याः । नर्यः नराणां हितः । तुर्वश-तुर्वीतिशब्दौ तूर्वयाणवत् जयशीलता-
द्योतकौ । वयः ततस्य यजनस्य अङ्गभूततन्तुसन्तानकुशलः । रथः रंहणशीलः । एतशः एते-
र्गच्छत्यर्थात् तशन्प्रत्ययः । यदुः दुरूहो भवति ॥

सप्तमीसूचमाह—

स घा राजा सत्पतिः शूशुवजनो रातऽहव्यः प्रति यः शासमिन्वति ।
उक्था वा यो अभिगृणाति राधसा दानुरस्मा उपरा पिन्वते दिवः ॥७॥
सः घ राजा सत्पतिः शूशुवत् जनः रातऽहव्यः प्रति यः शासम् इन्वति
उक्था वा यः अभिगृणाति राधसा दानुः अस्मै उपरा पिन्वते दिवः ॥

स घ जनः स खलु जातः यजमानः राजा राजमानः सन् सत्पतिः सतां सृष्टौ प्राप्तसत्ताकानां
सर्वेषां भूतानां पतिः पालयिता भूत्वा शूशुवत् वर्धते, आत्मानं वर्धयतीति वा । यः इन्द्रं प्रति
रातहव्यः दत्तहव्यः सन् शासम् अनुशासनं इन्द्रकर्तृकं इन्वति व्याप्नोति, यः इन्द्राय स्वयं स्वीयं
च दत्त्वा तस्य शासने स्थितः सर्वथा तदनुशासनान्नान्यदाचरति, सर्वदा सर्वत्र च तदनुशासन-
मेव व्याप्य जीवति, स भक्तो यजमानः सुकृती स्वात्मानं वर्धयन् स्वयं वर्धमानो वा राजा
सत्पतिश्च भवति, इन्द्रस्य अनुग्रहात् आज्ञाकारित्वात् अत एव तेन सह युक्तत्वाच्चेति भावः ।
इन्द्रशासनानुष्ठानफलमुक्त्वा इन्द्रस्तुतिफलमाह । यः स्तोता राधसा धनभूतेन साधनसामर्थ्येन
करणेन उक्था वा उक्त्यानि स्तोत्राणि वा अभिगृणाति इन्द्रस्याभिमुखीकरणाय शंसति, अस्मै
स्तोत्रे दानुः दाता इन्द्रः उपरा (उपरान् मेघान् उपरो मेघनामेति बाष्पक्षीयाः) उपरि वर्त-
मानानि तेजोबलभोगैश्वर्यादीनि दिवः घुलोकात् पिन्वते पिन्वति वर्षति, अत्र स्तुतिशंसनं न
केवलं वाचा निरूपाते, 'शधसेति' करणस्योक्तिरवशेया ॥ घ-संहितायां दीर्घः । शूशुवत्-दुओधि
गतिरुदयोः, ण्यन्नाद्वर्तमाने लुङ्, अन्यथा छान्दसम् । शासम्-शासु अनुशिष्टौ, भावे घञ् ।

इन्वति-इवि व्याप्तौ । उपरा-सुपां सुलुगिति शसः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । पिन्वते-पिवि सेचने,
व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

अष्टमीसूचमाह—

असंमं क्षत्रमसंमा मनीपा प्र सोमपा अपसा सन्तु नेमे ।

ये त इन्द्र ददुषो वर्धयन्ति महि क्षत्रं स्थविरं वृष्ण्यं च ॥८॥

असंमम् क्षत्रम् असंमा मनीपा प्र सोमपाः अपसा सन्तु नेमे ये ते
इन्द्र ददुषः वर्धयन्ति महि क्षत्रम् स्थविरम् वृष्ण्यम् च ॥

क्षत्रम् इन्द्रस्य बलं असंमम् न केनापि तुल्यं, मनीपा तस्य बुद्धिः असंमा न कस्यापि
बुद्ध्या समाना, बलं सर्वाधिकं बुद्धिश्च सर्वाधिका । नेमे 'नेम इति सर्वनामशब्द एतच्छब्द-
समानार्थ' इति सायणः, संदिग्धोऽयमर्थः । नेम इत्यर्धवाची, तथा 'नेमे देवा नेमेऽसुराः'
(निरुक्तम् ३.२०) इत्यत्र 'अर्धतो देवा अर्धतोऽसुरा आसन्' इति दुर्गव्याख्या । एवमत्रापि अर्धतः
सोमपाः प्रकृष्टाः पूर्णाः सोमपा भवन्त्वित्युक्तम् । तस्मान्नेमे सोमपाः अममग्रसोमपायिनो
यजमानाः अपसा कर्मणा प्र सन्तु प्रकृष्टाः प्रवृद्धा वा भवन्तु संपूर्णसोमपानेनेति भावः । हे इन्द्र,
ये ददुषः ददिव्रांसः दत्तवन्तो यजमानाः ते तव महि महत् क्षत्रम् बलं स्थविरम् स्थूलं प्रवृद्धं
वृष्ण्यम् वृषत्वम् च अभीष्टतेजोबलादिवर्षणलक्षणं वर्धयन्ति ते नेमे सोमपाः प्र सन्तु इति
संबन्धः ॥ नेमे-सर्वनामत्वात् असः शीभावे गुणः । ददुषः-ददातेर्लिटः कसुः, जसो व्यत्ययेन
शसदेशः । स्थविरम्-तिष्ठतेः किरच्प्रत्ययान्तनिपातः ॥

नवमीसूचमाह—

तुभ्येदेते बहुला अद्रिदुग्धाश्चमुषदश्चमसा इन्द्रपानाः ।

व्यंशुहि तर्पया काममेपामथा मनो वसुदेयाय कृष्व ॥९॥

तुभ्य इत् एते बहुलाः अद्रिदुग्धाः चमुऽसदः चमसाः इन्द्रपानाः
वि अश्वहि तर्पय कामम् एषाम् अर्थ मनः वसुदेयाय कृष्व ॥

तुभ्य इत् तुभ्यमेव एते चमसाः सोमाः सम्पादिताः । कीदृशाः ? बहुलाः प्रभृताः अद्रि-
दुग्धाः प्राग्भिरभिपुताः बहिर्यागे ग्राता पापाणो भवति, तथा तात्पर्यनिर्कर्षणाय अत्राश्वप्रदाः

शब्दाः मन्त्रदृष्टिषु अस्थिताः, ऋषीणां वरिन्तश्च उभयथाप्यभिमतार्था एते बोध्याः, प्रधानो भानस्तु रहस्यार्थगम्यः, स च सङ्केतविवरणाय च इति स्मारयामः । 'यत्र ग्रावे'ति (१.२७) सूक्ते सोमामिषपापाणादिस्वरूपं प्रतिपादितम्, अतो नेह विस्तर इष्यते । अद्रिः परितः सर्वोऽपि जडः तत्र निलीनोऽन्तर्भूतः सोमः दुग्धोऽभिपुतो भजति । पुनः कीदृशाः? चमूपदः चमूप भक्षणपात्रेषु चमसेषु सीदन्तीति चमूपदः, इन्द्रपानाः इन्द्रस्य पानार्थाः । हे इन्द्र, त्वं तान् व्यश्नुहि व्यानुहि, स्वीडुरु, ततः, एषाम् त्वदीयानां कामम् अभिलाषं तर्पय परय, अथ अनन्तर वसुदेवाय असम्यं अभिमतधनदानाय मनः कृप्य कुरुष्व । तुभ्य-छान्दसो मलोपः । चमसाः-चम्यन्ते भक्ष्यन्त इति चमसाः सोमाः । इन्द्रपानाः-पितृतेः कर्मणि न्युट् । वसुदेवाय-ददातेभवि यत् । कृप्य-डुकृन् करणे, बहुलं छन्दसीति विवरणस्य लुक् ॥

दशमीसूचमाह—

अपामतिष्ठद्धरुणह्वरं तमोऽन्तर्वृत्रस्य जठरेषु पर्वतः ।

अभीमिन्द्रो नद्यो वृत्रिणा हिता विश्वा अनुष्टाः प्रवणेषु जिघ्रते ॥१०॥

अपाम् अतिष्ठत् धरुणोऽह्वरम् तमः अन्तः वृत्रस्य जठरेषु पर्वतः अभि ईम् इन्द्रः नद्यः वृत्रिणा हिताः विश्वाः अनुऽस्थाः प्रवणेषु जिघ्रते ॥

अपाम् धरुणह्वरम् धारानिरोधकं तमः अन्धकार अतिष्ठत् स्थितमभूत् । कथं अपां धाराः तमसा निरोद्धुं शक्याः? तेजसः प्रतिद्वन्द्वि हि तमः अद्रव्यम् । तत् द्रव्यभूताना आप्यधाराणां निरोधकं चेत्, किमपि घनं द्रव्यं स्यात् तमः, अपां धाराश्च तमःप्रतिद्वन्द्विभूतास्तेजोवाहिन्यः स्युः । अत एव अपां सङ्केतरूपत्वान्म्युपगमे तात्पर्यं नोपपद्यत इति श्रूमः । उक्तोऽर्थः स्पष्टीक्रियते । वृत्रस्य आग्रीतुः त्रैलोक्यस्य जठरेषु उदरेषु अन्तरेषु अन्तः मध्ये पर्वतः मेघालयः अपामारकः, जडघनं तमः स्थितमित्यर्थः । ईम् इमाः नद्यः अपः वृत्रिणा हिताः आवरणेण वृत्रेण निहिताः पिहिता वा विस्थाः सर्गाश्च अनुष्टाः अनुक्रमेण तिष्ठन्तीः, परितः पर्वतान् उपर्युपरि बहुमानुषुतः, तदनुरोवेन आपश्च अनुक्रमत्यः तस्मादनुष्टा इत्युक्तम् । एवंभूताः अपः इन्द्रः वृत्रहा प्रणेषु जिघ्रप्रदेशेषु अभि जिघ्रते अभिगमयति । तस्मादस्माभिः प्रतिपादित-लभ्याना अपां दृष्टिः ॥ अनुष्टाः-आतथोपसर्गे इति तिष्ठतेः कप्रत्ययः, उपसर्गात् मुनोतीति पत्वम् । जिघ्रते-हन्तेर्गत्यर्थात् व्यत्ययेनात्मनेपदम्, शप श्युः अभ्यासस्य इत्वं च छान्दसे ॥

एकादशीमृचमाह—

स शेवृधमधि धा युन्नमस्मे महि क्षत्रं जनापाळिन्द्र तव्यम् ।

रक्षां च नो मघोनः पाहि सुरीत्राये च नः स्वपत्या इपे धाः ॥११॥

सः शेवृधम् अधि धाः युन्नम् अस्मे इति महि क्षत्रम् जनापाद् इन्द्र
तव्यम् रक्षं च नः मघोनः पाहि सुरीन् राये च नः सुअपत्यै इपे धाः ॥

हे इन्द्र, सः स त्वं अस्मे अस्मात्तु युन्नम् दीप्तिं प्रकाशं, यश इत्येके अधिधाः अधिनिधेहि ।
कीदृशम्? शेवृधम् शम् शान्त्यात्मकं सुखं शे तत्र वर्धमानम्, शान्तिमुखे सति यद्वर्धते तद्
युन्नं निधेहीति भावः । तथा महि महत् जनापाद् जनानां शत्रूणां साहयितु अभिविदु तव्यम्
प्रवृद्धं क्षत्रम् बलं अधिधाः । किञ्च, हे इन्द्र, नः अस्मान् मघोनः धनवतः कृत्वा रक्ष च पालय
च । अस्मान् सुरीन् विदुषः कृत्वा पाहि रक्ष । राये च धनाय च स्वपत्यै स्वपत्यायै शोभन-
कर्मरूपमन्तित्युक्त्यै इपे एषणायै, प्रेरणाशक्त्यै, नः अस्मान् धाः धारय ॥ तव्यम्-तवति-
वृद्धयर्थः, सौत्रो धातुः, अचो यदिति यत्प्रत्ययः । स्वपत्यै-स्वपत्यायै, याटागमाभावः छान्दसः ॥

इति प्रथमतः चतुर्थेऽष्टादशो वगः

दशमेऽनुवाके दिवश्चिदस्येति पञ्चमं अष्टचं सूक्तम् । सव्य ऋषिः इन्द्रो देवता जगती छन्दः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

दिवश्चिदस्य वरिमा वि पंप्रथ इन्द्रं न मृहा पृथिवी च न प्रति ।

भीमस्तुविष्माञ्चर्पणिभ्य आतपः शिशीति वज्रं तेजसे न वंसंगः ॥१॥

दिवः चित् अस्य वरिमा वि पंप्रथे इन्द्रम् न मृहा पृथिवी च न प्रति
भीमः तुविष्मान् चर्पणिभ्यः आतपः शिशीति वज्रम् तेजसे न वंसंगः ॥

अस्य इन्द्रस्य वरिमा उरुत्वं विपुलता दिवश्चित् द्युलोकादपि वि पंप्रथे विशेषेण विस्तीर्णो
भवति । पृथिवी च न पृथिव्यापि मृहा महिम्ना इन्द्रम् न प्रति इन्द्रस्य प्रतिः प्रतिनिधिर्न भवति,
दिवो गीयान् पृथिव्याद्याधिक इत्यर्थः । भीमः मयंकुः शत्रूणां तुविष्मान् बलवान् चर्पणिभ्यः
द्रष्टृणां मनुष्याणां स्तोत्राणामिति यावत्, तेषां अनुग्रहाय आतपः आ समन्तात् शत्रून् तपति,
तापकारी । तेजसे वैश्व्याय वज्रम् आयुधं शिशीति तीक्ष्णीकरोति । दृष्टान्तः-वंसगो न यथा

वृषभः युद्धाय स्वमृद्धे तीक्ष्णीकरोति तद्वत् ॥ पप्रथे-प्रथ प्रख्याने । महा-महिम्ना, वर्णलोप-
 श्चान्दसः । प्रति-प्रतिः प्रतिनिधौ, कर्मप्रवचनीयत्वम् । भीमः-भियः पुग्वेति मक्षप्रत्ययः ।
 शिशिंते-शो तन्करणे, व्यत्ययेन विकरणस्य श्लुः, आत्मनेपदं च । वंसगः-वन पण संभक्तौ,
 अस्मादौणादिकः सप्रत्ययः, वंसं वननीपं गच्छतीति वंसगः ॥

द्वितीयामृचमाह—

सो अर्णवो न नद्यः समुद्रियः प्रति गृभ्णाति विश्रिता वरीमभिः ।
 इन्द्रः सोमस्य पीतये वृषायते सनात्स युध्म ओजसा पनस्यते ॥२॥
 सः अर्णवः न नद्यः समुद्रियः प्रति गृभ्णाति विश्रिताः वरीमभिः
 इन्द्रः सोमस्य पीतये वृषायते सनात् सः युध्मः ओजसा पनस्यते ॥

सः इन्द्रः, समुद्रियः समुद्रे अखण्ड-अनवधिरुसत्तनिधौ भवः, तस्मात् वरीमभिः उरुत्वैः
 विस्तीर्णः स्वविभवैः विश्रिताः वितत्य गताः, व्याप्ताः अपृच्छन्दलक्षिताः तेजोबलादिवाहिनीः
 शक्तीः प्रति गृभ्णाति स्वीकरोति । तत्र दृष्टान्तः-अर्णवो न नद्यः समुद्रः अपां राशिः यथा
 नदीरपः स्वीकरोति तद्वत् । दृष्टान्तद्योतितोऽर्थविशेषः सर्वोऽपि धीमद्विरूढः, विस्तर इह मा भूत् ।
 इन्द्रः सोमस्य पीतये सोमपानाय वृषायते वृष इवाचरति, हर्षयुक्तो वर्पतीति भावः । उक्त-
 लक्षणानामपां परिग्रहीता अपां राशिरिवेन्द्रः ताः शक्तीर्वर्पति यजमानाय सोमकामः । तेन
 शक्तो भूत्वा भक्तो यजमानः सोमं मुनोति । सोमस्वीकरणादिन्द्र ओजस्वी योद्धा यजमानस्तुत्यहः
 स्तुतिमिच्छति, स्तुत्या हि देवता वर्धते । तदाह, सः इन्द्रः सनात् चिरात् युध्मः योद्धा
 ओजसा बलेन स्तोत्रार्हतालक्षणेन पनस्यते पनस्यति स्तोत्रमिच्छति ॥ पनधातुः स्तुत्यर्थे प्रसिद्ध
 इति न संशयः । अपि तु कर्मसामर्थ्ये, बलिष्ठक्रियायां वा वर्तते । प्राचीनभाषान्तरीयक्रियार्थरू-
 पशब्दानां परीक्षणनेदमुच्यते । अरविन्दश्रीचरणानामाशयोऽयम् । तथा 'पनिष्टम्' 'पनीयसी'
 (३.१.१३, ५.६.४) इत्यादिस्थलेषु उपपत्तिं च पश्यामः । एवं चेत् 'ओजसा पनस्यते' बलेन
 महत्कर्म कर्तुमिच्छतीति तात्पर्यमुपपन्नम् भवति ॥

अर्णवः-अर्णसो लोपधेवि मत्वर्थायो वप्रत्ययः सलोपश्च । समुद्रियः-मनार्थे वप्रत्ययः ।
 गृभ्णाति-दृष्टोर्भ इति भत्त्यम् । वृषायते-वर्तुः क्यङ् सलोपश्च, अकृत्सावधातुकयोरिति दीर्घः ।
 युध्मः-युध संप्रहारे, अस्मात् मङ् । पनस्यते-व्यत्ययेनान्मनेपदम् ॥

तृतीयामृचमाह—

त्वं तमिन्द्र पर्वतं न भोजसे महो नृम्णस्य धर्मणामिरज्यसि ।

प्र वीर्येण देवतातिं चेकिते विश्वस्मा उग्रः कर्मणे पुरोहितः ॥३॥

त्वम् तम् इन्द्र पर्वतम् न भोजसे महः नृम्णस्य धर्मणाम् इरज्यसि

प्र वीर्येण देवतां अतिं चेकिते विश्वस्मै उग्रः कर्मणे पुरोहितः ॥

हे इन्द्र, त्वम् भोजसे भोजनाय, त्वदीयभोगाय तम् पूर्वोक्तं पर्वतम् न पर्वतन्तं अपामावरकं मेघशब्दप्रतीतिं नाकार्षीः, यजमानलोकस्योपभोगाय हि अपां वृष्टिः, अपामाश्रयः पर्वतश्च भवति । तथा महः महतः नृम्णस्य वलस्य धर्मणां धारयितृणां देवानां यजमानानां वा इरज्यसि ईशिपे । स इन्द्रः देवता देवः वीर्येण अति अतिशयितः प्रचेकिते प्रकर्षेण ज्ञातो भवत्यस्माभिः । स च उग्रः उद्गूर्णः इन्द्रः विश्वस्मै कर्मणे सर्वविधाय यजमानलोकस्य विपनिवृत्तिसंपत्प्राप्तिसाधन-भूताय वृत्रवधादिरूपाय कर्मणे पुरोहितः देवेभिः स्वेषां पुरस्तात् ग्रामुख्येन स्थापितः ॥ धर्मणाम्-वृष्ट्यु धारणे, कर्तरि मनिन् । इरज्यसि-ऐश्वर्यकर्मा । देवता-देव एव देवता, स्वार्थे तल् ॥

चतुर्थीमृचमाह—

स इद्वने नमस्युभिर्वचस्यते चारु जनेषु प्रव्रुवाण इन्द्रियम् ।

वृषा छन्दुर्भवति हर्यतो वृषा क्षेमेण धेनां मघवा यदिन्वति ॥४॥

सः इत् वने नमस्युग्भिः वचस्यते चारु जनेषु प्रव्रुवाणः इन्द्रियं वृषा छन्दुः भवति हर्यतः वृषा क्षेमेण धेनाम् मघवा यत् इन्वति ॥

स इत् स एवेन्द्रः वने वननीये संभजनीये, सुखे आनन्दमये स्थाने इति यावत्, रहस्याध-मरणौ वनशब्दो भूहे अरण्ये वा कचिद्वर्तमानोऽपि भोग्यं भजनीयं सुखं आनन्दं प्रतिपादयति, अयमर्थ उपनिषत्सु च 'तद्वनमित्यादौ लक्ष्यते । नमस्युभिः पूजयिषुभिः स्तोत्रभिः वचस्यते वचस्यति वच इच्छति, वननीये एकान्ते सुखे इन्द्र ऋषिभिः सह संभाषणे, नैष्ठिकानामन्तर्यामि-पराणां पक्षेणां देवताभिः सह रहसि व्यवहारः प्रसिद्धः । अपि च स स्पष्टीक्रियते । न इन्द्रः जनेषु आत्मीयेषु यजमानेषु इन्द्रियम् स्वीयं लिङ्गादिकं रहस्यं तच्च प्रव्रुवाणः प्रकाशयन् चारु

रमणीयं यथा तथा वर्तते । चाविति प्रबुविक्रियाविशेषणं वा । किं च, स वृषा कामानां वर्षकः
 हर्यतः देवान् कामयमानस्य, हर्यतिः कान्त्यर्थः, यजमानस्येत्यर्थः छन्दुः उपच्छन्दयिता प्रीणयिता
 भवति, यत् यदा मघवा घनवान् वृषा वर्षक इन्द्रः क्षेमेण कल्याणेन मनसा युक्तां धेनाम् वाचं
 इन्वति प्रेरयति, यदा इन्द्र एव यजमाने वाचं स्तोत्रलक्षणां प्रेरयति, तदा स छन्दुर्हर्यत इति
 संबन्धः । सायणस्त्वेवम्—यत् यदा क्षेमेण रक्षणेनेन्द्रकृतेन युक्तां धेनां वाचं वृषा हविषां वर्षकः
 मघवा आढ्यो यजमानः इन्वति प्रेरयतीति व्याचष्टे ॥ नमस्तुभिः—नमो वरिव इति पूजार्थं
 वयच् । वचस्यने—वच इच्छति, व्यत्ययेनात्मनेपदम् । इन्द्रियम्—इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्ट-
 मित्यादिषु, इन्द्रशब्दात् घच्प्रत्ययः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

स इन्महानि समिथानि मज्मना कृणोति युध्म ओजसा जनैभ्यः ।
 अधा चन श्रद्धति त्विपीमत् इन्द्राय वज्रं निघनिघ्नते वधम् ॥५॥
 सः इत् महानि सम्इथानि मज्मना कृणोति युध्मः ओजसा जनैभ्यः
 अधं चन श्रत् दधति त्विपिंमते इन्द्राय वज्रम् निघनिघ्नते वधम् ॥

स इत् स एवेन्द्रः युध्मः योद्धा जनैभ्यः स्तोत्रलोकार्थं महानि समिथानि महतः संग्रामान्
 मज्मना शोधकेन बलेन ओजसा उग्रेण बलेन कृणोति करोति । यत् यदा स इन्द्रः नधम् हनन-
 साधनं वज्रं प्रयुज्य निघनिघ्नते निहन्ति वृत्रमिति शेषः, अधा चन अनन्तरमेव त्विपीमते
 दीप्तिमते इन्द्राय जनाः श्रत् सत्यं दधति इन्द्रोऽस्ति भगवान् बलिष्ठ इति सत्यं प्रतिपद्यन्ते ।
 देवतास्तित्वयुद्धया विनाऽपि कामपि योगनिष्ठायाः शक्तोत्प्रेष योगी जनः, यदि तत्र साधने
 तेजोबलाद्यमृतांशवर्षं प्रत्यक्षमनुभवेत्, तदा नायमनुभवः मया निष्पादितः, मत्तोऽन्यसादाया-
 तीति दृढं जानीयात् ग्रथमं, ततो देवतां च साक्षात्करोति । यदि देवता 'अस्ती'ति सत्यधारणा
 बुद्धिरादित एव प्रवर्तत, मुलभो भवति मार्गः । श्रद्धाशब्दो वैदिकः, नार्य विश्वासपर्यायः ।
 अहमस्मीति सत्यमात्मानं यथा लोको जानाति, तथा तस्य देवताऽस्तीति दृढः स्यात् प्रत्ययः,
 मा च महजा भवति केषांचिद् । इतराणां तु फलदर्शनाज्जायते । इदमेवोक्तमत्रेत्यलम् । 'श्रद्धस्मी
 घत् म जनाम् इन्द्रः' (२.१२) इत्याद्यवेष्यम् ॥ महानि—महान्ति, तत्कारलोपशब्दसः ।
 ममिथानि—इष् गतौ, संगन्ति अग्निन् वीरा इति ममिथं संग्रामः, समिण इति घच्प्रत्ययः ।

अधा-अध, छान्दसं घत्वं, दीर्घः संहितायाम् । त्विपीमते-त्विपिमते, साहितिको दीर्घः, त्विप दीप्तौ, इन्प्रत्यत्यः, ततो मतुप् । निधानिघते-हन्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुवचनं च, शपः स्तुः छान्दसः ॥

इति प्रथमस्य चतुर्थं एकोनविंशोऽध्यायः

पष्ठीमृचमाह—

स हि श्रवस्युः सदनानि कृत्रिमा क्षमया वृधान ओजसा विनाशयन् ।

ज्योतींषि कृण्वन्नवृकाणि यज्यवेऽव सुक्रतुः सतवा अपः सृजत् ॥६॥

सः हि श्रवस्युः सदनानि कृत्रिमा क्षमया वृधानः ओजसा विनाशयन्

ज्योतींषि कृण्वन् अवृकाणि यज्यवे अव सुक्रतुः सतवै अपः सृजत् ॥

श्रवस्युः श्रवणमिच्छन् कृत्रिमा क्रियानिर्वृत्तानि सदनानि वासगृहाणि, मायाविमिरसुरै-
र्मायया निर्मितानि पुराणि, ओजसा स्वकीयेन बलेन विनाशयन् प्रध्वंसयन्, क्षमया भूम्या समानं
वृधानः वर्धमानः यावती पृथुला पृथ्वी तावान् स्वयमपि पृथुलो बृद्धिं प्राप्नुवन्, इन्द्रे एवं-
वर्धनपरे सति असुरपुराणि तद्बलेन विनाशितानि भवन्ति खलु । अपि च किं कुर्वन् ? ज्योतींषि
दिष्ट्यानि चित्रप्रकाशलक्षणानि अष्टकाणि वृक्षपदवेदनीय-च्छेदनशील-असुरविरहितानि, निर्वाध-
कानि कृण्वन् कुर्वन्, एवंविधः सुक्रतुः शोभनकर्मा सः इन्द्रः यज्यवे यजमानाय तदनुग्रहार्थं
सतवै सरणाय अपः जीवनधारणप्रकाशनादिसमर्थाः ज्योतिर्वाहिनीः शक्तीः अव सृजत् हि अवसृष्ट-
वान् वर्धितवान् खलु ॥ कृत्रिमा-इकण् करणे, इवितः क्तिरिति भावे क्लिप्तप्रत्ययः, ततो मप्,
शेलोपश्छन्दसि । वृधानः-ताच्छ्रीलिकक्षानन्, शपो लोपः ॥

सप्तमीमृचमाह—

दानाय मनः सोमपावन्नस्तु तेऽर्वाञ्चा हरीं वन्दनश्रुदा कृधि ।

यमिष्ठासः सारथयो य इन्द्र ते न त्वा केता आ दभ्नुवन्ति भूर्णयः ॥७॥

दानाय मनः सोमपावन् अस्तु ते अर्वाञ्चा हरी इति वन्दनश्रुत् आ

कृधि यमिष्ठासः सारथयः ये इन्द्र ते न त्वा केताः आ दभ्नुवन्ति

भूर्णयः ॥

हे सोमपात्रन् सोमस्य पातः, ते मनः त्वदीयं मनः दानाय असदभीष्टफलदानाय अस्तु भवतु । हे वन्दनश्रुत् वन्दनानां स्तोत्राणां श्रोतः, हरी त्वदीयावश्चौ अर्गश्चौ अर्गश्चौ असदभि-
मुखौ आ कृधि समीपे कुरु, सन्निहितौ कुरु । हे इन्द्र, ये तव स्वभूताः सारथयः सन्ति ते यमिष्टामः अतिशयेन यन्तारः नियमनकुशलाः । अपि च भूर्णयः त्वदीयसाधनानां भर्तारः केताः प्रज्ञापकस्मयः, प्राज्ञचक्षुषोऽश्वः त्वा त्वां न आ दम्नुवन्ति न वञ्चयन्ति, अपयं न प्रापयन्ति ॥
सोमपात्रन्-पित्रतेः, आतो मनिन्निति वनिष् । यमिष्टामः-यन्तृशब्दात् तुच्छन्दसीति इष्टन्-
प्रत्ययः । केताः-कित ज्ञाने, केतन्ति जानन्तीति केताः, पचाद्यच् । दम्नुवन्ति-दम्नु दम्ने,
स्यादित्वात् श्रुः । भूर्णयः-भृज् भरणे, अस्मात् निप्रत्ययान्तो निपातितः, ऋत उत्वं दीर्घश्च ॥

अष्टमीमृचमाह—

अप्रक्षितं वसु विभर्षिं हस्तयोरपाळहं सहस्तन्वि श्रुतो दधे ।
आवृतासोऽवृतासो न कर्तृभिस्तनूपु ते कर्तव इन्द्र भूरयः ॥८॥
अप्रक्षितम् वसु विभर्षिं हस्तयोः अपाळहम् सहः तन्वि श्रुतः दधे
आवृतासः अवृतासः न कर्तृभिः तनूपु ते कर्तवः इन्द्र भूरयः ॥

हे इन्द्र, त्वं अप्रक्षितम् प्रक्षयरहितं अनश्वर वसु धनं हस्तयोः त्वद्वशे विभर्षिं धारयसि ।
अत्र धनमिदमलौकिकं स्पष्टमुक्तमनयेयम् । श्रुतः प्रख्यातो भवान् अपाळहम् शत्रुभिः अनेभि-
भूतं सहः बलं तन्वि शरीरे दधे धारयति । ते तत्र तनूपु शरीराग्रयणेषु कर्तृभिः यजनकर्तृभिः
यजमानैः, अथवा त्वद्विभूतिभूतैः वृत्रश्यादित्कृत्यनिर्वाहिभिः निष्पाद्यमाना निष्पादिताश्च
व्रतवः प्राजरर्मनलानि भूरयः वहूनि अग्रतिष्ठन्ते । तत्र दृष्टान्तः-आवृतासः अवृतासो न यथा
ऋषाः जलोद्धरणाय जनैः आवृताः, तद्वत् तत्राययानावृत्त्य प्रभूतर्मधमाणि प्राज्ञानि चलान्य-
यमित्यतानीति भावः ॥ अप्रक्षितम्-क्षि क्षये, भावे निष्ठा । अपाळहम्-यह अमिभवे इत्यस्मान्निष्ठायां
तमरादौ प्रत्यये, चिरन्विपतित्वात् इदमतिपेघः, सहरोत्वे प्राप्ते साढ्यै साढ्या साढेति निगमे
निपातितः । तन्वि-जसादिषु छन्दसीति लोपे, अथ घेरित्यौत्वयोरभावे यणादेशः ॥

दशमेऽनुवाके 'एष प्र पूर्वी'रिति षडृचं षष्ठं सूक्तम्, ऐन्द्रं जागतं सव्यस्यापम् ॥

तत्र- प्रथमामृचमाह—

एष प्र पूर्वीरव तस्य चम्रिपोऽत्यो न योषामुदयंस्त भुर्वणिः ।

दक्षं महे पाययते हिरण्ययं रथमावृत्या हरियोगमृभ्वंसम् ॥१॥

एषः प्र पूर्वीः अवं तस्य चम्रिपः अत्यः न योषाम् उत अयंस्त भुर्वणिः
दक्षम् महे पाययते हिरण्ययम् रथम् आवृत्य हरिऽयोगम् ऋभ्वंसम् ॥

भुर्वणिः अत्ता भोक्तेत्यर्थः एषः इन्द्रः तस्य स्त्रीयस्य यजमानस्य पूर्वीः भूरीः चम्रिपः चमूपु
चमसेषु अवस्थिताः इषः एषणाः प्र अय उदयंस्त प्रकर्षेण स्वयं अग्रनम्य उद्धरति, इन्द्रः स्वस्थाना-
दवतीर्य यजमानस्वभूतान्नमयादिशरीरेषु चमसपदवेदनियेषु अवस्थिताः 'इषः' प्रेरणाशक्तीः ऊर्ध्वं
नयतीति भावः । आर्भवसूक्ते (१.२०) चमसो विचारितः । तत्र दृष्टान्तः—अत्यो न योषाम् अश्वः
यथा षडवामुपगच्छति रतये तद्वत् । स चेन्द्रः हिरण्यपम् सुवर्णमयं हरियोगम् हरिभ्यामश्वाभ्यां
योगो योजनं यस्मिन् रथे तम् ऋभ्वंसम् महान्तम्, उरु भासमानमिति सायणः, स एव ऋभ्वा
महन्नामेत्युदाहरन् ऋभ्वंसं षष्टद्वं महान्तमिति व्याचष्टे (९.८६.५, ५.५२.८) । एवंभूतं रथम्
आवृत्य आवृत्य यजमानस्याभिमुख्येन आवृत्तं कृत्वा महे महते कर्मणे असुरवधादये, दक्षम्
विवेचनकुशलमात्मानं आ पाययते पानं कारयति ॥ पूर्वीः—पृथ्वा लनपूरणयोः, पृथिदिव्यवी-
त्यादिना कुप्रत्ययः, पुरुषव्दात् गुणवचनात् ङीप् । चम्रिपः—चमूपु वर्तमाना इषः, तर्हि चम्विपः,
वकारस्य रेफादेशश्छान्दसः । चमसेषु सोमा एवावतिष्ठन्ते, अत एव सोमलक्षणा इषः अन्नानीति
बाह्योऽर्थ उपपद्यते । कथं तर्हि अन्तर्यामि तात्पर्योपपत्तिरिति चेत्, तत्रापि इषां सोमलक्षणत्वं,
प्रेरणाशक्तीनां रसभरितत्वं बोध्यम्, अथवा सोमानां सम्मदरसानां एषणाभरितत्वमिति साधी-
यानर्थः, एवं 'पाययते' इति क्रियापदार्थसङ्गतिः ॥ भुर्वणिः—भवं हिंसायामिति घातुपाठे वर्तमाने-
ऽपि भवतिरतिर्कमेति यास्कमनुसृत्य सायणीयव्याख्यानं भवति, तदिह युक्तम् ॥

द्वितीयामृचमाह—

तं गूर्तयो नेमन्निपः परीणसः समुद्रं न सञ्चरणे सनिष्यवः ।

पतिं दक्षस्य विदथस्य नू सहो गिरिं न वेना अर्धि रोह तेजसा ॥२॥

तम् गूर्तयः नेमन्ऽइपः परीणसः समुद्रम् न समुच्चरणे सनिष्यवः
पतिम् दक्षस्य विदथस्य नु सहः गिरिम् न वेनाः अधि रोह तेजसा ॥

गूर्तयः स्तोतारः नेमन्निपः नमन्त इष्यन्तः, नमस्कारपूर्वकं प्रेरणाबलेन गच्छन्तः, परीणसः
परितो व्याप्नुयन्तः, एवंभूता यजमानाः तमिन्द्रम् स्तुतिभिरधिरोहन्तीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः—
सनिष्यवः सनि धनमात्मन इच्छन्तो वणिजः सञ्चरणे सञ्चारे निमित्तभूते सति समुद्रम् न यथा
नावा समुद्रमधिरोहन्ति तद्वत् । हे यजमान, त्वं च दक्षस्य विवेचनक्रियाकुशलस्य विदथस्य
ज्ञानगम्यस्य अन्तर्यागस्य पतिम् पालयितारं सहः सहस्रन्तं इन्द्रं तेजसा प्रकाशकेन स्तोत्रप्रभागेण
अधिरोह नु क्षिप्रं अधिरोह, इन्द्रपदप्राप्तिः पर्वतारोहेणोपमिता 'यत्सानोः सातुमारुहत्' इत्यत्र
(१.१०.२) । अत्र दृष्टान्तः—वेनाः गिरिम् न कान्ताः कामयमाना वा अभीष्टं भोगमिति शेषः,
यथा पर्वतमारोहन्ति तद्वत् ॥ गूर्तयः—गृ शब्दे, गृणन्ति स्तुवन्तीति गूर्तयः, क्तिच्, छन्दसि
उत्वं दीर्घश्च । नेमन्निपः—णम ग्रहत्वे, अस्मात् शतरि व्यत्ययेन एत्वम्, इप गतौ, अस्मात् क्तिप्,
इष्यन्तीति इपः, अन्यदुक्तं व्याख्यायाम् । परीणसः—नसतिर्गत्यर्थः, उपसर्गादसमासेऽपि गत्वं,
निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । सहः—सहस्रन्तं, मतुपो लोपश्छान्दसः ॥

तृतीयामृचमाह—

स तुर्वणिर्महाँ अरेणु पौंस्ये गिरेर्भृष्टिर्न भ्राजते तुजा शवः ।

येन शुष्णं मायिनमायसो मदं दुध्र आभूषु रामयन्नि दामनि ॥३॥

सः तुर्वणिः महान् अरेणु पौंस्ये गिरेः भृष्टिः न भ्राजते तुजा शवः

येन शुष्णम् मायिनम् आयसः मदं दुध्रः आभूषु रमयत् नि दामनि ॥

सः इन्द्रः तुर्वणिः जयशीलः क्षिप्रकारी वा, महान् प्रवृद्धश्च । तस्य शवः बलं पौंस्ये
पुंस्त्वे तल्लक्षिते सद्ग्रामे अरेणु रेणुरहितं अनवद्यं खच्छमिति यावत् तुजा चोदनाशक्त्या भ्राजते
दीप्यते । तत्र दृष्टान्तः—गिरेः भृष्टिः न पर्वतस्य शृङ्गमिव, सर्वोन्नतं इन्द्रस्य दीप्तं बलं लक्ष्यते ।
आयमः अयोमयः अमेघ इति दार्ढ्यद्योतनार्थः शब्दः, आयसकवचयुक्त इति सायणः । दुध्रः
दुष्टानां धर्ता अस्थापयिता, दुष्टान् दमयित्वा यथास्थानं अस्थापयतीन्द्रः, एवंभूतः मदं
सोमपानजन्यं हर्षं सति, येन (पूर्वाशक्त्योक्तेन 'शरसा') बलेन मायिनम् मायाविनम् शुष्णम् अगुं

एतन्नामकं आभूषु कारागृहेषु दामनि निगडे नि रमयत् नितरां अरमयत् व्यवासयत् बन्धनालये
रन्तुमित्यर्थः । येनेति प्रकृतं तत् शब्दः इति संवध्यते ॥ तुर्वणिः-तुर्वनः औगादिको निप्रत्ययः ।
तुजा-तुजतेः इगुपबलक्षणः कप्रत्ययः, विमक्तेराकारः । दुव्रः-दुर्व्रः, धृब् अवस्थाने, अस्मात्
अन्तर्भावितव्ययात् कप्रत्ययः, रेफलोपशब्दान्दसः । रमयत्-अरमयत्, अडभावः छान्दसः, दीर्घः
संहितायाम् ॥

चतुर्थीमृचमाह—

देवी यदि तविपी त्वावृधोतय इन्द्रं सिपक्त्त्युपसं न सूर्यः ।

यो धृष्णुना शर्वसा वार्धते तम इयति रेणुं बृहदर्हरेष्वणिः ॥४॥

देवी यदि तविपी त्वाऽवृधा ऊतये इन्द्रम् सिसक्ति उपसम् न सूर्यः

यः धृष्णुना शर्वसा वार्धते तमः इयति रेणुम् बृहत् अर्हरेऽस्वानिः ॥

यदि यदा त्वावृधा त्वया स्तोत्रा वर्धमाना, स्तोत्रेण वर्धिता देवी तविपी दिव्या बलात्मिका
शक्तिः ऊतये तत्र बृद्धये तं इन्द्रम् देवं सिपक्ति समवेति, तत्र दृष्टान्तः-सूर्यः उपसम् न सूर्यः
यया उपसं सेवते, तथा सेवमानस्तत्संवन्धी तदात्मकश्च भवति, तथा इन्द्रेण समवेता स्तोत्रवर्धिता
दिव्या शक्तिरपि इन्द्रात्मकतां भजते । यः यथेन्द्रः तदा धृष्णुना धर्पकेण शर्वसा दीप्तेन बलेन
तमः शोकमोहादिरूपं अचिन्मयमन्धकारं वार्धते ध्वंसयति । किं च स इन्द्रः अर्हरेष्वणिः
गच्छन्तो हरन्ति अपहरन्तीति अर्हरयः शर्वयः तात् खनयति हिंसनेन आक्रन्दयतीति अर्ह-
रेष्वणिः, शर्वन् रेणुम् रेपणं हिंसनं बृहत् प्रभूतं इयति प्रापयति ॥ त्वावृधा-त्वया वर्धते इति
त्वावृत्, किप् चेति किप्, आकारश्छान्दसः, अथवा तृतीयाविभक्तिव्यत्ययः । सिपक्त्वादयो
गताः । रेणुम्-री गतिरेपणयोः, औगादिको नुप्रत्ययः । अर्हरेष्वणिः-हृधातोः छान्दसोऽभ्यासः,
ततो विच्, 'अतः अरः, अरो गच्छन्तव्यमे हरयथ अर्हरयः तेषां खनयिता, खन शब्दे,
असादौणादिक इन्प्रत्ययः' इति सायणः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

वि यत्तिरो धरुणमच्युतं रजोऽतिष्ठिपो द्विव आतांसु वर्हणा ।

स्वर्मीळहे यन्मद इन्द्र हर्ष्यार्हन्वृत्रं निरपामोव्जो अर्णवम् ॥५॥

वि यत् तिरः धरुणम् अच्युतम् रजः अतिस्थिपः दिवः आतासु
वर्हणा स्वःऽमीळहे यत् मदे इन्द्र हर्ष्या अहन् वृत्रम् निः अपाम् औब्जः
अर्णवम् ॥

हे इन्द्र, वर्हणा वर्हयिता, निवृदनस्त्वं यत् यदा तिरः तिरोहितं घनेन तमसाच्छादितम्,
धरुणम् धारकं विश्वस्य, अच्युतम् च्युतिरहितम्, अनथरं रजः अन्तरिक्षं तेजोबलादिवर्षसामग्री-
भूतानां दिव्यानामपां आधारभूतं लोकं दिवः द्युलोकात् आतासु आततासु विस्तृतासु दिक्षु,
आता इति दिङ्नाम, व्यतिष्ठिपः व्यवस्थापितवानसि, अपि च, हे इन्द्र, यत् यदा स्वर्मीळहे
स्वः दिव्यं तेजः, मीळहं सेचनं, तेजसो वर्षणं यस्मिन् तस्मिन् मदे सोमपानजन्ये हर्षे सति,
हर्ष्या हृष्टया शक्त्या वृत्रम् असुरं अहन् अवधीः, तदानीं अपाम् उक्तलक्षणानां अर्णवम् अमित-
राशिभूतं निर्धि न्यौब्जः वर्षणाय अधोमुखमकार्षीः ॥ अतिष्ठिपः—तिष्ठतेर्ष्यन्तान्छुङ् । वर्हणा-
सुपां सुलुगिति सोः आकारः । स्वर्मीळहे—मिह सेचने, निष्ठा, हो ढ इति ढत्वम् । अत्र सायणः
सुष्ठु गन्तव्यं स्वर मीढं धनं यस्मिन् तस्मिन् संग्रामे इति व्याचष्टे । इदं मदविशेषणमित्यस्मिन्
व्याख्यातं बोध्यम् । अन्ये गताः ॥

पृष्ठीमृचमाह—

त्वं दिवो धरुणं धिप ओजसा पृथिव्या इन्द्र सदनेषु माहिनः ।

त्वं सुतस्य मदे अरिणा अपो वि वृत्रस्य समया पाप्यारुजः ॥६॥

त्वम् दिवः धरुणम् धिपे ओजसा पृथिव्याः इन्द्र सदनेषु माहिनः

त्वम् सुतस्य मदे अरिणाः अपः वि वृत्रस्य समया पाप्या अरुजः ॥

हे इन्द्र, माहिनः पूज्यो महान् त्वम् दिवः द्युलोकात् पृथिव्याः सदनेषु प्रदेशेषु वासगृहेषु
यजमानस्य क्रपेः सान्तरङ्गचहिरङ्गेषु अन्नमयादिषु दरीरेषु ओजसा बलेन धरुणम् धारकं सर्वस्य
जगत इति शेषः प्राणादिवलर्पकं आप्यं सत्त्वं धिपे दधिपे स्थापयसि । त्वम् सुतस्य अमिषुतस्य
सोमस्य पानेन मदे हर्षे सति, अपः आप्यानि सत्त्वानि अरिणाः निर्गमितवानसि । किञ्च वृत्रस्य
द्वितीयार्थे पृष्ठी, अयया वृत्रस्य आनरकं वृत्रं चेति सायणः, समया संपूर्णया वृष्टया पाप्या
शिलया व्यरुजः विशेषेणामाङ्गीः ॥ धिपे—दधातेः छान्दसो वर्तमाने लिट् । माहिनः—महेः

इन्, मह पूजायामित्यस्मात् औगादिकः प्रत्ययः, उपधाया वृद्धिः । अरिणाः—री गतिरेपणयोः
क्रेयादिकः । समयः—सम एव वैकल्ये, समतीति समा । पाञ्चा—पिनष्टेः औगादिक इन्,
उपधायाः आक्राः ॥

इति प्रथमस्य चतुर्थ एकविंशो अङ्गः

दशमेऽनुवाके 'प्र मंहिष्ठाय' इति पठ्यं सप्तमं सूक्तम् सव्यस्यापर्मम् ऐन्द्रं जागतम् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

प्र मंहिष्ठाय वृहते वृहद्रये सत्यशुष्माय तवसे मतिं भरे ।

अपामिव प्रवणे यस्य दुर्धरं राधो विश्वायु शर्वसे अपावृतम् ॥१॥

प्र मंहिष्ठाय वृहते वृहत्तरये सत्यऽशुष्माय तवसे मतिम् भरे अपाम्ऽव
प्रवणे यस्य दुःऽधरम् राधः विश्वऽआयु शर्वसे अपऽवृतम् ॥

मंहिष्ठाय मंहितिर्दानकर्मा, दातृतावेति सापणः, महि वृद्धौ इत्यस्मादसामिनिष्पाद्यते,
प्रभृततमाय वृहते महते प्रभावतः, वृहद्रये महाधनाय सत्यशुष्माय अवितथमलाय, न त्वासुरं
बलमिव मायिकं इन्द्रस्य बलं, तवसे प्रवृद्धाय इन्द्राय मतिम् स्तुतिलक्षणां मनीषां प्र भरे प्रकर्षेण
विभर्षि । यस्य इन्द्रस्य राधः तत् चित्रं धनं, दुर्धरम् अन्यैर्धर्तुमशक्यं विश्वायु सर्वत्र व्याप्तं शर्वसे
यजमानानां बलाय अपावृतम् अपगतावरणं क्रियत इन्द्रेणेति शेषः । तत्र दृष्टान्तः—प्रवणे
अपामिव यथा निम्नप्रदेशे जलानां वेगः न केनाप्यवस्थापयितुं शक्यते, तथा ऊर्ध्वं इन्द्रस्य
विचित्रं धनं यदा निर्मुक्तं तेन विसृष्टं सत् वर्पति तदा तत्र केनापि निम्ने अवस्थेन धारयितुमश-
क्यते, तादृशी ज्योतिर्वलादिदृष्टिघाता भवति यजमानस्य उज्ज्वलबलानुग्रहाय ॥
विश्वायु—विश्वसिन् सर्वसिन् आयु गमनं यस्य तत्, आयु—एतेः छन्दसि उण् । अन्ये गताः ॥

द्वितीयामृचमाह—

अथ ते विश्वमनु हासद्विष्टय आपो निम्नेव सर्वना हविष्मन्तः ।

यत्पर्वते न समशीत हर्यत इन्द्रस्य वज्रः श्रथिता हिरण्ययः ॥२॥

अथ ते विश्वम् अनु ह असत् इष्टये आपः निम्नाऽव सर्वना हविष्मन्तः

यत् पर्वते न समऽअशीत हर्यतः इन्द्रस्य वज्रः श्रथिता हिरण्ययः ॥

अध ह अनन्तरमेव हे इन्द्र, विश्वम् सर्वं जगत् ते तव इष्टये यजनाय, त्वां यष्टुं पूजयितु-
मित्यर्थः अन्यसत् अनुरुध्य अभवत्, त्वदनुरोवेन त्वां यष्टुं प्रभवतीत्यर्थः । तथा हविष्मतः
यजनानस्य सद्गता यजनानि आपः निम्नैव यथा जलानि निम्नानि भूस्थलानि गच्छन्ति तथा
अनायसेन स्वभासिद्वया गत्वा त्वां संभजन्ते । यत् यदा हव्यतः शत्रुघ्नं कामयमानस्य, हव्यतिः
कान्त्यर्थः, इन्द्रस्य हिरण्यः सुवर्णमयः श्रथिता हिंसिता वज्रः पर्वते मेघे तमोवनभूने शिलोद्ये
न समशीत न सुप्तोऽभवत्, जागरित एव पर्वतं भिनचीत्यर्थः, एवं वज्रेण पर्वतमेदादनन्तरमेव
विश्वमित्यादिना संबन्धः ॥ अध-अय, घत्वं छान्दसम् । असत्-अस्तेर्लङ् घर्तमाने, छन्दसि
शपो लुगभाजः । इष्टये-यजते । समशीत-शीङ् स्वप्ने, लङ्, गुणाभावः ॥

तृतीयामृचमाह—

अस्मै भीमाय नमस्ता समध्वर उपो न शुभ्र आ भरा पनीयसे ।
यस्य धाम श्रवसे नामेन्द्रियं ज्योतिरकारि हरितो नायसे ॥३॥
अस्मै भीमाय नमस्ता सम अध्वरे उर्यः न शुभ्रे आ भर पनीयसे यस्य
धाम श्रवसे नाम इन्द्रियम् ज्योतिः अकारि हरितः न अयसे ॥

उपसि प्रादुर्भूतायां यजमानस्य कर्तव्यं भवति तदुपस्यारोप्यामन्त्रणपूर्वमुच्यते, हे उपः
उपोदवि, शुभ्रे शोभने, त्वं अस्मै भीमाय भयङ्कराय पनीयसे अतिशयेन स्तुत्याय इन्द्राय अध्वरे
दिव्ययात्रात्मके यद्येऽस्मिन् न इदानीं, 'न संप्रत्यर्थे प्रयोगः' नमसा नमस्कारेण सर्वथा प्रहृत्वेन
प्रपद्येति यावत् समाप्तं दातव्यं सर्वं सम्पक् संपादय । धाम सर्वस्य धारकं, नाम स्तोत्राणां
अनुग्रहाय तेषु नमनशीलं, प्रसिद्धं, इन्द्रियम् इन्द्रत्वस्य परमैश्वर्यस्य लिङ्गं लक्षणभूतं एवंविधं
यस्य ज्योतिः यस्येन्द्रस्य ज्योतिः श्रवसे श्रुतये, यजमानस्तोत्रश्रवणाय, यजमानाय दिव्यादेश-
श्रुतिमनुग्रहीतुं वा अकारि कृतं भवति । तत्र दृष्टान्तः-हरितः न अयसे यदा अध्याः गमनाय
भवन्ति, यथा सादिनः अथान् स्वामिलपितं देशं गमयन्ति तथा स्वामिमत्तान् यजमानान् प्रति
म्यकीयं ज्योतिर्गमयति "श्रवसे" ॥ भर-हस्य भः । पनीयसे-पन स्तुतौ, अस्मात् पनः,
कर्मण्यमुन्, तस्मादीयमुन्, आतिशयनिष्ठे टेलोपः । अकारि-कर्मणि लुङ् घर्तमाने । अयसे-
अय गतौ, अस्माद्भावे अमुन् ॥

चतुर्थीमृचमाह—

इमे तं इन्द्र ते वयं पुरुषदुत ये त्वारभ्य चरामसि प्रभूवसो ।

नहि त्वदन्यो गिर्वणो गिरः सघत्क्षोणीरिव प्रति नो हर्यं तद्वचः ॥४॥

इमे ते इन्द्र ते वयम् पुरुऽस्तुत ये त्वा आऽरभ्य चरामसि प्रभुऽवसो
इति प्रभुऽवसो नहि त्वत् अन्यः गिर्वणः गिरः सघत् क्षोणीऽइव प्रति
नः हर्यं तत् वचः ॥

हे इन्द्र, प्रभुऽसो ऐन्द्रं धनं 'चित्रं...प्रभु विश्व' च वर्तत इति प्राग्वर्णितमवधेयम् (१.९.५)
प्रभु प्रकर्णे भवतीति प्रभु प्रकर्षवर्ति वसु धनं यस्यासौ तथाभूत पुरुस्तुत पुरुमिः बहुमिः स्तुत,
ये वयम् त्वा त्वा आरभ्य आश्रयत्वेन अरलम्य चरामसि चरामः अन्तर्यजनकाचरानः ते त इमे
वयं ते तव स्वभूताः । हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीयेन्द्र त्वत् अन्यः त्वचोऽन्यः कोऽपि गिरः स्तुताः
नहि सघत् न हि प्रानुमर्हति । अतः नः अस्माकं तत् स्तुतिलक्षणं वचः प्रतिहर्यं वानयस्य,
क्षोणीरिव क्षोणी इव यथा क्षोणी पृथिवी स्वामाश्रितानि स्वभूतानि भूतजा न कामयते, तथा
नः स्तुतिं त्वामाश्रित्य प्रवृत्तां तव स्वभूतां कामयस्य स्वीकुरु ॥ चरामसि-इदन्तो मसिः । सघत्-
धातुपाठे ष्य हिंसायां मेति पठ्यते, सन्नोतिः प्रात्ययं इति सायणः, सहतेरादुपनिर्गोच्यं धातुः,
'सघत्' इति सकृदेव प्रयोगः । क्षोणीरिव-क्षोणीव, सुलोपाभावश्छान्दसः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

भूरिं त इन्द्र वीर्यं ! तव स्मस्यस्य स्तोतुर्मघवन्काममा पृण ।

अनु ते द्यौर्वृहती वीर्यं मम इयं च ते पृथिवी नेम ओजसे ॥५॥

भूरिं ते इन्द्र वीर्यम् तव स्मसि अस्य स्तोतुः मघऽवन् कामम् आ पृण
अनु ते द्यौः वृहती वीर्यम् ममे इयम् च ते पृथिवी नेमे ओजसे ॥

हे इन्द्र, ते तव वीर्यम् वीरत्वं भूरि बहु, अनवच्छेद्यस्तव पराक्रम इत्यर्थः । तव स्मसि
तादृशस्य तव स्वभूता वयं स्मः । हे मघवन्, इन्द्र, अस्य स्तोतुः त्वां स्तुतवतोऽस्य यज्ञानस्य
कामम् अमिलां आ पृण आपूरय, वृहती द्यौः महान् ध्रुवोकोऽपि ते वीर्यम् त्वदीयं वीर्यं अनु

ममे 'अन्वमंस्त' इति सायगः, अनुसृत्य मानं करोति, स्वीयमवच्छेदं करोति, इन्द्रस्य माहात्म्यं
द्युलोकस्य प्रतिमानं भवति । तस्मादिन्द्रवीर्यानुसारेणैव बृहतो द्युलोकस्य अवच्छेदो भवति ।
इयम् पृथिवी च इयमपि भूमिः ते तव ओजसे बलाय नेमे प्रह्वीभवति ॥ ममे-माह माने ।
नेमे-यम प्रह्वत्वे, लिटि एत्वं अभ्यासलोपश्च ॥

पृथीमृचमाह—

त्वं तमिन्द्र पर्वतं महामुरुं वज्रेण वज्रिन्पर्वशश्चकर्तिथ ।

अवास्तृजो निवृताः सर्तवा अपः सत्रा विश्वं दधिपे केवलं सहः ॥६॥

त्वम् तम् इन्द्र पर्वतम् महाम् उरुम् वज्रेण वज्रिन् पर्वशः चकर्तिथ
अवे असृजः निवृताः सर्तवै अपः सत्रा विश्वम् दधिपे केवलम् सहः ॥

हे वज्रिन् वज्रवन् इन्द्र, त्वम् तम् प्रसिद्धं प्रतिपादितलक्षणं महाम् महान्तं आयामतः,
उरुम् विस्तीर्णं पर्वतम् पर्वन्तं मेघशब्दलक्षितं तमोघनं वज्रेण आयुगेन पर्वतः पर्वणे पर्वणे
अययसंधिषु चकर्तिथ प्रहृत्य खण्डशः कृतवानसि । तथा कृत्वा निवृताः प्रागावृताः अपः सर्तवै
सरणाय अनासृजः नीचैर्गमनाय अस्त्राक्षीः । एवं त्वमेव केवलम् विश्वम् महः अद्वितीयं सर्वं
यत्नं दधिपे धारयसि । सत्रा तत् सत्यम् ॥ महाम्-नकारतकारलोपश्छान्दसः । चकर्तिथ-कृती
छेदने, लिट् । सर्तवै-कृत्यर्थे तवैकेनिति भावे तवैप्रत्ययः । दधिपे-लिटि क्रादिनिप्रमादिद् ॥

इति प्रथमस्य चतुर्थे द्वाविंशो वर्गः

प्रथमे मण्डले वरामोऽनुवाक समाप्तः

एकादशेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र 'नू चि'दिति नवचं प्रथमं सूक्तम् आग्नेयम् गौतमस्य
नोधस आर्पम् । आद्याः पञ्च जगत्यः शिष्टाश्चतस्रस्त्रिन्दुभः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

नू चित्सहोजा अमृतो नि तुन्दते होता यद्दुतो अभवद्विवस्वतः ।

वि सार्धिष्ठेभिः पृथिभी रजो मम आ देवताता हविषा विवासति ॥१॥

नु चित् सहःऽजाः अमृतः नि तुन्दते होता यत् दुतः अभवत् विवस्वतः

वि सार्धिष्ठेभिः पृथिऽभिः रजः ममे आ देवस्ताता हविषा विवासति ॥

सहोजाः सहसा चलेन जातः, सहसः मनुर्हि प्रथितोऽग्निः, अमृतः मृतिरहितः तु चित्
 नि तुन्दते क्षिप्रं निर्गच्छति । यत् यदा होता देवानामाह्वाता अयमग्निः विस्सतः भासतः उत्तमस्य
 ज्योतिषः दूतः अभवत् दूतो भवति । अग्निदेवानां दूतः यजने तेषां आह्वाता यजमानार्थम् ।
 विस्सतः परिचरतः यजमानस्य दूत इति सायणः । अयं यदा विस्सतो ज्योतिषोऽयं दूतः
 आह्वाता देवानां भूत्वा सहसः सन्तुः क्षिप्रं निर्गच्छति, तदानीं स क्षिप्रं किं करोति ? आह ।
 साधिष्ठेमिः समीचीनैः पथिभिः मार्गैः रजः अन्तरिक्षं लोकं विममे निर्वाति, पूर्वं ब्रह्माण्डे
 वर्तमानमपि पिण्डाण्डे यजमानाय भूमेरूर्ध्वं भुवर्लोकपदवेदनीयं अन्तरिक्षं द्यावापृथिव्योरन्तरे
 विशालं प्राणायतनं अपां निधानस्थानं उत्पादयति । इदं रहस्यम् देवानामिव लोकानामपि
 यजमानापेक्षया पुनः सृष्टिरिति बोध्यम् । कर्मठास्तु 'पूर्वं विद्यमानमप्यन्तरिक्षं अमत्कल्पमभूत्,
 इदानीं तस्य (अग्नेः) तेजसा प्रकाशमानं सत् उत्पन्नमिदं दृश्यते' इत्याहुः । किञ्च, देवताता-
 देवतातौ देवानां रूपनिष्पादने, निमित्तसहस्री, हविरा हव्येन यजमानायाप्यर्पणद्रव्येण आविर्भावति
 प्रकाशयति देवान्, परिचरतीति वा सायणीयानुसारतः ॥ तुन्दते-तुन्दतिर्गत्यर्थः नेह व्यथ-
 नार्थः । साधिष्ठेमिः-वाहशब्दात् आतिशयनिर्देशे इदं नि साधोऽग्नेः, मिय एसमानः । देवताता-
 सर्वदेवतात्वात् इति स्वार्थिकः प्रत्यय इति वदन् देवतातिर्यङ्नाम इति व्याचष्टे सायणः, कर्म-
 परार्थस्य युक्तो भवत्ययमर्थः, अन्यत्र स एव वित्तारार्थात् तनोतेर्धातोः तातिर्तुन्दं अन्तरपति
 'देवतातये देवानां विस्तारयुक्ताय यागाय तदर्थ' (१.१२७.९) इत्याह । अस्माभिः एवं सायण-
 मेवानुसृत्य तनोतेरिति प्रक्रिया दत्ता, तात्पर्यं तु अन्यथा भवत्येव ॥

द्वितीयामृचमाह—

आ स्वमर्द्धं युवमानो अजरस्तृष्वविष्यन्नतसेपु तिष्ठति ।

अत्यो न पृष्ठं प्रुषितस्य रोचते दिवो न सानुं स्तनयन्नचिक्रदत् ॥२॥

आ स्वम् अर्द्धं युवमानः अजरः तृषु अविष्यन् अतसेपुं तिष्ठति अत्यः
 न पृष्ठम् प्रुषितस्य रोचते दिवः न सानुं स्तनयन् अचिक्रदत् ॥

अजरः जरारहितः अग्निः स्वम् स्वकीयं अन्नं अदनीयं यजमानेन हुतं युजमानः मिश्रयन्
 ज्वलितेन आत्मनेति शेषः तृषु क्षिप्रं अविन्यन् वर्धिष्यमागः, अवृत्तिर्वर्धनार्थः, कचिद्रक्षणार्थञ्च,

अतिक्रमेति सायणः, हुतेन ज्वलति ज्वाला वर्धतेऽग्निः । एवं वृद्धिं गमिष्यन् अतसेषु शुष्केषु
काष्ठेषु आतिष्ठति आरोहति । अत्रमयादिशरीरयुक्ते यजमाने ये परिषाकृन्तोंऽशाः ज्वालाभयतां
प्राप्तुं सिद्धा भवन्ति ते काष्ठशब्दलक्षिताः भवन्ति । तथा अग्नौ परिषकांशेषु यजमानं आरोहति
सति, प्रुपितस्य तस्य दग्धकाष्ठस्य, प्रुपितातस्य प्रुपितस्येत्युक्तं पीतोऽका गात्रः पीताः शुक्ताश्च
ब्राह्मणाः शुक्ता इति गत् पृष्ठम् पश्चाद्भागः अत्यो न सन्ततगमनशीलः अथ इव रोचते शोभते ।
तदानीं दिवः सातु द्युलोकस्य समुच्छ्रितं स्थानं स्तनयन् न शब्दयन्निन अचिक्रदत् गम्भीरं
शब्दमात्मानमकाप्यत् । अग्नौ ऊर्ध्वमारोहति सति, अन्तर्यजने चलति, बह्वेवंविधं दैवतवृत्तं
प्रकाशं भवतीति बोध्यम् । युजमानः—यु मिश्रणे, व्यत्ययेनात्मनेपदम् । अचिक्रदत्—कदि ब्रदि
हृदि आह्वाने रोदने च, अस्मात् प्यन्तात् लुङ् ॥

तृतीयाष्टमहा—

क्राणा रुद्रेभिर्वसुभिः पुरोहितो होता निपत्तो रयिपाळमर्त्यः ।

रथो न विक्ष्वञ्जसान आयुषु व्यानुषग्वार्या देव ऋणवति ॥३॥

क्राणा रुद्रेभिः वसुऽभिः पुरऽहितः होता निऽसत्तः रयिपाद् अमर्त्यः

रथः न विक्षु ऋञ्जसानः आयुषु वि आनुषक् वार्या देवः ऋणवति ॥

क्राणा क्षुराणः स्वकृत्यं हव्यवहनादिकमिति शेषः, रुद्रेभिः वसुभिः रुद्रसंज्ञकैः वसुसंज्ञकैः
स्थानव्यापारादिमेदापेक्षया उभयविधैः देवैः पुरोहितः पुरस्ताद्भिहितः, पुरस्कृतः पूजितो वा
होता देयानामाह्वाता निपत्तः निपण्णः अन्तर्यजनस्थाने, रयिपाद् रयीणां धनानां जेता यजमा-
नार्थम् अमर्त्यः भरणरहितः, एतद्भूतः देवः अग्निः विक्षु प्रजासु रथो न रथ इव आयुषु यजना-
ध्वनि गन्तृषु यजमानेषु ऋञ्जसानः प्रसाध्यमानः स्तुतिभिरिति शेषः आनुषक् अनुपक्तं यदा
भवति तथा वार्या वार्याणि चरणीयानि यानि यजमानेषु वर्तन्ते देवेभ्यो दानाय तानि व्यगति
विशेषेण स्वयं प्राप्नोति, देवान् प्रति प्रापयितुम् ॥ क्राणा—करोनेः शानच्, छन्दसि विकरणस्य
लृङ्, सोः लोपः पूर्वसर्णदीर्घश्च । निपत्तः—सीदतेः कर्मणि निष्ठा, निष्ठानत्वाभासो निपातितः ।
रयिपाद्—सह अभिभवे, अस्मात् णिः, सस्य पत्वम् । ऋञ्जसानः—ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा, कर्मणि
असानच्प्रत्ययः । अन्ये गताः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

वि वातजूतो अतसेषु तिष्ठते वृथा जुह्वभिः सृण्या तुविष्वणिः ।

तृषु यदग्ने वनिनो वृषायसे कृष्णं त एम रुशदूर्मे अजर ॥४॥

वि वातऽजूतः अतसेषु तिष्ठते वृथा जुह्वभिः सृण्या तुविऽस्वनिः तृषु यत् अग्ने वनिनः वृषऽयसे कृष्णम् ते एम रुशतऽजर्मे अजर ॥

वातजूतः वायुना प्रेरितः तुविष्वणिः प्रवलस्वनः अग्निः जुह्वभिः जिह्वभिः स्वकीपाभि-
ज्वालाभिः सृण्या सरणशीलेन अङ्कुशेन, तत्स्थानीयेन युक्तः वृथा अनायासवचनः, अनायासेन
अतसेषु काष्ठेषु मध्ये चितिष्ठते व्याप्य तिष्ठति । हे अग्ने, यत् यदा वनिनः वनसंबद्धान् भूरुहान्
प्रति तृषु अतिलिप्सया तृषु क्षिप्रनाम वृषायसे वृष इवाचरसि, वृक्षेषु मध्ये गच्छन् वृषम इव
भ-सि तदा हे रुशदूर्मे दीप्तज्वाल अजर जरारहित, ते तव एम गमनमार्गः कृष्णम् कृष्णवर्णो
भवति । निवेडे वनमध्ये गच्छतो वृषभस्य मार्गः कृष्ण एव भवति, अन्धकारमयत्वात् ।
वाग्राये वनदहनदक्षोऽयमग्निर्भौतिक एव वर्ण्यते, नायं याज्ञिकोऽग्निः । वस्तुतस्तु योऽग्निरन्तर्यजने
प्रादुर्भूय स्वीयं दिव्यं कर्म निर्वहति तस्यैगमिवर्णनमत्र बोध्यम् ॥ सारं ब्रूमः । वायुलक्षितेन
प्राणवलेन प्रेरितः 'वातजूतः' प्रायुक्तलक्षणेण काष्ठेषु ज्वलितः तमोपहेन तेजसा स्ववलाविव्कार-
लक्षणनादयुक्तः 'तुविष्वणिः' व्याप्य स्थितः । तादृशोऽग्निः वननीयस्य सुखस्य भजकान्
पजमानान् प्रति यदा स्वकीयं पौरुषं बलं प्रकटयति 'वृषयसे', तदा विशेषतः स्वयं दीप्तज्वालो
भवति तेषामर्थे, तस्य मार्गस्तु तमोमयत्वात् कृष्णवर्णः, नूतनस्य मार्गस्य स्रष्टव्यत्वात् स कृष्णो
भवतीति ग्राह्यम् ॥ वातजूतादयो गताः । सृण्या-सृ गतौ, अस्मात् निप्रत्ययः । एम-एत्यनेनेति
एव मार्गः, इष्णतोः कल्पे मन्त्रि ॥

पञ्चमीमृचमाह—

तर्पुर्जम्भो वन आ वातचोदितो यूथे न साह्वौ अवं वाति वंसंगः ।

अभिव्रजन्नाक्षितं पाजसा रजः स्यात्तुश्चरथं भयते पतत्रिणः ॥५॥

तर्पुऽजम्भः वने आ वातऽचोदितः यूथे न सुह्वान् अवं वाति वंसंगः

अभिऽव्रजन् अक्षितम् पाजसा रजः स्यात्तुः चरथम् भयते पतत्रिणः ॥

तपुर्जम्भः तर्पि ज्वालाः जम्भा मुखानि यस्यासौ दातचोदितः वायुना प्रेरितः अग्निः,
 वंसगः यूथे न गवां समूहे वननीयगतिः वृषभ इव वने वननीये सुखे साह्वान् प्रतिबन्धकान्
 सर्वान् अभिभवन् आ अव वाति आभिमुख्येन व्याप्नोति । पुनः किं कुर्वन्? अक्षितम् अक्षीणं
 रजः अन्तरिक्षं लोकं पाजसा चलेन अभिव्रजन् आभिमुख्येन गच्छन् । यस्मादेवं स्वर्लं
 प्रदर्शयति तस्मात् पतत्रिणः पतनवतः, पक्षिचद्वेगैर्नोत्पततोऽग्नेः सकाशात् स्थातुः स्थावरं चरयम्
 जङ्गमं च भयने विभेति, स्वस्य अल्पबलत्वं अग्नेः प्रबलत्वं च वीक्ष्य कम्पते उभयविधापि सृष्टिः ।
 साह्वान्-दाश्वान्साह्वानिति क्लृप्तप्रत्ययान्तो निपातितः । स्थातुः-तिष्ठतेः कर्मिनीत्यादिना
 तुप्रत्ययः । चरयम्-चरतेः अथप्रत्ययः । भयते-विभी भये, श्लोरभावः, व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

इति प्रथमस्य चतुर्थे त्रयोविंशो वर्गः

पृष्ठीमृचमाह—

दधुष्ट्वा भृगवो मानुषेष्वा रयिं न चारुं सुहवं जनैभ्यः ।

होतारमग्ने अतिथिं वरेण्यं मित्रं न शेवं दिव्याय जन्मने ॥६॥

दधुः त्वा भृगवः मानुषेषु आ रयिम् न चारुम् सुहवम् जनैभ्यः
 होतारम् अग्ने अतिथिम् वरेण्यम् मित्रम् न शेवम् दिव्याय जन्मने ॥

हे अग्ने, त्वा त्वा मातुषेषु मनुष्येषु मध्ये भृगवः भृगुसंज्ञकाः महर्षयः आ दधुः स्वाप्या-
 मातुः । अङ्गिरसामिव भृगूणामपि मानुषत्वं देवत्वं च बोध्यम् । अङ्गिरसो देवत्वे अग्निज्वाला-
 विभवाः, भृगवस्तु भरणशीलाः क्षर्यश्मयः । उभयेषां अग्निसंन्धित्वं निहितं मातुषे यजमाने,
 तथा वर्णितम् । किमर्थं दधुः? दिव्याय जन्मने देवत्वप्राप्तये चारुम् रयिम् न रमणीयं धनमिव ।
 सौरसम्पत्तिं प्राप्ता महर्षयः, उत्तमस्य ज्योतिषः सत्याधिद्रश्मयो दा भृगवः मर्त्येषु अमर्त्यमग्निं
 देवत्वाधानाय अमूर्त्यं धनमिव निदधुः । जनेभ्यः सुहवम् यजमानार्थं आह्वानं सुशकं, होतारम्,
 अतिथिम् अतिथिवत् सत्कार्यम् वरेण्यम् मित्रम् न शेवम् वरणीयं सखायमिव सुखकरम् ॥
 सुहवम्-हयतेः, ईपद्दुःसुप्तिं खल् ॥

सप्तमीमृचमाह—

होतारं सप्त जुहो यजिष्ठं यं वाघतो वृणते अध्वरेषु ।

अग्निं विश्वेषामरतिं वसूनां सपर्यामि प्रयसा यामि रजम् ॥७॥

होतारम् सप्त जुह्वः यजिष्ठम् यम् वाघतः वृणते अध्वरेषु अग्निम् विश्वेषाम् अरतिम् वसूनाम् सपर्यामि प्रयसा यामि रत्नम् ॥

सप्त सप्तसंख्यायां जुह्वः होतारः वाघतः स्तोतारो देवाः यजिष्ठम् यष्टृतमं होतारम् देवाना-
माहोतारं यम् अग्निं अध्वरेषु दिव्याध्वयात्रावर्तिषु येषु वृणते संभजन्ते । यदि देवोऽग्निरेव
यजमानः 'यष्टृतमः' भवति तदा 'वाघतः' ऋत्विजोऽपि देवा एव भवन्ति । सप्त होतारस्तु
सप्तवक्त्राभिमानिनः सप्तलोकाधिष्ठाना देवाः । जुह्वः जिह्वाः ज्वालाः रश्मय इति तत्र तत्र यथा-
संभवं कर्मपरं व्याख्यानम् । अत्र तु होतार इति सायणः, उपपद्यते च । यं वृणत इत्युक्तं, तं
विश्वेषाम् वसूनाम् सर्वेषां धनानां अरतिम् गन्तारं, सर्वविधसत्त्वात्मकानि धनान्युद्दिश्य यातार-
मित्यर्थः, अग्निम् प्रयसा प्रीत्या सपर्यामि परिचरामि । रत्नम् रतिं च यामि प्राप्नोमि ॥
अरतिम्-ऋ गतिप्रापणयोः, असादतिप्रत्ययः । सपर्यामि-परिचरतिकर्मा, सपर पूजयामिति
कण्ठ्यादिर्धातुः ॥

अष्टमीमृचमाह—

अच्छिद्रा सूनो सहसो नो अद्य स्तोतृभ्यो मित्रमहः शर्म यच्छ ।

अग्ने गृणन्तमंहस उरुप्योर्जो नपात्पुर्भिरायसीभिः ॥८॥

अच्छिद्रा सूनो इति सहस्रः नः अद्य स्तोतृभ्यः मित्रमहः

शर्म यच्छ अग्ने गृणन्तम् अंहसः उरुप्य ऊर्जो नपात् पूःभिः
आयसीभिः ॥

हे सहस्रः सूनो बलस्य पुत्र, मित्रमहः मित्रं सखिभूतं अनुकूलं महः तेजः यस्यासौ तादृश
अनुकूलदीप्तिपुक्त अग्ने नः असम्भं स्तोतृभ्यः अद्य इदानीं अच्छिद्रा छिद्ररहितानि, अविच्छे-
द्यानि शर्म शर्माणि सुखानि यच्छ देहि । किञ्च ऊर्जो नपात् उर्जितस्य दृढस्य बलस्य पुत्र
अग्ने, गृणन्तम् त्वां स्तुयन्तं आयसीभिः अयो लोहः तद्दृढदृढतरैः पूभिः पालनैः अंहसः पापात्
उरुप्य रक्ष, उरुप्यतिः रक्षाकर्मा ॥ अच्छिद्रा-शैलोपः । शर्म-शर्माणि, विमक्तोर्द्धः । पूभिः-पृ
पालनपूरणयोः, अस्मात् सम्पदादिलक्षणः क्रिप् ॥

नवमीमृचमाह—

भवा वरूथं गृणते विभावो भवा मघवन्मघवद्भयः शर्म ।

उरुण्याग्ने अंहसो गृणन्तं प्रातर्मक्षु धियावसुर्जगम्यात् ॥९॥

भव वरूथम् गृणते विभाऽवः भव मघऽवन् मघवत्ऽभ्यः शर्म उरुण्य
अग्ने अंहसः गृणन्तम् प्रातः मक्षु धियाऽवसुः जगम्यात् ॥

हे विभाः-विशिष्टः सियुक्त अग्ने, त्वं गृणते स्तुवते वरूथम् आचरणं अनिष्टनिवारणं गृहं
भव । हे मघवन् धनवन्, मघवद्भयः धनवद्भयो यजमानेभ्यः शर्म सुखं यथा भवति तथा भव ।
हे अग्ने गृणन्तम् त्वां स्तुवन्तं अंहसः पापात् उरुय रक्ष । प्रातः इति मक्षु शीघ्रं धियाऽवसुः
घुद्व्या घुमान् धनवान् अग्निः गृणन्तं प्रातः जगम्यात् गच्छतु, आगच्छतु ॥ विभायः-
विशिष्टा भाः विभा, अतो मन्त्रिभिति विच्, तदस्यास्तीति मतुप्, तस्य वत्त्वम्, नकारस्य
रुत्त्वम् । धियावसुः-छान्दसः अलुक्समासः । जगम्यात्-गम्य गतौ, लिङि बहुलं छन्दसीति
शपः ङ्लुः ॥

इति प्रथमतः चतुर्थे चतुर्विंशो वक्त्रः

एकादशेऽनुवाके 'यया' इति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तं नोषस आर्चं त्रैष्टुभम् । वैश्वानरगुण-
योऽग्निर्देवता ।

तत्र प्रथमामृचमाह—

यया इदंमे अग्नयस्ते अन्ये त्वे विश्वे अमृता मादयन्ते ।

वैश्वानर नाभिरसि क्षितीनां स्थूणैव जना उपमिद्यन्थ ॥१॥

ययाः इत अग्ने अग्नयः ते अन्ये त्वे इति विश्वे अमृताः मादयन्ते
वैश्वानर नाभिः अस्ति क्षितीनाम् स्थूणाऽङ्गव जनान् उपमिद्यन्थ ॥

हे अग्ने, अन्ये अग्नयः, स्नानभेदेन व्यापारभेदेन च ये बहुयोऽग्नय उच्यन्ते ते सर्वेपि ते
तत्र यया इत शशा एव, न त्यक्तो मित्राः । त्वे इत त्वय्येव विश्वे अमृताः सर्वे देवाः मादयन्ते
हृष्यन्ति । हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां देवानां मनुष्याणां च रूपेण वर्तमानाग्ने, क्षितीनाम्

मनुष्याणां नामिः असि मध्यभूतो मुख्यः सन्नद्धो भवति, अवस्थानोर्जात्यर्थः । त्वं उपमित् अवस्थापयित्वा सन् जनान् ययन्य आधारयः । तत्र दृष्टान्तः—उपमित् स्तूपेन अवस्थापकः स्तम्भ इव, स्तम्भो यथा गृहोपरिभागं धारयति तद्वत् ॥ नामिः—नहो भवेत् इव भवति । उपमित्—इमिज् प्रक्षेपणे, कर्मणि क्तिप् तुगागमश्च । ययन्य—यम उपरमे, लिट् ॥

द्वितीयामृचमाह—

मूर्धा दिवो नाभिः अग्निः पृथिव्या अर्थाभवदरती रोदस्योः ।

तं त्वा देवास्तोऽजनयन्त देवं वैश्वानर ज्योतिरिदर्याय ॥२॥

मूर्धा दिवः नाभिः अग्निः पृथिव्याः अर्थ अभवत् अरतिः रोदस्योः

तम् त्वा देवास्तः अजनयन्त देवम् वैश्वानर ज्योतिः इत् आर्याय ॥

अग्निः, दिवः द्युलोकास्य मूर्धा शिरोभूतः, पृथिव्याः भूमेः नाभिः मध्यभूतः सन्नाहकश्च अभवत् भवति । अय एवमुभयोलोकायोरग्नेः प्राधान्ये सति, अं रोदस्योः द्यावापृथिव्योः अरतिः गन्ता, द्युलोकान् पृथिवीं पृथिव्याः दिवं च गच्छन् यात्रिको भवति, यजमानस्यारोहणापोर्ध्वं दिव्यं पदं प्रति, इति रहस्यम् । हे वैश्वानर, विशेषेण नरेषु विद्यमानान्ते, तम् तथाभूतं त्वा त्वां देवम् देवास्तः देवाः सर्वे आर्याय अर्तुं योग्याय यजमानान् ज्योतिः इत् ज्योतिःस्वरूपमेव अजनयन्त प्रादुर्भूतमवुच्यत ॥ मूर्धा—मूर्तमसिन् धीयत इति मूर्धा, श्वन्नुक्षन्तिलादौ निपातितः ॥

तृतीयामृचमाह—

आ सूर्ये न रश्मयो ध्रुवास्तो वैश्वानरे दधिरेऽग्रा वसूनि ।

या पर्वतेष्वोर्षधीष्वप्सु या मानुषेष्वसि तस्य राजा ॥३॥

आ सूर्ये न रश्मयः ध्रुवास्तः वैश्वानरे दधिरे अग्रा वसूनि या पर्वतेषु ओर्षधीषु अप्सु या मानुषेषु असि तस्य राजा ॥

सूर्ये आदित्ये ध्रुवामः नित्याः सिराः सूर्यादविमेधाः रश्मयः न किरणा इव, अग्रा अग्नौ वैश्वानरे ययनि सर्वाणि सत्त्वात्मकानि घनानि आदधिरे आदित्यानि भवन्ति । सूर्ये किरणा इव अग्नौ सारभूतानि सर्वाणि द्रव्याणि अनुगुण्यप्रतिपादितानि निहितानि भवन्तीत्युक्तम् । इदमेव

विशेषोऽहरणेन स्पष्टीक्रियते । या यानि यद्गनि द्रव्यसारांशभूतानि सत्त्वानि पर्वण्येषु ओधीषु
अप्सु विद्यन्ते या यानि च मानुषेषु विद्यन्ते तस्य सर्वस्य वसुजातस्य राज्ञा असि ईश्वरो भ-सि
त्वमग्ने । स्वाहितरश्मिः सूर्यः स्वामी च भवति रश्मीनाम्, दार्ष्टान्तिकोऽग्निरपि वक्ष्याम् ॥

चतुर्थीमृचमाह—

बृहती इव सूनवे रोदसी गिरो होता मनुष्यो १ न दक्षः ।

स्वर्वते सत्यशुष्माय पूर्वीर्वैश्वानराय नृतमाय यद्हीः ॥४॥

बृहती इवेति बृहतीऽइव सूनवे रोदसी इति गिरः होता मनुष्यः
न दक्षः स्वःऽवते सत्यशुष्माय पूर्वीः वैश्वानराय नृतमाय यद्हीः ॥

रोदसी घावापृथिव्यौ सूनवे स्वपुत्राय बृहती इव प्रभूते वितते इवाभूताम्, बृहतो वैश्वानर-
स्यास्थानाय द्यौः पृथिवी च विस्तृते जाते । द्यौः शुद्धसत्त्वप्रधाना मनोऽनयक्षेत्रभूता चित्तिरिति
सार्यम्, तथा पृथिवी जागरितस्थाना स्थूला अक्षमयक्षेत्रभूता चित्तिरिति च बोध्यम् । यजमाने
उमे अपि विस्तृते भवतः, यदा तयोरुभयोरजातोऽग्निः प्रादुर्भूयति वैश्वानरात्मा । सः मनुष्यो न
मनुष्य इव दक्षः विवेचनधीकुशलः होता आह्वाता सन् गिरः स्तुतीः करोतीति शेषः । यजमान-
कृत्यं सर्वं ॥ हि निर्वहति । अयं ज्योतिर्वेलादिबहुविभवसम्पन्नोऽग्निर्वैश्वानर इत्यह । स्वर्षे
स्वरिति ज्योतिः तद्वते सत्यशुष्माय सत्याधारकबलयुक्ताय नृतमाय अतिशयेन नेत्रे वैश्वानराय
अग्नये पूर्वीः बह्वयः यद्हीः युवतयः ज्वालाः शक्तयः सन्तीति शेषः । इमामृचं अन्यथा व्याचष्टे
सायणः, अनुपयोगाद्विस्तरमयाचं नेह तत्परीक्षा भवति ॥

पञ्चमीमृचमाह—

दिवश्चित्ते बृहतो जातवेदो वैश्वानर प्र रिरिचे महित्वम् ।

राज्ञो कृष्टीनामसि मानुषीणां युधा देवेभ्यो वरिवश्चकर्थ ॥५॥

दिवः चित् त्ते बृहतः जातवेदः वैश्वानर प्र रिरिचे महित्वम् राज्ञो
कृष्टीनाम् असि मानुषीणाम् युधा देवेभ्यः वरिवः चकर्थ ॥

हे जातवेदः जातानां वेदितः, वैश्वानर अग्ने, ते त्वं महित्वम् माहात्म्यं बृहतो दिवश्चित्

महो द्युलोकादपि प्ररिचि प्रकर्षेण अतिरिक्तोऽधिको भवति । किं च, त्वं मानुषीणाम् मनोज्ञानां कृष्टीनाम् प्रपन्नत्तीनां प्रजानां राजा ३ सि ईश्वरो भवसि । तथा युधा युद्धेन, असुरैः सह कृतेन युद्धेन साधनेन देवेभ्यः वरिवः स्थानं अन्काशं सुखं वा चक्षर्थं कृतवानसि । असुरैराक्रान्ते लोके, तान् जित्वा देवेभ्यस्तत्र स्थानं ददासि, तदेव सुखं भवति देवानां, परिचर्या वा ॥ सायणस्तु वरिवः घनमिति व्याचष्टे, नैतदुपपद्यते । असदुक्तार्थ एव अन्काश-सुखपरिचरणादीनामन्यतमो वा वरिवः शब्दप्रयोगस्थलेषु युक्तो भवति ॥ वरिवः—वृन् वरणे, प्रियते सर्वैरिति वरिवः, धातोर्पङ्लुकि ऋतश्चेत्यम्यासस्य रिगागमः, तदन्तादसुन्, टिलोपः ॥

पष्ठीमृचमाह—

प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं यं पुरवो वृत्रहणं सचन्ते ।

वैश्वानरो दस्युमग्निर्जघन्वाँ अधूनोत्काष्ठा अव शम्बरं भेत् ॥६॥

प्र नु महित्वम् वृषभस्य वोचम् यम् पुरवः वृत्रहर्नम् सचन्ते
वैश्वानरः दस्युम् अग्निः जघन्वान् अधूनोत् काष्ठाः अव शम्बरम् भेत् ॥

वैश्वानरस्य सर्वदेवात्मकत्वादयमग्निः इन्द्रात्मना वर्णितो भद्रत्यस्यामृचि । वृषभस्य अमी-
ष्टानां वर्षकस्य महित्वम् महत्त्वं प्र योचम् नु क्षिप्रं प्रव्रीमि । यम् वृषभं पुरवः मनुष्याः बहवो
वा, मनुष्यनामेदम्, वृत्रहणम् वृत्रस्य हन्तारं, विधेयविशेषणं, सचन्ते सेवन्ते । किं तस्य
महत्त्वम्? तदुच्यते । स वैश्वानरः अग्निः इन्द्रात्मना दस्युम् उपक्षपयितारं असुरं राजसादिकं वा
जघन्वान् हतचारं, काष्ठाः अपः अधूनोत् अधोमुखतया अपातयत् (प्राग्निवृत्तम् १.३२) शम्बरम्
तन्निरोधकं च अयं भेत् अवामिनत् ॥ योचम्—वर्तमाने लुह, अडभागः । जघन्वाङ्—हन्तेः लिटः
कृत्तुः । भेत्—भिदिर् विदालणे, लटि छन्दसि विकरणस्य लृक् ॥

सप्तमीमृचमाह—

वैश्वानरो महिम्ना विश्वकृष्टिर्भरद्वाजेषु यजतो विभार्वा ।

शातवनेये शतिनीभिर्अग्निः पुरुष्नीये जरते सूनृतावान् ॥७॥

वैश्वानरः महिम्ना विश्वकृष्टिः भरतऽवजेषु यजतः विभाज्वा
शातऽवनेये शतिनीभिः अग्निः पुरुष्नीये जरते सूनृताऽवान् ॥

वैश्वानरः महिम्ना स्वीयमाहात्म्येन विश्वं पृथिः दिश्वे सर्वे कृष्टयः मनुष्या यस्य स्वभूताः स
तथोक्तः भरद्वाजेषु भरन्तो राजाः येषु तेषु पौष्टिकमृद्धियुक्तेषु यजनेषु यजतः यष्टयः विभावा
विशेषेण प्रकाशयिता सन्तावान् शोभनसत्यज्ञादुक्तः अग्निः शतवनेये शतसंख्यावा ३ तून्
चनति संभजत इति शतग्निः, तस्यापत्यं सन्ततिः शतवनेयः तस्मिन् पुरुणीये पुरुणां बहूनां
नेतरि यजमाने शतिनीमिः बह्वर्थकशतसंख्यावतीभिः स्तुतिभिः जरते स्तौते, अत्र शतवनिः
शतक्रतुः बहुकर्मा बलाढ्यः, तस्मात्कृतो विशिष्टो नेता भवतीति युक्तम् । शत-नि-पुरुणीय-
संज्ञकौ तु उत्कलक्षणसामर्थ्यनिर्दर्शनभूतौ ऐतिहासिकौ इति ग्राह्यम् । तथाचिवे 'पुरुणीये'
भगवानेव स्तोत्रकर्म करोतीति कर्त्तर्येण गृहीतमस्तीति । जरते-स्तूयो, व्यत्ययेन कर्मणि
कर्तृप्रत्यय इति सायणीयम् । सर्वे गताः ॥

इति प्रथमस्य चतुर्थे पञ्चविंशो वरः

बह्विमिति पञ्चमं तृतीयं दत्तम् । नोषा ऋषिः त्रिष्टुप् छन्दः अग्निदेवता ।

तत्र प्रथमामृचमाह—

बह्विं यशसं विदथस्य केतुं सुप्राव्यं दूतं सद्योऽर्थम् ।

द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तं रातिं भृगवे मातरिश्वा ॥१॥

बह्विम् यशसम् विदथस्य केतुम् सुप्रऽअव्ययम् दूतम् सद्यःऽअर्थम्

द्विजन्मानम् रयिम्ऽइव प्रऽशस्तम् रातिम् भरतु भृगवे मातरिश्वा ॥

बह्विम् योदारं प्रापयितारं हव्यस्य, यशसम् यशस्विनं विदथस्य ज्ञानाधिगम्यस्य, ज्ञान-
गम्यस्य यज्ञस्य वा केतुम् प्रज्ञापकं सुप्राव्यम् सुष्ठु प्रकर्षेण अवति रक्षतीति सुप्रावीः तं दूतम्
देवैर्दत्त्ये निपुक्तं सद्योऽर्थम् सद्यः अरणं गमनं यस्य तं द्विजन्मानम् द्वे जन्मनी यस्य तं
विश्वस्मिन् आद्यं जन्म, द्वितीयं तु यजमाने, अथवा द्यावापृथिव्योः प्रागुक्तलक्षणयोजयमानं
रयिमिव धनमिव प्रशस्तम् प्रख्यातं एवंभूतमग्निं मातरिश्वा वायुर्जगत्प्राणः भृगवे ज्वलते मन्त्र-
द्रष्ट्रे यजमानाय, तन्निर्दर्शनभूताय एतत्संज्ञकाय महर्षये रातिम् भरतु 'मित्रमहरत् अकरोत्'
इति सायणः, रातिः पुत्र इत्येके, 'रातिं भृगूणांशुशिञ्जं कविरुतुम्' इत्यत्र 'भृगूणामभिलषितार्थ-
प्रदातारम्' इति दात्रर्थे रातिश्चन्दः प्रयुक्तः सायणीयव्याख्यानुसारेण । इहापि भृगवे यजमानाय
अग्निं दातारं अकरोत् इति व्याख्येयम् ॥ सुप्राव्यम्-सु प्र इति उपसर्गद्वयोपसृष्टादवते:

अवित्रादिभ्य ईरिति ईकारप्रत्ययः, वा छन्दसीति अग्निं पूर्वं इत्यस्य विकल्पे यणादेशः । सद्यो-
अर्थम्-अग्निः कर्तारि यन्प्रत्ययः । मातरिधा-मातरि अन्तरिक्षे धसिति, यन्नुद्धादित्यादौ
निगतः रूपतिष्ठिः ॥

द्वितीयावृचमाह—

अस्य शासुंभयासः सचन्ते हविष्मन्त उशिजो ये च मर्ताः ।

दिवश्चित्पूर्वो न्यसादि होतापृच्छयों विष्पतिर्विष्णु वेधाः ॥२॥

अस्य शासुः उभयासः सचन्ते हविष्मन्तः उशिजः ये च मर्ताः
दिवः चित् पूर्वः नि असादि होता आपृच्छयः विष्पतिः विष्णु वेधाः ॥

शासुः शसितुः अस्य अग्नेः, शसितारमग्निमिति विभक्तिव्यत्ययः उभयासः सचन्ते
देवाः मनुष्याश्च सचन्ते । देवाः उशिजः कामयमानाः, कान्तिमन्तो वा हविष्मन्तः स्वीकृतैर्हवि-
भिर्भुक्ताः । ये च मर्ताः यजमानाः, ते उभयासः सचन्त इति संबन्धः । अयं हो- अग्निः
दिग्भित् धुलोकादपि पूर्वः, प्राक्तनः, त्रैलोक्यादुपरि तुरीयं पदं तस्य स्वं गृहम्, धुलोको दिग्धा
भवति, त्रैलोक्ये दिद्योऽन्तर्भावो बोध्यः । तदुपरि या योः सा बृहती, स्वःशब्दप्रतिपादिता च
कचित् । कीदृशो होता? आपृच्छयः आमन्त्रणीयः पूज्यः विष्पतिः विशां प्रजानां पारकः,
वेधाः विधाया, तथाभूतः विष्णु प्रजासु यजमानेषु न्यसादि न्यसायि, स्थापितो भवति ॥ शासुः-
शास्तेः, वृन्, इडागमाभावात् पठयेत्त्वचने तकारलोपः । उशिजः-यष्टेः इजिप्रत्ययः । आपृच्छयः-
प्रच्छ झीप्सायां, क्यप्प्रत्ययः ॥

तृतीयावृचमाह—

तं नव्यंसी हृद आ जायमानमस्मत्सुकीर्तिर्मधुजिह्वमश्याः ।

यमृत्विजो वृजने मानुपासः प्रयस्वन्त आयवो जीर्जनन्त ॥३॥

तम् नव्यंसी हृदः आ जायमानम् अस्मत् सुऽकीर्तिः मधुऽजिह्वम्
अश्याः यम् ऋत्विजः वृजने मानुपासः प्रयस्वन्तः आयवः जीर्जनन्त ॥

नव्यमी नवीयसी नवतरा सुकीर्तिः सुष्ठु कीर्तयित्री स्तुतिः अन्नम् अमाकं हृदः हृदपात्र

अन्तःकरणवृत्तीनां मूलस्थानात् अन्तरात्मनिलयभूतात् जायमानम् उत्पद्यमानं तम् मधुजिह्वम्
मादयितृज्वालं अग्निं आ आदयाः अभिमुखं व्याप्नोतु । वृजने यज्ञशत्रुभिः सह संग्रामे प्राप्ते यम्
अग्निं आयवः यजनाध्वनि गन्तारः मनुष्याः जीजनन्त उदपादयन्, उत्पादयन्तीत्यर्थः । कीदृशाः
आयवः ? त्रत्विजः क्रतौ युक्ते काले यष्टारः मानुषासः मनोजाताः प्रयस्वन्तः प्रीतिपुताः ॥
नव्यसी-नर्वायसीत्यत्र ईक्षारलोपश्छान्दसः । अदयाः-अशू व्याप्तौ, लिङि विकरणस्य लृक्,
व्यत्ययेन परस्मैपदं मध्यमपुरुषश्च । जीजनन्त-जनी प्रादुर्भावे, ण्यन्ताहङ्, अङभावः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

उशिक्षावको वसुर्मानुषेषु वरेण्यो होताधायि विष्णु ।

दमूना गृहपतिर्दम आँ अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणाम् ॥४॥

उशिक्ष पावकः वसुः मानुषेषु वरेण्यः होता अधायि विष्णु दमूनाः
गृहपतिः दमे आ अग्निः भुवत् रयिपतिः रयीणाम् ॥

उशिक्ष कामयमानः कान्तिमान् वा, पावकः शोधकः वसुः सर्वस्यापि धनभूतः मानुषेषु
मनुष्येषु वरेण्यः वरणीयः, मनुष्येषु अन्तःस्थितः स श्रेष्ठो वरणीयो भवति । एवंभूतः सोऽग्निः
होता आह्वाता विष्णु यजमानेषु अधायि निहितः स्थापितो भवति । किञ्च सः दमूनाः गृह-
सुहृद्, दानमनस्क इति यास्कमनुसृत्य सायणः, गृहवाचिनो दमशब्दान्निष्पन्नोऽयं बोध्यः ।
गृहपतिः गृहस्य पालयिता दमे गृहे अयं अग्निः रयीणाम् बहुविधानां धनानां मध्ये रयिपतिः
उत्कृष्टस्य धनस्य पालकः आ भुवत् समन्ताद्भवति ॥ अधायि-छन्दसि वर्तमाने कर्मणि छङ् ।
दमूनाः-दमेरुनासिः इति ओणादिकः प्रत्ययः । भुवत्-लेटि अडागमः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

तं त्वा वयं पतिमग्ने रयीणां प्र शंसामो मतिभिर्गोतमासः ।

आशुं न वाजम्भरं मर्जयन्तः प्रातर्मक्षु धियावसुर्जगम्यात् ॥५॥

तम् त्वा वयम् पतिम् अग्ने रयीणाम् प्र शंसामः मतिभिः गोतमासः
आशुम् न वाजम्भरम् मर्जयन्तः प्रातः मक्षु धियावसुः जगम्यात् ॥

गोतमाम् अतिशयेन गौन्तः शारदिसमुत्ताः (अन्तर्भावितमत्तर्धः), गौतमगोत्रोद्भवा
 वयं नोवसः, हे अग्ने रयीणाम् धनानाम् पतिसु पात्रवितारं तम् तादृशं त्वा त्वाम् मतिमिः
 मनोः प्रोत्रैः प्रशंभामः प्रकर्षेण स्तुमः । किं कुर्वन्तः? राजम्भरम् दास्य वलादिसमृद्धे-
 र्भर्तारं त्वां मर्जयन्तः मार्जयन्तः, तत्र दृष्टान्तः—आशुम् न अश्वमिन्, यथा पुस्त्या अधिनः अश्वं
 निर्धूलिकरुरी, मार्जनेन कुर्वन्ति, तथा दयनप्यग्नेर्वहनप्रदेशं यजनस्थानं शोधयामः । प्रातः
 इदानीं मधु शीघ्रं धियानसुः धिया धनवान् जगन्मातु आगच्छतु ॥ राजम्भरम्—अग्नेरेषा
 वैदिकी संह्रा, संह्रायां भृतृद्विजीति राजशब्दे कर्मण्युपपद रच्प्रत्ययः, सु गमः । मर्जयन्तः—
 मृजेर्धृद्वयभाजः । अन्ये गताः ॥

इति प्रथमस्य चतुर्थे पर्वणिशो वयं

‘अस्मा इदु प्रजस’ इति षोडशं चतुर्थं सूक्तम् । नोधा ऋषिः त्रिष्टुप् छन्दः इन्द्रो
 देवता ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

अस्मा इदु प्र त्वसे तुराय प्रयो न हर्मिं स्तोमं माहिनाय ।

ऋचीपमायाध्रिगव ओहमिन्द्राय ब्रह्माणि राततमा ॥१॥

अस्मै इत् ऊम् इति प्र त्वसे तुराय प्रयः न हर्मिं स्तोमम्
 माहिनाय ऋचीपमाय अध्रिऽगवे ओहम् इन्द्राय ब्रह्माणि राततमा ॥

इदु पादपूरणः, त्वसे ऋद्धाय तुराय त्वरमाणाय, सत्वरं कार्यं कुर्वत इत्यर्थः इन्द्राय
 प्रयो न प्रियं वस्तु इन् स्तोमम् स्तोत्रं ग्रहमिं प्रकर्षेण हरामि करोमि । कीदृशाय? माहिनाय
 महते ऋचीपमाय ऋचा समाय यादृशी ऋक् दीप्ता स्तुतिः क्रियते तस्यास्तुत्याय योग्याय
 अध्रिगवे अट्टा अन्येनानि गारिताः गानः रश्मयः यस्य सः अस्मै अप्रतेहतचिद्रश्मिप्रमराय तस्मै
 इन्द्रायेति संन्यः । कीदृशं स्तोमं ग्रहमिं? ओहम् नहनीयं प्रपणीयमुत्कृष्टत्वात्, किञ्च राततमा
 अतिशयेन दत्तानि ब्रह्माणि मन्त्रात्मकानि स्तोत्राणि पूर्वैः ऋषिभिः स्तोत्राय प्रयुक्तान् मन्त्रानपि
 इन्द्राय ब्रवीमि न केवलं मयेदानीं गीयमानं स्तोमम् ॥ तुराय—तुर त्वरणे । हर्मि—हृन् हरणे,
 शपो लुप् । माहिनाय—गतम् । ऋचीपमाय—ऋचा समाय, तृतीयाया ईकारः अनुस्समामथ
 छान्दसः । अध्रिगवः—गौः गमनमिति सायणः, अट्टगमनः, प्रयोदरादित्वाद्वा सिद्धिः । ओहम्—
 वदतेः कर्मणि घञ्, सम्प्रसारणं छान्दसम् । राततमा—रा दाने, शैलीयः ॥

द्वितीयामृचमाह—

अस्मा इदु प्रयं इव प्र यंसि भराभ्याङ्गुपं बाधे सुवृक्ति ।

इन्द्राय हृदा मनसा मनीषा प्रत्नाय पत्ये धियो मर्जयन्त ॥२॥

अस्मै इत् ऊम् इति प्रयःऽइव प्र यंसि भरामि आङ्गुपम् बाधे
सुऽवृक्ति इन्द्राय हृदा मनसा मनीषा प्रत्नाय पत्ये धियः मर्जयन्त ॥

अस्मा इदु अस्मै इन्द्रायैव प्रय इव प्रियं वस्त्विव प्र यंसि प्रयच्छामि । बाधे बाधनाय यज्ञ-
शत्रूणामिति शेषः सुवृक्ति सुष्ठु आवर्जकं आङ्गुपम् आवोषं स्तोत्रात्मकं भरामि हरामि
संपादयामि । प्रत्नाय पुराणाय पत्ये स्वामिने इन्द्राय धियः बुद्धीः धारणासमर्थान् प्रज्ञाविशेषान्
तल्लक्षिताः स्तुतीर्वा हृदा हृदयेन, प्राप्नुक्तलक्षणेन मनसा अन्तःकरणवृत्त्या मनीषा मनीषया
मनस ईषयिष्या प्रज्ञया च मर्जयन्त मार्जयन्ति शोधयन्ति संस्तुर्वन्ति स्तोतार ऋषय इति शेषः ॥
प्रयंसि—यम उपरमे, लटि पुरुषव्यत्ययः, शपो लुक् । आङ्गुपम्—आङ्गुर्वाङ् घुपेर्घञ्, ष्टोदरादि-
त्वाद् घो इत्यस्य गू आदेशः । बाधे—बाध् विलोडने, कृत्यार्थे भावे केन्प्रत्ययः, एजन्तत्वाद्
अव्ययत्वेन सुपो लुक् ॥

तृतीयामृचमाह—

अस्मा इदु त्वमुपमं स्वर्पा भराभ्याङ्गुपमास्येन ।

मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सूरिं वावृधर्ष्यै ॥३॥

अस्मै इत् ऊम् इति त्वम् उपऽमम् स्वःऽसाम् भरामि आङ्गुपम्
आस्येन मंहिष्ठम् अच्छोक्तिभिः मतीनाम् सुवृक्तिभिः सूरिम्
ववृधर्ष्यै ॥

अस्मा इदु अस्मै इन्द्रायैव त्वम् तं प्रसिद्धं उपमम् उपमानहेतुभूतं स्वर्पाम् स्वःसां, स्वरिति
ज्योतिः तस्य सनितारं दातारं आङ्गुपम् स्तोत्ररूपं घोषं आस्येन मुखेन भरामि करोमि ।
कीदृशमाङ्गुपम्? वक्ष्यमाणप्रकारम्—सूरिम् ववृधर्ष्यै विपश्चितमिन्द्रं वर्धयितुं सुवृत्तिभिः सुष्ठु
आवर्जकैः मतीनाम् अच्छोक्तिभिः मतिलक्षितस्तुतीनां स्वच्छैर्वचोभिः मंहिष्ठम् अतिशयेन प्रवृद्धं
एवंविधमाङ्गुपं भरामीति संह्यः ॥ उपमम्—उपमीयतेऽनेनेति उपमः, घञर्थे कविधानम् ।

स्वःसाम्-स्वः सनोति जनसनादिभ्यो विद्, विड्वनोः अनुनासिकस्य आत्वम्, सनोतेरन इति पत्वम् । वद्धध्वै-वर्धतेः ण्यर्थात् तुमर्थे कर्ध्वप्रत्ययः, द्विर्वावश्छान्दसः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

अस्मा इदु स्तोमं संहिनोमि रथं न तष्टेव तत्सिनाय ।

गिरश्च गिर्वाहसे सुवृक्तीन्द्राय विश्वमिन्व मेधिराय ॥४॥

अस्मै इत् ऊम् इति स्तोमम् सम् हिनोमि रथम् न तष्टाऽइव तत्सिनाय गिरः च गिर्वाहसे सुवृक्ति इन्द्राय विश्वम् इन्वम् मेधिराय ॥

अस्मा इदु अस्मा एवेन्द्राय स्तोमम् स्तोत्रं संहिनोमि प्रेरयामि । तत्र दृष्टान्तः—तत्सिनाय सिनं अन्नमिति यास्कमनुसृत्य सायणः, संदिग्धः शब्दार्थः । सिनः ग्रासः सितो बन्धनार्थ इति पातञ्जलमहाभाष्ये निर्णीतः “सिनो ग्रासः स्वयमेव भवति, सिता पाशेन द्यकरी” (पा. ८.२.४६) । अतिचिरन्तनत्वान्मन्त्राणां बन्धनार्थोऽप्यर्सादिति केषाञ्चिद्दृष्टः, तर्हि तेन रथेन सिनं अन्नं यस्य सः, अयदा तेन रथेन सिनं बन्धः संबन्धः यस्य सः, उभयपयापि रथस्वामी भवति, तस्मै रथम् न तष्टा इव यथा तष्टा तक्षको रथं प्रेरयति तद्वत्, इवेत्येतत् नकारो वा पदपूरणः । तथा गिर्वाहसे गीर्भिः स्तुतिमित्युक्तमानाय गिरश्च ऋष्याः केवलाः स्तुतीश्च सुवृक्ति सुष्ठु शोभमानं यथा भवति तथा प्रेरयामि, पूर्वं स्तोमः शस्त्रात्मकः, इदानीं तत्संबन्धिन्य ऋच उक्ताः । तथा मेधिराय मेधाविने इन्द्राय विश्वमिन्वम् विश्वं सर्वं इन्वति व्याप्नोतीति विश्वमिन्वं सर्वगं सर्वचालकं वा वचः प्रेरयामि ॥ विश्वमिन्वम्—इन्वति, पचायच्, छान्दावश्छान्दसः । मेधिरः—मत्वर्याय इरुप्रत्ययः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

अस्मा इदु ससिमिव श्रवस्येन्द्रायार्कं जुह्वा १ समञ्जे ।

वीरं दानौकसं वन्दध्वै पुरां गुर्तश्रवसं दूर्माणम् ॥५॥

अस्मै इत् ऊम् इति ससिम् इव श्रवस्या इन्द्राय अर्कम् जुह्वां सम् अञ्जे वीरम् दानऽऔकसम् वन्दध्वै पुराम् गुर्तऽश्रवसम् दूर्माणम् ॥

अस्मा इदु अस्मा एव इन्द्राय अर्कम् मन्त्रं स्तोत्रात्मकं श्रवस्या श्रवणेच्छया जुह्वा जिह्वया वाचा समञ्जे समक्तं अक्षिणामव करोम, मन्त्रस्य वाग्योगात् दिव्यादेश्चरणं संपद्यत इति आर्पं रहस्यम् । तत्र दृष्टान्तः—सप्तिमिव अथमिव, यदा रथयुक्तोऽश्वः अमीष्टस्थानं प्राप्नोति प्रापयति च तथा वाग्युक्तो मन्त्रः दिव्यं श्रवणं सम्पादयतीति बोध्यम् । तथा जिह्वया अर्कमक्तं कृत्वा च वीरम् विद्वान्तं शूरं दानौरुसम् दानानां मुख्यनिलयं गूर्तश्रवसम् गूर्तं स्तुतं प्रशस्तं श्रवः श्रवणं यतो वा यस्य स पुराम् दर्माणम् असुरपुराणां दारयितारं इन्द्रं वन्दध्वै वन्दितुं प्रवृत्तोऽस्मीति शेषः ॥ सप्तिमिव—पप समाये, समवैति रथेन युक्तो भवति, तिष्ठप्रत्ययः । अञ्जे—अञ्जू व्यक्तिब्रक्षणकान्तिगतिषु, व्यत्ययेनात्मनेपदम् । दर्माणम्—दृ विशरणे, अस्मात् मनिन् ॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे सप्तविंशो वर्गः

पष्ठीमृचमाह—

अस्मा इदु त्वष्टा तक्षद्वज्रं स्वपस्तमं स्वयं रणाय ।

वृत्रस्य चिद्विद्वेन मर्मं तुजन्नीशानस्तुजता क्रियेधाः ॥६॥

अस्मै इत् ऊम् इति त्वष्टा तक्षत् वज्रम् स्वपःऽतमम् स्वयम् रणाय

वृत्रस्य चित् विदत् येन मर्मं तुजन् ईशानः तुजता क्रियेधाः ॥

अस्मा इदु अस्मा इन्द्रायैव त्वष्टा तक्षको विश्वकर्मा वज्रम् आयुधं रणाय युद्धार्थं तक्षत् तीक्ष्णं अस्त्रोत् । कीदृशं वज्रम् ? स्वपस्तमम् अति श्रेष्ठं शोभनकर्माणं स्वयम् सुष्ठु प्रैयं शत्रुषु इति सायणः, अयना घोमयुक्तम् । तुजन् हिंसन् शत्रून् ईशानः ईश्वरः क्रियेधाः बलवान् इन्द्रः वृत्रस्य चित् अरुरस्य मर्मं मर्मस्थानं तुजता हिंसता येन वज्रेण विदत् अलभत शत्रोः प्राणम्, प्राहर्तिदित्यर्थः ॥ स्वपस्तमः—शोभनं अपः कर्म यस्पासौ स्वपाः, अतिशयेन स्वपाः स्वपस्तमः । विदत्—विदल्य लामे, अडमावः । तुजन्—तुज हिंसायां, शत्रु । क्रियेधाः—क्रियद्वलं दधाति धारयति क्रियद्वाः, 'अस्य बलस्य इयतां न कोपि जानातीत्यर्थः' इति सायणः, सर्वदा पृषोदरादिवादाभिमतरूपसिद्धिः ॥

सप्तमीमृचमाह—

अस्येदु मातुः सर्वनेषु सद्यो महः पितुं पपिवाश्चार्चन्ना ।

मुपायद्विष्णुः पचतं सहीयान्विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्ता ॥७॥

अस्य इत् ऊम् इति मातुः सर्वनेषु सद्यः महः पितुम् पपिऽवान् चारुं
अन्ना मुपायत् विष्णुः पचतम् सहीयान् विध्यत् वराहम् तिरः अद्रिम्
अस्तां ॥

इत् उ इति पादपूरणम् । मातुः निर्मातुः स्रष्टुः महः महतः अस्य यजनस्य सवनेषु
अङ्गभूतेषु यजनकर्मसु पितुम् अन्नभूतं सोमं पपिनात् पीतवान्, तथा चारुं शोभनानि अन्ना
अन्नानि अग्नानि सद्यः स्वीकृतवान्, विष्णुः व्यापकः पचतम् परिपक्वं देवहस्तप्राप्तिकर्म, किं तु
अमुरचशंसदं ज्योतिर्वैलैथ्यादिकं मुपायत् चोरयन् अपहृतवानित्यर्थः । सहीयात् अतिशयेन
शत्रूणां सादृशिता अमिभविता अद्रिम् अज्ञा वज्रस्य क्षेपकः एवंभूत इन्द्रः तिरः प्राप्तः सन्
वराहम् 'वरपुदकं आहारो यस्य' इति सायणः तर्हि मेघं अपां आवरकं ज्योतिर्नां निरोधकं
विध्यत् अताडयत् अभिनत् ॥ शब्दार्थो दत्तः । किं तात्पर्यम् । अस्यामृचि त्रीणि वाक्य-
रूपानि भवन्ति । 'सवनेषु पितुं पपिवान्' इत्येकम्, 'विष्णुः पचतं मुपायत्' इत्यन्यत्,
'अज्ञा वराहं विध्यत्' इति तृतीयम् । अत्र संशयः—कः पपिनात्? को मुपायत्? अद्रिमस्तेति
लिङ्गदर्शनात् स इन्द्र एवेत्यसंगमम् । तैत्तिरीयश्रुतुदाहरणपूर्वकं पक्षान्तरव्याख्यानं दत्तं
सागणीये । तत्र विशुष्यज्ञः, स एवामुरधनं अमाहरत् स एव वराहोऽभवत्, तत इन्द्रस्त्वं
अविध्यत् इत्यादिकथामुदाहृत्य गमीरार्थस्य मन्त्रस्य स्थूलपक्षानुसारेणापि अर्थान्वोधाय न
कल्पते । सायणमनुसृत्यैव साधिष्ठं स्थूलार्थं भूमः प्रथमं, अनन्तरं स्पष्टीकुर्मः । सर्वस्य जगतो
निर्माता महान् यज्ञः, तस्याङ्गभूतानि यजनानि भवन्ति । तेषु सोमं पिबति अन्यानि हव्यानि च
स्वीकरोति इन्द्रः, ततः सोमबलेन स सर्वव्यापी 'विष्णुः' भवन् परिपक्वमपि अमुरचशंसदं
धनं असुराणां विविदि-मेवापहरति, एवं अपहृते धने, शत्रोर्दौर्बल्ये सति शत्रुजित्यरः वज्रेण
अल्लेग लक्ष्यं 'वराहं' मेघमविध्यत् विद्ध्वा जितवान् । अयं रहस्यमेघं भवति—यज्ञस्य
निर्मातृत्वं नाम यजमाने सुप्तप्रायागां गुप्तानां ऊर्ध्वलोकाधारकाणां चिदभूभिकानां अन्नमय-
प्राणमयमनोमयवपुषां च पृथग्भागेन प्रकाशनं उत्पादनं अवस्थापनं इति बोध्यम् । अयं सोमपान-
महिम्ना व्यापको भवन्निन्द्रः यजमाने यजमानद्वारीषु येंऽशाः देवाधीनताप्राप्तिसंज्ञाः अत एव
परिपक्वा अपि देवविरोधिभूतापुरादिविभज्यशंसदा भवन्ति, तान् रहस्येनापहृत्य दिव्ये स्त्रीये
पदं स्थापयति, तदानीमूर्ध्वं सर्वं ज्योत्स्नादिरोधकं लक्ष्यं मिच्छा यजमाने चिन्मयज्योतिर्वलादि-
वृष्टिदेवभूते अमीष्टं सर्वं दिव्यममृतमादधाति ॥ मह इत्यादयो गताः । मुपायत्-मुप स्तेये,

घञर्थे कविधिभावे, मुपः, सुप आत्मनः क्यच्, तस्मात् शतृ, नुमभावः । पचतम्-पचतेः अतच्प्रत्ययः । विध्यत्-व्यध ताडने, लङ् । वराहम्-वरं श्रेष्ठं अहः दिनं, उत्कृष्टो दिवसः इति कर्मधारयः, समासान्तः टच्प्रत्ययः । तद्वानपि मत्तर्थलक्षणा वराहशब्दवाच्यः, एवं अन्तर्याम्यैऽस्य समन्वयः स्यात् । अस्ता-अस्यतेः क्षेपणार्थात् वृन्, इडभाज्छान्दसः ॥

अष्टमीमृचमाह—

अस्मा इदु आश्विदेवपत्नीरिन्द्रायर्कमंहित्व ऊवुः ।

परि द्यावापृथिवी जम्भ्रे उर्वी नास्य ते महिमानं परि पृः ॥८॥

अस्मै इत् ऊम् इति ग्नाः चित् देवऽपत्नीः इन्द्राय अर्कम् अहिहृत्यै ऊवुरित्यूवुः परि द्यावापृथिवी इति जम्भ्रे उर्वी इति न अस्य ते इति महिमानम् परि स्तु इति स्तः ॥

अस्मा इदु अस्मा एवेन्द्राय अहिहृत्यै वृत्रवधे निमित्ते सति, ग्नाश्चित् स्त्रियः सत्योऽपि देवपत्नीः इन्द्राण्याद्याः देवतापुरुषकार्यनिर्वाहिण्यः शक्तयः इन्द्राय देवाय अर्कम् अर्चनायै स्तोत्रं ऊवुः समतन्वत् । स चेन्द्रः उर्वी विस्तृते द्यावापृथिवी दिवं पृथिवीं च परिजम्भ्रे परिजहार स्वतेजसा । अस्य इन्द्रस्य महिमानम् महत्त्वं ते द्यावापृथिव्यौ न परि स्तः नातिक्रामतः ॥ ऊवुः-वेज् तन्तुसन्ताने, लिट् । जम्भ्रे-हृज् हरणे, लिट्, हस्य भः ॥

नवमीमृचमाह—

अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवस्पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् ।

स्वराळिन्द्रो दम् आ विश्वगूर्तः स्वरिमंत्रो ववक्षे रणाय ॥९॥

अस्य इत् एव प्र रिरिचे महित्वम् दिवः पृथिव्याः परि अन्तरिक्षात् स्वराट् इन्द्रः दमे आ विश्वगूर्तः सुऽअरिः अमंत्रः ववक्षे रणाय ॥

अस्येदेव इत् पदपूरणः अस्यैवेन्द्रस्य महित्वम् महत्त्वं दिवः द्युलोकात् पृथिव्याः भूलोकात् अन्तरिक्षात् उभयोर्मध्यमाह्लोकात् एवं त्रिलोक्याः परि उपरि प्ररिरिचे अतिरिक्तं भवति । त्रिलोकाधिक इन्द्रस्य महिमा । दमे स्वे गृहे स्वराट् स्वेन तेजसा राजमानः विश्वगूर्तः विश्वैः

प्रशस्तः स्वः शोभनो गन्ता अमत्रः वलेन महान् इन्द्रः रणाय देवशत्रुभिः सह युद्धाय आ ववक्षे
आवहति प्रायति स्वकीयं वलमिति शेषः ॥ अमत्रः—अम गत्यादिषु, असादौणादिकः वन्-
प्रत्ययः । ववक्षे—वहेल्लेटि सिप्, शपः श्लुः अन्यच्च छान्दसम् ॥

दशमीमृचमाह—

अस्येदेव शर्वसा शुपन्तं वि वृश्चद्वज्रेण वृत्रमिन्द्रः ।

गा न ब्राणा अवनीरमुञ्चदभि श्रवो दावने सचेताः ॥१०॥

अस्य इत् एव शर्वसा शुपन्तम् वि वृश्चत् वज्रेण वृत्रम् इन्द्रः गाः
न ब्राणाः अवनीः अमुञ्चत् अभि श्रवः दावने सचेताः ॥

इत् पादपूरणः । अस्यैव इन्द्रस्य शर्वसा वलेन शुपन्तम् शुप्यन्तं वृत्रम्, इन्द्रः वज्रेण
आयुधेन विवृश्चत् व्यदाच्छिनत् । तथा गाः न चौरैरपहता गाः यथा अन्विष्य लब्ध्वा मुञ्चन्ति,
तथा ब्राणाः वृत्रेण आहता निरुद्धा दा अवनीः अवनहेतुभूताः अपः तेजांसि दा अमुञ्चत्
विसृष्टानिन्द्रः । तथा दावने दात्रे यजमानाय सचेताः यजमानेन समानचित्तः सन् श्रवः
श्रवणं, दिव्याग्नेश्वर्यं अमि अमिमुखं यथा भदति तथा ददाति । यजमानस्य चेतसा स्वचेतः
संयोज्य एकीकृत्य दिव्यश्रवणं तस्मिन् ददाति भगवानिन्द्रः ॥ शुपन्तम्—शुप्यन्तं, श्यनः
व्यत्ययेन शः । ब्राणाः—वृत्रं वरणे, कर्मणि लटः शानच्, छन्दसि यको लृक्, गुणभावे यणा-
देशः । अवनीः—अगतेः करणे अनिप्रत्ययः । दावने—ददातेः आतो मनिञ्चिन्ति चनिप्, चतुर्थ्येक-
वचने अछोपाभावछान्दसः ॥

इति प्रथमस्य चतुर्थेऽध्यायस्यो वार्गः

तत्र एकादशीमृचमाह—

अस्येदु त्वेपसा रन्त सिन्धवः परि यद्वज्रेण सीमयच्छत् ।

ईशानकृद्दाशुपे दशस्यन्तुर्वीतये गाधं तुर्वणिः कः ॥११॥

अस्य इत् ऊम् इति त्वेपसा रन्त सिन्धवः परि यत् वज्रेण सीम् अयच्छत्
ईशानकृत् दाशुपे दशस्यन्तुर्वीतये गाधम् तुर्वणिः कुरिति कः ॥

अस्पेदु अस्यैवेन्द्रस्य त्वेपसा ज्वलता बलेन सिन्धवः स्यन्दमाना आपः सन्त रमन्ते
 ययास्मम्, यत् यस्मात् सीम् एनान् सिन्धून् एता अपः वज्रेण पर्ययच्छत् परितो नियमितवा-
 निन्द्रः, किञ्च ईशानकृत् अभीष्टं जनं ईशानं ऐश्वर्यन्तं करोतीति ईशानकृत् दाशुपे दत्तपते
 यजनानाय दशस्यन् अभीष्टं प्रच्छन् तुर्वणिः तूर्णसंभजनः जयशीलः तुर्वीतये जित्वरगमनाय
 क्षिप्रगतये वा यजमानाय, तन्निदर्शनभूत-नरसंज्ञकाय वा गाधम् अद्यस्थानयोग्यं धिष्यं कः
 अन्तर्पात्, पूर्वं तुर्वीति संज्ञकाय अस्तु शक्तिदा, हेनीषु निमग्नाय, करोत्येव सर्वदा तादृशाय
 जित्वरगमनाय यजमानाय ॥ सन्त-रमु धीढायाम्, शपो लुक्, धातोरत्यलोपश्चान्दसः ।
 अयच्छत्-यम उपरमे । कः-करोतेः लुह्, च्लेर्लुक् छन्दसि ॥

द्वादशीमृचमाह—

अस्मा इदु प्र भर तूतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः ।
 गोर्न पर्व वि रदा तिरश्चेप्यन्नणीस्यपां चरध्वै ॥१२॥
 अस्यै इत् ऊम् इति प्र भर तूतुजानः वृत्राय वज्रम् ईशानः कियेधाः
 गोः न पर्व वि रद तिरश्चा इष्यन् अर्णीसि अपाम् चरध्वै ॥

हे इन्द्र, तूतुजानः त्वरमाणः ईशानः ईश्वरः कियेधाः कियतः अनवधृतप्रमाणस्य बलस्य
 धाता, एवंभूतस्त्वं अस्मा इदु वृत्राय वज्रम् प्रभर इमं एव वृत्रं वज्रेण प्रहर । अय अर्णीसि
 निरुद्धान्युदकानि इष्यन् एषय वृत्रात् निर्गमय्य प्रेरयन् अपाम् चरध्वै चरणाय भुवं प्रति गमनाय
 तिरश्चा तिर्यगनस्थितेन वज्रेण विरद विलिख छिन्धि वृत्रस्य पराण्यययसन्धीनिनि शेषः । तत्र
 दृष्टान्तः-गोः न पर्व यदा गोः पशोः पर्वाणि अयवसन्धीन् लोहे विशसन्ति तद्वत् ॥ भर-हरतेः,
 इस्य भः । तूतुजानः-तुजतिर्हिंसायां त्वरणे वा । कियेधाः-गतः । तिरश्चा-तिरोऽञ्जतीति
 तिर्यक्, प्रस्विगित्यादिना किन् । इष्यन्-इष्यतेः अन्तर्भावितण्यर्थात् शत । चरध्वै-चरतेः तुमर्थे
 अर्च्यप्रत्ययः ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

अस्पेदु प्र ब्रूहि पुन्याणि तुरस्य कर्माणि नव्यं उवधैः ।
 युधे यदिष्णान आयुधान्यृचायमाणो निरिणाति शत्रून् ॥१३॥

अस्य इत् ऊम् इति प्र ब्रूहि पूव्याणि तुरस्य कर्माणि नव्यः उक्थैः युधे
यत् इष्णानः आयुधानि ऋघायमाणः निऽरिणाति शत्रून् ॥

उक्थैः शस्त्रात्मकैः स्तोत्रैः नव्यः स्तुत्यः य इन्द्रः अस्त्रेद् अस्यैव तुरस्य त्वरमागत्य
इन्द्रस्य पूव्याणि कर्माणि पुरा.न.नि शस्त्राणि ३.तिपुराणमन्त्रदृष्टिभिः कृतानि स्तोत्रार्ण.त्यर्थः
प्र ब्रूहे प्रकर्षेण शंसत । यत् यदा युवे योजनार आयुधानि यदाणि इष्णानः प्रेत्य
ऋघायमाणः शत्रुघ्नं बर्षा (विष्टम् १.१०.८) इन्द्रः शत्रून् निरिणाति अभिमुखं गच्छति,
तदा प्रब्रूहीति संयन्धः ॥ तुरस्य-पुर त्वरणे । नव्यः-यु स्तुतौ, यत्प्रत्ययः । इष्णानः-य
आभीक्ष्ये क्रियादिकः, व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

अस्त्रेद् भिया गिरयश्च दृळ्हा द्यावा च भूमा जनुपस्तुजेते ।
उपो वेनस्य जोगुवान ओणिं सद्यो भुवद्वीर्याय नोधाः ॥१४॥
अस्य इत् ऊम् इति भिया गिरयः च दृळ्हाः द्यावा च भूम जनुपः तुजेते
इति उपो इति वेनस्य जोगुवानः ओणिम् सद्यः भुवत् वीर्याय नोधाः ॥

अस्त्रेद् अस्यैन्द्रस्य भिया भवेन गिरयश्च (र्व.) अपि दृळ्हाः अचटाः स्तब्धाः निष्कम्प-
मयतिष्ठन्ते, जनुपः प्रादुर्भावादस्त्रेन्द्रस्येति शेषः द्यावा भूमा च द्यागृथिय्यौ अपे तन्ने
कथ्येते । किञ्च वेनस्य कान्तस्यास्य ओणिम् रक्षणं उपो जोगुवानः पुनः पुनरागच्छयत्
अनगरं स्तुतुं नोधाः एतत्संज्ञक ऋषिः सद्यः सपदि वीर्याय भुवत् वीर्यपानभनत् ॥ नोधाः
सक्तद्रष्टा ऐतिह सिरुः पुरुषः । कस्य तच्चस्य निदर्शनभूतः प्रतिष्ठा च भवत्यसौ? अस्त्योत्तरं
अन्य.गार्दपगम्यते । नोधाः नवनं ददातीति यास्कः, मन्त्रात्मकस्तोत्रदाणात् वीर्यवत्त्वं
यजमानस्य सम्पद्यते । तस्मात्स्तुतिदाणसम्पत्तेर्निदर्शनं नोधाः ॥ नोधाः-नक्षत्रद्वय नोनादः,
घातः अमुन् । द्यावा भूमेत्युभयोर्मध्ये चरन्दस्य पाठशब्दसः, दिवश्चरन्दस्य द्यावद्विहः ॥
जनुपः-जनी प्रादुर्भावे, अस्मादौगादिक उसित्ययः । जोगुवानः-गुह्यं अव्यक्ते शब्दे,
अस्नाद्यङ्गुगन्ताद् व्यत्ययेन शानच्, उपो लुक्, उन्हाद्विहः । भुवत्-भरतेल्लेखडागमः ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

अस्मा इदु त्यदनुं दाप्येपामेको यद्वन्ने भूरेरीशानः ।

प्रेतंशं सूर्यं पस्पृधानं सौवश्ये सुप्तिमावदिन्द्रः ॥१५॥

अस्मै इत् ऊम् इति त्यत् अनुं दापि एषाम् एकः यत् वन्ने भूरेः ईशानः
प्र एतंशम् सूर्यं पस्पृधानम् सौवश्ये सुप्तिम् आवत् इन्द्रः ॥

एकः अद्वितीयः अस्तमानप्रभातः भूरेः अनल्पस्य महतो वसुनः ईशानः ईश्वरः यत् स्तोत्रं
सर्वं नमर्षणरूपभक्तिलक्षणमिति वक्तव्यं, न चेत् भूरेः ईशानस्य याच्ना नोपपद्यते, वन्ने यशने,
एषाम् स्तोत्राणां संबन्धि त्यत् तत् स्तोत्रं अस्मा इदु अस्मै इन्द्रायैव अमुदापि अनुपूर्वकदानं
विच्छेदरहितं निान्तरभक्तिलक्षणं बोध्यं, एवं अदापि, दत्तं, यदाचित् तद् दत्तं, स्तोत्रं
कृतमिति वा । उत्तरार्धस्य भावः कामप्याख्यायिवानाश्रित्याविष्कृतः सायणीये । स्वधो नान
रा, तस्य सूर्य एव स्वयं पुत्रोऽजायत, तेन सह एतश्चो नाम ऋषिः स्पर्धां चक्रे, तदानीमेतर्धं
इन्द्रो ररक्ष इति । अत्रोच्यते । स्वधः शोभनाश्वः क्षत्रिये संज्ञात्वेन वर्तते, प्रवृद्धप्राणबलाङ्गाः
सूर्यः सर्वत्रैकः सत्यज्योतिर्मयः पुरुषः, यजमाने तस्याविर्भावे सति, प्रागबलात्मा अघः
'एतशः' तस्य सूर्यस्य सदृशं चेष्टितुं प्रयतते, एषैव चेष्टा स्पर्धा भवति, इन्द्रानुग्रहं विना न
संभवति अमिमतसिद्धिरेतशस्य ॥ तदाह—सौवश्ये स्वधपुत्रे सूर्ये भगवति पस्पृधानम् स्पर्धमानं
तेन सममाचरितुं प्रयतमानं सुप्तिम् सोमानामभिपोता, अधलक्षितेन प्राणबलेन हि साधनेन
अभिपन्नः क्रियते एतशम् अर्थ उक्तलक्षणं प्र आघत् अवर्धयत्, वर्धयति इन्द्रः, अयधानुर्बुद्धयर्थः,
नेह रक्षार्थः ॥ वन्ने—वनु याचने, लिट्, व्यत्ययेनोपधालोपः । पस्पृधानम्—स्पर्ध संघर्षे, अस्यामा-
ह्लिटः कानच्, अन्यत् सर्वं ऋषोदरादित्यात् सिद्धम् । सुप्तिम्—पुत्रं अभिपवे, अस्मात् किन्-
प्रत्ययः, लिङ्वद्भावाद् द्विर्भावः, अन्यत् सर्वं छान्दसम् ॥

षोडशीमृचमाह—

एवा ते हारियोजना सुवृक्तीन्द्र ब्रह्माणि गोतमासो अक्रन् ।

ऐषु विश्वपेशसं धियं धाः प्रातर्मक्षु धियावसुर्जगम्यात् ॥१६॥

एव ते हारिज्योजना सुवृक्ति इन्द्रं ब्रह्माणि गोतमासः अक्रन् आ
ऐषु विश्वपेशसम् धियम् धाः प्रातः मक्षु धियावसुः जगम्यात् ॥

हे हारियोजन, हयोंः अश्वयोः योजनं स्वामित्वेन संबन्धो यस्यासौ हारियोजनः, तस्य संबोधनम्, हे इन्द्र, गोतमासः गोतमाः ऋषयः सुवृक्ति सुष्ठु आर्जकानि ब्रह्माणि मन्त्रजातानि ते एव तथैव अक्रन् अकृतपत् । एषु गोतमेषु विश्वपेशसम् विश्वानि सर्वाणि पेशांसि रूपाणि तद्भक्षितानि सौन्दर्याणि वा गोचराणि यस्याः तां वियम् बुद्धिं आ धाः धेहि, धारय असदर्थं, देहि वा नः । शिष्टं व्याख्यातम् ॥ एवा-संहितायां दीर्घः । अक्रन्-करोतेर्लुङ्, छान्दसमन्यत् । धाः-दधातेर्लुङ्, सर्वमन्यत् छान्दसम् ॥

इति प्रथमस्य चतुर्थं एकोनविंशो वयः

प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः

अथ पञ्चमोऽध्यायः प्रारम्भ्यते । प्रथमे मण्डले एकादशतुवाके चत्वारि सूक्तानि गतानि । 'प्र मन्महे' इति त्रयोदशचं पञ्चमं सूक्तं नोधस आर्षम् त्रैष्टुभम् ऐन्द्रम् च ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

प्र मन्महे शवसानाय शूपमाङ्गुपं गिर्वणसे अङ्गिरस्वत् ।

सुवृक्तिभिः स्तुवत ऋग्मियायार्चामर्कं नरे विश्रुताय ॥१॥

प्र मन्महे शवसानाय शूपम् आङ्गुपम् गिर्वणसे अङ्गिरस्वत्
सुवृक्तिभिः स्तुवते ऋग्मियाय अर्चामर्कम् नरे विश्रुताय ॥

शवसानाय शवसमानाय बलमिवाचरते, अनुसंधादौ कार्ये सति स्वयमेव बलभूतानेत्यर्थः गिर्वणसे गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयाय संभजनीयाय इन्द्राय शूपम् सुखं सुखहेतुभूतं आङ्गुपम् स्तोमात्मकं आघोषं अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव वयं प्र प्रकर्षेण मन्महे अवगच्छामः, ध्यायाम इत्यर्थः । तथा ध्यात्वा सुवृक्तिभिः सुष्ठु आर्जकैः अग्निमुखीकरणसमर्थैः स्तोत्रैः स्तुवते स्तुतिं बुर्वने यजमानाय ऋषये ऋग्मियाय अर्चनां कृक् कृवं मिमीउ इति ऋग्मीः, तस्मै, अयं स्तोत्रं मन्त्रद्रष्टारं अनुग्रहीतुं स्वयं ऋग्भूताय, ऋगात्मने नरे नेत्रे, बलिष्ठाय विश्रुताय विख्याताय इन्द्राय अर्कम् मन्त्रात्मकं उज्ज्वलं स्तोत्रं अर्चाम् पूजयाम उच्चारयामेत्यर्थः ॥ मन्महे-मनु अनवोधने, तनादिः । शवसानाय-शव इवाचरति शवस्यते, असाह्यः शानच्, अहोपो यलोपश्च छान्दसौ । ऋग्मियाय-बहुधा निर्वचनम् (१.९.९, १.५१.१) ॥

द्वितीयाष्टमाह—

प्र वो महे महि नमो भरध्वमाङ्गुष्यं शत्रसानाय सामं ।

येना नः पूर्वे पितरः पदज्ञा अर्चन्तो अङ्गिरसो गा अविन्दन् ॥२॥

प्र वः महे महि नमः भरध्वम् आङ्गुष्यम् शत्रसानाय सामं येन नः
पूर्वे पितरः पदज्ञाः अर्चन्तः अङ्गिरसः गाः अविन्दन् ॥

हे सखायः, वः पूयं, विभक्ति-व्यत्ययः, महे महते शत्रसानाय बलाशमानाय अतिबल-व्यत्ययः
तस्मै (इत्यध्याहार्यः उत्तरत्र यच्छब्दश्रवणात्) इन्द्राय महि महत् नमः नमः शब्दो मलक्षितं स्तोत्रं
प्रमरध्वम् प्ररूपेण संपादयत । किं तत् स्तोत्रम्? अङ्गुष्यम् साम आधोऽयोग्यं बृहद्रथन्तरादे
गीतिशब्दसमाख्याः । साम । येन सामगानेन नः अज्ञाकं पूर्वे पितरः पूर्वगुरुः । पितृविशेषा
अङ्गिरसः ऋषयः पदज्ञाः रर्गज्ञाः, पणिभिस्त्वह्वानां गदां पदानि जानन्तः, अर्चन्तः इन्द्रं
पूजयन्तः गाः अविन्दन् अलभन्त ॥ अङ्गिरस्तत्त्वविचारे विवरणं कृतमस्य पणिगोष्ठान्तस्य
(१.३३ सू.) ॥

तृतीयाष्टमाह—

इन्द्रस्याङ्गिरसां चेष्टौ विदत्सरमा तनयाय धासिम् ।

बृहस्पतिर्भिन्नदद्रिं विदन्नाः समुलियाभिर्वावशन्तु नरः ॥३॥

इन्द्रस्य अङ्गिरसाम् च इष्टौ विदत् सरमा तनयाय धासिम् बृहस्पतिः
भिन्नु अद्रिम् विदत् गाः सम् उलियाभिः वावशन्तु नरः ॥

अस्यामृचि अङ्गिरःसरमा बृहस्पतयो निर्दिष्टाः । हिरण्यस्तूपस्य ऐन्द्रहस्तार्थविचारे (३२ सू.,
३३ सू.) अङ्गिरस्तत्त्वप्रतिपादने च गोलाभरहस्यं उक्तम् । तत् सर्वत्राप्येयम् । सरमा देवशुनी
सहजानयोश्चतुर्लक्षणा गोरुसिस्थानं गत्वा दृष्ट्वा च इन्द्राय प्रथमं दर्शयति । अत्र अङ्गिरसो
मन्त्रप्रचारयन्तो बलमेदने इन्द्राय साहाय्यमाचरन्ति । ततो बलमसुरं हत्वा ता ग.। स इन्द्रो
लभते । इदं सर्वं प्रागेव सरहस्यं व्याख्यातम् । अत्रैव एव विषयो यत्तव्यः । 'सरमा तनयाय
धासि विदत्' इति मन्त्रभागस्य स्थूलार्थं उपपादयितुमित्यमाहुः—यथा लोके ध्य.घः वनान् गत-
मृगान्वेषणाय श्वानं विसृजति तथेन्द्रः सरमां व्यसृजन्ना अन्वेषन् । तदा सरमैवमदोचत्

‘हे इन्द्र अरुदीयशिरावे तद्गोक्षीराद्यन्नं यदे प्रयच्छसि तर्हि गमिष्यामि’ इति । इदं त्वत्र ग्राह्यं तत्तम् । इन्द्रो दिव्यः शुद्धसत्तामकमनोऽयमधिराजः । तस्य सरमा देवशुनी तच्चान्वेषण-समर्था यजनाने सहजान्वोधचक्षुःस्वरूपिणी गोपदवेदनीयचिद्रश्मिगुप्तिस्थानं एव गुहापदार्थं अजागरिचित्तं अधेगम्य दिव्यसत्त्वमनःप्रोक्षाय मार्गं दृष्ट्वा प्रदर्शयति । अनेन सहजान्वोधोदधेः सन्ततिः प्रतिष्ठां लभते, इन्द्रस्य गोतामात्सरं एषा सहजा दृष्टिः प्रतिष्ठिता भवति । तस्मात् ‘तनयः सन्ततिः धासिं धारकं प्रतिष्ठाभूतं जागरितस्थाने पदं अविदत्’ इति रहस्यम् । अयं क्रमार्थः स्पष्टो भवति । इन्द्रस्य अङ्गिरसां च इष्टौ एषणे, सरमायाः प्रेषणे सरमा उक्तलक्षणा देवशुनी तनयाय स्वीयजननाय सन्तानाय, स्थूलपक्षे पुत्राय, धासिम् धारकं आधारं प्रतिष्ठामिति यात्, अन्नमिति स्थूलं, विदत् अवेन्दत् । सरमया गोरु निदिगसु बृहस्पतिः अङ्गिरसां मुख्यः, इन्द्र एवेति सायणः, अद्रिम् अत्तारमसुरं चलं भिनत् अभिनत् हतवान् । गाः विदत् अलमत च घलेनापहृताः गाः । नरः नेतारो देवाः उत्सियाभिः प्राज्ञाभिर्गोभिः सह संनयनन्त अत्यन्तं हर्षेण शन्द्रमनुर्ध्वम् ॥

इष्टौ-इय गतौ । विदत्-विद्वल लभे । सरमा-सरस्तेरौगादिकोऽनप्रत्ययः । धासिम्-दधातेरिति द्यम्, घेद् घाने इत्यस्मादिति स्थूलपक्षीयाः । उत्सियाभिः-उत्साशब्दाद् पृषो-दरादित्वात् घप्रत्ययः । वाचगन्त-रात् शब्दे, अस्माद्यन्ताद्वा, यतोपादिकं सर्वं हान्दसम् ॥

चतुर्थीमृचमाह—

स सुष्टुभा स स्तुभा सप्त त्रिषैः स्वरेणाद्रिं स्वर्घोः नवर्घैः ।

सुरण्युभिः फलिगामिन्द्र शक्र वलं स्वर्णेन दरयो दशर्घ्वैः ॥४॥

सः सुऽस्तुभा सः स्तुभा सप्त त्रिषैः स्वरेण अद्रिम् स्वर्घः नवर्घैः

सुरण्युऽभिः फलिङ्गम् इन्द्र शक्र वलम् स्वर्णेन दरयः दशर्घ्वैः ॥

नयन दग्ना इति अङ्गिरसो द्विविधा इति (१.३३.६) प्रायुक्तम् नसंख्याकरगोवद्-लक्षित-चिद्रश्मिगुप्तिः ‘नवर्गैः’ अङ्गिरोमिः तथा दशसंख्याकररश्मिगुप्तिः ‘दशर्गैः’ अत्र सायणभूतैः चलं विदारितवानिन्द्र इत्यादि कीर्त्यते । सः सुरण्युभिः सरणं गननमिच्छद्भिः सप्त मत्तभिः, विभक्ति-लोपः, विरैः मेधाविभिः नयनैः दग्नाः अङ्गिरोमिः सुष्टुभा शोभनस्त्वोत्पन्नेन स्वरेण स्तोत्र-वागव्यानुत्तरेण नांश्च, उदाचादिनेति वा, स्तुभा स्तुत्याः स्वर्घः शब्दनीयः स्तुत्यः, सः एधंभुतः

स त्वं हे शक्र इन्द्र, शक्तिमन्निन्द्र, अद्रिम् अचारमसुरं पर्वतं वा फलिगम् फलं गमात्मकं
अमात्मकं वा अस्मिन्नस्तीति फलि आवरणस्य त्वं तद्रच्छतीति फलिगः तं वलम् गमां वलयितारं
पूर्वोक्तं असुरं रवेण रुद्धेन दस्यः अदास्यः, विदारितवानसि ॥ अत्र अद्रि-फलिग-वलानां
सामानाधिकरण्यं गृहीत्म् । अद्रिः पर्वतः, फलिगो मेघः, वलः असुरः इति पृथगेते त्रय इति
गृहीत्वा पक्षान्वयाख्यानमाह सायणः । रहस्यार्थपरेऽस्मिन् व्याख्याने त्रयाणां भेदोऽयम-
किञ्चित्करः ॥ सुन्दुभ-स्तोमतिः स्तुतिकर्मा, स्तुप्, सम्पदादिलक्षणः क्षिप्, शोभना स्तुप्
स्तोमो यस्य तेन । अन्ये गताः । दस्यः-दृ विदारणे, मितां हस्य इति हस्यत्वम् ॥

पञ्चमीमृचमाह—

गृणानो अङ्गिरोभिर्दस् वि वरुपसा सूर्येण गोभिरन्धः ।

वि भूम्या अप्रथय इन्द्र सानुं दिवो रज उपरमस्तभायः ॥५॥

गृणानः अङ्गिरऽभिः दस् वि वः उपसा सूर्येण गोभिः अन्धः वि

भूम्याः अप्रथयः इन्द्र सानुं दिवः रजः उपरम् अस्तभायः ॥

हे दस् शृणुणासुपक्षपयितः, वलम् इन्द्र, त्वं अङ्गिरोभिः अपिभिः गृणानः स्तूयमानः
सन् उपसा सूर्येण गोभिः च सह, प्रज्ञाप्रभातकृतज्योतिःसंबन्धिचिद्रश्मिभिः अन्धः अन्धकारं
चिदावरकं तमः वि वः व्यृणोः व्यनाशयः । तथा भूम्याः पृथिव्याः स्थूलायाः जागरितस्थान-
प्रज्ञाक्षेत्रभूतायाः सानुं समुच्छिन्नं प्रदेशं, शिखरं व्यप्रथयः विशेषेण प्रथितवानसि, जागरित-
प्रज्ञाक्षेत्रं विशेषेण विस्तीर्णमकरोः । तथा दिवः अन्तरिक्षस्य रजः रजसः मध्यमलोकस्य उपरम्
उपरि मूलप्रदेशं, मध्यमस्थानप्रज्ञाक्षेत्रं अस्तभायः तस्य ऊर्ध्वं मूलं यदा दृढं भवति तथा
अकरोः ॥ गृणानः-कर्मणि लटः शानचि यकि प्राप्ते व्यत्ययेन आ । दस्-दसु उपक्षये,
मक् । वः-वृत् वरणे, लुह, च्लेर्लुह । अन्धः-तमोऽप्यन्ध उच्यत इति यास्कः । रजः-लोह-
वचनः, पठ्या लुह । अस्तभायः-स्तभायोः लङि व्यत्ययेन शायमादेशः, नलोपः अडागमश्च ॥

इति प्रथमस्य पञ्चमे प्रथमो वर्गः

पष्ठीमृचमाह—

तदु प्रयक्षतममस्य कर्म दस्सस्य चारुतममस्ति दंसः ।

उपहरे यदुपरा अपिन्वन्मध्वर्णसो नृच श्रतस्रः ॥६॥

तत् कुम् इति प्रयक्षस्तमम् अस्य कर्म दस्मस्य चारुस्तमम् अस्ति
दंसः उपह्वरे यत् उपराः अपिन्वत् मधुऽअर्णसः नद्यः चतस्रः ॥

दस्मस्य प्रवलकर्मणः अस्य इन्द्राय तद् तदेव प्रयक्षतमम् अतिशयेन पूज्यतमं दंसः कर्म,
तदेव चारुतमम् कर्म अस्ति अतिशयेन शोभनं कर्म च भवति । किं तत् ? आह । अप. मेन्द्रः उपह्वरे
उपह्वर्तव्ये कौटिल्येन गन्तव्ये पृथिव्याः संवन्विनि विषमप्रदेशे उपराः उपरि उत्कृष्टे स्थापिताः
मधुर्गसः मधुरोदकाः चतस्रो नद्यः चतुःसंख्याकाः नदीः अपिन्वन् असिञ्चत् इति यत्
तदवतर्कं प्रयक्षतममिति संभवः ॥ वा इमाश्चतस्रो नद्यः ? गङ्गाद्या इति सायणः । पुराणेष्वपि
प्रसिद्धान्तस्रो नद्यः गङ्गाद्याः उपरि स्थापिताः, ता इन्द्रः प्रक्षिप्यति इति तु न कथ्यते तेन ।
भूरादित्यसमूहे अरार्धभूतं त्रैलोक्यं वर्जयित्वा, अग्निष्टवच्चतुष्टयसंवन्विन्यः सत्यचिन्मय-
ज्योतिरानन्दबलाऽमृतबलान्यः चतस्रः स्पन्दमानाः आपः न केनापि इन्द्रादन्येन पृथिवीं
जागरितस्थानां स्थूलप्रज्ञाभूतं प्रापयितुं शक्याः । अत एव अश्रुततमं महनायं ऐन्द्रं कर्म ।
उपराग्नदः उपरमन्तेऽत्रेति व्युत्पाद्यते सायणीये, अन्यत्र 'उपरि उत्कृष्टे स्थापिताः' इति सायण
एवावष्टे । प्रयक्षतमम्-यक्षत इति यक्षः, यक्ष पूजायाम् । उपह्वरे-ह कौटिल्ये, उपह्वरन्ति
अस्मिन् । अपिन्वत्-पिबि सेचने ॥

सप्तमीमृचमाह—

द्विता वि वेत्रे सुनजा सनीळे अयास्यः स्तवमानेभिरर्केः ।

भगो न मेने परमे व्योमन्नाधारयद्रोदसी सुऽदंसाः ॥७॥

द्विता वि वेत्रे सुनजा सनीळे इति सऽनीळे अयास्यः स्तवमानेभिः
अर्केः भगः न मेने इति परमे विऽओमन् आधारयत् रोदसी इति
सुऽदंसाः ॥

अयास्यो मुख्यः प्राग इति औपनिषदबलात् प्राहुः । उद्दिस्तो बृहस्पतिरयास्य इति इन्द्र
एवोपचरते साहचर्यादिति च कथ्यते । उभयविधोक्तेरनुपयोग एवात्र मन्त्रार्थपरिग्रहे । अया-
स्यशब्दं प्रति सायणस्य प्रयमोक्तिर्वैयमाणप्रकारा स्वीयसीति तामेवावलम्ब्य व्याचक्ष्महे ।
अयास्यः यासः प्रयसः तत्साध्यः यास्यः न यास्यः न प्रयससाध्यः, कृच्छ्रेण तपसा अन्यथा

या मातुषेण बलेन न साध्य इन्द्रः, तस्य प्रसादादेव लभ्यः, तदर्थमेव ऋषयः स्तुतिभिः नमः-
 शब्दप्रतिपादिनमर्वस्वदानलक्षणया भवत्या ग्रीत्या रत्या प्रसादयन्ति । ईदृश्य ऋच एव वज्रं
 भवति 'नायनामा प्रचनेन लभ्यः' इत्युपनिगत्सिद्धात्तस्य । यदा स्तोत्रैरिन्द्रः स्तोत्रिः श्रीतो
 भवति, तदा तदीयं कर्म कीर्त्यते पुस्तार् । एवमुक्तञ्च इन्द्रः स्तवमानेभिः स्तोत्रं दुर्वद्विः
 ऋषिभिः अर्कैः उज्ज्वलस्तोत्रात्मकैः मन्त्रैः स्तूयताम्, आ एव प्राप्तवत्तः श्रीः किं करोते
 स्तोत्रे यजनात्तय? सनजा सनेति निपातो नित्यार्थः, नित्यगते सर्वदा सिद्धसद्भावे इत्यर्थः,
द्विता द्विधा सनीळे समानतामस्थाने रोदसी द्यावापृथिव्यौ विपत्रे विवृते अकरोत् । ऊर्ध्वा
 दिव्या मानसी चितिः द्यौः, अधरा पार्थिना चितिः पृथिवी । अपरिपक्वदशायां पुरुषस्य यथा-
 जातापस्यायां उभयोरेकच्छायाः च्यामिश्रतया भवति । यज्ज्ञाध्वनि प्रवृत्तस्य परिपाके सति, उभे
 अपि पूर्वोक्ते विवेचिते, पृथक्कृते भवतः, अनभिष्वत्तदशामुज्जित्वा स्वामिष्वक्तिं भजते
 द्यौः, तदा पृथिवी चोत्तलक्षणचित्का । 'सनजा सनीळे' इति विशेषणमेवार्थकं बोध्यम् ।
 तथा उभे अपि पृथगवस्थाय, मेने मननीये परमे उत्कृष्टे द्योतनि आशारे, न भौतिके नमसि,
 किं तु सयौत्कृष्टे चिन्मयाज्ञाते वर्तमानः भगो न सूर्य इव सुदंसाः शोभनप्रभेन्द्रः ते रोदसी
अधारयत् अपोऽयत्, ऊर्ध्वामधराग्रभयीमपि मातुषीं चितिमर्धयत् ॥ अत्र सुदंसाः शोभनदर्शनः
 दर्शनीय इत्यपि युक्तोर्थः । कृतकत्वरूप कर्मणः परं दर्शनीयचमूचितम्, एवं भग इवेति
 शोभाद्योतनायोक्तम् ॥ द्विता-द्विधा, तस्य धन्वान्दसः । सनजा-सना नित्यं जः जननं ययोसो
 सनजे, पूर्वपदद्वयः, विभक्तेराकारश्छान्दसः । मेने-मन्यते, छान्दसम् ॥

अष्टमीमृचनाह—

सनाद्विवं परि भूमा विरूपे पुनर्भुवा युवती स्वेभिरेवैः ।

कृष्णेभिः अक्ता रुशद्विवपुर्भिरा चरतो अन्यान्या ॥८॥

सनात् दिवंम् परि भूमं विरूपे इति विरूपे पुनःऽभुवा युवती इति
 स्वेभिः एवैः कृष्णेभिः अक्ता उपाः रुशत्ऽभिः वपुःऽभिः आ चरतः
 अन्याऽअन्या ॥

अन्तर्यामिनां सर्वदा एकत्वा चित्रकाशस्यतिर्न भवति, अहोरात्रयोर्गतिरपि पर्यायतो
 वर्तते दशविशेषः, प्रभातमपि बहुकृत्यो भवतीति बहुधा गतेषु दृक्कव्याख्यानेषु रस्यं प्रति-

पादेतम् । तदिदं रावेयम् । अस्यामृचे दिनमेव लक्षितं उपःशब्देनेति बोध्यम् । द्यौर्भूमिश्च
स्थूलपक्षानुसारेण अहोरात्राविषयभूते एव वर्तेताम् । रहस्यं तु रात्रेति शब्दार्थः तत्त्वतः नैव
ग्राह्यम् । एवं घादाशुचिद्यौ विवृत्य अवस्थाप्य धारित्वानिन्द्र इत्युक्तम् । अधुना तयोः पर्यायेण
अहोरात्रैः परिचरणं दर्शनाय भवतीत्युच्यते ॥ चित्पते विभिन्नवर्णतया पृथग्ग्राह्यत्वप्राप्तं पुनर्भुजा
पुनः पुनर्जायमाने पर्यायेणावर्तमाने युज्यते तस्यैव, अथान्तर्पोक्तत्वाद्युक्तार्थमिदं विशेषणम्,
एवंभूते राज्यपत्तौ दिदम् सुलोकं भूमिं च सत्तां बहोः कालादारभ्य स्वैमिः सुकृतैः एतैः
गमनैः पर्याचरतः पर्यवर्तेते । तदेवाह-अक्ता रात्रिः कृष्णमिः अन्धकारलक्षणे वर्णरूपलक्षिता
उः । रुद्रिः दीपनैः पुष्पैः शरीरभूतैः तेजोमयिभ्युक्ता अन्यान् परस्परव्यतिहारेण आचरतः
आवर्तेते । अहोरात्राभ्यां घादाशुचिद्योः क्रियमाणं परिचर्या इन्द्रतृप्त्यैव पोषित्री पूरयित्री
वेति इन्द्रसुताविदमुक्तम् ॥

भूमि-द्वितीयाऽऽः रात्रिः, रहस्यलान्दसः । एतैः-इण् गतौ, इण्शीभ्यां वन्निति पञ्-
प्रत्ययः । अक्ता-नक्ता रात्रिनाम, नलोपलान्दसः । अन्यान्-कर्मव्यतिहारे सर्वं श्रो द्वे भवतः,
सत्ताजनच बहुलमिति द्विर्भाजः ॥

नवमीमृचमाह—

सर्नेमि सुख्यं स्वप्नस्यमानः सुनुर्दाधार शर्वसा सुदंताः ।

आमासु चिद्विधिपे पकमन्तः पर्यः कृष्णासु रुद्रोहिणीषु ॥९॥

सर्नेमि सुख्यम् सुऽअपस्यमानः सुनुः दाधार शर्वसा सुऽदंताः आमासु
चित् विधिपे पकम् अन्तरिति पर्यः कृष्णासु रुद्रात् रोहिणीषु ॥

अस्यामृचि किमपि रहस्यमेव परोक्षवचनेनावेदितमिति सुधियां स्पष्टं स्यात् । किं तत् ?
यजमाने सुख्यं दधानो जात इन्द्रोऽतिरालः सुकर्मा अपरिपक्वेद्यपि गोशब्दसंज्ञेतदेषु चिद्विधिषु
अन्तःपक्वं उद्धृतं घृते । तत्र चिद्विधित्वादेकाः गात्राः 'कृष्णासु' रात्रिषु दशाविशेषेषु,
'रोहिणीषु' प्रभाताद्यधोतकलोहितवर्णानां उपःसु दशमेदेषु च, अन्तः 'पर्यः' अमृतं धरन्त्येव ।
तथा अपवाजप्यावारभूतासु गोत्रे वर्तमानं अमृतं पक्वं यथा भूति तथा घृते मगजनिन्द्रः ।
स्थूलार्थानुसारेण तात्पर्यं भाष्यैरिदं मृगमिति किमु दक्तव्यम् ? अयं शब्दार्थो भवति ।
सुदंशमानः रूपः शोभनं कर्म तदिवाचरन्, सुनुः पुनः, यजमानार्थं जातः शर्वसा दीपनं घलेन

सुदंताः शोभनकर्मा सनेमि पुराणं सख्यम् यजमाने सखित्वं दाधार दधार धारयति, पोषयति ।
 अमासु चित् आद्रासु अपरिपक्वास्तपि गोषु अन्तः मध्ये पक्षम् परिपक्वं पयः दुग्धं अमृतं दधिषे
 धारयति । तथा कृष्णासु कृष्णवर्णासु रोहिणीषु लोहितवर्णासु गोषु च रुद्रत् दीप्यमानं पयः
 धारयति हे इन्द्र ॥ पक्षम्-पचो वः इति निष्ठातकारस्य वत्वम् ॥

दशमीमृचमाह—

सनात्सनीळा अवनीरवाता व्रता रक्षन्ते अमृताः सहोभिः ।
 पुरु सहस्रा जनयो न पत्नीर्दुवस्यन्ति स्वसारो अहयाणम् ॥१०॥
 सनात् सनीळाः अवनीः अवाताः व्रता रक्षन्ते अमृताः सहोभिः
 पुरु सहस्रा जनयः न पत्नीः दुवस्यन्ति स्वसारः अहयाणम् ॥

सनात् चिरकालदारम्य सनीळाः समानवासस्थानाः, अपा मेव स्वसृणां जामीनां सनामित्वं
 उदोषितं सर्वत्र वेदे । अवनयः अङ्गुलय इति कर्मपरार्थसाधनाय यास्कपुदाहरति सायणः,
 अङ्गुलीनां एकपाण्यस्थानात् 'सनीळा' इत्युपपादयति । अनाताः वारं गमनं तद्रहिताः
 निष्कम्पाः ददा इत्यर्थः, अवनीः अवनयः रक्षणहेतुभूताः अमृताः मृतं तेरहिताः अक्षय्या इत्यर्थः
 एतंभूताः स्वसारः सहजन्मानः दिव्याः रुक्मयः सहोभिः स्वकीयैर्बलैः पुरु सहस्रा असंख्यातानि
 व्रता व्रतानि कर्माणि, इन्द्रेण यजमानाय कृतानि क्रियमाणानि च रक्षन्ते पालयन्ति, अपि च
 ताः पत्नीः पत्न्यः पारुथिव्यः अद्यागम् अहीतयानं प्रगल्भगतिकं इन्द्रं जनयो न देवपत्न्य इव
 दुवस्यन्ति परिचरन्ति ॥ अवनीः-अन्तेः, करणे अनिप्रत्ययः । दुवस्यन्ति-परिचरणकर्मा
 दुनस्यति । अद्यागम्-ही लज्जायां, श्लोमावच्छादसः, व्यत्ययेन शानच् इत्येकः पक्षः ।
 अहं इति हीरहितमित्यर्थे छान्दसः प्रयोगः, तथाभूतं यानं गमनं यस्य तम् । अद्याणोऽहीतयान
 इति यास्कः ॥

इति प्रथमस्य पञ्चमे द्वितीयो वरः

एकादशीमृचमाह—

सनायुवो नर्मसा नव्यो अर्केर्वसुयवो मतयो दस ददुः ।
 पतिं न पत्नीरुशतीरुशन्तं स्पृशन्ति त्वा शवसावन्मनीपाः ॥११॥

सनाऽयुवः नमसा नव्यः अर्कैः वसुऽयवः सतर्यः दस्म ददुः पतिम्
न पत्नीः उशतीः उशन्तम् स्पृशन्ति त्वा शत्रसाऽवन् मनीपाः ॥

हे दस्म दर्शनीयेन्द्र, उचितोऽत्र सौन्दर्यार्थः, उच । ये उशतीरुशन्तमिति श्रवणात् । अर्कैः
मन्त्रैः नमसा नमस्कारेण, सर्वथा प्रपदनेन यस्त्वं नव्यः स्तुत्यो भवसि, तं त्वां सनायः
सनेत्यव्ययं नित्यत्वार्थे, नित्यं वस्तु नित्यत्वं वा आ मन इच्छन्तः वसुयवः वसु सत्त्वात्मकं
धनमात्मन इच्छन्तः सतर्यः मन्तरो घ्यातारो मेधाविनः ददुः प्रयासेन जग्मुः, त्वयि सत् ।
भवन्तीत्यर्थः, द्रातिर्गत्यर्थः । हे शत्रसान् बलवन्निन्द्र, मनीपाः मनस ईपदिग्धः बुद्धयः,
तद्वक्षिताः स्तुतयो वा त्वा त्वां स्पृ न्ति, त्वयि लगन्तं त्यर्थः । तत्र दधान्तः—उशतीः उ-त्यः
कामयमानाः पत्नीः पत्न्यः उशन्तम् वामयमानं पतिम् न यश भर्तारं संभजन्ते तद्वत् ॥
सनायुवः—सना सनातनं वस्तु कर्म ज्ञानं वा आ मन इच्छन्ति, कदाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः, जसि
घर्णव्यत्ययेन उत्त्वम् । सतर्यः—मन ज्ञाने, किच् । ददुः—रतिर्गत्यर्थः, लिट् । उशतीः—यश
कान्तौ, लट् । शत्रसान्—नतुपि आशारेपजनशब्दान्तः ॥

ब्राह्मीमृचमाह—

सनादेव तत्र रायो गभस्तौ न क्षीयन्ते नोप दस्यन्ति दस्म ।

धुमाँ असि क्रतुमाँ इन्द्र धीरः शिक्षा शचीवस्तव नः शचीभिः ॥१२॥

सनात् एव तव रायः गभस्तौ न क्षीयन्ते न उप दस्यन्ति दस्म
धुस्मान् असि क्रतुस्मान् इन्द्र धीरः शिक्षा शचीऽवः तव नः शचीभिः ॥

हे दस्म, दर्शनीयेन्द्र, त गभस्तौ तव हस्ते सनादेव चिरादादेव स्थितानि रायः धनानि
न क्षीयन्ते न क्षयमाप्नुवन्ति अनश्वराणि हि इन्द्रधनान्यलौकिकानि । नोपदस्यन्ति नोपक्षयं
गच्छन्ति, भक्तेभ्यो दत्तेष्वपि तेषु धनेषु नोपक्षयं प्राप्नुवन्ति, न हासं गच्छन्ति । हे इन्द्र, धीरः
धीमान् त्वं धुमान् असि दीप्तिमान् भवसि, तथा क्रतु इत् प्राज्ञदृढसंन्ययुक्तो भवसि । हे
शचीवः, शचीयुक्त, शक्तिमन् तव शचीभिः त्वदीया मेः शक्तिभिः नः असान् शिक्ष शिक्षय
प्राह्य वेदितव्या गति शेषः । शिक्षा—शिक्ष विद्योपादाने, अन्तर्भावित्यर्थः, शिक्ष धनं देहीति
साग्नः ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

सनायते गोतम इन्द्र नव्यमतक्षद् ब्रह्म हरियोजनाय ।

सुनीथाय नः शवसान नोधाः प्रातर्मक्षु धियावसुर्जगम्यात् ॥१३॥

सनायते गोतमः इन्द्र नव्यम् अतक्षत् ब्रह्म हरियोजनाय सुनीथाय
नः शवसान नोधाः प्रातः मक्षु धियावसुः जगम्यात् ॥

सनायो सनायमानाय नित्य इपाचरते, सनेति निपातो नित्य उद्दसमानार्थः, क्यङि
व्यत्यन शत, हरियोजनाय हयोः अश्वयोः योजनं योगो यस्य तस्मै हरिनानवाद्ययुः। य
सुनीथाय सुष्ठु नेत्रे, एषंभूताय तुभ्यं हे इन्द्र, शवसान चलयन्, गोतमः गोमत्तमः, गो मस्यर्षेः
पुत्रो वा नोधाः नपनं स्तोत्रं दधानः, नोधःसंज्ञक प्रपिः नव्यम् नूनं ब्रह्म मन्त्रात्मकं एतत्
स्रष्टुं नः यजमानलोकायेत्यर्थः अतक्षत् अक्षरोत् । प्रातर्मक्षु इत्यादि व्याख्यातम् ॥ सुनीथाय-
नयतेः औगादिकः थक् ॥

इति प्रथमस्य पञ्चमे तृतीयो वर्गः

एकादशेऽनुपाके 'त्वं महौ' इति नवर्चं पठं कृतम् । नोधस आर्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

त्वं महौ इन्द्र यो ह शुष्मैर्यावा जज्ञानः पृथिवी अमे धाः ।

यद्ध ते विश्वा गिरयश्चिदम्बा भिया दृळ्हासः किरणा नैजन् ॥१॥

त्वम् महान् इन्द्र यः ह शुष्मैः व्यावा जज्ञानः पृथिवी इति अमे धाः यत्
ह ते विश्वा गिरयः चित् अम्बा भिया दृळ्हासः किरणाः न ऐजन् ॥

हे इन्द्र, त्वम् महान् प्रभावेण सर्वाधिकोऽसि । यो ह यः खलु शुष्मैः स्वकीयैः बलैः
जज्ञानः प्रादुर्भूतः सन् व्यावा पृथिवीं वा पृथिव्यौ अमे स्त्रीने बले धाः आधार्यः । ऊर्ध्वार-
चित्कक्ष्याभूमी व्यावापृथिव्यौ सुप्रतिष्ठे विधत्ते यजमानाय प्रादुर्भावात्प्रेणेन्द्र इति तन्मन् ।
किञ्च, यत् ह ते यस्य खलु तव संबन्धिन्वा भिया मीत्या विश्वा सर्वाणि भूतजानि गिरयश्चित्
शिलोवपाव अम्बा बलेन महन्ति यान्यन्यानि सन्ति तानि च दृळ्हासः उक्ताः सर्वे दृढा अपि

ऐजन् अकम्पन्त, कम्पन्ते इति सार्वज्ञालिकं तच्चम् । तत्र दृष्टान्तः—किरणाः न कीर्यमाणाः
 विश्वे यनागा रश्मयो यथा कम्पन्ते तद्वत्, रेणा इव कम्पन्ते दृढान्यपि वस्तूनीत्यर्थः । इन्द्र-
 चलेन भयात् रोदस्योः कम्पः पृथिव्याः दृढीकरणं दिवः सम्भनमित्येवंजातीयकं इन्द्रमहिमानु-
 वर्णनं विशेषतो योजनीयम्वयते द्रष्टव्यम् (२.१२) ॥ जज्ञानः—जनी प्रादुर्भावे, लिटः कानच् ।
 द्या॥पृथिवी—तनासमध्ये पाठश्चानन्दसः । अम्ना—महत्ताम, बलमहत्त्वे प्रयोगः । किरणाः—कृ-
 विश्लेषे, क्युप्रत्ययः । ऐजन्—एज् कम्पने, लङ् ॥

द्वितीयावृत्तमाह—

आ यद्धरीं इन्द्र विव्रता वेरा ते वज्रं जरिता वाह्वोर्धात् ।

येनाविहर्यतक्रतो अमित्रान्पुरं इष्णासि पुरुहूत पूर्वीः ॥२॥

आ यत् हरी इति इन्द्र विव्रता वेः आ ते वज्रम् जरिता वाह्वोः धात्
 येन अविहर्यतऽक्रतो इत्यविहर्यतऽक्रतो अमित्रान् पुरं इष्णासि
 पुरुहूत पूर्वीः ॥

हे इन्द्र, यत् यदा विव्रता विशिष्टकर्माणौ हरी अश्वौ त्वदीयौ आत्रेः आगमयसि रथे
 योजनाय, तदा जरिता स्तोत्रा ते तव वाह्वोः हस्तयोः वज्रम् आयुधम्, अद्रिमिदं शत्रुच्छिदं
 आ धात् अधात्, स्तोत्रुः स्तोत्रेण वज्रं ते हस्तगतं कर्मणे सिद्धं भवति । तादृशः स्तोत्रप्रभाव
 इन्द्रोऽसाहनपटुः । हे अविहर्यतक्रतो, अभिलषितकर्मन्, हर्यतिः प्रेक्षारुर्भेति यास्कः, हर्य
 गतिस्तान्त्योः, वान्तिरभिलषः विहर्यतः अनभिलषितः अविहर्यतः अभिलषितः इति सायणः,
 एवं उभयदापि प्रेषितकर्मा अभिलषितकर्मा वा एवार्थ एव भवति शब्दः । अविहर्यत इत्यत्र
 हर्यतिक्रियायाः प्रतिषेधद्वयेन क्रूरमापि शत्रुवधादिकर्म प्रेषितं एवेत्यवधार्यते । अत्रैके नवर्थे एक
 एव भवति, वि इत्युपसर्गो विशिष्टार्थे ग्राह्य इति कृत्वा अनभिलषितकर्मा इन्द्रः, शत्रूणां मेन्द्रस्य
 कर्म नेष्टमित्याहुः । सकृदेव प्रयोगोऽस्य, तस्माद् दुर्निर्णयः । तथाभूतेन्द्र, अमेवान् शत्रून्
 येन वज्रेण इष्णासि अभिगच्छसि, हे पुरुहूत बहुमिताहूत, पूर्वीः बह्वीः पुरः पुर्यः, अतुष्टराणि
 भेत्तुं अभिगच्छसि, तद्वज्रं जरिता वाह्वोऽधादिति संबन्धः ॥ विव्रता—विशिष्टं व्रतं त्वं ययोस्तौ
 विव्रतौ । वेः—वी गयादिङ्, अदादिः, लङ् । धात्—दधातोः लुङ् । इष्णासि—आमीक्ष्ये श्वा-
 विकरणी इषधातुः, अत्र गत्यर्थः ॥

तृतीयामृचमाह—

त्वं सत्य इन्द्र धृष्णुरेतान्त्वमृभुक्षा नर्यस्त्वं पाद ।

त्वं शुष्णं वृजने पृक्ष आणौ यूने कुत्साय द्युमते सचाहन् ॥३॥

त्वम् सत्यः इन्द्र धृष्णुः एतान् त्वम् ऋभुक्षाः नर्यः त्वम् पाद त्वम्
शुष्णम् वृजने पृक्षे आणौ यूने कुत्साय द्युमते सचा अहन् ॥

हे इन्द्र, त्वम् सत्यः ध्रुवः, अन्यभिचरितकर्मैत्यर्थः, 'सत्तु भवः सर्वो कष्टः' इति सायणः ।
एतान् एतेषां शत्रूणां, विभक्तिव्यत्ययः, त्वम् धृष्णुः धर्षयि । ऋभुक्षाः ऋभूणां अघेपतिः,
ऋभुषु दिव्यशिल्पिषु इन्द्रसहचारिषु कृत्स्नासो वा, नर्यः नृभ्यो हितः त्वम् पाद साहयिता,
शत्रूणामभिभविता अस्ति । किञ्च, वृजने वर्जनयुक्ते हिंसनयुक्ते पृक्षे संपर्चनीये वीर्यैः प्राप्तव्ये
आणौ संग्रामे, द्युमते दातिमते यूने तरुणाय कुत्साय एतत्संज्ञकाय ऋषये, प्रागुक्तलक्षण-
प्रतिमानभूताय ऋषये सचा त्वं सहायो भूत्वा शुष्णम् शोषयितारमसुरम् अहन् अगधीः ॥
ऋभुक्षाः—ऋभवो विचारिताः (१.२०), क्षयतिरैश्वर्यकर्मा, तेपभीष्टे इति ऋभुक्षाः, क्षि निगते,
ऋभुषु क्षियति निरसतीति ॥ १ । पाद—सह अभिभवे, छन्दसि सह इति केवलमपि णिः, पत्वं
छान्दसम् ॥

चतुर्थीमृचमाह—

त्वं ह त्वदिन्द्र चोदीः सखा वृत्रं यद्वज्रिन्वृषकर्मशुभ्राः ।

यद्वं शूर वृषमणः पराचैर्वि दस्यूनावकृतो वृथापाद ॥४॥

त्वम् ह त्वत् इन्द्र चोदीः सखा वृत्रम् यत् वज्रिन् वृषकर्मन् उभ्राः
यत् ह शूर वृषमणः पराचैः वि दस्यून् योनौ अकृतः वृथापाद ॥

हे इन्द्र, त्वम् ह त्वं खलु सखा सहः सन् कुत्सास्य, त्वत् तत् प्रसिद्धं अनिराज्यं दिव्यं
यत् चोदीः प्रेरितवान् सि । हे वृषकर्म । तेजोबलादिसेचनकर्मयुक्त, वज्रिन् वज्रयन्, वृत्रम्
आन्तीजारं सर्वदा ये ज्योतिरादेर्व्यस्य धनराय, अत एव यजमानप्रतिमानभूतकुत्सास्य शत्रु
यत् यदा उभ्राः अज्ज्ञाः अहिंसीः, अपि च हे शूर, वृषमणः दिव्ययन्तामिवर्षकमनोयुक्तेन्द्र,
वृथापाद अनायासेन अभिभविता शत्रूणां, त्वं यत् ह यदा खलु योनौ स्वावासमूलस्थाने दस्युन्

उपक्षययितृन् वृत्रवान्धदान् पराचैः परागमनैः व्यकृतः पराङ्मुखा यथा भवन्ति तथा व्यच्छिन्नः,
तदासीं कुत्सः प्राप्तव्यं सर्वं प्राप्तोदित्यर्थः ॥ चोदीः—चुद प्रेरणे, लुङ् । उभाः—तुभं हिंसायां
क्रियादिकः, तलोपश्लान्दसः । पराचैः—अव्ययं नीचैस्त्वैरिति दिति भट्टभास्करमुदाहरति सायणः,
पराचैः परागमनैरिति यास्कः । अकृतः—कृती छेदने, लङ्, नुमागमाभाश्लान्दसः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

त्वं ह त्वदिन्द्रारिषण्यन्दृहस्य चिन्मतीनामजुष्टौ ।

व्यस्मदा काष्ठा अर्धते वर्धनेव वज्रिञ्छनथिह्यमित्रान् ॥५॥

त्वम् ह त्वत् इन्द्र अरिषण्यन् दृहस्य चित् मतीनाम् अजुष्टौ वि
अस्मत् आ काष्ठाः अर्धते वः घनाऽईव वज्रिन् श्रथिहि अमित्रान् ॥

हे इन्द्र, त्वम् ह त्वं खलु मतीनाम् मनुष्याणां मध्ये यस्मिन् वसिन् वा अजुष्टौ अप्रीतौ
सत्यां, त्वत् तस्य, विभक्तिव्यत्ययः, दृहस्य चित् अप्रह्वस्यापि तदाप्रियकारिणः शत्रुवत्
स्थितस्यापीत्यर्थः अरिषण्यन् रेणं हिंसनमनिच्छन्नसि । सर्वानुग्रहकारकस्य देवराजस्य त्वैव
स्वभावः । तथापि कृपीणां कुत्सदीनां तु साहाय्यं करोष्वेव, तस्मात्, अस्मत् तव प्रियाणां
यजनानां कुत्सयमानानामस्माकं, न तु 'मतीनां' केवलानां, अर्धे अद्याप गन्तुं काष्ठाः
दिशः आ विवः समन्तः । विवृताः कुरु, यदा सर्वासु दिक्षु अस्मदीयाश्चः भोगक्रियासमर्थ-
प्राणबलात्मानः निगतिरौ गच्छन्ति व्याप्नुन्ति तदा कुरु । अपि च हे वज्रिन् वज्रवन्,
अमित्रान् तत्र दिक्षु व्यावृत्तान् शत्रून् घना इव घनेन कठिनेन दण्डादेनेव वज्रेण श्रथिहि
अथय जाहि ॥ रिषण्यन्—रिष्टशब्दात् क्यच्, रिण्भावो निपातितः ॥

इति प्रथमतः पञ्चमे ऋतुर्वा वयः

पञ्चमीमृचमाह—

त्वां ह त्वदिन्द्रार्णीसातौ स्वर्मीळहे नर आज्ञा हवन्ते ।

तव स्वधाव इयमा संमर्य ऊतिर्वाजेष्वतसाय्या भूत् ॥६॥

त्वाम् ह त्वत् इन्द्र अर्णीऽसातौ स्वःऽमीळहे नरः आज्ञा हवन्ते तव
स्वधाऽवः इयम् आ सऽमर्ये ऊतिः वाजेषु अतसाय्या भूत् ॥

हे इन्द्र, अर्णसातौ अर्णसां अपां सातिर्लामो यस्मिन्, स्वर्नी ऋहे स्वः आदित्यलक्षितं तेजः तस्य मीढं सेचनं वर्षणं यस्मिन् तस्मिन् आजा आजौ युद्धे त्यत् तं प्रसिद्धं ह त्वामेव नरः नेताः पुरुषाः हवन्ते आह्वयन्ति । हे स्वधावः स्वधाशब्दादप्यस्वधाणसहजसामर्थ्ययुक्तः, समये सम्परागणीये प्रपत्नेन गन्तव्ये सङ्ग्रामे तव इयम् ऊतिः तदीयेषां रक्षा आ भूत् असदामि-
श्रुत्वेन भजतु, यैरा रक्षा वाजेषु समृद्धिषु लब्धव्याऽनु अतसाय्या प्राप्तव्या भवति ॥ अर्णसातौ-
अर्णसुप्रत्ययो तुडागमश्च, छन्दसि सलोपः । स्वधाः—मनुष्यो रुः इति मनुषो रूतम् ।
अतसाय्या—अत सातत्यगमने, औगादिकः साय्यप्रत्ययः ॥

सप्तमीशृचमाह—

त्वं ह त्वदिन्द्र सप्त युध्यन्पुरो वज्रिन्पुरुकुत्साय दर्दः ।

वर्हिर्न यत्सुदासे वृथा वर्गहो राजन्वरिवः पूर्वै कः ॥७॥

त्वम् ह त्वत् इन्द्र सप्त युध्यन् पुरः वज्रिन् पुरुकुत्साय दर्दरिति दर्दः

वर्हिः न यत् सुदासे वृथा वर्क अहोः राजन् वरिवः पूर्वै करिति कः ॥

हे वज्रिन् वज्रवन्, इन्द्र, पुरुकुत्साय एतत्संज्ञकाय ऋषये युध्यन् तच्छत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन् त्वत् ह त्वमेव त्वत् ताः सप्त पुरः सप्त असुरपुराणि दर्दः व्यदारयः ॥ ऐतिहासिकः पुरुकुत्स ऋषिः । रहस्यं तु, कुत्सयत् पुरुकुत्सोऽपि इन्द्रसख्यात्पदम्, प्रतिमानभूतो बहुलभागः कुत्स एव, पुरुकुत्सो बह्वर्थकः स्मार्थः । तादृशस्य यजमानस्योः शत्रुः अतुरा एव । तेषां पुराणि सप्त अमैत्सीदिन्द्रः । अत्रेदमन्वेष्य । यद्यपि सप्ततत्त्वासारेण अपार्थगत्रिलोक्यानेषु अतुराणां पुराणि भवन्ति, देवैः सह तेषां युद्धानि सम्पन्नन्ति, तथापि अत्रार्थे एकैकस्मिन् लोके सप्त उपरुक्ष्याः वर्जन्ते, ताश्च भूरादेस्तत्त्वलोकात्तर्गतामहाकर्षणांशभूता अपि, अंशभूयस्त्वन्त्यां न अत्र प्रागमनः संनिवन्यस्तत्तद्भूमिकागताः ज्ञेयाः, असुराणां पुराणि एवं सप्त कथितानि मध्यमस्थाने प्राणमये लोके इति बोध्यम्, यद्यपि त्रैलोक्याक्रमणपटवः भवन्ति वृत्रादयः, तेषां वृत्तिर्यैशिष्ठ्यं मध्यमस्थाने ॥ अथ यत् सुदासे एतत्संज्ञकाय, रहस्यं तु शोभनदानप्रतीताय प्रतिनानभूताय यजमानाय, अहोः एतत्संज्ञकस्य असुरस्य, पापात्मनः संबन्धि यद्वलमस्ति तत् वृथा अनायासेन वर्हिर्न वर्क वर्हिरिव अदृष्टम् अचिञ्जः । अपि च हे राजन् इन्द्र, पूर्वै दातेन पूर्ववित्रे सुदासे चरितः विजताः । अत्राश्वत्थानकं सुखं कः अवाप्तिः ॥ दर्दः—दृष्टं विदारणे, यद्वलुगन्ताद्वह्निः अन्यत् लादसम् । वर्क—वृजी वर्जने, लङ्, विह्वणस्य लङ् । अन्ये गताः ॥

अष्टमीमृचमाह—

त्वं त्यां न इन्द्र देव चित्रामिवमापो न पीपयः परिज्मन् ।

यया शूर प्रत्यस्मभ्यं यंसि त्मनमूर्जं न विश्वध क्षरं ध्वै ॥८॥

त्वम् त्याम् नः इन्द्र देव चित्राम् इपम् आपः न पीपयः परिज्मन्

यया शूर प्रति अस्मभ्यम् यंसि त्मनम् ऊर्जम् न विश्वध क्षरं ध्वै ॥

हे देव द्योतमान, इन्द्र, त्वम् नः अस्माकं चित्राम् नानाविधां त्याम् तां प्रसिद्धां त्वदीयां दिव्यां इपम् एषणाशक्तिं प्रेरणावलमित्यर्थः परिज्मन् परितो व्याप्ते प्रदेशे पीपयः प्रावर्धयः । तत्र दृष्टान्तः—आपो न जलानि यथा सर्वतः प्रयासवर्जं व्याप्नुवन्ति करोमि, तथा अस्माकं एषणाशक्तिमपि अनुगृह्य अस्मत्तः रुषतः प्रसारं विहितवानसि, तथा सर्वदा विधेहीत्यर्थः । तामेव चित्रां इपं उत्तरयाम्येन विशिनष्टि । हे शूर इन्द्र, यया इषा त्मनम् आत्मानं जीवं अस्मभ्यम् प्रति यंसि प्रयच्छसि । तत्र दृष्टान्तः—विश्वध विश्वतः क्षरं ध्वै क्षरितुं ऊर्जम् न शक्तिप्रवाहमिव, ऊर्जमुदकनामेति पक्षोऽपि न वाधते तारिज्यं तात्पर्यम् । शक्तिप्रवाहं उदकानि वा सर्वत्र क्षरणाय सृजसि, तथा एषणावलेनास्मभ्यं जीवमात्मानं धत्से इति भावः ॥ आपः—अपः, दीर्घश्छान्दसः । पीपयः—स्कावी ओप्वामी वृद्धौ, ष्यन्तात् छान्दसे लुङि प्यायः पीभावः । परिज्मन्—परिपूर्वात् जमतेर्गत्यर्वात्, सप्तम्या लृक् । विश्वध—तसिलः सलोपो धत्तं च ष्टो-दरादितात् । क्षरं ध्वै—क्षर सञ्चलने, तुमर्थे अध्वैत्प्रत्ययः । अन्ये गताः ॥

नवमीमृचमाह—

अकारि त इन्द्र गोतमेभिर्ब्रह्माण्योक्ता नमस्ता हरिभ्याम् ।

सुपेशंसं वाज्रमा भरा नः प्रातर्मक्षु धियावसुर्जगम्यात् ॥९॥

अकारि ते इन्द्र गोतमेभिः ब्रह्माणि आऽउक्ता नमस्ता हरिभ्याम्

सुऽपेशंसम् वाज्रम् आ भर नः प्रातः मक्षु धियाऽवसुः जगम्यात् ॥

हे इन्द्र, ते तुभ्यं गोतमेभिः ऋषिभिः एतत्संज्ञकैः अस्माभिः गोमत्तमैः, गन्तव्यैरिति सायणः, अकारि कृतं स्तोत्रम् । ब्रह्माणि मन्त्रजातानि नमस्ता नमःशब्दवाच्यप्रपदनेन सह हरिभ्याम् अश्वार्यां युक्ताय तुभ्यं आऽउक्ता आकारो मर्यादायां, यथाविधि प्रयुक्तानि भवन्ति ।

इदानीं त्वं नः असम्यं सुपेशसम् नानाशोभनरूपयुक्तां वाजम् समृद्धिं आ भर आहर, प्रयच्छ ।
 प्रातरादि शिष्टं व्याख्यातम् ॥

इति प्रथमस्य पञ्चमे पञ्चमो वर्यः

एकादशेऽनुवाके सप्तमं 'वृष्णे शर्घाये'ति पञ्चदशचं दृक्तम् नोधस आम् मरुतम् । अत्या
 त्रिष्टुप्, शिष्टाश्चतुर्दश जगत्यः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

वृष्णे शर्घाय सुमखाय वेधसे नोधः सुवृक्तिं प्र भरा मरुद्भयः ।

अपो न धीरो मनसा सुहस्त्यो गिरः समञ्जे विदथेष्वाभुवः ॥१॥

वृष्णे शर्घाय सुऽमखाय वेधसे नोधः सुऽवृक्तिम् प्र भर मरुतऽभ्यः
 अपः न धीरः मनसा सुऽहस्त्यः गिरः सम् अञ्जे विदथेषु आऽभुवः ॥

अत्र पूर्वार्धेन स्वात्मन एव नोधसः संयोजनम् । उत्तरार्धेन नोधाः स्तौति । हे नोधः, नयनं
 दधान, स्तौतः, वृष्णे वर्षित्रे सुमखाय शोभनयजनाय वेधसे विधात्रे मरुद्भयः शर्घाय मरुतां
 गणाय, मरुद्भय इति विभक्तिव्यत्ययः, सुवृक्तिम् सुन्द आवर्जकं स्तोत्रं प्र भर प्रकर्षेण हर,
 प्रेरय । एवं प्रेरितो नोधाः स्तौति, धीरः धीमान् सुहस्त्यः शोभनाङ्गुलियुक्तः कृताञ्जलियन्त्रः
 सर्वथा प्रह्व इति यावत्, एवंभूतोऽहं मनसा मत्या अन्तःकरणेन गिरः स्तोत्रात्मिकाः दावः
 समञ्जे सम्पग्व्यक्तः करोमि, स्तोत्रात्मिकाः स्तोत्रार्थिनः वाग्रूपाविष्टारे हि पूर्णतां यान्ति ।
 याः गिरः विदथेषु ज्ञानैरगम्येष्ट यजनसदनेषु आ भुवः आमिषमुख्येन भजन्ति, देवतामिषुखी-
 करणाय कल्पन्ते । तत्र दृष्टान्तः—अपो न यथा आपः निर्गलं क्षरन्ति तथा मे स्तुतयोऽपि
 प्रनर्तमानाः प्रयुक्ता भवन्ति ॥ शर्घाय—शृधु प्रसहने, शर्घ्यते प्रसह्यते पर्वतादिकमनेनेति शर्घः
 मरुत्समूहः, करणे घञ् । सुहस्त्यः—हस्ते भवा हस्त्याः, शोभना हस्त्या यस्यासौ ॥

द्वितीयामृचमाह—

ते जज्ञिरे दिव ऋष्वास उक्ष्णो रुद्रस्य मर्या असुरा अरेपसः ।

पावकासः शुचयः सूर्या इव सत्त्वानो न द्रप्सिनो घोरवर्पसः ॥२॥

ते जज्ञिरे दिवः ऋष्वासः उक्ष्णः रुद्रस्य मर्याः असुराः अरेपसः पावकासः
 शुचयः सूर्याऽइव सत्त्वानः न द्रप्सिनः घोरऽवर्पसः ॥

ते मरुतः दिवः अन्तरिक्षात्, मध्यमस्थानात् जज्ञिरे प्रादुर्भूताः। मरुतोऽधिकृत्य, 'मरुतः पृथग्निमातरः' इत्यत्रोपन्यतम्, अन्यत्र च (१.२३.१०)। कीदृशाः? ऋध्वासः उत्कृष्टाः उक्ष्णः सेक्ताः वर्षितारः रुद्रस्य मर्याः मर्यो मनुष्यवाची, अत्र पुत्रोपलक्षणं, रुद्रसूनुवः, असराः निरसितारः शत्रूणाम्, अरेपसः पापवर्जिताः पावकासः शोधकाः सूर्या इव सुष्ठु प्रेरकाः सूर्य-रश्मय इव शुचयः दीप्ताः सत्त्वानः न अतिशयेन बलपराक्रमोपेताः भूतगणा इव द्रप्तिनः द्रप्सो विन्दुः, ध्वजे च वर्तते (१.१४.४) धीप्राणशक्तिवर्षविन्दुयुक्ताः घोरदर्पसः मयङ्कररूपाः ॥ सत्त्वानः—अवसादनार्थात् सीदतेः तुद् विधीयते, सत्त्वन्शब्दस्य प्रथमावहुवचनम्। अन्ये गताः ॥

तृतीयामृचमाह—

युवानो रुद्रा अजरा अभोग्धनो ववक्षुरध्रिगावः पर्वता इव ।
दृढहा चिद्विश्वा भुवनानि पार्थिवा प्र च्यावयन्ति दिव्यानि मज्जना ॥३॥
युवानः रुद्राः अजराः अभोक्जहनः ववक्षुः अध्रिङगावः पर्वताऽइव दृढहा
चित् विश्वा भुवनानि पार्थिवा प्र च्यवयन्ति दिव्यानि मज्जना ॥

युवानः यौवनसम्पन्नाः रुद्राः उग्राः, रुद्रविभूतयो वा अजराः जरारहिताः अभोग्धनः ये देवान् न भोजयन्ति तेषां यज्ञशत्रूणां अयज्जनां हन्तारः अध्रिगावः अधृतगमनाः, येषां गतयो न केनापि निवारिता भवन्ति त इत्यर्थः पर्वता इव स्थिराः स्वयं क्षोभरहिताः ववक्षुः स्तोतृणाममीष्टं वोढुं प्रापयितुमिच्छन्ति। किञ्च, विश्वा भुवनानि सर्वाणि सद्भावं प्राप्तानि पार्थिवा पृथिव्यां भवानि दिव्यानि दिवि भवानि वा वस्तूनि दृढहा चित् दृढान्यपि मज्जना शोधकेन स्वीयबलेन प्रच्यावयन्ति प्रचालयन्ति, एतावान् मारुतबलमहिमा ॥ अभोग्धनः—भोजयन्तीति भोजः, न भोजः अभोजः, अभोजां हन्तारः अभोग्धनः, बहुलं छन्दसि, हन्तेः क्तिप्। ववक्षुः—वह प्रापणे, अस्मात् सनि लिट्, द्विर्भावः, अन्यत् छान्दसम् ॥

चतुर्थीमृचमाह—

चित्रैराजिभिर्वपुषे व्यञ्जते वक्षःसु रुक्मां अधि येतिरे शुभे ।
अंसेंज्वेषां नि मिमृक्षुर्ऋष्टयः साकं जज्ञिरे स्वधया दिवो नरः ॥४॥
चित्रैः अजिऽभिः वपुषे वि अञ्जते वक्षःसु रुक्मान् अधि येतिरे शुभे

अंसेषु एषाम् नि मिमृक्षुः ऋष्टयः साकम् जज्ञिरे स्वधया दिवः नरः ॥

घण्डे शरीराय, मरुतः चित्रैः विविधैः अङ्गिभिः रूपामिव्यञ्जकैरलङ्कारैः व्यञ्जते स्वीय-
रूपाणि व्यक्तानि कुर्वन्ति । वक्षःसु शुजान्तरेषु स्वमान् रोचमानान् हारान् अधि येतिरे उपरि
चकिरे, किमर्थम्? शुमे, शोभार्थम्, अथ च एषां मरुतां अंसेषु स्कन्धेषु ऋष्टयः आयुधानि
नि मिमृक्षुः निमृष्टाः परिष्कृताः तस्युः । साकम् तैरायुधैः सहिताः नरः नेतारो बलिनो मरुतः
दिवः अन्तरिक्षलोकात् स्वधया स्वभावसिद्धया शक्त्या जज्ञिरे प्रादुर्बभूवुः ॥ अत्रेदमवधेयम् ।
यद्यपि अत्रोक्ताः प्रचण्डकर्मणामलङ्कारा विद्युदादय इत्यधुनातनानां मतं सायणीयव्याख्या-
बलमीपदबलस्य ऊहमात्रमवतिष्ठते, मन्त्रद्रष्टारस्त्वन्यथा गायन्ति । एतानि रहस्यानि धीरस्यैव
विदितानीति, न कोऽपि मरुतां जन्मरहस्यं वेदेत्यादि, विशेषतो वसिष्ठसूक्ते (७.५६) 'नकिर्क्षेपां
जन्मपि वेद' 'एतानि धीरो निष्ठा चिकेत' इत्यादि ॥ येतिरे-यती प्रयत्ने, लिट् । शुमे-शुभ
दीप्तौ, सम्पदादिलक्षणः क्तिप् । मिमृक्षुः-मृजू शुद्धौ, सनि लिट् । जज्ञिरे-जनी प्रादुर्भावे, लिट् ॥

पञ्चमीमृचमाह—

ईशानकृतो धुनयो रिशादसो वातान् विद्युतस्तविषीभिरकृत ।

दुहन्त्यूर्ध्वदिव्यानि धूतयो भूमिं पिबन्ति पर्यसा परिज्रयः ॥५॥

ईशानकृतः धुनयः रिशादसः वातान् विद्युतः तविषीभिः अकृत

दुहन्ति ऊर्ध्वः दिव्यानि धूतयः भूमिम् पिबन्ति पर्यसा परिज्रयः ॥

ईशानकृतः स्तोतारं स्वामिनं कुर्वन्तः धुनयः कम्पयितारः रिशादसः हिंसकानां अक्षारः
एवंभूता मरुतः तविषीभिः स्वकीयैर्बलैः विद्युतः विद्योतमानान् वातान् वायून् प्राणशक्तिवितरान्
अकृत कुर्वन्ति । तथा कृत्वा परिज्रयः परितो गन्तारः धूतयः कम्पयितारः दिव्यानि दिवि
भवानि ऊर्ध्वः प्राग्वलादिभूयिष्ठानि मध्यमस्थानगतानि साराधारभूतानि ऊर्ध्वासि दुहन्ति रिती-
कुर्वन्ति । तथाकरणेन भूमिम् अन्नमयक्षेत्रं पर्यसा जीवनाधारभूतेन प्राणमयेन रसेन पिबन्ति
सिञ्चन्ति ॥ मारुतसूक्तेषु बाह्यार्थस्यापाततो बलीयस्त्वदर्शनात् अन्तरर्थः क्लेशेनैव साध्य इति
मा भूद् भ्रमः । अत एव स्थूलवर्णनात् मारुतं रहस्यं दुर्विज्ञेयमिति मन्त्रद्रष्टार एव प्रमाणं
पर्य अस्माभिः स्मारितम् । रिशादसादयः सर्वे गताः ॥

इति प्रथमस्य पञ्चमे ब्रह्मो वचनं

पट्टीमृचमाह—

पिन्त्रन्त्यपो मरुतः सुदानवः पयो घृतवद्विदथेष्वामुवः ।

अत्यं न मिहे वि नयन्ति वाजिनमुत्सं दुहन्ति स्तनयन्तमक्षितं ॥६॥

पिन्त्रन्ति अपः मरुतः सुदानवः पयः घृतवत् विदथेषु आमुवः अत्यम्
न मिहे वि नयन्ति वाजिनम् उत्सम् दुहन्ति स्तनयन्तम् अक्षितम् ॥

सुदानवः शोभनदानयुक्ताः मरुतः, विदथेषु ज्ञानगम्यपजनसदनेषु आ भुवः आमिमुख्येन
भवन्तः वर्तमानाः सन्तः घृतवत् दीप्तियुक्तं पयः क्षीरं सारोपलक्षणं तद्युक्ताः अपः मध्यम-
स्थानीयतेजोबलादिसंपद्वाहिनीः शक्तीः पिन्वन्ति पूरयन्ति, प्रवाहयन्ति च । अत्रेदं दक्तव्यम् ।
विदथः ज्ञानागमो भवति, ज्ञानागमस्थानं ज्ञानगम्यं वा यजनमपि विदथशब्दः । अत्यम्, अप-
मन्तर्याग एव ग्राह्यः । तत्र अन्तरिक्षस्थाना प्रागमयभूरेव यागशाला भवति, मरुतस्तत्र दीप्ति-
युक्ताः सारवतीरुक्तलक्षणाः अपः प्रवाहयन्ति, पूरयन्ति, पिन्वतिर्धातुः सेचने सेचने पूरणे च
वर्तते । किमर्थमेवं कुर्वन्ति ? आह—अत्यम् न अथं यथा सादिनः विनयन्ति समीचीनमुनियत-
गत्यर्थं शिक्षयन्ति तथा मरुतः वाजिनम् बलवैगसमृद्धियुक्तं उत्सम् तेजोबलादिप्रसन्नवर्णाधारभूतं
अन्तरिक्षालयं महान्तं विश्वप्राणं, मिहे वर्षणाय विनयन्ति, दुहन्ति रिक्तीकुर्वन्ति । कीदृशम् ?
स्तनयन्तम् गर्जन्तं, अक्षितम् अर्क्षीणम् ॥ मेघपरतया व्याख्यानायास्त्येनावकाशः । अपि तु
भाववैशिष्ट्यं विचेयमेव । अत्र विदथेषु यज्ञेषु आमुवः क्रत्विजः घृतवत् घृतं यथा सिञ्चन्ति
एवं मरुतोऽपि दृष्टिं दुर्वन्तीति सायणः । इदं च अमूलम् । “घृतवत्” इत्यत्र मतुवर्यो ग्राह्यः ।
नेह उपमार्थीयो घतिः । सायण एव ‘घृतवत्’ प्रयोगस्थलेषु सर्वत्र घृतयुक्तं पयः हव्यं वेति
ध्याचष्टे । ‘घृतवत् पयः सारोऽनेत्’ (१.२२.१४) ‘घृतवत् दीप्तिमत्’ (३.५.६) ‘घृतवत्
पयो मधुमत्’ (१०.६४.९) ‘घृतवत् पयः’ क्षरणवत् (१०.६५.८), एवमन्यत्र च ॥ सुदानवः—
ददातेः सुप्रत्ययान्तो दानुशब्दः । मिहे—संपदादिलक्षणः क्तिप् । स्तनयन्तम्—स्तनयनशब्द-
श्चुरादिरदन्तः ॥

सप्तमीमृचमाह—

मृदिपासो मायिनश्चित्रमानवो गिरयो न स्वतंत्रसो रघुष्यदः ।

मृगा इव हस्तिनः स्वादया वना यदारुणीषु तविपीर्युग्ध्वम् ॥७॥

महिपासः मायिनः चित्रभानवः गिरयः न स्वस्तवसः रघुप्यदः
मृगाःऽइव हस्तिनः खादथ वनां यत् आरुणीषु तविषीः अयुग्धम् ॥

महिपासः महान्तः, महिप इति महन्नाम, मायिनः ज्ञानवन्तः, मावेति ज्ञानान्न,
चित्रभानवः बहुविधदीप्तयः, गिरयो न पर्वता इव स्वतदसः रूयेन बलेन युक्ताः रघुप्यदः रघु
शीघ्रं स्पन्दन्ते गच्छन्तीति रघुप्यदः शीघ्रगमनाः, हे मरुतः, एवंभूता यूयं हस्तिनः मृगा इव
हस्तवन्तो गजा इव वना वनानि वृक्षादीनि खादथ भक्षयथ इति बाह्ये पक्षे, सुखानि भजथ,
पार्थिवशरीरोपभोगक्षमाः भवथ इति रहस्यार्थः । यत् यसां आरुणीषु अरुणवर्णासु सामर्थात्
वह्नासु भोगक्षमासु, अन्यत्र गावोऽपि भवन्ति, इह तु भोगक्रियासामर्थ्यं विनक्षितम्, तविषीः
युष्मदीयानि बलानि अयुग्धम् यूयं संयोजितवन्तः, तस्मात् युष्मद्वलयुक्तवाहनसहिता यूयं
वना खादथेति संबन्धः ॥ रघुप्यदः-स्यन्द प्रसवणे, किप्, अनिदिजामिति नलोपः । खादथ-
खाद भक्षणे । अयुग्धम्-युजिर् योगे, लुङ् ॥

अष्टमीमृचमाह—

सिंहा इव नानदति प्रचेतसः पिशा इव सुपिशो विश्ववेदसः ।
क्षपो जिन्वन्तः पृषतीभिर्ऋष्टिभिः समित्सुवाधः शवसाहिमन्यवः ॥८॥
सिंहाःऽइव नानदति प्रचेतसः पिशाःऽइव सुपिशः विश्ववेदसः
क्षपः जिन्वन्तः पृषतीभिः ऋष्टिभिः समऽइत् सुवाधः शवसा
अहिमन्यवः ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टचेतोयुक्ताः मरुतः सिंहा इव नानदति वचनव्यत्ययः, अधिकं शब्दं कुर्वन्ति ।
सिंहानामिव मरुतामागमने गम्भीरः शब्द उत्पद्यते, इदं च रहस्यं अन्तर्याजिनां विदितम् ।
तथा सुपिशः शोभनायनाः पिशा इव पिशाख्याः मृगविशेषाः रुखः यथा श्वेतविन्दुभि-
रलङ्कितशरीराः सन्ति तथाभूताः विश्ववेदसः सर्वज्ञानिनः, क्षपः रात्रीः जिन्वन्तः उल्लासयन्तः
रात्रिषु यज्ञशृङ्गां प्रावन्त्ये सति मरुतां कृत्यानि तमसः प्रध्वंसमापाद्य निर्णिद्रतां विदधते,
तस्मात् रात्रीणां जिन्वनं उल्लासनं ग्रीणनं वा भवति, 'क्षपः शृङ्गां क्षपयितारः' इति
मरुद्विशेषणं प्राह मायणः, 'जिन्वन्तः स्तोतृन् ग्रीणयन्तः' इति च । अपि च शवसा बलेन

अहिमन्यवः अहेः सर्पस्य मन्युरिव क्रोध इव येरां मन्युः ते सर्पवत्क्रुद्धाः, आहननशीला मन्यु-
युक्ता इत्येके, एवंभूता मरुतः घृपतीभिः चित्रवर्णविन्दुयुक्ताभिः मरुद्वाहाः घृपत्यः विचारिताः
(१.३९.६, १.३७.२) क्राष्टिभिः अयुधैश्च सहिताः सवावः वाधासहितान् शत्रुमिर्वाधितान्
यजमानान् सम् इत् संभूरैव गणश आगच्छन्ति रक्षितुमिति शेषः ॥ नानदति-नदतेर्यङ्-
लुगन्तात् लट् । सुपिशः-सुपूर्वात् पिश अग्यवे इत्यस्मात् क्प् ॥

नवमीमृचमाह—

रोदसी आ वदता गणश्रियो नृपांचः शूराः शर्वसाहिमन्यवः ।

आ वन्धुरैष्यमतिर्न दर्शता विद्युन्न तस्यौ मरुतो रथेषु वः ॥९॥

रोदसी इति आ वदत गणश्रियः नृप्सांचः शूराः शर्वसा अहिमन्यवः

आ वन्धुरैषु अमतिः न दर्शता विद्युत् न तस्यौ मरुतः रथेषु वः ॥

हे गणश्रियः गणशः श्रयन्ते अवतिष्ठन्ते इति गणश्रियः, नृपांचः नृन् मनुष्यान् यजमानान्
सचन्ते सेजन्ते इति नृपांचः, शूराः शौर्ययुक्ताः एवंभूताः हे मरुतः शर्वसा बलेन अहिमन्यवः
सर्पवत् क्रुद्धाः सन्तः रोदसी धावाश्रयिन्यौ आ वदत समन्तात् शब्दपत । अपि च हे मरुतः, वः
युष्माकं रूपं तेजो वा रथेषु वन्धुरेषु सारथेः स्थानेषु आ तस्यौ आवतिष्ठति अवस्थितं भवति ।
तच्च सम्पगलक्ष्यते । तत्र दृष्टान्तः-अमतिर्न रूपमिव तेज इव धा, अतिः रूपनाम तेजसि
बले च वर्तते । अपि च दर्शता दर्शनीया सुभगा विद्युत् न विद्योतमाना तदिदिन लक्ष्यते ॥
वदत-दीर्घः संहितायां छान्दसः । अमतिः-अम गत्यदिद्, अनेरौपादिकोऽतिप्रत्ययः । दर्शता-
दशिर प्रेक्षणे, अतच्प्रत्ययः ॥

दशमीमृचमाह—

विश्ववेदसो रयिभिः समौकसः संमिश्लासस्तविपीभिर्विराग्निनः ।

अस्तार इपुं दधिरे गर्भस्त्योरनुन्तशुष्मा वृषखादयो नरः ॥१०॥

विश्ववेदसः रयिभिः समुओकसः समुमिश्लासः तविपीभिः

विदुग्निनः अस्तारः इपुं दधिरे गर्भस्त्योः अनुन्तशुष्माः वृषखादयः

नरः ॥

विश्ववेदसः सर्वज्ञाः रयिभिः धनैः समोक्तसः समाननिदासाः समवेतानां मरुतां धनं ओक्त्य समाने इत्यर्थः । तथा तविपीभिः बलैः संमिश्रासः संमिश्राः संयुक्ताः इतरेतरबलभाज इत्यर्थः विरिञ्चिनः महान्तः महन्नामैतत्, विविधरपणशीला इत्यन्यत्र (१.८.८) सायणः, तर्हि नानाविधयोः कारिणः, अस्तारः निरसितारः शत्रूणां, अनन्तशुष्माः अवच्छेदरहितबलाः वृषादयः सकृदेवायं प्रयोगः, अतः कष्टं वर्तत एव, खादिशब्दो हस्तत्राणार्थः 'हस्तेषु खादिश्च कृतिश्च संदधे' (१.१६८.३) इत्यत्र खादिः हस्तत्राणकः कृतिः कर्तनी... । खादिर्मक्ष्ये वर्ततेऽन्यत्र (१.१६६.९) 'प्रपथेषु खादयः' खादयः खाद्यानि भक्ष्याणीति सायणः । अत एव अत्र द्विधा व्याचष्टे—'वृषा इन्द्रः खादिः आयुधं येषां ते, वृषा सोमः खादिः खाद्यः पेयो येषां ते' इति । सर्वथा वृषशब्दस्याययवार्थ एवात्र निर्णये द्वारं दद्यात् । तर्हि वृषपदेन बलं लक्ष्यते तदेव दाघं भवति मरुतामित्यस्माकमूहः ॥ अपि च नरः नेतारः बलिनः एवंभूताः मरुतः गभस्त्योः बाह्वोः इषुम् दाघं, दधिरे धारयन्ति ॥ समोक्तसः—उच समवाये, असुन् । संमिश्रासः—कपिलकादिनाम् लत्वम् । विरिञ्चिनः—रप लप व्यक्तायां वाचि । अस्तारः—ताच्छ्रीलिकस्तुन्, इड-भावश्छान्दसः । अनन्तशुष्माः—अनन्तः शुष्मो येषां ते ॥

इति प्रथमस्य पञ्चमे सप्तमो वगं

एकादशीमृचनाह—

हिरण्ययेभिः पविभिः पयोवृध उज्जिघ्नन्त आपथ्यो न पर्वतान् ।
मुखा अयासः स्वसृतो ध्रुवच्युतो दुध्रकृतो मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥११॥
हिरण्ययेभिः पविऽभिः पयऽवृधः उत् जिघ्नन्ते आऽपथ्यः न पर्वतान्
मुखाः अयासः स्वऽसृतः ध्रुवऽच्युतः दुध्रऽकृतः मरुतः भ्राजत्ऽकृष्टयः ॥

मरुतः, हिरण्ययेभिः हिरण्ययै पविभिः रथचक्रैः पर्वतान् शिलोचयान् उज्जिघ्नन्ते ऊर्ध्वं गमयन्ति, तादृशो भारववेगप्रभाजः । तत्र दृष्टान्तः—आ पथ्यो न समन्तात् पथि मार्गे गच्छन् रथः यदा वेगात्तेजसात् मार्गस्थान् वृक्षादीन् भङ्क्त्वा ऊर्ध्वं नयति तद्वत् । कीदृशा मरुतः ? पयोवृधः पयमः सारदतीनां उत्तलक्षणानां अपां वर्धयिताः, मरुताः मरुतो यज्ञः तद्वन्तः अन्तर्भाषितमत्सर्यः अयामः गन्तारः, यजमानस्य यजनं प्रति, स्वसृतः स्वयमेव सरन्तो गच्छन्तः शत्रून् प्रति ध्रुवच्युतः ध्रुवाणां निश्चलानां जडभूतानां पर्वतादीनां वा च्यावयितारः, दुध्रकृतः

दुधं अन्यैर्धर्तुमशक्यमात्मानं कुर्वाणाः, स्तोत्रारं दुर्धरं कुर्वाणा वा भ्राजहृदयः दीप्यमानायुधाः ॥
उज्जिघ्रन्ते-हन्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् । पथ्यः-पथि भवः, छन्दसि यत् । अयासः-अय पय गतौ,
अपन्त इत्ययासः, आजसेरसुक् । दुधकृत्-ईषद्दुःसुष्विति दुःशब्दे उपपदे कर्मणि खल्,
गुणाभावश्छान्दसः, तथा रेफलोपथ, दुधः, तं कुर्वन्तीति दुधकृतः, करोतेः क्तिप् ॥

द्वादशीमृचमाह—

घृपुं पावकं वनिनं विचर्पणिं रुद्रस्य सूनुं हवसां गृणीमसि ।
रजस्तुरं तवसं मारुतं गणमृजीपिणं वृषणं सश्वत श्रिये ॥१२॥
घृपुम् पावकम् वनिनम् विऽचर्पणिम् रुद्रस्य सूनुम् हवसां गृणीमसि
रजःऽतुरम् तवसम् मारुतम् गणम् ऋजीपिणम् वृषणम् सश्वत श्रिये ॥

घृपुम् घर्पकं शत्रुबलस्य, पावकम् शोधकं सर्वेषां, वनिनम् वनवन्तं, उदके सुखे च वनं,
सुखवन्तं, विचर्पणिम् विशेषेण सर्वस्य द्रष्टारं, रुद्रस्य वनुम् रुद्रपुत्रम् मरुद्गणस्य रुद्रपुत्रत्वं
विश्रुतं वेदे, एवंभूतं मरुद्गणं हवसा हवेन आह्वानेन, स्तोत्रस्पोषलक्षणमिदं, गृणीमसि स्तुमः ।
भोः सखायो यजमानाः, यूयमपि श्रिये सम्पत्तये मारुतम् गणम् मरुतां समूहं सश्वत प्राप्नुत,
आश्रयत । कीदृशम्? रजस्तुरम् रजसः अन्तरिक्षस्य जगत्प्राणापवनस्य त्वरयितारं, यजमाने
प्राणबलातिशयस्यागानार्थं इति शेषः तवसम् बलवृद्धम् ऋजीपिणम् ऋजीपं शत्रूणां अपार्जकं बलं
तद्वन्तं (१.३२.६) वृषणम् वर्षितारम् वीर्यवन्तमित्यर्थः ॥ हवसा-ह्वेजः असिप्रत्यये संप्रसारणं
छन्दसि । गृणीमसि-गृ शब्दे, इदन्तो मसिः । रजस्तुरम्-रजः तुतोति इति रजस्तुः, तुर त्यरणे,
क्तिप् । वृषणम्-दीर्घाभाजः छन्दसि । सश्वत-सश्वतिर्गतिकर्मा ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

प्र नू स मर्तः शर्वसा जनां अतिं तस्यो वं ऊती मरुतो यमावत ।
अर्वञ्चिर्वाजं भरते धना नृभिः प्रापृच्छयं क्रतुमा क्षेति पुष्यति ॥१३॥
प्र नु सः मर्तः शर्वसा जनान् अतिं तस्यो वः ऊती मरुतः यम् आवत
अर्वत्ऽभिः वाजम् भरते धना नृभिः आऽपृच्छयम् क्रतुम् आ क्षेति
पुष्यति ॥

सः मर्तः स मनुष्यः जनान् अन्यान् पुरुषान् श्वसा बलेन नु क्षिप्रं अति अतीत्य प्रतस्यो
प्रतिष्ठितो भवति, हे मरुतः, यूयं यम् पुरुषं वः युष्माकं ऊती ऊत्या रक्षया आवत अरक्षत,
किञ्च सः अर्वाङ्घ्रिः अश्वैः प्राणबलमोगात्मभिः साधनभूतैः वाजम् सर्वा बलसमृद्धिं नृभिः
स्वकीयैर्नैवत्वलक्षणैर्वैलविशेषैः धना धनानि विविधानि च भरते संपादयति । आपृच्छयम्
आप्रष्टव्यं सर्वतः माननीयतया जनैः प्रष्टव्यम् महनीयमित्यर्थः क्रतुम् प्राप्तं इच्छाबलं आक्षेति
प्राप्नोति पुष्यति पुष्टो भवति च ॥ ऊती-तृतीयायाः पूर्वसर्वादीर्घत्वम् । आपृच्छयम्-आङ्-
पूर्वात् पृच्छतेः क्यच्प्रत्ययान्तो निपात्यते । क्षेति-क्षि निवासगत्योः, विकरणस्य लुक् छन्दसि ॥
चतुर्दशीमृचमाह—

चर्कृत्यं मरुतः पृत्सु दुष्टरं द्युमन्तं शुष्मं मधवत्सु धत्तन ।
धनस्पृतमुक्थ्यं विश्वचर्पणिं तोकं पुष्येम तनयं शतं हिमाः ॥१४॥
चर्कृत्यम् मरुतः पृत्सु दुष्टरम् द्युमन्तम् शुष्मम् मधवत्सु धत्तन
धनस्पृतम् उक्थ्यम् विश्वचर्पणिम् तोकम् पुष्येम तनयम् शतम्
हिमाः ॥

हे मरुतः, मयवत्सु धनवत्सु यजमानेषु शुष्मम् बलं धत्तन स्थापयत । कीदृशं शुष्मम् ?
चर्कृत्यम् पुनः पुनः पुरस्कृतव्यं, सर्वकर्मकुशलं पृत्सु संग्रामेषु दुष्टरम् दुःखेन तरितव्यं, अजेयं,
द्युमन्तम् दीप्तिमन्तं धनस्पृतम् धनैः ग्रीतं उक्थ्यम् उक्थं स्तोत्रं तदहं, प्रशस्यं विश्वचर्पणिम्
विशेषेण द्रष्टारम्, ईदृशं 'शुष्मं धत्तन' । अथ च वयं शतम् हिमाः शतसंख्याकान् हिम-
प्रधानहेमन्त-शतपलक्षितान् संवत्सरान् तोकम् पुत्रं, तल्लक्षितां अन्तर्यागविद्यासन्ततिं, तनयम्
तदीयसन्ततिं च पुष्येम पोष्येम । उत्तरोत्तरामिवृद्धिरस्त्वस्माकमिति प्रार्थना ॥ चर्कृत्यम्-
फरोतेः यङ्लुगन्तात् क्यप्, तुगागमः, प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणमिति न्यायेनैवम् ।
दुष्टरम्-दुस्तरं, सुपामादेराकृतिगणत्वात् पत्यम् । धत्तन-तप्तनप्तनयनाच्चेति तस्य तनादेशः ॥
हिमाः-हन्तेहि चेति मङ्गप्रत्ययः ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

नू ष्टिरं मरुतो धीरवन्तमृतीपाहं रयिमस्मासु धत्त ।
सहस्रिणं शतिर्न शशुवांसं प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥१५॥

नु स्थिरम् मरुतः वीरऽवन्तम् ऋतिऽसहम् रयिम् अस्मासु धत्त
सहस्रिणाम् शतिर्नम् शुशुवांसम् प्रातः मधु धियाऽवसुः जगम्यात् ॥

हे मरुतः, स्थिरम् स्थास्तुम्, चिरस्थायिनं वीरवन्तम् वीर्योपेतं ऋतीपाहम् ऋतिसहं ऋतीनां
गन्तॄणां शत्रूणां साहयितारं एवंविधसामर्थ्ययुक्तं रयिम् धनं अस्मासु धत्त नु स्थापयत क्षिप्रम् । नेदं
सामान्यं लौकिकं धनं, विशिष्टं विचित्रं किमपि दिव्यं मरुतं धनमिति विशेषणैः प्रतिपादितम् ।
किञ्च तमेव रयिं विशिनष्टि । सहस्रिणम् सहस्रसंख्याकं शतिनम् शतसंख्याकं, विविधं
अधिकाधिकं शुशुवांसम् प्रष्टुदम् धत्तेति संबन्धः । प्रातरित्यादि शिष्टं गतम् ॥ नू षिरम्-नु,
संहितायां दीर्घः, पूर्वपदादिति पत्वम् । ऋतीपाहम्-ऋ गतौ, कर्तरि क्तिच्, पह अभिमवे,
छन्दसि सह इति णिप्रत्ययः, पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । शुशुवांसम्-श्वयतेर्द्वयर्थात् लिटः क्तुः,
विभाषा श्वेः इति संप्रसारणम् ॥

इति प्रथमतः पञ्चमे अष्टमो वारः

प्रथमे मण्डले एकादशोऽनुवाकः समाप्तः

द्वादशोऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र पञ्चेत्यादीनि षट् सूक्तानि द्वैपदानि । 'तेष्वध्ययनसमये
द्वे द्वे ऋचौ चतुःपदां एकैकामृचं कृत्वा समाम्नायेते । अपुक्संख्या या अन्त्या अतिरिच्यते सा
तथैवाम्नायेत' इति सायगः । न केवलमध्ययने, अर्योऽपि द्वयोः द्विपदयोरेक एव भवति ।
प्रयोगे तु पृथक् शंसनीयाः द्विपदा ऋचः । तस्मात् प्रयोगवशाद् दशर्चम्, अथवशादध्य-
यनवशाच्च पञ्चर्चमेव भवति 'पश्चा न तासु'मित्यादि सूक्तम् । शक्त्यः पराशर ऋषिः विराट्
छन्दः अग्निर्देवता ॥

तत्र सूक्ते प्रथमामृचमाह—

प॒श्चा न ता॒युं गुहा॒ च॒त॒न्तं नमो॑ यु॒जानं॑ नमो॑ वह॒न्तम् ।

स॒जोपा॒ धीराः॑ प॒दैरनु॑ ग्मन्नु॒प त्वा सीद॑न्वि॒श्वे यज॑त्राः ॥१॥

प॒श्चा न ता॒युम् गुहा॒ च॒त॒न्तम् नमः॑ यु॒जानम् नमः॑ वह॒न्तम् स॒जोपाः॑

धीराः॑ प॒दैः अनु॑ ग्मन् उ॒प त्वा सीद॑न् वि॒श्वे यज॑त्राः ॥

हे अग्ने, सजोपाः त्वयि समानप्रीतयः धीराः मेधाविनः पश्चा पशुना सह गुहा गुहायां
रहस्यस्थले चतन्तं निगूढं चर्तमानं तायुम् न स्तेनमिव स्थितम्, पश्चा पश्यतीति पशुः तेन

पशुना गवात्मनाऽवस्थिनेन अन्तश्चक्षुषा दिव्यचक्षुषा वा सह गुहा गुहायां निगूढेऽन्तर्हृदये
 'आपोमये प्राणे' वा चतन्तम् निलीय वर्तमानं, नमः नमस्कारं उपासकैरर्प्यमाणं शरणागतिलक्षणं
 प्रणामं युजानम् आत्मना योजयन्तं, स्वीकुर्वाणमित्यर्थः, नमः उक्तलक्षणं नमस्कारं वहन्तम्
 विभ्रतम्, प्रापयन्तमित्यर्थः, एवंभूतं त्वां पदैः पादकृतलक्ष्मभिर्मागीः अनु गमन् अनुगच्छन्ति ।
 अथ विश्वे सर्वे यजत्राः यजनीयाः देवाः त्वा त्वां उप सीदन् समीपे प्राप्नुवन्ति, रहसि
 त्वाप्नुयन्ति ॥

पशुपदं गां लक्षयति, अथयवार्थानुगमात् पशुपदोपलक्षितगोपदस्य दृष्टिर्योऽवधेयः ।
 गोरूपा दृष्टिः, सा च दिव्या अन्तर्बोधरूपा वा । अयं भावः—यथा गोधनं हत्वा चोरः गुहायां
 रहसि निलीय वर्तते तथा गोरूपामन्तर्दृष्टिं हत्वा तद्युक्तः भगवानग्निः अन्तर्गुहायां निलीनो
 भवति । अपि च उपासकैरर्प्यमाणं नमःशब्दलक्षितं आराधनसर्वस्वमङ्गीकृत्य तेन सह रहसि
 स्थानेऽवतिष्ठते । यथा पदपङ्क्तिभिश्चोरमनुसरन्ति धीमन्तः तथा पदकृतलक्ष्मभिः अग्निमनुयान्ति
 धीराः द्रष्टारः । एवमग्निलभे सति सर्वेऽपि देवाः आगत्य अग्निमुपासते । अयमर्थः किञ्चिद्भेदेन
 अन्यत्रापि संहितायां लक्ष्यते । पदपङ्क्तिभिर्नष्टं पशुमिव गुहायां निलीनं अग्निं धीराः कवयो
 देवाश्च अविन्दमिति भालन्दनस्य वत्सप्रेमन्तर्दृष्टिर्भवति “इमं विधन्तो अपां सधस्थे पशुं न
 नष्टं पदैरनुगमन् । गुहा चतन्तमुशिजो नमोभिरिच्छन्तो धीरा भृगवो अविन्दन्” (१०.६२.२) ।
 यद्यपि चततिर्गतिकर्मेति व्याहरति सायणः, तथापि 'चतन्तं निलीनं' इति ए एष मुष्ट
 व्याचष्टे । इदं च सूक्तं रहस्यार्थपरमिति आपातत एव स्फुरेद्धीमताम् । संपूर्णोऽयं पाराशर्योऽनु-
 वाकः तत्त्वगर्भितः । अत्र दृष्टान्तोदाहरणाय लोकप्रसिद्धाः गवाश्चादयः प्रयुक्ता एव भवन्ति ।
 तादृशान् प्रयोगान् वर्जयित्वा, सर्वत्र गौः अश्वः आपः अद्रिः इत्यादयः सर्वेऽपि शब्दाः
 साङ्केतिका द्राष्टाः । तस्मात् पुरस्ताद्ब्याख्याने 'आपः' इत्यादेः विस्तृतं सङ्केतार्थमनुक्तवा
 'साङ्केतिकः' इत्युल्लिख्य चलिष्यति मन्तार्थविवृतिः । एवं अवकाशलाभाय विस्तरो वर्ज्यते ॥
 पश्चात्तृतीयैकवचने छन्दसि नामावाभावः । गुहा—सप्तम्या लुक् । युजानम्—ज्ञानचि विकरणस्य
 लुक् । यजत्राः—अग्निनशीत्यादिना व्रन्प्रत्ययः ॥

द्वितीयामृचमाह—

ऋतस्य देवा अनु व्रता गुर्भुवत्परिष्टिर्द्यौर्नि भूमं ।

वर्धन्तीमापः पन्वा सुशिश्रिमूतस्य योना गर्भे सुजातम् ॥२॥

ऋतस्य देवाः अनुं व्रता गुः भुवंत् परिष्टिः द्यौः न भूमं वर्धन्ति ईम्
आपः पन्वा सुऽशिश्निम् ऋतस्य योनां गर्भे सुऽजातम् ॥

देवाः अग्नेरन्वेपणार्थं तमनुगच्छन्तो देवाः, ऋतस्य सत्यस्य व्रता व्रतानि नियतानि
कर्माणि नियताः पद्याथ अनु गुः अनुगच्छन्ति । अयं सोऽग्निः भूमं भूमिं परिष्टिः परितः
इच्छन् सर्वत आवृण्वन् द्यौर्न द्युलोक इव भुवत् भवति, तिष्ठति । सर्वेऽपि देवाः अग्निमन्विष्य यदा
प्राप्नुवन्ति तदा स प्रपृष्टः विशालोन्नतो द्युलोक इव भुवमाक्रामन् दीप्यत इत्यर्थः । ईम् एनं
आपः (साङ्केतिक्यः) तेजोगर्भिताः प्राणशक्त्याहिन्यः वर्धन्ति वर्धयन्ति पोषयन्ति । कीदृशम् ?
पन्वा कर्मणा परिश्रमेण सुशिश्निम् आकारेण सुष्ठु वर्धमानं, ऋतस्य योना सत्यस्य मूलस्थाने
स्वावासे गर्भे सुजातम् अपां स्त्रीये गर्भे सुष्ठु प्रादुर्भूतम् ॥ वता-शैलौपः । गुः-इण् गतौ, इणो
गादेशः, छुडि अडागमाभावः । परिष्टिः-इष इच्छायां, क्तिन्, शक्न्च्चादित्वाद् पररूपत्वम् ।
भूम-सोडादेशः, इस्वच्छान्दसः । वर्धन्ति-छन्दसि णिलोपः । पन्वा-पनधातुः स्तुत्यर्थे प्रसिद्धः
परिश्रमात्मके कर्मणि चेति प्रागुक्तम् (१.५५.२) । सुशिश्निम्-श्वपतेः सृपपदात् किप्रत्ययः,
वचिस्त्वपि इत्यादिना संप्रसारणम् ॥

तृतीयामृचमाह—

पुष्टिर्न रणवा क्षितिर्न पृथ्वी गिरिर्न भुज्म क्षोदो न शम्भु ।

अत्यो नाज्मन्त्सर्गप्रतक्तः सिन्धुर्न क्षोदः क ईं वराते ॥३॥

पुष्टिः न रणवा क्षितिः न पृथ्वी गिरिः न भुज्म क्षोदः न शम्भु अत्यः
न अज्मन् सर्गऽप्रतक्तः सिन्धुः न क्षोदः कः ईम् वराते ॥

अयमग्निः रण्वा रमणीया पुष्टिर्न वृद्धिरिव लक्ष्यते । पृथ्वी विस्तीर्णा क्षितिर्न भूमिरिव
अस्माकं वासभूरित्यर्थः । गिरिर्न पर्वत इव भुज्म भोगयोग्यः । क्षोदो न स्रोत इव शम्भु
सुखकरं वस्तु, सुखस्य भावयिता । अज्मन् सङ्ग्रामे सर्गप्रतक्तः सर्गेण विसर्जनेन प्रचोदनेन
प्रतक्तः प्रगमितः प्रेषितः अत्यो न जात्यश्च इव, स्रोतृणां शत्रून् अभिगच्छतीत्यर्थः । सिन्धुः
स्पन्दमानं क्षोदो न उदकमिव शीघ्रगामी, यथा निम्नदेशाभिमुखो जलप्रवाहो दुर्निवारः तथा-
यमग्निरपीत्यर्थः । तस्माद् ईम् एनं कः वराते वास्येत ? न कोऽपि वासयितास्तीत्यर्थः ॥ अग्नेः
प्रादुर्भावे, तदाधिगमे तद्वर्धने च तदीयप्रभावो वर्णितः, उच्चरन्नापि स एव आग्नेयो महिमा एवं

लोकोत्तरकाव्यशोभातिशायिभिः मन्त्रवर्णैर्विष्ण्यते ॥ रण्य-रविर्गत्यर्थः, रण्यते इति रण्यः । शुभ-
भुज पालनाभ्यवहरणयोः, मक्, सोर्लुक् । अजमन्-अजतेः मनिन्, सप्तम्या लुक् । सर्गप्रवक्तः-
सृज विसर्गे, घञ्, तञ्चु गतौ, अन्तर्भावितण्यर्थः, निष्ठायां क्तः । वराते-वृज् वरणे, अन्त-
भावितण्यर्थः, लेट्, व्यत्ययेन शप् ॥

चतुर्थीमृचमाह—

जामिः सिन्धूनां भ्रात॑स्व स्वस्त्रामिभ्यान्न राजा वनान्यसि ।
यद्वातजूतो वना व्यस्थादग्निर्ह दाति रोमां पृथिव्याः ॥४॥
जामिः सिन्धूनाम् भ्राताऽइव स्वस्त्राम् इभ्यान् न राजा वनानि अस्ति
यत् वातऽजूतः वना वि अस्थात् अग्निः ह दाति रोमं पृथिव्याः ॥

अयमग्निः स्वस्त्राम् स्वसृणां भ्रातेव यथा सोदर्यो भवति तथा सिन्धूनाम् (सङ्केतशब्दः)
स्पन्दमानानां अपां जामिः सहजन्मा बन्धुः । राजा भूपतिः इभ्यान् न शत्रून् यथा निवारयति
तथा वनानि भूरुहजातानि अस्ति भक्षयति । यत् यदा वातजूतः वायुना प्रेरितः सन् वना
वनानि व्यस्थात् व्याप्य तिष्ठति तदा सः अग्निर्ह अग्निरेव पृथिव्याः भूमेः रोमा तनूरुह-
जातानि छेत्तव्यानि दाति छिनत्ति । अन्नमयादुद्भूतानि यानि रोमाणीव निवारयितव्यानि
अनिष्टानि भगन्ति क्वचित् तानि शोधितानि भवन्ति वातेरितेन अग्निना ॥ स्वस्त्राम्-आमो
नुडभावः छान्दसः । अस्थात्-तिष्ठतेर्लुङ् । दाति-दाप् लवने ॥

पञ्चमीमृचमाह—

श्वसित्यप्सु हंसो न सीदन् कृत्वा चेतिष्ठो विशामुपभुत् ।
सोमो न वेधा ऋतप्रजातः पशुर्न शिश्वा विभुर्दूरेभाः ॥५॥
श्वसिति अप्सु हंसः न सीदन् कृत्वा चेतिष्ठः विशाम् उपऽभुत्
सोमः न वेधाः ऋतऽप्रजातः पशुः न शिश्वा विऽभुः दूरेऽभाः ॥

अप्सु उदकमध्ये सीदन् निपण्णः हंसो न हंस इव अग्निः अप्सु मध्ये (सङ्केतपदम्)
उपविशन् श्वसिति प्राणिति । कीदृशः ? उपर्युत् उपसि (सङ्केतः) प्रचुद्धः कृत्वा क्रतुना प्राज्ञ-
कर्ममलेन विशाम् जनानां चेतिष्ठः अतिशयेन चेतयिता, सत्यप्रभाते प्रचुद्धोऽयमग्निः मानुषेभ्यः

स्वेच्छयालेन ज्ञानं दातुं समर्थः । सोमो न रसात्मा सोम इव वेद्योः विधाना, स्रष्टा, ऋतप्रजातः
सत्यजन्मा च, सत्याद्धि अस्य उद्भवः । सः शिश्वा शिशुना सह पशुर्न पशुरिव, सवत्सा गौरिव
लक्ष्यते । विष्टुः विततो भवन्, व्यापनशीलः, दूरेभाः दूरेऽपि भाः अस्य, दूरप्रसाराऽस्य
दीप्तिर्दृश्यते । एवंभूतोऽग्निरप्सु श्वसितेति संवन्धः ॥ श्वसिते—श्वस प्राणने । ऋत्वा—तृतीयाया
नाभावाभावः । उपर्युत्—उपसि बुध्यते, बुध अवगमने, किप् । शिश्वा—पूर्वम् नाभावाभावः ।
दूरेभाः—बहुव्रीहिः, अलुक् बहुलवचनात् ॥

इति प्रथमस्य पञ्चमे नवमो वर्गः

द्वादशेऽनुयाके रयिरिति दशर्चं प्रयोगतः, अध्ययनतः पञ्चर्चं सूक्तम् । पराशरस्यार्यम्
आग्नेयम् । विराद् छन्दः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

रयिर्न चित्रा सूर्यो न सन्द्गायुर्न प्राणो नित्यो न सूनुः ।
तक्का न भूर्णिर्वना सिपक्ति पयो न धेनुः शुचिर्विभावा ॥१॥
रयिः न चित्रा सूरः न सम्जहक् आयुः न प्राणः नित्यः न सूनुः तक्का
न भूर्णिः वना सिपक्ति पयः न धेनुः शुचिः विभावा ॥

अयमग्निः चित्रा रयिर्न विचित्ररूपं विविधं धनमिव भवति । सूर्यो न सूर्य इव सन्द्गक्
सम्यक् दर्शयिता सर्वेषां पदार्थानाम्, आयुर्न प्राणः जीवितमिव, प्रथमन् वायुरिव प्रियतम
इत्यर्थः । नित्यो न सूनुः ध्रुवः अस्माकं पुत्र इव विश्वसनीयः प्रियबन्धुः । तक्का न जवनोऽश्व
इव भूर्णिः भर्ता अस्माकम् । सः वना वनानि सिपक्ति समर्चति, वनेषु सक्तो भवति । धेनुः
गौः पयो न स्वीयं क्षीरं सत्त्वमिव ददाति नः । शुचिः शुभ्रः विभावा सुविशालप्रकाशयुक्तः ॥
नित्यः—नेर्ध्रुव इत्यप्रत्ययः । तक्का—तक्क हसने, गतिकर्मसु पठितः, तक्तेर्चनेप् । भूर्णिः—भरते-
निप्रत्ययो निपातितः ॥

द्वितीयामृचमाह—

दाधार क्षेममोको न रण्वो यवो न प्रको जेता जनानाम् ।
ऋपिर्न स्तुर्वा विष्टु प्रशस्तो वाजी न प्रीतो वर्यो दधाति ॥२॥

दाधारं क्षेमम् ओकः न रण्वः यवः न पक्वः जेता जनानाम् ऋषिः न
स्तुम्बा विश्व प्रशस्तः वाजी न प्रीतः वयः दधाति ॥

अयमग्निः रण्वः रमणीयः ओको न रमणीयं वासगृहमिव क्षेमम् कुशलं सर्वमस्माकं दाधार
विमर्ति । पक्वो यवो न परिपाकवान् धान्यविशेष इव उपभोगयोग्य इत्यर्थः । जनानाम् जेता
जनेषु मध्ये सर्वोत्कृष्टो जयशालित्वेत्यर्थः । ऋषिर्न ऋषिरिव स्तुम्बा स्तोभकृत्, स्तोता देवाना-
मित्यर्थः । विश्व प्रजासु प्रशस्तः प्रकर्षेण कथितः ख्यातः, विश्रुत इत्यर्थः । प्रीतः संतुष्टः
वाजी न अश्व इव अस्मासु वर्तते । वयः वृद्धिं अस्माकं दधाति धारयते ॥ दाधार-तुजादीना-
मित्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् । स्तुम्बा-स्तोभतेः कनिष् ॥

तृतीयामृचमाह—

दुरोकशोचिः क्रतुर्न नित्यो जायेव योनावरं विश्वस्मै ।

चित्रो यदभ्राद् श्वेतो न विश्व रथो न रुक्मी त्वेषः समत्सु ॥३॥

दुरोकशोचिः क्रतुः न नित्यः जायाऽइव योनौ अरम् विश्वस्मै चित्रः
यत् अभ्राद् श्वेतः न विश्व रथः न रुक्मी त्वेषः समत्सु ॥

अयमग्निः दुरोकशोचिः दुरोके दुःखावासे गृहे शोचिस्तेजः, यद्वा दुरोकं दुःखेनोत्पाद्यं
शोचिः, दुरोकं दुष्प्राप्यं शोचिस्तेजो यस्यासौ इति सायणः । नित्यः क्रतुर्न ध्रुवः क्रियापरोऽध्य-
वसाय इव अस्मासु व्यापृत इत्यर्थः । योनी गृहे जाया इव पत्नीव विश्वस्मै सर्वस्मै जनाय अरम्
अलं पर्याप्तो भवति, यद्वा अलं भूषणम्, यथा सर्वस्यापि जनस्य स्वगृहे जाया अलङ्काराय
भवति, तथाऽयमग्निरलङ्कुरुते गृहम् । यत् यदा चित्रः अद्भुतः सन् अभ्राद् भ्राजते, यदा
विचित्रज्वालः विविधं भासते, तदा स विश्व प्रजासु श्वेतो न शुभ्र इव शुभ्रवर्णः पुरुष इव
लक्ष्यते । रुक्मी रथो न हिरण्मयो रथ इव भवति । समत्सु युद्धेषु त्वेषः तेजोविशेष एव सः ॥
दुरोकशोचिः—उच समवाये, कृच्छ्राये खलु, बहुलवचनात् कृत्वम्, दुरोकं, अन्यद् व्याख्यातम् ।
अभ्राद्-भ्राज् दीप्तौ, लब्ध, च्यत्ययेन परस्मैपदं, शपो लुक् । समत्सु-समानं माद्यन्त्येचिति
समदः संग्रामाः, औणादिकोऽधिकरणे किप्, संपूर्वात् भक्षणार्थात् अचेर्वा ॥

चतुर्थीभूचमाह—

सेनेव सृष्टामं दधात्यस्तुर्न दिद्युत्वेपप्रतीका ।

यमो ह जातो यमो जनित्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनाम् ॥४॥

सेनाऽइव सृष्टा अमम् दधाति अस्तुः न दिद्युत् त्वेपऽप्रतीका यमः
ह जातः यमः जनित्वम् जारः कनीनां पतिः जनीनाम् ॥

सृष्टा प्रेरिता सेना इव अमम् बलं दधाति अस्मासु घचे, शत्रूणामभिमघनाय प्रेरिता सेना
यथा शत्रुपराजयविधायकं बलं अस्मासु घचे तथा अग्निः बलमस्मासु धारयति । अस्तुः क्षेप्तुः
धानुष्कस्य दिद्युत् न दीप्यमानो घाण इव, कीदृशी दिद्युत् ? त्वेपप्रतीका त्वेपं आजमानं प्रतीकं
सृष्टं अग्रं यस्याः सा । सोऽग्निः यमः ह द्वन्द्व एव जातः प्रादुर्भूतः, जातं सर्वं द्वन्द्वात्मनाऽव-
स्थितम्, स एव तथा द्वन्द्वात्मनाऽवस्थितः । न केवलं जातं सर्वं प्रति द्वन्द्वात्मकता, जनितव्य-
मपि सर्वं द्वन्द्वं स एवेत्याह । यमः द्वन्द्वः जनित्वम् जनितव्यं च भवति । भूतं भव्यं च सर्वं
द्वन्द्वं अग्निरेवेत्यर्थः । कनीनाम् कन्यकानां जारः जरयिता रहोरतिप्रदः, अनभिष्टक्तभागानां
व्यञ्जयिता परिपाकविधानेनेति गौणः प्रयोगः । तथा जनीनाम् जनयित्रीणां मातृणां पतिः
पालको भर्ता, भावानां उत्पादयित्रीणां श्वतीनां अयमग्निरेव पतिर्भवति ॥ जनित्वम्-कृत्यार्थं
तवैकेनिति कर्मणि त्वन्प्रत्ययः । जारः-जारयति, कर्तरि णिङ्गु निपातितः । कनीनाम्-
कन्याशब्दात् पृष्ठीवद्बुधचने छन्दसि संप्रसारणम् । जनीनाम्-जन्यन्ते आसु, जनयः स्त्रियः,
इन्प्रत्ययः ॥

पञ्चमीभूचमाह—

तं वंश्चुराथा वयं वंसत्यास्तं न गावो नक्षन्त इद्धम् ।

सिन्धुर्न क्षोदः प्र नीचीरैर्नोन्नवन्त गावः स्वर्दृशीके ॥५॥

तम् वः चुराथा वयम् वसत्या अस्तम् न गावः नक्षन्ते इद्धम् सिन्धुः
न क्षोदः प्र नीचीः ऐनोत् नवन्त गावः स्वः दृशीके ॥

वयम्, तम् तथाभूतं त्वां इद्धम् दीतम् यः तत्र, दचनव्यत्ययः, चराया चरणेन गमनेन
वसत्या वासने, स्थानेन, उभयथा गत्या स्थित्या च गावः पशवः अस्तम् न गृहमिव नवन्ते

प्राप्नुमः, पुरुषव्यत्ययः । अग्नेः स्थितिगत्यनुसारेण दीप्तं तं प्राप्नुमः, गावो गोष्ठमिव । सः
 सिन्धुः स्यन्दमाना क्षोदो न नदी इव, नीचीः निम्नप्रदेशं गच्छन्तीः अपः प्रैणोत् प्रेरयति ।
 स्वर्दशीके सूर्यस्य दर्शने आविर्भावे सति गावः रश्मयः नवन्त तं प्रति गच्छन्ति, नवतिर्गतिकर्मा ।
 अत्र स्यः सूर्यः ऋतं ज्योतिः, गावः चिद्रश्मयः । अन्यदनुसंधेयम् ॥ चराया-चरैरौणादिकः
 अथक्प्रत्ययः । वसत्या-वसेः अतिप्रत्ययः । अस्तम्-अस्यतेऽसिन् सर्वं, तन्प्रत्ययः । नक्षन्ते-
 नक्षतिः व्याप्तिकर्मा, व्यत्ययेनात्मनेपदम् । नीचीः-निर्वादादञ्चतेः ङीप् । ऐनोत्-इण् गतौ,
 अन्तर्भावितव्ययात् वर्तमाने लङ्, व्यत्ययेन श्लुः । दशीके-दशिर् प्रेक्षणे, अनिदशिम्यां चेति
 कीकन्प्रत्ययः ॥

इति प्रथमस्य पञ्चमे वक्ष्यो वयः

वनेष्विति अध्ययनतोऽर्थवशाच्च पञ्चमं सूक्तम् । ऋषिच्छन्दोदेवताः पूर्ववत् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

वनेषु जायुर्मर्तेषु मित्रो वृणीते श्रुष्टिं राजेवाजुर्यम् ।

क्षेमो न साधुः क्रतुर्न भद्रो भुवत्स्वाधीर्होता हव्यवाद् ॥१॥

वनेषु जायुः मर्तेषु मित्रः वृणीते श्रुष्टिम् राजाऽइव अजुर्यम् क्षेमः न
 साधुः क्रतुः न भद्रः भुवत् सुआधीः होता हव्यवाद् ॥

वनेषु जायुः जेता । मर्तेषु मनुष्येषु मित्रः सुहृत् । राजा इव यथा नृपतिः अजुर्यम्
 जरावर्जितं सचिवं वृणीते संमज्जे मन्त्राय, तथाऽयमग्निः श्रुष्टिम् श्रवणं दिव्यं आवेशलभ्यं
 अन्तर्वा श्रवणं वृणीते । साधुः साधयितुं सिद्धं वा क्षेमो न कल्याणमिव भवति । स्वाधीः
 शोभनाध्यानपरः भद्रः क्रतुर्न शुभः क्रियाध्यवसाय इव भवति । होता आह्वाता देवानाम्
 हव्यवाद् हव्यानामस्माभिरर्प्यमाणानां वोढा भुवत् भवति, लङ्घ्ये लेट् । जायुः-कृपापाजीत्युण् ।
 अजुर्यम्-जृप् वयोहानौ, जरा नास्त्यस्येति बहुव्रीहिः । भुवत्-भवतेल्लेट् ॥

द्वितीयामृचमाह—

हस्ते दधानो नृम्णा विश्वान्यमे देवान्धाद् गुहा निपीदन् ।

विदन्तीमन्न नरो धियन्धा हृदा यत्तृष्टान्मन्त्राँ अशंसन् ॥२॥

हस्ते दधानः नृम्णा विश्वानि अमे देवान् धात् गुहा निऽसीदन् विदन्ति
ईम् अत्र नरः धियम्ऽधाः हृदा यत् तष्टान् मन्त्रान् अशंसन् ॥

विश्वानि सर्वाणि नृम्णा बलानि हस्ते स्वकीये बाहौ दधानः धारयमाणः गुहा गुहायां अन्तरे
गूढे स्थाने निरीदन् निष्पन्नः उपविष्टः अग्निः अमे स्वीये बले देवान् धात् सर्गान् देवान् धत्ते
धारयति । अन्तर्गुहायां निविष्टस्य सर्वदेवबलभृतोऽग्नेर्वलं सर्वदेवधारकमित्युक्तम् । तथा-
भूतेऽस्मिन्नग्नौ मनुष्यैः हार्दवाग्भिर्मन्त्रारूपाभिः व्याहृते स्तुते सति, अयं विदितो लब्धो भवति
नृणामित्युत्तरार्धेनाह । अत्र गुहायां धियं धाः धीवृत्तीनां धारयितारः नरः नेतारो मनुष्याः ईम्
एनमग्निं विदन्ति जानन्ति, अधिगच्छन्ति, यत् यदा हृदा हृदयेन तष्टान् तक्षकर्मणा निष्पादितान्
मन्त्रान् नित्यनाक्षपरिणामान् वेदमन्त्रवर्णान् अशंसन् अवोचन् ॥ अत्र मन्त्रदृष्टिरहस्यं द्युचितं
अवधेयम्, तथा अग्नेरस्मदन्तर्निगूढवासः सर्वदेवबलभर्तृत्वं च ॥ धियं धाः—द्वितीयाया अलुक्
तत्पुरुषे कृति बहुलवचनात्, आतोऽनुपसर्ग इति कः । तष्टान्—तक्ष त्वद्ध तनूकरणे, निष्ठा ॥

द्वितीयामृचमाह—

अजो न क्षां दाधारं पृथिवीं तस्तम्भं द्यां मन्त्रेभिः सत्त्वैः ।

प्रिया पदानि पश्वो नि पाहि विश्वायुरग्ने गुहा गुहं गाः ॥३॥

अजः न क्षाम् दाधारं पृथिवीम् तस्तम्भं द्याम् मन्त्रेभिः सत्त्वैः प्रिया
पदानि पश्वः नि पाहि विश्वऽआयुः अग्ने गुहा गुहम् गाः ॥

अजो न जन्मरहितः स्वयंभूरिव, सः पृथिवीम् पृथुलां विस्तीर्णो क्षाम् भूमिं दाधार
धारयति, सत्त्वैः सत्वसम्बन्धिभिः सत्वपूर्णैः सत्त्वाविष्कारकैरिति वाच्यं मन्त्रेभिः नित्यनाग्नेर्दे-
क्षाम् धुलोकं तस्तम्भं उत्तम्वितान्, स्तम्भनेन दृढं विमर्ति । अत्र द्यावापृथिव्योः स्तम्भन-
धारणे अग्निना निरुद्धे । ब्रह्माण्डे पिण्डाण्डे वा रोदस्योः पूर्वमेव वर्तमानयोरपि, तद्वक्षित-
चित्कक्षाद्वयस्य स्तम्भनं धारणं च रहोयागरतं मनुष्ये साधयितव्ये । इदमेवेह अग्निकृत्य-
मुक्तम् । अयं ऋषिरग्निं प्रार्थयते—हे भगवन्, पश्वः दर्शनात्मकपशुपदवेदनीयाया गोः प्रिया
प्रियाणि अस्मामिलालितानि पदानि पादन्ध्यामलक्ष्माणि नि पाहि निवरां रक्ष । पदेषु रक्षितेषु
सैर्मार्गवृक्षकैर्लक्ष्यैर्गन्तव्यैर्दृष्टि लब्ध्या गुहा अग्निनासभूः सुप्रवेशा भरतीति इयं प्रार्थना । पश्या न
तापुमिति प्रथमशक्तर्चि यद्रहस्यं कथितं तदपेक्षया इदं च स्पष्टतरं भवति । हे अग्ने, त्वं

विधायुः सर्वमप्यायुः, विश्वस्य एकमायुस्त्वमसीति वा । गुहा गुहायां गुहम् यद्रहस्यं वर्तते
तत् गाः गच्छ प्रविश ॥ पथः—जसादिषु छन्दसि घेडिति इति गुणाभावे यणादेशः । गाः—
छान्दसो लुङ् ॥

चतुर्थीमृचमाह—

य ईं चिकेत गुहा भवन्तमा यः ससाद धारामृतस्य ।

वि ये चृतन्त्युता सपन्त आदिद्वसूनि प्र ववाचास्मै ॥४॥

यः ईम् चिकेत गुहा भवन्तम् आ यः ससाद धाराम् ऋतस्य वि ये
चृतन्ति ऋता सपन्तः आत् इत् वसूनि प्र ववाच अस्मै ॥

यः यः पुरुषः ईम् एनं गुहा गुहायां भवन्तम् वर्तमानं चिकेत जानाति, साक्षात्पश्यति,
यः यश्च ऋतस्य सत्यस्य धाराम् प्रवहन्तीं प्रवृत्तिं आ ससाद प्राप्तवान् भवति, ये ये च पुरुषाः
ऋता सत्यानि सपन्तः स्पृशन्तः वि चृतन्ति तं अग्निं इदं कुर्वन्ति, आत् इत् अनन्तरमेव
अस्मै तादृशो जनाय वसूनि रहस्यानि धनानि दिव्यसम्पद्गरां वाचमित्यर्थः प्रववाच प्रव्रवीति,
प्रकाशयतीत्यर्थः । भगवतोऽग्नेः भक्तस्यान्तर्याजिनश्च आत्यन्तिकसंबन्धसम्पादनसाधनं रहस्य-
मुपदिष्टम् ॥ चृतन्ति—चृती हिंसाग्रथनयोः तुदादिः, दीप्त्यर्थेपि वर्तते, अन्तर्भावित्यर्थः
सामर्थ्यात् । ववाच—छान्दसः, उवाच, लट् ॥

पञ्चमीमृचमाह—

वि यो वीरुत्सु रोधन्महित्वोत् प्रजा उत प्रसूष्वन्तः ।

चित्तिरपां दमे विश्वायुः सद्येव धीराः संमाय चक्रुः ॥५॥

वि यः वीरुत्सु रोधत् महित्वा उत प्रजाः उत प्रसूषु अन्तरिति
चित्तिः अपाम् दमे विश्वआयुः सद्येव धीराः सम्माय चक्रुः ॥

यः अग्निः वीरुत्सु महीरुहेषु वनतरुलतादिषु महित्वा स्त्रीयानि महत्त्वानि वि रोधत्
विशेषेण रुपादि, नाशोपपद्यते, पुरस्तादाविष्काराय विभर्तीत्यर्थः, उत अपि च प्रजाः जातानि
प्रसूषु प्रसवित्रीषु अन्तः अन्तरे या निवर्तन्ते तान्यपि विभर्तीति शेषः । पूर्वं “यमो ह
जातः” इत्यत्र स एव ‘जातः जनित्वं’ चेत्युक्तम् । अधुना ‘जातं जनित्वं’ च स स्वमहिम्ना

विभर्तीत्युच्यते। द्वितीय उतशब्दः पदपूरणः। सः अपाम् (सङ्केतः) दमे गृहे चित्तिः चित् प्रज्ञा भवति। स विश्वायुः विश्वस्यैकमायुः, विश्वमायुः, स एव वा। तं धीराः मेघाविनः ऋषयः सञ्चेव गृहमिव संमाय सम्यग्वात्वा यथायोग्यपरिच्छेदानुरोधेन चक्रुः कुर्वन्ति, निर्मान्ति। यथा गृहनिर्माणे यथास्थानं मानेन परिच्छेदान् निर्णीय गृहं निर्मिमते, तथा अग्नि आत्मनि निर्मान्ति धीराः ॥ वीरुत्तु-विपूर्वाद्रोहतेः क्तिप्, उपसर्गस्य दीर्घः, धकारश्चान्तादेशः। रोधत्-रुधिर् आचरणे, लेट्। संमाय-माङ् माने, ल्यप् ॥

इति प्रथमस्य पञ्चम एकावशो वर्गः

द्वादशोऽनुवाके चतुर्थं 'श्रीण गभिति द्वैपदं दशर्चं, अच्ययनतः पञ्चर्चं सूक्तम्। अापिच्छन्दो-
देवताः पूर्ववत् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

श्रीणञ्चुपं स्याद्दिवं भुरण्युः स्यात्तुश्चरथमस्तून्व्यूणोत् ।

परि चर्देपामेको विश्वेषां भुवंद्देवो देवानां महित्वा ॥१॥

श्रीणन् उपं स्यात् दिवम् भुरण्युः स्यात्तुः चरथम् अस्तून् वि ऊणोत्
परि चत् एपाम् एकः विश्वेषाम् भुवंत् देवः देवानाम् महित्वा ॥

सः भुरण्युः भर्ता, यजमानैरर्पमाणस्य सर्वस्य वोढा अग्निः, श्रीणन् ज्वलन्, दिवम्
शूलोकं उपस्यात् उपतिष्ठति, प्राप्नोति। स्यात्तुः अचरं चरथम् जङ्गमं च व्यूणोत् विविच्य
निराच्छादनानि करोति, तथा अस्तून् रात्रीश्च तमोवृताः (अन्तरे अन्धकारदशोपलक्षणमिदम्)
निरावरणाः करोति। यत् यतः अपं एको देवः एपाम् विश्वेषाम् देवानाम् महित्वा महच्चानि
परि भुवत् परितो व्याप्य वर्तते, आत्मना सर्वदेवमहच्चानि आश्रणन् ज्वलत्पनिः ॥ श्रीणन्-
श्रीन् पाके इति घातोः शतरि रूपं, ऋयादिः, पक्षोऽग्निज्वलन् भवति। उगोन्-ऊर्णुन्
आच्छादने, उगोतेः विभापेति वृद्धेर्विक्रयः ॥

द्वितीयामृचमाह—

आदिक्ते विश्वे कर्तुं जुपन्त शुष्काद्यद्देव जीवो जनिष्ठाः ।

भर्जन्त विश्वे देवत्वं नाम ऋतं सपन्तो अमृतमेवैः ॥२॥

आत् इत् ते विश्वे क्रतुम् जुषन्त शुष्कात् यत् देव जीवः जनिष्ठाः भजन्त
विश्वे देवऽत्वम् नामं ऋतम् सपन्तः अमृतम् एवैः ॥

आदित् अनन्तरमेव तदैवेत्यर्थः यदेति उत्तरत्र यच्छब्दश्रुतेः । ते विश्वे ते सर्वेऽपि पुरुषाः क्रतुम्
त्वदीयमिच्छाचलात्मकं अध्यवसायं जुषन्त सेवन्ते, यत् यदा हे देव, त्वं शुष्कात् नीरसाद्भस्तुनः
जीवः जीवनरसयुक्तः जीवभूतः सत् जनिष्ठाः जायसे, नीरसप्राये जडे शरीरे त्वं रसवान् यदा
प्रादुर्भवसि, तत्परमेव तवेच्छां अनुवर्तन्ते मनुष्याः, अन्यथा स्वेच्छामेवेत्यनुक्तसिद्धम् । तदा
विश्वे सर्वेऽपि देवत्वम् देवभावात्मकं नाम नमनसाधनं दिव्यं नामधेयं भजन्त प्रीत्या सेवन्ते,
तव एवैः गमनैः ऋतम् सत्यं अमृतम् च सपन्तः स्पृशन्ति, शत्रन्तोपि वर्तमानार्थः ॥ जुषन्त
जनिष्ठाः भजन्त इत्येतानि वर्तमाने । एवैः-इण्शीङ्भ्यां वन्, यन्ति गच्छन्तीति एवानि, तैः ॥

तृतीयामृचमाह—

ऋतस्य प्रेपां ऋतस्य धीतिर्विश्वायुर्विश्वे अपांसि चक्रुः ।

यस्तुभ्यं दाशाद्यो वा ते शिक्षात्तस्मै चिकित्वान्नयिं दयस्व ॥३॥

ऋतस्य प्रेपाः ऋतस्य धीतिः विश्वऽआयुः विश्वे अपांसि चक्रुः यः
तुभ्यम् दाशात् यः वा ते शिक्षात् तस्मै चिकित्वान् रयिम् दयस्व ॥

अयमग्निः ऋतस्य सत्यस्य प्रेपाः प्रकर्षणेऽप्यमाणाः प्रेरणाः, सत्यप्रेरणात्मक इत्यर्थः । ऋतस्य
धीतिः सत्यस्य धारणात्मिका बुद्धिः, सत्यसंबन्धयुद्ध्यात्मकः । स विश्वायुः विश्वगतं आयुधं ।
येन विश्वे सर्वेऽपि अपांसि कर्माणि चक्रुः कुर्वन्ति । आयुः प्राणबलं, तदन्तरा न किमपि कर्तुं
शक्यम् । हे अग्ने, यः पुरुषः तुभ्यम् दाशात् ददाति, यो वा पुरुषः ते ह्यत्तः शिक्षात् विद्यां
लभते, सर्वया लाभवान् भवति वा, तस्मै त्वदीयशिक्षायुक्ताय पुरुषाय रयिम् धनं दयस्व दंदि,
चिकित्वान् त्वं ज्ञातवान् दातव्यं वेत्सि ॥ दाशात्-दाष्ट दाने, लेट् । शिक्षात्-शिक्ष विद्यो-
पादाने, लेट् । चिकित्वान्-कित ज्ञाने, लिट् । दयस्व-दयतिदानार्थः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

होता निपत्तो मनोरपत्ये स चिन्वासां पती रयीणाम् ।

इच्छन्त रेतो मिथस्तनूपु सं जानत स्वैर्दक्षैर्मूराः ॥४॥

होता निऽसत्तः मनोः अपत्ये सः चित् नु आसाम् पतिः रयीणाम्
इच्छन्तं रेतः मिथः तनूषु सम् जानत स्वैः दक्षैः अमूराः ॥

सः मनोः अपत्ये मानवे जने यजमाने निपत्तः निपण्णः अन्तर्निहितः होता आह्वाता
श्रवत्किम् । स चिन्तु स एव हि आसाम् रयीणां सर्वेषामेषां धनानां पतिः पालकः स्वामी ।
तनूषु स्वकीयशरीरेषु मिथः परस्परं रेतः बीजं तैजसं इच्छन्त इच्छन्ति । अत्र इच्छतिक्रियायाः
कर्तृपदं मूले नास्ति । तस्मात् स्वस्वपश्चात्तुसारेण व्याख्यातारो विमिश्रन्ते । 'अमूराः' इति
कर्तृपदं भवति, अमूराः अमूढाः मेधाविनः स्वैः दक्षैः स्वकीयैः विवेचनकुशलज्ञानैः सम् जानत
सम्यक् तमग्निं अवबुध्यन्ते । त एवामूराः स्वशरीरेषु परस्परं आग्नेयं "रेतः" बीजं इच्छन्ति
इत्युक्तिरुपपद्यते । कथम्? अत्रेदं तत्त्वम् । अन्तर्पांगरतानां एकैकस्मिन्नपि रेतः आग्नेयं बीजं
उत्सं भवति । तादृशां एकैकस्यापि अग्निसंज्ञः स्थिर इत्यसंशयम् । सर्वेषु तेषु प्रत्येकं तुल्यं च
प्रादुर्भूतं अग्निना द्वारेण तेषां आन्तरं परस्परमिलनं तेषु प्रत्येकमग्नेर्वर्धनाय, अत एव तेषामपि
दिव्याभ्युदयाय कल्पते । अत एव परस्परं आग्नेयं बीजं दिव्यं तेज इच्छन्तो मेधाविनः अग्निं
सम्यग् जानते ॥ इच्छन्त—व्यत्ययेनात्मनेपदम् । जानत—लङ् छान्दसः । अमूराः—दकारस्य रेफः ॥

पञ्चमीसूचमाह—

पितुर्न पुत्राः क्रतुं जुषन्त श्रोपन्ते अस्य शासं तुरासः ।

वि रायं और्णोव् दुरः पुरुक्षुः पिपेश नाकं स्तुभिर्दमूनाः ॥५॥

पितुः न पुत्राः क्रतुम् जुषन्त श्रोपन् ये अस्य शासं तुरासः वि रायः
और्णोव् दुरः पुरुक्षुः पिपेश नाकम् स्तुभिः दमूनाः ॥

ये जनाः अस्य अग्नेः शासम् शासनं शिक्षां उपदेशमिति यावत् श्रोपन् शृण्वन्ति ये च
तुरासः दिव्याध्वनिं यागाय त्वरमाणाः भवन्ति, ते पुत्राः पितुः क्रतुम् न पितुरिच्छां यथा
पुत्राः कुर्वन्ति तथाऽस्य क्रतुं जुषन्त प्रीत्या सेवन्ते । तेषां पुण्यवतां लभ्यं विभवं धनय-
त्युत्तरार्धम् । सः पुरुक्षुः बहुनिधिनिलयभूतः रायः सम्पन्नधेः दुरः द्वाराणि व्यौर्णोव् विवृणोति ।
सः दमूनाः अन्तर्गृह्णासी स्तुभिः नक्षत्रैः स्तीर्णैः शोभाचहैस्तेजोविशेषैः नाकम् ध्रुलोकं पिपेश
रूपसंपन्नं करोति ॥ श्रोपन्—श्रु श्रवणे, लेट् । पिपेश—पिश अवयवे ॥

इति प्रथमतः पञ्चमे द्वादशो वर्गः

द्वादशेऽनुवाके पञ्चमं 'शुक्रः शुशुक्वाँ' इति पञ्चमं सूक्तम् । ऋषिच्छन्दोदेवताः पूर्ववत् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

शुक्रः शुशुक्वाँ उपो न जारः पप्रा समीची दिवो न ज्योतिः ।

परि प्रजातः कृत्वा बभूथ भुवो देवानां पिता पुत्रः सन् ॥१॥

शुक्रः शुशुकान् उपः न जारः पप्रा समीची इति समुद्र्ची दिवः न ज्योतिः परि प्रजातः कृत्वा बभूथ भुवः देवानां पिता पुत्रः सन् ॥

उपो न जारः उपसो जरयिता कामयिता प्रियः इव शुक्रः शुभ्रवर्णः शुशुकान् दीप्तं प्रज्वलन्, दिवो न ज्योतिः द्युलोकस्य दीपभूतः सूर्य इव समीची संगते समाने वा द्यावा-पृथिव्यौ पप्रा पूरयिता स्वतेजसेति शेषः, त्वं कृत्वा अस्माकमध्यवसायेन प्रजातः प्रकर्षेण प्रादुर्भूतः परि बभूथ अस्मान् परितः वर्तसे । त्वं पुत्रः सन् पुत्रो भवन्नपि देवानां पिता पालको भवः भवसि ॥ सर्वदेवप्रतिनिधिर्भगवानग्निः यजमाने जातः देवपुत्र इत्युपपद्यते । स एव सर्वदेवाधिकारपरिपालकश्च भवति, तस्मात् पिता ॥ शुशुकान्-शुच दीप्तौ, लिटः कसुः । पप्रा-पृ पालनपूरणयोः, किप्रत्ययः, सोडादेशः । समीची-संपूर्णात् अञ्चतेः क्तिन् । बभूथ-बभूथ तत्तन्य इति निपातनात् इडभावः ॥

द्वितीयामृचमाह—

वेधा अदृसो अग्निर्विजानन्नूर्ध्न गोनां स्वादां पितृनाम् ।

जने न शेवं आहूर्यः सन्मध्ये निपत्तो रण्वो दुरोणे ॥२॥

वेधाः अदृसः अग्निः विजानन् ऊर्ध्वः न गोनाम् स्वादां पितृनाम् जने न शेवं आहूर्यः सन् मध्ये निपत्तः रण्वः दुरोणे ॥

विजानन् विशेषेण ज्ञानवान् अग्निः अदृसः दर्परहितो वेधाः विधाता स्रष्टा भवति । अग्निर्जानाति ययाकालं कर्तव्यं, यजमाने यद् व्यवस्थाप्यं स्रष्टव्यं वा, तस्मात् न साहसी, दर्पश्च साहसोपलक्षणं वेधस्य । सः गोनाम् गवां ऊर्ध्वं आपीनमिव, भवति पितृनाम् सोमानाम् म्यामा सादृक्षारः, आस्वादयिता वा । जने मानुषे शेवो न सुरमय इव वर्तते । आहूर्यः अस्माभिराहृतव्यः दुरोणे गृहे मध्ये मुख्यस्थाने रण्वः सन् रमणीयो भवन्, रममाणो वा

निपत्तः निपण्णो भवति ॥ गोनाम्-अपादान्तेऽपि नुद् । खाद्य-खाद आखादने, अन्तर्भावित-
प्यर्थः, मनिन्, सोर्लुक् । आहृत्यः-आहपूर्वात् हृत्यतेः संप्रसारणं, रेफोपजनश्छान्दसः ॥

तृतीयामृचमाह—

पुत्रो न जातो रुण्वो दुरोणे वाजी न प्रीतो विशो वि तारीत् ।

विशो यदह्वे नृभिः सनीळा अग्निदेवत्वा विश्वान्यश्याः ॥३॥

पुत्रः न जातः रुण्वः दुरोणे वाजी न प्रीतः विशः वि तारीत् विशः यत्
अह्वे नृभिः सनीळाः अग्निः देवत्वा विश्वानि अश्याः ॥

दुरोणे गृहे रुण्वः रममाणः पुत्रो न अस्माकं पुत्र इव जातः अजायत । प्रीतः संतुष्टः
वाजी न जनः अश्व इव विशः जनान् वितारीत् सुरक्षितान् तारयति संग्रामेषु । यत् यदा
नृभिः देवैः सनीळाः समानवासस्थानाः विशः प्रजाः, दिव्यान् जनान् इत्यर्थः मानुषान् वा
अह्वे आह्वयामि, तदा अग्निः विश्वानि सर्वाणि देवतान् देवतानि अश्याः प्राप्नोति । अग्नेः सर्व-
देवात्मकतया देवतासहवासिनि धुन्दे आहूते अग्निः सर्वदेवमयत्वं प्रकटयति ॥ अश्याः-अशू
व्याप्तौ, लिङ्, व्यत्ययेन परस्मैपदं मध्यमपुरुषश्च ॥

चतुर्थीमृचमाह—

नकिंष्ट एता व्रता मिनन्ति नृभ्यो यदेभ्यः श्रुष्टिं चकर्थ ।

तत्तु ते दंसो यदहन्त्समानैर्नृभिर्यद्युक्तो विवे रपांसि ॥४॥

नकिंः ते एता व्रता मिनन्ति नृभ्यः यत् एभ्यः श्रुष्टिम् चकर्थ तत्
तु ते दंसः यत् अहन् समानैः नृभिः यत् युक्तः विवे रपांसि ॥

यत् यदा एभ्यः पूर्वोक्तेभ्यः नृभ्यः देवेभ्यः, मनुष्येभ्यो वा श्रुष्टिम् श्रुतिं, दिव्यश्रवणजन्यं
ज्ञानं चकर्थ करोषि, तदा नकिंः न कोऽपि ते तव संबन्धीनि एता व्रता इमानि कर्माणि
मिनन्ति बाधन्ते, वचनव्यत्ययः, बाधते, नकिरिति कर्तृपदं एकवचनम् । अग्निविहितकर्म-
विशेषाणां न कुतश्चिद्राक्षमादिभ्यो विघातः संभवति । हे अग्ने, तत्तु तदेव ते तव दंसः कर्म
यत्, समानैः त्वत्समैः नृभिः देवैः युक्तः संपृक्तः सन् त्वं अहन् हंसि, यत्, रपांसि बाधकानि

रक्षांसि पापानि वा विवेः विक्षिपसि अपसारयसीत्यर्थः । अत्र यच्छब्दद्वयं वर्तते, 'अहन्' इति यत्, 'विवे'रिति यत्, तत् ते दंसः इति संबन्धः ॥ भिनन्ति-मीन् हिंसायाम्, क्रयादिः । विवेः-वी गत्यादिषु, छन्दसि वर्तमाने लङ् ॥

पञ्चमीमृचमाह—

उपो न जारो विभावोऽस्रः संज्ञातरूपश्चिकेतदस्मै ।

त्मना वहन्तो दुरो व्यृण्वन्नवन्त विश्वे स्वः दृशीके ॥५॥

उपः न जारः विभाऽवा उः संज्ञातरूपः चिकेतत् अस्मै त्मना वहन्तः दुरः वि ऋण्वन् नवन्त विश्वे स्वः दृशीके ॥

उपो न जारः उपसो जरयिता प्रिय इव, सोऽग्निः विभावा विशिष्टप्रभायुक्तः उः कान्तिमान् । अस्मै जनाय संज्ञातरूपः संज्ञातं सम्यग्विदितं रूपं स्वरूपं यस्यासौ, तथाभूतो भवतु । चिकेतत् जानातु, उपासकाय जनाय प्रदर्शितस्वरूपः अग्निः स्वयं तस्य ज्ञाने प्रादुर्भवत्वित्याशयः । विश्वे सर्वेऽपि त्मना स्वयमेव वहन्तः तमग्निं विभ्रतः सन्तः दुरः द्वाराणि व्यृण्वन् विष्टृत्य गच्छन्तु, गत्वा च स्वः स्वर्लोकस्य ज्योतिरात्मनः स्वस्य दृशीके दर्शने नवन्त चलन्तु ॥ 'विवे' के? रश्मय इति सायणः, सर्वे देवा इति वयं पूर्वप्रकृतापेक्षया । स्वर्गद्वारापावरणेन ज्योतिर्दर्शने गतिः संभवति ॥ ऋण्वन्-रवेर्गत्यर्थात् लुङ्, छान्दसः, व्यत्ययेन रेफस्य संप्रसारणम् इति सायणः, अथवा ऋणु गतौ इत्यस्मात् ॥

इति प्रथमस्य पञ्चमे प्रयोगसो वर्गः

द्वादशेऽनुवाके पष्ठं सूक्तं, 'वनेमे'ति अध्ययनतः पठ्यम् । ऋषिच्छन्दोदेवताः पूर्ववत् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

वनेमं पूर्वीरयो मनीषा अग्निः सुशोको विश्वान्यश्याः ।

आ दैव्यानि व्रता चिकित्वाना मानुषस्य जनस्य जन्म ॥१॥

वनेमं पूर्वीः अर्थः मनीषा अग्निः सुशोकः विश्वानि अश्याः आ दैव्यानि व्रता चिकित्वान् आ मानुषस्य जनस्य जन्म ॥

यं पूर्वीः बह्वीः सम्पदः वनेम संभजेमहि, प्राप्नुयाम । मनीषा मनीषया बुद्ध्या अर्यः स्वामी, बुद्धिसम्पन्नत्वात् स्वामित्वमग्नेः, मनीषया अर्यः प्राप्तव्य इत्येके, सुशोकः सुतरामुज्ज्वलन् अग्निः, विश्वानि सर्वाणि सन्ति वस्तूनि अश्याः प्राप्नुयात्, स्वामी सर्वस्यापि स्वाम्यं लभतां, सर्वं स्वाधीनं करोतु । सः दैव्यानि देवसंबन्धीनि व्रता व्रतानि कर्मविधानानि आ चिकित्वान् समन्तात् सार्वार्त्थ्येनेत्यर्थः ज्ञातवान् । तथा सः मानुषस्य जनस्य मनुष्यस्य जन्म उत्पत्ति आ चिकित्वान्, मानुषस्योत्पत्त्यादिरहस्यं च जानाति ॥ पूर्वीः—पुस्त्यन्दात् ङीप् । मनीषा—ईपा-अक्षादित्वात् प्रकृतिभावः । सुशोकः—शुच दीप्तौ, भावे ध्व । अश्याः—अशू व्याप्तौ, व्यत्ययेन परस्मैपदम् । चिकित्वान्—कित ज्ञाने, लिटः क्तुः ॥

द्वितीयामृचमाह—

गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च स्यातां गर्भश्चरथाम् ।

अद्रौ चिदस्मा अन्तर्दुरोणे विशां न विश्वो अमृतः स्वाधीः ॥२॥

गर्भः यः अपाम् गर्भः वनानाम् गर्भः च स्याताम् गर्भः चरथाम्
अद्रौ चित् अस्मै अन्तः दुरोणे विशाम् न विश्वः अमृतः सुऽआधीः ॥

यः योऽज्ञादग्निः अपाम् गर्भः अपां शिशुः, अप्सु जातत्वात् वनानाम् गर्भः भूतनृहाणां शिशुः, यद्यपि 'आपः वनं' इति सङ्केतशब्दौ क्रमशः शक्तीनां पुत्रः आनन्दानां पुत्र इति च प्रतिपादयतः, तथापि सर्वान्तर्यामी भगवानग्निः चराचरात्मकाजगतः यथाकालं यथाविधि यथा-स्वीपदैवराहस्यं प्रादुर्भूततीति बोध्यम् । तदेव स्पष्टीक्रियते । स्याताम् च गर्भः स्वावराणां च शिशुः चरयाम् गर्भः तथा जङ्गमानां शिशुः । अद्रौ चित् अश्मन्यापि अस्मै मानुषाय वर्तते, दुरोणे गृहे अन्तः मध्ये, गृहमध्ये वर्तते । विशाम् जनानां सर्वेषां विश्वो न समष्टिभूत एको विश्वात्मेव भवति । सः अमृतः मरणरहितः नित्यः, स्वाधीः मुष्ट आध्याता साविष्टो ध्यानी ॥ स्याताम्—तिष्ठतेः क्तिप्, छान्दसस्तुक्, आमि अन्त्यलोपश्छान्दसः । चरयाम्—चरतेरयप्रत्ययः, आमो नुडभावः । विश्वः—विश प्रवेशने, अस्मादन्तर्भावितव्ययात् क्तप्रत्ययः ॥

तृतीयामृचमाह—

स हि क्षपावाँ अग्नी रंयीणां दाशद्यो अस्मा अरं सूक्तेः ।

एता चिकित्वो भूमा नि पाहि देवानां जन्म मर्तीश्च विद्वान् ॥३॥

सः हि क्षपाऽवान् अग्निः रयीणां ददातु यः अस्मै अरम् सुऽउक्तैः
एता चिकित्वः भूमं नि पाहि देवानाम् जन्मं मर्तान् च विद्वान् ॥

सः हि स खलु अग्निः, क्षपावान् रात्रीणां प्रभुः, यजमानस्य अप्रकाशदशासु तस्य कर्तव्यं
करोति जाग्रत् प्रभुरग्निः, यः मनुजः अस्मै अग्रे सूक्तैः सुष्ठु निष्पन्नैः मन्त्रात्मकैर्वचनैः अरम्
अलं पर्याप्तं यज्ञं तनोति, स्तोत्रं करोति वा तस्मै जनाय रयीणां सम्पदां, विभक्तिव्यत्ययः,
सम्पदः अथवा सम्पदां यद्येष्टभागं दाशत् ददाति । हे चिकित्वः ज्ञानवन्, त्वं एता एतानि
भूमा भुवनानि देवानाम् जन्म देववृन्दप्रादुर्भावं मर्तान् च मर्त्यान् मातृपांश्च विद्वान् जानन्
असि, तस्मात् सर्वाण्येतानि नि पाहि नितरां रक्ष ॥ दाशत्-दामृ दाने, लेट् । चिकित्वः-
मत्तुवसोरिति नकारस्य रुत्वम् । भूम-भूमिशब्दादुचरस्या द्वितीयाया ङादेशः, पदपाठे
ह्रस्वश्चान्दसः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

वर्धान्यं पूर्वीः क्षपो विरूपाः स्थातुश्च रथमृतप्रवीतम् ।

अराधि होता स्वः निपत्तः कृण्वन् विश्वानि अपांसि सत्या ॥४॥

वर्धान् यम् पूर्वीः क्षपः विरूपाः स्थातुः च रथम् ऋतुऽप्रवीतम्
अराधि होता स्वः निऽसत्तः कृण्वन् विश्वानि अपांसि सत्या ॥

पूर्वीः बह्वीः विरूपाः विविधाकाराः क्षपः रात्रयः यम् यमग्निं वर्धान् वर्धयन्ति, अप्रकाश-
दशासु रात्रिपदवेदनीयासु अग्नेर्वर्धनं भवत्येव, न तस्य तमोवृत्तत्वम्, एकैकापि तादृशी दशा
अन्यादृशी, एवं स्वस्ववैलक्षण्यं द्योतयितुं रात्रीणां बहुवचनम् । स्थातुः स्थावरं रथम् च
रंहणशीलं जङ्गमं च, चराचरात्मकमित्यर्थः ऋतुप्रवीतम् ऋतेन सत्येन प्रवीतं प्रकर्षेण आवि-
र्भावितं, मत्पात् प्रादुर्भूयागतमित्यर्थः, एवंभूतं यमग्निं वर्धयन्ति होता आह्वाता सोऽग्निः अराधि
असाधि अस्मदर्थं साधितः, निष्पादितो भवतीत्यर्थः । कथंभूतः ? स्वः ज्योतिर्मये स्वर्लोके
निपत्तः निपण्णः आसीनः, विश्वानि सर्वाणि अपांसि कर्माणि अस्मदीयानि सत्या सत्यानि
कृण्वन् कुर्वन्, एवंभूतः अराधि ॥ वर्धान्-वृधेर्न्यन्ताद्धे, णिलोपः । अराधि-राध साध
संसिद्धौ, लृट् ॥

पञ्चमीमृचमाह—

गोषु प्रशस्तिं वनेषु धिपे भरन्त विश्वे वलिं स्वर्णः ।

वि त्वा नरः पुरुत्रा सपर्यन्पितुर्न जित्रेर्वि वेदो भरन्त ॥५॥

गोषु प्रशस्तिम् वनेषु धिपे भरन्त विश्वे वलिम् स्वः नः वि त्वा
नरः पुरुत्रा सपर्यन् पितुः न जित्रेः वि वेदः भरन्त ॥

हे अग्ने, त्वं गोषु गवात्मना दर्शमानेषु सौरेषु रश्मिषु चिन्मयेषु, तथा वनेषु वननीयेषु सुप्रमयेषु भूजातेषु पार्थिवतनुसंभूतेषु च प्रशस्तिम् प्रशंसां त्वदीयां उक्तिं धिपे धारयसि, प्रतिष्ठापयसि, यजमानस्य क्रमेः ज्ञानप्रकाशवृत्तिषु सुप्रानुभूतिषु च अग्निप्रशंसा प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः । विश्वे सर्वेऽपि देवाः नः अस्मदर्थं स्वः स्वर्लोकं वलिम् उपहारं भरन्त आहरन्ति । यस्यान्तर्याजिनः पुण्यपुरुषस्य भगवानग्निः स्वर्निपत्त इत्याद्युक्तलक्षणसंपन्नः 'अराधि', तस्मै विश्वेऽपि देवाः स्वः उपायनं आहरन्ति । अस्य वाक्यस्य प्रतिध्वनितैत्तिरीयश्रुतौ श्रूयते 'सर्वेऽस्मै देवा वलिमागृहन्ति' इति । हे अग्ने, त्वा त्वां नरः मनुष्याः पुरुत्रा बहुषु स्थानेषु वि सपर्यन् विशेषेण पूजयन्ति, तथा सपर्यया जित्रेः वृद्धात् पितुर्न पितुः सकाशादिव वेदो ज्ञानं धनं वा वि भरन्त विशिष्य आहरन्ति, पितुर्धनं इव अग्नेर्ज्ञानं इति बोध्यम् ॥ धिपे—छान्दसो वर्तमाने लिट् । भरन्त—हृज् हृग्णे, क्वलोऽपि सोपसर्गाधः । पुरुत्रा—सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । जित्रेः—जृप् वयोहानौ, अस्मान् किन्, क्लृप् इदातोरिति इत्वं, रेफनकारयोर्निपर्ययः, एवं जित्रिः ॥

द्विपदां षष्ठीमृचमाह—

साधुर्न गृध्रस्तैश्च शूरो यातैव भीमस्त्वेषः समत्सु ॥६॥

साधुः न गृध्रः अस्ताऽइव शूरः याताऽइव भीमः त्वेषः समत्सु ॥

मः साधुर्न साधयिता इव, कर्मणामिति शेषः, गृध्रः अत्यन्तम्पृष्टयालुः अभिमनं प्रहृतु-मिति शेषः । अस्तेन इत्यन्वयेणा इव शूरः शौर्योक्तः । यातेन समरे अभियोद्धेव भीमः भयङ्करः । समत्सु सद्ग्रामेषु त्वेषः जाज्वल्यमाना प्रभा च भवति ॥ गृध्रः—गृध्र अभिराक्षापाम्, अस्मान् क्लृः ॥ शूरः—शु गतौ, अन्तर्भाषितज्यवांसस्मान् क्लृ ॥

द्वादशोऽनुवाके 'उप प्रेति सप्तमं दशचं सूक्तम् पराशरस्यार्यं त्रैष्टुभं आग्नेयम् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

उप प्र जिन्वन्नुशतीरुशन्तं पतिं न नित्यं जनयः सनीळाः ।

स्वसारः श्यावीमरुपीमजुपूश्चित्रमुच्छन्तीमुपसं न गावः ॥१॥

उप प्र जिन्वन् उशतीः उशन्तम् पतिम् न नित्यम् जनयः सनीळाः
स्वसारः श्यावीम् अरुपीम् अजुपून् चित्रम् उच्छन्तीम् उपसम् न
गावः ॥

सनीळाः समानवासस्थानाः जनयः मातरः उशन्तम् कामयमानं (अग्निं) उशतीः कामय-
मानाः सत्यः नित्यम् पतिम् न शाश्वतं भर्तारमिव उप उपेत्य प्र जिन्वन् प्रकर्षेण अतौपयन् ।
उपसम् गावः न उपःकालं रश्मयः यथा प्रीत्या सेवन्ते, उपसि यथा रताः सन्तुष्टा भवन्तीत्यर्थः,
तथा स्वसारः सहोदर्यः तमग्निं अजुपून् असेवन्त तस्मिन्नग्नौ तुष्टा अभवन् । अत्र 'उपसं गावो न'
इति नेदमुपमामात्रम् । अत्र सङ्केतायो बोध्यः । ऋतज्योतिःप्रादुर्भावात् प्राक् प्रज्ञाप्रभाते उपः-
शब्दप्रतिपादिते 'गावः' चित्रश्मयः यथा तुष्टा भवन्ति तथा 'मातरः' अग्निं प्रीणयन्ति,
'स्वसारः' स्तं जुपन्ते ॥ सङ्केतशब्दाः आपः सिन्धवः धेनवो वा मातरो भवन्ति । पोषकृतान्मातरः,
साहचर्यात् स्वसारः इति बोध्यम् । भूमिकायां वैश्वामित्रस्य आग्नेयसूक्तस्योदाहरणे रहस्यार्थः
प्रत्यपादि (पृ. ७६-७७) । अथ कीदृशं उपसम्? श्यावीम् श्याववर्णां सांध्यं तेजो विभ्रतीं
अरुपीम् आरोचमानां चित्रं उच्छन्तीम् विविधवर्णसम्पदा प्रकाशमानाम्, उपसं इति संघन्धः ॥
अत्रेदमवधार्यम् । उपःकाले यथा क्रमशः प्रथमं रात्रिसंघन्धात् श्यावो वर्णः, ततः अरुणः, ततः
चित्रोज्ज्वलश्च भवति, तथा उपसि चित्रप्रभातेऽपि अनुक्षणं विविधं प्रकाशवैशिष्ट्यं लक्षणीयम् ॥
जिन्वन्-जिवि प्रीणने, लेट् । उशतीः-वष्टेः शतरि ङीप् । श्यावीम्-शु गतौ, अस्माद्भन्,
शाङ्गिरवादित्वात् ङीन् । अजुपून्-जुपतेः लट्, व्यत्ययेन परस्मैपदम्, अन्तादेशस्य रुढागमः ॥

द्वितीयामृचमाह—

वीळु चिद् दृळ्हा पितरो न उक्थैरद्रिं रुज्जङ्गिरसो रवेण ।

चक्रुर्दिवो वृहतो गातुमसे अहः सर्विविदुः केतुमुस्ताः ॥२॥

वीलु चित् दृळ्हा पितरः नः उक्थैः अद्रिम् रुजन् अङ्गिरसः रवेण
चक्रुः दिवः बृहतः गातुम् अस्मे इति अहरिति स्वः विविदुः केतुम् उक्ताः ॥

नः अस्माकं पितरः ऋषयः पूर्वे उक्थैः शस्त्रशब्दवाच्यैः मन्त्रवचनैः वीलु चित् वीलुनि
बलवन्ति अपि दृळ्हा दृढानि स्थानानि रुजन् अरुजन्, अमञ्जन् । ते अङ्गिरसः पूर्वोक्ता
ऋषयः रवेण मन्त्रध्वनिना, हुङ्कारमात्रेण वा अद्रिम् दुर्मिदं शिलोचयं अरुजन् । अथ च ते
अस्मे अस्मदर्थं अस्मासु बृहतः महतः दिवः घुलोकस्य गातुम् मार्गं चक्रुः अकुर्वन् । अपि च,
अहः नित्यप्रकाशोपलक्षणं दिवसं स्वः स्वर्लोकं केतुम् केतयितारं ब्रह्मापयितारं चित्रश्मिविशेषं
उक्ताः आज्ञमानाः गोपदवेदनीयाः भासः विविदुः अजानन्, ज्ञात्वा लेभिर इत्यर्थः ॥
अङ्गिरसः सरमापुरःसरेण इन्द्रेण सह पणीनां पर्वतं गत्वा मिच्चा च तं अलभन्त गाः इति
आङ्गिरसतत्त्वविचारे रहस्यं प्रतिपादितम् । इदमत्र विशेषतोऽवधेयम् । तेन कर्मणा नः पूर्वे
'सत्यं ऋतं बृहत्' इति वेदोद्घोषितस्य तुरीयस्य धाम्नः मार्गं प्रथमं दृष्ट्वा मानुषाय तं आवेद्य
प्रकाशयामासुः । स्वः इति तृतीयव्याहृतेः परस्तात् तुरीयेयं व्याहृतिः मह इति प्रथिता ।
अस्याः मार्गमार्त्रं चक्रुः, स्वर्लोकादिकं तु विविदुः, अयं विशेषो बोद्धव्यः ॥ वीलु-विभक्तेर्लुक् ।
दृळ्हा-दृढः स्थूले बले च, सुपां सुलुगिति डादेशः । रुजन्-रुज भङ्गे, लङ् । विविदुः-विद
ज्ञाने विद्वद् लामे वा, लिट् ॥

तृतीयामृचमाह—

दधन्वतं धनयन्नस्य धीतिमादिदुर्यो दिधिष्वोऽ विभृत्राः ।

अतृप्यन्तीरपसो यन्त्यच्छा देवाञ्जन्म प्रयंसा वर्धयन्तीः ॥३॥

दधन् ऋतम् धनयन् अस्य धीतिम् आत् इत् अर्यः दिधिष्वः विऽभृत्राः

अतृप्यन्तीः अपसः यन्ति अच्छा देवान् जन्म प्रयंसा वर्धयन्तीः ॥

ते अङ्गिरसः ऋतम् सत्यं दधन् आधारयन् । अस्य मनुष्यस्य धीतिम् धियं, ध्यानशक्तिं
वा धनयन् समृद्धां अकुर्वन् । आत् इत् अनन्तरमेव अर्यः स्वामिनः, स्वाम्यं प्राप्ताः दिधिष्वः
धारणधीसम्पन्नाः विभृत्राः विशालं यथा तथा अग्निं भर्तुं समर्थाश्च अभवन् । अतृप्यन्तीः
विषयान्तरवृत्त्यारहिताः अपसः क्रियापराः शक्तयः देवान् देवान् प्रति अच्छा अभिमुरसीभूय

जन्म नव्यं दिव्यं जननं प्रयसा प्रियेण आनन्देन वर्धयन्ती: वर्धयन्त्यः सत्यः यन्ति गच्छन्ति ॥
यदा अङ्गिरसः सत्यं दधानाः मानुषीं धियं च समर्धयन्ति, तदैव ते अग्निं विशिष्य विततं वा
भर्तुं स्वामिनो भवन्ति । तस्य फलं तु-शक्तयः क्रियापराः देवान् प्रति गच्छन्ति, येन नव्यस्य
दिव्यस्य जन्मन आनन्देन वर्धनं भवति ॥ दिधिष्वः-दधातिः स्यतिरिति धातुभ्यां द्वाभ्यां
कृप्रत्ययान्तो निपातितः । विभृवाः-औगादिकः व्रन्प्रत्ययः । अतृप्यन्तीः-जितृपा पिपासायाम्,
शतरि, विभक्तिव्यत्ययः । अपसः-अपस्ञ्ज्दान्मत्त्वर्थीयस्य विनः लुक् ॥

चतुर्थीमृचमाह—

मथीद्यदीं विभृतो मातरिश्वां गृहेऽगृहे श्येतो जेन्यो भूत् ।

आदीं राज्ञे न सहीयसे सचा सन्ना दुत्यं भृगवाणो विवाय ॥४॥

मथीत् यत् ईम् विऽभृतः मातरिश्वां गृहेऽगृहे श्येतः जेन्यः भूत्
आत् ईम् राज्ञे न सहीयसे सचा सन् आ दुत्यम् भृगवाणः विवाय ॥

यत् यदा गृहे गृहे प्रतिगृहं प्रतिशरीरं विभृतः व्याप्य अन्तर्धारितः मातरिश्वा बायुः
मुख्यः प्राणः ईम् एनं अग्निं मथीत् अमघ्रात् मयनेनोत्पादितवान् भवति, तदा सः अग्निः
श्येतः श्वेतः शुभ्रः जेन्यः जेता भूत् भवति । आत् अनन्तरं भृगवाणः भृगुरिवाचरन् जाज्वल्य-
मानो द्रष्टा भूत्वेत्यर्थः सचा सन् अस्माकं सखा भवन् सहीयसे बलीयसे राज्ञे न नृपायेन ईम्
एनत् दुत्यम् दूतकर्म आविवाय प्राप्नोति, दुत्यमनुतिष्ठति-सत्यज्योतिष इत्यर्थः ॥ अत्रेदमवधेयम् ।
अन्तर्धारितः पूरितो व्याप्तः प्राणः योगाग्निं मयित्वा प्रकटयतीत्यधुना ननयोगविद्यातत्त्वं
चिन्तनार्परहस्यैरुद्देशभूतमिति बोध्यम् । प्रतिशरीरं इत्यत्र बहूनां शरीराणि द्राघाणि सामाजिकः
चेद्योगः, अन्यथा एकस्यैवान्तर्ध्याजिनः नैवानि स्थूलादीनि शरीराणीति ग्राह्यम् । अग्निः श्वेतः
स्वच्छ इति श्रद्धिं सत्त्वसमृद्धिं द्योतयति, अत एव जेता तमःप्रभवाणां अरातीनाम् । स
'भृगवाणः', मृगुज्वलन् द्रष्टा, सौरो रश्मिः, अग्नेः यजमानाश्रयस्य यदा सौरांशुरूपत्वं सम्पद्यते
तदा तस्य महते राज्ञे स्वर्गाय सत्यज्योतिषे सर्वदेवात्मने दूत्याधिहारः सिध्यति । 'भृगवे
मातरिश्वा रतिं भरत् अग्निं दूत'मित्यन्यत्र मातरिश्वकृत्यमुक्तं स्मार्यम् (१.६०.१) । भृगूणां
सौरांशुत्वप्रतिपादको मन्त्रऽर्णोऽन्यत्र भवति ॥ "यदि भृगुम्यः परि मातरिश्वा गुहा सन्तं हव्य-
वाहं समीधे" (३.५.१०) 'भृगुम्यः आदित्यरश्मिम्यः' इति सायणः ॥ मथीत्-मधि विलोडने,
लुट् । जेन्यः-जि जये, अस्मात् कृत्यन्पुटः यत् जुडागमश्च । विवाय-वी गत्पादिपु, लिट् ॥

पञ्चमीमृचमाह—

महे यत्पित्र ईं रसं दिवे करवं त्सरत्पृश्न्यश्चिकित्वान् ।

सृजदस्ता धृपता दिद्युमस्मै स्वायां देवो दुहितरि त्विषिं धात् ॥५॥

महे यत् पित्रे ईम् रसम् दिवे कः अवं त्सरत् पृश्न्यः चिकित्वान्
सृजत् अस्ता धृपता दिद्युम् अस्मै स्वायाम् देवः दुहितरि त्विषिम् धात् ॥

महे महते पित्रे दिवे पितृभूताय द्युलोकाय ईम् एनम् रसम् सारभूतं द्रव्यं यत् यदा कः
अकरोत् तदा पृश्न्यः संस्पृष्टवान् चिकित्वान् ज्ञानवांश्च सः अयं त्सरत् अघस्तात् च्यवमान
आगतः । अस्ता क्षेप्ता बाणस्य, धानुष्कः अस्मै एनं लक्ष्मीकृत्य धृपता घाटयेन, प्रचण्डं यथा
तथेत्यर्थः दिद्युम् विद्युद्रूपं बाणं सृजत् असृजत् अक्षिपत् । देवः स देवस्तु स्वायाम् आत्मीयायां
दुहितरि समनन्तरभाविन्यामुपसि त्विषिम् दीप्तां प्रमां धात् अघात् स्थापयामास ॥ दुर्गंधं
फचोऽस्यास्तात्पर्यम् । कः रसं अकरोत् ? किं यजमानाय अग्निः, उत यजमान एव महते पित्रे
रसमकरोत् ? यजमानकृत्यनिर्वाही अग्निरेव रसं यजमानाभिष्पाद्य महते पित्रेऽर्पयति । कः
स्पर्शवान् ज्ञानवांश्च अघश्च्यवमान आगतः ? तथा स्मार्पणे कृते अग्निरेव महतः पितुः स्वर्लोकस्य
स्पर्शवान् ज्ञानवांश्च संपद्यते । तदा द्युलोकादुत्तमचिद्भूमेः अघश्च्युतो भवति यजमानाय ।
मार्गे मध्यमस्थाने दैव्यकर्मविधातको राजमादिकः दूरादेवास्त्रं क्षिपति अग्निमभिलक्ष्य, स्वप-
मलक्षितः । तत्रान्तरे भगवानग्निः पित्र्यं बलं तेजो ज्ञानं च लब्धवान् पृथिवीं प्राप्नोत्येव,
यजमाने चित्प्रभाताय ज्वलितां वीर्यवतीं शक्तिं स्थापयति । अत एव “दुहितरि त्विषिं धात्”
इत्युक्तम् । उपा हि दुहिता दिवः, अग्नेः प्रादुर्भावः चिद्धिभाताय कल्पते ॥ कः—करोतेर्लुङ्,
मन्त्रे च्लेर्लुक् । त्सरत्—त्सर छन्नगतौ, लट्यटागमः । पृश्न्यः—स्पृश संस्पर्शने, सलोपश्छान्दसः ।
दिद्युम्—दिद्युत् वज्रनाम, अन्त्यलोपश्छान्दसः । धात्—छान्दसो वर्तमाने लुङ् ॥

षष्ठीमृचमाह—

स्व आ यस्तुभ्यं दम् आ विभाति नमो वा दाशादुशतो अनु द्यून् ।

वर्धो अग्ने वयो अस्य द्विवर्हा यासं द्राया सरथं यं जुनासि ॥६॥

स्वे आ यः तुभ्यम् दमे आ विऽभाति नमः वा दाशात् उशतः अनु द्यून्
वर्धो इति अग्ने वयः अस्य द्विवर्हीः यासंत् राया सऽरथम् यम् जुनासि ॥

यः यजमानः तुभ्यम् त्वामुद्दिश्य स्वे दमे तव स्वकीये गृहे आ विभाति प्रज्वल्यति, अत्र
 “आ” द्वयं वर्तते, एक आकारो मर्यादायामिति सायणः, उग्रतः यं च जनं कामयमानाय ते,
 विभक्तिव्यत्ययः, अनु घृन् अनुदिनं नमो वा शरणागतिलक्षणं नमस्कारं वा दाशात् ददाति ।
 अस्य तादृशस्य यजमानस्य वयः वर्धनं द्विवर्हाः द्वयोः स्थानयोः, इह मानुषे परत्र दैव्ये च
 पदे, वृंहितः वर्धितस्त्वं वर्धः पोषय, तं सुतरामिवर्धय उभयत्रेत्यर्थः । हे अग्ने, यम् यादृशं
 जनं त्वं सरयम् समानस्थं, त्वया सहैकरथं स्थापयित्वा जुनासि सत्वरं प्रेरयसि, सः राया
 सम्पदा युक्तः सन् यासत् प्रयाणं करोतु ॥ दाशात्-दाशु दाने, लेट् । उग्रतः-वष्टेः शब्द ।
 अनुघृन्-घुरित्यहर्नाम, लक्षणे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वं, तद्युक्ते द्वितीया । वर्धः-वृधेर्घन्ताल्लोट्,
 णिलोपः । यासत्-या प्राप्ते, लेट् । जुनासि-सौत्रो धातुः, व्यत्ययेन आ ॥

सप्तमीमृचमाह—

अग्निं विश्वा अग्निं पृक्षः सचन्ते समुद्रं न स्रवतः सप्त यद्हीः ।
 न जामिभिर्वि चिकिते वयो नो विदा देवेषु प्रमतिं चिकित्वान् ॥७॥
 अग्निम् विश्वाः अग्निं पृक्षः सचन्ते समुद्रम् न स्रवतः सप्त यद्हीः न
 जामिऽभिः वि चिकिते वयः नः विदा देवेषु प्रमतिम् चिकित्वान् ॥

विश्वाः सर्वाः पृक्षः प्रीणयिष्यः, प्रीतयः, अग्निम्, अग्निं सचन्ते अग्निमुखीभूय सजन्ते,
 तसिन् सक्ता भवन्ति । तत्र दृष्टान्तः-यद्हीः बलेन महत्पः सप्त सप्तसंख्याकाः स्रवतः स्रवन्त्यः
 नद्यः समुद्रम् न समुद्रं यथा गच्छन्ति तद्वत् । नः अस्माकं वयः अग्निवृद्धिः जामिभिः तव
 ज्ञातिभिः ससिभिः न विचिकिते न ज्ञायते, देवैर्नालक्षि । चिकित्वान् ज्ञातवान् त्वं देवेषु
 मध्ये प्रमतिम् तत् प्रकृष्टं ज्ञानं विदा लभ्य, ज्ञापय वा । अस्मदीयामिष्टद्विदैर्देवैर्ना लक्षित्वा,
 तव तु विदिता, तस्मात् देवसदसि ज्ञापय, अथवा देवेषु विषये अस्माकं ज्ञानं सम्पादय इति
 वा ॥ पृक्षः-पृणक्तेः औणादिकः क्तिप्, धातोः पुगागमः, यद्वा असुनि जसो लुक् । अन्ये गताः ॥

अष्टमीमृचमाह—

आ यद्विषे नृपतिं तेज आनद् शुचिं रेतो निषिक्तं द्यौरभीकै ।
 अग्निः शर्धमनवद्यं युवानं स्वाध्यं जनयत्सुदयं च ॥८॥
 आ यत् द्विषे नृपतिम् तेजः आनद् शुचिं रेतः निऽसिक्तम् द्यौः अभीकै

अग्निः शर्धम् अनवद्यम् युवानम् सुऽआर्ध्यम् जनयत् सुदयत् च ॥

यत् यदा नृपतिम् मनुष्याणां पतिं एनमग्निं आ समन्तात् इषे प्रेरणाशक्तये तेजः दीप्तिवत्-
विशेषः आनद् व्याप्नोत्, यदा च अमीके आभिमुख्येन समागमे, सामर्थ्याद् दिवः अग्नेश्च
समागमे, द्यौः ध्रुलोकः स्वर्लोक एव शुचि शुभ्रं रेतः बीजभूतं तेजः निपिक्तम् तस्मिन्नाग्नौ
आहितं अभूत्, तदा अयं अग्निः, शर्धम् महद्भलं, मारुतं गर्णं वा, जनयत् अजनयत् हृदयश्च
प्रैरयश्च । कीदृशं शर्धम्? अनवद्यम् दोषरहितं, युवानम् यौवनसंपन्नं, इदं मदबलोपलक्षणं
स्वाप्यम् साधिष्ठितम-आध्यानपरम् । आनद्-अश्रु व्याप्तौ, लङ्, व्यत्ययेन परस्मैपदं भ्रम् च,
आढागमः । निपिक्तम्-पिचिर् क्षरणे, कर्मणि निष्ठा । अमीके-अभिपूवात् अञ्चतेः पृषोद-
रादित्वाद्भूपसिद्धिः, अथवा इण्गताविस्वस्मात् कङ्प्रत्ययः । जनयत्, हृदयत्-जनी प्रादुर्भाव,
पृद क्षरणे, लृट् ॥

नवमीमृचमाह—

मनो न योऽध्वनः सद्य एत्येकः सत्रा सूरौ वस्व ईशे ।

राजाना मित्रावरुणा सुपाणी गोपुं प्रियसमृतं रक्षमाणा ॥९॥

मनः न यः अध्वनः सद्यः एति एकः सत्रा सूरः वस्वः ईशे राजाना
मित्रावरुणा सुपाणी इति सुऽपाणी गोपुं प्रियम् अमृतम् रक्षमाणा ॥

यः एकः असहायः सन् एकाकी मनो न मन इव सद्यः क्षणात् युगपद् वा अध्वनः
मार्गान् मवान् एति गच्छति, सः सूरः सूर्यः वस्वः सर्वस्थापि सत्चात्मकस्य धनस्य सत्रा सहैव
ईशे ईश्वरो भवति । मित्रावरुणा मित्रो वरुणश्च उभौ राजाना सुपाणी चारुहस्तौ गोपु गोयन्द्-
वात्येषु सौरिषु चिन्मेषु रश्मिषु प्रियम् आनन्दं अमृतम् मरणरहितं नित्यं वस्तु च रक्षमाणा
रक्षन्तौ भवतः । यजमानस्य सर्वज्ञानशक्तिनम्पन्नेनाग्निना नीयमानस्य यजनं यात्रा वा उत्तमे
मौरं पदं पर्यवस्यति, तस्मात्सूर्यो वर्णितः ॥ ईशे-ईश एश्वर्ये, लोपन् आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥

दशमीमृचमाह—

मा नो अग्ने सख्या पित्र्याणि प्र मर्षिष्ठा अभि विदुष्कृविः सन् ।

नभो न रूपं जग्निमा मिनाति पुरा तस्या अभिज्ञस्तेरधीहि ॥१०॥

मा नः अग्ने सख्या पित्र्याणि प्र मर्षिष्ठाः अभि विदुः कविः सन्
नमः न रूपम् जरिमा मिनाति पुरा तस्याः अभिशस्तेः अधि इहि ॥

हे अग्ने, पित्र्याणि पितृपरम्परागतानि पूर्व्याणि नः अस्माकं सख्या सख्यानि मा प्रमर्षिष्ठाः
मा विस्मार्पीः, मा तिरस्कारपीः, मा निर्घर्षितानि कुरु वा । त्वं विदुः विद्वान् कविः द्रष्टा च सन्
अभि अस्मानभिमुखीभूय वर्तसे । नमः तुषारावृतं नमः अन्तरिक्षं रूपं न दृश्यं वस्तु यथा
मिनाति हिनस्ति मन्दायमानं करोति, तथा जरिमा जरा अस्मान् मिनाति क्षपयति । तस्याः
जरायाः अभिशस्तेः अभिघातात् पुरा प्रागेव अधीहि अधिगच्छ एहि बुध्यस्व, जरागतेः पूर्वमेव
प्रसन्नो भूत्वा कर्तव्यं कुरु ॥ अनेन श्रणीणामाद्यानां अतिचिरन्तनमविच्छिन्नं किमपि अग्नि-
संबन्धि रहस्यं सख्यमासीदिति स्पष्टम् । नेदं भौतिकाग्निसंबन्धीति किमु वक्तव्यम्? मर्षिष्ठाः-
मृप तितिक्षायां, छान्दसो लुह । विदुः-विद ज्ञाने, बहुलमन्यत्रापि इति उत्तिप्रत्ययः । जरिमा-
जृप् वयोहानौ, औणादिको भावे इमनिच्प्रत्ययः । अधीहि-इक् स्मरणे, अधिपूर्वो धातुः ॥

इति प्रथमस्य पञ्चमे षोडशो वर्गः

द्वादशोऽनुवाके 'नि काच्ये'ति दशर्चं अष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभं आग्नेयं पराशरस्यार्षम् ॥

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

नि काव्यां वेधसः शश्वतस्कृहस्ते दधानो नर्या पुरुणि ।

अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणां सत्रा चक्राणो अमृतानि विश्वा ॥१॥

नि काव्यां वेधसः शश्वतः कः हस्ते दधानः नर्या पुरुणि अग्निः

भुवत् रयिऽपतिः रयीणाम् सत्रा चक्राणः अमृतानि विश्वा ॥

सोऽग्निः शश्वतः शश्वतस्य, नित्यस्य वेधसः विधातुः, स्रष्टुः पुरुणि वहूनि नर्या नर्याणि
नृपु देवेषु साधूनि बलानि, देवतावैमवानाति यावत् हस्ते स्त्रीये हस्ते दधानः धारयमाणः सन्
काव्या काव्यानि कविकर्माणि द्रष्टृप्रज्ञात्मकानि मन्त्ररूपस्तोत्राणि नि कः नितरां अस्मास्वन्तः
करोति, प्रादुर्भावयति । सोऽयं अग्निः रयीणाम् धनानां रयिपतिः निधिपतिः, वीणायां प्रवीणः
इतिवत् बोध्यम्, विश्वा सर्वाणि अमृतानि अमृतसंबन्धीनि वस्तूनि सत्रा युगपत् चक्राणः
रूपम् मुनिपञ्चरूपाणि कुर्वन्, अथवा सर्वाण्यमृतानि एकत्र निष्पन्नरूपाणि कुर्वन्, भुवत्

भवतु ॥ कः—करोतेच्छान्दसो लुङ् । नर्या—नरशब्दात् तत्र साधुरिति यत् । चक्राणः—करोतेर्लटः शानच्, विकरणस्य श्लुः ॥

द्वितीयामृचमाह—

अस्मे वत्सं परि पन्तं न विन्दन्निच्छन्तो विश्वे अमृता अमूराः ।

श्रमयुवः पदव्यो धियन्धास्तस्थुः पदे परमे चार्वग्नेः ॥२॥

अस्मे इति वत्सम् परि सन्तम् न विन्दन् इच्छन्तः विश्वे अमृताः अमूराः श्रमयुवः पदव्यः धियन्धाः तस्थुः पदे परमे चारु अग्नेः ॥

अमूराः अमृताः मोहरहिताः प्राज्ञाः विश्वे अमृताः सर्वे देवाः परि परितः सर्वतः सन्तम् विद्यमानं वत्सम् शिशुं जातं एनमग्निं इच्छन्तः कामयमानाः अस्मे अस्मासु न विन्दन् नालभन्त । तथा अग्नेरलाभात् श्रमयुवः श्रमेण युयन्ते इति श्रमयुवः तदन्वेषणपरिश्रमयुक्ताः पदव्यः पदैः तद्वमनपदलक्ष्मिभिः विपन्तः गच्छन्तः धियन्धाः तदेकशुद्धिं धारयन्तः, एवंभूताः सन्तः परमे पदे उत्तमे स्थाने, उत्कृष्टे परसिन् धामनि तस्थुः स्थिताः । तत्र अग्नेः चारु रमणीयं रूपं, चारुतां रामणीयकं वा अधिजग्मुः इति शेषः ॥ श्रमयुवः—यु मिश्रणे, अस्मात् किप्, तन्वादित्वात् उवङ् । पदव्यः—वी गत्यादिषु, किप् । चारु—अत्र सायणः ‘अग्नेः चारुणि परमे पदे तस्थुः’ इति मत्वा ‘चारुणि सप्तम्या लुक्’ इति व्याचष्टे । अत्र व्याख्यायां चारु विशेषणं, विशेष्यं अध्याहृतं, यद्वा भावतलो लोपः ॥

तृतीयामृचमाह—

तिष्ठो यदग्ने शरदस्त्वामिच्छुर्चिं घृतेन शुचयः सपर्यान् ।

नामानि चिदधिरे यज्ञियान्यसूदयन्त तन्वः सुजाताः ॥३॥

तिष्ठः यत् अग्ने शरदः त्वाम् इत् शुचिम् घृतेन शुचयः सपर्यान् नामानि चित् दधिरे यज्ञियानि असूदयन्त तन्वः सुजाताः ॥

हे अग्ने, यत् यदा शुचयः शुद्धास्ते अमृताः पूर्वप्रकृताः मरुत्प्रभृतयो वा (सायणस्तु मादयाधारणेन मरुत् इत्याह) शुचिम् शुद्धं त्वाम् इत् त्वामेव तिस्रः शरदः श्रीन् वत्सरान् घृतेन प्रसन्नेन तेजसा सपर्यान् अपूजयन्, तदा यज्ञियानि यज्ञयोग्यानि नामानि चित् नमनसाधनानि,

रहस्यानि स्तोत्राणि वा दधिरे धृतवन्तः आसन् । तेन तेषां तन्वः शरीराणि सुजाताः साधु-
निष्पन्नजन्मानि अभवन् । तानि शरीराणि असृदयन्त मार्गे त्वरयितुं प्रैरयन् ॥ यजमाने अग्नेः
सुष्ठु निष्पादनात्परं तद्वलादेव इतरेषां देवानां जन्म संभवति । तदर्थं देवानां स्वशरीरनिष्पत्तिः
अग्निसर्पयया साध्या भवति । यज्ञियनामधारणं तु तेषां अग्निपरध्यानलक्षणम् । संवत्सरत्रयं,
त्रैलोक्यापेक्षया त्रित्वं, संवत्सरस्तु परिपाकस्य आवश्यकः कश्चन कालावधिः । नेह मातुष-
संवत्सरमानं विवक्षितम् ॥ सपर्यान्-सपर पूजायां, कण्डवादिः, लेट् । यज्ञियानि-ब्रह्मार्पणं
घप्रत्ययः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

आ रोदसी बृहती वेविदानाः प्र रुद्रिया जभ्रिरे यज्ञियासः ।

विदन्मर्तो नेमधिता चिकित्वानुर्गिं पदे परमे तस्थिवांसम् ॥४॥

आ रोदसी इति बृहती इति वेविदानाः प्र रुद्रिया जभ्रिरे यज्ञियासः

विदत् मर्तः नेमधिता चिकित्वान् अग्निम् पदे परमे तस्थिवांसम् ॥

यज्ञियासः यज्ञार्हाः, यज्ञस्य पतयः, अमृताः बृहती बृहत्पौ रोदसी घावापृथिव्यौ आ
वेविदानाः अत्यर्थं अधिगम्य विदितवन्तः रुद्रियाः उग्रबलाः प्र जभ्रिरे प्रकर्षेण बभूवुः, ते उमे
अपि दिवं पृथिवीं च धारयामासुः । ततः परं मर्तः मनुष्यः विदत् अजानात्, यज्ञिवैधारिते
घावापृथिव्यौ उभयकक्ष्यागते चिद्भूमी ज्ञातवान् मनुष्य इत्यर्थः । अथ नेमधिता नेमशब्दः
अर्धवाची तस्य धारणेन, इदं च अर्धं सामर्थ्यात् परमं परार्थं बोध्यम्, अवमं अर्धं तु अपरार्थं
त्रैलोक्यम् । पूर्वोक्तो विद्वान् मनुष्यः परार्धधारणसमर्थो भवति, तथा धारणेन अग्निम् परमे
सर्वोत्कृष्टे पदे धामनि तस्थिवांसम् स्थितं चिकित्वान् साक्षात्कृतवान् ॥ वेविदानाः-ज्ञानार्थाद्
विदेर्लभार्थाद्वा यङन्ताहटः शानच् । विदत्-विद ज्ञाने, लुङ्, छान्दसः । नेमधिता-दधातेः
भावे क्तः, धितं सुधितेत्यादिना धिभावो निपातितः, नेमस्य धितं धारणं, तेन नेमधितेन,
वृत्तीयाया आकारः । तस्थिवांसम्-तिष्ठतेर्लिटः कसुः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

सुजानाना उपं सीदन्नभिज्जु पक्षीवन्तो नमस्यं नमस्यन् ।

रिरिकांसस्तन्वः कृषवत् स्वाः सखा सख्युर्निमिषि रक्षमाणाः ॥५॥

सम्ऽजानानाः उप सीदन् अभिऽञ्जु पत्नीऽवन्तः नमस्यम् नमस्यन्निति
नमस्यन् रिरिकांसः तन्वः कृण्वत स्वाः सखा सख्युः निऽमिपि
रक्षमाणाः ॥

संजानानाः तमग्निं सम्यग् जानन्तः ते देवाः पत्नीवन्तः सपत्नीकाः सन्तः उप सीदन्
उपागमन् । उपगम्य च अमिन् अमिमुखं जान्नोत्पत्नानं कृत्वा नमस्यम् नमस्कारार्हं पूज्यं तं
नमस्यन् नमस्कारेण अपूजयन् । अथ रिरिकांसः स्वात्मानं रिक्तीकुर्वन्तः स्याः तन्वः स्व-
शरीराणि कृण्वत सुनिष्पन्नान्यकुर्वन्, नव्यशरीरानिष्पत्तेः प्राक् रिक्तीकरणं अचक्ष्यमिति रहस्यमत्र
बोध्यम् । कीदृशास्ते? “सखा सख्युर्निमिपि रक्षमाणाः” सखा देवानामेकैकोऽपि सख्युः
सखिभूतस्यानैः निमिपि दृष्टौ रक्ष्यमाण इत्यर्थः । एवं सर्वेऽपि रक्षमाणाः रक्ष्यमाणाः
नमस्यन्निति पूर्वणान्वयः । देवाः सर्वेऽपि प्रत्येकं अग्नेः सखाय एव । एकैकोऽपि अग्नेः
सख्युर्दृष्टौ स्थितो रक्षितः ॥ नमस्यन्-नमोवरिषश्चित्रह इति पूजार्थं वयच्, लट्, अडभावः ।
रिरिकांसः-रिचिर् विरेचने, लिटः कसुः । निमिपि-निर्पृष्टात् मिपेः संपदादिलक्षणः क्तिप् ।
रक्षमाणाः-कर्मणि लटः शानच्, यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् ॥

इति प्रथमतः पञ्चमे सप्तदशो वयः

पृथीमृचमाह—

त्रिः सप्त यद् गुह्यानि त्वे इत्पदाविदुर्निहिता यज्ञियांसः ।

तेभि रक्षन्ते अमृतं सजोपाः पशून् च स्थातृन् चरथं च पाहि ॥६॥

त्रिः सप्त यद् गुह्यानि त्वे इति इत् पदा अविदन् निऽहिता यज्ञियांसः

तेभिः रक्षन्ते अमृतं सजोपाः पशून् च स्थातृन् चरथं च पाहि ॥

यत् यदा यज्ञियांसः यजार्हाः देवाः गुह्यानि रहस्यानि त्रिः सप्त विधा सप्त पदा पदानि
स्यानानि, त्रिगुणितं चिद्भूमिकासप्तकमित्यर्थः त्वे इत् त्वय्येव निहिता अविदन् त्वयि निगूढं
भूमिकानां त्रिसप्तकं अविन्दन्, अजानन्वा, तदा ते देवाः सजोपाः समनस्काः समानप्रीतयः
सन्तः तेभिः त्रिगुणितैः सप्तभिः त्वयि निहितैः पदैः अमृतम् 'भरणरहितं नित्यं त्वां रक्षन्ते
रक्षन्ति । हे अग्ने, पशून् च पश्यन्तीगांश्च दष्टिरदमीन् म्यातृन् स्थावराणि चरयम् च जङ्गमं च
पाहि रक्ष ॥ गुह्यानि-गुह्याणां भवानि, भवे यद् । त्वे-त्वयि, सप्तम्याः यो आदेशः ॥

सप्तमीमृचमाह—

विद्वौ अग्ने वयुनानि क्षितीनां व्यानुपक् शुरुधो जीवसे धाः ।

अन्तर्विद्वौ अध्वनो देवयानान्तन्द्रो दूतो अभवो हविर्वाद् ॥७॥

विद्वान् अग्ने वयुनानि क्षितीनाम् वि आनुपक् शुरुधः जीवसे धाः

अन्तःऽविद्वान् अध्वनः देवऽयानान् अतन्द्रः दूतः अभवः हविःऽवाद् ॥

हे अग्ने, त्वं वयुनानि अस्मदीयानि ज्ञानानि विद्वान् अवगतवानसि । क्षितीनाम् विशां जीवसे जीवनाय आनुपक् अनुपक्तानि, अविच्छिन्नपारम्पर्याणि यथा भवन्ति तथा शुरुधः बलानि वि धाः विधेहि । देवयानान् देवानां यानं गमनं यैर्माणैः भवति तान् अध्वनः मार्गान् अन्तर्विद्वान् अन्तरेण गूढं वर्तमानस्त्वं जानन्नसि । हविर्वाद् हव्यानां अस्माभिरर्प्यमाणानां वोढासि, अतन्द्रः अनलसः दूतः अभवः भदसि ॥ शुरुधः—शुचं रुन्धन्तीति शुरुधः, क्षिप् चेति क्षिप्, पूर्वपदस्य अन्त्यलोपः षृपोदरादित्वात् ॥

अष्टमीमृचमाह—

स्वाध्वो दिव आ सप्त यद्ही रायो दुरो व्यृतज्ञा अजानन् ।

विदद्भव्यं सुरमा दृळ्हमूर्वं येना नु कं मानुषी भोजते विद् ॥८॥

सुऽआध्यः दिवः आ सप्त यद्हीः रायः दुरः वि ऋतुऽज्ञाः अजानन्

विदत् गव्यम् सुरमा दृळ्हम् ऊर्वम् येन नु कम् मानुषी भोजते विद् ॥

स्वाध्यः सुदुरालोचनपराः गाढाध्यानपरा वा, ऋतुज्ञाः सत्यस्य वेदितारः, दिवः द्युलोकात् स्पन्दमानान् सप्त यद्हीः सप्तसंख्याकान् महाबलान् सिन्धून्, अङ्गिर्लक्षिताः तेजोवाहिनीः, रायः सम्पन्निधेः दुरः द्वाराणि वा आ समन्तात् व्यजानन् विशेषेण अवागमन् । सुरमा देवयुनी सहजा-वगोधरुपिणी अन्तर्दृष्टिः गव्यम् गोसमूहम् सौरचिद्रश्मिजालमित्यर्थः दृढम् बलिष्ठं ऊर्वम् निस्तीर्णं च स्थानं विदत् अवेदीत् । येन नु सुरमासाधित-गोसमूहगृहदृढस्थानाधिगमेन हेतुना अथ मानुषी नित् मानुषो जन्मी कम् सुखम् भोजते श्रद्धक्ते । सुरमातत्त्वं प्रागुक्तम् ॥ स्वाध्यः—सु-आइपूर्वादीशब्दात् जसि यणादेशः । गव्यम्—मवायं यत् । ऊर्वम्—उरुशब्दानुपङ्गी, 'ऊर्वे समुद्रे', 'ऊर्वे गव्यम्' इत्यादौ द्रष्टव्यः । भोजते—भुज परिपालनाभ्यवहरणयोः, व्यत्ययेन शप् ॥

नवमीमृचमाह—

आ ये विश्वा स्वपत्यानि तस्थुः कृण्वानासो अमृतत्वाय गातुम् ।

महा महद्भिः पृथिवी वि तस्ये माता पुत्रैरदितिर्धायसे वेः ॥९॥

आ ये विश्वा सुऽअपत्यानि तस्थुः कृण्वानासः अमृतत्वाय गातुम् महा
महत्भिः पृथिवी वि तस्ये माता पुत्रैः अदितिः धायसे वेरिति वेः ॥

ये, अमृतत्वाय अमरणधर्माय गातुम् मार्गं कृण्वानासः कुर्वन्तः विश्वा सर्वाणि स्वपत्यानि
शोभनसन्ततियुक्तानि आ तस्थुः अध्यक्षयामासुः अधिष्ठितवन्त इत्यर्थः, तैः महद्भिः माहात्म्य-
यद्भिर्देवैः तेषां प्रभावेणेत्यर्थः पृथिवी भूमिः महा महिम्ना वि तस्ये वितत्य स्थिता, महत्त्वेन
विस्तृता विशालातिष्ठदित्यर्थः । माता जननी देवानां अदितिः अखण्डस्वरूपिणी पुत्रैरमृतैरादित्यैः
सह धायसे धारणाय धातुं, तां पृथिवीं मर्तुं वेः आगच्छतु ॥ महा-महिम्ना, वर्णलोपश्चान्दसः ।
धायसे-दधातेः भावेऽसुन्, आतो युक् । वेः-वेतेः गत्यर्थात् लङ्, पुस्त्यत्ययः ॥

दशमीमृचमाह—

अधि श्रियं नि दधुश्चारुमस्मिन्दिवो यदक्षी अमृता अकृण्वन् ।

अर्ध क्षरन्ति सिन्धवो न सृष्टाः प्र नीचीरग्ने अरुपीरजानन् ॥१०॥

अधि श्रियम् नि दधुः चारुम् अस्मिन् दिवः यत् अक्षी इति अमृताः
अकृण्वन् अर्ध क्षरन्ति सिन्धवः न सृष्टाः प्र नीचीः अग्ने अरुपीः
अजानन् ॥

यत् यदा अमृताः अमरणधर्माणो देवाः दिवः ध्रुलोकस्य अक्षी नेत्रद्वयं अकृण्वन् अकुर्वन्,
तदा अस्मिन् अनौ अधि श्रियम् शोभां प्रमां चारुम् सौन्दर्यं च नि दधुः निचिक्षिपुः । तेजः
सौन्दर्यं च दिव्यमस्मिद्वयमग्नौ देवैः स्थापितमित्युक्तम् । अध अय क्षरन्ति प्रवहन्ति, कर्तृपदं
चारुश्रिय इति अध्याहार्यम् । अयवा 'अरुपीः' आरोचमानाः शक्तयः प्रवहन्ति । तत्र दष्टान्तः—
सृष्टाः संप्रेर्य विमृष्टाः सिन्धवो न नद्य इव, सिन्धूनां प्रवाह इव चारुणां धियां प्रवाह इत्यर्थः ।
प्र नीचीः नीचैः प्रवहन्त्यः ताः अरुपीः आरोचमानाः रक्तवर्णाः प्राणबलोद्रेकलक्षणाः अग्नाः
मोगायाः क्रियापराः शक्तय इति बोध्यम् । ताः अजानन् कर्मपदं अग्निं त्वा इत्यध्याहार्यं, हे अग्ने!

उत्कलक्षणमक्षिद्वयमग्नौ निक्षिप्तम् । ततः सिन्धवः नीचैः प्रवहन्त्य इव अश्वाः महत्यः भोग-
समर्याः क्रियाशक्तयः क्षरन्त्यः अग्निं जानन्त्य उपासत इति सारांशः ॥ नीचीः-निर्धू-
दश्चतेः । सर्वे गताः ॥

इति प्रथमस्य पञ्चमेऽष्टादशो वगः

द्वादशेऽनुवाके 'रयि'नेति नवचं सूक्तं पराशरस्पर्षं त्रैष्टुभम् आग्नेयम् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

रयिर्न यः पितृवित्तो वयोधाः सुप्रणीतिश्चिकितुषो न शासुः ।
स्योनशीरतिथिर्न प्रीणानो होतैव सद्मं विधत्तो वि तारीत् ॥१॥
रयिः न यः पितृऽवित्तः वयःऽधाः सुऽप्रणीतिः चिकितुषः न शासुः
स्योनऽशीः अतिथिः न प्रीणानः होताऽइव सद्मं विधत्तः वि तारीत् ॥

यः योऽसावग्निः वयोधाः बलस्य धारकः, अस्मदीयबलप्रतिष्ठापकः पितृवित्तः पितुः
सकाशाष्टव्यः रयिर्न रा इव धनमिव भवति । चिकितुषः विदुषः शासुर्न शासनं आदेव, शिक्षणमिव
या सुप्रणीतिः साधिष्ठप्रणयनः, अग्नेः प्रकृतं नेतृत्वं विदुषः शासनमिव साधिष्ठमित्यर्थः ।
स्योनशीः स्योनं सुखनाम, सुखं शयानः प्रीणानः सुप्रीतः अतिथिर्न भोज्य उपचाराहोऽतिथि-
रिव भवति । होता इव आह्वाता पुरोहित इव विधत्तः परिचर्यापरस्य पूजकस्य सद्मं गृहं वितारीत्
प्रवर्धयति, ददाति वेति सायणः ॥ पितृवित्तः-विद्वत् लाभे, कर्मणि निष्ठा, निष्ठानत्नाभावो
निपातितः । वयोधाः-दधाते विच् । शासुः-शासु अनुशिष्टौ, अस्मादुग्रत्ययः । स्योनशीः-
स्योने सुखकरे स्थाने शेते, किप् । प्रीणानः-ज्ञानचि व्यत्ययेन आ । विधत्तः-विध विधाने,
विधतिः परिचरणकर्मा, शतरि पष्ठ्येकवचनम् ॥

द्वितीयामृचमाह—

देवो न यः सविता सत्यमन्मा कृत्वा निपाति वृजनानि विश्वा ।
पुरुप्रशस्तो अमतिर्न सत्य आत्मेव शेवो दिधिपाय्यो भूत् ॥२॥
देवः न यः सविता सत्यमन्मा कृत्वा निऽपाति वृजनानि विश्वा
पुरुऽप्रशस्तः अमतिः न सत्यः आत्माऽइव शेवः दिधिपाय्यः भूत् ॥

स देवः सविता न दिव्यः सर्वप्रेरकः सूर्य इव यः योऽग्निः सत्यमन्मा सत्यमतिः सत्यानि मननानि अस्मेत्यर्थः, कृत्वा क्रतुना अध्यवसायबलेन इच्छामात्रेण विश्वा सर्वाणि वृजनानि अस्माकं दृढानि स्थानानि नि पाति नितरां रक्षति । पुरुषशक्तः बहुधा प्रोक्तः, आविष्कृतः अमतिर्न तेज इव उज्ज्वलभा इत्यर्थः सत्यः सत्यस्वरूपः । आत्मेव स्वात्मा यथा शेषः सुखमयः तथाभूतः सन् दिधिषाय्यः भूत् अस्माकं आधारो भवति, ध्येयो, धिया धारणीयो वा भवति ॥ अमतिः—अम गत्यादिषु, अमेः अतिः । दिधिषाय्यः—दधातेः पाय्यप्रत्ययान्तो निपात्यते ॥

तृतीयामृचमाह—

देवो न यः पृथिवीं विश्वधाया उपक्षेति हितमित्रो न राजा ।

पुरःसदः शर्मसदो न वीरा अनवद्या पतिजुष्टेव नारी ॥३॥

देवः न यः पृथिवीम् विश्वधायाः उपक्षेति हितमित्रः न राजा
पुरःसदः शर्मसदः न वीराः अनवद्या पतिजुष्टाऽइव नारी ॥

यः योऽसावग्निः विश्वधायाः विश्वस्य धारकः देवो न देव इव, हितमित्रः अनुकूलः सुहृद् राजा न राजा इव पृथिवीम् उपक्षेति पृथिव्यां वसति । सः पुरःसदः अग्रे निष्णाः शर्मसदः गृहवासिनः वीराः न वीरपुरुषा इव, एकोऽपि भगवानग्निर्वीरगण इव लक्ष्यते । किं च अनवद्या निर्दुष्टा पतिजुष्टा इव पतिप्रिया यथा नारी पत्नी तथायं वर्तते ॥ विश्वधायाः—दधातेरमुन्, आतो युक् । उपक्षेति—क्षि निवासगत्योः, विकरणस्य लृक् ॥

चतुर्थीमृचमाह—

तं त्वा नरो दम् आ नित्यमिद्धमग्ने सचन्त क्षितिपुं ध्रुवास्तु ।

अधि द्युम्नं नि दधुर्भूर्यसिन्भवा विश्वायुर्धरुणो रयीणाम् ॥४॥

तम् त्वा नरः दमे आ नित्यम् इद्धम् अग्ने सचन्त क्षितिपुं ध्रुवास्तु
अधि द्युम्नम् नि दधुः भूरि अस्मिन् भवं विश्वधायाः धरुणः रयीणाम् ॥

तम् तथाभूतं त्वा हे अग्ने, ध्रुवाम् स्थिर्येण ग्रियमाणाम् चलनरहिताम् क्षितिपुं वज्रवाम-
भूतेषु लोकेषु दमे गृहे नित्यम् अनवरतं शाश्वतं वा इद्धम् ज्वलितं, नित्यप्रज्वलितमित्यर्थः

एवंभूतं नरः मनुष्याः आसचन्त आश्रित्य समवेता भवन्ति, त्वयि सक्ता इत्यर्थः । असिन् त्वयि भूरि ग्रभूतं द्युम्नम् ज्योतिः अधि नि दधुः प्रतिष्ठापयामासुः । त्वं रयीणाम् धननिधीनां धरुणः धारयिता, विश्वायुः विश्वस्यैकमायुः भवा भव, यजमानव्यष्टौ समष्टिभूतस्त्वं एकं विश्वमायुर्मवेत्यभ्यर्थना ॥ धरुणः—धारेः णिलुक् चेति उनप्रत्ययः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

वि पृक्षो अग्ने मघवानो अश्रुर्वि सूरयो ददतो विश्वमायुः ।

सुनेम वाजं समिथेष्वर्यो भागं देवेषु श्रवसे दधानाः ॥५॥

वि पृक्षः अग्ने मघऽवानः अश्रुः वि सूरयः ददतः विश्वम् आयुः
सुनेम वाजम् समऽइथेषु अर्यः भागम् देवेषु श्रवसे दधानाः ॥

हे अग्ने, मघवानः धनेश्वराः पृक्षः तव प्रीतीः, संतृप्तीः व्यश्रुः प्राप्तुयुः उपश्रुजता-मित्यर्थः, कीदृशा मघवानः? विश्वम् संपूर्णं निरवशेषं आयुः जीवितं ददतः देवेभ्यो अर्पयन्तः सूरयः विपश्चितः वि अश्रुः प्राप्तुवन्ति तादृशाः सूरयो मघवानः अग्निसंतर्पणपराः अग्निप्रीतिश्रुजो भवन्तीत्यर्थः । वयं तु श्रवसे श्रवणाय, दिव्यश्रुतिजन्यज्ञानाय देवेषु मध्ये भागम् भजनीयं अस्मदीयं अंशं दधानाः धारयमाणाः, समिथेषु संग्रामेषु अर्यः शत्रोः सकाशात् वाजम् समृद्धिं सुनेम लभेमहि । शत्रुभिः असुरादिभिरपहृतं धनं दिव्यं भवति तज्जयाय देवेषु भागः धारयितव्यः श्रुतिजन्यं ज्ञानं चावश्यम् ॥ अश्रुरित्यादयो गताः । अर्यः—अरेः पञ्चम्येकवचने जसादिषु छन्दसि वा वचनमिति गुणभावे षणादेशः ॥

इति प्रथमस्य पञ्चम एकोर्नविंशो वर्गः

षष्ठीमृचमाह—

ऋतस्य हि धेनवो वावशानाः स्मदूधीः पीपयन्त द्युभक्ताः ।

परावतः सुमतिं भिक्षमाणा वि सिन्धवः समया सलुरद्रिम् ॥६॥

ऋतस्य हि धेनवः वावशानाः स्मत्सूक्ष्मीः पीपयन्त द्युभक्ताः

परावतः सुऽमतिम् भिक्षमाणाः वि सिन्धवः समया सलुः अद्रिम् ॥

ऋतस्य सत्यस्य धेनवः दोग्धयः द्युभक्ताः द्युलोके संभक्ताः प्रीत्या उपभुक्ता इत्यर्थः,

यद्वा द्युलोकेन भक्ता आत्तभागाः द्युलोकभागहरा इमाः इत्यर्थः । हि पदपूरणः । स्मदूष्नीः स्मत् नित्यवचनः नित्यानि ऊर्धांसि यासां ताः नित्यपयस्विन्यः पूर्णोऽध्यो वा, वावशानाः अस्मान् कामयमानाः पीपयन्त अपाययन् स्वीयं दुग्धममृतम्, ऋतस्य दोग्ध्रयो हि ता उक्ताः । प्रावतः सर्वस्मादपि परस्तात् बृहद्विचः स्थानात् सिन्धवः स्पन्दमाना आपः सुमतिम् साध्वीं चिन्तनां मिक्षमाणाः प्रार्थयमानाः अद्रिम् समया पर्वतस्य समीपे वि ससुः वितर्तं यथा तथा प्रावहन् ॥ अद्रिः पर्वतः विश्वसत्तोपलक्षणम्, यजमानीयां अन्नमयादिकां सर्वां भूमिं अमितः प्रावहन् 'आपः' तेजोवाहिन्यः दिव्याः शक्तयः । ऋतस्य घेनवस्तु मातरः पोषयिज्यः । अन्यत् प्राशुक्तमनुसंधेयम् ॥ वावशानाः—वश कान्तौ, यदन्तात् शानच् । स्मदूष्नीः—ऊधसोऽनङ् इत्य- नङादेशः समासान्तः । पीपयन्त—पा पाने, हेतुमणिच्, लुङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

सप्तमीमृचमाह—

त्वे अग्ने सुमतिं मिक्षमाणा दिवि श्रवो दधिरे यज्ञियासः ।

नक्ता च चक्रुरपसा विरूपे कृष्णं च वर्णमरुणं च सं धुः ॥७॥

त्वे इति अग्ने सुऽमतिम् मिक्षमाणाः दिवि श्रवः दधिरे यज्ञियासः नक्ता च चक्रुः उपसा विरूपे इति विरूपे कृष्णम् च वर्णम् अरुणम् च सम् धुरिति धुः ॥

हे अग्ने, त्वे त्वयि सुमतिम् साध्वीं चिन्तनां मिक्षमाणाः प्रार्थयमानाः यज्ञियासः यज्ञार्हा देवाः दिवि द्युलोके श्रवः श्रुतिजन्यं ज्ञानं दधिरे स्थापितवन्तः । अयं नक्ता च नक्तं रात्रिं च उपसा उपःशब्दलक्षितं अहश्च विरूपे विभिन्नरूपे चक्रुः । तदेव स्पष्टयति कृष्णं च वर्णम् श्यामलं रात्रेः वर्णं अरुणम् च अहर्मुखवर्णं च संधुः संयोजयामासुः ॥ प्रकाशाप्रकाशदशाप्रति- पादके अहोरात्रे । अरुणवर्णं उपसं अधिकृत्य । रात्रौ उपसि च अधिकृत्यं विविधं वर्तते । तच्च दिव्येन श्रवसा साधनेन निरुद्धते भगवताऽग्निनेति बोध्यम् ॥ त्वे—सप्तम्याः शे आदेशः । नक्ता—द्वितीयाया ङादेशः । उपसा—विभक्तेराकारः ॥

अष्टमीमृचमाह—

यात्राये मर्तान्सुपूर्दो अग्ने ते स्याम मघवानो वयं च ।

छायेव विश्वं भुवनं सिसक्ष्यापश्रिवात्रोदसी अन्तरिक्षम् ॥८॥

यान् राये मर्तान् सुसूदः अग्ने ते स्याम मघऽवानः वयम् च छायाऽह्व
विश्वम् भुवनम् सिसक्षि आपप्रिऽवान् रोदसी इति अन्तरिक्षम् ॥

हे अग्ने, यान् मर्तान् मनुष्यान् राये निविसम्पदे सुपूदः सुतरां हृदयसि, त्वरयसि, वयम् च वयमपि ते मघवानः स्याम भवेम । सम्पदे यान् त्वं त्वरयसि, ते सम्पन्ना भवन्ति, तेषु मध्ये वयमपि स्याम संपन्नाः । रोदसी द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षम् मध्यमं लोकं, एवं त्रैलोक्यं च आपप्रिवान् आपूरितवान् त्वं विश्वम् भुवनम् समस्तं जगत् छाया इव सिसक्षि छाया यथा अवियोज्यतया सचते, तथा सचसे, विश्वसिन् भुवने छायेव सक्तो भवसि ॥ सुपूदः—पूद प्रेरणे, लेद । सिसक्षि—पच समवाये, शपः श्लुः । आपप्रिवान्—प्रा पूरणे, लिटः कसुः ॥

नवमीमृचमाह—

अर्वञ्जिरश्ने अर्वतो नृभिर्नृन्वीरैर्वीरान्वनुयामा त्वोताः ।

ईशानासः पितृवित्तस्य रायो वि सूरयः शतहिमा नो अश्रुः ॥९॥

अर्वतऽभिः अग्ने अर्वतः नृऽभिः नृन् वीरैः वीरान् वनुयाम त्वाऽऊताः

ईशानासः पितृवित्तस्य रायः वि सूरयः शतहिमाः नः अश्रुः ॥

हे अग्ने, त्वोताः त्वा ऊताः त्वया रक्षिताः वयं अर्वञ्जिः अस्माकं युद्धाश्चैः अर्वतः युद्धाश्चान् वनुयाम जयेम । तथा नृभिः बलिभिर्मनुष्यैः नृन् बलिनो मनुष्यान् वीरैः वीरपुरुषैः वीरान् वीरपुरुषांश्च वनुयाम । नः अस्मत्संवन्धिनः सूरयः विपश्चितः पितृवित्तस्य पितृभ्यः पूर्वैभ्यः सकाशाच्छब्दस्य रायः निधेः ईशानासः ईश्वराः स्वामिनो भूत्वा शतहिमाः शतवर्षजीविताः व्यश्रुः विशेषेण मुञ्जताम् ॥ त्वोताः—त्वा ऊताः, मर्षयन्तस्य त्वादेशः, व्यत्ययेन आत्वम् । शतहिमाः—शतं हिमा हिमशब्दलक्षिता हेमन्ताः येषां ते ॥

दशमीमृचमाह—

एता ते अग्न उचथानि वेधो जुष्टानि सन्तु मनसे हृदे च ।

शकेम रायः सुधुरो यमं तेऽधि श्रवो देवभक्तं दधानाः ॥१०॥

एता ते अग्ने उचथानि वेधः जुष्टानि सन्तु मनसे हृदे च शकेम रायः सुधुरः यमम् ते अधि श्रवः देवभक्तम् दधानाः ॥

वेधः, विधातः वस्तूनां, हे अग्ने, एता उचयानि एतानि दत्तानि ते त्वय्य तवात्मने मनसे चित्ताय हृदे हृदयाय च जुष्टानि संतुष्टिकराणि सन्तु भवन्तु । देवभक्तम् देवैत्यशुक्तं, विभक्तं वा श्रवः श्रवणजन्यं ज्ञानं अपि आधारभूतेऽग्नौ त्वयि दधानाः धारयन्तः वयं ते तव सुधुरः शोभना ददा धूः योक्तं यस्य तस्य रायः धनस्य यमम् नियमनं स्ववशीकर्तृमित्यर्थः शक्नेम शक्ताः स्याम ॥ त्वदीयसम्पद्गुरं योढुं शक्नुयाम । उचयान्यादयः सर्वे गताः ॥

इति प्रथमस्य एन्द्रमे विंशो वयः

प्रथमे मण्डले द्वादशोऽनुवाकः समाप्तः

त्रयोदशानुवाके द्वाप्तान्येकादश । तत्र 'उप प्रयन्त' इति नवर्चं प्रथमं दत्तम् । रहूगणपुत्रो गोतम ऋषिः गायत्री छन्दः अग्निदेवता ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

उपप्रयन्तो अघ्वरं मन्त्रं वोचेमाग्नये । आरे अस्मे च शृण्वते ॥१॥

उपऽप्रयन्तः अघ्वरम् मन्त्रम् वोचेम अग्नये आरे अस्मे इति च शृण्वते ॥

अघ्वरम् यजनं उप प्रयन्तः उपेत्य प्रकर्षेण गच्छन्तः द्युलोकाध्वगमनशीलं अघ्वरपद-वेदनीयं यज्ञं उपगम्य तत्र विच्छेदराहित्येन गान्त इत्यर्थः । तथाभूता वयं अग्नये भगवते मन्त्रम् नित्यवाक्परिणामभूतं स्तोत्रं वोचेम उच्यास्म वक्तारो भूयास्म । कीदृश्याग्नये? अस्मे अस्मत्संपन्धिनि स्तोत्रे निमित्ते आरे च दूरेऽपि शृण्वते आकर्णयते । अस्मदीयस्तोत्रवाचं दूरादपि शृणोत्यग्निः भक्तानुग्रहदक्षः ॥ वोचेम-ब्रुवो वचिः, लिङ्याशिष्यङ्, वच उमित्युमागमः ॥

द्वितीयामृचमाह—

यः स्नीहितीषु पूर्यः संजग्मानासु कृष्टिषु । अरक्षद्वाशुपे गर्यम् ॥२॥

यः स्नीहितीषु पूर्यः सम्जग्मानासु कृष्टिषु अरक्षत् द्वाशुपे गर्यम् ॥

यः पूर्यः पुरातनः अग्निः स्नीहितीषु हिंसिकासु कृष्टिषु प्रजासु संजग्मानासु सङ्गतासु सतीषु द्वाशुपे हविर्दत्तवते यजमानाय गयम् गृहं अरक्षत् रक्षति तस्मै मन्त्रं वोचेमेति पूर्वेण संबन्धः । शत्रुभूतासु प्रजासु संगतासु सतीषु यजमानाय 'गर्यं' धनं रक्षतीति सायणीयम्, अन्तर्वागे वधकारिण्यः कृष्टयः यज्ञविधातकाः रक्षःप्रभृतय इति बोध्यम् । गर्यं गमनं गमनमार्गं वा यजमानाय रक्षत्यग्निः । गयो गृहेऽपि वर्तते, तर्हि यजमानस्य गृहं शरीरं रक्षतीति ज्ञेयम् ॥

स्त्रीहितीषु-स्नेहयतिर्वधकर्मा, स्नेहन्ते हिंस्यन्ते आभिः प्रजाः इति स्नेहितयः, एकारस्य ईकार-
देशः, क्तिनो दीर्घश्च ॥

तृतीयामृचमाह—

उत ब्रुवन्तु जन्तव उदग्निर्वृत्रहाजनि । धनञ्जयो रणेरणे ॥३॥

उत ब्रुवन्तु जन्तवः उत अग्निः वृत्रहा अजनि धनम्ऽजयः रणेऽरणे ॥

अग्निः देवः उत अजनि उद्भूतः अन्तर्निर्मथितस्तपसा हृदयादुद्भूतः प्रादुर्भूत इति यावत् ।
कीदृशः ? वृत्रहा वृत्राणां आवरकाणां ज्योतिरादिदिव्यप्रवाहप्रतिरोधकानां हन्ता । पुनः
कीदृशः ? रणेरणे सर्वत्र सङ्ग्रामे देवशत्रुभिः सह धनञ्जयः जेता धनस्य, शत्रुभिः रक्षः-
प्रभृतिभिरपहृतस्य दिव्यस्य धनस्य पुनराहर्ता । एवंभूतोऽग्निरुद्भूतः । उत अथ जन्तवः जन्मिनः
ब्रुवन्तु तमिदानीं स्तुवन्तु । बाह्ये कर्मणि अरण्योर्निर्मथितोऽग्निरिति स्पष्टम् ॥ रणेरणे-रणन्ति
दुन्दुभयोऽस्मिन्निति रणः संग्रामः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

यस्य दूतो असि क्षये वेपि हव्यानि वीतये । दस्मत्कृणोष्यध्वरम् ॥४॥

यस्य दूतः असि क्षये वेपि हव्यानि वीतये दस्मत् कृणोषि अध्वरम् ॥

यस्य अन्तर्याजिनः क्षये गृहे वासस्थाने शरीर इति यावत् दूतः देवान् प्रति दौत्यं कुर्वन्
देवस्त्वयं असि भवसि वासं करोषीत्यर्थः, वीतये देवानामागतये हव्यानि यस्य यजमानस्य हवींषि
समर्पणीयद्रव्याणि वेपि देवान् गमयसि, यस्य अध्वरम् दिव्याध्वगमनशीलं यज्ञं दस्मत्
क्रियानिष्पादकं कृणोषि करोषि “तं इत्” इत्युत्तरयर्चा संबन्धः । दस्मदंसादिपदार्थविवरणे
दस्मशब्दो व्याख्यातः (१.३.३ पु. ११३) दस्मत् दर्शनीयमिति सायणीयम् ॥ वेपि-वी
गत्यादिषु, अन्तर्भावित्यर्थः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

तमित्सुहव्यमङ्गिरः सुदेवं सहसो यहो । जना आहुः सुवर्हिषम् ॥५॥

तम् इत् सुहव्यम् अङ्गिरः सुदेवम् सहसः यहो इति जनाः आहुः
सुवर्हिषम् ॥

हे सहस्रो यही बलस्य पुत्र, अङ्गिरः अङ्गिरश्शब्दवाच्य अग्रे तमिन् तमेव यजमानं पूर्वोक्त-
विधं सुहव्यम् शोभनहव्ययुक्तं सुदेवम् शोभनदैवतसंपन्नम् सुवर्हिषम् शोभनयज्ञम् जनाः आहुः
सर्वे कथयन्ति ॥ बर्हिः अन्तर्यामिं देवानामागमनस्थानसन्नहनं, बर्हिर्गमिं तु दर्भाणां आस्तरणम् ।
बर्हिर्यज्ञेऽपि वर्तते, तथा व्याख्यानं अन्तरर्थस्य न बाधकं भवति ॥

इति प्रथमतः पञ्चम एकविंशो वर्गः

पृथीमृचमाह—

आ च बर्हासि ताँ इह देवाँ उप प्रशस्तये । हव्या सुश्चन्द्र वीतर्ये ॥६॥
आ च बर्हासि तान् इह देवान् उप प्रशस्तये हव्या सुश्चन्द्र वीतर्ये ॥

हे सुश्चन्द्र सुचन्द्र शोभनाह्वानेन अग्रे, तान् देवान् इन्द्रादीन् इह अस्मिन् यज्ञे उप
अस्मत्समीपं प्रशस्तये प्रकृष्टस्तुतये आवहासि च आगमय च । वीर्ये तेषां आगतये हव्या
हव्यानि अस्मदीयार्पणद्रव्याणि प्रापय च ॥ बर्हासि—लेटि आडागमः । प्रशस्तये—शंसु स्तुतौ,
भावे क्तिन् । सुश्चन्द्र—हस्ताधन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे इति सुट् ॥

सप्तमीमृचमाह—

न योरुपविदिरश्व्यः शृण्वे रथस्य कञ्चन । यदग्ने यासि दृत्यम् ॥७॥
न योः उपविदः अश्व्यः शृण्वे रथस्य कत् चन यत् अग्ने यासि दृत्यम् ॥

हे अग्ने, यत् यदा दृत्यम् दूतत्वं यासि गच्छसि, देवानां दूतकर्मणि प्रवृत्तो भवसि तदा
कचन कदाचन सर्वदा योः गच्छतः त्वं रथस्य अश्व्यः रथाश्वैर्जनितः उपविदः शब्दः श्रवण-
योग्यः न शृण्वे न श्रूयते, अत्यन्तशीघ्रगमनात् श्रवणगोचरो न भवति शब्दः ॥ उपविदः—
श्रोतुमर्हः शब्दः “सशब्दमुपविदमदि”ति द्वैतरीयप्रातिशाख्यम् । शृण्वे—धु श्रवणे, कर्मणि लट्,
व्यत्ययेन श्नुः ॥

अष्टमीमृचमाह—

त्वोतो वाज्यह्वयोऽभि पूर्वस्मादपरः । प्र दाश्वाँ अग्ने अस्यात् ॥८॥
त्वाऽर्जतः वाजी अह्वयः अभि पूर्वस्मात् अपरः प्र दाश्वान् अग्ने अस्यात् ॥

हे अग्ने, यः दाश्वान् तुभ्यं दत्तवान् स पुरतः त्र्योतः त्रया उक्तौ रक्षितः वाजी समृद्धिमान्

अहयः लज्जाशून्यः सङ्कोचरहितः निर्भय इति यावत्, तथाविधो भूत्वा पूर्वस्मात् अपरः पूर्व यादृशोऽभूत् तादृशादन्यः सन् अमि प्रास्थात् अमिमुखं यथा तथा प्रतिष्ठने गन्तव्यं दिव्यं धाम प्रति ॥ अग्नये स्वीयं सर्वं अर्पितवान् पुरुषः समृद्धिमान् निस्सङ्कोचश्च भूत्वा पूर्वावस्थामुज्जिता अपरावस्थां गतः अत एव अन्यादृशो लक्ष्यते, तथा स प्रस्थानं कुरुते गन्तव्यमुद्दिश्य । “पूर्वस्मात् अपरः” इत्यत्र सायणः “पूर्वस्मादधिवासात् निकृष्टः” पुरुषः अग्नये हविर्दानेन ऐश्वर्यं प्राप्य प्रतितिष्ठतीत्यादि व्याचष्टे ॥ अहयः—जिह्वेतीति हयः, न हयः अहयः । दाधान्-दाश्व दाने, क्षुप्रत्ययान्तो निपातितः ॥

नवमीमृचमाह—

उत् द्युमत्सुवीर्यं बृहदग्ने विवाससि । देवेभ्यो देव दाशुपे ॥९॥

उत् द्युमत् सुवीर्यम् बृहत् अग्ने विवाससि देवेभ्यः देव दाशुपे ॥

हे अग्ने, देव, उत् अपि च देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः दाशुपे दत्तवते यजमानाय द्युमत् दीप्तिमत् सुवीर्यम् शोभनवीर्ययुक्तं बृहत् प्रभूतं ऋतसत्यज्योतिरादिपदवेदनीयं वस्तु विवाससि प्रकाशयसि, उत्तमं ज्योतिरेव महद्गर्भं, तत् ज्ञापयसि, विष्टृणोपीत्यर्थः । “बृहत् प्रौढं धनं प्रापयसि” इति सायणीयम् ॥ विवाससि—विवातसिः प्रकाशने परिचरणकर्मणि वा, गतम् (१.३१.१) । अत्र सायणस्तु ‘वा गतिगन्धनयोः, सनि द्विर्भावे सन्यत इतीत्वम्’ इति गत्यर्थकं मन्यते स्म ॥

इति प्रथमस्य पञ्चमे द्वाविंशो वर्गः.

अथ त्रयोदशोऽनुवाकं ‘जुपस्वे’ति पञ्चमं द्वितीयं सूक्तम् । ऋषिच्छन्दोदेवताः पूर्वम् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

जुपस्व सप्रथस्तमं वचो देवप्सरस्तमम् । हव्या जुह्वान आसनि ॥१॥

जुपस्व सप्रथःस्तमम् वचः देवप्सरःस्तमम् हव्या जुह्वानः आसनि ॥

हे अग्ने, सप्रथस्तमम् अतिशयेन पृथुलं अतिविस्तीर्णं वचः वचनं स्तोत्ररूपं अस्मदीयं जुपस्व सेनस्व, कीदृशं वचनम्? देवप्सरस्तमम् देवानां प्रीणयितुमतम् । किं कुर्वन्? आसनि आस्ये हव्या हव्यानि जुह्वानः प्रक्षिपन् । स्तोत्रं हि देवान् पोषयति, स्तोत्रेण पोषिता देवता यजमाने पुष्टिमती वर्धते । देवानां भोजनेन प्रीणनं भवति । तथा देवानां प्रीणयिता अग्निः ।

यजमानेनार्प्यमाणं भोज्यं (वाह्यपक्षे) भोग्यं (आन्तरपक्षे) स्वमुखे धारयमाणोऽग्निर्देवान् प्रापय्य
प्रीणयति ॥ देवप्सरस्तमम्-प्सरश्चन्द्रो व्याख्यातः 'महि प्सरो वरुणस्य' (१.४१.७) इत्यत्र ।
जुह्वानः-जुहोतेर्व्यत्ययेन शानच् । आसनि-आस्यशब्दस्य आसनादेशः ॥

द्वितीयामृचमाह—

अथा ते अङ्गिरस्तुमाग्ने वेधस्तम प्रियम् । वोचेम ब्रह्म सानसि ॥२॥

अथ ते अङ्गिरःऽतम अग्ने वेधःऽतम प्रियम् वोचेम ब्रह्म सानसि ॥

हे अग्ने, अङ्गिरस्तम अतिशयेन अङ्गिरः, अङ्गिरःश्रेष्ठ, वेधस्तम विधातृश्रेष्ठ अय अनन्तरं
ते तुभ्यं सानसि संभजनीयं प्रियम् प्रीतिप्रदं ब्रह्म मन्त्रलक्षणं स्तोत्रं वोचेम उच्यते । पूर्वविं
स्तोत्रलक्षणं वचः अग्नेः सेवनीयत्वेनोक्तम् । अस्यामृचि ततः परं मन्त्रलक्षणं विशिष्टं स्तोत्रं
अग्नेः स्वीकारायोच्यते ॥ वोचेम-लिङि आशिष्यङ् । सानसि-चन पण संभक्तौ, सानसिर्घर्णसिः
इत्यादौ असिचप्रत्ययनिपातः ॥

तृतीयामृचमाह—

कस्ते जामिर्जनानामग्ने को दाश्वध्वरः । को ह कस्मिन्नसि श्रितः ॥३॥

कः ते जामिः जनानाम् अग्ने कः दाशुऽअध्वरः कः ह कस्मिन् असि
श्रितः ॥

हे अग्ने, जनानाम् मनुष्याणां मध्ये ते तव कः जामिः को बन्धुः कः दाश्वध्वरः दाशुर्दत्तः
अध्वरः यज्ञः येन सः, त्वां यष्टुं कः समर्थः? कः ह को वा भवसि त्वम्? कस्मिन् श्रितः असि?
किं तव आश्रयस्थानं भवति? एवं चतुर्भिः प्रश्नैरिदं क्रमश उक्तं भवति । अग्निचन्धुत्वं न
सुलभम्, अग्निं यष्टुं न सर्वोऽपि समर्थः, अग्निस्वरूपं चर्मचक्षुषां मर्त्यानां दुर्निवेयम्, अग्ने-
राश्रयस्थानमपि बहिर्मुखमनस्तां न विदितं भवति । यद्यग्नेः जामित्वस्वरूपाश्रयस्थानादि यजमान-
यज्ञशालादि चेत्, ईदृशस्य प्रश्नजालस्य नैव स्यात् प्रयोजनम् । अन्तर्मुखं ऋषिरिव धृचयति अग्ने-
र्ययायंस्वरूपादिकम् ॥ दाश्वध्वरः-दाशुः, उणादयो बहुलमिति बहुलवचनात् कर्मणि उण्प्रत्ययः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

त्वं जामिर्जनानामग्ने मित्रो असि प्रियः । सखा सखिभ्य ईदृषः ॥४॥

त्वम् जामिः जनानाम् अग्ने मित्रः असि प्रियः सखा सखिभ्यः ईड्यः ॥

यद्यपि पूर्वोक्तप्रकारेण दुर्बोधस्वरूपादिको भवत्यग्निः, तथापि प्रियो बन्धुरेव भवति युक्तस्य मनुष्यस्येत्याह । हे अग्ने, जनानाम् मनुष्याणां जामिः बन्धुः असि भवसि, तथा प्रियः प्रीणयिता मित्रः सुहृत् असि । ईड्यः अध्येषणीयः त्वं सखिभ्यः समानारूपान्भ्यः देवकामेभ्यः सखा सखा भवसि ॥

पञ्चमीमृचमाह—

यजा नो मित्रावरुणा यजा देवाँ ऋतं बृहत् । अग्ने यक्षि स्वं दमम् ॥५॥

यज नः मित्रावरुणा यज देवान् ऋतम् बृहत् अग्ने यक्षि स्वं दमम् ॥

हे अग्ने, नः अस्मदर्थं मित्रावरुणा मित्रं दारुणं च देवौ यज पूजय तथा देवान् इन्द्रादीन् यज पूजय तथा ऋतम् सत्यं बृहत् महत् प्रौढं स्वं दमम् च तव स्वीयं गृहं, सहजसिद्धं आवास-स्थानं उत्तमं धाम 'सत्यं ऋतं बृहत्' इति श्रुत्यन्तरे गीतं च यक्षि यज पूजय । "गोपामृतस्य दीदिविम्" (१.१.८) इत्यत्र व्याख्यातमवधेयम् ॥ यज-संहितायां दीर्घः । यक्षि-यजेर्धुलं छन्दसीति शपो लुक् ॥

इति प्रथमस्य पञ्चमे प्रयोविंशो वक्

'का त' इति पञ्चमं द्वितीयं सूक्तम् । राहूगणो गोतम ऋषिः त्रिष्टुप् छन्दः अग्निर्देवता ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

का त उपेतिर्मनसो वराय भुवदग्ने शन्तमा का मनीषा ।

को वा यज्ञैः परि दक्षं त आप केन वा ते मनसा दाशेम ॥१॥

का ते उपेऽइतिः मनसः वराय भुवत् अग्ने शम्ऽतमा का मनीषा

कः वा यज्ञैः परि दक्षम् ते आप केन वा ते मनसा दाशेम ॥

हे अग्ने, ते तव मनसः कर्मणि पृथी वराय वरणाय वरीतुं, तव मनः समारजयितुमित्यर्थः का उपेतिः ? कीदृशं उपगमनं भवेत् ? कथं त्वागुपगच्छेम तव मनस्समारजनाय ? अस्मादप्ये तव मनस्समाकृष्टये क उपाय इति भावः । सायणस्तु "वराय निवारणाय अस्मा-स्त्वप्यापनाय 'का उपेतिर्भवेत्' कीदृशमुपगमनं भवेत्, न काप्यस्ति, तन्नोचितमुपगमनं वयं कर्तुं न शक्नुम इति भावः" इत्याचष्टे, का मनीषा कीदृशी बुद्धिः तदुपलक्षिता स्तुतिः शन्तमा

तयातिशयेन सुखकरी भवेत्? तादृशीं स्तुतिमस्मान् कास्येति भावः “तत्रोचिता स्तुतिरपि नास्तीत्यर्थः” इति सायणः । कः को वा यजमानः यज्ञैः यजनैः ते तत्र दक्षम् विवेचनात्मक-धीकौशलरूपं बलं पर्याप्तं पर्याप्नोति, कीदृशः योग्यताविशिष्टः यजमानः त्वदीयं ‘दक्षं’ लभत इति प्रश्नेन तादृशं योग्यतावैशिष्ट्यं अस्मासु घेहि इति प्रार्थना । सायणस्तु “न कोऽपि यजमानः तत्रोचितान्यागाननुष्ठाय तैः फलं प्राप्यते” इत्याह । केन वा मनसा कीदृशेन मनसा ते तुभ्यं दाशेम अर्पणीयं सर्वं प्रयच्छेम? तत्रोपगमनाद्यनुरूपं मनस्य अस्मासु घेहि, येन युक्तेन वयं ‘दाशेम’ इति भावः । तादृशं मनोऽपि नोत्पद्यते इति सायणीयं तात्पर्यम् ॥ वराय-ष्टुञ् वरणे, तुष्टुञ्चये चतुर्थी । भुवत्-लेटि अहागमः, क्षपो लुक् । दक्षम्-दक्षशब्दो विचारितः (१.२.७, ९) ॥

द्वितीयामृचमाह—

एह्यन्न इह होता नि पीदार्दव्यः सु पुरएता भव नः ।

अवतां त्वा रोदसी विश्वमिन्वे यज्ञा महे सौमनसाय देवान् ॥२॥

आ इहि अग्ने इह होता नि सीद अर्दव्यः सु पुरऽएता भव नः
अवताम् त्वा रोदसी इति विश्वमिन्वे इति विश्वम्ऽइन्वे यज्ञ महे
सौमनसाय देवान् ॥

हे अग्ने, एहि आगच्छ इह अस्मिन् यज्ञे होता आह्वाता सन् नि पीद उपविश । अर्दव्यः अहिंसितः यज्ञविरोधिभिः दक्ष्युं दमयितुमशक्यस्त्वं नः अस्माकं पुरएता पुरस्तात् गन्ता सु भव सुष्ठु भव । विश्वमिन्वे विश्वं व्याप्नुवन्त्यौ सर्वव्यापिनौ रोदसी धाराश्रयिभ्यौ त्वा त्वाम् अरताम् रक्षताम् ऊर्ध्वां दुःस्थानां चित्तिः अधरा श्रयिर्विस्थानां चित्तिः इति उमाभ्यां विश्व-व्यापिनीभ्यां यज्ञविवातक्रेम्यः राक्षसादिभ्यः रक्षितः सन् देवान् इन्द्रादीन् महे महते सौमनसाय सौमनसाय अस्माकं देवानां प्रसादनाय यज्ञ पूजय ॥ सौमनसाय-युगादिभ्योऽङ्ग इति भावे अण् ॥

तृतीयामृचमाह—

प्र सु विश्वात्रक्षसो धक्ष्यग्ने भवा यज्ञानामभिशस्तिपारा ।

अथा वंह सोमपतिं हरिभ्यामातिष्यमस्मे चकृमा सुदाने ॥३॥

प्र सु विश्वान् रक्षसः धक्षि अग्ने भवं यज्ञानाम् अभिशस्तिपावा अथ
आ वह सोमं ऽपतिम् हरिं ऽभ्याम् आतिथ्यम् अस्मै चकृम् सुदान्ते ॥

हे अग्ने, विश्वान् रक्षसः सर्वान् राक्षसान् प्र सु धक्षि प्रकर्षेण सुष्ठु दह । यज्ञानाम्
अस्माभिरनुष्ठीयमानानां यजनानां अभिशस्तिपावा हिंसायाः पाता, विघाताद्रक्षिता भव । अथ
अनन्तरं सोमपतिम् सोमानां राजानं इन्द्रं हरिभ्यां तदश्वाभ्यां आ वह अस्मद्यज्ञं प्रापय । सुदान्ते
शोभनदात्रे अस्मै आगतायेन्द्राय आतिथ्यम् अतिथिसत्कारं चकृम् कुर्मः ॥ धक्षि-दह भस्मी-
करणे, बहुलं छन्दसीति शपो लुक् । अभिशस्तिपावा-शसु हिंसायामिति धातोः अभिपूर्वकात्
भावे क्तिन्, अभिशस्तेः पातीत्यभिशस्तिपावा, पा रक्षणे, आतो मनिन्निति वनिप् । सुदान्ते-
पूर्ववद्दातेर्बनिप् ॥

चतुर्थीमृचमाह—

प्रजावता वचसा वह्निं रासा च हुवे नि च सत्सीह देवैः ।

वेपि होत्रमुत पोत्रं यजत्र बोधि प्रयन्तर्जनितुर्वसूनाम् ॥४॥

प्रजाऽवता वचसा वह्निः आसा आ च हुवे नि च सत्सि इह
देवैः वेपि होत्रम् उत पोत्रम् यजत्र बोधि प्रयन्तः जनितः
वसूनाम् ॥

प्रजावता तेजोबलादिसन्तानफलोपेतेन वचसा स्तोत्रेण स्तुतः यः आसा आस्येन ज्वाला-
त्मकेन, वह्निः योश, देवेभ्यो हव्यानि प्रापयिता भवति तमग्निं त्वां आ च हुवे आह्वयामि ।
आहूतस्त्वं देवैः इन्द्रादिभिः सह इह अस्मिन्यजने नि सत्सि च निपीदसि च, निपण्णो भवेति
लोडर्थः । तथा निपण्णः त्वं हे यजत्र यजनीय होत्रम् होतृकर्म आह्वानकर्म उत अपि च पोत्रम्
पोतृकर्म शोधनकर्म च वेपि कामयस्व, स्वयमेव कुरु इत्यर्थः । वसूनाम् धनानां दिव्यानां प्रयन्तः
प्रकर्षेण यन्तः नियामक, तथा जनितः उत्पादयितः, वसूनि अस्मासु आघातः अग्ने, बोधि
बोधय, अस्मान् दिव्यवसुविषये प्रबोधयतः कुर्वन्ति भावः ॥ आसा-आस्यशब्दस्य आसन्नदेशः,
वृत्तीपाया दादेशः । हुवे-ह्वेनो लटि छन्दसि संप्रसारणम् । बोधि-बुध अवगमने, अस्मात्
प्यन्तात् छन्दस्युभयधेति हेतुर्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिर्देवाँ अयजः कविभिः कविः सन् ।

एवा होतः सत्यतर त्वमद्याग्ने मन्द्रया जुह्वा यजस्व ॥५॥

यथा विप्रस्य मनुषः हविःऽभिः देवान् अयजः कविऽभिः कविः सन्
एव होतरिति सत्यऽतर त्वम् अद्य अग्ने मन्द्रया जुह्वा यजस्व ॥

कविः सन् स्वयं क्रान्तदर्शी सन् कविभिः द्रष्टृभिः सह विप्रस्य विपश्चितः मनुषः मनोः
मनुष्याणां प्रथमस्य मनोमयस्य पितुः हविर्भिः हव्यैः आह्वानसाधनभूतैरर्पणैः देवान् इन्द्रादीन्
यथा येन प्रकारेण अयजः पूजितवानसि, एव तथैव हे अग्ने, होतः आह्वातः, सत्यतर अतिशयेन
सत्य सत्यस्वरूपेत्यर्थः त्वम् अद्य इदानीं मन्द्रया मादयिष्या हर्षयिष्या जुह्वा जिह्या ज्वालाया,
होमसाधनभूतया सुचा इति वाङ्मार्थः यजस्व पूजय ॥ मनुषा—मन ज्ञाने, मनैरुसिन् ॥

इति प्रथमस्य पञ्चमे चतुर्विंशो वागः

कथेति पञ्चमं चतुर्थं सूक्तं त्रैष्टुभं गीतमस्पर्षं आग्नेयम् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

कथा दाशेमाग्नये कास्मै देवजुष्टोच्यते भामिने गीः ।

यो मर्त्येष्वमृतं ऋतावा होता यजिष्ठ इत्कृणोति देवान् ॥१॥

कथा दाशेम अग्नये का अस्मै देवऽजुष्टा उच्यते भामिने गीः यः
मर्त्येषु अमृतं ऋतऽवा होता यजिष्ठः इत् कृणोति देवान् ॥

अस्मै प्रस्तुताय अग्नये देवाय कथा कथं, केन प्रकारेण दाशेम यथाभागं दद्याम, यथोचित-
भागपरिकल्पनापूर्वकं दानं दाशतेर्धातोरर्थः, देवानां मुख्यतमापास्मै कथं भागकल्पना कार्या,
युक्तो भागश्च दीयेत? अस्मै भामिने तेजस्विने अग्नये देवजुष्टा देवैः सेविता, देवानां प्रीतिकरी
सेवितव्या का गीः कीदृशी स्तुतिरूपा वाक् उच्यते कीर्त्यते? अग्निमुद्दिश्य या वागुच्यते सा
इतरर्पा देवानां सेवनीया स्यात्, यतस्ते च देवाः प्रीताः यजमानस्यर्थः यजनमुपेत्य तेन
दीयमानान् स्वीयमागान् अङ्गीकृत्य तस्मिन् प्रसन्ना भवेयुः । तस्मात् अग्निमुपेयुषी वाक् तादृशी
भवति यादृशी देवानां अग्निना आनेतव्यानां सम्पत्तिं प्रीतिं च सम्पादयतीत्युक्तं भवति । अय

द्रष्टारमृषिं वागाविशति, यदनुग्रहेण अग्नेर्गोप्यं तत्त्वं कृत्यं च उत्तरेणार्धर्चेनाह । यः देवः
अग्निः मर्त्येषु मरणधर्मसु मनुष्येषु अमृतः मरणरहितः नित्यः ऋतावा ऋतवान् सत्यवान्,
अनृतपरिप्लुनेषु मनुष्येषु नश्वरेषु स्वयमनश्वरः सत्योज्ज्वलो भवतीत्यर्थः । एवं स्वरूपमुक्तम् ।
अयं कृत्यं ब्रूते । होता आह्वाता देवानाम्, किं च यजिष्ठः अतिशयेन यथा, यजमानस्य कार्यं
स्वयं निर्वहत्यग्निः, अत एवोत्तमयाजी, न केवलं यजति देवान् आह्वयति च, आह्वयानीतान्
देवान् यजमाने व्यवस्थापयति च, देवान् इत् कृणोति इन्द्रादीन् करोत्येव ॥ कथा-छन्दसि
थाप्रत्ययः । भामिने-भा दीप्तौ, मन्प्रत्ययः, ततो मत्वर्थीय इनिः । ऋतादा-मत्वर्थीयो वनिष्,
अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वम् ॥

द्वितीयामृचमाह—

यो अध्वरेषु शन्तम ऋतावा होता तसू नमोभिरा कृणुध्वम् ।

अग्निर्यद्वेर्मर्तीयं देवान्त्स चा बोधाति मनसा यजाति ॥२॥

यः अध्वरेषु शम्ऽतमः ऋतऽवा होता तम् ऊम् इति नमःऽभिः आ
कृणुध्वम् अग्निः यत् वेः मर्तीयं देवान् सः च बोधाति मनसा यजाति ॥

यः योऽग्निः अध्वरेषु यागेषु दिव्याध्वयात्रात्मकेषु शन्तमः सुखकृत्तमः अध्वगमनापास-
वर्जं सुखकारीत्यर्थः ऋतावा सत्यवान् परमार्थदर्शी अनृतपरिहारक इत्यर्थः, होता आह्वाता
देवानाम् तम् उ तमेव देवं नमोभिः नमस्कारणैः अन्तर्बहिश्च सर्वैरङ्गैः प्रपदनैः प्रपत्तिभिरित्यर्थः,
हे यजमानाः यूयं आकृणुध्वम् आकृतिमन्तं कुरुत, अग्नेरमृतस्य गुप्तस्य युष्मासु व्यक्ति-
निष्पादयतेति यावत् । यत् यदा आकृतिनिष्पत्तौ सत्यां अग्निः मर्तीयं मनुष्याय यजमानकृते
देवान् इन्द्रादीन् वेः वेति प्रविशति आविष्करोति वा, तदा सः अग्निः बोधाति च जानाति च
मनसा मत्या यजाति पूजयति च देवानिति शेषः ॥ मर्त्यं यजमाने अमृतोऽग्निः प्रयुद्धो व्यक्तित्व-
मापन्नः स्वयं यजननिर्वाही भवति, होता देवानां यजमानस्य जागरितप्रज्ञायां निर्माता च
सम्पद्यते । 'मनसा बोधाति यजाति' इत्युक्त्या यजमाने बहिःप्रज्ञो भूत्वा देवबोधनान्
देवयाजी च भवतीत्युक्तम् । अत्र 'मनसा नमसा' इति नकारमकारयोः स्थानविपर्ययं मन्यते
सायणः, अयंस्तु नमसा हविर्भिरित्याह ॥ वेः-वी गत्यादिषु, वर्तमाने लङ्, प्रथमपुरुषैक-
पचनस्य मध्यमपुरुषैकवचनादेशः । बोधाति, यजाति-लेटि आढागमः ॥

तृतीयामृचमाह—

स हि ऋतुः स मर्यः स साधुर्मित्रो न भूदद्भुतस्य रथीः ।

तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तीर्विश उप व्रुवते दस्ममारीः ॥३॥

सः हि ऋतुः सः मर्यः सः साधुः मित्रः न भूत् अद्भुतस्य रथीः

तम् मेधेषु प्रथमम् देवयन्तीः विशः उप व्रुवते दस्मम् आरीः ॥

सः हि स हाग्निः ऋतुः अध्ययत्तायचलः, अन एष कर्मणां कर्ता. सः मर्यः स बलाढ्यः, सः साधुः ११ गयिता, निपादयितापि स एव, मित्रः न मित्र इव, सौरविभूतिरादित्यो यथा सुहृत् उपकारी भवति तथा अद्भुतस्य रथीः अद्भुतपदवेदनीयस्य परमस्य ज्योतिषः सारथिः भूत् भवति । अद्भुतशब्दः सविस्तरं विचारितो भूमिकायां चतुर्थे खण्डे (पुट ८०, ८१) । तम् एवभूतं अग्निं मेधेषु यज्ञेषु देवयन्तीः देवयन्त्यः देवानात्मन इच्छन्त्यः देवकामा इत्यर्थः विशः प्रजाः प्रथमम् उप व्रुवते आदौ उपेत्य हृद्गतां मन्त्ररूपां वाचं उच्चारयन्ति । कीदृशो विशः? दस्मम् आरीः कर्मणां निपादकं तमग्निं प्रति अरणशीलाः उद्योगिनः आर्षाः । एवमनवरतद्युद्योगिनो भवन्ति ये मर्त्यास्ते प्रथमं उग्निमेदोषामते । तन्मुखेन देवकामास्ते सफलोद्योगा भवन्ति ॥ मर्यः—उविस्तरं विचारितः (१.६.३) । देवयन्तीः—वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । आरीः—ऋ गतौ, जनिघसिम्यामिण् इति इण्प्रत्ययः, ततो ङीप्, पूर्वच् पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥

चतुर्थामृचमाह—

स नो नृणां नृत्तमो रिशादा अग्निर्गिरोऽवसा वेतु धीतिम् ।

तना च ये मघवानः शविष्ठा वाजप्रसूता इपयन्त मन्म ॥४॥

सः नः नृणाम् नृत्तमः रिशादाः अग्निः गिरः अवसा वेतु धीतिम्

तना च ये मघवानः शविष्ठाः वाजप्रसूताः इपयन्त मन्म ॥

नृणाम् नेतृणां बलवतां देवानां मध्ये नृत्तमः अतिगुणेन बलवान् रिशादाः हिंसकानां अत्ता मक्षयिता सः अग्निः उक्तगुणविशिष्टः अग्निः अवसा स्वीयेन साविध्यात्मना साहाय्येन साधनेन नः अस्माकं गिरः स्तुतिवाचः धीतिम् धारणावती प्रज्ञा च वेतु आविष्करोतु प्रविशतु वा ।

च ये पुनरन्ये देवाः इन्द्रादयः तना वितत्या स्ववैशान्येनेत्यर्थः मघवानः दिव्यधनाः शविष्ठाः दीप्तवलाः सन्ति, तेऽपि वाजप्रसूताः वाजैः स्वीयसमृद्धिभिः प्रसूताः प्रेरिताः भूत्वा मन्म मननं मतिं इष्यन्त एष्यन्ति, मतेरेषणाबलं अनुगृह्णन्तित्यर्थः ॥ तना-तनु विस्तारे, पचाग्र, तृतीयैकवचनस्य आकारः । शविष्ठाः-श्वः दीप्तं बलं, मत्त्वर्थापो विनिः, तत आतिशायनिक इष्टम्, विन्मतोर्लुगिति विनो लुक् । इष्यन्त-इष इच्छायाः, अस्माप्यन्तात् छान्दसो लङ् लोट्ये ॥

पञ्चमीमृचमाह—

एवाग्निगोतमेभिर्ऋतावा विप्रेभिरस्तोष्ट जातवेदाः ।
स एषु बुध्नं पीपयत्स वाजं स पुष्टिं याति जोषमा चिकित्वान् ॥५॥
एव अग्निः गोतमेभिः ऋतवा विप्रेभिः अस्तोष्ट जातवेदाः सः
एषु बुध्नम् पीपयत् सः वाजम् सः पुष्टिम् याति जोषम् आ चिकित्वान् ॥
ऋतावा सत्यवान् जातवेदाः जातप्रज्ञाः, मनुष्ये प्रबोधलाभात् अधुना जातवेदेस्त्वविशेषण-
मुपपन्नम् अग्निः देवः विप्रेभिः विपश्चिद्भिः गोतमेभिः एतन्नामवैश्वदेविभिः, चित्रकाशसम्पन्नै-
रिति ध्वनितं गोः किरणवाचित्वात् ज्ञानप्रकाशसङ्केतकत्वाच्च एव एवं अस्तोष्ट स्तुतः । सः
स्तुतश्चासाग्निः एषु गोतमेषु बुध्नम् द्योतमानं बलं पीपयत् आप्याययति, पोषयति, पाययतीति
सायणः । तर्हि मुख्यार्थस्य बाधात् लक्षणया पोषणमेवाभिप्रेतं शायम् । सः एषु वाजम् समृद्धिं
तथा सः पुष्टिम् पुनर्वर्धयति । आ चिकित्वान् सर्वतः प्रत्यक्षदर्शी ज्ञानवान् सोऽग्निः जोषम् प्रीतिं
याति प्राप्नोति ॥ गोतमेभिः-ऋष्यन्धकादिभ्यश्चेति अण्विधेः अग्निभृग्वादिभ्यश्चेति बहुषु लुक् ।
अस्तोष्ट-स्तौतेः कर्मणि लङ्, चिणभावश्छान्दसः । पीपयत्-प्यायतेः णिचि छान्दसः पीभावः,
एवं सायण एवान्यत्र प्यायतेर्नप्यादयति (१५३.६, १५३.४, १८१.५, ६) । जोषम्-जुषी
प्रीतिसेवनयोः, भावे घञ् ॥ अरविन्दश्रीचरणैर्वेदरहस्यार्थमतिपादनाय सविस्तरव्याख्यमुदाहृतानां
सक्तानामिदमेकम् । यद्यपि विस्तरमिया नेह तत्सर्वमुक्तम्, तथापि तच्चात्पर्यानुसारेणेदं पञ्चच
व्याख्यातम् ॥

इति प्रथमस्य पञ्चमे पञ्चविंशो वक्ताः

‘अभि त्वे’ति पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तं गोतमस्यार्प आग्नेयं गायत्रम् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

अभि त्वा गोतमा गिरा जातवेदो विचर्षणे । द्युन्नैरभि प्र णोनुमः ॥१॥

अभि त्वा गोतमाः गिरा जातवेदः विचर्षणे द्युन्नैः अभि प्र णोनुमः ॥

हे जातवेदः जातानां वेदितः, विचर्षणे विशेषेण सर्वस्य द्रष्टः, अग्ने, गोतमाः एतदाख्या वयं ऋषयः त्वा त्वाम् गिरा स्तुत्या अभि आमिष्वख्येन स्तुमः । न केवलं 'गिरा' वाचा स्तुमः, किं तु द्युन्नैः द्योतमानैः चलैः त्वत्प्रसादाद्बुद्धैः तुभ्यमेवाधुना समर्प्यमाणैः अभि प्रणोनुमः ॥ पूर्वद्वक्तस्य अन्तिमार्चि "जातवेदाः आ चिकित्वान् एषु द्युन्नं वाजं पीपयत्" इति पठितं अत्रावधेयम् । तान्येव पदानि तदर्शानि वा प्रयुक्तान्यत्र । तत्र आचिकित्वान् अत्र विचर्षणे इति । अग्निना आप्यायितं द्युन्नं अग्नये समर्प्य बहुशः स्तौति मन्त्रद्रष्टा । "वाजं पीपयत्" इति पूर्वमुक्तम् । अत्र तृतीयार्चि 'वाजसातमम्' इति विशेषणं साकृतं बोध्यम् ॥ नोनुमः—यु स्तुतौ, अस्माद् यद्बहुगन्ताद्दृढः ॥

द्वितीयामृचमाह—

तमु त्वा गोतमो गिरा रायस्कांमो दुवस्यति । द्युन्नैरभि प्र णोनुमः ॥२॥

तम् ऊम् इति त्वा गोतमः गिरा रायःस्कांमः दुवस्यति द्युन्नैः अभि प्र णोनुमः ॥

रायस्कांमः धनकामः दिव्यसंपत्काम इति रहस्यार्थः गोतमः ऋषिरयं तमु त्वा तथाभूतं पूर्वोक्तविधानुग्रहकारिणं त्वां गिरा दुवस्यति परिचरति । दिष्टं गतम् ॥ रायस्कांमः—रायो धनानि कामयते, तत्पुरुषे कृति बहुलमिति लुक्, विसर्जनीयस्य सत्वम् । दुवस्यति—परिचरणार्थकः कण्डवादिः ॥

तृतीयामृचमाह—

तमु त्वा वाजसातममङ्गिरस्वद्धवामहे । द्युन्नैरभि प्र णोनुमः ॥३॥

तम् ऊम् इति त्वा वाजसातमम् अङ्गिरस्वत् हवामहे द्युन्नैः अभि प्र णोनुमः ॥

हे अग्ने, वाजसातमम् वाजानां समृद्धीनां अतिरूपेण सनिवारं दातारं तमु त्वा तमेव त्वां

अङ्गिरस्वत अङ्गिरसः पूर्वे पितरः प्रसिद्धा ऋषय इव हजामहे आह्वयामः । शिष्टं गतम् ॥
अङ्गिरस्वत—तेन तुल्यं क्रिया चेदिति वतिः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

तमुं त्वा वृत्रहन्तमं यो दस्यूँवधूनुपे । द्युमैरभि प्र णोनुमः ॥४॥
तम् ऊम् इति त्वा वृत्रहन्तमम् यः दस्यून् अवधूनुपे द्युमैः अभि
प्र नोनुमः ॥

हे अग्ने, दस्यून् उपक्षपयितृन् राक्षसादीन् यः यस्त्वं अवधूनुपे अवचालयसि अघः
पातयसि, वृत्रहन्तमम् अतिशयेन वृत्राणां तमसां पाप्मनां हन्तारं तमुं त्वा तमेव त्वां नोनुम
इति संबन्धः । शिष्टं गतम् ॥

पञ्चमीमृचमाह—

अवोचाम रहुंगणा अग्नये मधुमद्वचः । द्युमैरभि प्र णोनुमः ॥५॥
अवोचाम रहुंगणाः अग्नये मधुमत् वचः द्युमैः अभि प्र नोनुमः ॥

रहुंगणाः रहुंगणस्य पुत्रा वयं गोतमाः अग्नये देवाय मधुमत् मातुर्ययुक्तं वचः स्तोत्रं
अवोचाम अवादिष्म । शिष्टं गतम् ॥

इति प्रथमस्य पञ्चमे षड्विंशो वर्गः

‘हिरण्यकेश’ इति द्वादशर्चं पष्ठं सूक्तम् । प्रथमतृचस्रैष्टुभः, द्वितीय औष्णिहः, शिष्टानां
पण्णामृचां गापत्री छन्दः । अभिर्देयता । प्रथमतृचस्य शुद्धाग्निर्मध्यमस्थानो वैद्युताग्निर्वा देयतेति
पूर्वं । शुद्धाग्निरिति चेदलमस्माकं, स न केवलं यौतिकः वैद्युतो वा, तस्य सर्वदेवात्मकत्वाद्,
अमृतस्य तस्य मर्त्ये प्रथमं क्रतुलपेणाविर्भावाद्, आद्ये तृचे भुवि दिवि मध्यमेऽन्तरिक्षे च
तस्य त्रिधा वर्णनात् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

हिरण्यकेशो रजसो विसारेऽहिर्धुनिर्वात इव धर्जीमान् ।
शुचिभ्राजा उपसो नवेदा यशस्वतीरपस्युवो न सत्याः ॥१॥

हिरण्यकेशः रजसः विजसारे अहिः धुनिः वातःऽइव ध्रजीमान्
शुचिऽभ्राजाः उपसः नवेदाः यशस्वतीः अस्युवः न सत्याः ॥

रजसः अन्तरिक्षस्य विमारे विस्तारे, नमोविताने, हिरण्यकेशः हिरण्यज्वाः सुवर्णचन्द्रोच-
मानाः केशाः केशस्थानीयाः ज्वालाः यस्य सः । अग्नेर्ज्वालानां आदित्यवर्णत्ववर्णनेन तस्य
तृतीयस्थानगतं दिव्यं वैभवं द्योतितम् । अयं मध्यमस्थाने स कीदृशः ? अहिः मेघः तदुप-
लक्षितसर्पाकारविद्युद्भूयः धुनिः कम्पयिता मेघानामिति शेषः वात इव वायुरिव ध्रजीमान्
शीघ्रगतिपुक्तः, उत्तरार्धेन प्रथमस्थानसंबन्धिनमाह । शुचिभ्राजाः शोभनर्दं हितुक्तः उपसः उपा-
वेलाः नवेदाः ज्ञाता, कविर्मनीषीत्यादिषु पठितः, विचारितश्च (१.३४.१) उपसां वेदिता
प्रभातसमयज्ञानवान् । कीदृशीरुपसः ? यशस्वतीः ख्यातिमतीः अपस्युवः न उपः कर्म आत्मन
इच्छन्तीः कर्मकारिणीरिव सत्याः सत्यधर्मानुसारिणीः 'ऋतस्य पन्थामन्वेति साधु' इत्युक्त-
विधया ऋतपथमप्रमादेन अनुवर्तमानाः हि उपसः । अत एव तथा ख्यातिमत्यः यथोचितकालं
कर्मकारिण्य इव प्रमान्ति उपसः । ऊर्ध्वगतौ हिरण्यज्वालौऽपि मध्यस्थितौ 'वात इव ध्रजीमान्'
'धुनिरपि' प्रथमस्थाने भुवि "शुचिभ्राजाः" उपसां प्रादुर्भावसमयं जानाति "नवेदाः"
अग्निः ॥ अयं वायुपक्षानुसारेणार्थः श्रोतः । अथेदमस्य रहस्यं भवति । मर्त्ये कतुरग्निरमृतो
यदा प्रबुद्धो ज्वलन्ूर्ध्वं गच्छति तदा तस्य ज्वाला दिवं शुद्धमानसचैतन्यभुवं स्पृशन्ती
आदित्यवर्णा भवति, सत्यस्य ज्योतिषो विसारं स्वीकृत्य भ्राजते । प्राणलोकविभवभूयिष्ठे
मध्यमस्थाने सोऽग्निरन्तर्ज्वलन्नेव ज्योतिर्वेलादीनामावरकं दृष्टं मेघं दर्पणाय कम्पयन् क्रिया-
वेगवान् विद्योतते । अयं जागरितस्थानेऽत्र बहिःप्रेते पुरुषे चिन्मयारूपोदयसमयानां ज्ञाता
जागरूको जागर्ति । एवं त्रिधा धर्तनमग्नेः प्रकाशितमस्यामृचि । अस्य तृचस्य द्वितीय-तृतीय-
क्रम्यां अयमर्थः संगच्छते ॥

शूलार्थोऽपि अस्माभिरेव प्रथममुक्तः, तत्र सायणव्याख्यानस्य दुर्घटत्वात् । चिन्तकानां
निरीक्षणपेह सायणभाष्यपङ्क्तिरुदाहरिष्यामः । "हिरण्यकेशः...अहिः आगत्य हन्ता मेघानां
धुनिः...वात इव ध्रजीमान्...एवंभूतो वैद्युतोऽग्निः रजस उदकस्य विसारे विसरणे मेघाग्नि-
स्सरणे निमित्तभूते सति शुचिभ्राजाः...सन् मेघाज्वालानि निर्गमयितुं जानाति । उपसः उपो-
देवताः नवेदाः न विदन्तीति नवेदाः । मेघादुदकस्य निस्सरणं अग्निरेव जानाति उपसस्तु न
जानन्तीत्यर्थः । अज्ञाने दधान्तः-यशस्वतीः अचयुक्ताः अचयत्यः अपस्युवः...सत्याः अचित्था-

रम्भाः न एतद्भूताः प्रजा इव । अत्रोत्सामज्ञानेनाग्निः प्रशस्यते न तु ता निन्द्यन्ते, न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं अपि तु स्तुत्यं स्तोतुमिति न्यायात् ॥ प्रसङ्गशब्दादिदमत्र दत्तव्यं यदस्मत्पूजाचार्यैर्वासिष्ठपादैरभिहितम् “अयं मन्त्रो व्याख्यानस्यागम्यगोचरोऽभूत्, यथा कथञ्चित् अध्याहारैरपार्थैश्च वाक्यं पूरितम् (सायणार्थे)” इति ॥ ध्रुजीमान्-ध्रज गतौ, इन् सर्व-धातुभ्य इति भावे इन्प्रत्ययः । नवेदाः-गतम् । अपस्थुव-अपस्-शब्दात् सुप आत्मनः क्यच्, क्यच्छन्दसीत्युप्रत्ययः, तन्वादीनां छन्दसि बहुलश्रुपसंख्यानमिति उच्यते ॥

द्वितीयामृचमाह—

आ ते सुपर्णा अमिनन्त एवैः कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम् ।

शिवाभिर्न स्मयमानाभिरागात्पतन्ति मिहः स्तनयन्त्यभ्रा ॥२॥

आ ते सुपर्णाः अमिनन्त एवैः कृष्णः नोनाव वृषभः यदि इदम् शिवाभिः न स्मयमानाभिः आ अगात् पतन्ति मिहः स्तनयन्ति अभ्रा ॥

हे अग्ने, ते तव सुपर्णाः शोभनपतना ज्वालास्त्वयः एवैः गमनवेगप्रकारैः अमिनन्त प्रवर्तयन्ति, कृष्णः कृष्णवर्णः वृषभः वर्षिता नोनाव भृशं शब्दं अकरोत् यदि इदम् यदा इदं कर्म चलति, तदा शिवाभिः क्षेमकारिणीभिः स्मयमानाभिर्न हसनवतीभिरिव विहङ्गिः सहैत्यध्याहार्यं विशेष्यं, मूले नास्ति । आगात् आगच्छति कर्तृपदं वर्षितेत्यध्याहार्यम् । ततः मिहः आपः पतन्ति घृष्टा भवन्ति, अभ्रा अभ्राणि अङ्गिः पूर्णानि, अपासारका मेदाः स्तनयन्ति गर्जितं कुर्वन्ति । अयं स्थूलोऽर्थः । अत्र रहस्यार्थोऽन्यः प्रागिदं वक्तव्यम् । वेदे प्राचीन-आर्यभाषासु च सर्वत्र वलार्थकाः शब्दाः हिंसार्थकधातुमूलकाः ग्राह्याः । अत एव मर्यः मारयितृत्वात् वलार्थं रूढो वेदे । दसदस्मदक्षादयश्च कर्मणिष्ठादकचलार्थे प्रयुक्ता लक्ष्यन्ते । अथ “एवैः” गमन-प्रकारैरित्यस्मामिरुक्तम् । अत्रापि प्राचीन-आर्यभाषाप्रयोगाः अवधेयाः । धात्वर्थानुगमादेव “एवैः” गन्तुभिः मरद्भिरित्यत्र सायणो व्याचष्टे । अन्यत्र “अथैः” इति प्रसक्तिवशादाह । अस्मत्पक्षे केवलगमनार्थ एवेह अलम् ॥

अथेदं पारमार्थिकं तात्पर्यं मनति । ऋतुज्ज्वलोऽग्निरधुना मध्यमस्थाने प्राणधामनि उग्ररति । उत्पतनवेगमद्गत्या प्रवले भवति सति, चित्रप्रकाशबलादीनां अप्सङ्केतितानां वर्षरुः इन्द्रविभूतिदेवः आसन्नवृष्टिं सूचयति स्वीयनादविभवेन । अस्मिन् सद्ये चित्रप्रकाशशक्तिविशेषाः

ज्वलन्तीभिर्विद्युद्भिरेव शुभ्राभिः सुखकारिणीभिः ज्योतिर्विलादिभिः सह शरीरक्षेत्रे विन्दुशः पतितुं आरमन्ते । अनन्तरं वृष्टिरेव भवति । एवं सङ्केतरहस्ये विज्ञाते सर्वोऽपि मन्तः स्पष्टो भवति । इदं चाप्येयम् । “एवैः” कैः ? “स्मयमानाभिः” कामिः ? “आगात्” कः ? सूक्ष्मपक्षं स्थूलपक्षं वा अवलम्ब्य व्याख्यातुमशक्यतादानाय मन्तदर्शनं एव व्यञ्जितो भवति ॥ अमिनन्त-मीज् हिंसायाम्, क्रैदादिकः, व्यत्ययेनान्तादेशः । नोनाद-नौतेर्यद्बहुगन्तात् लिट् । स्मयमानाभिः-स्मिद् ईपद्वसने, ततः शानच् । स्तनयन्ति-स्तन शब्दे चुरादिः ॥

तृती । वृचमाह—

यदीमृतस्य पयसा पियानो नयन्नृतस्य पृथिभी रजिष्ठैः ।

अर्यमा मित्रो वरुणः परिज्मा त्वचं पृञ्चन्त्युपरस्य योनौ ॥३॥

यत् ईम् ऋतस्य पयसा पियानः नयन् ऋतस्य पृथिभिः रजिष्ठैः

अर्यमा मित्रः वरुणः परिज्मा त्वचम् पृञ्चन्ति उपरस्य योनौ ॥

एवं उक्तविधया मध्यमस्तोत्रे प्रागमयभूमिनि स्थित्वाग्नादिवर्षास्मात्परं पुनश्च समुज्ज्वलोऽग्निः ऋतस्य ज्योतिषः साभूतेन रसेन यजमानं सर्वार्तम्ना आन्दापयन् ऋतस्य प्रापकैः ऋतुतमैर्मानैर्लघ्वं नयन् प्रवर्तते । ईदृश्यां दशायां आदित्याः मित्रादयः ऋतज्योतिर्विमदाः पूर्वाक्तज्योतिरादिदोऽपत्तिस्थाने आच्छादकदत्त गोपनकद्वयत् स्थितं दिव्यप्रदेशं अनेनाग्निर्नीतेन यजमानात्मना संयोजयन्ति-इत्येवमर्थकं वैदिकयोगरहस्यं दर्शयति वृचस्यास्य तृतीयर्कः ॥

यत् ईम् यदाग्निः ऋतस्य सत्यस्य पयसा सारेण अमृतरसेन पियानः यजमानस्य आन्दापनं बुर्वी, स्थूलपक्षे जगदाप्यापनं ऋतस्य सत्यस्य संबन्धिभिः रजिष्ठैः ऋतुतमैः पृथिभिः मानैः नयन् प्रापयत् वर्तते, तदा अर्यमा मित्रः वरुणः एते देवाः परिज्मा परितो गन्ता, इन्द्रश्च “अतः परिज्मन्ना गहि” अत्रेन्द्र इत्युक्तः ॥ तस्य त्रैलोक्येधरतात् अत्रापि स एव बोध्यः उपपद्यते, मरुद्गण इति सारणीये, उपरस्य ऊर्ध्वस्य उत्कृष्टस्य ज्योतिर्विलादिवर्णस्य योनौ मूलस्थाने त्वचम् गोपनकवचम् स्थितां दिव्यप्राकारभुवं पृञ्चन्ति संपृच्छां बुर्वन्ति, इरी, रपा यजमानेन संयोजयन्तीत्यर्थः । सापणीये उपरशब्दार्थः नैकविधः, विविधते । तथा तद्विचर्चनं च नोपपद्यते । ‘उपरान् उत्कृष्टे स्थाने वर्तमानान्’ (२.४.९) इति सारग एव ऋज्वर्थनाह ॥ पियानः-स्फायी ओन्मायी वृद्धौ, छन्दसि शपो लङ्, व्यत्ययेन पीमानः । रजिष्ठैः-ऋतुशब्दात् इष्टन्, प्रकारस्य रतम् । पृञ्चन्ति-पृथी संपर्के रौधादिकः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

अग्ने वाजस्य गोमन् ईशानः सहसो यहो ।

अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः ॥४॥

अग्ने वाजस्य गोऽमन्तः ईशानः सहसः यहो इति अस्मे इति धेहि
जातवेदः महि श्रवः ॥

हे सहसो यहो बलस्य पुत्र अग्ने, त्वं गोमन्तः चिद्रूपरश्मियुक्तस्य वाजस्य समृद्धिराशोः
ईशानः ईश्वरः असि । तस्मात् हे जातवेदः जातानां वेदितः, अस्मे अस्मासु महि महत्, भूरि
श्रवः दिव्यं श्रवणं धेहि धारय स्थापयेत्यर्थः ॥ यहो-यहुः अपत्यनामसु पठितम् । अस्मे-
सप्तम्याः शो आदेशः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

स इधानो वसुष्कविः अग्निः ईलेन्यो गिरा ।

रेवदस्मभ्यं पुर्वणीक दीदिहि ॥५॥

सः इधानः वसुः कविः अग्निः ईलेन्यः गिरा रेवत् अस्मभ्यम् पुरुऽअनीक
दीदिहि ॥

सः अग्निः इधानः दीप्यमानः वसुः वस्तुनि वसतीति वसुः, वस्तुनः सर्वस्य वासयिता,
निरामहेतुः कविः मेधावी, अतीन्द्रियार्थदर्शी गिरा वाचा, स्तुत्या, ईलेन्यः अध्येषणीयः भवति ।
हे पुर्वणीक, पुत्रेण बहूनि अनीकानि मुखानि ज्वालन्तकानि यस्य सः, तथाभूताग्ने, अस्मभ्यम् ।
अस्मानुद्दिश्य रेवत् दिव्यवनोरेतं यथा भवति तथा दीदिहि दीप्यस्व, ज्वालितो भव ॥ इधानः-
जिह्वी दीप्तौ, ताच्छीलिकथानश्च । रेवत्-रथेर्मतौ छन्दसि संप्रसारणम्, मतुपो धत्तम् ।
दीदिहि-दीदतिः दीप्तिरूपा छान्दमः ॥

षष्ठीमृचमाह—

क्षपो राजन्नुत त्मनाग्ने वस्तोरुतोपसः ।

स तिग्मजम्भ रक्षसो दह प्रति ॥६॥

क्षपः राजन् उत त्मना अग्ने वस्तोः उत उपसः सः तिग्मजम्भ
रक्षसः दह प्रति ॥

उत अपि च हे राजन्, राजनशील अग्ने, त्मना आत्मना स्वयमेव क्षपः क्षपाः रात्रीः
सर्वाः वस्तोः सर्वाण्यहानि उत अपि च उपसः प्रभातवेलाय, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया, सर्वासु
रात्रिषु उपस्तु दिवा च सः स त्वं तिग्मजम्भ तीक्ष्णयुख, रक्षसः राक्षसान् प्रति प्रतिघटय्य दह
दग्धान् कुरु ॥

इति प्रथमस्य पञ्चमे सप्तविंशो वर्गः

सप्तमीमृचमाह—

अवा नो अन्न ऊतिभिर्गायत्रस्य प्रभर्मणि । विश्वांसु धीषु वन्द्य ॥७॥

अव नः अग्ने ऊतिभिः गायत्रस्य प्रभर्मणि विश्वांसु धीषु वन्द्य ॥

विश्वांसु सर्वासु धीषु प्रज्ञावृत्तिषु वन्द्य स्तुत्य हे अग्ने गायत्रस्य गायत्रीच्छन्दस्कस्य
मन्त्रस्य सूक्तस्य गायत्रस्य साक्षो वा प्रभर्मणि प्रभरणे सम्पादने निमित्ते नः अस्मान् ऊतिभिः
त्वत्कर्तृकवर्धनैः अयं वर्धय ॥ अवधातुः प्रायशो वर्धनार्थः अस्मत्पक्षे, क्वचित् पालनार्थं उपपद्यते ॥

अष्टमीमृचमाह—

आ नो अग्ने रयिं भर सत्रासाहं वरेण्यम् । विश्वांसु पृत्सु दुष्टरम् ॥८॥

आ नः अग्ने रयिम् भर सत्राऽसहम् वरेण्यम् विश्वांसु पृत्सु दुस्तरम् ॥

हे अग्ने, नः अस्मभ्यं रयिम् धनं दिव्यं आ भर आहर । कीदृशं रयिम्? सत्रासहम् सत्रा
सह युगपदेव अभिमवितारं विघ्नानां यज्ञविरोधिनां वा । वरेण्यम् वरणीयं श्रेष्ठम् विश्वांसु पृत्सु
सर्वेषु संग्रामेषु दुस्तरम् विरोधिभिस्तरीतुमशक्यम् । तादृशं ज्योतिर्बलादिकं दिव्यं धनं देहि ॥
सत्रासहम्—छन्दसि सह इति विः । वरेण्यम्—वृज एण्यः ॥

नवमीमृचमाह—

आ नो अग्ने सुचेतुनां रयिं विश्वायुंपोपसम् । माद्रीकं धेहि जीवसे ॥९॥

आ नः अग्ने सुचेतुनां रयिम् विश्वायुंपोपसम् माद्रीकम् धेहि जीवसे ॥

रयिर्वसु वा दिव्यं धनं ज्योतिर्वलादिकमिति व्याख्यायतेऽस्माभिः सर्वत्र । अस्यां ऋचि विस्पष्टमुच्यते रयिस्वरूपं तद्विशेषणलक्षणेन, हे अग्ने, नः अस्माकं जीवसे जीवनाय उत्तमाय दिव्याय वेति शेषः, सुचेतुना शोभनज्ञानेन सहितं रयिम् धनं आ धेहि आस्थापय । कीदृशम्? मार्डीकम् मृडीकं सुखमयं विश्वायुपोपसम् विश्वस्य सर्वस्य आयोः पुरुषाद्युपस्य पोपसं पोपकं यावज्जीवं देहादिषु सर्वात्मना पुरुषं पोपयितुं पर्याप्तमित्यर्थः चिन्मयं सुखमयं बलात्मकं धनं उक्तं भवति ॥ सुचेतुना-चिती संज्ञाने, औणादिक उप्रत्ययः । विश्वायुपोपसम्-विश्वायुरित्यत्र सकारलोपश्छान्दसः, विश्वायुः पुष्पातीति विश्वायुपोपाः, असुन् छन्दसि ॥

दशमीमृचमाह—

प्र पूतास्तिग्मशोचिपे वाचो गोतमाग्नये । भरस्व सुन्नयुर्गिरः ॥१०॥

प्र पूताः तिग्मशोचिपे वाचः गोतम अग्नये भरस्व सुन्नयुः गिरः ॥

हे गोतम चिन्मयकिरणयुक्ततम, ऋपेरन्तरात्मनः संबोधनम् । सुन्नयुः सुन्नं सुखं आत्मन इच्छन् त्वं तिग्मशोचिपे तीव्रज्वालाय अग्नये पूताः पवित्राः गिरः वाचः स्तोत्रवाचः प्रभरस्व प्रकर्षेण सम्पादय ॥ तिग्मशोचिपे-तिज निशाने, तिग्मानि शोचींषि यस्य तस्मै । सुन्नयुः-सुन्नशब्दात् क्यच्, कयाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः ॥

एकादशीमृचमाह—

यो नो अग्नेऽभिदासत्यन्ति दूरे पदीष्ट सः । अस्माकमिदृधे भव ॥११॥

यः नः अग्ने अभिदासन्ति अन्ति दूरे पदीष्ट सः अस्माकम् इत् बृधे भव ॥

हे अग्ने, यः विरोधी अमानुषो मानुषो वा नः अस्मान् अन्ति अन्तिके समीपे दूरे विप्रकृष्टस्थाने वा वर्तमानः सन् अभिदासति अभिद्रुत्योपक्षपयति, सः शत्रुः पदीष्ट पततु नश्यतु । अस्माकम् इत् अस्माकमेव बृधे वर्धनाय भव ॥ अभिदासति-दसु उपक्षये । अन्ति-अन्तिक-शब्दस्य ककारलोपश्छान्दसः । बृधे-बृधु बृद्धौ, संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् ॥

द्वादशीमृचमाह—

सहस्राक्षो विचर्पणिरग्नी रक्षांसि सेधति । होता गृणीत उक्थ्यः ॥१२॥

सहस्रऽअक्षः विऽचर्पणिः अग्निः रक्षांसि सेधति होता गृणीते उक्थ्यः ॥

सहस्राक्षः सहस्रं अक्षीणि यस्य सः सर्वतोयुक्ती सामान्येन दृष्टिरस्येत्यर्थः विचर्पणिः
विशेषेण द्रष्टा प्रत्येकं सर्वस्य । अग्निः रक्षांसि राक्षसान् यज्ञविघातकान् सेधति प्रतिषेधति ।
सः उक्थ्यः उक्थैः शत्रैः स्तोत्रैः स्वयं स्तुत्यः अस्माभिः स्तुतः सन् होता देवानामाह्वाता भूत्वा
तान् गृणीति स्तौति, यजमानकृत्यं देवानामाराधनं स्वयं निर्वहति यजमानस्वात्मसमर्पणाद्वेतोः ॥
गृणीति—गृ शब्दे, प्यादीनां हस्य इति हसत्वम् ॥

इति प्रथमस्य पञ्चम अध्याविंशो वार्गः

‘इत्थे’ति षोडशर्चं सप्तमं धत्तं गोतमस्यार्यम् । इन्द्रो देवता पङ्क्तिश्छन्दः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

इत्था हि सोम इन्मदे ब्रह्मा चकार वर्धनम् ।

शविष्ठ वज्रिन्नोजंसा पृथिव्या निः शशा अहिमर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥१॥

इत्था हि सोमे इत् मदे ब्रह्मा चकार वर्धनम् शविष्ठ वज्रिन् ओजंसा
पृथिव्याः निः शशाः अहिम् अर्चन् अनु स्वराज्यम् ॥

हे शविष्ठ अत्यन्तदीप्तबलोपेत, वज्रिन् वज्रवन् इन्द्र, इत्था हि साध्वेवेदं (सत्यनामैतद्)
यत् त्वया मदे मदकरे सोमे यजमानार्पितसर्वानुभूतिरसे स्वीकृते सति ब्रह्मा मन्त्रः वर्धनम्
यजमानात्मनि त्वामिषवर्धनं चकार करोति, लब्धये लिट् । इत् पादपूरणे । तस्मात् त्वं ओजसा
वीर्यबलेन पृथिव्याः अन्नमयात् जगतः शरीरात् जागरितस्थानात् अहिम् घृत्रं निः शशाः
निर्गमितवान्, निश्शेषेण शासनं कृतवानसि निर्गमनाय । किं कुर्वन्? स्वराज्यम् स्वस्य राज्यं
राजत्वं अनु अनुलक्ष्य अर्चन् पूजयन्, स्वीयस्वामित्वं प्रकटयन् ॥ शशाः—शशु अनुशिष्टौ,
यह्लुकि शपः श्लुः छन्दसि । स्वराज्यम्—राज्ञो भावः कर्म वा, पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥

द्वितीयामृचमाह—

स त्वामदृष्ट्वा मदः सोमः श्येनाभृतः सुतः ।

येना वृत्रं निरञ्जयो जुघन्य वज्रिन्नोजंसार्वधनुं स्वराज्यम् ॥२॥

सः त्वा अमदृत् वृषा मदः सोमः श्येनऽआभृतः सुतः येन वृत्रम् निः
अतऽभ्यः जुघन्य वज्रिन् ओजंसा अर्चन् अनु स्वराज्यम् ॥

हे इन्द्र, त्वा त्वां सः सोमः त्वया परिगृह्य पीतः सोमरसः अमदत् अमदयत्, हर्षितवान्।
 कीदृशः सोमः? वृषा वर्षिता खरसस्य मदः मदकारी श्येनाभृतः श्येनेन पक्षिणा आभृतः आहृतः
 आनीतः, यजमानस्य हृदयादन्तरात्मन उद्गता मन्त्रात्मिका वाक् उत्पतनप्रख्यातो वेगवान्
 पक्षी इति बोध्यम्। तस्मान्मन्त्रवाग्बलेन दिवः उत्तमप्रज्ञाभूमेः सकाशात् संपादितः सोम इति
 आपं रहस्यम्। गायत्रीमन्त्रं पक्षिरूपं गृहीत्वा स्वर्गलोकं गत्वा सोमलतां आनिनायेति कर्मठानां
 पक्षे तात्पर्यं विवेकवर्जितमिति दूरापास्तम्। अत एव मन्त्रेण इन्द्रो वर्धते “ब्रह्मा चकार
 वर्धनम्” इति पूर्वस्यामृचि गीतम्। पुनः कीदृशः सोमः? सुतः अभिपुतः, संस्कृतः। वज्रिन्
 वज्रवज्रिन्द्र येन सोमेन पीतेन ओजसा वीर्यबलेन अद्भ्यः अद्भिर्लक्षितमन्तरिक्षं मध्यमस्थानं
 स्वसिन्धुतर्हितज्योतिर्विलादिकं प्राणमयप्रज्ञाक्षेत्रं, तस्मात् वृत्रम् आवरकं असुरं निर्जघन्य
 निर्गमय्य हतवानसि ॥ पूर्वं पृथिव्याः, अत्र अन्तरिक्षात् इत्युक्तमवधेयम्। अन्यद्गतम् ॥
 अमदत्-मदी हपे, अन्तर्भावितण्यर्थः। जघन्य-हन्तेर्लिट् ॥

तृतीयामृचमाह—

प्रेह्यमीहि धृष्णुहि न ते वज्रो नि यंसते ।

इन्द्रं नृम्णं हि ते शत्रो हनो वृत्रं जया अपोऽर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥३॥

प्र इहि अभि इहि धृष्णुहि न ते वज्रः नि यंसते इन्द्रं नृम्णम् हि
 ते शत्रुः हनः वृत्रम् जयाः अपः अर्चन् अनु स्वराज्यम् ॥

हे इन्द्र, प्रेहि प्रकर्षेण गच्छ शत्रून्दिश्य, अमीहि आमिमुख्येन गच्छ, धृष्णुहि अभिभव
 तान् शत्रून्। ते तव वज्रः आयुधं न नियंसते न नियम्यते केनापि अनिरुद्धगतिव्यात्। ते तव
 शत्रुः दीप्तं बलं नृम्णम् हि पौरुषप्रचुरं हि। तस्मात् वृत्रम् आवरकं निरोधकं वा असुरं
 चित्रकाशादिविरोधिर्न हनः जहि, अपः वृत्राक्रान्ताः उक्तलक्षणा अपः जयाः जय लभस्व।
 अन्यत् पूर्ववत् ॥ यंसते-यमेः कर्मणि लेटि सिप् बहुलमिति सिप्, लेटः अदागमः। हनः-
 लोट्ये लट्। जयाः-जयतेर्लेट्यादागमः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

निरिन्द्र भूम्या अर्धे वृत्रं जघन्य निर्दिवः ।

सृजा मरुत्वन्तीरव जीवधन्या इमा अपोऽर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥४॥

निः इन्द्र भूम्याः अधि वृत्रम् जघ्नन्थ निः दिवः सृज मरुत्वतीः
अव जीवधन्याः इमाः अपः अर्चन् अनु स्वराज्यम् ॥

हे इन्द्र, भूम्याः अधि पृथिव्या उपरि तं आवृतवन्तं वृत्रम् उक्तस्वरूपं निर्जयन्थ निःशेषेण
हतवानसि, तथा दिवः अन्तरिक्षात् तं निः जयन्थ । अधुना इमाः अस्माभिः प्रतीक्ष्यमाणाः
प्रत्यासन्नाः अपः यथोक्तलक्षणाः अवसृज अधोगमय, वर्षय । कीदृशीरपः? मरुत्वतीः मरुद्भि-
र्युक्ताः, मरुतः प्राणमयान्तरिक्षघात उद्भूताः प्रचण्डवेगाः, शुद्धमनोमयभृषं दिवं प्राप्य
धीशक्तिबलात्मका भूत्वा दिवस्पतेरिन्द्रस्य आतरो भवन्तीति प्रागुक्तमाशयं स्मारयामः । अत
एव तादृशमरुताहर्चयात् जीवधन्याः जीवाः प्राणवन्तः धन्याः भाग्यशालिनः यामिस्ताः ।
अन्यत् पूर्वम् ॥

पञ्चमीमृचमाह—

इन्द्रो वृत्रस्य दोधतः सानुं वज्रेण हीळितः ।

अभिक्रम्याव जिघ्रतेऽपः समीय चोदयन्नर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥५॥

इन्द्रः वृत्रस्य दोधतः सानुम् वज्रेण हीळितः अभिक्रम्य अव
जिघ्रते अपः समीय चोदयन् अर्चन् अनु स्वराज्यम् ॥

हीळितः अनादतः घृत्रेण, अत एव क्रुद्धस्तस्मै इन्द्रः, अभिक्रम्य आमिषमुख्येन गत्वा
दोधतः कम्पयमानस्य वृत्रस्य शत्रोः सानुम् समुच्छ्रितं प्रदेशं अन्तरिक्षगतं वज्रेण अचजिघ्रते
प्रहरति । किं कुर्वन्? अपः चोदयन् अपां प्रेरणं कुर्वन् । किमर्थम्? समीय सरणाय निर्गम-
नाय । अन्यत् समानम् ॥ हीळितः—हेट्टु होट्टु अनादरे, ईकारदण्डान्दसः, हेच्छते क्रुध्यतिक्रमेति
पठितम् । जिघ्रते—हन्तेर्लिटि व्यत्ययेनात्मनेपदं बहुवचनं च । समीय—सृ गतौ, अतिस्तुष्टि-
त्यादिना भावे मनुप्रत्ययः ॥

इति प्रथमस्य पञ्चम एकोनविंशो वर्गः

पष्टीमृचमाह—

अधि सानौ नि जिघ्रते वज्रेण शतपर्वणा ।

मृन्दान इन्द्रो अन्धसः सखिभ्यो गातुमिच्छत्यर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥६॥

अधि सानौ नि जिघ्रते वज्रेण शतऽपर्वणा मन्दानः इन्द्रः अन्धसः
सखिऽभ्यः गातुम् इच्छति अर्चन् अनु खराज्यम् ॥

इन्द्रः शतपर्वणा बहुर्थः शतशब्दः बहुपर्वणारामिर्युक्तेन वज्रेण स्वायुधेन सानौ अधि
सप्तम्यर्यानुवादी अधिः, वृत्रायासस्य समुच्छ्रिते अन्तरिक्षप्रदेशे तं निजिघ्रते नितरां ग्रहरति ।
ततश्च सः अन्धसः पीतात् सोमाद्धेतोः मन्दानः मन्दमानः मोदमानः सखिभ्यः यजनाद् देव-
सख्यं प्राप्तुवद्वाच प्रापिभ्यः गातुम् मार्गं ऊर्ध्वं स्वसन्निधिं गन्तुं इति शेषः इच्छति । अन्यत्
समानम् ॥ “मन्दानः स्तूयमानः...अन्धसो गातुं अग्नस्य मार्गं” इति सायणः ॥ मन्दानः—
मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु ॥

सप्तमीमृचमाह—

इन्द्र तुभ्यमिदं द्विवोऽनुत्तं वज्रिन्वीर्यम् ।

यद्ध त्वं मायिनं मृगं तमु त्वं माययावधीरर्चन्ननु खराज्यम् ॥७॥

इन्द्रं तुभ्यम् इत् अद्रिऽवः अनुत्तम् वज्रिन् वीर्यम् यत् ह त्वम् मायिनम्
मृगम् तम् ऊम् इति त्वम् मायया अवधीः अर्चन् अनु खराज्यम् ॥

अद्रिः पर्वतयन् इन्द्र, गावः यत्र गूढा आसन् स पर्वत इन्द्रस्य वशं गतः वज्रबलेन, पर्वतो
मेघः यत्र आपो निरुद्धाः, तद्वान् इन्द्रः । विचारितः पूर्वम् (१.१०.७) “कृणुष्व राधो अद्रिः”
इत्यत्र । वज्रिन् वज्रयन्, तुभ्यं इत् तवैव वीर्यम् सामर्थ्यं अनुत्तम् अनुत्तं अप्रेरितं शत्रुभिर्न
स्पृष्टमभिभूतमिति यावत् । यत् ह यस्मात् वीर्यात् खलु मायिनम् मायाविनं वञ्चकं मृगम्
पलायनपदुर्यथा दुर्ग्रहस्तयादस्थितं त्वम् तम् प्रसिद्धं वृत्रं त्वम् त्वमपि मायया कपटयुक्त्यैव अवधीः
हतवानसि । अन्यत्समानम् ॥ अनुत्तम्—नुदते कः, निष्ठानत्वामावः नसत्तनिपत्तेतिनिपातनात् ।
अवधीत्—हन्तेर्लुङि वधादेशः ॥

अष्टमीमृचमाह—

वि ते वज्रासो अस्थिरन्नवर्ति नाव्याऽनु ।

महत्तं इन्द्र वीर्यं वाहोस्ते चलं हितमर्चन्ननु खराज्यम् ॥८॥

वि ते वज्रासः अस्थिरन् नवतिम् नाव्याः अनुं महत् ते इन्द्र
वीर्यम् बाहोः ते बलम् हितम् अर्चन् अनुं स्वराज्यम् ॥

हे इन्द्र, ते तव वज्रासः वज्राः एकोऽपि वज्रः बहुधा भवति प्रयोगस्थलभेदबाहुल्यात्
नवतिम् नवतिसंख्याकाः नाव्याः नावा तार्याः नदीः, पूर्वं निरुद्धा अधुना विसृष्टा विपुलाः
प्रवाहिणीः अनु अनुलक्ष्य वि अस्थिरन् विविधमस्थित । हे इन्द्र, तथाविधं ते तव वीर्यम् बलं
महत् प्रभूतम् । ते तव बाहोः भुजयोः बलम् हितम् निहितम् । शिष्टं समानम् ॥ अस्थिरन्-
तिष्ठतेर्लङ्, समवप्रविभ्यः स्य इत्यात्मनेपदम्, व्यत्ययेन शस्य रत्नादेशः ॥

नवमीमृचमाह—

सहस्रं साकमर्चतु परिं शोभत विंशतिः ।

शतैनमन्वनोनवुरिन्द्राय ब्रह्मोद्यंतमर्चन्ननुं स्वराज्यम् ॥९॥

सहस्रम् साकम् अर्चतु परिं शोभत विंशतिः शता एनम् अनुं
अनोनवुः इन्द्राय ब्रह्म उत्पद्यंतम् अर्चन् अनुं स्वराज्यम् ॥

सहस्रम् बहुसंख्याकाः मनुष्याः साकम् संघीभूय युगपत् एनम् इन्द्रं अर्चत अपूजयन् ।
तथा विंशतिः अल्पसंख्याकसंघः, षोडशत्विग्यजमानतत्पत्नीसदस्यशमितार इति बाहो कर्मपक्षे,
तेषां संख्या परिशोभत सर्वतोऽस्तौत् । तथा शता शतसंख्याकाः श्रोतार क्रययः इन्द्राय इन्द्रार्थं
उद्यतम् उद्यतम् स्वात्मन इति दोषः ब्रह्म मन्तं उच्चारयन्तः अनु अनोनवुः निरन्तरं अस्तुयन् ।
'अर्चत' श्रमिभिः, 'शोभत' सामभिः, 'अनोनवुः' स्तुतिमामान्येन इति द्योतितमवधेयम् ।
अन्यत् समानम् ॥ परिशोभत-शोभतिः स्तुतिकर्मा, उपमर्गात् प्रकारः सस्य । अनोनवुः-शु
स्तुतौ, यहलुगन्ताहृडि श्लेषादेशः । उद्यतम्-यम उपरमे, कर्मणि निष्ठा ॥

दशमीमृचमाह—

इन्द्रो वृत्रस्य तविषीं निरहन्त्सहसा सहः ।

महत्तदस्य पौंस्यं वृत्रं जघन्वाँ असृजदर्चन्ननुं स्वराज्यम् ॥१०॥

इन्द्रः वृत्रस्य तविषीम् निः अहन् सहसा सहः महत् तत् अस्य
पौंस्यम् वृत्रम् जघन्वान् असृजत् अर्चन् अनुं स्वराज्यम् ॥

इन्द्रः वृत्रस्य तेजोबलादिशत्रोरसुरस्य त्विषीम् बलं निरहन् हतवान् । केनोपायेन? सहसा स्वीयेन सहनेन अन्यामिभवसाधनेन । वृत्रस्य बलमपि सहः सहनं अभिभवसमर्थम् । अस्य इन्द्रस्य तत् पौंस्यम् पुरुषलक्षणं बलं महत् भूरि । यस्मादयं वृत्रम् असुरं जघन्वान् हतवान् भूत्वा असृजत् निरगमयत् वृत्रात् तन्निरुद्धाः अपः । अन्यत् समानम् ॥ पौंस्यम्-पुंस अभिवर्धने चुरादिः, अचो यदिति यत् । जघन्दा-हन्तेर्लिटि कसुः ॥

इति प्रथमतः पञ्चमे त्रिंशो वर्गः

एकादशीमृचमाह—

इमे चित्तव मन्यवे वेपेते भियसा मही ।

यदिन्द्र वज्रिन्नोजसा वृत्रं मरुत्वाँ अवधीरर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥११॥

इमे इति चित् तव मन्यवे वेपेते इति भियसा मही इति यत् इन्द्र वज्रिन् ओजसा वृत्रम् मरुत्वान् अवधीः अर्चन् अनु स्वराज्यम् ॥

मही महती इमे चित् द्यौः पृथिवी चोमे अपि हे इन्द्र, तन मन्यवे त्वदीयक्रोधात्, पञ्चमर्थे चतुर्थी, भियसा भयेन वेपेते कम्पेते । हे वज्रिन् वज्रवशिन्द्र मरुत्वान् मरुद्युत इत्वं ओजसा बलेन यत् यदा वृत्रम् असुरं अवधीः तदा द्यावापृथिव्यावकम्पितामिति पूर्वेण योजनीयम् । अन्यत्समानम् ॥ वेपेते-दुवेषु कम्पने । भियसा-जिभी भये, औणादिकः कसिप्रत्ययः ॥

द्वादशीमृचमाह—

न वेपसा न तन्यतेन्द्रं वृत्रो वि बीभयत् ।

अभ्येनं वज्रं आयसः सहस्रभृष्टिरायुतार्चन्ननु स्वराज्यम् ॥१२॥

न वेपसा न तन्यता इन्द्रंम् वृत्रः वि बीभयत् अभि एनम् वज्रः आयसः सहस्रभृष्टिः आयुत अर्चन् अनु स्वराज्यम् ॥

वृत्रः असुरः इन्द्रम् दिवस्पतिं वेपसा कम्पनेन न विभीमयत् मीतं नाकरोत्, तथा न तन्यता गर्जितेन न 'विभीमयत्' । किं तु आयसः अयोमयः सहस्रभृष्टिः बहुधाराभिर्मुक्तः वज्रः इन्द्रविमृष्टः एनम् वृत्रं अभ्यायत् आभिमुख्येनागच्छत् हन्तुम् । शिष्टं समानम् ॥ तन्यता-स्तन शब्दे, सलोपः, तृतीयाया दादेशः । बीभयत्-विभेतेः ण्यन्तान्छुङ् । आयत-अय मय गतौ, लङ्, आत्मनेपदी ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

यद्वृत्रं तव चाशनिं वज्रेण समयोधयः ।

अहिमिन्द्र जिघांसतो दिवि ते वद्वधे शवोऽर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥१३॥

यत् वृत्रम् तव च अशनिम् वज्रेण समऽअयोधयः अहिम् इन्द्र
जिघांसतः दिवि ते वद्वधे शवः अर्चन् अनु स्वराज्यम् ॥

हे इन्द्र यत् यदा वृत्रम् अशनिम् च तदीयं वज्रं च, वज्रोपमं तन्मायया सृष्टमायुधं च तव
त्वदीयेन वज्रेण विधुतेनायुधेन समयोधयः सम्यक् प्राहापीः, तदा अहिम् वृत्रं जिघांसतः हन्तु-
मिच्छतः ते तव शवः ज्वलितं बलं दिवि ध्रुलोके वद्वधे वद्वं स्थैर्येणावस्थितं बभूव, निष्प्रकर्म्मं
ध्रुवमतिष्ठदित्यर्थः । शिष्टं पूर्ववत् ॥ वद्वधे—वध बन्धने, कर्मणि लिट्, न्यत्ययेन हलादिशेषाभावः ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

अभिष्टुने ते अद्रिबो यत्स्या जगच्च रेजते ।

त्वष्टा चित्तव मन्यव इन्द्र वेविज्यते भियार्चन्ननु स्वराज्यम् ॥१४॥

अभिऽस्तुने ते अद्रिऽवः यत् स्याः जगत् च रेजते त्वष्टा चित् तव
मन्यवे इन्द्र वेविज्यते भिया अर्चन् अनु स्वराज्यम् ॥

हे अद्रिबः, वज्रवन् ते तव अभिष्टुने सिंहगर्जितनादे वर्तमाने, स्याः स्यावरं जगत् च
यत् चराचरपुत्रमपि रेजते कम्पते । हे इन्द्र त्वष्टा चित् विश्वकर्मापि वज्रायुधस्यापि निर्माता
सोऽपि तव मन्यवे कोपात् भिया मीत्या वेविज्यते अतितरां कम्पते । शिष्टं पूर्ववत् ॥ स्याः—
तिष्ठतेः क्तिप् । वेविज्यते—ओविजी भयचलनयोः, अस्मात् क्रियासमभिहारे यद्, सन्यङो-
रिति द्विर्भावः ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

नहि नु यादधीमसीन्द्रं को वीर्या परः ।

तस्मिन्मृण्मुत ऋतुं देवा ओजांसि सन्दधुरर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥१५॥

नहि नु यात् अधिऽइमसि इन्द्रम् कः वीर्या परः तस्मिन् नृम्णम्

उत क्रतुम् देवाः ओजांसि सम् दधुः अर्चन् अनु स्वराज्यम् ॥

यात् यान्तं सर्वत्र गच्छन्तं व्यापकं इन्द्रम् नहि न अधीमसि नहावगच्छामः । तत्र हेतु-
माह! वीर्या वीर्येण पराक्रमेण परः परस्तादतिदूरे (परस् इति सकारान्तमव्ययम्) वर्तमानं तं
क्रः को वा जानीयात् । अथ च तस्मिन् इन्द्रे देवाः सर्वेऽपि नृम्णम् नेतृत्वफलं उत क्रतुम्
क्रियादक्षमध्यवसायफलं च ओजांसि वीर्यबलानि च सन्दधुः स्थापयामासुः । शिष्टं समानम् ॥
यात्-या प्रापणे, अस्माद्धटः शत्रु, द्वितीयाया लुक् । अधीमसि-इण् गतौ, इदन्तो मसिः ।
वीर्या-सुपां सुलुगिति द्वितीयाया आकारः ॥

षोडशीमृचमाह—

यामथर्वा मनुषिप्ता दध्यङ् धियमन्नत ।

तस्मिन्ब्रह्माणि पूर्वथेन्द्र उक्था समगमतार्चन्नु स्वराज्यम् ॥१६॥

याम् अथर्वा मनुः पिता दध्यङ् धियम् अन्नत तस्मिन् ब्रह्माणि

पूर्वथा इन्द्रे उक्था सम् अगमत अर्चन् अनु स्वराज्यम् ॥

अथर्वा एतत्संज्ञक आक्षिप्तः क्रयिः येनादौ पुष्करादग्निनिर्मध्य सम्पादित इत्यन्यो मन्त्रवर्णो
वर्णयति । अस्य रहस्यं तत्त्वं पुरस्तादन्यत्र विचार्यते । पिता सर्वासां प्रजानां पूर्वः पितृभूतः
मनुः, दध्यङ् अयमाथर्वणः पूर्वः, अस्यापि तत्त्वं पुरस्ताद्विचार्यते । एते पूर्वे याम् धियम्
धारणात्मिकां इन्द्राराधनविषयिकां याज्ञिकीं प्रज्ञां अन्नत अतन्वत विस्तारितवन्तः आपन्न-
विस्तारामकुर्वन्तित्यर्थः । तथा धिया, तथेति अध्याहार्यं यत्तदोर्निर्त्यसंबन्धात् । तस्मिन् इन्द्रे
दिनस्पतौ ब्रह्माणि अस्माकं मन्त्रात्मकस्तोत्राणि उक्था उक्थानि शस्त्ररूपस्तोत्राणि सर्वाणि
पूर्वथा पूर्वमेव पूर्वेषां क्रपीणां ब्रह्माणीव अधुनापि समगमत समगच्छन्त, इन्द्रेण सर्वाणि ब्रह्माणि
उक्थानि च सङ्गच्छन्ते । अर्चन्नु स्वराज्यम् पूर्ववत् ॥ अन्नत-तनु विस्तारे, विकरणस्य लुक्,
उपधालोपशब्दसि । पूर्वथा-इवार्थे पूर्वशब्दात् थाल्प्रत्ययः । समगमत-समो गगृच्छीत्यात्मने-
पदम्, लङ्, गमहनेत्यादिना उपधालोपः ॥

इति प्रथमस्य पञ्चम एकत्रिंशो वर्गः.

प्रथमाष्टके पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः

अथ प्रथमाष्टके षष्ठोऽध्याय आरभ्यते । प्रथमे मण्डले त्रयोदशानुवाके सप्त सूक्तानि व्याख्यातानि । इन्द्रो मदायेति नवर्चमष्टमं सूक्तम् । रहूगणपुत्रस्य गोतमस्यार्पणं पङ्क्ति-
च्छन्दस्कम्, इन्द्रो देवता ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

इन्द्रो मदाय वावृधे शर्वसे वृत्रहा नृभिः ।

तमिन्महत्स्वाजिपूतेमर्भे हवामहे स वाजेषु प्र नोऽविपत् ॥१॥

इन्द्रः मदाय ववृधे शर्वसे वृत्रहा नृभिः तम् इत् महत्सु
आजिषु उत ईम् अर्भे हवामहे स वाजेषु प्र नः अविपत् ॥

वृत्रहा आवरकस्यासुरस्य वृत्रस्य हन्ता इन्द्रः, मदाय हर्षाय शर्वसे ज्वलते बलाय च नृभिः
बलिभिः पुरुषैः ववृधे वर्धितः । बलाद्वैः यजमानैः अर्प्यमाणैः सोमैः गीयमानैः स्तोत्रैः इन्द्रो
वर्धते, यजमाने देवतायाः प्रवेशः प्रवर्धनं च रहस्यार्थपक्षे बोद्धव्ये । तम् इत् तमेव इन्द्रं
महत्सु प्रभूतेषु आजिषु सङ्ग्रामेषु हवामहे आह्वयामः । यात्रात्मको यज्ञोऽध्वर इति भूमिकार्या
सूक्तव्याख्यानेषु च प्राग्वोचाम, श्रुतः प्रस्थाप यावदिवं उत्तमस्थानं ज्योतिरुद्दिश्य यज्ञप्रयागे
चलति सति, अग्निं विमनकराः राक्षसा असुरा अन्ये च तद्राजानुचराः तमसस्तुत्राः प्रत्यव-
तिष्ठन्ते । तैः सह संग्रामे यजमानस्य साहाय्यं देवेभ्यो लब्धव्यं, नालं तत्र पुरुषकारः । इद-
मन्तर्पणे संग्रामरहस्यम् । उत अपि च ईम् एनं अर्भे अन्ये संग्रामेऽपि 'हवामहे', महत्यन्ये
वा कार्ये इन्द्र एव शरणं, तमेवाह्वयामः । सः स चाहतः वाजेषु आजिषु जित्वा वैरिभ्यः प्राप्त-
न्यासु समृद्धिषु दिव्यासु निमित्तभूतासु नः अस्मान् प्राविपत् प्रावतु प्रकर्षेण वर्धयतु ॥ ववृधे-
धृधेः कर्मणि लिट्, संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वम् । अविपत्-अवतेः लेटि अडागमः, सिप्
बहुलमिति सिप् ॥

द्वितीयामृचमाह—

असि हि वीर सेन्योऽसि भूरि परादृदिः ।

असिं दृभ्रस्य चिद्वृधो यजमानाय शिक्षसि सुन्वते भूरि ते वसु ॥२॥

असिं हि वीर सेन्यः असिं भूरि पराऽदृदिः असिं दृभ्रस्य चित् वृधः

यजमानाय शिक्षसि सुन्वते भूरि ते वसु ॥

हे वीर, विक्रान्त पराक्रमशालिन्, सेन्योऽसि त्वं सेनाहो भवसि, एकोऽपि सैन्यभूत इत्यर्थः । हि यस्मादेवं तस्मात् यज्ञवैरिम्योऽपहृत्य जितं भूरि प्रभूतं दिव्यं धनं पराददिः असि परादाता तेषां पराङ्मुखं यथा तथा आदातासि । दद्रस्य चित् अन्यस्यापि त्वामाश्रितस्य बृधः असि त्वं वर्धयिता भवसि । यजमानाय यजनं कुर्वते सुन्वते सोमामिपवं कुर्वते भक्ताय शिक्षसि ददासि अपेक्षितं आचक्ष्यकं च । यतः ते तव वसु धनं भूरि प्रभूतम् ॥ पराददिः—आद्यामहनजन इति किप्रत्ययः । बृधः—वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात् इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः ॥

तृतीयामृचमाह—

यदुदीरत आजयो धृष्णवे धीयते धना ।

युक्ष्वा मदच्युता हरी कं हनः कं वसौ दधोऽस्माँ इन्द्र वसौ दधः ॥३॥

यत् उतऽईरते आजयः धृष्णवे धीयते धना युक्ष्वा मदच्युता हरी इति कम् हनः कम् वसौ दधः अस्मान् इन्द्र वसौ दधः ॥

यत् यदा आजयः संग्रामाः उदीरते उद्गच्छन्ति, प्रारभन्ते, तदा धृष्णवे यो धर्पयिता तस्मै शत्रुजिते धना धनानि, धनं, वचनव्यत्ययः, धीयते निहितं भवति, जेतुवशंवदं भवति जितस्य धनमित्यर्थः । अत्र जयापजययोर्विधाता त्वमेवेति ग्राह । हे इन्द्र, त्वं तथाविधेषु संग्रामेषु प्रवृत्तेषु मदच्युता शत्रुदर्पस्य च्यावयितारौ हरी तवाभौ युक्ष्वा योजय, योजयसीत्यर्थः । इन्द्राश्वयोः स्वरूपं सङ्केतात्मतया स्थितं ग्राम्गिचारितम् (१.१६. १-२, १.६.२, १.७.२, १.२०.२) । तथा योजनात्परं कम् हनः कञ्चिदयुक्तपक्षपातिनं ध्वंसयसीत्यर्थः कम् कंचन युक्तं त्वदधीनं वसौ धने दधः स्थापयसि । त्वदायचौ जयपराजयौ । हे इन्द्र, अस्मान् त्वदेकशरणात् वसौ त्वदीये धने दधः स्थापय ॥ उदीरते—ईर गतौ, अदादिः । धना—सुपां सुलुगिति डादेशः । युक्ष्वा—युजिर् योगे, अन्तर्भावितण्यर्थः । हनः—हन्तेर्लेटि सिपि अडागमः । दधः—दध धारणे, लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

चतुर्थीमृचमाह—

कृत्वा मृह्णं अनुष्वधं भीम आ वावृधे शर्वः ।

श्रिय ऋष्व उपाकयोर्नि शिप्री हरिवान्दधे हस्तयोर्वज्रमायसम् ॥४॥

कृत्वा महान् अनुस्वधम् भीमः आ वृद्धे शर्वः श्रिये ऋष्वः
उपाकयोः नि शिप्री हरिऽवान् दधे हस्तयोः वर्जम् आयसम् ॥

कृत्वा क्रतुना प्राप्तेन कर्मणा महान् सर्वाधिकः भीमः मयंकरो वैरिर्गस्य, इन्द्रः
अनुस्वधम् स्वधया, विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः, स्वधा स्वधारणसामर्थ्यं, स्वधर्मः स्वभाव इति
यावत्, तेन सामर्थ्येन शयः स्त्रीं जलद्वलं आवृद्धे आवर्धयन् स्वामिमुखं प्रवर्धितवान् । अथ
ऋष्यः उत्कृष्टः महत्तमैतत्, शिप्री शिप्रे हन् नासिके वा, मुखोपलक्षणमेतत् दृढाध्यवसाय-
बलद्योतके शिप्रे हन् तद्युक्तः हरिवान् अशोषेतः उपाकयोः समीपवर्तिनोः हस्तयोः बाह्वोः
आयसम् अयोमयं वज्रम् । आयुधं श्रिये संपदे नि दधे निदधाति स्थापयति, युद्धे शत्रुजयेन
संपल्लभाय सर्वं सन्नाहं करोति ॥ कृत्वा—छन्दसि नामावस्य विकल्पः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

आ पप्रौ पार्थिवं रजो बद्धधे रोचना दिवि ।

न त्वावाँ इन्द्र कश्चन न जातो न जनिष्यतेऽति विश्वं ववक्षिथ ॥५॥

आ पप्रौ पार्थिवम् रजः बद्धधे रोचना दिवि न त्वाऽवान् इन्द्र कः
चन न जातः न जनिष्यते अति विश्वम् ववक्षिथ ॥

इन्द्रः स्वविभवेन पार्थिवम् पृथिव्याः संबन्धि सर्वं रजः अन्तरिक्षं च आ पप्रौ आपूरयति ।
दिवि ध्रुलोके रोचना रोचमानानि ज्योतींषि बद्धधे बन्ध स्थापितवान् । अतः हे इन्द्र, त्वान्
त्वत्सदृशः कश्चन न न कोऽप्यस्ति न जातः न कोऽप्युत्पन्नोऽस्ति, न जनिष्यते इतः परं उत्पत्त्य-
मानोऽपि नास्ति । तादृशस्त्वं विश्वम् सर्वं जगत् अति ववक्षिथ अत्यन्तं बोद्धुमिच्छसि, सर्व-
जगन्निर्वाही त्वमित्यर्थः ॥ पप्रौ—प्रा पूरणे, लिट् । बद्धधे—बध बन्धने, शतम् । त्वावान्—छन्दसि
वतुप् सादृश्ये । ववक्षिथ—वह प्रापणे, अस्मादिच्छासनि इत्वस्य छन्दसि विकल्पितत्वाद् अभावः ॥

इति प्रथमस्य दृष्टे प्रथमो वचः

षष्ठीमृचमाह—

यो अयों मर्तभोजनं पराददाति दाशुषे ।

इन्द्रो अस्मभ्यं शिक्षतु वि भञ्जा भूरि ते वसुं भक्षीय तव राधसः ॥६॥

यः अर्यः मर्तुऽभोजनम् पराऽददाति दाशुपे इन्द्रः अस्मभ्यं शिक्षतु
वि भज भूरि ते वसु भक्षीय तव राघसः ॥

यः अर्यः स्वामी य इन्द्रः मर्तभोजनम् मर्त्यैरुपभोज्यं, दिव्यमपि मनुष्योपभोगक्षमं धनं
दाशुपे दत्तवते यजमानाय पराददाति यज्ञविरोधिभ्योऽपहत्य तेषां पराङ्मुखं यथा भवति तथा
प्रयच्छति, स इन्द्रः अस्मभ्यम् शिक्षतु ददातु अस्मदहं धनम् । शिष्टं प्रत्यक्षकृतम् । हे इन्द्र,
विभज विभागं कुरु यद्यपि सर्वं धनं स्वीयमेव, तथापि मानुषोपभोगक्षमो भागः दीयतां नः ।
ते तव वसु धनं भूरि अत्यधिकं भवति । तव राघसः दिव्यस्य धनस्य एकदेशं कमर्ष्यं भक्षीय
भजेय लभेयैत्यर्थः ॥ दाशुपे-दाशु दाने । भक्षीय-भज सेवायाम्, प्रार्थनायां लिङ्, आर्धाधतुक-
त्वात् छन्दसि शबभारः सलोपाभावश्च ॥

सप्तमीमृचमाह—

मदेमदे हि नो ददिर्यूथा गवांमृजुकतुः ।

सं गृभाय पुरु शताभयाहस्त्या वसुं शिशीहि राय आ भर ॥७॥

मदेऽमदे हि नः ददिः यूथा गवाम् ऋजुऽकतुः सम् गृभाय पुरु
शता उभयाहस्त्या वसुं शिशीहि रायः आ भर ॥

मदेऽमदे पुनः पुनः हयै प्रवर्तमाने सति सोमस्वीकरणादेतोः, ऋजुकतुः ऋजुकर्मा अकुटिल-
क्रियासम्पन्नः स इन्द्रः नः अस्मभ्यं गवाम् यूथा गोयूथानि चित्किरणसमूहानित्यर्थः । ददिः हि
तेषां दाता खलु । हे इन्द्र, पुरु पुरुणि वह्नि शता शतानि वसु वध्नि उभयाहस्त्या उभयाभ्यां
हस्ताभ्यां संगृभाय सम्यक् गृहाग अस्मभ्यं दातुम् । शिशीहि तीक्ष्णीकुरु “निशितयुद्धि-
युक्तान् कुरु” इति साधूक्तं सायणीये । गवां चिद्रश्मिरूपत्वात्, वसुनश्च दिव्यसत्त्वरूपत्वात्,
वस्य सर्वस्यादातुं धारयितुं च निशिता युद्धिरूपयुक्ता आपश्यकी च । साधारणगोधनादेरादानाय
निशिता युद्धिर्नावश्यकी, लोमो दारिद्र्यं वा अलम् । रायः धनानि आभर आहर अस्मदर्थम् ॥

ददिः-इदाम् दाने, किप्रत्ययः । यूथा-शैलौपशब्दसि । गृभाय-ग्रह उपादाने, लोद्,
भ्राप्रत्ययस्य शायजदेशः छन्दसि, ह्यहोर्म इति भत्वम् । उभयाहस्त्या-उभयहस्तशब्दात्
वृत्तीयाद्विचनस्य सुपां सुलुगिति व्यादेशः, पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । शिशीहि-शो तनूकरणे,
विकरणस्य श्चः ॥

अष्टमीमृचमाह—

मादयस्व सुते सचा शर्वसे शूर राधसे ।

विद्वा हि त्वां पुरुवसुमुप कामान्तससृज्महेऽथा नोऽविता भव ॥८॥

मादयस्व सुते सचा शर्वसे शूर राधसे विद्वा हि त्वां पुरुवसुम् उप
कामान् ससृज्महे अथ नः अविता भव ॥

हे शूर शौर्योरेव इन्द्र, सुते सोमे अमिषुते सति सचा सह, अस्माभिः संगतः सत्
मादयस्व तर्पय, स्वयं मोदस्व हर्षय च नः । किमर्थम्? शर्वसे बलाय राधसे घनाय च, सोम-
स्वीकारेण इन्द्रस्तुष्टः स्वीयं धनं च प्रकटयति । त्वा त्वाम् पुरुवसुम् बहुधनशालिनं विद्वा हि
जानीमः खड्गं धयम् । तस्मात् कामान् अस्मदीयान् कामान् उप ससृज्महे त्वया खन्वेकीकुर्मः,
त्वदेकायनाः वयमस्मत्कामान् त्वदर्धानान् कुर्मः । अथ ततः परं नः अस्माकं अविता भव
रक्षिता भव त्वम् ॥ मादयस्व—भद वृत्तियोगे, चुरादिरात्मनेपदी । ससृज्महे—सृज विसर्गे,
विकरणस्य श्रुः ॥

नवमीमृचमाह—

एते ते इन्द्र जन्तवो विश्वं पुष्यन्ति वार्यम् ।

अन्तर्हि ख्यो जनानामर्यो वेदो अदाशुपां तेषां नो वेद आ भर ॥९॥

एते ते इन्द्र जन्तवः विश्वम् पुष्यन्ति वार्यम् अन्तः हि ख्यः
जनानाम् अर्यः वेदः अदाशुपाम् तेषाम् नः वेदः आ भर ॥

हे इन्द्र, ते तव एते जन्तवः इमे जन्मिनः यजमानाः विश्वम् सर्वं (उद्देश्यम्) वार्यम्
वरणीयं (विधेयम्) संभजनीयं तत्र मोक्षं यथा भवति तथा पुष्यन्ति वर्धयन्ति । अर्यः स्वामी,
ईशः सर्वेषां त्वं जनानाम् सर्वेषां जन्मिनां अन्तः अन्तरं ख्यो हि पश्यसि हि जानास्येव । अतः
अदाशुपाम् अदातृणां, यजनप्रकुर्वतां तेषाम् अद्वैत्यानां देवस्य देवेभ्योऽददातां वेदः ज्ञानं
फीदृशमिति वेत्ति । नः अस्मभ्यं वेदः ज्ञानं आभर आहर, देहि । स्पृष्टपश्वे वेदो धनं भवति ।
अस्मत्पक्षेऽपि धनार्थेऽत्र नानुपपत्तिः । किं तु, वदन् न लौकिकं मानुषं धनम्, यागश्रुगत्
दिव्यं धनम् तत्रापि, देवेभ्योऽर्पणायैव याच्यते, सर्वस्यापि देवस्वत्वात्, 'कामान् उपससृज्महे'

इति हि पूर्वमुक्तम् । तस्मात् न कामचोदनया शत्रुघनप्रार्थना ॥ ख्यः—ख्या प्रकथने,
दर्शनार्थेऽपि प्रसिद्धः, वर्तमाने छान्दसो लुङ्, अडभावः ॥

इति प्रथमतः षष्ठे द्वितीयो वर्गः

‘उपो ध्वि’ति पठुं नवमं सूक्तं गोतमस्यार्थं ऐन्द्रम् । पङ्क्तिश्छन्दः पञ्चानाम्,
अन्त्यायाः जगती ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

उपो पु शृणुही गिरो मघवन्मातथा इव ।

यदा नः सुनृतावतः कः आदर्थयास इद्योजा न्विन्द्र ते हरी ॥१॥

उपोऽइति सु शृणुहि गिरः मघवन् मा अतथाऽइव यदा नः
सुनृतावतः कः आत् अर्थयासे इत् योज नु इन्द्र ते हरी इति ॥

हे मघवन् धनयन्त्रिन्द्र, गिरः स्तुतिवाचः अस्मदीयाः उपो सु शृणुहि उपगत्य सम्यक् शृणु ।
अतथाः इव अन्यथाभूतः मा मा भूः, पूर्वविध एव अस्मासु प्रसन्नो वर्तस्व । अपि च नः
अस्मान् सुनृतावतः शुभसत्यवाग्युक्तान् यदा कः यदा करोपि आत् अनन्तरमेव अर्थयासे इव
वाचस एव अस्मदीयान्यर्पणानि स्तोत्राणि च प्रतीक्ष्य स्वीकुरूपे । शुभसत्यवागात्मको मन्त्रार्णः
देवतानुग्रहादपौ प्रादुर्भवति, इन्द्रादीनां प्रार्थनीयश्च । तस्मात् हे इन्द्र, ते तव हरी अथौ तु
क्षिप्रं योज रथे योजय ॥ अतथाऽइव—अत्र सायणः “तथेव आचरति तथाति, सर्वप्रातिपदिकेभ्य
इति क्तिप्, तदातेरप्रत्ययः, न तथाः इत् अतथा इव” । कः—इकृन् करणे, लुङि च्लेरडादेशः ।
अर्थयासे—अर्थ याच्यायां, चुरादिरात्मनेपदी, लेख्यादागमः । योज—युजिर् योगे, ण्यन्तात्
लोटि णिलोपः छन्दसि ॥

द्वितीयामृचमाह—

अक्षन्नमीमदन्त ह्यव प्रिया अधूपत ।

अस्तोपत् स्वभानवो विप्रा नर्विष्ठया मती योजा न्विन्द्र ते हरी ॥२॥

अक्षन् अमीमदन्त हि अव प्रियाः अधूपत् अस्तोपत् स्वभानवः
विप्राः नर्विष्ठया मती योज नु इन्द्र ते हरी इति ॥

हे इन्द्र, प्रियाः देवानां प्रीतिप्रदाः ऋषयः अक्षन् युक्तचन्तः, त्वया प्रसन्नेन अनुगृहीतं दिव्यमन्त्रं स्वीकृतवन्त इत्यर्थः, अथ अमीमदन्त हि वृत्ताश्चाभवन् हि । वृत्ताश्च ते अवाधूयत अकम्पयन्, हर्षोद्रेकात् परिष्पन्दयुक्तात्मान आसन् । अथ च ते स्वभानवः स्वे स्वीया भानवः रश्मयः येषां ते स्वप्रकाशाः (इदं दिव्यान्नभोजनं इन्द्रदत्तं, न साधारणान्नभोजनं इति बोद्धुं इदमेकं विप्रविशेषणं अलम्) विप्राः विपश्चितः नविष्ठया नवितृतमया मती मत्या अस्तोपत अस्तुवन् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ अक्षन्-अद भक्षणे, लुङि घस्लादेशः, मन्त्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक्, गमहनेत्यादिनोपचालोपः । अमीमदन्त-भद वृत्तिभोगे चुरादिरात्मनेपदी । अधूयत-धूय कम्पने, लुङ् । नविष्ठया-शु स्तुतौ, ततस्तृच्, तुच्छन्दसीति इष्टन् । मती-मुपां सुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥

तृतीयामृचमाह—

सुसुन्दरीं त्वा वयं मघवन्वन्दिपीमहि ।

प्र नूनं पूर्णवन्धुरः स्तुतो याहि वशां अनु योजा न्विन्द्र ते हरीं ॥३॥

सुसुन्दरीं त्वा वयम् मघवन् वन्दिपीमहि प्र नूनम् पूर्णवन्धुरः स्तुतः याहि वशान् अनु योज नु इन्द्र ते हरी इति ॥

हे मघवन् इन्द्र, सुसुन्दरम् सुष्ठु सर्वस्य द्रष्टारं त्वा त्वाम् वयम् वन्दिपीमहि स्तुतवन्तो भूयास्म । स्तुतः तयाऽस्मामिः स्तुतस्त्वं पूर्णवन्धुरः संपत्पूर्णं रथेन युक्तो भूत्वा वशान् अनु त्वां कामयमानान् ऋषीनन्यान्वा भक्ताननुलक्ष्य नूनं अवश्यम् प्र याहि प्रस्थानं कुरु । अस्मादद्य-स्तुतिभिरभिवाधितज्योतिर्बलादिसंपत्कः सन् अन्यान् त्वत्कामाननुग्रहीतुं प्रभवसीत्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ वन्दिपीमहि-वादि अभिवादनस्तुत्योः, आशीर्लिङ् ॥

चतुर्थीमृचमाह—

स घा तं वृषणं रथमधि तिष्ठाति गोविदम् ।

यः पात्रं हारियोजनं पूर्णमिन्द्र चिकेतति योजा न्विन्द्र ते हरीं ॥४॥

सः घ तम् वृषणम् रथम् अधि तिष्ठाति गोऽविदम् यः पात्रम् हारिऽयोजनम् पूर्णम् इन्द्र चिकेतति योज नु इन्द्र ते हरी इति ॥

रथो हरी चेन्द्रस्य माधुच्छन्दसे युञ्जन्तीति सूक्ते विचारिताः । “रथो गतिविशेष” इत्यारम्भ्य “इन्द्राधिष्ठानभूते रथे युक्तौ भवतः । अत एव बहुषु मन्त्रवर्णेषु ब्रह्मयुजौ हरी इन्द्रस्य गीतौ” इत्यन्तैर्वाक्यैः मन्त्रवर्णोदाहरणपूर्वकं इन्द्राश्वस्वरूपं उपपादितम् । तत्सर्वमवधेयमत्र रथाश्वप्रसङ्गात् । विशेषतो द्रष्टव्यानि (१.५.४, १०.३, १६.२, २०.२) आसां क्रचां व्याख्या-
नानि इन्द्राश्वस्वरूपं विवृण्वन्ति ॥ स घ स खन्विन्द्रः वृषणम् वर्षितारं अमीष्टतेजोबलादेः गोविदम् गवां चिद्रश्मिसमूहानां लम्भयितारं तम् तथाविधं रथम् गतिविशेषसाधनं स्थिरासन-
स्येन्द्रस्य अधितिष्ठाति अधितिष्ठतु अधिरूढो भवतु । हे इन्द्र, यः यो रथः हारियोजनम् हारि-
कान्तं योजनं युक्ततया ऐन्द्रविभवानां संमिश्रणं यस्मिन् पात्रे तत् पूर्णम् अनूनं पात्रम् ऐन्द्रस्य
ऐश्वर्यस्य भोग्यस्य निधानभूतं आधारपात्रं चिकेतति ज्ञापयति, तं रथमधितिष्ठातीति पूर्वोक्तान्ययः ।
अधिष्ठापयति, रथदर्शनमात्रेण ऐन्द्रविभवनिधानपूर्णं पात्रमित आगतं भवतीति जायते ज्ञानमृषेर्द्रष्टुः ।
“हारियोजनम्” कचिदेव प्रयुक्तोऽयं शब्दः ऋक्संहितायाम् । विविधानां इन्द्रस्यैश्वर्याणां
संयोजने तेषां साङ्गत्यं इतरेतराविरोधेन निष्पन्नं अत एव ‘हारि’ तत् कमनीयं (हर्षति-
कान्तिकर्मा) । सायणीयाशयस्तु इन्द्ररथो यजमानस्य गोलाभायामगच्छति, तस्मिन् रथे धाना-
मिश्रितं सोमेन पूर्णं पात्रं वर्तते । हारियोजनमिति संज्ञा उक्तलक्षणस्य भोग्यस्येति ॥

अत्रेदं वक्तव्यम् । ‘अक्षन्मीमदन्त’ इत्यत्र-इन्द्रदत्तमन्नं भुक्तयन्तो यजमानाः संवृति-
भरेण शरीराण्यकम्पयन् ‘अधूपत, अस्तोपत’ किल सायणन्याख्यानुसारेण । तदनुसारेण
पुनरिन्द्रो रथमारुह्य ब्राह्मणानां समाराधनाय ‘हारियोजनं पात्रं’ आहरति इति कर्मठन्याख्या-
धोरणी । स्थूलधियामपि दुर्ग्रहेयं स्थूलता ॥ घ-ऋचि तु-नु-धेति दीर्घः । चिकेतति-कित
ज्ञाने, लेख्याडागमः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

युक्तस्ते अस्तु दक्षिण उत सव्यः शतक्रतो ।

तेन जायामुपे प्रियां मन्दानो याह्यन्धसो योजा न्विन्द्र ते हरी ॥५॥

युक्तः ते अस्तु दक्षिणः उत सव्यः शतक्रतो इति शतऽक्रतो तेन

जायाम् उपे प्रियाम् मन्दानः याहि अन्धसः योज नु इन्द्र ते हरी इति ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मकारिभिन्द्र, ते तव दक्षिणः दक्षिणपक्षः युक्तः अस्तु रथाश्वयोगवान् भवतु । उत अपि च सन्ध्याः वामभागोऽपि तथा रथाश्वयुक्तो भवतु, प्रयाणाय सन्नद्धो भवेत्यर्थः । तेन रथेन अन्धसः सोमस्य पानेन मन्दानः मोदमानः सन् प्रियाम् ग्रीणयित्रीं जायां उप याहि उपेत्य गच्छ । इन्द्रस्य शक्तिरिन्द्राणीति प्रसिद्धा वेदे । तथा वरुणस्य वरुणानी अग्नेरग्नार्याति च । एताः स्त्रियः पृथगात्मतया निर्दिष्टाः क्वचित् (१.२२.१२), सर्वत्रेमाः स्वभर्तृकार्यनिर्वाहिण्य इति बोध्यम् । अत्र स्वशक्त्या रन्तुं युक्तो भवेतीन्द्रमाह ऋषिः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ मन्दानः—मदि स्तुतिमोदेत्यादिषु, लिटः कानच् । अन्धसः—अद भक्षणे, अदेतुम् धक्षेत्यसुन् ॥

पृष्ठीमृचमाह—

युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना हरी उप प्र याहि दधिपे गभस्त्योः ।
उत्वा सुतासो रभसा अमन्दिषुः पूषण्वान्वज्रिन्त्समु पत्न्यामदः ॥६॥
युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना हरी इति उप प्र याहि दधिपे गभस्त्योः
उत् त्वा सुतासः रभसाः अमन्दिषुः पूषण्वान् वज्रिन् सम ऊम् इति
पत्न्या अमदः ॥

हे इन्द्र, केशिना केशवन्तौ शिखावन्तौ ज्वलितौ, अन्यत्र स्थूलकृत्यापेक्षया एवं व्याख्यातम्—“केशिनौ केशैः मशकमक्षिकादयः तामस्यः शक्तयो विधूयन्ते” इति । अत्रापि ज्वलितैस्तामस्यशक्तयो विधूयन्त इति उपपद्यते । ते हरी तवाश्वौ ब्रह्मणा मन्त्रेण हार्दधागात्मना स्तोत्रेण युनज्मि योजयामि, ऋषिभिः मन्त्रवाचा रथाश्वयोगो निरक्षत इति मन्त्रवर्णाः प्रययन्ति । ते च प्रागुदाहृताः, तथा आर्गवस्रक्ते (१.२०.२) “वचोयुजा ततश्चुर्मनसा हरी” इत्यत्र व्याख्याऽवधेया । गभस्त्योः बाह्वोः दधिपे धारयस्व, अत्र कर्मपदं नोक्तं स्थूलार्थस्यावकाशाय । अतः “अश्ववन्धकान् रश्मीन्” इति सायणः ज्योतिर्मयस्येन्द्रस्य बाह्वो अपि तैजसौ, गभस्तिः रश्मिवाचकोऽपि भवति वेदे भाषायामिव । उप प्र याहि उपेत्य प्रस्थानं कुरु तव प्रियां प्रति । त्वा त्वाम् सुतासः अमिपुताः सोमाः रभसाः वेगेन तीव्रा इत्यर्थः उत् अमन्दिषुः मदयुक्तमकार्षुः । हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र, पूषण्वान् पूषा पुष्टिः पुष्ट्या सोमस्वीकारेण जनितया युक्तः सन् पत्न्या तव प्रियया श्रिया शक्त्या सह सम उ अमदः सम्यगेव तप्तो भव ॥ रभसाः—अर्श-आदित्वादच् । अमन्दिषुः—व्यत्ययेन परस्मैपदम् । पूषण्वान्—पूषात्र भावसाधनं, पुष पुष्टौ,

श्वन्नुधनुषूपन् इति निपात्यते, तद्वान् । अमदः—मदी हर्षे, लह् प्रार्थनायां छन्दसि, स्पनि प्राप्ते श्प् ॥

इति प्रथमस्य पट्टे तृतीयो वाः

‘अश्वावती’ गति पट्टचं दशमं सूक्तम्, गोतमस्यार्पणं ऐन्द्रं जागतम् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

अश्वावति प्रथमो गोषु गच्छति सुप्रावीरिन्द्र मर्त्यस्तवोतिभिः ।
तमितृणक्षि वसुना भवीयसा सिन्धुमापो यथाभितो विचेतसः ॥१॥
अश्वऽवति प्रथमः गोषु गच्छति सुप्रऽअवीः इन्द्र मर्त्यः तव ऊतिऽभिः
तम् इत् पृणक्षि वसुना भवीयसा सिन्धुम् आपः यथा अभितः
विऽचेतसः ॥

हे इन्द्र, यो मर्त्यः मनुष्यः तव ऊतिभिः स्वदीयैर्वर्धनैः सुप्रावीः सुष्ठु प्रवर्धितो भवति स अश्वावति बहुश्वयुक्ते स्थाने प्राणबलभूयिष्ठे पदे वर्तमानः सन् गोषु प्रथमो गच्छति चिद्रश्मि-संपन्नानामग्रेसरो भवतीत्यर्थः । अश्वः प्राणबलक्रियावेगभोगादिकं सङ्केतयति, गौः ज्ञान-किरणम् । यस्य शरीरे प्राणबलसमृद्धिः तस्य विशिष्टा योग्यता ज्ञानकिरणादानाय । तमितृ पृणक्षि पूरयसि, संपृक्तं करोषीति सायणः, तादृशे पुरुषे त्वदीयधनवृष्टिं वुरूपे । तत्र दृष्टान्तः—यथा आपः अभितः सर्वतः सिन्धुम् नदीं पूरयन्ति तद्वत् । कीदृश्य आपः ? विचेतसः विशिष्ट-ज्ञानहेतुभूता इति सायणः । अत्र सङ्केतार्थो दृष्टान्ते नोपपद्यते, अयं साङ्केतिकश्चेत् अण्ड-प्रयोगः संमतः स्यादस्माकमयमर्थः । कथं भौतिकोदकानां ज्ञानहेतुभूतत्वमुच्यते ? विस्पष्टं ज्ञाताः, प्रत्यक्षं दृश्यमाना आपः इति कस्यचिद्दृष्टः । कथं कर्मण्यर्थे शब्दरूपनिष्पत्तिरिति कष्टम् । अत्रैके नन्याः ‘विचेतसः’ ज्ञानशून्याः विगतचेतस्त्वात् इति न्याचक्षते । तर्हि यथा कथंचित् समर्थयितव्यमेवम्—यथा ‘विचेतसः’ जडा अपि सिन्धुमभितः पूरयन्ति, तथा अजडानि प्रज्ञाविशेषशालीनि ऐन्द्राणि वध्नि इन्द्रः उपयुज्य तैर्मर्त्यं पृणक्ति इति । एवं ‘विचेतसः’ इति विशेषणस्य प्रयोजनमुन्नेयमित्यस्माकमहमात्रम् ॥ अश्वावति—मन्त्रे सोमाश्चेति मतौ दीर्घत्वम् । सुप्रावीः—अवितृस्तृतन्निम्प ईरिति अवतरीकारप्रत्ययः । भवीयसा—बहु-शब्दादीपस्तुनि बहुशब्दस्य भूमावः, ईयस्तुन ईकारलोपाभावः छन्दसः ॥

द्वितीयामृचमाह—

आपो न देवीरूपं यन्ति होत्रियमवः पश्यन्ति विततं यथा रजः ।

प्राचैर्देवासः प्र णयन्ति देव्युं ब्रह्मप्रियं जोषयन्ते वरा इव ॥२॥

आपः न देवीः उपं यन्ति होत्रियम् अवः पश्यन्ति विततम् यथा
रजः प्राचैः देवासः प्र नयन्ति देव्युम् ब्रह्मप्रियम् जोषयन्ते वराऽइव ॥

अस्यामृचि, विशेषत उत्तरस्यामृचि च विशेष्यमनुक्त्वा विशेषणमात्रं उक्तं तत्र तत्र ।
रहस्यरक्षणाय कथंचित् स्थूलार्थोपपादनाय च श्रमिरेवं बहुषु मन्त्रेषु सूक्तेष्वपि गीतम् ।
होत्रियम् होतृसंबन्धि स्थानं, चमसमिति स्थूलं, तर्हि शरीरमेव सङ्केतितम् । देवीः देव्यः
दिव्याः शक्तयः उप यन्ति उपगच्छन्ति । का इव? आपो न यथा निम्नदेशं आप उन्नत-
प्रदेशादुपगच्छन्ति तद्वत् देव्यः शक्तयो होतुः आह्रातुरन्तर्याजिनः शरीरमुपयन्ति । यथा विततम्
रजः यथा विस्तृतं अन्तरिक्षं ऊर्ध्वं निरन्तरं अधस्तात् पृथिवीं पश्यति, तथा ता देव्यः होत्रियं
निरन्तरं अधः पश्यन्ति अधस्तात् अवलोकयन्ति । देवासः देवाः देवयुम् देवान् कामयमानं
यजमानं प्राचैः प्रथमं, यद्वा प्रकृष्टगमनैः प्रणयन्ति प्रकर्षेण प्राप्तव्यं दिव्यं स्थानं प्रापयन्ति ।
कीदृशम् देवयुम्? ब्रह्मप्रियम् मन्त्रात्मकस्तोत्रप्रियं, मन्त्रप्रयुक्ते देवतास्तोत्रे नित्या हि प्रीतिर्देव-
कामस्य पुरुषस्य । अपि च देवास्तं वराऽइव जोषयन्ते वराः पुरुषाः यथा कन्यकाः वरयित्वा
सेवन्ते तथा देवास्तं ब्रह्मप्रियं जनं सेवन्ते ॥ प्राचैः-उच्चैः नीचैरितिषद्व्ययं प्रथममित्यर्थे,
अन्यथा प्रपूर्वादिश्रुतेः धनर्थे कविधानम् । जोषयन्ते-जुषी प्रीतिसेवनयोः, स्वात्मनः प्रयोज्य-
त्वात् हेतुमति णिच् ॥

तृतीयामृचमाह—

अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वचो यत्सुचा मिथुना या संपर्यतः ।

असंयत्तो व्रते ते क्षेति पुष्यति भद्रा शक्तिर्यजमानाय सुन्वते ॥३॥

अधि द्वयोः अदधाः उक्थ्यम् वचः यत्सुचा मिथुना या संपर्यतः
असंयत्तः व्रते ते क्षेति पुष्यति भद्रा शक्तिः यजमानाय सुन्वते ॥

हे इन्द्र, द्वयोः कयोरिति नोक्तं, हविर्धानयोरिति कर्मणः । यौः पृथिवी च मिथुनं

द्वन्द्वम् । एका शुद्धभास्वरमनोभूमिष्ठा द्युस्थाना प्रज्ञा, द्वितीया पृथिवीस्थाना जागरितप्रज्ञा स्थूला । उमे च मिथुनं भवतः । एवं उभयोः प्रज्ञयोः उक्थ्यम् उक्थं शस्त्रं तद्योग्यं वचः स्तोत्रात्मकं वचनं अधि अदधाः निहितवानसि त्वम्, देवानुग्रहादेव हि ऋषेः उभयोरुक्तलक्षणयोः प्रज्ञास्थानयोः मन्त्रवाक् स्थितिपदं लभते । सुक् यज्ञपात्रविशेषः दर्विवत् भवति, सा सङ्केतो भवति तीव्रकाह्वायाः, दिव्यभावमभिमुखं आप्तुं इच्छा भवति सा । तस्मात् 'अमीप्सा' इति ताम्रत्काह्वां ब्रूमः । अथ पूर्वोक्तस्य द्वन्द्वस्य विशेषणं 'यतसुचा' इति भवति । यतसुचा यता उद्यता सुदुर्गुहुरुद्रता सुक् तल्लक्षितोत्काह्वा ययोरुभयस्थानप्रज्ञयोः ते, तथाभूते या ये मिथुना युगलरूपेण वर्तमाने द्वन्द्वभूते सपर्यतः पूजयतस्त्वाम् । अथ तादृशप्रज्ञासंपन्नस्य ऋषेर्माहा- भाग्यमाह । असंयत्तः विरोधिभिर्योद्धुमनभिगतः स यजमानः ते तव व्रते ध्रुवे कर्मणि, तव धर्मे क्षेति निवसति पुण्यति पुष्टे भवति सर्वथा । सुन्वते सोमाभिपर्वं कुर्वते यजमानाय तस्य पुण्यपुरुषस्येति पष्ठार्थः भद्रा शक्तिः कन्याणी शक्तिः उत्कृष्टं बलं भवति ॥ यतसुचा-यम उपरमे । सपर्यतः-सपर पूजायाम्, कण्ड्यादिभ्यो यक् । क्षेति-क्षि निवासगत्योः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

आदङ्गिराः प्रथमं दधिरे वयं इच्छाम्ययः शम्या ये सुकृत्या ।
सर्वं पुणेः समविन्दन्त भोजनमश्वान्तं गोमन्तमा पशुं नरः ॥४॥
आत् अङ्गिराः प्रथमम् दधिरे वयः इच्छाम्ययः शम्या ये सुकृत्या
सर्वम् पुणेः सम अविन्दन्त भोजनम् अश्वान्तम् गोमन्तम् आ
पशुम् नरः ॥

अस्यामुत्तरस्यां च अङ्गिरोवृत्तमनुस्मृत्य मन्त्रवर्णः प्रवर्तते । अङ्गिरसां स्वरूपं द्वाविंश- स्तक्तान्ते यद्विचारितं तदवधेयम् (पु० ३२७-९) । पूर्वोक्तप्रकारेण यदा यजमान ऋषिः इन्द्रस्य व्रते 'क्षेति' निवसति, तदनन्तरमेव अङ्गिरसां कर्मणा तस्य सर्वं धनं गवाद्यादिकं प्राप्यं भवतीत्याह । आत् अनन्तरं अङ्गिराः अङ्गिरसः प्रथमं पूर्वं वयः बलं दधिरे भारयन्ते प्रथमं तस्मिन् बलं प्रतिष्ठापयन्तीत्यर्थः । कीदृशः ? इच्छाम्ययः प्रज्वलिताग्रयः, ये अङ्गिरसः नरः नेतारो बलिनः सन्तः सुकृत्या भोजनकरणोपेतया शम्या कर्मणा पुणेः व्यवहारिणः कृत्रिमादेतन्नामका- सुरात् सर्वम् समस्तं भोजनम् भोगयोग्यं वस्तु समविन्दन्त समलभन्त । कीदृशम् ? अश्वान्तम्

अथयुक्तं प्राणवलोपलक्षणमेतत् गोमन्तम् ज्ञानकिरणोपेतम् पशुम् अन्यत् पशुजातं, भोग्य-
सामान्यस्य सङ्केतोऽयम् । आ इति 'समुच्चये' इति सायणः । अथवा 'आ' सर्वतः पणिवशं
गतं यद्यद्भोग्यं वर्तते तत्सर्वमिति ग्राह्यम् ॥ अङ्गिराः—अत्र अकारान्तबहुवचनम्, सकारान्तश्चेत्
सुपां सुलुगिति जसः सुः । शम्पा-शमीति कर्मनाम । सुकृत्यया-शोभनं कृत्यं करणं यस्यां
सा, तथा ॥

पञ्चमीमृचमाह—

यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस्तते ततः सूर्यो ब्रतपा वेन आजनि ।

आ गा आजदुशना काव्यः सचा यमस्य जातममृतं यजामहे ॥५॥

यज्ञैः अथर्वा प्रथमः पथः तते ततः सूर्यः ब्रतपाः वेनः आ अजनि

आ गाः आजत् उशना काव्यः सचा यमस्य जातम् अमृतम्

यजामहे ॥

आङ्गिरसप्रस्तावे वृत्रवधादपां निर्मोचनं गवां लाभः सूर्यस्योद्गम इत्यादीनां युगपत्संभवस्य
रहस्यमुक्तम्, तदत्र स्मार्यम् । अथर्वणः स्वरूपं रहस्यार्थविचारे पुरस्तात् काक्षीयते आश्विने
स्रक्ते दध्यङ्गशब्दे विचार्यमाणे प्रोच्यते (१.११६.१२) ॥ अथर्वा अङ्गिरसां मुख्यः, अग्नेर्दैव्यो
विभवः मनुष्यभावं प्राप्त एतत्संज्ञक ऋषिर्वा यज्ञैः यजनैः पयः मार्गान्, गोशब्दसङ्केतितदिव्य-
रश्मिप्रापकान् प्रथमः सर्वेभ्यः पूर्वं तते तनुते, यागैः साधनैः कृतवानध्वनः । ततः अनन्तरं
ब्रतपाः ब्रतानां नियतानां कर्मणां पाता पालयिता वेनः कान्तः सूर्यः सत्यज्योतिषो लक्षकः सूर्यः
आजनि आविरभूत् । ततः परमेव उशना शुक्र इति प्रसिद्धिः, सोऽत्र भृगुर्मवति, कुतः ॥
काव्यः कवेः पुत्रः, द्रष्टुः दृष्टिसंपत्तेः सौरज्योतिष्किरणानां लाभः । भृगवः सौरकिरणानां ॥
अङ्गिरसः आग्नेयरोचिषां द्रष्टार आहर्तारश्च पूर्वं ऋषय इति प्रागुक्तमवधेयम् । अत एव इन्द्राग्नीनां
अङ्गिरसां प्रथमेन अथर्वणा मार्गतननात्परं उशना कान्तिमान् काव्यो भृगुः सचा सह अन्यैः
ऋषिभिः, देवैश्च ताः गाः आ आजत् आभिमुख्येन प्राप्नोत् । एवंप्रकारेण जातम् आविर्भूतं
यमस्य सर्वनियामकस्य ब्रतपतेः सूर्यस्य, इन्द्रात्मना स्थितस्य सत्यज्योतिषः अमृतम् मरण-
रहितं नित्यं वस्तु यजामहे पूजयामः ॥ तते-तनु विस्तारे, विकरणस्य लुक् । आजत्-अज
गतिक्षेपणयोः ॥

पृष्ठीमृचमाह—

वृहिर्वा यत्स्वपत्याय वृज्यतेऽर्को वा श्लोकमाघोषते दिवि ।

ग्रावा यत्र वदति कारुः उक्थ्यः स्तस्येदिन्द्रो अभिपित्वेषु रण्यति ॥६॥

वृहिः वा यत् सुऽअपत्याय वृज्यते अर्कः वा श्लोकम् आऽघोषते दिवि
ग्रावा यत्र वदति कारुः उक्थ्यः तस्य इत् इन्द्रः अभिऽपित्वेषु रण्यति ॥

स्वपत्याय शोभनाय सन्तानाय विस्ताराय, यजमानस्यान्तर्वेद्यां देवानामागमने आसनं
विस्तीर्णं स्यात् तदर्थं यत् यदा वृहिर्वा आसीत् वा वृज्यते वृक्तं भवति शुद्धं मृदुलं परिष्कृतं
भवति । अर्को वा दासो मन्त्रो वा तन्मिष्यादकः स्तोता दिवि द्योतमाने ऊर्ध्वमानसप्रज्ञास्थाने
श्लोकम् स्तोत्रं आघोषते उच्चारयति । यत्र यस्मिन् देशे काले वा ग्रावा सोमामिषवणार्थक उपलः
इति वहिर्यागे, रहस्यं तु विचारितम् (१.२८) प्रज्वलितवागात्मकः सर्वानुभूतिरसनिष्यादकः
तादृशो यजमानहृदयोद्गत वाग्रूपः उक्थ्यः उक्थस्य शस्त्रस्य शंसिता कारुः स्तोता वदति नार्द
करोति, तस्य इत् पूर्वोक्तस्य सर्वस्य अभिपित्वेषु अभिषुस्वेन प्राप्तिषु इन्द्रः रण्यति रमते ॥
वृज्यते—वृजी वर्जने । अभिपित्वेषु—अभिपित्वशब्दः आसत्तिवाची प्रपित्वशब्दयत्, प्रपित्वे
अमीक इत्यासन्नस्येति यास्कः, उपसर्गभेदेऽप्यर्थाभेद इति सायणः । आघोषते—घुपिर् विशब्दने ।
रण्यति—रमु क्रीडायाम् ॥

इति प्रथमस्य पष्ठे चतुर्थो वरः

‘असावी’ति विशत्यृचं एकादशं सूक्तम् । आदितः पडनुद्भुमः, सप्तम्याद्यास्तिस्र उष्णिहः,
दशम्याद्यास्तिस्रः पङ्क्तयः, त्रयोदश्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः षोडश्याद्यास्तिस्रस्त्रिपुडुमः, एकोनविंशी
बृहती विंशी सतोबृहती । अनुवर्तनादपिर्गोतमः इन्द्रो देवता ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

असावि सोमं इन्द्र ते शर्विष्ठ धृष्णवा गृहि ।

आ त्वा पृणवित्वन्द्रियं रजः सूर्यो न रुश्मिभिः ॥१॥

असावि सोमः इन्द्र ते शर्विष्ठ धृष्णो इति आ गृहि आ त्वा पृणक्तु
इन्द्रियं रजः सूर्यः न रुश्मिभिः ॥

हे इन्द्र, ते तुभ्यं सोमः असावि अमिषुतो भवति । हे शविष्ठ ज्वलद्गल, घृष्णो, धर्षयितः शत्रूणां, आ गहि आगच्छ । त्वा त्वां इन्द्रियम् इन्द्रलिङ्गमिन्द्रहृदिमिन्द्रसृष्टित्यादिना पाणिनि-सूत्रेण इन्द्रसन्धि सर्वं तव सामर्थ्यादिलक्षणं आपृणक्तु आपूरयतु । रजः अन्तरिक्षं रश्मिभिः किरणैः सूर्यो न सूर्यो यथा पूरयति तद्वत् ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

इन्द्रमिच्छरीं वहतोऽप्रतिघृष्टशवसम् ।

ऋषीणां च स्तुतीरूपं यज्ञं च मानुषाणाम् ॥२॥

इन्द्रम् इत् हरी इति वहतः अप्रतिघृष्टशवसम् ऋषीणाम् च स्तुतीः उप यज्ञम् च मानुषाणाम् ॥

अप्रतिघृष्टशवसम् अप्रतिघर्षितचलं इन्द्रमित् इन्द्रमेव ऋषीणाम् मधुच्छन्दःप्रभृतीनां दृष्टि-सम्पर्कानां मानुषाणाम् च इतरेषां मनुष्याणां च स्तुतीः स्तोत्राणि यज्ञम् च दैवेभ्यः सर्व-समर्पणस्तर्कं यागं च हरी इन्द्राश्चौ उप वहतः सर्वापं प्रापयतः ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

आ तिष्ठ वृत्रहृत्रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी ।

अर्वाचीनं सु ते मनो आवां कृणोतु वसुनां ॥३॥

आ तिष्ठ वृत्रहृन् रथम् युक्ता ते ब्रह्मणा हरी इति अर्वाचीनम् सु ते मनः आवां कृणोतु वसुनां ॥

हे वृत्रहर् इन्द्र, रथम् आतिष्ठ रथगतोह । ते तव हरी अर्वा ब्रह्मणा अस्मदभ्युक्तेन मन्त्रेण युक्ता योजितौ रथ इति शेषः । ते मनः त्यर्पय मनश्च आवां अयं धर्मोक्तः सङ्केतः, रसाविष्कारहेतुभूतः हार्दभागत्मा वसुनां वचनशब्देन अर्वाचीनम् अस्मदभिमुखं तु कृणोतु सुष्ठु करोतु ॥ वसुनां-यचेत्येति सुप्रत्ययः गगारथान्तरादेशः ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

इममिन्द्र सुतं विं ज्येष्ठममर्त्यं मर्दम् ।

शुक्रस्य त्वाभ्यक्षन्धारां ऋतस्य सार्दने ॥४॥

इमम् इन्द्र सुतम् पिब ज्येष्ठम् अमर्त्यम् मदम् शुक्रस्य त्वा अग्नि
अक्षरन् धाराः ऋतस्य सदनम् ॥

हे इन्द्र, सुतम् अमिषुतं इमं सोमं पिब । कीदृशम्? ज्येष्ठम् अत्यन्तं प्रशस्तं मदम् मदकरं
अमर्त्यम् मृतिरहितनित्यमस्तूपहितत्वात् अमृतम् । ऋतस्य सदनम् सत्यस्य गृहे शुक्रस्य दीप्त-
स्यास्य सोमस्य धाराः त्वा त्वां अग्नि अक्षरन् आमिषुख्येन संचलन्ति ॥ 'ऋतस्य सदनं'
उत्तमे स्थाने परं ज्योतिः । तस्मात् तपस्यया भक्त्या संपादितस्य ज्वलत आनन्दस्य धाराः
देवानां पत्युः स्त्रीभिरात्र तस्मै समर्प्यन्ते महर्षिभ्यः ॥ ज्येष्ठम्-प्रशस्त्यशब्दात् इह नि ज्योतिः ।
अक्षरन्-छान्दसो लङ् लङर्थे ॥

पञ्चमीमृचमाह—

इन्द्राय नूनमर्चतोऽवधानि च ब्रवीतन ।

सुता अमत्सुरिन्दवो ज्येष्ठं नमस्यता सहः ॥५॥

इन्द्राय नूनम् अर्चत उक्थानि च ब्रवीतन सुताः अमत्सुः इन्दवः
ज्येष्ठम् नमस्यत सहः ॥

देवयजने प्रवृत्तानन्यान् सखीन् प्रति संबोधनम् । हे सखायः, इन्द्राय नूनम् क्षिप्रं अर्चत
पूजनं कुरुत । उक्थानि च शस्त्रस्तोत्राणि च ब्रवीतन व्रूत । सुताः अमिषुताः इन्दवः सोमाश्च
अमत्सुः मत्तं मदयुक्तं संहृष्टं कुर्वन्तु । ततः ज्येष्ठम् प्रशस्यतमं सहः सहस्त्रिनं बलिनं नमस्यत
नमस्कुरुत ॥ ब्रवीतन-ठेति तनवादेशः । अमत्सुः-रदी हर्षे, छान्दसः प्रार्थनां लङ् ।
नमस्यत-नमो गरिवाभिन्न इति ऋचः । सहः-मत्सुः इत्य लङ् ॥

इति प्रथमस्य पाठे पञ्चमीमृचः

षष्ठीमृचमाह—

नकिष्टद्वधीतरो हरी यदिन्द्र यच्छसे ।

नकिष्टानुं मज्जना नकिः स्वश्व आनशे ॥६॥

नकिः त्वत् रुधिरतरः हरी इति यत् इन्द्र यच्छसे नकिः त्वा अनु
मज्जना नकिः सुऽअश्वः आनशे ॥

हे इन्द्र, हरी प्रसिद्धौ अथौ यच्छसे नियामयसि रथे योजयित्वा । यत् यस्मात् त्वत् त्वत्तोऽन्यः कश्चित् रथीतरः अतिशयेन रथवान् नकिः नास्ति, तस्मात् प्रवलाश्वरययुक्तोऽसि हि त्वम्, त्या अनु त्वामनुलक्ष्य मज्जना बलेन तुन्योऽपि नकिः नास्ति । स्वश्वः शोमनाश्वोऽन्योऽपि त्वां नकिः आनशो न प्राप ॥ नकिपृवद्-युष्मत्तत्तत्तुषु अन्तःपादमिति पत्वम् । रथीतरः—अतिशयेन रथी, तरपि ईद्रथिन इति ईव । आन्तादेशः, अवग्रहसमये छान्दसो हस्तः । यच्छसे—यमेः व्यत्ययेन परस्मैपदम् । आनशो—अश्रोतेर्लिट् ॥

सप्तमीमृचमाह—

य एक इद्विदयते वसु मर्ताय द्वाशुपे ।

ईशानो अप्रतिष्कृत इन्द्रो अङ्ग ॥७॥

यः एकः इत् विदयते वसु मर्ताय द्वाशुपे ईशानः अप्रतिष्कृतः
इन्द्रः अङ्ग ॥

यः एक इत् एक एव, अद्वितीयः द्वाशुपे दत्तयते मर्ताय मनुष्याय यजमानाय वसु धनं विदयते विशेषेण ददाति, सः इन्द्रः देवराद् ईशानः स्वामी सर्वस्य जगतः, अप्रतिष्कृतः न केनापि छादयितुं शक्यः, निराच्छादनः नित्यशकाश्च इति यावत् (१.७.६, ८) तत्र प्राग्वि-
ष्टोऽयम् ॥ अङ्ग ! भो इति संबोधनम्, शार्ङ्गं साधु इति च यत्तु अयं प्रयोगः । क्षिप्रार्थ-
कोऽयमिति मन्यते सायणः, नैतद्युक्तं दृश्यते ॥ विदयते—इय दानगत्यादिषु ॥

अष्टमीमृचमाह—

कदा मर्तमराधसं पदा क्षुम्भमिव स्फुरत् ।

कदा नः शुश्रवद्गिर इन्द्रो अङ्ग ॥८॥

कदा मर्तम् अराधसम् पदा क्षुम्भम् इव स्फुरत् कदा नः शुश्रवत्
गिरः इन्द्रः अङ्ग ॥

अराधम् अनाराधकं मर्तम् मनुष्यं इन्द्रः पदा पादेन क्षुम्भम् इव क्षुब्धं अन्यजीविनं
क्षुद्रभूतमिव कदा स्फुरत् वधिष्यति । नः अस्माकं गिरः स्तुतीः कदा सः शुश्रवत् श्रोष्यति ।
अङ्ग भो ॥ अराधसम्—अत्र धनरहितमिति सायणः, नैतत्साधु । अन्यत्र स एव अनाराधकाः

अयजमाना इति व्याचष्टे । तदेवा । युपपद्यते “ उत्तरार्धचर्यस्यैकदेशः ‘अप श्वानं अराधसं हत’ राधकर्तृर्नरहितं तं श्वानं अपहत ” (९.१.०१.१३) “ ‘नि अक्रमीः अमि विश्वा अराधमः’ सर्वान् अनाराधयतः अयजमानान् पणीन् वणिजो दुग्धकान् निकृष्टं अभिभव ” (१०.६०.६) इति । क्षुम्पन्-मण्डलाकारेण श्वानमिति सायणः । क्षुप एव क्षुम्पः, स च ह्रस्वशाखादिकः क्षुद्रः क्षणविध्वंसी घनस्पतिविशेषः छत्राख्यः । स्फुरद्-स्फुर संचलने, छन्दसि लङर्थे लङ् । शुश्रूषन्-शु श्रागे, लेटे अडमानः ॥

नवमीमृचमाह—

यश्चिद्धि त्वा बहुभ्य आ सुतावाँ आविवांसति ।

उग्रं तत्पत्यते शव इन्द्रो अङ्ग ॥९॥

यः चित् हि त्वा बहुभ्यः आ सुतऽवान् आविवांसति उग्रम् तत् पत्यते शवः इन्द्रः अङ्ग ॥

यश्चिद्धि य एव खलु यजमान एकः आ सर्वतः सुतवान् अभिपुतसोमयुक्तः सत् त्वा त्वा बहुभ्यः बहुमनुष्यकृते आविवांसति रर्षेणः प्रकाशयति, तत् तस्मै बहूनां उपकारिणे यजमानाय उग्रम् उग्रगुणं शवः बलं इन्द्रः पत्यते पातयति प्रापयति अङ्ग ! आविवांसति-यद्यपि परिचरण-कर्मा प्रसिद्धः, प्रकाशार्थोऽयं प्रायशः, विचारितश्च प्राक् । पत्यते-पत्न्य गतौ, अन्तर्भावित्वपर्याप्तं व्यत्ययेन श्वन् ॥

दशमीमृचमाह—

स्वादोरित्था विपुवतो मध्वः पिबन्ति गौर्यः ।

या इन्द्रेण सयावतीवृष्णा मदन्ति शोभसे वस्तीरनु स्वराज्यम् ॥१०॥

स्वादोः इत्या विपुऽवतः मध्वः पिबन्ति गौर्यः याः इन्द्रेण सयावतीः वृष्णा मदन्ति शोभसे वस्तीः अनु स्वराज्यम् ॥

स्वादोः स्वादुभूतस्य सोमेतस्य इत्या इत्थं विपुवतः व्याप्तिमतः मध्वः मधुरस्य सोमस्य, फर्मण्यर्थे पृष्टी, एवंविधं सोमं गौर्यः गौरवर्णाः गावः पिबन्ति । गौरवर्णः सौवर्णत्वो नाय । गावधिद्रमपः उत्तमज्योतिर्विमर्षं प्रकटयन्ति इन्द्रेण सह, तस्मात् हिरण्यप्रभाक्ताः सोमसं

इन्द्रायाऽपितं आददते, तेन तुष्टाः पुष्टाश्च इन्द्रेण युक्तास्तस्य यजमाने सर्वाधिकारप्रतिष्ठां
अनुलक्ष्य अत्र तेष्ठन्त इति ग्राह । याः गावः सोमसे सोमार्थं दृष्ट्वा उपवेण ज्योतिर्विस्तारानां,
इन्द्रेण मयागरीः मह यान्त्यः गच्छन्त्यः सत्यः मदन्ति हृष्यन्ति । कीदृश्यस्ताः? दस्त्रीः वाम-
कारिण्यः, स्वराज्यम् अनु रस्य इन्द्रस्य राज्यं राज्यं अनुलक्ष्य तेन सह दास कुर्वाणा
अतिष्ठन्त इत्यर्थः ॥ त्वष्टतः-विष्णु व्याहो, औगादिकः कुप्रत्ययः, दतो मतुप्, व्यत्ययेन
मतोर्वत्वम् । सया री-या प्रापणे, आतो मनिविति जनिप्, दन्तो र चेति टात्रेफो । मदन्ति-
मदी हर्षे, श्यनः व्यत्ययेन छप् । दस्त्रीः-वस निगसे, दस्तेरुप्रत्ययः, दसुराब्दाद् गुणञ्चनाद्
डीप्, डीपि यणादेशः, जसि वा छन्दसीति पूर्वमणर्णदीर्घत्वम् ॥

इति प्रथमस्य पठे पठो वग

एकादशीमृचमाह—

ता अस्य पृश्नयुः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः ।

प्रिया इन्द्रस्य धेनवो वज्रं हिन्वन्ति सायकं वस्तीरनु स्वराज्यम् ॥११॥

ताः अस्य पृश्नयुः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः प्रियाः इन्द्रस्य धेनवः
वज्रं हिन्वन्ति सायकं वस्तीः अनु स्वराज्यम् ॥

ताः पूर्वोक्ताः अस्य इन्द्रस्य पृश्नयुः स्पर्शनमात्राः पृश्नयः चित्रपर्णाः गावः, पूर्व गोर्ष
इत्युक्ताः, अधुना चित्रपर्णाः तामाशुक्तम् । अनेन तृतीयात् इन्द्रस्यानादुपरि परमज्योतिषः
आगत्य इन्द्रेण संपृक्ता अस्यातुं प्रारभन्त इति ग्राह्यम् । ताः सोमम् इन्द्रयेयं श्रीयन्ति मिश्री
कुर्वन्ति स्त्रीनेन पय । मारेण चिद्वलामृतेन । इन्द्रस्य प्रियाः प्रीतिमारिण्यः धेनवः ता गावः
सायकम् देवद्वेषिणां अन्तसायकं अन्तकारकं वज्रम् आशुधं हिन्वन्ति श्रेयन्ति । शत्रुप्रध्वंसनं मदं
इन्द्रस्योत्सादयन्ति । अन्तर्ध्वजम् ॥ हिन्वन्ति-हिविः श्रेण्यायः । सायकम्-दो उन्तरमणि ॥

द्वादशीमृचमाह—

ता अस्य नमस्ता सहः सपर्यन्ति प्रचेतसः ।

व्रतान्यस्य सध्विरे पुरुणि पूर्वाचित्तये वस्तीरनु स्वराज्यम् ॥१२॥

ताः अस्य नमस्ता सहः सपर्यन्ति प्रचेतसः व्रतानि अस्य सध्विरे

पुरुणि पूर्वचित्तये वस्त्रीः अनुं स्वऽराज्यम् ॥

अस्य तृचस्यान्तेऽस्मिन् मन्त्रे गवां स्वरूपं संकेतभाषया संवृतं 'प्रचेतमः' 'पूर्वचित्तये'
इति प्रयोगेण किञ्चिद्वा विवृतं भवति, प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः ऋतज्योतेस्संभूतत्वात्, ताः गावः
चिद्रश्मयः अस्य इन्द्रस्य सहः बलं नममा प्रपदनेन, सर्वथा ग्रहीभूय स्वात्मना इन्द्रायत्ती-
करणेनेत्यर्थः सपर्यन्ति परिचरन्ति । अस्य इन्द्रस्य पुरुणि बहूनि व्रतानि नियतानि कर्मविधा-
नानि सध्विरे सिपेविरे । नियतं कर्मविधानं तु धर्म एव भवति । इन्द्रस्य स्वभावकृत्यानि सर्वाणि
तद्वर्मा एव भवन्ति । गोमिः कृतं तेषां सेवनं किमर्थम् ? पूर्वचित्तये पूर्वबोधाय, यजमानस्य
ऋषेः इन्द्रव्रतानुसारेण किमतः परमागच्छति तस्यानुभद्रप्रपञ्च इति बोधनाय, ते चिद्रश्मयः
इन्द्रकर्मज्ञापितान् तद्वर्मान् प्रथमं मज्जन्ते । तेन ऋषेः पूर्वदृष्टिरागामिविषयिका संपद्यते ।
अन्यत्पूर्ववत् ॥ सध्विरे-सध्व गतौ, व्यत्ययेनात्मनेपदम् । पूर्वचित्तये-चित्ती संज्ञाने, भावे क्तिन् ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

इन्द्रो दधीचो अस्थभिर्बृत्राण्यप्रतिष्कृतः । जघान नवतीर्नव ॥१३॥
इन्द्रः दधीचः अस्थभिः बृत्राणि अप्रतिऽस्कृतः जघान नवतीः नव ॥

अप्रतिष्कृतः अनाच्छादितः अनावृतः अनिरुद्धस्वप्रकाशः सन् इन्द्रः बृत्राणि आनरकाणि
मायारूपाणि असुरजातानि जघान हतवान् । कति बृत्राणि ? नव नवतीः दशोत्तराष्टशतसंख्या-
कानि । कालत्रयभेदेन दशदिग्भेदेन च गुणत्रयगुणितेन एतां संख्यां निष्पादयति सायणः ।
भनत्वेवं, मा वा । नवेति नवतिरिति वा संख्यया विपक्षितं तु ग्राह्यम् । प्रायशः पूर्णं न तु
संपूर्णमिति धोउपति नव नवतिर्नां संख्या, संपूर्णं चेत् दश वा शतं वा उच्यते । अत्र न
सर्वाणि बृत्राणि हतानि, हतशेषाणि क्वचित् निलीनानि पुनरुद्धीतसंभनानि स्थुरिति आवेदितं
अपूर्णसंख्योल्लेखनेन । केन साधनेन जघान ? दधीचः अस्थभिः दध्यङ्नामकस्य आथर्वणस्पष्टैः
अस्थिभिः इति पूर्वं व्याख्यातारः । अत्र ब्राह्मणोपाख्यानानि पुरागकथाश्चोदाहरन्ति । ईदृश
ऐतिहासिकः पक्षो नोपपद्यते मन्त्रवर्णव्याख्यानेषु । अपि च स प्रत्युक्तः शबरस्वामिभिः
'गुणवादस्तु' इति सूत्रस्य भाष्ये । रहस्यार्थपक्षे-दध्यङ् इत्यत्र दधि अञ्चति गच्छति प्राप्नो-
तीति दध्यङ् । पयसा तत्प्रकृतिभूता गावो लक्ष्यन्ते । ताश्च चिद्रश्मयः प्रज्ञानकाशाः ।
तत्परिणामेन दध्मा धारणात्मिका दध्मा शुद्धिः सङ्केतिता भवति । तयाविधं दधि अञ्चतीति

दध्यङ्, तस्य स्थिराधारभृताः मूलधातवः अस्थीनि भवन्ति । अस्य दर्धीचः प्रस्तावः पुनरापि काक्षीयते सूक्ष्मे सरहस्यं विचार्यते ॥ अस्थमिः—अस्थिशब्दस्य छन्दसि अनङादेशः ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

इच्छन्नश्वस्य यच्छिः पर्वतेष्वपश्रितम् । तद्विदच्छर्यणावति ॥१४॥

इच्छन् अश्वस्य यत् शिरः पर्वतेषु अश्रितम् तत् विदत् शर्यणावति ॥

पर्वतेषु पर्वन्तु गिरिषु, विश्वसत्ता बहुप्रसोपेतेन पर्वेन सङ्केत्यते । तद्विदेषु उपर्युपरि अन्नमयप्राणमयादिमानुसन्तु अपश्रितम् उपगत्य आश्रितं अश्वस्य सर्वमोगसम्भस्य प्राणस्य यत् शिरः यदुत्तमाङ्गं ऊर्ध्वं अनस्थितं इच्छन् अन्विच्छन्निन्द्रो वर्तते तत् तच्छिरः विदत् अवेदीत् अज्ञासीत् । कुत्र? शर्यणानति शर्यणावत् इति संज्ञके बुरक्षेत्रग्रास्ते इति सायणः । अन्यत्र शर्यणानच्छब्दप्रयोगस्थलपरीक्षणान्न सोमरसादानपानं इति ज्ञायते । तदिह रहस्यं पुरुषस्यान्तर्हृदयस्थानमेव तत् । अथवा किमपि दिव्यं सूक्ष्मं स्थानम् तदेव श्रजुत्स्युक्तं रसयुक्तं रसग्रहणयोग्यं च भवति 'आर्जीकीये शर्यणावति' इति प्रयोगात् ॥ "अयं ते शर्यणानति सुपोमायां ३ धि प्रियः । आर्जीकीये मदन्तमः ॥" (८.५३.११) "सुपोमे शर्यणानति आर्जीकीये पस्त्यावति" (८.७.२९) "मन्दस्य स्वर्णरे शर्यणानति विवस्वतः" (८.६.३९) "ये सोमास्तः परानति ये अर्धावति सुन्निरे ये ना अदः शर्यणानति" (९.६५.२९) । अथ च सर्वसंश्रयच्छेदकं अन्यत्संज्ञं नयमे मण्डले वर्तते, तत्र 'यत्र ज्योतिरजसं यसिन् लोके रूहितम्' इति विस्पष्टं नित्यरूपज्योतिः प्रस्तुतम् । अत्र 'शर्यणानति सोममिन्द्रः पितृ बृहदा' (९.१३.१) इत्येवं प्रारम्भः । कथमिदं बुरक्षेत्रं इति व्याख्या अमङ्गता न भवति? पूजनीयगृहजनभोजनपद्धतौ अपरिज्ञातः अनाहृतः स्वयमुपदिष्टः पश्चादभिज्ञातः कथं न लज्जादीर्मनस्थानौचित्यानि आदधीत? एवमेव भवति च्यारयातः बुरक्षेत्रदेशः मन्त्रवर्गेषु मध्ये पातितः ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

अत्राह गोरमन्त्रतु नाम त्वष्टुरपीचर्यम् । इत्या चन्द्रमंसो गृहे ॥१५॥

अत्र अह गोः अमन्त्रतु नाम त्वष्टुः अपीचर्यम् इत्या चन्द्रमंसः गृहे ॥

अत्र अह अस्मिन्नेव स्थाने पूर्वोक्ते "आर्जीकीये पस्त्यावति सुपोमे शर्यणानति" इति

बोध्यम् । तदेव विस्पष्टमाह प्रकृष्टान्तरेण इत्या सत्यमिदं, चन्द्रमसः आकाशस्य रसमयस्य सोमस्य गृहे स्वस्थो 'गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे' (१.२२.१४) इति वर्णने ध्रुवे स्थाने त्वष्टुः विश्व-कर्मणः आदित्यस्य ऋतुजातस्य सौरज्योतिषः गोः रश्मेः विश्वप्रकाशकस्य अर्पच्यम् अन्तर्हितं गुप्तं नाम विशिष्टलक्षणज्ञापकं नमनसाधनं च तत्त्वं अमन्यत अजानन् विपश्चित इति शेषः । जानन्तीति लङर्थे लङ् छन्दसि ॥ अर्पिच्यम्-अपिपूर्वादञ्चतेः किन्, भवे छन्दसीति यद् । चन्द्रमसः-चन्द्रं आह्लादनं मिमीते निर्मेमीत इति चन्द्रमाः ॥

इति प्रथमस्य पठे सप्तमो वर्णः

पोडशीमृचमाह—

को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीगतो भामिनो दुर्हणायून् ।

आसन्निपून् हृत्सुसो मयोभून् एषां भृत्यामृणधत्स जीवात् ॥१६॥

कः अद्य युङ्क्ते धुरि गाः ऋतस्य शिमीऽवतः भामिनः दुःऽहृणायून्
आसन्ऽहृण् हृत्सुऽअसः मयःऽभून् यः एषाम् भृत्याम् ऋणधत्
सः जीवात् ॥

अद्य इदानीं ऋतस्य सत्यस्य ज्योतिष इन्द्रात्मनानस्थितस्य, इन्द्रस्यैवात्र प्रस्तुतत्वात्, धुरि अग्रे गाः वाचः मन्त्रात्मिकाः कः युङ्क्ते संयोजयति । इतः प्रत्यक्षं भगवति इन्द्रे प्रसक्ते को वा धन्यः तस्य पुरः मन्त्राहुचारयतीत्यर्थः । अत्र 'युङ्क्ते' इति श्रवणात् 'गाः अध्वान्' इति "ऋतस्य ऐन्द्रस्य रथस्ये"ति च उपपादनार्थं व्याचक्षते व्याख्यातारः । गौरत्र न रश्मिपर्याया, चाग्निपर्यायो द्राघः 'गौरीर्मन्त्रा...सहस्रं अत्र परमे व्योमन्' इत्यादाविच । अथ गवां दग्नि-शेषाणां विशेषणानि । शिमीगतः वीर्यवत्कर्मदुक्तान् भामिनः तेजस्विनः प्रभापनास्ति इत्यर्थः दुर्हणायून् परैर्दुस्तहेन क्रोवेन युतान्, अमन्निपून् आसन् आस्ये मुखे इयः एषणानि येषां तान्, इषुर्वाणनाचकोऽपि एषणार्थदेव निपन्नः । एषणा च प्रेरणायां पर्यवस्यति, मन्त्रात्मक-चाग्निशेषाणां अग्रे दुष्टनिवृत्ति-क्षिप्रदृत्तिसाधिका एषणा वर्तते, तादृशं हि मन्त्रचाग्वीर्यम् । हन्सुऽअसः हृदयेऽदीप्यमानान्, अम गतिहीनत्वादानेषु, अथवा अस्यन्ति क्षिपन्ति प्रहरन्ति शयून् मयोभून् मयसः सुरस्य भाग्यितृन् । यः यो यजमानः एषाम् उक्तलक्षणानां दग्नि-शेषाणां भृत्याम् भरणक्रियां प्रणधत् सम्भूयति, तद्विभृती करोत इत्यर्थः सः तादृशः पुण्यपुरुषः जीवात् जीवेत्, अन्यस्तु जीवन्मृत एव ॥ शिमीवतः-शिमीति कर्मनाम । दुर्हणायुः-दग्निः

कृष्यतिकर्मा । आसन्निपून्-आस्यशब्दस्य आसन्नादेशः, इषुः-इष गतावित्यस्मादिपेः किञ्चेत्यु-
प्रत्ययः । ह्रस्वसः-तत्पुरुषे कृति बहुलमिति अलुक् । भृत्याम्-भृत् भरणे, क्यप् । ऋणधत्-
ऋधु वृद्धौ, लेटि अडागमः, च्यत्ययेन श्रम् । जीवात्-जीव प्राणधारणे, लेट्याडागमः ॥

सप्तदशीमृचमाह—

क ईपते तुज्यते को विभाय को मंसते सन्तमिन्द्रं को अन्ति ।

कस्तोकाय क इभायोत रायेऽधि ब्रवत्तन्वे । को जनाय ॥१७॥

कः ईपते तुज्यते कः विभाय कः मंसते सन्तम् इन्द्रम् कः अन्ति कः
तोकाय कः इभाय उत राये अधि ब्रवत् तन्वे कः जनाय ॥

पूर्वोक्तविधया इन्द्रे प्रसन्ने सति, कः ईपते गच्छति, सङ्कटे समुपस्थिते को भीतोऽपगच्छति ?
कः तुज्यते को वा हिंस्यते ? को विभाय को वा विभेति ? अन्ति अन्तिके समीपे सन्तम्
वर्तमानं, सर्वस्य भक्तस्य यजमानस्य सन्निहितो हि सः, तथाभूतं इन्द्रम् कः मंसते को जानाति ?
इन्द्रे सन्निहिते प्रत्यक्षे सति, कः को वा मनीषी भक्तः तोकाय पुत्रार्थं अधि ब्रवत् अधिवचनं
ब्रूयात् ? “भगवन्निन्द्र मह्यं पुत्ररक्षां देहि गजादिकं धनं देहि शरीररक्षां परिजनं वा देहि” इति
प्रार्थनां न कोऽपि भक्तः कुर्वते । तादृशं वचनं अधिकवचनं भवति । इन्द्रः स्वयं करोति कर्तव्यं, यद्युक्त-
मिष्टं वा तत्प्रापयति, यद्युक्तमनिष्टं तत्परिहरति । तस्मादधिवचनं परमार्थभक्तियुक्तो यजमानो
न ब्रूते, स भजमानो यजत एव । तदाह । कः इभाय गजाय ‘अधि ब्रवत्’ ? उत अपि च
राये धनाय, तन्वे शरीराय कः जनाय परिजनाय ‘अधिब्रवत्’ । एकः ‘कः’ पूरकः ॥ ईपते-
ईष गतिर्हिंसादर्शनेषु । तुज्यते-तुज हिंसायाम् । मंसते-लेट्याडागमः, सिप् बहुलं लेटीति सिप् ।
ब्रवत्-ब्रवीतेर्लेट् । तन्वे-तनुशब्दाच्चतुर्थ्येकवचनं, वेडिंतीति छन्दसि शुणाभावे यणादेशः ॥

अष्टादशीमृचमाह—

को अग्निमीदृष्टे हविषा धृतेन सुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवोभिः ।

कस्मै देवा आ वहानाशु होम को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः ॥१८॥

कः अग्निम् ईदृष्टे हविषा धृतेन सुचा यजातौ ऋतुऽभिः ध्रुवोभिः कस्मै

देवाः आ वहान् आशु होमं कः मंसते वीतिऽहोत्रः सुऽदेवः ॥

अस्यामृचि हविर्घृतसुचः कर्मानुष्ठानसामग्रयः रहस्यपक्षे सङ्केताः बोध्याः । हविरर्पणद्रव्यं, यद्यत् कर्म क्रियमाणं देवार्थमर्प्यते, तत्सर्वम् । घृतम् दीप्तिः, प्रसन्नता । सुक् यजनपात्रविशेषो दर्विः, तीरेच्छा मुहुर्मुहुरुद्रता उज्ज्वलामीप्सा सर्वार्पणरूपे सूक्ष्मकर्मणि वैदिके योगे मुख्योपकरणं भवति । कः को यजमानः अग्निम् ईद्वे सर्वदेवहोतारं प्रमुखं देवानां इन्द्रादीनां, स्तौति? इन्द्रस्य आगमनाय तदाराधनाय तत्प्रसादप्राप्तये च अग्निरेव प्रथमं पूजयितव्यः । तदाह, हविषा हविर्निरूपणेन घृतेन ज्वलनसाधनेन दीपनेन सुचा उद्दीपनसाधनेन जुह्वाख्येन, ध्रुवेभिः स्थिरैः नित्यैरप्रमत्तैः ऋतुभिः नियतदैव्यविधिक्रमानुसारिभिः कालविशेषैः, दैव्येषु नियतकालेष्वित्यर्थः यजातै यजेत् । कस्मै यजमानाय देवाः इन्द्रादयः होम आह्वातव्यं प्रशंस्यं बलं सामर्थ्यमिति यावत् आशु शीघ्रं आ वहान् आवहन्ति प्रापयन्ति? वीतिहोत्रः वीतये आगतये देवानामाविष्कृतये होत्रं होतृकर्म आह्वानं यस्य सः सुदेवः शोभनदेवताकः कः को यजमानः मंसते जानातीन्द्रम्? बहुविधेनोपासनेन देवतासामिष्यं लभ्यते, इन्द्रः प्रत्यक्षो भवति, नान्यथेति तात्पर्यम् ॥ ईद्वे-ईड स्तुतौ । यजातै-यजतेः लेटि आडागमः, वीतोऽन्यत्रेति ऐकारः । वहान्-वहतेलेटि आडागमः । होम-ह्यतेः, नामन्सीमन् इत्यादौ होमन्शब्दो मनिन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । मंसते-मन ज्ञाने, लेट्यडागमः, सिप् छन्दसि बहुलम् । अन्यत् गतम् ॥ एकोनविंशीमृचमाह—

त्वमङ्ग प्र शंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् ।

न त्वदन्यो मधवन्नस्ति मर्दितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥१९॥

त्वम् अङ्ग प्र शंसिषः देवः शविष्ठ मर्त्यम् न त्वत् अन्यः मघऽवन् अस्ति मर्दिता इन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥

अङ्ग अभिमुखीकरणे अङ्गेतिवचनं शविष्ठ भो बलवत्तम, देवः द्योतमानः त्वं मर्त्यम् भरणधर्माणं पुरुषं त्वां स्तुतवन्तं मादृशं प्रशंसिषः प्रशंस, साधु साधु त्वद्वचनमिति प्रशंस । हे मघवन् इन्द्र धनवन्निन्द्र, त्वदन्यः त्वतोऽन्यः मर्दिता मुखयिता न अस्ति न वर्तते । तस्मात् इदम् स्तोत्रलक्षणं वचः वचनं ते तुभ्यं ब्रवीमि उच्चारयामि ॥ प्रशंसिषः-शंसु स्तुतौ, लेटि सिप्पडागमः । मर्दिता-भृड मुखने, वृच इडागमः ॥

विंशीमृचमाह—

मा ते राधांसि मा तं ऊतयो वसोऽस्मान्कदा चना दभन् ।

विश्वा च न उपमिमीहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्य आ ॥२०॥

मा ते राधांसि मा ते ऊतयः वसो इति अस्मान् कदा चन दभन्
विश्वा च नः उपमिमीहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्यः आ ॥

हे वसो निवासहेतुभूत, सर्वत्र सत्त्वे वसतीति वसुः, तथा चर्तमानेन्द्र, ते तव राधांसि
धनानि अस्मान् आराधकान् त्वदीयान् कदाचन कदाचिदपि मा दमन् मा कार्षुर्दग्धान् मा
विनाशयन्तु, अस्माकं धनदयात् कापथग्रष्टिसंभवात् विनाशहेतुभूतानि मा भूवन् 'ते राधांसि'
इत्यर्थः । तथा ते ऊतयः त्वदीयान्यस्मदभिवर्धनानि 'मा दभन्' । हे मानुष, मनुष्यहितेन्द्र,
चर्षणिभ्यः मन्त्रद्रष्टृभ्यः नः अस्मभ्यं विश्वा सर्वाणि वयनि सारभूतानि सत्त्वानि, (सत्त्वं
सत्त्वं) अत एव धनपर्यायो वसु । आ उप मिमीहि च आहृत्य, सर्वतः समाहृत्य अस्मत्समीपे कुरु ॥
दमन्-दभु दम्मे, लोड्ये छान्दसे लडि विकरणस्य लुक्, अडभावः छन्दसि, 'न मादयोगे'
इति वा । मिमीहि-माहू माने शब्दे च, व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

इति प्रथमस्य दण्डेऽष्टमो वर्गः

प्रथमे मण्डले प्रयोदशोऽनुवाकः समाप्तः

चतुर्दशानुवाके नव सूक्तानि, तत्र "प्रय" इति द्वादशचं प्रथमं सूक्तं गीतमस्मारम् ।
पञ्चमीद्वादश्यां त्रिण्डुमौ, शिष्टा जगत्याः मरुतो देवताः ॥

तत्र-प्रथमामृचमाह—

प्र ये शुम्भन्ते जनयो न सतयो यामनुद्रस्य सूनवः सुदंससः ।

रोदसी हि मरुतश्चक्रिरे वृधे मदन्ति वीरा विदथेपु घृण्वयः ॥१॥

प्र ये शुम्भन्ते जनयः न सतयः यामन् रुद्रस्य सूनवः सुदंससः
रोदसी इति हि मरुतः चक्रिरे वृधे मदन्ति वीराः विदथेपु घृण्वयः ॥

मरुतां स्वरूपं, प्रचण्डवेगानां तेषां कर्माणि, शुक्तिमातृत्वं, इन्द्रभ्रातृत्वं इत्येतानि सर्वाणि
सरहस्यं प्राग्विवृतानि कण्वसूक्तेषु (१.३७, ३८, ३९), ततः प्राक् च शुनःशेषसूक्ते कचिद्

(१.२३.१०) । तदत्र मारुतेषु सूक्तेषु सङ्केतार्थविवरणं न पुनर्दीयते । ये ये मरुतः यामन् यामनि गमने प्रत्यासन्ने प्र शुम्भन्ते दीप्यन्ते, उज्ज्वला भवन्ति । तत्र दृष्टान्तः जनयो न जाया इव, यथा जायाः भर्तृन् वशयित्वा स्वयं तद्वशं यान्ति, तथा प्राणभूसमुत्पन्नाः ऐन्द्रज्योतिर्वल-ज्वलिताः धीवृत्तयः यजमानानृषीन् वशयित्वा स्वयं तद्वशं गच्छन्ति, कीदृशाः मरुतः सप्तयः सर्पणशीलाः गमनस्वभावाः रुद्रस्य स्रनवः रुद्रपुत्राः मध्यमस्थानाः, अत एव चण्डवलाः सुदंससः शोभनकर्माणः । चण्डवेगा अपि ते साधु कृत्यं देवप्रीतिकरं कर्म निर्वहन्ति, तदेवोपपादयति । हि यस्मात् मरुतः उक्तलक्षणाः रोदसी द्यावापृथिव्यौ चक्रिरे कृतवन्तः । द्विविधां ऊर्ध्वं तृतीयस्थानां अधरां पृथिवीस्थानां च चिति इति संकेतरहस्यम् । नेमे मरुतः रूपला वायवः, रोदस्योः कर्तारो भवन्ति । उज्ज्वलानां धीवृत्तीनां प्रभावादेव दिवि ऊर्ध्वमधः पृथिव्यां च चिद्विकासो द्विधा सम्पद्यते । किमर्थं रोदसी चक्रिरे? वृधे वर्धनाय, यजमाने उक्तलक्षणयोः रोदस्योरिति घोष्यम् । पुनः कीदृशाः वीराः विशेषेण शत्रुक्षेपणशीलाः घृण्वयः घर्षणशीलाः बलाढ्यत्वात्, ईदृशाः मरुतः विदधेपु ज्ञानप्राप्तिस्थानेषु यज्ञेषु मदन्ति हृष्यन्ति सोमरस-स्वीकारेण ॥

शुम्भन्ते—शुभ शुम्भ दीप्तौ । जनयः—जनी प्रादुर्भावे, जायन्ते आसु । यामन्—या प्रापणे, भावे आतो मनिन्, सप्तम्या लुक् । सुदंससः—शोभनं दंसः कर्म येषां ते । वृधे—वृधू वृद्धौ, संपदादिलक्षणो भावे क्रिप् । विदधेपु—विदन्त्येषु देवान्, रुदिविदिभ्यां किदिति अद्यप्रत्ययः । घृण्वयः—घृषु संघर्षे, विनृप्रत्ययान्तो निपातितः ॥

द्वितीयामृचमाह—

त उक्षितासौ महिमानमाशत दिवि रुद्रासौ अधि चक्रिरे सदः ।

अर्चन्तो अर्कं जनयन्त इन्द्रियमधि श्रियो दधिरे पृश्निमातरः ॥२॥

ते उक्षितासः महिमानम् आशत दिवि रुद्रासः अधि चक्रिरे सदः

अर्चन्तः अर्कम् जनयन्तः इन्द्रियम् अधि श्रियः दधिरे पृश्निमातरः ॥

ते पृश्नोक्ता मरुतः उक्षितासः सिक्ताः, यजने सुतेन सोमरसेन वृताः सरसा आर्द्रचिता इति रहस्यम् । तथाभूताः सन्तः महिमानम् महत्त्वं आशत आप्नुयन् । रुद्रासः रुद्रपुत्राः अन्ये जनकांश्चर्वतान्, ते मरुतः दिवि द्योतमाने तृतीये इन्द्रस्थाने सदः सदनं शुद्धमनश्चैतन्य-

स्थानं ऐन्द्रं धाम अधि चक्रिरे अधिकं उत्कृष्टं चक्रुः, मध्यमस्थानोद्भवा मरुतः ऊर्ध्वभुवमारुह्य
ऐन्द्रं ज्योतिर्मजन्ते, तद्वत् स्पष्टयति । अर्कम् दीप्तमर्चनीयं इन्द्रं अर्चन्तः पूजयन्तः इन्द्रियम्
इन्द्रलिङ्गं इन्द्रसंवाच्यं सर्वं वैभवं जनयन्तः आविष्टुर्वन्तः पृथिमातरः पृथिः चित्रवर्णा गौः
माता येषां ते, गौरादितिः तत्पद्यतयः, अन्तरिक्षात्मिका अदितिः, प्राग्विवृतम् । श्रियः ऐश्वर्याणि
अधि अधिकं दधिरे आधारयन् ॥ उक्षितार इत्यादयः गताः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

गोमातरो यच्छुभयन्ते अज्जिभिस्तनूपु शुभ्रा दधिरे विरुक्मतः ।

बाधन्ते विश्वमभिमातिनमप वत्मान्येपामनु रीयते धृतम् ॥३॥

गोऽमातरः यत् शुभयन्ते अज्जिभिः तनूपु शुभ्राः दधिरे विरुक्मतः

बाधन्ते विश्वम् अभिमातिनम् अप वत्मानि एपाम् अनु रीयते धृतम् ॥

गोमातरः गौः चित्रवर्णाः पृथिः माता येषां ते मरुतः, अत्र गौः पृथिरित्युपपद्यते, गोरूपा
भूमिरिति सायणः । अज्जिभिः अमिव्यञ्जकैर्विभवैः, आभरणैरिति स्थूलोऽर्थः । यत् यदा
शुभयन्ते स्वीयं दिव्यं रूपं दीप्तं कुर्वन्ति तदानीं ते मरुतः शुभ्राः स्वच्छाः ज्वलिताः सन्तः
तनूपु शरीरेषु स्वीयेषु विरुक्मतः विशेषेण रोचमानान् प्रभावान् दधिरे धारयन्ति । अपि च
विश्वम् सर्वं अभिमातिनम् शत्रुं अप बाधन्ते हिंसन्ति । एपाम् मरुतां वत्मानि मार्गान् अनु
अनुसृत्य धृतम् दीप्तिः, धीप्रकाश इति बोध्यम्, रीयते स्रवति । ऐन्द्रतेजोयलदीपिता धीवृत्तयो
हि मरुतः ॥ शुभयन्ते-संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाल्लघूपधगुणाभावः । अज्जिभिः-अञ्ज व्यक्ति-
ब्रह्मणादिषु । विरुक्मतः-विशिष्टा रक् विरुक्, तद्वन्तः । रीयते-रीड् स्रवणे दैवादिकः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

वि ये भ्राजन्ते सुमंखास ऋष्टिभिः प्रच्यवयन्तो अच्युता चिदोर्जसा ।

मनोजुवो यन्मरुतो रथेष्व्वा वृषवातासः पृषतीरयुग्ध्वम् ॥४॥

वि ये भ्राजन्ते सुऽमंखासः ऋष्टिभिः प्रऽच्यवयन्तः अच्युता चित्

ओर्जसा मनऽजुवः यत् मरुतः रथेषु आ वृषवातासः पृषतीः

अयुग्ध्वम् ॥

सुमखासः शोभनयज्ञाः ये मरुतः ऋष्टिभिः आयुधैः, मरुतां दृष्ट्य एव ऋष्टय इति प्रागुप-
पादितम् । विभ्राजन्ते विशेषेण दीप्यन्ते, ते मरुतः अच्युता चित् च्यावयितुमशक्यानि
पर्वतादीनीति स्थूलदृष्ट्या अचिच्छिन्नानानि जडधनानि अपि ओजसा स्वीयबलेन प्रच्यावयन्तः
प्रकर्षेण च्यावयितारो भवन्ति । अथ प्रत्यक्षकृतो मन्त्रवर्णः । हे मरुतः, मनोजुवः मनोगतयः,
मनोवद्वेगगमनाः वृषत्रातासः वृष्णां बलवेगवर्षकाणां त्राताः संघभूताः यूयं रथेषु आत्मीयेषु
पृपतीः वाहनभूताः श्वेतविन्दुमृगीः, गतिवेगलक्षकः सङ्केतोऽयं प्राग्विद्वत्, यत् यदा आ
अयुग्ध्वम् नियुक्ता अकुद्वं तदा अच्युतान्यपि च्युतानि भवन्तीति भावः ॥ मनोजुवः—जु इति
सौत्रो धातुः गत्यर्थकः । अयुग्ध्वम्—युजिर् योगे ॥

पथमीमृचमाह—

प्र यद्रथेषु पृपतीर्युग्ध्वं वाजे अद्रिं मरुतो रंहयन्तः ।

उतारुपस्य वि स्यन्ति धाराश्चर्मैर्वोदभिर्व्युन्दन्ति भूमं ॥५॥

प्र यत् रथेषु पृपतीः अयुग्ध्वम् वाजे अद्रिम् मरुतः रंहयन्तः उत
अरुपस्य वि स्यन्ति धाराः चर्मैऽइव उदऽभिः वि उन्दन्ति भूमं ॥

हे मरुतः, पृपतीः यत् यदा रथेषु प्र अयुग्ध्वम् भवन्तः प्रायुजन्, किं कुर्वन्तः? वाजे
निमित्तभूते सति, समृद्धिप्रतिपादको वाजशब्दः । अद्रिम् मेघं अन्तर्निहिततेजोबलादिकं
तमोघनं रंहयन्तः वर्षणार्थं प्रेरयन्तः । उत तदानीं अरुपस्य आरोचमानस्य इन्द्रात्मनः सौर-
ज्योतिषः सकाशात् धाराः ज्योतिर्वलादिधाराः विष्यन्ति विमुञ्चन्ति भवन्तः । ताश्च धाराः
विमुक्ताः सत्यः, उदभिः उदकैः चर्मैव यथा चर्म निष्प्रतिरोधं क्लेशते तथा भूमिं सर्वां भूमिं
व्युन्दन्ति विशेषतः क्लेशयन्ति । भूमिः स्थूलशरीरं स्थूलप्रज्ञाभूमिश्चेत्यवधेयम् ॥ रंहयन्तः—रहि
गतौ । विष्यन्ति—यो अन्तर्कर्मणि दैवादिकः । व्युन्दन्ति—उन्दी क्लेशने ॥

पथीमृचमाह—

आ वो वहन्तु ससंयो रघुप्यदो रघुपत्वांनः प्र जिगात वाहुभिः ।

सीदता घर्हिरु वः सदस्कृतं मादयध्वं मरुतो मध्वो अन्धसः ॥६॥

आ वः वहन्तु ससंयः रघुऽस्यदः रघुऽपत्वांनः प्र जिगात वाहुऽभिः

सीदत आ वहिः उरु वः सदः कृतम् मादयध्वम् मरुतः मध्वः अन्धसः ॥

हे मरुतः, वः युष्मान् सप्तयः सर्पणशीलाः अश्वस्थानीयाः पृथग्यः आ वहन्तु अस्मद्यजनं प्रापयन्तु । कीदृशाः सप्तयः ? रघुप्यदः लघु शीघ्रं स्पन्दमानाः गच्छन्त इत्यर्थः । रघुपत्नानः लघु पतन्तो गच्छन्तो घृणं वाहुभिः वीरकर्मलक्षकवलद्योतनाय वाहुभिः सहेत्युक्तम् । प्र जिगात प्रकर्षेण गच्छत । हे मरुतः, वः युष्माकं सदः सदनं उरु विस्तीर्णं कृतम् । यजमानस्यान्तर्वेदिः सिद्धा । तत्र वहिः आस्तीर्णं आसनं आ सीदत तत्रोपविशत । उपविश्य च मध्वः मधुरस्य अन्धसः अन्नभूतस्य सोमस्य पानेन मादयध्वम् तस्मा भवत ॥ रघुप्यदः—रघु स्पन्दन्ते, स्पन्द प्रस्रवणे । रघुपत्नानः—पत्न गतौ । जिगात—जिगातीति गतिकर्मसु पठितम् ॥

इति प्रथमस्य पद्ये नवमो वर्णः

सप्तमीमृचमाह—

तैऽवर्धन्त स्वतवसो महित्वना नाकं तस्थुरु चक्रिरे सदः ।

विष्णुर्यद्वावृषणं मदच्युतं वयो न सीदन्नधि वहिषि प्रिये ॥७॥

ते अवर्धन्त स्वतवसः महित्वना आ नाकम् तस्थुः उरु चक्रिरे सदः विष्णुः यत् ह आवत् वृषणम् मदच्युतम् वयः न सीदन् अधि वहिषि प्रिये ॥

ते मरुतः अवर्धन्त वृद्धिं प्राप्ताः । कीदृशाः ? स्वतवसः स्वाधीनबलाः, अन्यप्रलनिरपेक्षं प्रवर्तन्ते । अत एव वृद्धिं प्राप्य महित्वना महत्त्वेन नाकम् द्युलोकं आ तस्थुः आस्थितयन्तः सदः सदनं यजमानकृते खनिवासस्थानं उरु विस्तीर्णं चक्रिरे चक्रुः । यत् यदर्थं, मरुतां कृते वृषणम् वर्षकं दिव्यसम्पदां मदच्युतम् हर्षस्य आसेक्तारं सोमं विष्णुर्ह विष्णुरेव आवत् रक्षति, ते मरुतः वयो न पक्षिण इव शीघ्रपतनाः आगत्य प्रिये प्रीतिकरे अस्मदीये आस्तीर्णे वहिषि अधि अन्तर्व्यजनवेदिस्थाने सीदन् सीदन्तु ॥ अत्र मन्ते विष्णुर्मरुतां रक्षक इत्युक्तम् । यद्यपि घोरकर्मणां मरुतां पिता प्रचण्डो रुद्रः सर्वत्र प्रसिद्धः, तथापि विष्णुरेतान् रक्षतीति कथने वेदरहस्यमिदमवधेयम् । यथा रुद्रस्य मरुतां पितृघोरान्यापास्त्वेऽपि शिवद्वारतं सौम्यांशद्योतक-लक्षणानि च घोषयन्ति मन्त्रवर्णाः, यथा च मरुतां प्रचण्डत्वेऽपि 'शुभयन्ते अजिमितनृषु शुभ्राः दधिरे विरुक्मतः' इत्यादि सौम्यत्वं च वर्णयन्ति मन्त्राः, तथा विष्णोः सर्वथा सौम्यस्यापि

रुद्रकर्मत्वं कीर्त्यते, मरुतां स परम आधार इति च । “मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः”
इति दीर्घतमाः (१.१५४.२) । आत्रेयमण्डलेऽन्तिमसूक्ते विष्णुः ‘एवयामरुत्’ इति वर्णितः ।
रुद्र इव मरुत इव विष्णुरतिशीघ्रचण्डगतिकः इति विवक्षा व्यञ्जिता ‘एवया’ शब्दप्रयोगेण ॥
यत्-चतुर्थ्या लुक् । आवत्-छान्दसो वर्तमाने लङ् । मदच्युतम्-मदं च्योतति इति मदच्युत् ।
सीदन्-लिङ्घ्ये लेख्यडागमः ॥

अष्टमीमृचमाह—

शूरा इवेद्युधयो न जग्मयः श्रवस्यवो न पृतनासु येतिरे ।
भयन्ते विश्वा भुवना मरुद्भ्यो राजान इव त्वेषसन्दृशो नरः ॥८॥
शूराःऽइव इत् युधयः न जग्मयः श्रवस्यवः न पृतनासु येतिरे
भयन्ते विश्वा भुवना मरुत्ऽभ्यः राजानःऽइव त्वेषऽसन्दृशः नरः ॥

शूरा इव इत् शौर्ययुक्ताः पुरुषा इवैव युधयो न युष्यमाना इव च जग्मयः सत्वरं गच्छन्तः
मरुतः श्रवस्यवो न श्रवः दिव्यमान्तरं च आत्मन इच्छन्तः पुरुषा इव पृतनासु सङ्ग्रामेषु येतिरे
प्रयतन्ते । देवविरोधिभिर्वृत्रादिभिर्बुद्धेर्बुध्याप्रियन्ते यजमानस्योपकाराय । तथाविधेभ्यः मरुद्भ्यः
विश्वा सर्वाणि भुवना भूतजातानि भयन्ते विभ्यति । नरः नेतारः बलिनस्ते मरुतः राजानः इव
राजमानाः नृपतय इव त्वेषसन्दृशः उज्ज्वलसंदर्शनाः अत एव सर्वे यज्ञयात्राविधातृकाः विभ्यति ।
मरुतो न केवलं चण्डकर्माणः क्रियादक्षाः, अपि तु ‘त्वेषसन्दृश’श्च ज्ञानशक्तिप्रकाशकाधेति
बोद्धव्यम् ॥ युधयः-युध संप्रहारे, छन्दसि किन्प्रत्ययः । जग्मयः-पूर्वज् किन्प्रत्ययः ।
भयन्ते-जिमी भवे, बहुलं छन्दसीति श्रपः श्लोभानः । त्वेषसन्दृशः-त्वेष दीप्तौ, पचाद्यच्,
दृशिर् प्रेक्षणे, संपूर्वादस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् ॥

नवमीमृचमाह—

त्वष्टा यद्वज्रं सुकृतं हिरण्ययं सहस्रं भृष्टिं स्वपा अवर्तयत् ।
धत्त इन्द्रो नर्यपांसि कर्तवेऽहन्वृत्रं निरपामौब्जदर्णवम् ॥९॥
त्वष्टा यत् वज्रम् सुऽकृतम् हिरण्ययम् सहस्रं भृष्टिम् सुऽअपाः अवर्तयत्
धत्ते इन्द्रः नरि अपांसि कर्तवे अहन् वृत्रम् निः अपाम् औब्जत् अर्णवम् ॥

स्वपाः शोभनकर्मां त्वष्टां विश्वकर्मां यद्वज्रम् अवर्तयत् अगमयत् इन्द्रं प्रति, तस्मै दत्तवानित्यर्थः । कीदृशम्? सुकृतम् सुष्ठु निष्पादितं हिरण्यम् हिरण्यविकारं सहस्रभृष्टम् सहस्रभाराभिर्युक्तं, अनेकार्थकः सहस्रशब्दः । तद्वज्रं इन्द्रो धत्ते धारयति । कस्मिन्? नरि नेतरि, बलिनि पुरुषे, बलाढ्ये यजमाने, 'नृसंबन्धात् नृशब्देन संग्रामोऽभिधीयते' इति सायणीयम् । स्थूलपक्षेऽपि नेदमावश्यकम् । मरुतां प्रकृतरात् नरि बलिनि मरुद्गणे इति विवरणं घरम् । न चेत् सूक्तमध्ये श्रुतिं पूर्वोत्तरसंबन्धरहिता मरुत्संबन्धशून्या च भवति । किमर्थम्? अपांसि कर्तव्ये कर्माणि कर्तुम् । इन्द्रार्थं मारुतं प्रबलं कर्म बहुधा कीर्त्यते वेदे । इन्द्र एवं तेन वज्रेण वृत्रम् अहन् वृत्रवधं कृतवान् । अपाम् अर्णवम् अपां राशिं निरौच्छत् निर्गमय्य अधोमुखमपातयत् । यथा क्षीराब्धिरित्यादौ अन्धिपदामिधेयसमुद्रमात्रस्य विवक्षा, तथेह अर्णवशब्देन अपरिमितराशित्वं ग्राह्यम् । इमाश्च दिव्या आपः तेजोबलादिलक्षणाः रहस्यार्थे बोध्याः ॥ हिरण्यम्-हिरण्यशब्दान्मपटो मकारस्य लोपः । कर्तव्ये-तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः । अर्णवम्-मत्वर्यीयो वः सलोपश्च ॥

दशमीमृचमाह—

ऊर्ध्वं नुनुद्रेऽवतं त ओजसा दादृहाणं चिद्विभिदुर्वि पर्वतम् ।

धर्मन्तो वाणं मरुतः सुदानवो मदे सोमस्य रण्यानि चक्रिरे ॥१०॥

ऊर्ध्वम् नुनुद्रे अवतम् ते ओजसा ददृहाणम् चित् विभिदुः वि पर्वतम्

धर्मन्तः वाणम् मरुतः सुदानवः मदे सोमस्य रण्यानि चक्रिरे ॥

इयमुत्तरा च काञ्चनाख्यायिकामाधारीकृत्य व्याख्याते सायणीये । मरुतः दूरस्थं कृप-
सुत्ताय वृषितस्य क्रपेर्गोतमस्यान्तिकं प्रापय्य तमासिच्य तर्पयामासुरिति सा कथा । वेदार्थ-
रहस्यजिज्ञासनां तथा नास्ति प्रयोजनम् । तत्त्वग्रहणे सा अमहेतुरेव भवति ॥ ते मरुतः अचतम्
कृपं, कृपनाम, अधस्ताद्भवति । ऊर्ध्वम् उपरि ओजसा स्वीयबलेन नुनुद्रे प्रेरितवन्तः । मरुतां
कर्मणामिदमेकम्, यत् अधस्तात् जडे अचमये शरीरे (लोके च) नीलीय वर्तमानानां अपां
ज्योतिश्शक्तिविशेषाणां ऊर्ध्वं प्राणमनोमयेषु म्यानेषु प्रापणं भवति । तथा उपरि प्रापणे
जाड्यादिघनप्रतिबन्धकं च भङ्गयन्तीत्याह । ददृहाणम् प्रवृद्धं ददं पर्वतम् चित् बहुपर्वयुक्तं
शिलामयं जडघनमपि वि विभिदुः बभञ्जुः । सुदानवः शोभनदानाः ते मरुतः वाणम् वीणा-

विशेषमित्येके, वाद्यविशेषं धमन्तः वादयन्तः (स्वनिर्वर्तितकर्मजन्योह्लासघोतकमिदम्) सोमस्य मदे सोमपानेन हर्षे सति रण्यानि रमणीयानि विविधानि रतियोग्यानि यजमानायपथे चक्रिरे कुर्वन्ति, लब्धे लिट् ॥ नुनुद्रे-णुद प्रेरणे, लिटि इरयो रे इति रे आदेशः ॥ ददद्वाणम्-दह दहि वृद्धौ, लिटि कानच् । चाणम्-अण रण वण शब्दार्थाः । रण्यानि-रणतेर्भावे छन्दसि यत् ॥

एकादशीमृचमाह—

जिह्वां नुनुद्रेऽवृतं तया दिशासिञ्चन्नुत्सं गोतमाय तृष्णजे ।
आ गच्छन्तीमवसा चित्रभानवः कामं विप्रस्य तर्पयन्त धामभिः ॥११॥
जिह्वाम् नुनुद्रे अवृतम् तया दिशा असिञ्चन् उत्सम् गोतमाय तृष्णजे
आ गच्छन्ति ईम् अवसा चित्रभानवः कामम् विप्रस्य तर्पयन्त
धामभिः ॥

मरुतः अवृतम् उद्धृतं उत्कलक्षणं कूपं तया दिशा यत्र अवस्थित ऋषिरुर्ध्वगतिकः तत्र जिह्वाम् नुनुद्रे गर्कं प्रेरितवन्तः, ऊर्ध्वप्रेरणे न केवलमृजुधारया किं तु नानाभागसंस्पर्शो यथा स्यात् तया तिरश्चीनगत्या प्रेरयामासुः । एवं सर्वाङ्गसेचनं सिध्यति । एवं तृष्णजे वृषिताय गोतमाय ऋषये उत्सम् जलप्रवाहं असिञ्चन् अवानयन् । अथ ईम् एनं यजमानमृषिं चित्रभानवः विचित्रदीप्तयः मरुतः अवसा ईदृशेन रक्षणेन सह आगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । विप्रस्य विपश्चित ऋषेः कामम् अपेक्षितं धामभिः धारकैः अब्रूयस्तेजोभिः तर्पयन्त अतर्पयन् ॥ तृष्णजे-तृष्णा जाता यस्य सः, तस्मै, दद्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलमिति ह्रस्वत्वम् । धामभिः-दधाते ॥

द्वादशीमृचमाह—

या वः शर्म शशमानाय सन्ति त्रिधातूनि दाशुपे यच्छताधि ।
अस्मभ्यं तानि मरुतो वि यन्त रयिं नो धत्त वृषणः सुवीरम् ॥१२॥
या वः शर्म शशमानाय सन्ति त्रिधातूनि दाशुपे यच्छत अधि अस्मभ्यम्
तानि मरुतः वि यन्त रयिम् नः धत्त वृषणः सुवीरम् ॥

इ मरुतः, वः शुष्माकं संबन्धीनि या यानि त्रिधातूनि त्रिषु पृथिव्यादिसानेषु (पिण्डाण्डे

ब्रह्माण्डे च) धारितानि अवस्थितानीत्यर्थः शुभं शर्माणि शरणानि, शान्तिसुखानि च शशमानाय
स्तुतिभिः भजमानाय दातुं सन्ति यानि च दाशुपे दत्तवते यजमानाय अघि यच्छत अधिकं
प्रयच्छ्य तानि सर्वाणि अस्मभ्यम् वि यन्त विशेषेण प्रयच्छत । हे वृषणः, वर्षितारः अमीष्टानां,
नः अस्मभ्यं सुवीरम् शोभनवीर्योपेतं रयिम् धनं वच दत्त ॥ शशमानाय-शश प्लुतगतौ, ताच्छ्री-
लिकधानश्च । यन्त-यमेलौटि बहुलं छन्दसीति शपो लुक् ॥

इति प्रथमतः पठे दशमो वानं

अथ 'मरुतो यस्ये'ति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं चतुर्दशोऽनुवाके । गोतमस्यार्पं गायत्रं
मरुदेयताकम् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमहसः । स सुगोपातमो जनः ॥१॥
मरुतः यस्य हि क्षये पाथ दिवः विऽमहसः सः सुऽगोपातमः जनः ॥

हे विमहसः विशिष्टतेजसः, मरुतः, दिवः धुलोऽहोदेत्य यूयं यस्य हि यस्य खलु यजमानस्य
क्षये यजनगृहे शरीरे पाथ सोमं अभिपुतं पिबय सः जनः स जातो यजमानः सुगोपातमः
शोभनैः चिद्रश्मिपालकैर्देवैरत्यन्तं युक्तो भवति ॥ विमहसः-विशिष्टं महो वेपां ते । सुगो-
पातमः-शोभनो गोपाः रश्मिरक्षको यस्य सः, अतिशयेन सुगोपाः ॥

द्वितीयामृचमाह—

यज्ञैर्वा यज्ञवाहसो विप्रस्य वा मतीनाम् । मरुतः शृणुता हवम् ॥२॥
यज्ञैः वा यज्ञवाहसः विप्रस्य वा मतीनाम् मरुतः शृणुत हवम् ॥

हे यज्ञवाहसः यज्ञस्य योदारो मरुतः, यज्ञैर्वा यजमानस्य यजनैश्च सोमस्यैश्च, वा सपुत्रये,
मतीनां वा स्तुतीनां च संचन्विनः विप्रस्य विपश्चितः हवम् आह्वानं शृणुत आरुर्णयत ॥
सोमामिपयैः साधनैः स्तुतिमिथ साधनैः विपश्चित ऋषेराह्वानं शृणुतेति याचः ॥

तृतीयामृचमाह—

उत वा यस्य वाजिनोऽनु विप्रमर्तक्षत । स गन्ता गोर्मति व्रजे ॥३॥
उत वा यस्य वाजिनः अनु विप्रम् अर्तक्षत सः गन्ता गोऽर्मति व्रजे ॥

विशेषमित्येके, चाद्यविशेषं धमन्तः चादयन्तः (स्वनिर्वर्तितकर्मजन्योद्भासघोतकमिदम्) सोमस्य मदे सोमपानेन ह्येषं सति रण्यानि रमणीयानि विविधानि रतियोग्यानि यजमानायर्पये चकिरे कुर्वन्ति, लढ्ये लिट् ॥ नुनुद्रे-शुद प्रेरणे, लिटि इरयो रे इति रे आदेशः ॥ ददहाणम्-दह दहि वृद्धौ, लिटि कानच् । वाणम्-अण रण वण शब्दार्थाः । रण्यानि-रणतेर्भावे छन्दसि यत् ॥

एकादशीमृचमाह—

जिह्मं नुनुद्रेऽवृतं तया दिशासिञ्चन्नुत्सं गोतमाय तृष्णजे ।
आ गच्छन्तीमवसा चित्रभानवः कामं विप्रस्य तर्पयन्त धामभिः ॥११॥
जिह्वाम् नुनुद्रे अवृतम् तया दिशा असिञ्चन् उत्सम् गोतमाय तृष्णजे
आ गच्छन्ति ईम् अवसा चित्रभानवः कामम् विप्रस्य तर्पयन्त
धामभिः ॥

मरुतः अवृतम् उद्धृतं उत्कलक्षणं कूपं तया दिशा यत्र अवस्थित ऋषिरुर्ध्वगतिकः तत्र जिह्वाम् नुनुद्रे चक्रं प्रेरितवन्तः, ऊर्ध्वप्रेरणे न केवलमनुधारया किं तु नानाभागसंस्पर्शो यथा स्यात् तथा तिरश्चीनगत्या प्रेरयामासुः । एवं सर्वाङ्गसेचनं सिध्यति । एवं तृष्णजे वृषिताय गोतमाय ऋपये उत्सम् जलप्रवाहं असिञ्चन् अवानयन् । अथ ईम् एनं यजमानमृषिं चित्रभानवः विचित्रदीप्तयः मरुतः अवसा ईदृशेन रक्षणेन सह आगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । विप्रस्य विप्रश्चित ऋपेः कामम् अपेक्षितं धामभिः भारकैः अब्रूयैस्तेजोभिः तर्पयन्त अतर्पयन् ॥ तृष्णजे-तृष्णा जाता यस्य सः, तस्मै, दद्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलमिति हस्तत्वम् । धामभिः-दधाते ॥

द्वादशीमृचमाह—

या वः शर्म शशमानाय सन्ति त्रिधातूनि दाशुपे यच्छताधि ।
अस्मभ्यं तानि मरुतो वि यन्त रयिं नो धत्त वृषणः सुवीरम् ॥१२॥
या वः शर्म शशमानाय सन्ति त्रिधातूनि दाशुपे यच्छत अधि अस्मभ्यम्
तानि मरुतः वि यन्त रयिम् नः धत्त वृषणः सुऽवीरम् ॥

हे मरुतः, वः युष्माकं संबन्धीनि या यानि त्रिधातूनि त्रिषु पृथिव्यादिसानेषु (पिण्डाण्डे

ब्रह्माण्डे च) धारितानि अवस्थितानीत्यर्थः शर्म शर्माणि शरणानि, शान्तिसुखानि वा शशमानाय
स्तुतिभिः भजमानाय दातुं सन्ति यानि च दाशुपे दत्तवते यजमानाय अधि यच्छत अधिकं
प्रयच्छथ तानि सर्वाणि अस्मभ्यम् वि यन्त विशेषेण प्रयच्छत । हे वृषणः, वर्षितारः अमीष्टानां,
नः अस्मभ्यं सुवीरम् शोभनवीर्योपेतं रयिम् धनं घत्त दत्त ॥ शशमानाय-शश प्लुतगतौ, ताच्छ्री-
लिकथानम् । यन्त-यमेलौटि बहुलं छन्दसीति शपो लुक् ॥

इति प्रथमतः षष्ठे दशमो वर्गः

अथ 'मरुतो यस्येति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं चतुर्दशेऽनुवाके । गोतमस्यार्पं गायत्रं
मरुद्देयताफम् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमहसः । स सुगोपातमो जनः ॥१॥

मरुतः यस्य हि क्षये पाथ दिवः विऽमहसः सः सुऽगोपातमः जनः ॥

हे विमहसः विशिष्टतेजसः, मरुतः, दिवः ध्रुलोकादेत्य यूयं यस्य हि यस्य खलु यजमानस्य
क्षये यजनगृहे शरीरे पाथ सोमं अमिषुतं पिबथ सः जनः स जातो यजमानः सुगोपातमः
शोभनैः चित्रश्मिपालकैर्देवैरत्यन्तं युक्तो भवति ॥ विमहसः-विशिष्टं महो वेपां ते । सुगो-
पातमः-शोभनो गोपाः रश्मिरक्षको यस्य सः, अतिशयेन सुगोपाः ॥

द्वितीयामृचमाह—

यज्ञैर्वा यज्ञवाहसो विप्रस्य वा मतीनाम् । मरुतः शृणुता हवम् ॥२॥

यज्ञैः वा यज्ञवाहसः विप्रस्य वा मतीनाम् मरुतः शृणुत हवम् ॥

हे यज्ञवाहसः यज्ञस्य बोधारो मरुतः, यज्ञैर्वा यजमानस्य यजनैश्च सोमसचैश्च, वा समुशये,
मतीनां वा स्तुतीनां च संबन्धिनः विप्रस्य विपश्चितः हवम् आह्वानं शृणुत आकर्णयत ॥
सोमामिषयैः साधनैः स्तुतिभिश्च साधनैः विपश्चितः श्रपेराह्वानं शृणुतेति भावः ॥

तृतीयामृचमाह—

उत वा यस्य वाजिनोऽनु विप्रमतक्षत । स गन्ता गोमति व्रजे ॥३॥

उत वा यस्य वाजिनः अनु विप्रम् अतक्षत सः गन्ता गोऽमति व्रजे ॥

उत वा गपि च यस्य वाजिनः बलसमृद्धा मरुतः यस्य यजमानस्य अर्थे विप्रम् विपश्चितं,
तद्वक्षितं अन्तश्चक्षुःमत्त्वं अत एव मेघाविरचं अन्वतक्षत तीक्ष्णीकुर्वन्ति शिन्पनिष्पादन इव, सः
वाद्यो यजमानः गोमति चिद्रश्मिपूरिते व्रजे गोष्ठे निवासस्थाने गन्ता गमनशीलो भवति ॥
अतक्षत-तक्ष्णोतेः छान्दसो लङ् । गन्ता-गमेस्ताञ्छीलिकृत्तुन् ॥

चतुर्थीमृचमाह—

अस्य वीरस्य बर्हिषि सुतः सोमो दिविष्टिषु । उक्थं मदश्च शस्यते ॥४॥

अस्य वीरस्य बर्हिषि सुतः सोमः दिविष्टिषु उक्थम् मदः च शस्यते ॥

दिविष्टिषु दिवः चोतमानस्य ऊर्ध्वस्थानस्य इष्टयः एषणानि येषु कालेषु तेषु अस्य
पूर्वोक्तस्य बलिनः वीरस्य शत्रुक्षेपणदक्षस्य यजमानस्यर्पेः बर्हिषि यज्ञे अन्तः हृदयवेद्यां सुतः
अमिषुतः सोमः शस्यते प्रशस्तो भवति, तथा उक्थम् शस्त्रात्मकं स्तोत्रं शस्यते मदश्च हर्षश्च
देवानां मादयितृत्वं च क्षस्यत इत्यर्थः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

अस्य श्रोपन्त्वा भुवो विश्वा यश्चर्पणीरभि । सूरं चित् सस्रुषीरिषः ॥५॥

अस्य श्रोपन्तु आ भुवः विश्वाः यः चर्पणीः अभि सूरम् चित् सस्रुषीः
इषः ॥

अस्य यजमानस्य स्तोतुः स्तुतिं आ श्रोपन्तु आभिमुख्येन शृण्वन्तु मरुतः । यः यजमानः
मरुतामनुग्रहात् विश्वाः चर्पणीः सर्वान् दृष्टिसम्पन्नान् पुरुषान् अभि भुवः अभि भवति, अतिशेव
इत्यर्थः । अस्य इषः एषणाः मारुतबल्येरिताः सूरं चित् हर्षमपि सस्रुषीः प्राप्ताः भवन्तु ॥
भुवः-भवतेलेंति लेटोऽडाटावित्वहागमः । सस्रुषीः-स्रु गतौ, अस्माद्धिटः क्रमुः, उगितथेति
डीप्, मसंज्ञायां वसोः संप्रसारणम्, शासिवसिघसीनां चेति पत्वम्, जसि वा छन्दसीति
पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥

इति प्रथमतः पठ्य एकदशो वर्गः

षष्ठीमृचमाह—

पूर्वीभिर्हि दंदाशिम शरन्निर्मरुतो वयम् । अवोभिश्चर्पणीनाम् ॥६॥

पूर्वाभिः हि ददाशिम शरत्ऽभिः मरुतः वयम् अर्वऽभिः चर्पणीनाम् ॥

हे मरुतः, पूर्वाभिः बह्वीभिः शरद्भिः यत्सरैः चर्पणीनाम् सर्वस्य द्रष्टृणां ऋषीणां देवानां भवतां वा, अर्वोभिः रक्षणैः युक्ताः वयम् ददाशिम इविर्दचवन्तः । हि यस्मादेवं तस्मादनुग्रहं कुरुत ॥ पूर्वाभिः—पुरुशन्दाद् गुणवचनात् ङीप् । ददाशिम—दाम् दाने, लिटि इटागमः ॥

सप्तमीमृचमाह—

सुभगः स प्रयज्यवो मरुतो अस्तु मर्त्यः । यस्य प्रयांसि पर्यथ ॥७॥

सुभगः सः प्रयज्यवः मरुतः अस्तु मर्त्यः यस्य प्रयांसि पर्यथ ॥

हे प्रयज्यवः, प्रकर्षेण यष्टव्याः मरुतः, सः मर्त्यः मनुष्यो यजमानः सुभगः अस्तु शोभन-
भाग्ययुक्तो भवतु । यस्य संबन्धीनि प्रयांसि प्रियाणि अर्पणानि स्तोत्राप्यपि, पर्यथ आत्मनि
सिद्ध्यै, युयं स्वीकुरुथ ॥ पर्यथ—पृष्टु वृष्टु सेचने भौवादिकः ॥

अष्टमीमृचमाह—

शशमानस्य वा नरः स्वेदस्य सत्यशवसः । विदा कामस्य वेनतः ॥८॥

शशमानस्य वा नरः स्वेदस्य सत्यशवसः विद कामस्य वेनतः ॥

हे सत्यशवसः सत्यशलाः, नरः नेतारो बलिनो मरुतः, शशमानस्य स्तुतिभिर्भजमानस्य
स्वेदस्य स्विद्यतः, परिश्रमं कुर्वतः, (स्वेदेन स्वेदवान् लक्ष्यते) यजमानस्य वेनतः वेनतिः
कान्तिकर्मा कामयमानस्य कामस्य कामं अमीष्टं, कर्मायं पठी, विद लभ्य । वा समुच्चये ।
अत्र कामना न सामान्यैषणा किं तु तपःप्रभावात् कान्तियुक्तस्य कामः, तस्मात् भजमानस्य
कामयमानस्य चेति ग्राह्यम् ॥

नवमीमृचमाह—

युयं तत्सत्यशवस आविष्कर्त महित्वना । विध्यता विद्युता रक्षः ॥९॥

युयम् तत् सत्यशवसः आविः कर्त महित्वना विध्यत विद्युता रक्षः ॥

हे सत्यशवसः अमोघशलाः मरुतः, युयम् तत् प्रसिद्धं तच्छब्दवाच्यं महत् 'महद्देवानाम-
मुरत्यमेकम्' इत्यन्यत्र गीतं आविष्कर्त आविष्कुरुत । इदं च महत् ज्योतिरिति विस्पष्टमृचरस्यां

घर्णितम् । रक्षः आविष्कारप्रतिबन्धकं राक्षसादिकं विद्युता विद्योतमोनेन महित्वना महत्त्वेन विध्यत ताडयत नाशयतेत्यर्थः ॥

दशमीमृचमाह—

गूहता गुह्यं तमो वि यात विश्वमत्रिणम् । ज्योतिष्कर्ता यदुश्मसि ॥१०॥
गूहता गुह्यम् तमः वि यात विश्वम् अत्रिणम् ज्योतिः कर्त यत् उश्मसि ॥

हे मरुतः, गुह्यम् रहसि वर्तमानं, अन्तर्निहितं तमः अन्धकारं गूहता संवृतं कुरुत, विनाशयतेत्यर्थः, विश्वम् अत्रिणम् सर्वं अक्षरं राक्षसादिकं वि यात विविधं यापयत, निर्गमयत । ज्योतिः तत् पूर्वोक्तं कर्त आविष्कुरुत, यत् यत् उश्मसि कामयामहे ॥ अत्रिणम्—अत्तेः त्रिनिप्रत्ययः । उश्मसि—वष्टेः, इदन्तो मसिः ॥

इति प्रथमस्य पठे द्वावसो वयः

‘प्रत्वक्षस’ इति पठ्यं तृतीयं सूक्तम्, गोतमस्यार्पं जागतं मारुतम् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

प्रत्वक्षसः प्रतवसो विरिप्शिनोऽनानता अविधुरा ऋजीपिणः ।
जुष्टमासो नृत्तमासो अज्जिभिर्व्यानजे के चिदुस्त्रा इव स्तुभिः ॥१॥
प्रऽत्वक्षसः प्रऽतवसः विऽरिप्शिनः अनानताः अविधुराः ऋजीपिणः
जुष्टमासः नृत्तमासः अज्जिभिः वि आनजे के चित् उस्त्राऽइव
स्तुभिः ॥

प्रत्वक्षसः शत्रूणां प्रकर्षेण कर्षयितारः प्रतवसः प्रकृष्टवलाः, विरिप्शिनः महन्नामैतत्, प्राग्विद्युतम् (१.८.८) महान्तः, ‘विविधेन जयघोषेणोपेताः महान्तो हि विविधैः शब्दैः प्रशस्यन्ते’ इति सायणीयम् । अनानताः आनतिहीनाः उद्धता इत्यर्थः, अविधुराः अन्यथमानतया भयचलनरहिताः । ऋजीपिणः प्रार्जयितारो रसानामिति सायणव्याख्या, ऋजीपं अपार्जनं शत्रूणां, तदेपामस्तीति वयम्, प्रागिदं कथितम् (१.३२.६) । जुष्टमासः अतिशयेन प्रीताः नृत्तमासः अतिशयेन नेतारो बलिनः अज्जिभिः स्वरूपामिव्यञ्जकैः प्रभावशेषैः न्यानजे व्यक्ताः दृश्यन्ते । तत्र दृष्टान्तः, स्तुभिः नक्षत्रैर्युक्ताः केचित् उस्त्रा इव खल्पसंख्याकाः स्वर्यकिरणा इव । खल्पेण

उदयरश्मिषु नक्षत्रदर्शनं प्रसिद्धम् । अत्र मरुतां आदौ दर्शनं तेषां 'अङ्घ्रिमिः' स्फुटं भवती-
त्युक्तम् ॥ प्रत्यक्षसः-तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । अविधुराः-व्यय भयसंचलनयोः, व्यथेः संप्रसारणं,
घेः किंचेति उरच्प्रत्ययः । आनज्रे-अनक्तेः, कर्मणि लिट्, इरयो रे ॥

द्वितीयामृचमाह—

उपहरेषु यदचिध्वं ययिं वयं इव मरुतः केन चित्पथा ।

श्रोतन्ति कोशा उप वो रथेष्व्वा घृतमुक्षता मधुवर्णमर्चते ॥२॥

उपहरेषु यत् अचिध्वम् ययिम् वयः इव मरुतः केन चित् पथा
श्रोतन्ति कोशाः उप वः रथेषु आ घृतम् उक्षत मधुवर्णम् अर्चते ॥

हे मरुतः, उपहरेषु उपहृतव्येषु कौटिल्येन गन्तव्येषु पारिवेषु स्थलेषु अस्माकमन्नमय-
शरीरेषु यत् यदा ययिम् गमनयुक्तं दिव्यबलादिवर्षकं मेघं अचिध्वम् उपचितं कुरुय । किं
कुर्वन्तः ? वय इव पक्षिण इव केन चित् पथा केनापि मार्गेण पतन्तः । तदानीं कोशाः तेजो-
बलादिनिधिभूताः मेघाः वः युष्माकं रथेषु यानेषु उप समीपे आ श्रोतन्ति श्रन्ति, बलादिकं
मुञ्चन्ति, तावद् भूरि वर्तते अतः हे मरुतः, वयं अर्चते पूजयते यजमानाय मधुवर्णम् मधुसदृशं
भासमानं घृतम् दीप्तिमत्तेजः उक्षत सिञ्चत ॥ उपहरेषु-गतम् (१.६२.६) । अचिध्वम्-चिनोतः
वर्तमाने लङ्, छन्दसि विकरणस्य लृक् । ययिम्-या प्रापणे, क्प्रत्ययः । श्रोतन्ति-श्रुत्यतिर-
क्षणे, छान्दसो यलोपः ॥

तृतीयामृचमाह—

त्रैपामज्मेषु विधुरेवं रेजते भूमिर्यामेषु यच्च युञ्जते शुभे ।

ते क्रीळयो धुनयो भ्राजदृष्टयः स्वयं मंहित्वं पनयन्त धूर्तयः ॥३॥

प्र एषाम् अज्मेषु विधुरा इव रेजते भूमिः यामेषु यत् इ युञ्जते शुभे
ते क्रीळयः धुनयः भ्राजतृष्टयः स्वयम् मंहित्वम् पनयन्त धूर्तयः ॥

यत् इ यदा सत्तु शुभे शोमनाय तेजोबलादिवर्षणाय, युञ्जते वर्षणं यजीकुर्वन्ति मरुतः,
तदानीं अज्मेषु उत्क्षेपकेषु एषाम् मरुतां यामेषु नियमनेषु सत्तु भूमिः श्रियीं शरीरं प्ररेजते

प्रक्षेपेण कम्पते । केव? विधुरा इव व्यथिता मयाचलितेव “यथा भर्त्रा विधुक्ता जाया निरालम्बा कम्पते” इति सायणीयम् । मरुतां तेजोबलादिवृष्टिसञ्जीकरणे नियमनानि उत्क्षेपण-पूर्वाणि आवश्यकानि भवन्ति, तत्र पृथिवी, (अन्तर्यजने शरीरं) प्रथमं भयादिव कम्पते । ते तथाभूताः क्रीक्यः विहारशीलाः ध्रुवः कम्पनस्वभावाः आजट्टयः दीप्यमानासुधाः धृतयः ध्रुवन्तः प्रतिबन्धकान् महित्वम् स्वीयं महिमानं स्वयम् स्वयमेव पनयन्त प्रकटं कुर्वन्ति ॥ अजमेपु-अज गतिक्षेपणयोः । यामेपु-यम उपरमे, भावे घञ् । शुभे-शुभ दीप्तौ, संपदादिलक्षणः क्तिप् । पनयन्त-पन व्यवहारे ॥

चतुर्थीमृचमाह—

स हि स्वसृत्पृषदश्वो युवां गणोऽया ईशानस्तविषीभिरावृतः ।

असिं सत्य ऋणयावाऽनेद्योऽस्या धियः प्राविताथा वृषां गणः ॥४॥

सः हि स्वसृत् पृषत् अश्वः युवां गणः अया ईशानः तविषीभिः आऽवृतः असिं सत्यः ऋणयावा अनेद्यः अस्याः धियः प्रऽअविता अथ वृषां गणः ॥

स हि स खलु मरुतां गणः अया अस्य सर्वस्य ईशानः ईश्वरो भवति । कीदृशः? स्वसृत् स्वयमेव सरन्, नान्यसाहाय्यमपेक्षमाणः पृषदश्वः पृषत्यः अश्वा यस्य सः युवा तरुणः तविषीभिः बलैः आवृतः परिवेष्टितः अथ सत्यः अनृतपरिपन्थी ऋणयावा भक्तानां ऋणस्य वापयिता अनेद्यः अनिन्दितः वृषा वर्धकः अमीष्टानां, अस्याः धियः अस्मदीयायाः धारणावत्या मेधायाः प्राविता प्रवर्धयिता गणः असि भवति, पुरुषन्यत्ययः ॥ अया-पृष्ठया याजादेशः । अनेद्यः-णिदि कृत्सायाम्, ण्यत् ॥

पञ्चमीमृचमाह—

पितुः प्रत्नस्य जन्मना वदामसि सोमस्य जिह्वा प्र जिगाति चक्षसा ।

यदीमिन्द्रं शम्यक्काण आशतादिन्नामानि यज्ञियानि दधिरे ॥५॥

पितुः प्रत्नस्य जन्मना वदामसि सोमस्य जिह्वा प्र जिगाति चक्षसा यत् ईम् इन्द्रम् शमि ऋक्काणः आशत आत् इत् नामानि यज्ञियानि दधिरे ॥

प्रतस्य पुरातनस्य पितुः अस्मद्वंशमूलपुरुषस्य सकाशात् जन्मना यदापि जन्म लब्धं तेन तन्महिम्ना चदामसि ब्रूमः । वक्ष्यमाणमिदम्—सोमस्य अभिषुतस्य, देवेभ्योऽर्पणीयस्य सर्वानुभूतिरसस्य चक्षसा (प्रकाशनेत्येके) दर्शनमात्रेण जिह्वा मन्त्रात्मिका वाक् प्रजिगाति मरुद्गणं प्रकर्षेण गच्छति, रसे निष्पन्ने सति, अनायासेन स्तुतिवाक् प्रवर्तते । यत् यदा ईम् एनं इन्द्रम् मरुत्वंतं शमि इन्द्रस्य कर्तव्ये कर्मणि ऋक्षाणः ऋगात्मकस्तोत्रयुक्ताः सन्तः आशत आप्नुवन्, आप्नुवन्ति, लब्धये, आदित् अनन्तरमेव ते मरुतः यज्ञियानि यज्ञार्हाणि नामानि देवतोद्बोधनसमर्थानि रक्षयानि नामानि दधिरे धृतवन्तः, धारयन्ति । इन्द्रकार्यभागहरत्वादेव यज्ञिया भवन्ति मरुत इत्युक्तम् ॥ शमि—कर्मनामसु, सप्तम्येकवचने छान्दस ईकारलोपः । आशत—लब्ध, विकरणस्य लुक् ॥

पृष्ठीमृचमाह—

श्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त ऋक्भिः सुखादयः ।
ते वाशीमन्त इष्मिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः ॥६॥
श्रियसे कम् भानुऽभिः सम् मिमिक्षिरे ते रश्मिऽभिः ते ऋक्ऽभिः
सुखादयः ते वाशीऽमन्तः इष्मिणः अभीरवः विद्रे प्रियस्य मारुतस्य
धाम्नः ॥

ते प्रक्रान्ताः मरुतः भानुभिः दीप्यमानैः रश्मिभिः किरणैः सह कम् सुखवृष्टिजलं श्रियसे श्रियतुं, पजमानस्यैः सेवनायेति भावः, संमिमिक्षिरे सम्पक् मेढुं सेक्तुमिच्छन्ति, पजमान-शरीरादिकं सुखार्द्रं कर्तुं प्रवृत्ता इत्यर्थः । तथा कृत्वा ते मरुतः ऋक्भिः ऋग्युक्तैः, स्तुति-विषयभूतैरन्यैर्देवैरथवा स्तोत्रभिः श्रुतिभिः सह सुखादयः शोभनस्य सर्वस्य भोक्तारः भवन्ति । अयं ते वाशीमन्तः, वाशीति वाङ्नाम, वाग्युक्ताः इष्मिणः प्रेरणावेगोपेतगतियुक्ताः अभीरवः मपरहिताः सन्तः प्रियस्य स्वीयस्य अभिमतस्य मारुतस्य मरुत्संवन्धिनः धाम्नः स्थानस्य, स्थानमिति द्वितीयायै पृष्ठी विद्रे लेभिरे लभन्त इति लब्धये ॥ श्रियसे—तुमर्थे असेनप्रत्ययः । सुखादयः—खाद्य भक्षणे, औष्णादिक इत्यत्ययः, खादिः । इष्मिणः—इष गतौ, भक्ष्यत्ययः, ततो मत्वर्थीय इति । विद्रे—विद्ग्ल लामे, इरेचो रेमावः ॥

इति प्रथमस्य षष्ठे त्रयोवशी बर्णः

‘आ विद्युन्मद्भिरिति पट्टचं चतुर्थं सूक्तम् । पूर्ववदपिदेवते । आद्या पष्ठी च प्रस्तार-
पङ्क्ती, पञ्चमी विराड्रूपा । शिष्टास्त्रिष्टुभः, आद्यौ पादौ जागतौ तृतीयचतुर्थौ गायत्रौ यस्याः
सा प्रस्तारपङ्क्तिः, आदितस्त्रयः पादा एकादशकाः अन्त्योऽष्टकः यस्याः सा विराड्रूपेत्युच्यते ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्के रथेभिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपणैः ।

आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पसता सुमायाः ॥१॥

आ विद्युन्मत्सुभिः मरुतः सुऽअर्केः रथेभिः यात ऋष्टिमत्सुभिः
अश्वऽपणैः आ वर्षिष्ठया नः इषा वयः न पसत सुऽमायाः ॥

हे मरुतः, विद्युन्मद्भिः विद्युत् विद्योतनं तद्भिरः स्वर्केः शोभनार्चनयुक्तैः (अर्कः अर्चनं स्तुतिः,
दीप्तिरपि भवति) ऋष्टिमद्भिः आयुधयुक्तैः, दृष्टय एव ऋष्टय इति प्रागुपपादितम्, मारुतरथस्यापि
दर्शनसामर्थ्यं वर्तत इति बोध्यम् । अश्वपणैः अश्वपतनसदृशवेगयुक्तैः, एवंभूतैः रथेभिः रथैः
रंहणशीलैः यानैः आ यात आगच्छत । हे सुमायाः शोभनप्रज्ञोपेताः, नः अस्माकं वर्षिष्ठया
प्रवृद्धया इषा प्रेरणशक्त्या सह वयो न पक्षिण इव आ पसत आपतत, शीघ्रमागच्छत ॥
वर्षिष्ठया—वृद्धशब्दादिष्टुनि वपादिशः । पसत—पल्ल गतौ, लुङि पतः पुमागमः ॥

द्वितीयामृचमाह—

तेऽरुणेभिर्वरमा पिशङ्गैः शुभे कं यान्ति रथतूर्भिरश्वैः ।

रुक्मो न चित्रः स्वर्धितिवान्पण्या रथस्य जङ्घनन्त भूमं ॥२॥

ते अरुणेभिः वरम् आ पिशङ्गैः शुभे कम् यान्ति रथतूऽभिः अश्वैः
रुक्मः न चित्रः स्वर्धितिऽवान् पण्या रथस्य जङ्घनन्त भूमं ॥

ते मरुतः अरुणेभिः अरुणकान्तियुक्तैः पिशङ्गैः पिङ्गलवर्णैः चर्णद्वयोपेतैः, अरुणवर्णः क्रिया
प्रचण्डक्रियोद्योगश्च द्योतयितुं पिङ्गलवर्णः शुभप्रदत्वं चेति ज्ञेयम् । रथतूर्भिः रथस्य प्रेरयितृभिः
अश्वैः तुरङ्गैः वरम् वरणीयं श्रेष्ठं शुभे शुभाय कम् सुखवर्षणात्मकमुदकं आपान्ति आगच्छन्ति,
प्राप्नुयन्ति, तेषां गणः रुक्मो न रोचमानं मुवर्णमिव चित्रः दर्शनीयः स्वर्धितिवान् वज्रयुक्तः

शत्रुविधातार्थः, स्वधितिर्धजनाम । रथस्य पव्या चक्रधारया भूम भूमि, यजमानशरीरं जह्ननन्त
अत्यर्थं हन्ति, जडस्य घनस्य शरीरस्य मार्दवापादनाय, एवंविधप्रहारः ऊर्ध्वतनशक्तिभिः
प्रयुज्यते, तेन दिव्यतेजोबलाद्यवतरणं सोढुं प्रभवति यजमानस्य अब्रमयादिशरीरम् ॥ रथतूमिः—
रथं तुरन्ति त्वरायुक्तं कुर्वन्ति रथतुरः, किप् । पव्या—पविः रथनेमिर्भवतीति यास्कः । जह्ननन्त—
हन्तेर्यद्बलपन्तात् छान्दसो लङ् । भूम—भूमिशब्दादुत्तरस्यामः डादेशः, ह्रस्वः छान्दसः ॥

तृतीयामृचमाह—

श्रिये कं वो अधि तनूपु वाशीर्मेधा वना न कृणवन्त ऊर्ध्वा ।

युष्मभ्यं कं मरुतः सुजातास्तुविद्युन्नासो धनयन्ते अद्रिम् ॥३॥

श्रिये कम् वः अधि तनूपु वाशीः मेधा वना न कृणवन्ते ऊर्ध्वा
युष्मभ्यम् कम् मरुतः सुजाताः तुविद्युन्नासः धनयन्ते अद्रिम् ॥

हे मरुतः वः युष्माकं तनूपु अधि शरीरेषु अधिष्ठाने श्रिये शोभायै वाशीः (आयुधनाम
स्थूलपक्षे) वाग्रूपाः शब्दाः वर्तन्त इति शेषः । कम् पदपरणम् । तादृश मरुतः वना न वनानि
यथा चालयन्ति तथा मेधा अस्मदीयानि यजनानि चालयित्वा ऊर्ध्वा उच्छ्रितानि ऊर्ध्वगति-
कानि कृणवन्ते कुर्वन्ति । हे सुजाताः, शोभनजन्मानः मरुतः, युष्मभ्यम् युष्मदर्थं कम् सुखकरं
अद्रिम् सोमामिषवग्रावाणं इन्द्रवज्रलक्षितदिव्यवाग्रूपं तुविद्युन्नासः प्रभूततेजस्काः यजमाना
ऋषयः धनयन्ते धनमिदं कुर्वन्ति संपादयन्तीत्यर्थः । ग्रावस्वरूपं अङ्गः सवद्वक्ते विचारितम्
(१ मं. २८ सू.) ॥ मेधा—शसो डादेशः । धनयन्ते—धनशब्दात् तत् करोतीति णिच् ॥

चतुर्थीमृचमाह—

अहानि गृध्राः पर्या व आगुरिमां धिर्यं वार्क्यार्यां च देवीम् ।

ब्रह्म कृणवन्तो गोतमासो अर्केरूर्ध्वं नुनुद्र उत्सर्धि पिवर्ध्ये ॥४॥

अहानि गृध्राः परि आ वः आ अगुः इमाम् धिर्यम् वार्क्यार्याम् च देवीम्

ब्रह्म कृणवन्तः गोतमासः अर्केः ऊर्ध्वम् नुनुद्रे उत्सर्धिम् पिवर्ध्ये ॥

अस्यामृचि ऋषिर्गोतमः स्वर्गीयानुर्यात् श्रेष्ठान् चित्रश्मिसम्पन्नान् 'गोतमान्' संबोध्याह ।

हे गृध्राः गृध्रनः मुखोदकामिकाङ्क्षिणः, वः युष्मान् अहानि दिनानि शोभनमुत्तमरितानि

पर्यायुः पुनरावर्तनेन प्राप्तानि । कारणमाह । इमाम् वार्कार्याम् चार्भिः ज्योतिर्घलादिसुखलक्षकैः उदकैः कार्या निष्पाद्यां धिर्यं च धीलक्षितां दृढप्रज्ञां च देवीम् द्योतमानां दिव्यां कुर्वन्तीति शेषः । एवं गोतमासः (वयं वा) ऋषयः अर्कैः दीप्तैः स्तोत्रैः साधनैः ब्रह्म हार्दवाग्रूपं मन्त्रं कुण्वन्तः कुर्वन्तः उत्सधिम् उत्सो जलप्रवाहः अस्मिन् धीयत इति उत्सधिः, तं कूपं पिबध्वै पानाय ऊर्ध्वं जुनुद्रे ऊर्ध्वं प्रेरितवन्तः, अत्र कूपस्य ऊर्ध्वप्रापणं रहस्यार्थगर्भितम् ॥ अधस्ताजडे प्राणसहितान्नमयशरीरे निमग्नेन चैतन्येन सह तेजोबलादिलक्षणा आपः धीयन्ते । तस्मादुत्सधिः शरीरस्यप्राणशरीरं भवति । मरुतां प्राणमयान्तरिक्षसमुत्पन्नानां दिवि संचरतां बलवर्पणेन अधस्तात् स्थितस्य प्राणमयशरीरस्य ऊर्ध्वगमनाभिकाङ्क्षामूलका ऊर्ध्वगमनप्रेरणा ऊर्ध्वगमनं च सिध्यन्ति । मरुतः 'ऊर्ध्वं जुनुद्रे' इत्यत्र प्राक् व्याख्याते द्वे ऋचौ (१.८५.१०, ११) अनुसंधेये । गृध्राः- गृधु अभिकाङ्क्षायां, क्रन्प्रत्ययः । भगुः-एतेर्लुह् । पिबध्वै-पा पाने, तुमर्थे द्रव्यैर्नप्रत्ययः । अन्ये गताः ॥

पञ्चमीभूचमाह—

एतत्पन्न योजनमचेति सखर्हं यन्मरुतो गोतमो वः ।

पश्यन्हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान्विधावतो वराहून् ॥५॥

एतत् त्यत् न योजनम् अचेति सखः इ एतत् मरुतः गोतमः वः पश्यन् हिरण्यचक्रान् अयःऽदंष्ट्रान् विधावतः वराहून् ॥

ऋचोऽस्या उत्तरस्याश्च तात्पर्यग्रहणे पूर्वेपां व्याख्यातृणां विप्रतिपत्तिर्भवति । तदत्र बह्व्य-
माणार्थस्य सुखबोधाय प्रथमं पदानामन्वयं ततः पदार्थं च ब्रूमः । “सखः” अन्तर्हितनाम,
गुप्तं रहस्यमिति वा अर्थः । सृष्ट्वा शब्दोपतापयोरिति भातोर्निष्पन्नमिति मत्वा कथञ्चित् प्रक्रिया
दत्ता सायणमाध्वे । “‘सखर्हं’ उच्चारितवान् खलु” इति क्रियापदत्वेन गृहीतं तत्र । नेदं
साधु । अयमन्वयो भवति—“मरुतः! गोतमः हिरण्यचक्रान् अयोदंष्ट्रान् विधावतः वराहून्
वः पश्यन् यत् (प्राप) त्यत् न सखः इ एतत् योजनं अचेति” । हे मरुतः, गोतमः आत्मानमेव
परोक्षेण निर्दिशति, इयं च ऋषीणां शैली, चित्रश्मिसंपन्नानां श्रेष्ठ इति वा हिरण्यचक्रान्
हिरण्यचक्ररयारूढान् अयोदंष्ट्रान् अयोमयीभिः शत्रुघातकषोरदर्शन-आयुधसानीयामिः दंष्ट्रा-
मिथुक्तान् विधावतः विविधं संचरतः वराहून् उत्कृष्टस्य शत्रोर्हन्तृन्, अत्र बहुधा निर्वचनं

तत्र प्रथमामृचमाह—

आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽदब्धासो अपरीतास उद्भिदः ।
 देवा नो यथा सदमिदृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ॥१॥
 आ नः भद्राः क्रतवः यन्तु विश्वतः अदब्धासः अपरिऽइतासः उत्ऽभिदः
 देवाः नः यथा सदम् इत् वृधे असन् अप्रऽआयुवः रक्षितारः दिवेऽदिवे ॥

नः अस्मान् क्रतवः प्रावेच्छाबलभरितकर्मसमर्थाः शक्तयः विश्वतः विश्वस्मात् दैवाधीनाद
 प्रपञ्चात् आयन्तु आगच्छन्तु । कीदृशाः क्रतवः ? भद्राः कल्याणाः अदब्धासः अन्यैरहिंसिताः
 दमनाक्षमाः अपरीतासः अपरिगताः अपतिरुद्धाः उद्भिदः उद्भेचारो विरोधिनां, ईदृशाः क्रतवः
 अस्मान् तथा प्राप्नुवन्तु यथा येन प्रकारेण देवाः सर्वेऽपि नः अस्माकं सदमित् सदैव वृधे
 वर्धनाय असन् भवन्तु । कीदृशाः देवाः ? अप्रायुवः न प्रकर्षेण गच्छन्तः, अस्मान् परित्यज्य
 नापगच्छन्तः, दिवेदिवे रक्षितारः प्रत्यहं रक्षां कुर्वन्तः ॥ असन्-अस भुवि, लेख्यागमः,
 शोषो लुगभावः छान्दसः । अप्रायुवः-इण् गतौ, उण्प्रत्ययः ॥

द्वितीयामृचमाह—

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानां रातिरभि नो नि वर्तताम् ।
 देवानां सुख्यमुप सेदिमा वयं देवा न आयुः प्र तिरन्तु जीवसे ॥२॥
 देवानाम् भद्रा सुऽमतिः ऋजुऽयताम् देवानाम् रातिः अभि नः नि
 वर्तताम् देवानाम् सुख्यम् उप सेदिम वयम् देवाः नः आयुः प्र तिरन्तु
 जीवसे ॥

भद्रा कल्याणी देवानां सुमतिः शोभना अनुग्रहात्मिका बुद्धिः अस्माकं अस्तु । ऋजूयताम्
 ऋजुं आर्जवयुक्तं देवोपासकं आत्मन इच्छतां तेषां देवानां रातिः दानं, प्रसाद इत्यर्थः नः अभि
 अस्मानाभिमुख्येन निवर्तताम् नितरां वर्तताम्, तेषाममीदृदानं भवत्वस्माकम् । वयम् देवानाम्
 सुख्यम् सखित्वं उपसेदिम प्राप्नुवाम । तादृशाः देवाः नः अस्माकं जीवसे जीवितुं आयुः
 प्रतिरन्तु वर्धयन्तु । ऋजूयताम्-सुप आत्मनः क्यच् । रातिः-रा दाने । सेदिम-वर्तमाने प्रार्थनायां
 लिट्, छान्दसम् । प्रतिरन्तु-प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥

तृतीयामृचमाह—

तान्पूर्वया निविदा हूमहे वयं भगं मित्रमदिति दक्षमस्त्रिधम् ।

अर्यमणं वरुणं सोममश्विना सरस्वती नः सुभगा मयस्करत् ॥३॥

तान् पूर्वया निविदा हूमहे वयम् भगम् मित्रम् अदितिम् दक्षम्
अस्त्रिधम् अर्यमणम् वरुणम् सोमम् अश्विना सरस्वती नः सुभगा
मयः करत् ॥

तान् विश्वान् देवान् पूर्वया बहोः कालादागतया निविदा वेदवाचा, निविदिति वाङ्मात्रम्,
वयम् हूमहे आह्वयामः । कान् देवानिति विव्रियते । भगम् मित्रम् अदितिम् सर्वदेवमातरम्
अस्त्रिधम् शोषणरहितं दक्षम् प्रजापतिं हिरण्यगर्भं मरुद्गणं वेति विकल्पेन सायण आह ।
“अदितेर्दक्षः दक्षाददितिः” इत्यन्यत्र श्रुतत्वात्, सर्वया अदितिसंयन्वी दक्षः इति स्पष्टम् ।
अर्यमणम् वरुणम् सोमम् अश्विना अश्विनौ, एतानाह्वयामः । अस्माभिराहता सरस्वती सुभगा
शोभनैश्वर्योपेता नः अस्माकं मयः सुखं करत् करोतु ॥ हूमहे-ह्वेनो लटि बहुलं छन्दसीति
संप्रसारणम् । अस्त्रिधम्-त्रिषु शोषणे, भावे क्तिप् । करत्-करोतेर्लटि अडागमः ॥

चतुर्थामृचमाह—

तन्नो वातो मयोभु वातु मेपजं तन्माता पृथिवी तत्पिता द्यौः ।

तद्वावाणः सोमसुतो मयोभुवस्तदश्विना शृणुतं धिष्ण्या युवम् ॥४॥

तत् नः वातः मयःऽभु वातु मेपजम् तत् माता पृथिवी तत् पिता द्यौः
तत् वावाणः सोमऽसुतः मयःऽभुवः तत् अश्विना शृणुतम् धिष्ण्या
युवम् ॥

वातः वायुः तत् मेपजम् तद् दिव्यमौषधं नः अस्मान् वातु प्रापयतु यत् मयोभु मयसः
सुखस्य भावयितु । माता पृथिवी जननी भूमिरपि तत् मेपजं नः प्रापयतु, पिता द्यौः सर्वस्य
पाता रक्षिता द्यौरपि तत् ‘मयोभु मेपजम्’ नः प्रापयतु । सोमसुतः सोमामिषं कुर्वन्तः
अमिषवसाधनभूताः, अत एव मयोभुवः सुखस्य भावयितारः वावाणः उक्तदिव्यलक्षणाः तत्
मेपजं नः प्रापयन्तु । धिष्ण्या धारयितारौ, धिष्ण्या युक्तौ, तत्र मयौ हे अश्विना अश्विनौ

देवमिपजौ युवम् युवां तत् शृणुतम् आकर्णयतं, अस्मत्प्रार्थनानुकूलं जानीतम् ॥ वातु-चा गति-
गन्धनयोः, अन्तर्भावितण्यर्थः । धिष्ण्या-धिषणाशब्दादहार्थं भवार्थं वा छन्दसि यः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

तमीशानं जर्गतस्तस्थुपस्पतिं धियञ्जिन्वमवसे हूमहे वयम् ।

पूपा नो यथा वेदसामसंहृधे रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये ॥५॥

तम् ईशानम् जर्गतः तस्थुपः पतिम् धियम् ऽजिन्वम् अवसे हूमहे
वयम् पूपा नः यथा वेदसाम् असत् वृधे रक्षिता पायुः अदब्धः स्वस्तये ॥

पूर्वाधेनेन्द्रः अपराधेन पूपा स्तुतौ इति सायणः । सर्वेश्वर एव स्तूयत इति चेत् न कापि
क्षतिः । तम् तच्छब्दवाच्यं ईशानम् ईश्वरं धियञ्जिन्वम् बुद्धिं प्रकाशदानेन प्रीणयन्तं जगतः
जङ्गमस्य तस्थुपः स्थावरस्य च पतिम् पालकं अवसे रक्षणाय वयम् हूमहे आह्वयामः । सः
ईश्वरः पूपा पूपा देवः सन् यथा येन प्रकारेण नः अस्माकं वेदसाम् ज्ञानानां (धनानां वा) वृधे
वर्धनाय रक्षिता असत् भवति तथा स्वस्तये अविनाशाय अदब्धः अन्यैरहिंसितः, अप्रतिषेधः
इत्यर्थः सन् पायुः रक्षिता भवतु ॥ धियञ्जिन्वम्-जिविः प्रीणनार्थः । असत्-लेटि अडागमः ।
पायुः-पा रक्षणे । स्वस्ति-सुपूर्वादस्तेर्भावे किन् ॥

इति प्रथमस्य पञ्चे पञ्चमस्तो वक्त्रः

पष्ठीमृचमाह—

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूपा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥६॥

स्वस्ति नः इन्द्रः वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूपा विश्ववेदाः स्वस्ति नः
तार्क्ष्यः अरिष्टनेमिः स्वस्ति नः बृहस्पतिः दधातु ॥

वृद्धश्रवाः वृद्धं भूरि श्रवः श्रवणं यस्य सः इन्द्रः नः अस्माकं स्वस्ति अविनाशं दधातु
विदधातु । विश्ववेदाः विश्वज्ञानोपेतः पूपा पोषको देवः नः स्वस्ति विदधातु । अरिष्टनेमिः
अरिष्टः अहिंसितः नेमिः रयचक्रधारा यस्य सः तार्क्ष्यः गरुत्मान्, वृक्षस्य जगत्पतेः (करयस्य

प्रजापतेरिति पुराणानि) अपत्यं तादृश्यः, प्रजातत्त्वैरश्मिविशेषः अत एव अत्यावाही गल्तमान्
स्वस्ति नः विदधातु । बृहस्पतिः नः स्वस्ति विदधातु, करोत्वित्यर्थः ॥

सप्तमीशृचमाह—

पृषदश्वा मरुतः पृश्निमातरः शुभंयावानो विदथेपु जग्मयः ।

अग्निजिह्वा मनवः सूरचक्षसो विश्वे नो देवा अवसा गमन्निह ॥७॥

पृषत्पुअश्वाः मरुतः पृश्निमातरः शुभम्पुयावानः विदथेपु जग्मयः

अग्निजिह्वाः मनवः सूरचक्षसः विश्वे नः देवाः अवसा आ गमन् इह ॥

पृषदश्वाः पृषद्भिः शुभ्रविन्दुमिषुक्ता अश्वा वाहा येषां ते पृश्निमातरः पृश्निभिर्वा गौरादिति-
 माता येषां ते शुभंयावानः शोभनं यान्ति, शोभनगतय इत्यर्थः, विदथेषु ज्ञानागमस्थानेषु
 अन्तर्यजनेषु जग्मयः गन्तारः अग्निजिह्वाः अग्निमुखाः, अग्निर्हि देवानां मुखं, तस्य द्वारेण
 यजमानीयं सर्वं अर्पणं गृह्णन्ति सर्वे देवाः । मन्वः मन्तारः ज्ञातारः सूरचक्षसः सूर्यप्रकाश इव
 प्रकाशो येषां ते, एवंभूताः विश्वे सर्वेऽपि देवाः मरुतः नः अस्मान् इह अत्र अवसा रक्षणेन
 सह आगमन् आगच्छन्तु । पृषदश्वाः गुप्ताद्यानुसारेण व्याख्याताः, तथा पृश्निमातरश्च ॥
 शुभंयावानः—या प्रापणे, आतो मनित्रिति वनिष्, तत्पुरुषे कृति बहुलमिति द्वितीयाया अलङ् ।
 गमन्—गमेः प्रार्थनायां लेटि अडागमः ॥

अष्टमीशृचमाह—

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥८॥

भद्रम् कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्रम् पश्येम अक्षभिः यजत्राः स्थिरैः

अङ्गैः तुष्टुवांसः तनूभिः वि अशेम देवहितम् यत् आयुः ॥

हे देवाः, कर्णेभिः श्रोत्रैः भद्रम् कल्याणं शृणुयाम श्रोतुं समर्थाः स्याम शुष्मदनुग्रहात्
 हे यजत्राः, यष्ट्याः, पृजयितव्याः, अक्षभिः अक्षिभिः भद्रम् कल्याणं पश्येम द्रष्टुं प्रभवाम ।
 अत्रेदमवधेयम् । यत् प्रथमव्रक्ते भद्रपदमधिकृत्य विचार्योपपादितं 'सर्वथा भद्रपदं अशुभ-

अनृतज्ञानजन्य-दुरित-प्रतिद्वन्द्वित्वेन 'प्रयुज्यते वेदे' इति । स्यैः दृढैः अङ्गैः करचरणाद्यवयवैः
तृणैः शरीरैश्च युक्ता ययं तुष्टुवांसः युष्मान् स्तुवन्तः देवहितम् देवैर्विहितं यत् आयुः यदायुर्मानं
भवति तत् व्यशेम ग्राप्नुयाम, तस्योपमोक्ताः स्याम ॥ कर्णेभिः—मिस ऐसभावः । अक्षभिः—
न्दसि अनङ् । यजत्राः—यजेरत्रन्प्रत्ययः । तुष्टुवांसः—टुन् स्तुतौ, लिटः क्तुः । अशेम—
लिङि आशिष्यङ् ॥

नवमीमृचमाह—

शतमिन्नु शरदो अन्ति देवा यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम् ।

पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या रीरिपतायुर्गन्तोः ॥१॥

शतम् इत् तु शरदः अन्ति देवाः यत्र नः चक्र जरसम् तनूनाम् पुत्रासः
यत्र पितरः भवन्ति मा नः मध्या रीरिपत आयुः गन्तोः ॥

हे देवाः, अन्ति अन्तिके युष्माकं समीपे, मनुष्याणां शरदः संबत्सराः शतमिन्नु शतं
खलु । सामान्यामिप्रायेणेदं शतमायुर्मानमिति । शतमानं भवतीति यजुर्वाक्यादन्तरवाक्ये
श्रूयते च “अयो खलु, यावतीः समा एष्यन् मन्येत तावदेव मानं स्यात्” इति । तस्मात्
नः अस्माकं आयुः गन्तोः आयुषो गमनात् पूर्वं मध्या मध्ये मा रीरिपत मा हिंसिष्ट । यत्र
क्लृप्तस्य आयुषोऽवस्थाविशेषे तनूनाम् शरीराणां जरसम् जरां चक्र कृतवन्तः यूयं, यत्र आयुषि
पुत्रासः पुत्राः पितरः अपत्यजनकत्वात् स्वयं पितरो भवन्ति ॥ अन्ति—अन्तिकशब्दस्य कलोपः ।
जरसम्—जराया जरसादेशः । मध्या—सप्तम्या ङादेशः । रीरिपत—रिप हिंसायाम्, अस्माद्
प्यन्तात् यङ्लुङि मध्यमबहुवचनम् ॥

दशमीमृचमाह—

अदितिर्द्यौरदितिर्न्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनिंत्वम् ॥१०॥

अदितिः द्यौः अदितिः अन्तरिक्षम् अदितिः माता सः पिता सः पुत्रः
विश्वे देवाः अदितिः पञ्च जनाः अदितिः जातम् अदितिः जनिंत्वम् ॥

अखण्डसरूपाया देवमातुरदितेः सर्वात्मकत्वमस्यां स्तूयते । अदितिः द्यौः शुलोकः

अदितिः अन्तरिक्षम् मन्थमो भुवर्लोकः अदितिः माता पृथिवी जननी, सः सैव पिता जनकः
 सः सैव पुत्रः मातापित्रोर्जातः सैव विश्वे सर्वेऽपि देवाः, अदितिः सैव पञ्च जनाः पञ्चजनानधि-
 कृत्य मतभेदा भूमिकायां उक्ताः (पु. ५७) । अन्नमयाद्यानन्दमयान्तेषु लोकेषु जाताः वर्तमाना
 जनाः पञ्चजना इति रहस्यपक्षः । अदितिः सैव जातम् उत्पन्नं सर्वं अदितिः सैव जनित्वम्
 जन्माधिकरणम् ॥ जनित्वम्-जनेरौणादिकस्त्विन्प्रत्ययः ॥

इति प्रथमतः षष्ठे षोडशो वर्गः

‘ऋजुनीती’ति नवर्चं षष्ठं सूक्तम्, बहुदेवताकं अतो वैश्वदेवम्, गायत्रं अन्त्या अनुष्टुप् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

ऋजुनीती नो वरुणो मित्रो नयतु विद्वान् । अर्यमा देवैः सजोषाः ॥१॥

ऋजुनीती नः वरुणः मित्रः नयतु विद्वान् अर्यमा देवैः सजोषाः ॥

ऋजुनीती ऋजुना कौटिल्यशून्येन नयनेन नेतव्यमुत्तमं स्थानं प्रति प्रापणेन नः अस्मान्
 मित्रः तथा वरुणः देवश्च विद्वान् उत्तमं पदं जानन् नयतु प्रापयतु । तथा देवैः इन्द्रादिभिः
 सजोषाः समानप्रीतिः अर्यमा देवश्चास्मान् नेतव्यं नयतु ॥ ऋजुनीती-तृतीयायाः पूर्वसवर्ण-
 दीर्घत्वम् ॥

द्वितीयामृचमाह—

ते हि वस्वो वसंवानास्ते अप्रमूरा महोभिः । व्रता रक्षन्ते विश्वाहा ॥२॥

ते हि वस्वः वसंवानाः ते अप्रमूराः महःऽभिः व्रता रक्षन्ते विश्वाहा ॥

ते हि पूर्वोक्ता मित्रादयः खलु वस्वः सर्वावासाधारभूतस्य द्रव्यस्य वसंवानाः वासयितारः
 आच्छादकाः स्वयं आत्मना आवरीतार इत्यर्थः । ते देवाः अप्रमूराः अप्रमूढाः अमूर्च्छिताः प्राज्ञाः
 अत एव महोभिः स्त्रीषैः ज्योतिर्भिः विश्वाहा सर्वेष्वहस्तु इत्यर्थे निपातः, सर्वदेत्यर्थः व्रता
 व्रतानि नियतानि दैव्यानि कर्माणि, तदनुसूपाण्यस्मदीयानि च रक्षन्ते पालयन्ति ॥ वसंवानाः—
 वस आच्छादने, अस्मादन्तर्भावितव्यथात् शानच् । अप्रमूराः-मूर्च्छा मोहसमुच्छ्रययोः, अस्मात्
 क्तिप्, राक्षोप इति छकारलोपः । रक्षन्ते-व्यत्ययेन तद् ॥

तृतीयामृचमाह—

ते अस्मभ्यं शर्मं यंसन्नमृता मर्त्येभ्यः । बाधमाना अप द्विषः ॥३॥

ते अस्मभ्यं शर्मं यंसन् अमृताः मर्त्येभ्यः बाधमानाः अप द्विषः ॥

अमृताः अमरणधर्माणाः ते सर्वे देवाः मर्त्येभ्यः मरणधर्मभ्यः अस्मभ्यम् शर्मं सुखं अमृत-
लक्षणं यंसन् यच्छन्तु ददतु । कीदृशाः? द्विषः पापलक्षणान् शत्रून् अप बाधमानाः विनाष्टिं
प्रापयन्तः सन्तः ॥ यंसन्—यम उपरमे, लेटि अडागमः ॥

चतुर्थामृचमाह—

वि नः पथः सुविताय चियन्स्विन्द्रो मरुतः । पूषा भगो वन्द्यासः ॥४॥

वि नः पथः सुविताय चियन्तु इन्द्रः मरुतः पूषा भगः वन्द्यासः ॥

वन्द्यासः वन्दनीयाः इन्द्रादयो वक्ष्यमाणा देवाः नः अस्माकं पथः मार्गान् उत्तमस्थान-
प्रापकान् विचियन्तु विचिन्यन्तु सम्पादयन्त्यित्यर्थः । किमर्थम्? सुविताय दुरितप्रतिद्वन्द्विते
भद्रपदवाच्याय उत्तमकल्याणाय । के देवाः? इन्द्रः मरुतः पूषा भगः च ॥ सुविताय—इण्
गतौ, कर्मणि निष्ठा, सोः उवङ् छन्दसि । चियन्तु—चिन् चयने, विकरणस्य लृक्, इयङ्,
पादादित्वाभिधाताभावः ॥

पञ्चमामृचमाह—

उत नो धियो गोअग्राः पूषन्विष्णवेवयावः । कर्तो नः स्वस्तिमतः ॥५॥

उत नः धियः गोअग्राः पूषन् विष्णो इति एवयावः कर्त नः
स्वस्तिमतः ॥

हे पूषन् पोषक देव, हे विष्णो व्यापक, हे एवयावः मरुद्गण, यद्वा एवयामरुत् विष्णुरेव
भवति, एवैः गन्तुमिः अश्वैः यातीति एवयावा तस्यामन्तवणम् । सर्वे धूयं नः अस्माकं धियोः
धारणवतीः प्रज्ञाः गोअग्राः चित्किरणाग्राः चिद्रश्मिपुरस्सरा इत्यर्थः, कर्तं कुरुत । उत अपि च
नः अस्मान् स्वस्तिमतः अविनाशिनः कुरुत ॥ एवयावः—इण् गतौ, अस्माद्वन्प्रत्ययः, अस्मिन्
उपपदे या प्रापणे इत्यस्मात् वनिप्, संयुद्धौ वकारस्य रुत्वम् ॥

इति पञ्चमस्य मन्त्रे सप्तशतौ वर्गः

अथ मधुपर्कवृचम् । त्वे प्रथमां हस्ते पृथीमृचमाह—

मधु वातां ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ॥६॥

मधु वाताः ऋतुऽयते मधु क्षरन्ति सिन्धवः माध्वीः नः सन्तु ओषधीः ॥

ऋतायते ऋतं सत्यमात्मन इच्छते अन्तर्यजनशालिने पुरुषाय वाताः वायवः मधु सर्धान्तर-
वर्त्ति गूढं रसात्मकं अमृतं क्षरन्ति वर्षन्ति । सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्य आपः मधु क्षरन्ति । नः
अस्माकं ओषधीः पृथिवीसारभूताः पृथिवीरूढः माध्वीः उक्तलक्षणमधुभरिताः सन्तु भवन्तु ।
सृष्टौ सर्वस्मादपि वस्तुजातात् मधु गृहीत्वा तत्सम्पन्नाः स्यामेत्यर्थः ॥ ईदृशीर्नैव आधारी-
कृत्य औपनिषदं मधुब्राह्मणमुपदिष्टम् ॥ ऋतायते—सुप्त आत्मनः क्यच् । माध्वीः—मधोरज् चेति
मत्वर्योऽब्रुप्रत्ययः, अजि यणादेशो निपात्यते ॥

त्वे द्वितीयां हस्ते सप्तमीमृचमाह—

मधु नक्तमुतोपसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥७॥

मधु नक्तम् उत उपसः मधुऽमत् पार्थिवं रजः मधु द्यौः अस्तु नः
पिता ॥

नक्तम् रात्रिः नः अस्माकं मधु उक्तलक्षणं अमृतमुखं अस्तु भवतु । उत अपि च उपसः
प्रभातवेलाः मधुभरिता भवन्तु । पार्थिवम् रजः पृथिव्याः संघन्धी लोकः मधुमत् मधुमान्
भवतु । द्यौः पिता सर्वस्य पालको द्युलोकश्च मधु भवतु ॥ रजः—रजःशब्दो लोकवाची ॥

त्वे तृतीयां हस्ते अष्टमीमृचमाह—

मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥८॥

मधुऽमान् नः वनस्पतिः मधुऽमान् अस्तु सूर्यः माध्वीः गावः भवन्तु नः ॥

नः अस्माकं वनस्पतिः वनानां पालयिता देवः, वृक्षजातिर्वा मधुमान् मधुयुक्तः अस्तु
भवतु, सूर्यः देवः मधुमान् अस्तु । नः अस्माकं गावः बाह्यपक्षे पशवः प्रसिद्धाः, चिन्मरीचयः
माध्वीः मधुयुक्ताः भवन्तु ॥

नवमीमृचमाह—

शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वर्यमा ।

शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुरुक्रमः ॥९॥

शम् नः मित्रः शम् वरुणः शम् नः भवतु अर्यमा शम् नः इन्द्रः
बृहस्पतिः शम् नः विष्णुः उरुक्रमः ॥

मित्रः देवः नः अस्माकं शम् शान्तिमयसुखकरः भवतु । तथा वरुणः शम् भवतु । नः
अर्यमा देवश्च शम् भवतु इन्द्रः देवः नः शम् भवतु । तथा बृहस्पतिः च । उरुक्रमः उरु
विस्तीर्णं क्रामति सर्वं जगदाक्रामतीति उरुक्रमः विष्णुः व्यापनशीलः आदित्यात्मा नः अस्माकं
शम् शान्तिमयसुखकरो भवतु ॥

इति प्रथमस्य पण्डेऽष्टादशो वर्गः

‘त्वं सोमे’ति त्रयोविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तम् । गोतमस्यार्यं सोमदेवताकं पञ्चन्यायाः
पोडशान्त्याः द्वादशचो गायत्र्यः सप्तदशी उष्णिक् शिष्टा दश त्रिष्टुभः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा त्वं रजिष्ठमनु नेपि पन्थाम् ।

तव प्रणीती पितरो न इन्द्रो देवेषु रत्नमभजन्तु धीराः ॥१॥

त्वम् सोम प्र चिकितः मनीषा त्वम् रजिष्ठम् अनु नेपि पन्थाम् तव
प्रणीती पितरः नः इन्द्रो इति देवेषु रत्नम् अभजन्तु धीराः ॥

हे सोम, त्वम् मनीषा मनीषया अस्मदीयया बुद्ध्या प्रचिकितः प्रकर्षेण ज्ञातोऽसि, ज्ञात्वा
वेदं ब्रूमः । त्वम् रजिष्ठम् ऋजुतमं पन्थाम् पन्थानं दिव्यं मार्गं अनुनेपि अस्मान् अनुक्रमेण
सोपानक्रमेण, न तु हठात्, प्रापयसि । अपि च हे इन्द्रो उन्दनशील, विश्वममृतेन स्वीयेन
रसेन क्लेदयितः, तव प्रणीती प्रणीत्या प्रकृष्टनयनेन धीराः धीयुक्ताः प्राज्ञाः नः पितरः अस्माकं
पूर्वं पुराणा ऋषयः देवेषु इन्द्रादिषु मध्ये रत्नम् अभजन्तु रमणीयं, सर्वं स्वीयं मार्गं असेरन्व,
प्राप्नुवन् ॥ प्रचिकितः—कित ज्ञाने, कर्मणि निष्ठा, छान्दसं द्विर्वचनम् । रजिष्ठम्—ऋजुशब्दा-
दिष्ठम्, ऋजोः छन्दसि रत्वम् । नेपि—नपतेर्लटि छन्दसि शपो लुक् ॥

द्वितीयामृचमाह—

त्वं सोम क्रतुभिः सुक्रतुर्भुस्त्वं दक्षैः सुदक्षो विश्ववेदाः ।

त्वं वृषा वृषत्वेभिर्महित्वा युष्मेभिर्धुम्यभवो नृचक्षाः ॥ २ ॥

त्वम् सोम क्रतुभिः सुऽक्रतुः भूः त्वम् दक्षैः सुऽदक्षः विश्वऽवेदाः त्वम्

वृषा वृषऽत्वेभिः महिऽत्वा युष्मेभिः युष्मी अभवः नृऽचक्षाः ॥

हे सोम, त्वम् क्रतुभिः क्रियासमर्थैः स्वीयैर्जनैः सुक्रतुः शोभनप्राज्ञकर्मा भूः भवसि । त्वम् दक्षैः सदसद्विवेकसमर्थैर्वलैः सुदक्षः तादृशशोभनबलो भवसि । विश्ववेदाः विश्वस्य वेदिता त्वम् वृषत्वेभिः वृषत्वैः सेचनसामर्थ्यैः वृषा वर्षिता स्वीयस्य रसस्य, यजमानस्यामीष्टानां वा महित्वा महत्त्वेन, महिज्ञा च त्वं वृषा । युष्मेभिः द्योतनैः युष्मी द्योतवान् त्वं नृचक्षाः नेतृणां बलवतां यजमानानां दर्शयिता दिव्यस्य मार्गस्य अभवः ॥

तृतीयामृचमाह—

राज्ञो नु ते वरुणस्य व्रतानि बृहद्गभीरं तवं सोम धाम ।

शुचिष्वमसि प्रियो न मित्रो दक्षाय्यो अर्यमेवासि सोम ॥ ३ ॥

राज्ञः नु ते वरुणस्य व्रतानि बृहत् गभीरम् तवं सोम धाम शुचिः त्वम्

असि प्रियः न मित्रः दक्षाय्यः अर्यमाऽइव असि सोम ॥

राज्ञो वरुणस्य नु राजमानस्य वरुणस्येव, नु उपमार्थे (निरुक्तम्) ते तव व्रतानि नियतानि दैव्यानि कर्माणि भवन्ति । हे सोम, तव धाम त्वदीयं तेजः बृहत् महद्विस्तीर्णं गभीरम् गाम्भीर्योपेतं च भवति । हे सोम, त्वम् शुचिः शोधकः मित्रो न मित्रो देव इव प्रियः असि प्रीतिकरो भवसि सर्वेषाम् । अपि च अर्यमा इव अर्यमा देव इव दक्षाय्यः क्रतानृतविवेचनपटुः असि ॥ दक्षाय्यः—दक्षेः आय्यप्रत्ययः ॥

चतुर्थामृचमाह—

या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां या पर्वतेष्वोपधीष्वप्सु ।

तेभिर्नो विश्वैः सुमना अहेळब्राजन्त्सोम प्रति हुन्या रभाय ॥ ४ ॥

या ते धामानि दिवि या पृथिव्याम् या पर्वतेषु ओषधीषु अप्सु तेभिः
नः विश्वैः सुष्मनाः अहेळन् राजन् सोमं प्रति हव्या गृभाय ॥

हे सोम, ते त्वं या यानि धामानि तेजांसि दिवि द्युलोके वर्तन्ते, या यानि पृथिव्याम्
पृथिवीस्थाने या यानि पर्वतेषु ओषधीषु अप्सु पर्वतादिषु च वर्तन्ते तेभिः विश्वैः तैः सर्वैः तेजोभिः
प्रभार्युक्तः सुष्मनाः शोभनमनस्कः अहेळन् अक्रुध्यन् प्रसन्नः सन्नित्यर्थः हे राजन् सोम,
राजमान सोमदेव, नः हव्या अस्माभिरर्पितानि सर्वाणि प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण ॥ या-यानि,
शैलोपः छन्दसि । गृभाय-ग्रह उपादाने, छन्दसि श्रावत्यस्य शायजादेशः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

त्वं सोमासि सत्पतिस्त्वं राजोत वृत्रहा । त्वं भद्रो असि क्रतुः ॥५॥
त्वम् सोम असि सत्पतिः त्वम् राजा उत वृत्रहा त्वम् भद्रः असि
क्रतुः ॥

हे सोम, त्वम् सत्पतिरसि सतो वस्तुजातस्य सर्वस्याधिपतिरसि । उत अपि च राजा
राजमानः त्वम् वृत्रहा वृत्रमात्रकं सर्वं तमोऽसुर वा हन्तीति वृत्रहा । त्वम् भद्रः शोभनः
क्रतुरसि प्राज्ञकर्मरूपश्च भवसि ॥

इति प्रथमस्य वृष्ट एकोनविंशो वर्ग

पष्ठीमृचमाह—

त्वं च सोम नो वशो जीवातुं न मरामहे । प्रियस्तोत्रो वनस्पतिः ॥६॥
त्वम् च सोम नः वशः जीवातुम् न मरामहे प्रियस्तोत्रः वनस्पतिः ॥

हे सोम, नः अस्माकं जीवातुम् जीवनौषधं त्वम् च त्वं चेत् वशः कामयेयाः, तदा वयम्
न मरामहे न प्रियामहे, अमृता भवामः । त्वं प्रियस्तोत्रः प्रियाणि स्तोत्राणि यस्य सः, यमुदिष्य
ग्रीत्या बहूनि स्तोत्राणि प्रवर्तन्ते महर्षीणामित्यर्थः । वनस्पतिः ओषधीशः वनानां पतिरिति
वाङ्मनः पदः । वनस्य वननीयस्य रसस्यानन्दस्य पतिरिति रहस्यम् ॥ त्वं चेति वशब्दः चेदर्थे
निपातितः । वशः-वश कान्तौ, लेटि सिष्यदागमः । जीवातुम्-जीवेरातुः । मरामहे-मृत्र
प्राणत्यागे, न्यत्ययेन शृ ॥

सप्तमीमृचमाह—

त्वं सोम महे भगं त्वं घृणं ऋतायुते । दक्षं दधासि जीवसे ॥ ७ ॥

त्वम् सोम महे भगम् त्वम् घृणं ऋतायुते दक्षम् दधासि जीवसे ॥

हे सोम, त्वम् ऋतायुते ऋतं सत्यं सत्यधर्मं वा आत्मन इच्छते महे महते, तपसा वृद्धाय पुरुषाय भगम् भजनीयं सुखं दधासि विदधासि । त्वम् ऋतायुते घृणे तरुणाय जीवसे चिरफालं जीवितुं दक्षम् युक्तायुक्त्विवेकसामर्थ्यं विदधासि ॥

अष्टमीमृचमाह—

त्वं नः सोम विश्वतो रक्षां राजन्नघायतः । न रिष्येत्त्वावृतः सखा ॥ ८ ॥

त्वम् नः सोम विश्वतः रक्षं राजन् अघायतः न रिष्येत् त्वाऽवृतः सखा ॥

हे सोम, राजन्, त्वम् अघायतः पापं अस्माकं कर्तुं इच्छतः विश्वतः सर्वस्मादपि पुरुषात् अद्वैप्यात् मनुष्यादसुराद्वा नः रक्ष अस्मान् पालय । त्वावृतः त्वत्सदृशस्य सखा सख्यं प्राप्तो मादृशः न रिष्येत् न विनश्येत् ॥ अघायतः—छन्दसि परेच्छायामपि क्यच् । त्वावृतः—छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुष् ॥

नवमीमृचमाह—

सोम यास्ते मयोभुव ऊतयः सन्ति दाशुपे । तामिर्नोऽविता भव ॥ ९ ॥

सोम याः ते मयःऽभुवः ऊतयः सन्ति दाशुपे तामिः नः अविता भव ॥

हे सोम, ते तुभ्यं दाशुपे यथाभागं दत्तवते यजमानाय याः त्वदीयाः मयोभुवः सुखस्य भावयिष्यः ऊतयः रक्षाः वृद्धिकृतः सन्ति, तामिः ऊतिभिः नः अस्माकं अविता वर्धयिता भव ॥

दशमीमृचमाह—

इमं यज्ञमिदं वचो जुजुषाण उपागहि । सोम त्वं नो वृधे भव ॥ १० ॥

इमम् यज्ञम् इदम् वचः जुजुषाणः उपऽआगहि सोम त्वम् नः वृधे भव ॥

हे सोम, त्वम् इमम् यज्ञम् अस्मदीयं यजनं हृदम् वचः इदानीमुच्चार्यमाणं मन्त्रात्मकं स्तोत्रं च जुजुपाणः प्रीत्या सेवमानः सन् उपागहि उपागच्छ । नः अस्माकं वृधे वृद्धये भव कल्पस्व ॥ जुजुपाणः—जुपी प्रीतिसेवनयोः, छन्दसि लिटः कानच् ॥

इति प्रथमस्य पठे विशो वगः

एकादशीमृचमाह—

सोमं गीर्भिष्ट्वा वयं वर्धयामो वचोविदः । सुमृळीको न आ विश ॥११॥
सोमं गीऽभिः त्वा वयम् वर्धयामः वचऽविदः सुऽमृळीकः नः आ विश ॥

हे सोम, त्वा त्वां वचोविदः मन्त्रलक्षणस्य वचसो वेदितारः वयम् गीर्भिः स्तुतिभिर्वाग्भिः वर्धयामः, स्तुत्या हि देवता वर्धते । नः अस्माकं सुमृळीकः शोभनसुखकरः आविश आगच्छ, अस्माकमन्तराविष्टो भवेत्यर्थः ॥ सुमृळीकः—मृढ सुखने, अस्माद्भावे कीकन्प्रत्ययः ॥

द्वादशीमृचमाह—

गयस्फानो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः । सुमित्रः सोम नो भव ॥१२॥
गयऽस्फानः अमीवऽहा वसुऽवित् पुष्टिऽवर्धनः सुऽमित्रः सोम नः भव ॥

गयस्फानः गय इति धननामेति सायणः, गृहेऽपि वर्तते, गयो गमनं गतिरिति व्याख्यातम् (१.७४.२), गमनस्य दिव्ययात्रात्मकस्य वर्धयिता प्रोद्बलयितेत्यर्थः अमीवहा अमीवानां रोगाणां हन्ता वसुवित् धनस्य सर्वस्यापि वेदिता पुष्टिवर्धनः पोषणस्य वर्धयिता सुमित्रः शोभनानि मित्राणि मुहदो यस्य सः, हे सोम, नः अस्माकं एवंविधः भव ॥ गयस्फानः—स्फायी वृद्धौ, अस्मादन्तर्भावितव्यथात् न्युटि व्यत्ययेन यलोपः ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

सोमं ररन्धि नो हृदि गावो न यवसेष्वा । मर्ये इव ख ओक्वे ॥१३॥
सोमं ररन्धि नः हृदि गावः न यवसेषु आ मर्येऽइव खे ओक्वे ॥

हे सोम, नः हृदि अस्मदीये हृदये ररन्धि रमस्व । तत्र द्वौ दृष्टान्तौ भवतः—गावो न यवसेषु आ यया गावः शोभनवृणेषु आभिमुख्येन रमन्ते, अपि च मर्ये इव स्वे ओक्वे यया वा मनुष्यः स्त्रीये ओकसि गृहे स्त्रीयैः सह रमते तद्वत् ॥ ररन्धि—रम् प्रीडायाम्, व्यत्ययेन

परस्मैपदम्, शपः श्लुः हेर्धिश्च छान्दसौ । ओक्थे-उच समवाये, उच्यते समवेयते प्राप्यत इत्योक्थं गृहम् ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

यः सोम सख्ये तव ररणहेव मर्त्यः । तं दक्षः सचते कविः ॥१४॥

यः सोम सख्ये तव ररणत् देव मर्त्यः तम् दक्षः सचते कविः ॥

हे सोम, देव, धोतमान, तव सख्ये सखित्वे निमित्तभूते यः मर्त्यः मनुष्यः ररणत् त्वां रणति स्तौति, तम् त्वदीयसख्यलिप्तं पुरुषं दक्षः विवेचनपटुः कविः सत्यस्य द्रष्टा त्वम् सचते सचसे सेवसे, व्यत्ययेन प्रथमपुरुषः, अनुगृह्णासीत्यर्थः ॥ ररणत्-रण शब्दे, लैट्यङागमः, शपः श्लुः ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

उरुष्या णो अभिशस्तेः सोम नि पाह्यंहसः । सखा सुशेव एधि नः ॥१५॥

उरुष्य नः अभिशस्तेः सोम नि पाहि अंहसः सखा सुशेवः एधि नः ॥

हे सोम, त्वम् नः अस्मान् अंहसः पाप्मनः अभिशस्तेः अभिशंसनात् आहतेरित्यर्थः उरुष्य रक्ष, उरुष्यतिः रक्षाकर्मा । तथा पापामिषाताद्रक्षित्वा नि पाहि सर्वथा नितरां पालय । नः अस्मदर्थं सुशेवः शोभनसुखोपेतः सखा एधि सुहृद् भव ॥ एधि-अस भुवि, लोटि सेहिः, सकारस्य एत्वं, हेर्धिरादेशः ॥

इति प्रथमतः षष्ठ एकविंशो वर्गः

षोडशीमृचमाह—

आ प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृण्यम् । भवा वाजस्य सङ्गथे ॥१६॥

आ प्यायस्व सम् एतु ते विश्वतः सोम वृण्यम् भव वाजस्य सम्गथे ॥

हे सोम, आप्यायस्व वर्षस्व, ते तव वृण्यम् वृण्यत्वं अमीष्टेजोबलानन्दादिवर्षणसामर्थ्यं विश्वतः सर्वतः समेतु त्वया संयुक्तं भवतु । वाजस्य समृद्धेः सङ्गथे संगमने भव अस्माकं वाजस्य सङ्गमयिता भवेत्यर्थः ॥ वृण्यम्-वृष्णि भवम्, भवे छन्दसि यत् । सङ्गथे-गमेः यकप्रत्ययः ॥

सप्तदशीमृचमाह—

आ प्यायस्व मदिन्तम् सोम विश्वेभिरंशुभिः ।

भवा नः सुश्रवस्तम् : सखा वृधे ॥१७॥

आ प्यायस्व मदिन्तम् सोम विश्वेभिरंशुभिः भव नः सुश्रवस्तम् :
सखा वृधे ॥

हे मदिन्तम् अतिशयेन इर्षवन् सोम, विश्वेभिः सर्वैः अंशुभिः कलाभूतैस्त्यदीयविभवैः
आप्यायस्व समन्तात् वर्धस्व तथा पूर्णविभवस्त्वं नः वृधे अस्मदीयवर्धनाय सुश्रवस्तम् : भव
अतिशयेन शोभनश्रवणशाली सखा भव ॥ मदिन्तम्—मदोऽस्येति मदी, अतिशयेन मदी,
तमपो जुम् ॥

अष्टादशीमृचमाह—

सं ते पयांसि सम् यन्तु वाजाः सं वृष्ण्यान्यभिमातिषाहः ।

आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि श्रवांस्युत्तमानि धिष्व ॥१८॥

सम् ते पयांसि सम् ऊम् इति यन्तु वाजाः सम् वृष्ण्यानि
अभिमातिऽसहः आप्यायमानः अमृताय सोम दिवि श्रवांसि
उत्तमानि धिष्व ॥

हे सोम, अभिमातिषाहः अभिमातीनां शत्रूणां साहयिता अभिमविता अभिमातिषाद् तस्य
ते तव, क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । पयांसि गव्यानि चित्रश्वि-
जन्यसाराः संयन्तु त्वां संप्राप्नुवन्तु । तथा वाजाः उ सम्प्रद्वयश्च सम् संयन्तु । वृष्ण्यानि
वीर्याणि च त्वां सम् संयन्तु । हे सोम, अस्मदर्थं अमृताय अमरणधर्माय आप्यायमानः वर्धमानः
सन् दिवि ध्रुलोके उत्तमानि उत्कृष्टतमानि श्रवांसि दिव्यावेशश्रवणानि धिष्व अस्मदर्थं धारय ॥
अभिमातिषाहः—छन्दसि सह इति ष्विप्रत्ययः, सुपामादित्वात् पत्वम् । धिष्व—सुधितेत्यादीनां
धिभावो निपात्यते ॥

एकोनविंशीमृचमाह—

या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् ।

गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्र चरा सोम दुर्यान् ॥१९॥

या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूः अस्तु यज्ञम्

गयस्फानः प्रतरणः सुवीरः अवीरहा प्र चर सोम दुर्यान् ॥

हे सोम, ते या धामानि त्वदीयानि यानि तेजांसि द्युस्थानादिषु अवस्थितानि हविषा स्वीयेन अर्पणेन (चरुपुरोडाशादिनेति बाह्ये कर्मणि) यजन्ति पूजयन्ति यजमानाः, ता ते विश्वा त्वदीयानि तानि सर्वाणि तेजांसि यज्ञम् यजनमस्मदीयं परिभूः अस्तु परितो भवन्ति, परितः प्राप्तानि भवन्तु । वचनन्यत्ययः । तादृशो बहुधामा त्वं दुर्यान् द्वारयुक्तान् गृहान्, (शरीराण्येव गृहाणि रहस्यायै) प्रचर प्रकर्षेण गच्छ । कीदृशस्त्वम् ? गयस्फानः गृहस्य (शरीरस्य) वर्धयिता प्रतरणः प्रकर्षेण दुरितात्तारयिता सुवीरः शोभनवीर्योपेतः अवीरहा वीरान् न हन्ति, देवपक्षे स्थितान् पराक्रमशालिन ऋषीन् यजमानान् न कदापि परित्यजति, अनुगृह्णात्येवेत्यर्थः ॥ अवीरहा—वीराणां हन्ता वीरहा, न वीरहा अवीरहा ॥

विंशीमृचमाह—

सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तमाशुं सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति ।

सादन्यं विदध्यं सभेयं पितृश्रवणं यो ददाशदस्यै ॥२०॥

सोमः धेनुम् सोमः अर्वन्तम् आशुम् सोमः वीरम् कर्मण्यम् ददाति

सदन्यम् विदध्यम् सभेयम् पितृश्रवणम् यः ददाशत् अस्यै ॥

यः यजमानः ददाशत् यथाभागं दद्यात् सोमाय, अस्मै तस्मै यजमानाय सोमः धेनुम् अमृतस्य दोग्ध्रीं गां, गोलक्षणां चिन्मरीचिं ददाति प्रयच्छति । सोमः अर्वन्तम् सत्वरं गच्छन्तं आशुम् अर्थं तल्लक्षितप्राणक्रियावेगं ददाति । सोमः वीरम् वीर्योपेतं पुत्रं ददाति इति बाह्यः पक्षः, रहस्यं तु, अन्तर्गजनशालिन ऋषेः प्रभाप्रसारः यत्र शिष्ये पुत्रे अन्यसिन्ननुग्राहे जने वा संक्रामति, स एव वीरः पुत्र इति बोध्यम् । कीदृशम् वीरम् ? कर्मण्यम् क्रियासु कुशलं सदन्यम् सदनं अन्तर्यागसमर्थं शरीरं तदर्हम् । विदध्यम् विदयः देवताज्ञानप्राप्तिस्थानं यजनं तदर्हम् ।

समेयम् सभायां साधुं तच्चाभिज्ञमित्यर्थः । पितृश्रवणम् पितृणां पूर्वेषां श्रवणमिव श्रवणं आन्तरं
 दिव्यं च यस्य तं, पिता श्रूयते प्रख्यायते येन पुत्रेण तादृशमिति स्थूलरीत्या ॥ समेयम्-
 छन्दसीति तत्र साधुरित्यर्थे द्रष्टव्यः । ददाशत-लेटि अडागमः, शपः श्लुः ॥

इति प्रथमस्य षष्ठे द्वाविंशो वरः

एकविंशीमृचमाह—

अपाळ्हं युत्सु पृतनासु परिं स्वर्षामप्सां वृजनस्य गोपाम् ।

भरेपुजां सुक्षितिं सुश्रवसं जयन्तं त्वामनु मदेम सोम ॥ २१ ॥

अपाळ्हम् युत्सु पृतनासु परिम् स्वःऽसाम् अप्साम् वृजनस्य गोपाम्
 भरेपुऽजाम् सुऽक्षितिम् सुऽश्रवसं जयन्तम् त्वाम् अनु मदेम सोम ॥

युत्सु संग्रामेषु अपाळ्हम् शत्रुभिरनभिभवनीयं पृतनासु सेनासु परिम् पालयितारं स्वर्षाम्
 स्वः स्वर्गस्य सनितारं दातारं अप्साम् अपां ज्योतिर्वल्लदीनां दातारं वृजनस्य दृढस्यास्माकं
 स्थानस्य गोपाम् गोपायितारं रक्षितारं भरेपुजाम् भरेपु यजनेषु जायमानं प्रादुर्भवन्तं सुक्षितिम्
 शोभनावासयुक्तं सुश्रवसम् शोभनश्रवणशालिनं जयन्तम् शत्रून् अभिभवन्तं त्वाम् हे सोम,
 अनु मदेम अनुसृत्य हृष्टा भवेम ॥ अपाळ्हम्-यह अभिभवे, सहेः साहः स इति पत्वम् ।
 परिम्-पृ पालनपूरणयोः, किन्प्रत्ययः । स्वर्षाश्-स्वः स्वर्गं सनोतीति स्वर्षाः, पणु दाने ।
 अप्साम्-अपशब्दोपपदात् सनोतेः पूर्ववत् । भरेपुजाम्-जनी प्रादुर्भावे, पूर्ववत् आत्वम् ॥

द्वाविंशीमृचमाह—

त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपो अजनयस्त्वं गाः ।

त्वमा तंतन्योर्वितरिक्षं त्वं ज्योतिषा वि तमो ववर्थ ॥ २२ ॥

त्वम् इमाः ओषधीः सोम विश्वाः त्वम् अपः अजनयः त्वम् गाः
 त्वम् आ तंतन्य उरु अन्तरिक्षम् त्वम् ज्योतिषा वि तमः ववर्थ ॥

हे सोम, त्वम् इमाः विश्वा ओषधीः अत्र वर्तमानाः सर्वा ओषधीः पृथ्वीसारभूताः अजनयः
 आविष्कृतवानसि । तथा त्वम् अपः अजनयः, त्वम् गाः अजनयः । आनन्दपर्यापरसत्वरूपस्य
 सोमस्य सर्वस्रष्टृत्वोपपत्तेः गवां अपां च जनयिता सोम इत्यत्र स्थूलपक्षः रक्ष्यपक्षश्च उपपद्येते ।

त्वम् उरु विस्तीर्णं अन्तरिक्षम् आकाशं आततन्त्य समन्तात् विस्तारितवानसि । त्वम् तमः
अन्धकारं बाह्यमाभ्यन्तरं च ज्योतिषा आत्मीयेन प्रकाशेन विवर्ध विवृतं शिथिलितं विनष्टं
कृतवानसि ॥ ततन्त्य-तनु विस्तारे । ववर्थ-वृत् वरणे, उभयत्र लिटः थलि निगमे एवं
निपात्यते ॥

त्रयोविंशीमृचमाह—

देवेन नो मनसा देव सोम रायो भागं सहसावन्नभि युध्य ।

मा त्वा तनदीशिपे वीर्यस्योभयेभ्यः प्र चिकित्सा गविष्टौ ॥ २३ ॥

देवेन नः मनसा देव सोम रायः भागम् सहसावन् अभि युध्य मा
त्वा आ तनत् ईशिपे वीर्यस्य उभयेभ्यः प्र चिकित्स गोऽईष्टौ ॥

हे देव, सोम, सहसावन्, बलवन्, देवेन मनसा द्योतमानेन मननेन त्वदीयेन ज्ञानेनेत्यर्थः
नः अस्माकं रायः भागम् दिव्यस्य धनस्य अस्माभिर्भजनीयं अंशं अभियुध्य आमिमुख्येन
प्रेरय, असुरादिकं शत्रुं आमिमुख्येन प्रहृत्य नः प्रेषयेति भावः । त्वा त्वां मा आतनत् मा
कार्पात् आततं कोऽपि शत्रुः, मा हिंसीदित्यर्थः, न कोऽपि हिंसितुं प्रभवतीति भावः, कृतः?
वीर्यस्य ईशिपे घलस्य ईश्वरोऽसि । तस्मात् उभयेभ्यः देवेभ्यो मनुष्येभ्यश्च हितार्थं गविष्टौ
गवां चिद्रस्मीनां इष्टौ एषणे अन्वेषणे प्रचिकित्स प्रकर्षेण ज्ञानेच्छां कुरु । इदं च गवेपणमधिकृत्य
अङ्गिरस्तच्चविचारे प्रपञ्चितम् (पु. ३२७, ३२८) ॥ सहसावन्-सहःशब्दात् मतुपि छान्दस
आकारोपजनः । युध्य-व्यत्ययेन परस्मैपदम् । तनत्-व्यत्ययेन शप् । चिकित्स-कित ज्ञाने,
अस्मात् सन् । गविष्टौ-गवां इष्टयः एषणानि यस्मिन् (संश्रामे, यजने वा) तस्मिन् ॥

इति प्रथमस्य षष्ठे त्रयोविंशो वार्गः

‘एता उ त्या’ इत्यष्टादशर्चं अष्टमं सूक्तं गोतमस्यार्षम् । आद्याश्चतस्रो जगत्यः, त्रयोदश्याद्याः
उष्णिहः पटुचः, अष्टौ शिष्टा अनुष्टुभः । उपो देवता, अग्निना वर्तिरित्यन्त्यस्त्वो विश्वदेवत्यः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

एता उ त्या उपसः केतुर्मकतु पूर्वे अर्धे रजसो भानुर्मञ्जते ।

निष्कृण्वाना आयुधानीव धूष्णवः प्रति गावोऽरुपीर्यन्ति मातरः ॥ १ ॥

एताः ऊर्म इति त्याः उपसः केतुम् अक्रत पूर्वे अर्धे रजसः भानुम् अञ्जते
निः कृष्णानाः आयुधानिऽइव धृष्णवः प्रति गावः अरुपीः यन्ति मातरः॥

यद्यपि द्युक्तेऽस्मिन् ऋचां स्थूलार्थः उपःकालपरत्वेन विस्पष्टं लक्ष्यत एव, तथापि तत्र तत्र
रहस्यार्थमन्तरेण न शक्यं ऋजुतात्पर्यं बोद्धुम् । अन्तरर्थे उपसः न प्रभातवेलाः किं तु प्रज्ञान-
द्युषोदयकालीनाः प्रभातभासो देव्यः । एताश्च चित्रभातभासः चित्सत्यज्योतिषः साक्षात्कारात्
प्राक् बहुवारं व्यक्ता भवन्ति वैदिकयोगमार्गयायिन ऋषेः, तासां दर्शने मन्त्रद्रष्टारः तथा
वर्णयन्ति ताः यथा प्रायः बाह्यारुणोदयगामी च स्यान्मन्त्रवर्णः ॥ उ पादपूरणः एताः त्याः
उपसः एतास्ताः चिज्ज्योतिरुदयभासः केतुम् प्रज्ञानकारकं प्रकाशं अक्रत अकृपत, तस्मात्
रजसः अन्तरिक्षस्य मध्यमस्थानस्य प्राणनिलयस्य पूर्वे अर्धे प्राक् व्यक्ते भागे भानुम् प्रकाशं
अञ्जते व्यक्तीकुर्वन्ति । धृष्णवः धर्षणशीलाः योद्धारः आयुधानीव यथा आयुधानि संस्कुर्वन्ति
तथा निष्कृष्णानाः संस्कुर्वाणाः (जगत्सर्वम्) ऋषेः प्राणशुवं आकाशं स्वशरीरं वेति बोध्यम् ।
अरुपीः आरोचमानाः मातरः सत्यसर्वप्रकाशस्य जनयिष्यः गावः उपसः प्रति यन्ति प्रत्या-
गच्छन्ति । बह्वीनामुपसां प्रादुर्भावः भवति सत्यज्योतिषः साक्षात्कारात्पूर्वम् ॥ अक्रत-क्रोतेर्लुङ्,
मन्त्रे च्लेर्लुक् । निष्कृष्णानाः-कृवि हिंसाकरणयोः, ताच्छीलिकश्चानश् ॥

द्वितीयामृचमाह—

उदपसन्नरुणा भानवो वृथा स्वायुजो अरुपीर्गा अयुक्षत ।

अक्रन्नुपासो वयुनानि पूर्वथा रुशन्तं भानुमरुपीरशिश्नयुः॥२॥

उत् अपसन् अरुणाः भानवः वृथा सुऽआयुजः अरुपीः गाः अयुक्षत

अक्रन् उपसः वयुनानि पूर्वथा रुशन्तम् भानुम् अरुपीः अशिश्नयुः॥

. अरुणाः अरुणवर्णाः भानवः किरणाः वृथा अनायासेन उदपसन् उद्गता अभूवन् । ततः
उपसः चित्रभातभासो देव्यः स्वायुजः सुखेन आयोक्तुं शक्याः अरुपीः आरोचमानाः गाः पूर्वं
उदितान् चिद्रश्मीन् अयुक्षत अयोजयन् स्वरथे । एवं गोरययुक्ताः उपसः पूर्वथा यथापूर्वं
वयुनानि ज्ञानानि, पूर्णसत्यसाक्षात्कारात् प्रागानश्यकानि अक्रन् अकार्षुः । ततः परं अरुपीः
आरोचमानाः ता उपसः रुशन्तम् भानुम् ज्वलन्तं सत्यज्योतिःस्वरूपं सूर्यं अशिश्नयुः असेवन्त ॥

अपसन्-पततेर्लुङ् । अक्रन्-मन्ते घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । अशिथयुः-श्रिञ् सेवायाम्, शपः श्लुः ॥

तृतीयामृचमाह—

अर्चन्ति नारीरपसो न विष्टिभिः समानेन योजनेना परावतः ।

इयं वहन्तीः सुकृते सुदानवे विश्वेदह यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

अर्चन्ति नारीः अपसः न विष्टिभिः समानेन योजनेन आ परावतः

इयम् वहन्तीः सुकृते सुदानवे विश्वा इत् अहं यजमानाय सुन्वते ॥

नारीः नेत्र्यः उपसः, चित्सत्योदयात्पूर्वं तत्प्रमातरभ्यामां नेत्र्य इत्यर्थः विष्टिभिः स्त्रीयामिः व्याप्तिभिः अर्चन्ति सर्वतः दीपयन्ति । तत्र दृष्टान्तः-अपसो न अपसा अपस्त्री लक्ष्यते, यथा कर्मकुशलः एकत्र स्थितः सर्वत्र व्याप्नोति स्वकर्मन्याप्तिभिः तद्वत् । कथं अर्चन्ति? समानेन योजनेन वैषम्यराहित्येन उद्योजनेन, समप्रवर्तनेनेत्यर्थः । किं कुर्वन्त्यः? परावतः दूरप्रदेशात्, परस्मात् ज्योतिषः स्थानात् विश्वेदह सर्वामेव इयम् एषणां, प्रेरणाशक्तिं आवहन्तीः आहरन्त्यः । कस्मै? सुकृते शोभनकर्मकारिणे सुदानवे देवेभ्यः शोभनदानकर्त्रे सुन्वते सोमामिषं कुर्वते, एवंभूताय यजमानाय ॥ नारीः-नृ नयने, शार्ङ्गरवादिषु पाठात् ङीन् । विष्टिभिः-विष्ट्या व्याप्तौ । विश्वा-सुषां सुदुर्गतिं अमो डादेशः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

अधि पेशांसि वपते नृत्तुरिवापौर्णुते वक्ष उस्तेव वर्जहम् ।

ज्योतिर्विश्वस्मै भुवनाय कृण्वती गावो न ब्रजं व्युपा आवर्तमः ॥ ४ ॥

अधि पेशांसि वपते नृत्तुःऽईव अप ऊर्णुते वक्षः उस्त्राऽईव वर्जहम् ज्योतिः

विश्वस्मै भुवनाय कृण्वती गावः न ब्रजम् वि उपाः आवरित्यावः तमः ॥

नेत्र्य उपसः व्याप्तिभिः सर्वतो दीपयन्तीति तमसः प्रच्वंस उक्तः । इदानीमौपस्यं दर्शनीयत्वमाह । उपाः देवी नृत्तुरिव नृत्यन्ती योपिदिच पेशांसि रूपाणि बहूनि दर्शनीयानि अधि वपते स्वस्यां अधिकं धारयते । नृत्तुर्नापितः यथा केशान् निःशेषेण छिनत्ति तथा उपाः तमश्छिनत्तीति व्याख्यान्तरं सायणस्य, असिन् पक्षे नृन् त्वन्ति केशेन रिक्तीकरोति नृत्तुर्नापितः, तदा पेशांसि कृष्णवर्णानि तमांसीति व्याख्या भवति । अत्र पेशो रूपमित्येव साधीयानर्थः ।

एवं बहुधा रूपप्रदर्शनात्परं वक्षः अपोर्णुते स्वीयं उरःप्रदेशं अनाच्छादितं करोति स्वयं आविर्भवतीत्यर्थः । उपसां गोमिरूपमा वेदे प्रसिद्धा, वक्षःप्रदर्शनं उपसां सम्यगाविष्कारं ज्ञापयति । तत्र दृष्टान्तः—वर्जहम् सकृदेवास्य प्रयोगः ऋक्संहितायाम्, अस्य रूपावतारः सायणीयानुसारेण क्रियते, पयस उत्पत्तिस्थानं, उत्सा इव गौर्यथा दोहनसमये आविष्करोति तद्वत् । अथ उपाः, गावः व्रजम् न यथा गावः स्वीयं स्थानं गोष्ठं सत्परं प्राप्नुवन्ति तथा उत्तमज्योतिःस्थानं चिद्वसूर्यमण्डलं प्राप्य विश्वस्मै भुवनाय सर्वस्मै जगते ज्योतिः कृष्वती प्रकाशं कुर्वती तमः अन्धकारं अन्तर्बहिश्च व्यावः विधृतं अकरोत्, च्यनाशयत् ॥ नृत्ः—नृती गात्रविक्षेपे, नृतिगृह्योः कूरिति कूपत्ययः । वर्जहम्—वृह् संभजने, वृणीते संभजते गामिति वः पयः, वयोरभेद इति बत्वं, विच्, तज्जहातीति वर्जहः । व्यावः—वृज् करणे, छुडि मन्ते घसेति च्लेर्लुक् ॥

पञ्चमीमृचमाह—

प्रत्युर्ची रुशदस्या अदर्शि वि तिष्ठते वार्धते कृष्णमभ्वम् ।

स्वरुं न पेशो विदथेष्वाञ्जश्चित्रं दिवो दुहिता भानुमश्नेत् ॥५॥

प्रति अर्चिः रुशत् अस्याः अदर्शि वि तिष्ठते वार्धते कृष्णम् अभ्वम् स्वरुम्
न पेशः विदथेषु अञ्जन् चित्रम् दिवः दुहिता भानुम् अश्नेत् ॥

अस्याः उपसः रुशत् दीप्यमानं अर्चिः कान्तिः प्रति अदर्शि पूर्वमिव प्रत्यावृत्त्य दृश्यते, वितिष्ठते सर्वत्र व्याप्यावितिष्ठते, अभ्वम् महन्नाम, बलिष्ठं सान्द्रं कृष्णम् कृष्णवर्णं धनं तमः वाधते अपसारयति । विदथेषु ज्ञानसाधनप्राप्तिस्थानेषु अन्तर्यजनेषु पेशः स्वकीयं रूपं अनक्ति संश्लिष्टं करोति । तत्र दृष्टान्तः—विदथेषु बाह्येषु यत्रेषु स्वरुम् न युपं यथा अञ्जन् अञ्जन्ति अर्धवः । स्वरुदस्य व्युत्पत्तिः सन्दिग्धा, यूपः दारुशकलः, दृढप्रतिष्ठो ध्वजो वा भवति । ततः चित्रम् विचित्रं आश्चर्यकरं भानुम् सूर्यं दिवो दुहिता उपाः अश्नेत् असेवत ॥ वितिष्ठते—समवप्रविभ्यः स्व इत्यात्मनेपदम् । अश्नेत्—श्निञ् सेवायाम्, लङ्, शपो लुक् बहुलं छन्दसि ॥

इति प्रथमस्य पद्ये चतुर्विंशो वारः

पष्ठीमृचमाह—

अतारिष्म तमसस्पारमस्योपा उच्छन्ती वयुना कृणोति ।

श्रिये छन्दो न संयते विभाती सुप्रतीका सौमनसायाजीगः ॥६॥

अतारिष्म तमसः पारम् अस्य उपाः उच्छन्ती वयुना कृणोति श्रिये
छन्दः न स्मयते विभाती सुप्रतीका सौमनसाय अजीगरिति ॥

उपसमाधिकृत्य देवताविचारे भूमिकायां यदुक्तं तदवधेयम् (पु. ७०) । ऋगेपा
वाङ्मार्गपक्षे गृहीता चेदुपहसनीयतां भजत इति भूमिकायामुदाहृतम् (पु. १४) ॥ अस्य बहोः
कालादनुभूयमानस्य तमसः अज्ञानान्वकारस्य पारम् अवधि अतारिष्म तीर्त्वा चित्प्रकाशं प्राप्ताः
स्मः । कुतः ? उच्छन्ती तमो वर्जयन्ती, प्रकाशमाना उपाः चित्प्रभातभा देवी वयुना ज्ञानानि
नवनयानि कृणोति करोति । अपि च श्रिये शोभायै स्वप्नमाप्रदर्शनाय, स्मयते हसति, तत्र
दृष्टान्तः-छन्दः न छन्देन छन्दयिता लस्यते, यथा उपच्छन्दयिता पुरुषः हसति तद्वत् । अपि च
विभाती एवं विशिष्टां मां कुर्वती सुप्रतीका शोमनमुखी सौमनसाय सर्वस्यापि सौमनस्यापादनाय
अजीगः मक्षिववती पूर्वोक्तलक्षणं तमः ॥ स्मयते-स्मिद् ईषद्वसने । अजीगः-गृ निगरणे,
लङ्, शपः श्लुः अन्यत्सर्वं च छान्दसम् ॥

सप्तमीवृचमाह—

भास्वती नेत्री सुनृतांनां दिवः स्तवे दुहिता गोतमेभिः ।

प्रजावतो नृवतो अश्वबुध्यानुपो गोअग्रौ उप मासि वाजान् ॥७॥

भास्वती नेत्री सुनृतांनाम् दिवः स्तवे दुहिता गोतमेभिः प्रजावतः

नृवतः अश्वबुध्यान् उपः गोअग्रान् उप मासि वाजान् ॥

भास्वती प्रभावती सुनृतानाम् शोमनसत्यानां, प्रियसत्यवाचामिति सायणो लौकिकीं भाषां
अनुसृत्य, प्रायुक्तं (१.३) अवधेयम् । नेत्री प्रापयित्री यजमानमृषिं प्रति । दिवो दुहिता
द्युलोकात् उत्तमज्योतिःस्थानादुत्पन्ना गोतमेभिः चिद्वस्मिसंपन्नतर्मरस्माभिः स्तवे स्तूयते । हे
उपः, स्तुता त्वं प्रजावतः सन्ततिपुक्तान् नृवतः नृभिर्बलवद्विरुपेतान् अश्वबुध्यान् अश्वाः
प्राणबलात्मानः बुध्याः बोद्धव्याः येषु तान् गोअग्रान् चित्किरणपुरस्सरान्, एवंभूतान् वाजान्
समृद्धिविभवान् उपमासि प्रयच्छसि ॥ स्तवे-स्तुतुं स्तवे, कर्मणि लिङि छन्दसि बहुलग्रहणात्
यकोऽपि लृक्, एवमन्यदपि छान्दसम् । नृवतः-न्यत्ययेन भवोर्वैत्वम् । मासि-मा माने,
अदादिः ॥

अष्टमीमृचमाह—

उपस्तमश्यां यशसं सुवीरं दासप्रवर्गं रयिमश्वबुध्यम् ।

सुदंससा श्रवसा या विभासि वाजप्रसूता सुभगे बृहन्तम् ॥८॥

उपः तम् अश्याम् यशसम् सुवीरम् दासप्रवर्गम् रयिम् अश्वबुध्यम्
सुदंससा श्रवसा या विभासि वाजप्रसूता सुभगे बृहन्तम् ॥

हे उपः, तम् रयिम् तत् दिव्यं धनं अश्याम् प्राप्नुयाम् । नेदं लोकसाधारणं धनं “बृहन्तं विभासि” इति वक्ष्यमाणो वाक्यार्थः तद्विस्पष्टयति । कीदृशं रयिम्? यशसम् यशोयुक्तं, प्रशस्यं श्रेष्ठमिति यावत् । सुवीरम् शोभनवीर्योपेतं दासप्रवर्गम् दासानां क्रियादक्षाणां प्रवर्गः प्रकृष्टः वर्गः सद्बो यस्मिन् तं, बहुकर्मकृशलत्वोपेतं इत्यर्थः । अश्वबुध्यम् अश्वाः प्राणक्रियावेगाः बुध्याः बोद्धव्याः येन तम् । हे सुभगे, शोभनैश्वर्योपेते, उपः, सुदंससा शोभनकर्मणा युक्तेन श्रवसा दिव्यावेशश्रुतिजन्येनास्मदीयस्तोत्रेण युक्ता प्रीता वा त्वं वाजप्रसूता समृद्धिप्रदात्री सती बृहन्तम् महान्तं अति प्रौढं लोकोत्तरं लोकातीतं वा या रयिम् यद् धनं विभासि प्रकाशयति, आविष्करोपि तमश्यामिति संबन्धः ॥ या—मुपां सुलुगिति अमो डादेशः । अन्ये गताः ॥

नवमीमृचमाह—

विश्वानि देवी भुवनाभिचक्ष्या प्रतीची चक्षुरुर्विया वि भाति ।

विश्वं जीवं चरसे बोधयन्ती विश्वस्य वाचमविदन्मनायोः ॥९॥

विश्वानि देवी भुवना अभिचक्ष्य प्रतीची चक्षुः उर्विया वि भाति

विश्वम् जीवम् चरसे बोधयन्ती विश्वस्य वाचम् अविदत् मनायोः ॥

देवी द्योतमानोपाः विश्वानि भुवना सर्वाणि भुवनानि भूर्भुवरादीनि अभिचक्ष्य अमिताः प्रकाश्य, ऋषिष्टेगोचरतां गमयित्वा, प्रतीची प्रत्यङ्मुखी अन्तर्मुखी सती, पराक्प्रतिद्वन्द्वी प्रत्यङ्मुखः, चक्षुः चक्षुषा प्रकाशकेन तेजसा, विभक्तिलोपः, उर्विया विस्तीर्णा, विभाति प्रकाशते । अपि च विश्वम् जीवम् सर्वं प्राणयुक्तं देवकामं पुरुषं चरसे चरणाय दिव्यकार्यप्रवर्तनाय बोधयन्ती ज्ञापयन्ती, विश्वस्य मनायोः सर्वस्य मनोयुक्तस्य मनस्विनः पुरुषस्य वाचम् देवाह्वानसमर्प्यो मन्त्रान्मिसं वाचं अविदत् अलमत । “जीवं चरसे” इति प्राणक्रियां “मनायोः वाचम्”

इति ज्ञानक्रियां चावेदयति उपःशब्दवेदनीयचित्तमातव्यापारः ॥ अभिचक्ष्य-चक्षिः प्रकाश-
नार्येऽपि प्रसिद्धः । उर्विया-उर्वीशब्दादुत्तरस्य सोः डियाजादेशः । मनायोः-मन आत्मन इच्छति
मनस्पति, क्यच्, कयाच्छान्दसीत्युः ॥

दशमीमृचमाह—

पुनःपुनर्जायमाना पुराणी समानं वर्णमभि शुम्भमाना ।

श्वघ्नीव कृत्तुर्विजं आमिनाना मर्तस्य देवी जरयन्त्यायुः ॥१०॥

पुनःऽपुनः जायमाना पुराणी समानम् वर्णम् अभि शुम्भमाना

श्वघ्नीऽईव कृत्तुः विजः आऽमिनाना मर्तस्य देवी जरयन्ती आयुः ॥

पूर्णसत्योदयादप्राक् बह्व्य उपसो भवन्तीति प्रागुक्तं स्मर्यम् । पुनःपुनः जायमाना पुनरा-
वृत्त्या प्रादुर्भवन्ती पुराणी चिरन्तनी नित्येत्यर्थः समानम् वर्णम् तुल्यं रूपं अमिश्रुम्भमाना
अमिप्राप्य शोभमाना विविधप्रादुर्भावेषु एकमेवास्याः स्वरूपमित्यर्थः । देवी दिव्या मर्तस्य
मरणधर्मणः पुरुषस्य आयुः आयुर्मानं जरयन्ती ऊनयन्ती वर्तते, मरणधर्मस्य ऊनतापादनेन
अमरणधर्मस्य अमृतत्वस्य लब्धिर्बोध्या । बाह्यपक्षे तु, उपःसु अतीतासु मानुषं-आयुर्हीयते । तत्र
दृष्टान्तः-कृत्तुः कर्तनशीला श्वघ्नी श्वभिः मृगान् हन्तीति, व्याधस्त्री विजः इव विजः चलतः
पक्षिणः यथा आमिनाना हिंसन्ती वर्तते, तद्वत् ॥ विजः उद्वेजक इति सायणोऽन्यत्र (२.१) ।
नव्याः केचन अक्षधृतकरा यथा कपटयुक्ता वञ्चयन्ति तथा उपाः मानुषायुर्मोपणेनेति मन्यन्ते,
निराधारमिदमूहमात्रम् ॥ विजः-ओविजी भयचलनयोः, विजन्ते चलन्ति पक्षिणः । आमि-
नाना-भीज् हिंसायाम्, क्रैपादिकः ॥

इति प्रथमस्य षष्ठ्यश्चविंशो वर्गः

एकादशीमृचमाह—

व्युपर्वती दिवो अन्तां अवोध्यप स्वसारं सनुतयुयोति ।

प्रमिनती मनुष्या युगानि योषां जारस्य चक्षसा वि भाति ॥११॥

विऽउपर्वती दिवः अन्तान् अवोधि अप स्वसारम् सनुतः युयोति

प्रऽमिनती मनुष्या युगानि योषां जारस्य चक्षसा विभाति ॥

दिवः अन्तान् द्युलोकस्य प्रान्तान् व्यूर्ध्वती विवृतान् कुर्वती अगोधि अस्मामिज्ञाता भवति । स्वसारम् साहचर्यात् सहोदरं तामसीं शक्तिं, रात्रिमिति बाह्यः पक्षः सनुतः अन्तर्हित-नामैतत् रहस्ये अपयुयोति अपगमय्य पृथक् करोति । मनुष्या युगानि मनुष्यसंबन्धीनि काल-मानानि, न तु देवसंबन्धीनि प्रमिनती प्रकर्षेण हिंसन्ती । (विवृतमेतत् दशम्याम्) जारस्य जरयितुस्तमसः योपा अङ्गना चक्षसा प्रकाशेन विभाति विशेषेण भासते ॥ व्यूर्ध्वती-ऊर्ध्व आच्छादने, विपूर्वादस्माद्धृतः शत, उगितश्चेति ङीप् । सनुतः-एतदन्तोदात्तत्वं स्वरादिषु निपातितं, अतः अव्ययसंज्ञायामाप्सुप इति सप्तम्या लुक् । युयोति-यु मिश्रणामिश्रणयोः । मनुष्या-पृष्ठ्या ङादेशः । युगानि-युजेः घञ् करणे कर्मणि वा । जारस्य-दारजारौ कर्तरि णिलुक् चेति घञन्तो निपातितः ॥

द्वादशीमृचमाह—

पशून् चित्रा सुभगा प्रथाना सिन्धुर्न क्षोदं उर्विया व्यश्नेत ।

अमिनती दैव्यानि व्रतानि सूर्यस्य चेति रश्मिभिर्दृशाना ॥१२॥

पशून् न चित्रा सुभगा प्रथाना सिन्धुः न क्षोदं उर्विया वि अश्नेत

अमिनती दैव्यानि व्रतानि सूर्यस्य चेति रश्मिभिः दृशाना ॥

सुभगा शोभनैश्वर्या चित्रा अद्भुता उपाः पशून् न पशुपालो यथा पशून् चारणाय सर्वादि-दिबु विस्तारयति तथा प्रथाना स्वतेजांसि विस्तारयन्ती उर्विया विस्तीर्णा स्वयं बृहती सिन्धुर्न क्षोदः स्पन्दनशीलमुदकं यथा सर्वतो व्याप्नोति तद्वत् व्यश्नेत् विश्वं व्याप्नोति । अपि च दैव्यानि देवसंबन्धीनि व्रतानि नियतानि कर्माणि अमिनती अहिंसन्ती, स्वतन्त्रापि दिव्यधर्मानुसारिणी-त्यर्थः । सूर्यस्य उत्तमस्य ज्योतिषः सत्यस्वरूपस्य रश्मिभिः किरणैः सह मिलिता दृशाना दृश्यमाना चेति अचेति, अज्ञाधि, अस्मामिज्ञातित्यर्थः ॥ प्रथाना-प्रथ प्रख्याने, अन्तर्माविव-ष्ण्यात् ताच्छीलिकथनान्, बहुलं छन्दसीति शपो लुक् । व्यश्नेत्-दु ओधि गतिपृष्ठयोः, लुङ्, इडभावश्छान्दसः । चेति-चिती संज्ञाने, कर्मणि लुङ् । दृशाना-दृशोः कर्मणि लट्, शानच्, विरारणस्य लृक् ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

उपस्तश्चित्रमा भंराम्भ्यं वाजिनीवति । येन लोकं च तनयं च धामहे ॥१३॥

उपः तत् चित्रम् आ भर अस्मभ्यम् वाजिनीऽवति येन तोकम् च तनयम्
च धामहे ॥

हे वाजिनीवति बहुविधया समृद्धया युक्ते, उपः उपोदेवि, तत् चित्रम् अद्भुतं तदिव्यं
वैभवं अस्मभ्यम् अस्मदर्थं आभर आहर । येन चित्रेण वैभवेन तोकम् च अपत्यं तनयम् च
तत्सन्तानं च धामहे दध्महे, धारयामः । तोकः अन्तर्यागप्रभावस्य अविच्छेदेनान्यत्राश्रिते
पुरुषे संक्रामो भवति, तस्य सन्तानं तनयो भवति ॥ धामहे-दधातेर्लटि शपो लुक् ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

उपो अद्येह गोमत्यश्चावति विभावरि । रेवदस्मे व्युच्छ सूनृतावति ॥१४॥
उपः अद्य इह गोऽमति अश्वाऽवति विभाऽवरि रेवत् अस्मे इति वि
उच्छ सूनृताऽवति ॥

हे गोमति, चित्रस्मियुक्ते, अद्यावति प्रागशक्तिसंपन्ने विभावरि विशिष्टमायुक्ते सूनृतावति
शोभनसत्यवाग्युक्ते उपः अद्य इदानीं इह असिन् स्थाने अस्मे अस्मासु रेवत् दिव्यं धनं यथा
भवति तथा व्युच्छ प्रकाशं कुरु ॥ गोमतीत्यादयः सर्वे प्राग्व्याख्याताः ॥ अस्मे-सप्तम्याः शो
आदेशः ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

युक्ष्वा हि वाजिनीवत्यश्वा अद्यारुणाँ उपः ।

अथा नो विश्वा सौभगाण्या वृह ॥१५॥

युक्ष्वा हि वाजिनीऽवति अश्वान् अद्य अरुणान् उपः अथ नः विश्वा
सौभगानि आ वृह ॥

हे वाजिनीवति बहुविधसमृद्धिसंपन्ने, हे उपः अरुणान् अश्वान् अरुणवर्णान् अश्वान्,
क्रियावेगघोतकोऽरुणवर्णः राजसः, अथाथ प्राणवलात्मानो बोध्याः, अद्य इदानीं युक्ष्व हि
योजयैव । अय ततः परं नः अस्मभ्यं विश्वा सौभगानि सर्वविधानि सौभाग्यानि आपृह आनय ॥

इति प्रथमतः षष्ठे षड्विंशो वक्त्रः

षोडशीमृचमाह—

अश्विना वृत्तिरस्मदा गोमहस्त्रा हिरण्यवत् ।

अर्वाग्रथं समनसा नि यच्छतम् ॥ १६ ॥

अश्विना वृत्तिः अस्मत् आ गोऽमत् दस्त्रा हिरण्यऽवत् अर्वाक् रथम्
सऽमनसा नि यच्छतम् ॥

उपा अश्विनोर्योषा, रथे तयोः प्रतिष्ठते, तस्मादहर्चात् अश्विनौ प्रस्तुतौ तृवेऽस्मिन्, तत्र
आद्या “अश्विना वृत्तिरिति भवति । हे अश्विना अश्ववन्तौ, दस्त्रा क्रियादस्त्रौ, व्याख्यातम्
(१.३.३) अस्मत् अस्माकं वृत्तिः वर्तनं, आवासगृहं शरीरमित्यर्थः गोमत् चित्किरणयुक्तं
हिरण्यवत् सौरज्योतिर्द्योतकसुवर्णयुक्तं यथा भवति तथा समनसा समानमनस्कौ सन्तौ युवां
अर्वाक् अर्वाचीनं अस्माकं समीपे रथम् युष्मदीयं आ नियच्छतम् आवर्तयतम् ॥ वृत्तिः-
वर्ततेऽस्मिन्निति औणादिक इतिप्रत्ययः । अस्मत्-सुपां सुलुगिति पष्ठया लुक् ॥

षोडशीमृचमाह—

यावित्था श्लोकमा दिवो ज्योतिर्जनाय चक्रथुः ।

आ न ऊर्जं वहतमश्विना युवम् ॥ १७ ॥

यौ इत्था श्लोकम् आ दिवः ज्योतिः जनाय चक्रथुः आ नः ऊर्जम्
वहतम् अश्विना युवम् ॥

हे अश्विनौ, यौ युवां दिवः द्युलोकात् श्लोकम् श्लोकनीयं प्रशस्त्यं ज्योतिः उत्तमं तेजः
जनाय यजमानाय इत्था इत्यमस्मदनुभवक्षमं आ चक्रथुः आकारयुक्तं निष्पादितवन्तौ, तौ
युवम् युवां नः अस्मभ्यं ऊर्जम् वीर्यवदलमपि आवहतम् आनयतम् ॥ श्लोकम्-श्लोकं संघाते,
स्तुत्यर्थेऽपि प्रसिद्धः, कर्मणि घञ् ॥

अष्टादशीमृचमाह—

एह देवा मयोभुवा दस्त्रा हिरण्यवर्तनी । उपबुधो वहन्तु सोमं पीतये ॥ १८ ॥

आ इह देवा भयःऽभुवा दस्त्रा हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी
उपःऽबुधः वहन्तु सोमंऽपीतये ॥

उपवृद्धः उपसि प्रवृद्धाः सामर्थ्यादश्वा इति पूर्वे व्याख्यातारः । तथा ग्रहणमुपपन्नम् । इह असिन्नस्मदन्तर्यजने सोमपीतये सोमपानाय दत्ता क्रियादक्षौ अश्विनौ आवहन्तु आनयन्तु । कीदृशौ ? देवा देवौ मयोधुवा मयोधुवौ सुप्तस्य भावयितारौ हिरण्यवर्तनी हिरण्यमयो वर्तनिर्मागौ ययोस्तौ ॥ “रुद्रवर्तनी” (१.३.३) इत्यत्र वर्तनिशब्दव्याख्या द्रष्टव्या ॥

इति प्रथमस्य पठे सप्तविंशो वगं

‘अग्नीषोमावि’ति द्वादशर्चं नवमं सूक्तं गोतमस्पर्षम् । आदितस्तिस्रोऽनुष्टुभः नवम्याद्या-
स्तिस्रो गायत्र्यः अष्टमी जगती त्रिष्टुप्वा शिष्टाः पञ्च त्रिष्टुभः, अग्नीषोमौ देवता ॥

तत्र प्रथमाष्टचमाह—

अग्नीषोमाविमं सु मे शृणुतं वृषणा हवम् ।

प्रति सुक्तानि हर्यतं भवतं दाशुपे मयः ॥ १ ॥

अग्नीषोमौ इमम् सु मे शृणुतम् वृषणा हवम् प्रति सुऽउक्तानि हर्यतम्
भवतम् दाशुपे मयः ॥

वृषणा वर्षितारौ अग्नीषानां हे अग्नीषोमौ मे इमम् हवम् प्रकृतमस्मदाह्वानं ॥ शृणुतम् सम्यगा-
कर्णयतम् । सुक्तानि प्रति अस्मदीयानि स्तोत्राणि समुद्दिश्य हर्यतम् तानि कान्तानि धुरुतं,
‘सुक्तानि प्रति हर्यतम् प्रत्येकं कामयेयाम्’ इति सायणानुसारतो वा भवतु । अथ दाशुपे दत्तवते
यजमानाय मयः सुप्तं, सुप्तमयौ भवतम् ॥ हर्यतम्—हर्यं गतिकान्त्योः ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

अग्नीषोमा यो अद्य वामिदं वचः सर्पयति ।

तस्मै धत्तं सुवीर्यं गवां पोपं स्वद्वयम् ॥ २ ॥

अग्नीषोमा यः अद्य वाम् इदम् वचः सर्पयति तस्मै धत्तम् सुऽवीर्यम्
गवां पोपम् सुऽअद्वयम् ॥

हे अग्नीषोमा अग्नीषोमौ, यः यजमानः अद्य इदानीं वाम् युष्मभ्यं इदम् वचः मन्वात्मकं
वचनं सर्पयति धृजितं करोति तस्मै यजमानाय गवाम् पोपम् ज्ञानांशुनाममिष्टदि धत्तम् धारयतं,

प्रयच्छतमित्यर्थः । कीदृशं पोषम्? सुवीर्यम् शोभनवीर्योपेतं स्वस्थम् शोभनैरक्षैः प्राणलक्षणै-
र्युक्तम् । गवाक्षैः ज्ञानक्रियात्मकशक्तिद्वयं प्रतिपाद्यते ॥

तृतीयामृचमाह—

अग्नीपोमा य आहुतिं यो वां दाशाद्धविष्कृतिम् ।

स प्रजया सुवीर्यं विश्वमायुर्व्यश्रवत् ॥ ३ ॥

अग्नीपोमा यः आहुतिम् यः वाम् दाशात् हविःकृतिम् सः प्रजया
सुवीर्यम् विश्वम् आयुः वि अश्रवत् ॥

हे अग्नीपोमा अग्नीपोमौ, यः यजमानः हविष्कृतिम् हविषा अर्पणद्रव्येण कृतां आहुतिम्
आह्वानलक्षणमर्पणं वाम् युष्मभ्यं दाशात् दद्यात्, सः यजमानः प्रजया उत्कलक्षणया सन्तत्या
सह सुवीर्यम् शोभनवीर्योपेतं विश्वम् आयुः सर्वं जीवनं व्यश्रवत् व्याप्नोत् । मन्त्रे “यः”
द्विरावृत्तः आदरायो ग्राह्यः ॥ हविष्कृतिः—हविषः कृतिः करणं यस्यामाहुतौ । अश्रवत्, दाशात्-
उभयं लेट् ॥

चतुर्थामृचमाह—

अग्नीपोमा चेति तद्वीर्यं वां यदमुष्णीतमवसं पणिं गाः ।

अवातिरतं वृसंस्य शेषोऽविन्दतं ज्योतिरेकं बहुभ्यः ॥ ४ ॥

अग्नीपोमा चेति तत् वीर्यम् वाम् यत् अमुष्णीतम् अवसम् पणिम् गाः
अव अतिरतम् वृसंस्य शेषः अविन्दतम् ज्योतिः एकम् बहुभ्यः ॥

हे अग्नीपोमा अग्नीपोमौ, वाम् तत् वीर्यम् युवयोः तद्वत्स्यमाणं सामर्थ्यं चेति अवेति,
अस्माभिर्ज्ञातं भवति । यत् येन वीर्येण गाः अवसम् गवात्मकं रक्षणं, चिद्रश्मिजालं हि महद्रक्षणं
देवकामानाम् । पणिम् अमुष्णीतम् पणैर्व्यवहारिणोऽमुरात् अपाहार्यम् । तथा वृसंस्य वृसपति
संवेद्यति आवृणोति तमोवनोऽमुरो वृत्रः तस्य शेषः अवशिष्टं अंशं, अवातिरतम् अयः
प्रापयतम् । हिरण्यस्तूपस्यैन्द्रे सक्ते वृत्रवधं प्रति विचारितम् (१.३२), इन्द्रेण हतस्य वृत्रस्य
शिष्टं शरीरं अपामघः पातितं तत्र शेत इति । ततः परं बहुभ्यः देवकामेभ्य ऋषिभ्यः एकम्
ज्योतिः उत्तमं सौरं सत्यं अविन्दतम् अलप्तायाम् ॥ अत्र वृमयः त्वष्टा तस्य शेषः अपत्यं वृत्र

इति पुराणकारीतिमवलम्ब्य व्याचष्टे सायणः ॥ अवसम्-अवतेरौणादिकः असच् । शेषः—
मुपां सुलुगिति द्वितीयायाः सुः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

युवमेतानि दिवि रोचनान्यग्निश्च सोम सकृत् अधत्तम् ।

युवं सिन्धूरभिः शस्तेरवद्यादग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीतान् ॥ ५ ॥

युवम् एतानि दिवि रोचनानि अग्निः च सोम सकृत् इति सकृत् अधत्तम्

युवम् सिन्धून् अभिशस्तेः अवद्यात् अग्नीषोमौ अमुञ्चतम् गृभीतान् ॥

हे सोम, त्वं अग्निः च सकृत् समानकर्माणौ सन्तौ युवम् युवां दिवि द्युलोके एतानि
रोचनानि ज्योतींषि, दिव्यानि तेजांसीति रहस्यम्, नक्षत्रपरं वाह्यपक्षे । अधत्तम् अधारयतम्,
युयम् युवां गृभीतान् गृहीतान् वृत्रबन्धनस्यान् सिन्धून् अल्लक्षणात् तेजोबलादीन् हे अग्नीषोमौ,
अभिः शस्तेः अभितो हिंसतः अवद्यात् पापात् अमुञ्चतम् मुक्तवन्तौ । “रोचनानि” चित्रकाशं
“सिन्धवः” प्राणबलधारां चावेदयन्ति ॥

पृष्ठीमृचमाह—

आन्यं दिवो मातरिश्वा जभारामन्थादन्यं परि श्येनो अद्रेः ।

अग्नीषोमा ब्रह्मणा वावृधानोरुं युज्ञाय चक्रथुरु लोकम् ॥ ६ ॥

आ अन्यम् दिवः मातरिश्वा जभार अमन्थात् अन्यम् परि श्येनः अद्रेः

अग्नीषोमा ब्रह्मणा ववृधाना उरुम् युज्ञाय चक्रथुः उम् इति लोकम् ॥

हे अग्नीषोमा अग्नीषोमौ, अन्यम् युवयोरेकं अग्निं मातरिश्वा वायुः दिवः द्युलोकात् आजमार
आजहार । श्येनः शंसनीयगतियुक्तः पक्षी अन्यम् सोमं अद्रेः परि अन्नमपादिभूमिकानामुपरि
अमघ्रात् मथित्वा आहृतवान् ॥ प्राणशक्तिविभवेन तपसा प्रादुर्भूयति क्रतुरूपो भगवानभिरन्तः ।
मातरिश्वा अग्निमाजहारेत्युक्तेरिदं रहस्यम् । “भयोद्यदीं विश्रुतो मातरिश्वा” (१.७१.४)
“प्रशस्तं राति भृगवे मातरिश्वा” इत्याद्यवधेयम् । श्येनः पक्षी जीवभूतोऽन्तरात्मैव, तस्योच्चैः
पतनेन अद्रिपदवस्थितस्य बहुप्रसोपेतस्य शरीरस्य पुरुषस्य सोमपदवेदनीय-अमृताहरणसंभवो
बोध्यः । अत्रापि तपसा मयनेन उच्चैः क्षिप्ररात्स पक्षी सोमं सम्पाद्याहरति ॥ एवं युवां ब्रह्मणा

मन्त्रेण ऋषेर्हार्दिचाग्रूपेण ववृधाना वर्धमानौ यज्ञाय यजनार्थं लोकम् प्रपञ्चं उरुम् विस्तीर्णं चक्रधुः
कृतवन्तौ । उ पदपूरणम् ॥

इति प्रथमस्य षष्ठ्यष्टाविंशो वर्यः

सप्तमीमृचमाह—

अग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्य वीतं हर्यतं वृषणा जुषेथाम् ।

सुशर्माणा स्ववसा हि भूतमथा धत्तं यजमानाय शं योः ॥७॥

अग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्य वीतम् हर्यतम् वृषणा जुषेथाम्
सुशर्माणा सुअवसा हि भूतम् अथ धत्तम् यजमानाय शम् योः ॥

हे अग्नीषोमा अग्नीषोमौ, प्रस्थितस्य युवां प्रति प्रस्थानं कृतवतः अस्य हविषः अस्मदी-
यस्य अर्पणस्य, द्वितीयार्थे षष्ठी, सिद्धं अर्पणं वीतम् व्याप्नुतं, वी गतिव्याप्त्यादिषु, हर्यतम्
व्याप्य च फान्तं कुरुतम् । हे वृषणा वर्पितारौ, जुषेथाम् सेवेयां तदस्माभिरर्पितम् । हे सुशर्माणा
शोभनसुलोपेतौ स्ववसा स्ववसौ शोभनरक्षोपेतौ च भूतम् भवतम् । हि पादपूरणम् । अय अनन्तरं
योः युवां कामयमानाय, विभक्तिव्यत्ययः, यजमानाय शम् शान्तिसुखं धत्तम् विधत्तम् ॥
भूतम्—लोडि बहुलं छन्दसीति श्रुते लुक् । अन्ये गताः ॥

अष्टमीमृचगाह—

यो अग्नीषोमा हविषा सपर्याद्देवद्रीचा मनसा यो धृतेन ।

तस्य व्रतं रक्षतं पातमंहसो विशे जनाय महि शर्म यच्छतम् ॥८॥

यः अग्नीषोमा हविषा सपर्यात् देवद्रीचा मनसा यः धृतेन तस्य व्रतम्
रक्षतम् पातम् अंहसः विशे जनाय महि शर्म यच्छतम् ॥

यः यजमानः अग्नीषोमा अग्निं सोमं च देवद्रीचा देवान् अञ्चता, देवपरायणेन मनसा
मानसेन युक्तः हविषा अर्पणलक्षणेन स्वीयेन द्रव्येण सपर्यात् सपर्यति, पूजयति, यः यथ धृतेन
धीप्रदीप्त्या च युक्तः अग्नीषोमौ सपर्यति, एकाग्रेण मनसा दीप्त्या शुद्धया चेति भावः । तस्य
तादृशस्य यजमानस्य व्रतम् नियतं कर्म रक्षतम्, लड्ये लोड्, रक्षय एवेत्यर्थः, अंहसः पातम्
तं पापान् रक्षतम्, रक्षयः । विशे जनाय विशतीति विद्, तस्मै अन्नः प्रविश्य देवान् यजते

जनाय यजमानाय महि प्रभृतं शर्म शरणं सुखं वा यच्छतम् दत्तम्, अत्रापि लब्धं एव ॥
 एकाग्रमनसो देवतापरायणस्य जनस्य पापाद्रक्षणं कर्मरक्षणं च, अन्तर्लब्धप्रवेशस्य प्रभृतं
 शर्मत्युक्तम् ॥ सपर्याद्-सपर पूजायां, कण्ड्वादिः, लेट् । देवद्रीचा-देवान् अञ्चतीति देवद्रव्यह्,
 देवशब्दस्य टेरद्रथादेशः ॥

नवमीमृचमाह—

अग्नीषोमा सवेदसा सहृती वनतं गिरः । सं देवत्रा बभूवधुः ॥९॥
 अग्नीषोमा सऽवेदसा सहृती इति सऽहृती वनतम् गिरः सम् देवत्रा
 बभूवधुः ॥

हे अग्नीषोमा, युवां सवेदसा समानं वेदो ज्ञानं ययोस्तौ सहृती समाना हृतिराह्वानं ययोस्तौ
 सन्तौ गिरः स्तुतीरस्मदीयाः वनतम् संमजेषाम् । देवत्रा देवेषु संबभूवधुः युवां संभूतौ, अतः
 संभावितौ ॥ देवत्रा-सप्तम्यर्थे त्राप्त्ययः ॥

दशमीमृचमाह—

अग्नीषोमावनेन वां यो वां धृतेन दाशति । तस्मै दीदयतं बृहत् ॥१०॥
 अग्नीषोमौ अनेन वाम् यः वाम् धृतेन दाशति तस्मै दीदयतम् बृहत् ॥

हे अग्नीषोमौ, वाम् युवयोः संबन्धी यः यजमानः अनेन धृतेन ईदृशा धीमदीप्त्या युक्तः
 सन् वाम् युष्मभ्यं दाशति ययामागं प्रयच्छति स्वीयं अर्पणीयं तस्मै तादृशाय बृहत् बृहच्छब्द-
 वाच्यं ऋतं सत्यं दीदयतम् प्रकाशयतम्, दीदयतिः दीप्तिकर्मा ॥

एकादशीमृचमाह—

अग्नीषोमाविमानिं नो युवं हव्या जुजोषतम् । आ यातमुप नः सचां ॥११॥
 अग्नीषोमौ इमानि नः युवम् हव्या जुजोषतम् आ यातम् उप नः सचां ॥

हे अग्नीषोमौ, युग्मं युगं नः अस्मत्संबन्धीनि इमानि हव्या सिद्धानि अर्पणार्थानि द्रव्याणि
 जुजोषतम् सेवेयाम् । तथा सेननाय नः अस्मान् सचा सह उपायातम् उपगच्छतम् ॥ जुजो-
 षतम्-विकरणव्यत्ययेन ऋः छान्दसः ॥

द्वादशीमृचमाह—

अग्नीपोमा पिपृतमर्वतो न आ प्यायन्तामुत्त्रिया हव्यसूदः ।
अस्मे बलानि मघवत्सु धत्तं कृणुतं नो अध्वरं श्रुष्टिमन्तम् ॥१२॥
अग्नीपोमा पिपृतम् अर्वतः नः आ प्यायन्ताम् उत्त्रियाः हव्यसूदः अस्मे
इति बलानि मघवत्सु धत्तम् कृणुतम् नः अध्वरम् श्रुष्टिमन्तम् ॥

हे अग्नीपोमा नः अस्माकं अर्वतः अध्वरक्षितप्राणक्रियावेगान् पिपृतम् पूरयतम् । तथा
हव्यसूदः हव्यमर्पणीयं स्रदन्ते क्षरन्ति त्वरयन्ति प्रेरयन्तीति हव्यसूदः उत्त्रियाः गावः गोलक्षित-
चित्तभाः आप्यायन्ताम् आप्यायिताः प्रवृद्धाः भवन्तु । मघवत्सु धनवत्सु देवेषु, दिव्यधन-
युक्तेषु महानुभावेषु वा मध्ये अस्मे अस्मासु बलानि दिव्यानि विविधानि धत्तम् धारयन्,
स्थापयतम् ॥ प्राणबलानां परिपूर्णं ज्ञानरश्मीनां प्रवर्धनं मघवत्सु देवेषु मनुष्येषु वा मध्ये
बलप्रतिष्ठापनं च प्रार्थितानि । तदनन्तरं नः अस्माकं अध्वरम् दिव्ययान्त्रात्मकं यज्ञं श्रुष्टिमन्तम्
दिव्यावेश(श्रवण)युक्तं कृणुतम् कुरुतम् ॥ पिपृतम्—पृ पालने पूरणे च । अस्मे—सप्तम्याः शो
आदेशः । श्रुष्टिमन्तम्—श्रुष्टिः धननामेति स्थूलः पक्षः, श्रुष्टिः श्रवणं अन्तर्दिव्यं वा, उत्प्रेरितो
दिव्यावेशश्च रहस्यार्थे ॥

इति प्रथमस्य षष्ठ एकोनविंशो वर्गः

प्रथमे मण्डले चतुर्दशोऽनुवाकः समाप्तः

पञ्चदशोऽनुवाके द्वादश सूक्तानि, तत्र 'इमं स्तोममि'ति षोडशचं प्रथमं सूक्तम् । आह्निरसस्य
कुत्सस्वार्पणम्, पञ्चदशी षोडशी च त्रिष्टुभौ, शिष्टा जगत्स्य, अग्निर्देवता । अन्या देवताः
लिङ्गोक्ता निपातभावत्वेन अप्रधानाः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सं महेमा मनीषया ।
भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्नें सख्ये मा रिपामा वयं तव ॥१॥
इमम् स्तोमम् अर्हते जातवेदसे रथम् इव सम् महेम मनीषया भद्रा
हि नः प्रमतिः अस्य सम्सदि अग्नें सख्ये मा रिपाम वयम् तव ॥

अर्हते पूज्याय जातवेदसे जातानां सर्वेषां वेदित्रे अग्नये इमम् एतत्सत्तात्मकं स्तोमम् स्तोत्रं
 रथमिव यथा तक्षा रथं तक्ष्णोति, संस्फुरोति च तथा मनीषया बुद्ध्या संमहेम सम्यक् पूजितं
 कुर्मः । अस्य अग्नेः संसदि सम्यक् सीदन्त्यस्यामिति संसत् सभा तस्यां, अग्निसंनिधौ इत्यर्थः
 नः अस्माकं प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिः भद्रा हि कन्याणी खलु । अग्नेः सान्निध्ये तत्प्रभावादेवं
 स्तोमं कर्तुं समर्था निशिता नो बुद्धिरिति भावः । हे अग्ने तव सख्ये त्वदीयसखित्वे वयम्
 मा रिपाम हिंसिताः न भवाम, सख्ये विच्छेदः शैथिल्यं वा मा भूदित्यर्थः ॥ अर्हते-अर्ह
 पूजायाम् । महेम-मह पूजायाम् । रिपाम-रिष हिंसायाम् ॥

द्वितीयामृचमाह—

यस्मै त्वमायजसे स साधत्यनर्वा क्षेति दधते सुवीर्यम् ।

स तूताव नैनमश्रोत्यंहतिरग्ने सख्ये मा रिपामा वयं तव ॥२॥

यस्मै त्वम् आयजसे सः साधति अनर्वा क्षेति दधते सुवीर्यम् सः
 तूताव न एनम् अश्रोति अंहतिः अग्ने सख्ये मा रिपाम वयम् तव ॥

यस्मै यजमानाय हे अग्ने, त्वम् आयजसे देवान् आमिषुल्येन यजसि, यजमानकृत्यं
 सर्वमग्निरेव निर्वहति, तस्मात्स धन्यः यस्मिन् प्रादुर्भूतोऽग्निः यजमानार्थं देवान् यजति । सः
 यजमानः साधति साधयति कार्यम् । अनर्वा अप्रप्तृतः, अप्रतिगतः शत्रुभिः क्षेति निवसति
 स्वस्य इत्यर्थः, सुवीर्यम् शोभनवीर्यं दधते धारयते । सः तूताव स वर्धते, उत्तरीचरामिषुद्धि-
 त्वस्य । एनम् यजमानं अंहतिः पाप्मा न अश्रोति न प्राप्नोति, न स्पृशतीत्यर्थः, अंहतिर्दारिद्र्य-
 मिति सायणाः, अन्यत्र “अंहतिर्यः” पापेभ्यो निर्गमयत् (५.५५.१०) स एव पापमिति
 व्याचष्टे । शिष्टं व्याख्यातम् ॥ क्षेति-क्षि निवासे, विकरणस्य लुक् । दधते-दध धारणे,
 भौवादिकः । तूताव-तू इति सौत्रो घातुः वृद्धयर्थः । अंहतिः-हन्तेः अंह चेति अतिप्रत्ययः ॥

द्वितीयामृचमाह—

शकेम त्वा समिधं साधया धियस्त्वे देवा हविरदन्त्याहुतम् ।

त्वमादित्याँ आ वह तान्ह्युः इमस्यग्ने सख्ये मा रिपामा वयं तव ॥३॥

शकेम त्वा समुऽद्धम् साधय धियः त्वे इति देवाः हविः अदन्ति

आहुतम् त्वम् आदित्यान् आ वह तान् हि उश्मसि अग्ने सख्ये मा
रिपाम वयम् तव ॥

हे अग्ने, त्वा त्वां समिधं समिद्धं सम्यग् ज्वलितं कर्तुं शक्नेम शक्ताः भूयास्म । धियः
अस्मदीयाः बुद्धीः यथा युक्ता भवन्ति तथा साधय निष्पादय । त्वे त्वयि देवाः इन्द्रादयः
आहुतम् हविः अर्पितमर्पणद्रव्यं अदन्ति भक्षयन्ति, स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः । त्वम् आदित्यान् अदितेः
पुत्रान् देवान् आवह आनय । तान् हि तान् खलु उश्मसि कामयामहे । शिष्टं प्राग्वत् ॥

चतुर्यामृचमाह—

भरामेध्मं कृणवामा हवींषि ते चितयन्तः पर्वणापर्वणा वयम् ।

जीवातवे प्रतरं साधया धियोऽग्ने सख्ये मा रिपामा वयं तव ॥ ४ ॥

भराम इध्मम् कृणवाम हवींषि ते चितयन्तः पर्वणाऽपर्वणा वयम्
जीवातवे प्रतरम् साधय धियः अग्ने सख्ये मा रिपाम वयम् तव ॥

हे अग्ने, इध्मम् इन्धनसाधनं त्वद्बोधनव्यलनकरणं अस्मास्विति शेषः । भराम संपादयाम् ।
ते तुभ्यं हवींषि कृणवाम अर्पणीयानि भोग्यानि करवाम । वयम् पर्वणापर्वणा पदे पदे सोपान-
क्रमेण (दर्शपूर्णमासाम्यामिति कर्मठाः) त्वां चितयन्तः अस्मदभिमुखं बोधयन्तः प्रज्ञापयन्तः
कृणवामेति पूर्वेण संबन्धः । जीवातवे जीवनौषधाय दीर्घकालजीवनप्रदाय, प्रतरम् प्रकृष्टतरं
अस्माकं धियः साधय । अन्यत्समानम् ॥ चितयन्तः—चिती संज्ञाने, संज्ञापूर्वरुचिधेरेनित्यत्वात्
लघूपधगुणामावः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

विशां गोपा अस्य चरन्ति जन्तवो द्विपच्च यदुत चतुष्पद्वक्तुभिः ।

चित्रः प्रकेत उपसो मह्यं अस्यग्ने सख्ये मा रिपामा वयं तव ॥ ५ ॥

विशाम गोपाः अस्य चरन्ति जन्तवः द्विऽपत् च यत् उत चतुःऽपत्
अक्तुऽभिः चित्रः प्रऽकेतः उपसः महान् असि अग्ने सख्ये मा रिपाम
वयम् तव ॥

अस्यां “द्विपत् चतुष्पत्” च प्रयुक्ते । मनुष्यादिकं गवादिकं चोक्ते इति आपाततः स्थूलोऽर्थः साधुरेव भवति । रहस्यं तु पृथिव्यां दिवि च वर्तनाय यः प्रभवति स द्विपत् । व्याहृतचतुष्टयवेदनीपस्थानचतुष्टये पृथक् पदं स्थानं धारयितुं यः प्रभुः स चतुष्पत् । एवं अरविन्दभीचरणानां दृष्टिरवधेया ॥ विशाम् सर्वेषां मनुष्याणां गोपाः गोपायितारः सन्तः अस्पग्नेः जन्तवः जाताः रश्मयः चरन्ति उच्चरन्ति उद्गच्छन्ति । यच्च द्विपत् पूर्वोक्तस्थानद्वयवर्ति-प्रभावशालि मानुष्यकं अस्ति, उत अपि च चतुष्पत् पदचतुष्टयवर्तिदिव्यज्ञानोपेतं क्रव्यादिकं अस्ति तदुभयं अक्तुमिः अञ्जकैः अभिन्यञ्जकैः अस्य रश्मिमिः अक्रमाश्लिष्टं भवतीत्यध्याहारः । हे अग्ने, तव प्रकेतः प्रज्ञापयिता प्रकाशको रश्मिः चित्रः नानावर्णः अद्भुतः सर्वदा प्रकाशयति, उपास्तु प्रभात एव, तस्मात् उपसः उपसोऽपि त्वं महान् असि । अन्यत् समानम् ॥ गोपाः—गुप् रक्षणे, क्तिप् ॥

इति प्रथमतः षष्ठे त्रिशो ब्रजः

षष्ठीमृचमाह—

त्वमध्वर्युरुत होतासि पूर्यः प्रज्ञास्ता पोता जनुपा पुरोहितः ।

विश्वा विद्वाँ आर्त्विज्या धीर पुष्यस्यज्ञे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥६॥

त्वम् अध्वर्युः उत होता असि पूर्यः प्रज्ञास्ता पोता जनुपा पुरःहितः

विश्वा विद्वान् आर्त्विज्या धीर पुष्यसि अग्ने सख्ये मा रिषाम वयम् तव ॥

त्वम् अध्वर्युः अन्वरकार्यनिर्वाही त्वमेव । उत अपि च पूर्यः होता मुख्य आह्वाता असि भवसि । पूर्यः पुराणभिरन्तर्नो नित्य इति यावत् । अग्निमुखा देवा एव आर्त्विज्यं निर्वहन्ति यजमानाय । तेषां प्रतिनिधिभूताः मानुषत्विजः बाह्ये कर्मणि हौत्र-आम्बर्यव-औद्गात्र-ब्रह्मण्यानि अनुतिष्ठन्ति ॥ अत्र यथा अग्निरेव सर्वे देवाः, तथा स एव ऋत्विजः सर्वेऽपीति प्रतिपाद्यते । तथा त्वमेव प्रज्ञास्ता प्रकर्षेण शिष्यकोऽसि, पोता पावयिता शोधयिता च ऋत्विगसि । जनुपा जन्मना पुरोहितः देवेषु मध्ये अग्निरेव यजमाने प्रथमो जायते, तं पुरोभाय क्रमेणान्येषां देवानां प्रादुर्भावः । त्वं विश्वा सर्वाणि आर्त्विज्या आर्त्विज्यानि आह्वानादिकर्माणि विद्वान् जानन्, हे धीर प्राज्ञ पुष्यसि स्वयं पुष्टः यजमानं पोषयसि । अन्यत्समानम् ॥ जनुपा—जनेरुसिः । आर्त्विज्या—ब्राह्मणादित्यात् व्यञ् ॥

सप्तमीमृचमाह—

यो विश्वतः सुप्रतीकः सदृङ्ङसि दूरे चित्सन्तुलिदिवाति रोचसे ।

रात्र्याश्चिदन्धो अति देव पश्यस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥७॥

यः विश्वतः सुप्रतीकः सदृङ्ङ असि दूरे चित् सन् तुलित् इव अति रोचसे रात्र्याः चित् अन्धः अति देव पश्यसि अग्ने सख्ये मा रिषाम वयम् तव ॥

हे अग्ने, यः त्वं सुप्रतीकः शोभनाङ्गः सन् विश्वतः सर्वतः सदृङ्ङ असि सदृशो भवसि । यजमानस्यान्तर्बहिर्वा अन्तःप्रकाशावस्थायां अप्रकाशावस्थायां च तुल्योऽसीत्यर्थः । दूरे चित् सन् दूरे वर्तमानोऽपि तुलित्वेन तुलित् अन्तिकनाम, समीपे सन्निव अति रोचसे अत्यन्तं दीप्यते । हे देव द्योतमानाग्ने, रात्र्याः चित् रात्रेरपि अन्धः अन्धकारं अति पश्यसि अतीत्य तव दृष्टिर्वर्तते इति भावः । यजमानस्यान्तरप्रकाशदशामतिघनामप्यतीत्य सोऽग्निः तमसः परस्तात् उज्ज्वलः पश्यति । अन्यत्समानम् ॥ सदृङ्ङ—समानोपपदाद्दृशोः किन्, समानस्य सभावः ॥

अष्टमीमृचमाह—

पूर्वे देवा भवतु सुन्वतो रथोऽस्माकं शंसो अभ्यस्तु दुहयः ।

तदा जानीतोत पुण्यता वचोऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥८॥

पूर्वः देवाः भवतु सुन्वतः रथः अस्माकम् शंसः अभि अस्तु दुःश्वयः तत् आ जानीत उत पुण्यत वचः अग्ने सख्ये मा रिषाम वयम् तव ॥

हे देवाः अग्न्यङ्गभूताः सर्वे देवाः, सुन्वतः सोमामिषं कुर्वतः यजमानस्य रथः पूर्वः भवतु दिव्ययात्रासाधनं यानं प्रतिरोधकैः राक्षसादिभिः शत्रुभिरनासादितं सत् पूर्वं गच्छतु । अस्माकम् शंसः अस्मदीयं शंसनीयं अमिश्रापरूपं वचनं दुह्यः दुर्धियः पापबुद्धीन् देवद्विषः अम्यस्तु अमिमवतु । तत् वचः आजानीत अस्मदीयं तदमिश्रापवचनं अचगच्छत, उत अवगम्य च पुण्यत पोषयत, सफलं कुस्तेत्यर्थः । अन्यत् समानम् ॥ शंसः—शंस्यते कीर्त्यते इति शंसोऽमिश्रापः, कर्मणि घञ् । दुह्यः—दुष्टं घ्यायन्तीति दुर्धियः, ध्वं चिन्तायामित्यस्मात् किय, शृपोदरादिषु ध्वै चेति पाठात् दूरो रेफस्योत्वं, उत्तरपदादेः षुत्वं च ॥

नवमीमृचमाह—

वधैर्दुःशंसाँ अपं दुढयो जहि दूरे वा ये अन्ति वा के चिदत्रिणः ।

अथा यज्ञाय गृणते सुगं कृध्यग्ने सख्ये मा रिपामा वयं तव ॥९॥

वधैः दुःशंसान् अपं दुःऽध्यः जहि दूरे वा ये अन्ति वा के चित् अत्रिणः

अथ यज्ञाय गृणते सुऽगम् कृधि अग्ने सख्ये मा रिपाम् वयम् तव ॥

हे अग्ने, त्वं वधैः इनैस्ताडनैरित्यर्थः दुःशंसान् दुःखेन कीर्तनीयान् दुःखः दुर्धियः पापात्मनः अप जहि वधं प्रापय ये केचित् ये केचन दूरे दूरप्रदेशे अन्ति वा अन्तिके समीपे वा अत्रिणः अत्तारो राक्षसादयः वर्तन्ते, तान् दुर्धियोऽपजहीति संबन्धः । अय अनन्तरं यज्ञाय यजनपरिपूर्तये गृणते त्वां स्तुक्ते यजमानाय सुगम् शोभनं मार्गं कृधि कुरु । अन्यत् समानम् ॥ वधैः—हनश्च वध इति हन्तेः करणे अप् वधादेशश्च । दुःशंसान्—कर्मणि खल् । जहि—लोडि हिः, हन्तेः जः इति जादेशः । सुगम्—सुदुरोरधिकरणे इति गमेर्दः । कृधि—हेधिः, विकरणस्य लुक् ॥

दशमीमृचमाह—

यदयुक्था अरुपा रोहिता रथे वातजूता वृषभस्येव ते रवः ।

आदिन्वसि वनिनो धूमकेतुनाऽग्ने सख्ये मा रिपामा वयं तव ॥१०॥

यत् अयुक्थाः अरुपा रोहिता रथे वातऽजूता वृषभस्येव ते रवः आत्

इन्वसि वनिनः धूमकेतुना अग्ने सख्ये मा रिपाम् वयम् तव ॥

हे अग्ने, अरुपा रोचमानौ रोहिता लोहितवर्णां इन्द्रस्य हरी इव अग्नेः रोहितौ अश्वौ मन्त्रेषु विश्रुतौ वातजूता वातस्य जूतं जवो वेग इव वेगो ययोस्तौ अश्वौ यत् यदा रथे अयुक्थाः अयोजयः तदानीं ते तव रवः शब्दः वृषभस्येव दसस्य महोक्षस्य शब्द इव गर्भीरो भवति । आत् अनन्तरं वनिनः वनसंवन्धिनः पृथ्वीरुहान् धूमकेतुना राश्मिना “धूमः ऊर्जवेगेन यो वाय्वगतिप्रायः कम्पो जायते सः केतुः प्रज्ञापको ज्ञानं यस्येति” प्राग् व्याख्यातमन्तर्यानु-रोधेन (१.२७.११) इन्वसि व्याप्नोति । अन्यत् समानम् ॥ पृथ्वीरुहाणां दहनं, अग्निप्रादुर्भावि-प्रभावात् अक्षमयशरीरस्थानां हेयानां सर्वेषां विनाष्टिं लक्षयति । अयमाशयः आनेयमन्त्रेषु अन्यत्र चावधेयः, यथा वा पराशरवृक्षतेषु “अग्निर्ह दाति रोमा शृचिभ्याः” (१.६५.४) ॥

अयुक्ताः—युजिर् योगे, लुङ् । अरुपेत्यादिषु द्विवचनेषु सुपां सुलुगित्याकारः । रवः—रु शब्दे ।
इन्वसि—इवि व्यासौ ॥

इति प्रथमस्य षष्ठ एकत्रिंशो वर्गः

एकादशीमृचमाह—

अर्धं खनादुत विभ्युः पतत्रिणो द्रप्सा यत्तं यवसादो व्यस्थिरन् ।
सुगं तत्तं तावकेभ्यो रथेभ्योऽग्नें सुख्ये मा रिपामा वयं तव ॥११॥
अर्धं खनात् उत विभ्युः पतत्रिणः द्रप्साः यत् ते यवसऽअदः वि अस्थिरन्
सुऽगम् तत् ते तावकेभ्यः रथेभ्यः अग्नें सुख्ये मा रिपाम वयम् तव ॥

यथा यात्रायां यात्रिकस्य तद्यानस्य च पृथ्वीरूहाः कण्टकादयः प्रतिबन्धका भवन्ति, तथा
यजमानस्य अध्वरयात्रायां अन्नमयदेहोद्भवाः तमोजाढ्यादिसंस्काराः वासनाश्च सूक्ष्मदेहं मनः-
प्राणात्मकं बाधन्ते, तत्प्रतिरोधकाः भवन्ति । यदा अग्नेर्ज्वालयते विनाशिता भवन्ति तदा मार्गः
सुगमो भवति, अन्नमयं जगत् शरीरं च शोधितं भवतः ॥ इदमेवाहास्यां ऋचि । हे अग्ने, अयं
वनप्रवेशात्परं खनात् त्वदीयशब्दात् उत पतत्रिणः उत अप्यर्थः शीघ्रमुत्पतनशीलाः पक्षिणोऽपि
वृक्षावासाः विभ्युः मीता भवन्ति । रहस्यं तु, चण्डवेगाः मरुतः पक्षिणः, प्राणबलद्विक्तीकृत-
विशेषाः । यत् यदा ते तव द्रप्साः ज्वालकदेशाः, प्राग्विष्टतो द्रप्सशब्दः (१.१४.४) यवसादः
वृणानामन्तारः व्यस्थिरन् वनं व्याप्य अवतिष्ठन्ते “यद्वातजूतो वना व्यस्यादग्निर्ह दाति रोमा
पृथिव्याः” इति अन्यत्र चोक्तम् । तत् तदा ते तव तावकेभ्यः रथेभ्यः त्वदीयरथेभ्यश्च सुगम्
सुखेन गन्तुं शक्यं वनं भवति, अन्नमयशरीरात् सर्वं प्रतिरोधकमिति रहस्यम् । अन्यत्समानम् ॥
विभ्युः—छान्दसो लिट् लङर्थे । व्यस्थिरन्—विपूर्वस्तिष्ठतिरात्मनेपदी, व्यत्ययेन इत्येव ॥

द्वादशीमृचमाह—

अयं मित्रस्य वरुणस्य धार्यसेऽवयातां मरुतां हेळो अर्हुतः ।
मृळा सु नो भूर्त्वेपां मनः पुनरग्नें सुख्ये मा रिपामा वयं तव ॥१२॥
अयम् मित्रस्य वरुणस्य धार्यसे अवयाताम् मरुताम् हेळः अर्हुतः मृळ
सु नः भूर्तु एषाम् मनः पुनः अग्नें सुख्ये मा रिपाम वयम् तव ॥

अयम् अग्नेरुपासकः मित्रस्य देवस्य वरुणस्य देवस्य उभयोश्च धायसे धारणाय, स्वस्मिन्नवस्थापनाय प्रभवत्विति शेषः । अवयाताम् अवेत्सुपसर्गः अधःपर्यायः प्राणक्षेत्रात् अन्तरिक्षादधस्तात् गच्छतां मरुताम् हेळः क्रोधः अद्भुतः महान् प्रसिद्धः । तस्मादपि रक्षतां मित्रावरुणौ मयि अवस्थापितौ । नः अस्मान् हे अग्ने, सु मृळ सुष्ठु सुख्य, एषाम् मरुतां मनः चित्तं पुनः भूतु पुनरपि प्रसन्नं भवतु । अन्यत्समानम् ॥ धायसे-धात्रो भावेऽसुन, आतो युक् । अवयाताम्-यातेः शतृ, पृष्टीबहुवचनम् । भूतु-शपो लुक् ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

देवो देवानामसि मित्रो अद्भुतो वसुर्वसूनामसि चारुरध्वरे ।

शर्मन्त्स्याम् तव सप्रथस्तमेऽग्नें सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥१३॥

देवः देवानाम् असि मित्रः अद्भुतः वसुः वसूनाम् असि चारुः अध्वरे शर्मन् स्याम् तव सप्रथःऽतमे अग्नें सख्ये मा रिषाम् वयम् तव ॥

हे अग्ने, त्वं देवानाम् सर्वेषां मध्ये देवः विशेषतो द्योतमानः सन् अद्भुतः महान् मित्रः असि प्रौढः सखा भवसि । चारुः रमणीयस्त्वं अध्वरे यज्ञयात्रायां वदन्ताम् वर्तमानानां दिव्यानां धनानां वसुः असि निवासयिता भवसि । सप्रथस्तमे सर्वतः पृथुतमे अत्यन्तं विस्तीर्णे तव शर्मन् त्वदीये शर्मणि शरणे वासस्थले स्याम् वर्तमानाः भवेम ॥ “शर्मन् बृहत्” अग्नेः स्वं गृहं तदुरु भवति त्रैलोक्यादुपरि, तत्र स्यामेत्युक्तम् । अन्यत् प्राग्वत् ॥ शर्मन्-सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

तत्ते भद्रं यत्सर्मिद्धः स्वे दमे सोमाहुतो जरसे मृळयत्तमः ।

दधासि रत्नं द्रविणं च दाशुपेऽग्नें सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥१४॥

तत् ते भद्रम् यत् सर्मिद्धः स्वे दमे सोमंऽआहुतः जरसे मृळयत्ऽतमः दधासि रत्नम् द्रविणम् च दाशुपे अग्नें सख्ये मा रिषाम् वयम् तव ॥

तत् वक्ष्यमाणलक्षणं ते त्वदीयं भद्रम् दुरितप्रतिद्वन्द्वि नित्यकल्याणम् । प्रथमवृक्ते भद्र-शब्दार्थस्य वैशिष्ट्यं सविस्तरं प्रपञ्चितम् । समिद्धः सम्यक् प्रज्वलितः स्वे दमे स्वीये गृहे

“ऋते सत्ये बृहति” सोमऽआहुतः सोमेन रसेन संतर्पितः सन् जरसे स्तूयसे महर्षिमिरिति शेषः, इति यत् यदस्ति, तत् ते भद्रमिति संबन्धः । एवष्टुत्तमस्त्वं मृळ्यत्तमः अतिशयेन सुखयिता रत्नम् रमणीयं हर्षाधायकं रतिसुखं द्रविणम् च उत्तमं धनं च दाशुपे यजमानाय दधासि धारयसे, प्रयच्छसि । समानमन्यत् ॥ समिद्धः—इन्वी दीप्तौ, कर्मणि निष्ठा । जरसे—जरतिः स्तुतिकर्मा, व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

यस्मै त्वं सुद्रविणो ददाशोऽनागास्त्वमदिते सर्वताता ।

यं भद्रेण शर्वसा चोदयासि प्रजावता राधसा ते स्याम ॥१५॥

यस्मै त्वम् सुऽद्रविणः ददाशः अनागाऽस्त्वम् अदिते सर्वऽताता यम् भद्रेण शर्वसा चोदयासि प्रजाऽवता राधसा ते स्याम् ॥

हे सुद्रविणः शोभनधन, अदिते अखण्डस्वरूप, अग्ने, सर्वताता सर्वतातौ सर्वेषु ज्ञानक्रिया-व्यापारेषु यस्मै यजमानाय अनागास्त्वम् अदोपत्वं, पापराहित्यं ददाशः त्वम् ददासि, स धन्यः । यम् यं च भद्रेण कन्याणेन शयसा उज्ज्वलबलेन चोदयासि संयोजयसि स च भाग्यवान् । वयमपि ते तत्र प्रजावता सन्ततिशुक्तेन राधसा उत्तमेन धनेन युक्ताः स्याम भवेम ॥ सुद्रविणः—शोभनानि द्रविणानि यस्य, सकारोपजनशब्दसः, दु गतौ ॥ ददाशः—शपः श्रुः, लेट्याडागमः । सर्वताता—सर्वदेवाच्चातिलिति स्वार्थे तातिल्प्रत्ययः । चोदयासि—चुद प्रेरणे, लेट्याडागमः ॥

षोडशीमृचमाह—

स त्वमग्ने सौभगत्वस्य विद्वान्स्माकमायुः प्र तिरिह देव ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥१६॥

सः त्वम् अग्ने सौभगऽत्वस्य विद्वान् अस्माकम् आयुः प्र तिरि इह देव तत् नः मित्रः वरुणः समहन्ताम् अदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥

हे देव, अग्ने, मः त्वम् पूर्वोक्तविधस्त्वं सौभगत्वस्य विद्वान् सौभाग्यं जानन् इह अस्मिन् लोके अस्माकम् आयुः अस्मदीयं मशरीरजीवनं प्रतिय प्रवर्धय, येन वयं त्वयुक्ताः तान्ताः

स्वामेति विवक्षा । नः अस्माकं तत् देवार्थं आयुः मित्रादयः वक्ष्यमाणाः ममहन्ताम् पूजयन्तां
अमिमाम्न्य रक्षन्तु । के ते देवाः ? मित्रः वरुणः अदितिः देवमाता सिन्धुः स्यन्दनशीलाः आपः
पृथिवी उत चार्यं द्यौः द्युलोकाधिष्ठाता देवः ॥ ममहन्ताम्—मह पूजयाम्, लोटि शपः श्लुः ॥

इति प्रथमस्य पठे द्वात्रिंशो वक्त्रः

प्रथमाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः.

अथ प्रथमाष्टके सप्तमोऽध्याय आरम्भ्यते । प्रथमे मण्डले पञ्चदशोऽनुवाके प्रथमं सूक्तं
न्याख्यातम् । द्वे विरूपे इति एकादशर्चं द्वितीयं सूक्तम्, आङ्गिरसस्य कुत्सस्वार्पम्, आग्नेयम्,
त्रैवृद्धम् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

द्वे विरूपे चरतः स्वर्थे अन्यान्या वत्समुप धापयेते ।

हरिरन्यस्यां भवति स्वधावाञ्जुक्रो अन्यस्यां ददृशे सुवर्चाः ॥१॥

द्वे इति विरूपे इति विरूपे चरतः स्वर्थे इति सुऽअर्थे अन्याऽअन्या
वत्सम् उप धापयेते इति हरिः अन्यस्याम् भवति स्वधावान् शुक्रः
अन्यस्याम् ददृशे सुऽवर्चाः ॥

स्वर्थे शोभनः अर्थः प्रयोजनं ययोस्ते विरूपे विभिन्नरूपे द्वे अहोरात्रस्वरूपे, प्रकाशा-
प्रकाशदशावस्थाने कालात्मानौ इत्यर्थः चरतः पर्यावृत्त्या गच्छतः । ते अहोरात्रस्वरूपे अन्यान्या
परस्परव्यतिहासेन वत्सम् जातं शिशुं अग्निं उपधापयेते स्वीयं रसं पाययतः । दिव्यसंपत्तये
यज्ञयात्रां कुर्वतो यजमानस्यान्तरग्नौ प्रादुर्भूते सति, तं जातं अहश्च रात्रिश्च पोषयतः । अहः-
शब्देन प्रकाशदशा रात्रिशब्देन अप्रकाशदशा च लक्षिते । पर्यायेण प्रकाशाप्रकाशौ भवतः ।
अप्रकाशे सर्वस्य प्रपञ्चस्य विस्मृतिः, प्रकाशे तु उज्ज्वला स्मृतिः । प्रकाशदशालुभृतीनां
स्वात्मसात्काराय अप्रकाशावस्था आवश्यकी भवति । तत्रापि अग्निर्जागरूकः पोष्यत इति
रहस्यम् । “अहश्च कृष्णं अहरर्जुनं च” (६.९.१) इत्यादिमन्त्रान्तराणां इदमेव रहस्यम् । न
चेत् कथं अहः कृष्णं कृष्णवर्णं भवेत् ? एकदा अप्रकाशः अन्यदा प्रकाश इति खन्वाशयः ॥
अन्यस्याम् अहोरूपायां प्रकाशावस्थायां हरिः सूर्यः स्वधावान् स्वधारणशक्तियुक्त उज्ज्वलन्
भवति स्वप्रकाशं रूपापयन् वर्तते । अन्यस्याम् रात्रिस्वरूपायां अप्रकाशावस्थायां शुक्रः निर्मल-

दीप्तिः अग्निः सुवर्चाः शोभनवर्चस्कः ददृशे दृश्यते । दशद्वयेऽपि यजमानजातस्याग्नेः संवर्धनं भवत्येवेत्युक्तम् ॥ अन्यान्या-कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवतः । घापयेते-धेद् पाने, हेतुमण्णिच । ददृशे-दृशेः छन्दसि वर्तमाने लिट् ॥

द्वितीयामृचमाह—

दशेमं त्वष्टुर्जनयन्तु गर्भमतन्द्रासो युवतयो विभृत्रम् ।

तिग्मानीकं स्वयंशसं जनेषु विरोचमानं परि पीं नयन्ति ॥२॥

दश इमम् त्वष्टुः जनयन्तु गर्भम् अतन्द्रासः युवतयः विभृत्रम्
तिग्मऽअनीकम् स्वयंशसम् जनेषु विरोचमानम् परि सीम् नयन्ति ॥

प्रथमानुवाके तृतीयद्वक्ते “अण्वीभिस्तना पूतासः” इत्यस्य व्याख्याने सूक्ताः शक्तयः अन्य इत्युपपादितम् (पु. ११७-११८) क्तसर्वमवधेयम् । विस्तरभयान्नेह मन्त्रवर्णा उदाहियन्ते । तत्र या दश स्वसार उक्ताः ता एव “युवतयः मातरः योषणः” अग्निं पोषयन्तीति अन्यत्र द्वक्तेषु वर्ण्यते, तथा वैश्वामित्र (३ म. १ सू.) पाराशर्यादि (१.७३.१०) द्वक्तेषु च । दशसंख्याया वैशिष्ट्यं न शक्यं निर्णेतुम् । पूर्तिद्योतकमित्यूहः ॥ अतन्द्रासः अनलसाः युवतयः नित्यतरुण्यः दश दशसंख्याकाः शक्तयः त्वष्टुः विश्वकर्मणो देवात् इमं गर्भम् अग्निं जनयन्तु उत्पादयन्ति । कीदृशम्? विभृत्रम् वितत्य भृतं धारितं, तिग्मानीकम् तीक्ष्णमुखं तीव्रतेजसं, स्वयंशसम् स्वीयेन यशसा कीर्तिनीप्त्रभावेण युक्तं जनेषु सर्वेषु जातेषु भूतेषु विरोचमानम् विविधं दीप्यमानम् । ईदृशं सीम् एनमग्निं परि परितः नयन्ति प्रापयन्ति, एकत्र प्रादुर्भूतं अग्निं स्वीयपोषणेन पूर्वोक्ता युवतयः परितः प्रभामिस्तं प्रसारयन्ति ॥ विभृत्रम्-भृज्धातोरौणादिकः क्तप्रत्ययः, यद्वा कर्मणि निष्ठायां रेफोपजनश्छान्दसः । तिग्मानीकम्-तिज निशाने, मक्तप्रत्ययः, अन प्राणने, अनिहृषिभ्यां येति कीकन्प्रत्ययः । परि पीम्-पूर्वपदादिति पत्वम् ॥

तृतीयामृचमाह—

त्रीणि जाना परि भूपन्त्यस्य समुद्र एकं दिव्येकमप्सु ।

पूर्वामनु प्र दिशं पार्थिवानामृतृन्प्रशासद्भिर्दधावनुष्टु ॥३॥

त्रीणि जाना परि भूयन्ति अस्य समुद्रे एकम् दिवि एकम् अप्सु पूर्वाम्

अनु प्र दिशम् पार्थिवानाम् ऋतून् प्रशासत् वि दधौ अनुष्टु ॥

अस्य अनेः त्रीणि जाना त्रीणि जन्मानि परिभूषन्ति परि समित्यर्थे, संभवन्ति, परितोऽलं कुर्वन्तीति वा । क तानि जन्मस्थानानि? समुद्रे एकम् अखण्डसत्त्वपूर्णं सर्वजगदुपादानभूते एकं जन्म, दिवि एकम् द्युलोके एकमन्यत्, द्वितीयं जन्म, ततः अप्सु अन्तरिक्षस्थानासु प्राणावास-भूमिषु अन्यदेकम् ॥ प्रथमं अखण्डज्ञानक्रियाशक्तिनिधौ समुद्रे, ततः ज्योतिर्मयज्ञानश्रुति 'दिवि', ततः प्राणक्रियाशक्तिनिधिभूतासु मध्यमस्थानासु "अप्सु" एवं जन्मत्रयमगनेरुक्तम् । तत्र दिव्यः उत्तमस्थाने सौरज्योतिरात्मना वर्तमानोऽग्निः अखण्डतया वर्तमानस्य देशस्य तथा कालस्य च विभागं यजमानस्योपयोगाय विधत्त इत्याह (देशकालविभागं स्वर्गो विधत्ते बहिर्जगति) । अन्तर्यजने प्रवृत्तस्य ऋषेः कया दिशा गन्तव्यमिति उपदिशति, प्रदिशति वा मार्गं उत्तमस्थानोऽग्निः, तथा कालविशेषं चोपदिशति पदे पदे प्रवर्तनाय । पार्थिवानाम् पृथिवी-संघन्विनां सर्वेषां प्रशासत् प्रकरेण ज्ञापयन् पूर्वाम् प्र दिशम् प्रथमां प्रकृष्टां उपदेशपद्धतिं अनु अनुक्रमेण अनुष्टु सम्प्रगर्धे, सुष्टु विदधौ विधत्ते । तथा ऋतून् युक्तकालविशेषान् विदधौ । अन्यत्रैवान्नापि धात्वर्थः शब्दानामवधातव्यः । प्राधात्वेन प्रदिशमित्यस्यार्थविहरणं सायणीय-व्याख्यामनुसृत्यैव भवति । स हि व्याचष्टे "प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता" (१०.११०.७) प्रदिशा प्रदिष्टेन उपदिष्टेन मार्गेण" इति ॥ जाना-जनी प्रादुर्भावे, भावे घञ् । भूषन्ति-भूधातोर्लटि सिप् बहुलमिति सिप्, भूष अलङ्कार इत्यस्माद्वा । प्रशासत्-शासु अनुशिष्टौ, अस्मात् शट् । अनुष्टु-अव्ययम्, अपटुःसुषु स्थ इति विधीयमानः कुप्रत्ययः बहुलवचनात् तिष्ठतेरनुपूर्वादापि भवति ॥

चतुर्थीमृचमाह—

क इमं वो निण्यमा चिकेत वत्सो मातृर्जनयत स्वधाभिः ।

वह्नीनां गर्भो अपसामुपस्थान्महान्कविर्निश्चरति स्वधावान् ॥४॥

तः इमम् वः निण्यम् आ चिकेत वत्सः मातृः जनयत स्वधाभिः वह्नीनाम्
भिः अपसाम् उपस्थात् महान् कविः निः चरति स्वधाऽवान् ॥

अद्वितीयमग्निः, रहस्यं को वेदेति पृच्छति कुत्स ऋषिः । हे ऋषयः, यजमानाः, निण्यम् अन्तर्हितं, रहसि स्थितं इमम् अग्निं वः युष्मासु मध्ये, कः आचिकेत को जानाति? दुर्विज्ञेयं

रहस्यमग्नेरित्यर्थः । तद्रहस्यमाह-वत्सः शिशुः अग्निः मातृः स्वस्य पोषयित्रीः नित्यतरुणीः दिव्याः शक्तीः, स्वधाभिः स्वधारणसामर्थ्यप्रभाभिः जनयत उत्पादयति । दक्षाददितिरजायत अदितेर्दक्ष इति यथा अन्यत्र तथा मातृरग्निर्जनयतीति मन्त्रवर्णेषु चमत्कृतिस्तत्र तत्र लक्ष्यते । बह्वीनाम् अपसाम् अपां उपस्थात् उत्सङ्गात् गर्भः वत्सोऽग्निः महान् बृहन् कविः द्रष्टा स्वधावान् स्वधारणसामर्थ्योपेतश्च एवंभूतः सन् निश्चरति निर्गच्छति । बह्वीम्यो मातृभ्य एको गर्भः उक्त-
गुणविशिष्टः सन् निश्चरति । अद्भुतमिदं अतः को वेदेति पृच्छा ॥ अपसाम्-आपः कर्माख्यायां ह्रस्वश्च नुद् च वेति बहुलवचनात् आपोतेः असिप्रत्ययो ह्रस्वश्च ॥

पञ्चमीमृचमाह—

आविष्टयो वर्धते चारुरासु जिह्वानामूर्ध्वः स्वयंशा उपस्थे ।

उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात्प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते ॥ ५ ॥

आविःऽत्यः वर्धते चारुः आसु जिह्वानाम् ऊर्ध्वः स्वयंशाः उपस्थे उभे इति त्वष्टुः विभ्यतुः जायमानात् प्रतीची इति सिंहम् प्रति जोषयेते इति ॥

आसु अप्सु उक्तस्वरूपासु मातृषु प्राणक्रियाशक्तिभूयिष्ठासु चारुः शोभनरूपः सन् आविष्टयः आविर्भूतः प्रकाशमानः वर्धते वृद्धिं प्राप्नोति । जिह्वानाम् कुटिलानां तिर्यगवस्थाय स्थान्दमानानां तासां अपां उपस्थे उत्सङ्गे स्थितः ऊर्ध्वः ऊर्ध्वज्वलनः स्वयंशाः स्वकीयवर्णनीयप्रभावोपेतः वर्धत इति संयन्धः । त्वष्टुः विश्वकर्मणः स्रष्टुः देवशिन्पिनः प्रभावेण जायमानात् उत्पद्यमानात् अस्मादग्नेः उभे द्यौश्च पृथिवी च विभ्यतुः भयं प्रापतुः । तादृशोऽस्य प्रतापः । अयं ते उभे सिंहम् सिंहवत् विक्रान्तमेनमग्निं प्रतीची प्रतिगच्छन्त्यौ आभिमुख्येन प्राप्नुवन्त्यौ प्रति जोषयेते संसेवेते ॥ आविष्टयः-आविःशब्दात् छन्दसीति शैषिकस्त्यप् । जोषयेते-स्वार्थे णिच् ॥

इति प्रथमस्य सप्तमे प्रथमो वर्गः

पष्ठीमृचमाह—

उभे भद्रे जोषयेते न मेने गावो न वाश्रा उपं तस्थुरेवैः ।

स दक्षाणां दक्षपतिर्वभूवाञ्जन्ति यं दक्षिणतो हविर्भिः ॥ ६ ॥

उभे इति भद्रे इति जोषयेते इति न मेने इति गावः न वाश्राः उपं तस्थुः

एवैः सः दक्षाणाम् दक्षऽपतिः बभूव अजन्ति यम् दक्षिणतः हविऽभिः॥

उभे द्यावापृथिव्यौ, ऊर्ध्वा दिव्या मनोमयी चित् धौर्भवति, अधरा भौमा मनोमयी जागरितस्थाना चित् पृथिवी भवतीति रहस्यं बहुधा प्रागुक्तं स्मार्यम् । भद्रे कल्याण्यौ मेने न स्त्रियौ इव जोषयेते सेवेते । जातमग्निं शोभनाङ्ग्यौ गोपितौ यथा प्रभुं सेवेते तथा उभे अपि चित्तौ सेवनेन प्रीणयतः । अपि च वाश्राः हम्भारवं कुर्वन्त्यः गावो न गावो यथा एवैः गमनैः स्वकीयैश्चरित्रैः उपतस्थुः वत्सान् संगच्छन्ते तथा उभे पूर्वोक्ते अग्निं उपस्थिते भयतः, अनेन आदरातिशयो द्योत्यते । एवं प्रीणित आदृतश्च सः अग्निः दक्षाणाम् सदसद्विवेकबलानां मध्ये दक्षपतिः दक्षस्य अतिशयितबलस्य पतिः अधिपतिः बभूव । यम् अग्निं हविर्भिः अर्पणैः दक्षिणतः दाक्षिण्येन देवकार्ये औदार्येण अजन्ति अलंकुर्वन्ति, यद्वा व्यञ्जयन्ति स्पष्टीकुर्वन्ति महान्तो यजमानाः । बाह्ये कर्मणि, दक्षिणतः आहवनीयस्य दक्षिणे भागेऽवस्थिता ऋत्विजः हविर्भिः चतुरोडाशादिभिः अजन्ति अक्तं आर्द्रं कुर्वन्ति । सोऽग्निरिति पूर्वेण संबन्धः ॥ वाश्राः—वाश्व शब्दे, गतः । एवैः—इण् गतौ, भावे वन्प्रत्ययः ॥

सप्तमीमृचमाह—

उद्यंयमीति सवितेव वाहू उभे सिचौ यतते भीम ऋजन् ।

उच्छुक्रमत्कमजते सिमस्मान्नवा मातृभ्यो वसना जहाति ॥७॥

उत् यंयमीति सविताऽइव वाहू इति उभे इति सिचौ यतते भीमः ऋजन्

उत् शुक्रम् अत्कम् अजते सिमस्मात् नवा मातृभ्यः वसना जहाति ॥

अयमग्निः एवं प्रादुर्भूतो वर्धितस्तर्पितश्च द्यावापृथिवीभ्यां, सवितेव सर्वस्य प्रेरकः स्रयो यथा बाहू बाहुस्थानीयान् किरणान् उद्गमयति तथा उद्यंयमीति स्त्रीयानि तेजांसि उद्यतानि ऊर्ध्वामि-
मुखानि करोति । अपि च अयं भीमः भयङ्करः उभे सिचौ सिञ्चतः अमीष्टवर्षणेन इति सिचौ (फलेन संयोजयत इति सायणः) द्यावापृथिव्यौ ऋजन् प्रसाधयन्, स्वाविभावेन स्वतेजसा च भूपयन्नित्यर्थः, यतते स्वध्यापारे प्रयतते ॥ ततः, सिमस्मात् सर्वस्मात् भूतजातात् शुक्रम् ज्वलितं अत्कम् सारभूतं रसं उदजते उद्गमयति । सर्वत्र भूतजाते यो गुप्तोऽन्तर्हितो रसो वतते तं निर्गमय्य सर्वमपि ऊर्ध्वगतिकं करोतीति भावः । अनन्तरं मातृभ्यः उक्तलक्षणाभ्यः अद्भ्यः उद्धृत्य नवा वसना प्रत्यग्राणि वसनानि आच्छादकानि प्रागन्तेजोवत्त्वादीनि जहाति मुञ्चति

भूतजातस्य सर्वस्योत्तरोत्तराभिवृद्धये । यंयमीति-यम उपरमे, यद्भुक्ति अम्यासस्य जुगागमः ।
 सिचौ-पिचिर् क्षरणे, किप् । अत्कम्-अत सातत्यगमने, कन्प्रत्ययः । सिमस्मात्-सिमशब्दः
 सर्वशब्दपर्यायः । नवा, वसाना-उभयतः शैलोपः छन्दसि । जहाति-ओहाक् त्यागे ॥

अष्टमीमृचमाह—

त्वेपं रूपं कृणुत उत्तरं यत्सम्पृञ्चानः सद्ने गोभिरुद्भिः ।

कविर्वुधं परि मर्मज्यते धीः सा देवताता समितिर्वभूव ॥८॥

त्वेपम् रूपम् कृणुते उत्तरम् यत् सम्पृञ्चानः सद्ने गोभिः अत्ऽभिः
 कविः बुधम् परि मर्मज्यते धीः सा देवताता सम्ऽइतिः वभूव ॥

सद्ने अन्तरिक्षस्थानेऽष्टविशाले प्रागमयाकाशप्रदेशे, गोभिः चिद्रश्मिभिः अद्भिः तेजोबल-
 वाहिनीभिश्च सह संपृञ्चानः संपृक्तः संयुक्तः सन् त्वेपम् दीप्तं सर्वैर्द्रष्टुमशक्यं उत्तरम् उत्कृष्टतरं
 उत्तमस्थानोचितं दिव्यं रूपम् स्वरूपं यत् यदा कृणुते करोति, तदा सः कविः सर्वस्य द्रष्टा
 भूत्वा बुधम् सर्वस्य तेजोबलादेः मूलभूतं द्युस्थानं परि परितः मर्मज्यते स्वतेजसा माष्टिं, शुद्धं
 करोति । सा धीः तादृशी । धारणासमर्था द्युस्थानगता शुद्धा बुद्धिः देवताता देवैर्वित्तिरिता
 समितिः सङ्गमनं तेजसां, वभूव संपृक्ता । अग्निना तेजोबलपुक्तेन यदा तदुपरि मूलस्थानं शुद्धं
 क्रियते, तदा तत्र प्रकाशमाना धीमयी शुद्धा चित् तेजस्संहतिरूपं देवसमागमस्थानं भवती-
 त्युक्तम् ॥ संपृञ्चानः-पृची संपर्के, रौधादिकः, लटः शानच् । मर्मज्यते-मृजूप् शुद्धौ, अस्माद्यङि
 अम्यासस्य जुगागमः । देवताता-देवेन देवैर्वा तता, तनोते, कर्मणि निष्ठा, व्यत्ययेन आत्वम् ॥
 नवमीमृचमाह—

उरु ते जयः पर्येति बुधं विरोचमानं महिपस्य धाम ।

विश्वेभिरग्रे स्वयंशोभिरिद्धोऽदब्धेभिः पायुभिः पाह्यस्मान् ॥९॥

उरु ते जयः परि एति बुधम् विरोचमानम् महिपस्य धाम विश्वेभिः

अग्ने स्वयंशऽभिः इद्धः अदब्धेभिः पायुऽभिः पाहि अस्मान् ॥

महिपस्य महतः ते तव जयः राक्षसादीनां अभिमवनशीलः-विरोचमानम् विशेषेण दीप्-
 मानं उरु विस्तीर्णं धाम तेजः बुधम् ग्रैलोक्यस्य तेजोबलादेर्धां मूलभूतं ऊर्ध्वं स्थानं परि परितः

एति गच्छति, व्याप्नोतीत्यर्थः । हे अग्ने, इद्वः प्रज्वलितस्त्वं विश्वेभिः सर्वैः स्वयशोभिः स्वकीयतेजोभिः अस्मान् पाहि अस्मान् रक्ष । कीदृशैः? अद्व्येभिः अहिंसितैः अप्रतिहतैः, पायुभिः रक्षणसमर्थैः ॥ अयः—जि जि अभिमवे, असुन् ॥

दशमीमृचमाह—

धन्वन्त्रोतः कृणुते गातुमुर्मिं शुक्रैरुर्मिभिरभि नक्षति क्षाम् ।

विश्वा सनानि जठरेषु धत्तेऽन्तर्नवांसु चरति प्रसूपु ॥१०॥

धन्वन् त्रोतः कृणुते गातुम् ऊर्मिम् शुक्रैः ऊर्मिऽभिः अभि नक्षति क्षाम्

विश्वा सनानि जठरेषु धत्ते अन्तः नवांसु चरति प्रऽसूपु ॥

धन्वन् निरुदके क्षेत्रे, अन्नमये जडे देहे गातुम् गमनशीलं मार्गं ऊर्मिम् आप्यतरङ्गं तद्युक्तं, स्रोतः प्रवाहरूपं यथा भवति तथा कृणुते करोति । जडेऽन्तर्हिता आपः तेजोबलादि-शक्तिवतीः निर्गम्य प्रवाहयतीति भावः । क्षाम् भूमिं, (जागरितस्थानां स्थूलामपि सर्वो चितिं) शुक्रैः निर्मलैः ज्वलद्भिः ऊर्मिभिः तेजस्तरङ्गैः अभिनक्षति अभिव्याप्नोति । तदनन्तरं विश्वा सनानि सर्वाणि संमजनीयानि भोग्यानि जठरेषु गुप्तेषु अन्तःगूढं यथा भवति तथा धत्ते धारयते, अरस्यापयति । नवासु प्रवृत्त नूतनासु ज्योतिर्वलादीनां उत्पादविश्रीषु आविष्कर्त्रीषु अन्नमय-प्राणमयमनोमयादिभूमिकासु अन्तः गूढं चरति सव्यापारं गच्छति ॥ धन्वन्—धवि गत्यर्थः, इदित्वान्तुम्, कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन्, सप्तम्या लुक् । गातुम्—गाह् गतौ, तुप्रत्ययः । नक्षति—नक्ष गतौ ॥

एकादशीमृचमाह—

एवा नो अग्ने समिधा वृधानो रेवत्पावक श्रवसे वि भाहि ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥११॥

एव नः अग्ने समऽइधा वृधानः रेवत् पावक श्रवसे वि भाहि तत् नः

मित्रः वरुणः समहन्ताम् अदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥

हे पावक, शोषक, अग्ने, समिधा अस्माभिः साधितेन ज्वलनसाधनेन एव एवं वृधानः वर्धमानः सन् रेवत् दिव्यसंपद्युक्तं यथा भवति तथा श्रवसे अस्माकं भरणाय दिव्याय, अन्तः

सत्यश्रुतेः संपादनायेति यावत् विभाहि विशेषेण दीप्यस्व । तत् उक्तं श्रवः नः अस्माकं मित्रादयो रक्षन्तु । अर्धर्चो व्याख्यातः प्राक् ॥ वृधानः—वृधेथानश्, शपो लुक् छान्दसः । रेवत्—र्येर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं, रयिश्चन्दान्मतुप्, छन्दसि मतुपो बत्वम् ॥

इति प्रथमस्य सप्तमे द्वितीयो वर्गः

‘स प्रत्नये’ति नवर्चं तृतीयं सूक्तं कुत्सस्यार्पणं आग्नेयं त्रैष्टुभम् । द्रविणोदरत्नविशिष्टः अग्निः शुद्धो वा देवतेत्याहुः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

स प्रत्नथा सहसा जायमानः सद्यः काव्यानि बळधत्त विश्वा ।

आपश्च मित्रं धिपणा च साधन्तेवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥१॥

सः प्रत्नथा सहसा जायमानः सद्यः काव्यानि वद् अधत्त विश्वा आपः च मित्रम् धिपणा च साधन् देवाः अग्निम् धारयन् द्रविणःऽदाम् ॥

सहसा बलेन जायमानः उत्पद्यमानः सः अग्निः, सहसस्पुत्र इति हि स वर्ण्यते । सद्यः प्रादुर्भावक्षणान्तरमेव प्रत्नथा प्रत्नधिरन्तन इव विश्वा सर्वाणि काव्यानि कविकर्माणि, सर्वस्य द्रष्टुः कवेः कृत्यानि, वद् सत्यं अधत्त आधारयत् । “नि काव्या वेधसः शश्वतस्कर्हस्ते दधानो नयां पुरुणि” (१.७२.१) इति मन्त्रान्तरेऽपि अयमाशयो द्रष्टव्यः । आपः च ज्योतिर्बलादि-वाहिन्यः शक्तयः च धिपणा च उत्कृष्टा बुद्धिश्च तमग्निं मित्रम् सखिभूतं साधन् साधयन्ति, कुर्वन्ति । देवाः इन्द्रादयः अग्निम् इमं द्रविणोदाम् द्रविणस्य दातारं द्रुतगमनशीलस्य धन-विशेषस्य दातारं धारयन् आधारयन्, मानुषे जने यजमाने प्रादुर्भावात्पूर्वं देवा ईदृशं द्रविणोदां स्वेषु धारितवन्तः इत्यर्थः ॥ प्रत्नथा—प्रत्नश्चन्दात् थाल् छन्दसि इचार्ये । साधन्—पिबु संरादौ, णिचि सिध्यतेः अपारलौकिके इत्यात्वं, लेख्यङागमः । द्रविणोदाम्—द्रविणानि ददातीति द्रविणोदाः, द्रु गतौ, द्रुदक्षिम्यामिनन्, ददातेर्विच्, सकारान्तं तु असुनि कृते निष्पद्यते ॥

द्वितीयामृचमाह—

स पूर्वया निविदा कव्यतायोरिमाः प्रजा अंजनयन्मनूनाम् ।

विवस्वता चक्षसा द्यामपश्च देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥२॥

सः पूर्वया निऽविदा कव्यता आयोः इमाः प्रऽजाः अजनयत् मनूनाम्
विवस्वता चक्षसा द्याम् अपः च देवाः अग्निम् धारयन् द्रविणःऽदाम् ॥

सः अग्निः आयोः आयुः मनुष्यनाम तस्य पूर्वया चिरन्तन्या निविदा देवताहानसमर्थया ।
स्तुत्या आहृतः सन् कव्यता कविः द्रष्टा सत्यश्रुत्, कव्यं कवनं सत्यदर्शनं तत् कुर्वता साधनेन
पश्यन्त्या बुद्धधेत्यर्थः, मनूनाम् मन्तृणां मननशालिनां इमाः प्रजाः सन्ततीः अजनयत् उद-
पादयत् । अपि च वियस्वता प्रकाशमानेन चक्षसा स्वकीयेन तेजसा द्याम् दुर्लोकं अपः च
ज्योतिर्धलादिवाहिनीः शक्तीश्च व्याप्नोतीति शेषः । कव्यता दर्शनसाधनेन मन्तृणां मनुष्याणां
सन्ततीरजनयत्, तेजसा साधनेन । द्यामपश्च व्याप्तवान् । सायणीये, “कव्यता स्तुतिं कुर्वता
धक्तेन” “आयोः मनोः” इति पदार्थौ दत्तौ । चिन्त्यमेतत्, अध्याहारबाहुल्यं क्लेशं जनयति
तात्पर्यावगाहने । देवाः इत्याद्यन्यत् समानम् ॥ कव्यता-कुघातोः भावे यत्, कव्यं कवनं तत्
करोतीति कव्यति, लटः शतरि तृतीयैकवचनान्तं कव्यता इति ॥

तृतीयामृचमाह—

तमीळत प्रथमं यज्ञसाधं विश आरीराहुतमृञ्जसानम् ।

ऊर्जः पुत्रं भरतं सृप्रदानुं देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥ ३ ॥

तम् ईळत प्रथमम् यज्ञऽसाधम् विशः आरीः आहुतम् ऋञ्जसानम्

ऊर्जः पुत्रम् भरतम् सृप्रदानुम् देवाः अग्निम् धारयन् द्रविणःऽदाम् ॥

हे विशः मनुष्याः आरीः देवं अग्निं गच्छन्त्यः युयं तम् अग्निम् देवं ईळत स्तुध्वम्,
अध्येषध्वम् । कीदृशम् ? प्रथमम् देवेषु पूर्वमस्माकं, यज्ञसाधम् यजनस्य साधकं आहुतम् अर्पणैः
वर्षितं ऋञ्जसानम् प्रसाध्यमानं स्तुतिभिः ऊर्जः पुत्रम् वेगवद्वीर्यस्य पुत्रं, सहस्रपुत्रः इति हि स
प्रसिद्धः, भरतम् भर्तारं सृप्रदानुम् सर्पणशीलदानोपेतं, अविच्छेदेन ददाति दातव्यमित्यर्थः । देवा
इत्यादि गतम् ॥ ईळत-लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । यज्ञसाधम्-यज्ञं साधयतीति यज्ञसाध्,
साधयतेः क्तिप्, णेरनिटीति णिलोपः । आरीः-ऋ गतौ, जनिघसिम्भामिण् इति बहुलग्रहणा-
दस्मादपि इण्, कृदिकारादक्तिन इति ङीप्, वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । ऋञ्जसानम्-
ऋञ्जतेः कित्, कर्मणि असानच् । भरतम्-भृञ् मरणे, भृष्टदृशीत्यादिना अवच् । सृप्रदानुम्-
सृष्ट गतौ, स्फायितञ्जीत्यादिना रक्, सृष्टौ दानुर्दानं यस्य तम् ॥

चतुर्थीमृचमाह—

स मातरिश्वा पुरुवारपुष्टिर्विदद्भ्रातुं तनयाय स्वर्वित् ।

विशां गोपा जनिता रोदस्योर्देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥४॥

सः मातरिश्वा पुरुवारऽपुष्टिः विदत् गातुम् तनयाय स्वऽवित् विशाम्
गोपाः जनिता रोदस्योः देवाः अग्निम् धारयन् द्रविणऽदाम् ॥

सः अग्निः मातरिश्वा मातरिऽअन्तरिक्षे श्वसिति इति वायौ रुढिः, अत्र अग्नेः प्राणवल्
विशिष्टं वैशाल्यं व्यापकत्वं च द्योतयति, पुरुवारपुष्टिः पुरुभिर्बहुभिः वारा वरणीया पुष्टिरभिष्टुभिः
यस्य स एवंभूतः तनयाय सन्ततये, अस्माकं विस्ताराय गातुम् मार्गं विदत् लम्भयतु । पुनः
कीदृशः ? स्वर्वित् स्वः स्वर्गस्य लम्भयिता, विशाम् प्रजानां गोपाः रक्षिता, रोदस्योः द्याव-
पृथिव्योः जनिता जनयिता प्रादुर्भावयिता । देवा इत्यादि गतम् ॥ विदत्-विद्वल् लामे, अस्मा-
दन्तर्भावितप्यर्थात् छान्दसो लुङ् । जनिता-मन्त्रे इति णिलोपनिपातः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

नक्तोपासा वर्णमामेम्याने धापयेते शिशुमेकं समीची ।

द्यावाक्षामा रुक्मो अन्तर्वि भाति देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥५॥

नक्तोपसा वर्णम् आमेम्याने इत्याऽऽमेम्याने धापयेते इति शिशुम् एकम्
समीची इति समऽईची द्यावाक्षामा रुक्मः अन्तः वि भाति देवाः अग्निम्
धारयन् द्रविणऽदाम् ॥

नक्तोपसा रात्रिरहश्च वर्णम् स्वीयं रूपं आमेम्याने परस्परं पुनः पुनः हिंसन्त्यौ, परिणम-
यन्त्यौ इत्यर्थः समीची सङ्गते संश्लिष्टे सत्यौ एकम् शिशुम् वत्सं अग्निं धापयेते पापयेते ।
“द्वे विरूपे” इत्यत्र (१.९५.१) व्याख्यातमवधेयम् । रुक्मः रोचमानः सोऽग्निः द्यावाक्षामा
द्यावपृथिव्योः अन्तः मध्ये वि भाति विशेषेण भासते । देवा इत्यादि गतम् ॥ आमेम्याने-
मीञ् हिंसायाम्, अस्माद्यद्भुगन्तात् व्यत्ययेन शानच्, शपो लुक्, एरनेकाच इति यण् ।
समीची-संपूर्वादञ्चतेः क्प् । द्यावाक्षामा-दिवो द्यावादेशः, पृथ्या द्वादेशः ॥

इति प्रथमतः सप्तमे तृतीयो वर्गः

पृथीमृचमाह—

रायो बुधः सङ्गमनो वसूनां यज्ञस्य केतुर्मन्मसार्धनो वेः ।

अमृतत्वं रक्षमाणास एनं देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥ ६ ॥

रायः बुधः समुत्सर्गमनः वसूनाम् यज्ञस्य केतुः मन्मसार्धनः वेरिति वेः

अमृतत्वम् रक्षमाणासः एनम् देवाः अग्निम् धारयन् द्रविणः उदाम् ॥

रायः धनस्य समृद्धिरूपस्य बुधः मूलभूतः वसूनाम् वासहेतुभूतानां धनानां सङ्गमनः
सङ्गमयिता, यज्ञस्य केतुः यजनस्य प्रज्ञापयिता, वेः गच्छतः उत्तरोत्तरं पदमिति शेषः, यज-
मानस्य मन्मसार्धनः मननीयस्य साधयिता, अमिमत्तस्य निष्पादयितेत्यर्थः, एवंभूतोऽग्निः, तं
एनम् अग्निं अमृतत्वम् रक्षमाणासः स्वकीयं अमरणधर्मं पालयन्तो देवाः इत्यादि गतम् ॥
सङ्गमनः—नन्वादिलक्षणो न्युः । वेः—वी गत्यादिषु, औणादिक इत्येत्यः टिलोपश्च ॥

सप्तमीमृचमाह—

नृ च पुरा च सदनं रयीणां जातस्य च जायमानस्य च क्षाम् ।

सुतश्च गोपां भवतश्च भूरैर्देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥ ७ ॥

नृ च पुरा च सदनम् रयीणाम् जातस्य च जायमानस्य च क्षाम् सुतः

च गोपाम् भवतः च भूरैः देवाः अग्निम् धारयन् द्रविणः उदाम् ॥

नृ च अद्येत्यर्थे निपातः पुरा च पुराणकाले च रयीणाम् सर्वविधधनानां सदनम् आवास-
स्थानभूतं जातस्य च जायमानस्य च उत्पन्नस्य उत्पद्यमानस्य च सर्वस्य भूतजातस्य क्षाम्
वासभूमिभूतं सुतश्च गोपाम् अविकार्यतया सुतःसिद्धस्य सर्वत्र सतः स्वभावस्य रक्षितारं भूरैः
भवतश्च अमितस्य परिणामं प्राप्नुवतः सर्वस्यापि गोपां, एवंभूतं अग्निं देवा इत्यादि गतम् ॥
क्षाम्—क्षि निवासगत्योः, अस्माणिच, वृद्धयायादेशौ, प्यन्तात् क्तिप्, गेरनिटीति णिलोपः ॥

अष्टमीमृचमाह—

द्रविणोदा द्रविणसस्तुरस्य द्रविणोदाः सनरस्य प्र यंसत् ।

द्रविणोदा वीरवतीमिषं नो द्रविणोदा रांसते दीर्घमार्युः ॥ ८ ॥

द्रविणःऽदाः द्रविणसः तुरस्यं द्रविणःऽदाः सनरस्यं प्र यंसत् द्रविणःऽदाः
वीरऽवन्तीम् इपम् नः द्रविणःऽदाः रासते दीर्घम् आयुः ॥

द्रविणोदाः द्रुतगतिशीलस्य धनविशेषस्य बलस्य वा दाताऽग्निः तुरस्यं त्वरमाणस्य
द्रविणसः द्रविणस्य (चलतो जङ्गमस्येति सायणः) एकदेशं, कमर्प्यं नः प्रयंसत् अस्मभ्यं
प्रयच्छतु । तथा द्रविणोदाः सनरस्यं सननीयस्य संभजनीयस्य (जङ्गमात्मकस्य धनस्येति
सायणः) 'प्रयंसत्' एकदेशं प्रयच्छतु । द्रविणोदाः तथा सः वीरवन्तीम् वीर्योपेतां इपम् प्रचोदना-
शक्तिं "प्रयंसत्" तथा द्रविणोदाः दीर्घम् आयुः रासते प्रयच्छतु ॥ तुरस्य-तुर त्वरणे, इगुपध-
लक्षणः कः । सनरस्य-घन पण संभक्तौ, अरन्प्रत्ययः । यंसत्-यम उपरमे, लेख्यडागमः, लैटि
सिप् । रासते-रा दाने, पूर्ववच्छेदि सिप्, व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

नवमीमृचमाह—

एवा नो अग्ने समिधा वृधानो रेवत्पावक श्रवंसे वि भाहि ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥९॥

एव नः अग्ने समऽइधा वृधानः रेवत् पावक श्रवंसे वि भाहि तत् नः
मित्रः वरुणः समहन्ताम् अदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥

एकादशी पूर्वसक्ते व्याख्यातेयम् ॥

इति प्रथमस्य सप्तमे चतुर्थो वर्गः

अयं 'अप न' इत्यष्टचं चतुर्थं सूक्तं कुत्सस्त्यार्षं गायत्रम् । शुचिगुणकोऽग्निः शुद्धो वा
देवता ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

अपं नः शोशुचदधमग्नें शुशुग्ध्या रयिम् । अपं नः शोशुचदधम् ॥१॥

अपं नः शोशुचत् अघम् अग्नें शुशुग्धि आ रयिम् अपं नः शोशुचत् अघम् ॥

हे अग्ने, नः अस्माकं अघम् पापं अप शोशुचत् अस्मत्तः निर्गत्य शोकप्रस्तं सत् विनश्यतु ।
अपि च अस्माकं रयिम् समृद्धिरूपं धनविशेषं आ समन्तात् शुशुग्धि प्रकाशय । उक्तार्थमापि

वाक्यं आदरातिशयद्योतनाय पुनः पठ्यते, नः अधम् अप शोशुचत् इति ॥ शोशुचत्-शुच शोके,
यङ्लुगन्तात् लेख्यढागमः । शुशुग्धि-शुच दीप्तौ, लोटि शपः श्लुः ॥

द्वितीयामृचमाह—

सुक्षेत्रिया सुगातुया वसुया च यजामहे । अपं नः शोशुचदधम् ॥ २ ॥

सुक्षेत्रिया सुगाऽतुऽया वसुऽया च यजामहे अपं नः शोशुचत् अधम् ॥

सुक्षेत्रिया शोभनक्षेत्रेच्छया, क्षेत्रं च अन्नमयादिद्युक्तं शरीरं बोध्यम् । सुगातुया शोभन-
मार्गेच्छया, दिव्ययात्रामार्गः राक्षसादिशत्रुशून्यः सुगमः स्यादिति इच्छया, वसुया च वसु धनं
तदिच्छया, वासहेतुभूतसंपन्नमित्तभूतया च यजामहे पूजयामः अग्निम् । अन्यत्समानम् ॥
सुक्षेत्रिया-शोभनं क्षेत्रं सुक्षेत्रं, तद्विषया इच्छा सुक्षेत्रिया, वृत्तीयाया लुक् । एवमुत्तरत्रापि ॥

वृत्तीयामृचमाह—

प्र यज्ञन्दिष्ट एपां प्रास्माकांसश्च सूरयः । अपं नः शोशुचदधम् ॥ ३ ॥

प्र यत् भन्दिष्टः एपाम् प्र अस्माकांसः च सूरयः अपं नः शोशुचत् अधम् ॥

यत् यथा एपाम् ऋषीणां स्तोत्राणां मध्ये अयं कुत्सः प्रभन्दिष्टः प्रकर्षेण कल्याणतमः,
स्तोत्रतम इति वा, एवं अस्माकांसः आस्माकीनाः सूरयः च विद्वांसश्च “प्र भन्दिष्टाः” भवन्ति ।
अन्यत्समानम् ॥ भन्दिष्टः-भन्दतिः स्तुतिकर्मा, भदि कल्याणे सुखे च, अस्मात् वृजन्तात्
तुश्छन्दसीति इष्टन्, वृलोपश्छन्दसि । अस्माकांसः-अण्प्रत्ययलोपश्छान्दसः, आजसेरसुक् ॥

चतुर्थीमृचमाह—

प्र यत्ते अग्ने सूरयो जायेमहि प्र ते वयम् । अपं नः शोशुचदधम् ॥ ४ ॥

प्र यत् ते अग्ने सूरयः जायेमहि प्र ते वयम् अपं नः शोशुचत् अधम् ॥

हे अग्ने, यत् यस्मात् ते तव सम्बन्धिनः स्तोतारः सूरयः विद्वांसः प्र प्रजायन्ते, तस्मात्
वयं च वयमपि ते त्वदीयाः सन्तः प्रजायेमहि सूरयो मवेम । अन्यत्समानम् ॥ जायेमहि-
प्रार्थनायां लिङ् ॥

द्रविणःऽदाः द्रविणसः तुरस्य द्रविणःऽदाः सनरस्य प्र यंसत् द्रविणःऽदाः
वीरऽवंतीम् इपम् नः द्रविणःऽदाः रासते दीर्घम् आयुः ॥

द्रविणोदाः दुतगतिशीलस्य धनविशेषस्य बलस्य वा दाताऽग्निः तुरस्य त्वरमाणस्य
द्रविणसः द्रविणस्य (चलतो जङ्गमस्येति सायणः) एकदेशं, कमप्यंशं नः प्रयंसत् अस्मभ्यं
प्रयच्छतु । तथा द्रविणोदाः सनरस्य सननीयस्य संभजनीयस्य (जङ्गमात्मकस्य धनस्येति
सायणः) 'प्रयंसत्' एकदेशं प्रयच्छतु । द्रविणोदाः तथा सः वीरवतीम् वीर्योपेतां इपम् प्रचोदना-
शक्तिं "प्रयंसत्" तथा द्रविणोदाः दीर्घम् आयुः रासते प्रयच्छतु ॥ तुरस्य—तुर त्वरणे, इगुपध-
लक्षणः कः । सनरस्य—घन पणं संभक्तौ, अरन्प्रत्ययः । यंसत्—यम उपरमे, लेट्यडागमः, लेटि
सिप् । रासते—रा दाने, पूर्ववच्छेदि सिप्, व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

नवमीमृचमाह—

एवा नो अग्ने समिधा वृधानो रेवत्पावक श्रवसे वि भाहि ।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥९॥
एव नः अग्ने समऽइधा वृधानः रेवत् पावक श्रवसे वि भाहि तत् नः
मित्रः वरुणः समहन्ताम अदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥

एकादशी पूर्वसूक्ते व्याख्यातेयम् ॥

इति प्रथमस्य सप्तमे चतुर्थो वर्गः

अथ 'अप न' इत्यष्टचं चतुर्थं सूक्तं कुत्सस्यार्पं गायत्रम् । शुचिगुणकोऽग्निः शुद्धो वा
देवता ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

अप नः शोशुचदघमग्ने शुशुग्ध्या रयिम् । अप नः शोशुचदघम् ॥१॥
अप नः शोशुचत् अघम् अग्ने शुशुग्धि आ रयिम् अप नः शोशुचत् अघम् ॥

हे अग्ने, नः अस्माकं अघम् पापं अप शोशुचत् अस्मच्चः निर्गत्य शोकग्रस्तं सत् विनश्यतु ।
अपि च अस्माकं रयिम् समृद्धिरूपं धनविशेषं आ समन्तात् शुशुग्धि प्रकाशय । उक्तार्थमपि

वाक्यं आदरातिशयोक्तनाय पुनः पठ्यते, नः अधम् अप शोशुचत् इति ॥ शोशुचत्-शुच शोके, यङ्लुगन्तात् लेख्यदागमः । शुशुग्धि-शुच दीप्तौ, लोटि शपः श्लुः ॥

द्वितीयामृचमाह—

सुक्षेत्रिया सुगातुया वसुया च यजामहे । अपं नः शोशुचदधम् ॥ २ ॥

सुक्षेत्रिया सुगाऽतुऽया वसुऽया च यजामहे अपं नः शोशुचत् अधम् ॥

सुक्षेत्रिया शोभनक्षेत्रेच्छया, क्षेत्रं च अन्नमयादियुक्तं शरीरं बोध्यम् । सुगातुया शोभन-
मार्गेच्छया, दिव्ययात्रामार्गः राक्षसादिशत्रुशून्यः सुगमः स्यादिति इच्छया, वसुया च वसु धनं
तदिच्छया, वासहेतुभूतसंपन्निमित्तभूतया च यजामहे पूजयामः अग्निम् । अन्यत्समानम् ॥
सुक्षेत्रिया-शोभनं क्षेत्रं सुक्षेत्रं, तद्विषया इच्छा सुक्षेत्रिया, वर्तीयाया लुक् । एवमुत्तरत्रापि ॥

तृतीयामृचमाह—

प्र यद्भन्दिष्ठ एपां प्रास्माकांसश्च सूरयः । अपं नः शोशुचदधम् ॥ ३ ॥

प्र यत् भन्दिष्ठः एयाम् प्र अस्माकांसः च सूरयः अपं नः शोशुचत् अधम् ॥

यत् यया एयाम् ऋषीणां स्तोतृणां मध्ये अयं कुत्सः प्रभन्दिष्ठः प्रकर्षेण कल्याणतमः,
स्तोतृतम इति वा, एवं अस्माकांसः आस्माकीनाः सूरयः च विद्वांसश्च “प्र भन्दिष्ठाः” भवन्ति ।
अन्यत्समानम् ॥ भन्दिष्ठः-भन्दतिः स्तुतिकर्मा, यदि कल्याणे सुखे च, अस्मात् वृजन्तात्
तृश्छन्दसीति इष्टत्वं, वृलोपश्छन्दसि । अस्माकांसः-अण्प्रत्ययलोपश्छन्दसः, आजसेरसुक् ॥

चतुर्थामृचमाह—

प्र यत्ते अग्ने सूरयो जायेमहि प्र ते वयम् । अपं नः शोशुचदधम् ॥ ४ ॥

प्र यत् ते अग्ने सूरयः जायेमहि प्र ते वयम् अपं नः शोशुचत् अधम् ॥

हे अग्ने, यत् यस्मात् ते तव सम्बन्धिनः स्तोतारः सूरयः विद्वांसः प्र प्रजायन्ते, तस्मात्
वयं च वयमपि ते त्वदीयाः सन्तः प्रजायेमहि सूरयो भवेम । अन्यत्समानम् ॥ जायेमहि-
प्रार्थनायां लिङ् ॥

पञ्चमीमृचमाह—

प्र यदग्नेः सहस्रतो विश्वतो यन्ति भानवः। अपं नः शोशुचदधम् ॥ ५ ॥
प्र यत् अग्नेः सहस्रतः विश्वतः यन्ति भानवः अपं नः शोशुचत् अधम् ॥

सहस्रतः सहनवतः, अमिभवतः पापानां इति शेषः, अग्नेः भानवः दीप्तयः विश्वतः सर्वतः
प्रयन्ति प्रकर्षेण गच्छन्ति, यत् यस्मादेवं तस्मात् अग्नितेजसा 'नः अर्धं अप शोशुचत्' ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्वं हि विश्वतोमुख विश्वतः परिभूरसि। अपं नः शोशुचदधम् ॥ ६ ॥
त्वम् हि विश्वतः मुख विश्वतः परिभूः असि अपं नः शोशुचत् अधम् ॥

हे अग्ने, त्वम् हि त्वं खलु विश्वतोमुख सर्वतोज्वाल, विश्वतः सर्वतः परिभूः असि अस्माकं
रिग्रहीता भवसि, रक्षको भवेत्यर्थः। परिपूर्वस्य भवतेः परिग्रहार्थः प्रागुक्तः। अन्यत्समानम् ॥

सप्तमीमृचमाह—

द्विषो नो विश्वतोमुखाति नावेव पारय। अपं नः शोशुचदधम् ॥ ७ ॥
द्विषः नः विश्वतः मुख अति नावाऽइव पारय अपं नः शोशुचत् अधम् ॥

हे विश्वतोमुख, सर्वतोमुखान्, नावेव नावा नदीमिव द्विषः शत्रून् नः अस्मान् अति पारय
अतिक्रमय्य दूरं प्रापय। अन्यत्समानम् ॥

अष्टमीमृचमाह—

स नः सिन्धुमिव नावयाति पर्षा स्वस्तये। अपं नः शोशुचदधम् ॥ ८ ॥
सः नः सिन्धुम् इव नावया अति पर्ष स्वस्तये अपं नः शोशुचत् अधम् ॥

हे अग्ने, सः स त्वं नः अस्मान् नावया नावा सिन्धुमिव नदीमिव स्वस्तये क्षेमार्थं अतिपर्ष
शत्रून्तिक्रमय्य उद्दिष्टं स्थानं प्रापय। अन्यद्वतम् ॥ पर्ष-पृ पालनपूरणयोः, लोटि छन्दसि श्पः
शोरमायः, बहुलवचनात् सिप् ॥

वैश्वानरस्येति तृचं पञ्चमं स्रक्तं कुत्सस्पापं त्रैष्टुभम् । वैश्वानरगुणकोऽग्निर्देवता ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

वैश्वानरस्य सुम॒तौ स्या॒म राजा॒ हि कं॒ भुव॑नानामभि॒श्रीः ।

इतो जा॒तो वि॒श्वमि॒दं वि च॒ष्टे वैश्वान॒रो य॑तते॒ सूर्ये॑ण ॥ १ ॥

वैश्वानरस्य सु॒म॒तौ स्या॒म राजा॒ हि क॒म् भुव॑नानाम् अ॒भि॒श्रीः इतः॑ ।
जा॒तः वि॒श्वम् इ॒दम् वि च॒ष्टे वैश्वान॒रः य॑तते॒ सूर्ये॑ण ॥

वैश्वानरस्य विश्वेषां नराणां सम्बन्धी, तत्र आत्मभावेन स्वामित्वेन च वर्तनात्, तस्याग्नेः सु॒म॒तौ शोभ॑नायां बुद्धौ स्याम अनु॒ग्रा॒ह॒त्वेन॑ वर्तमाना भवेम । हि क॒म् एत॑द्विश्वदार्थे, स हि वैश्वानरः अभि॒श्रीः अभि॑श्रयणीयः आभि॒मुख्येन॑ सेवितव्यः सन् भुव॑नानाम् सर्वेषां जगतां भूतजातानां च राजा स्वामी भवति । सः इतो जा॒तः अस्मादु॒पास॑कात् प्रादु॒र्भूतः इ॒दम् वि॒श्वम् परि॑दृश्यमानं सर्वं जगत् वि च॒ष्टे विशे॑षेण पश्यति, एवं पश्यन् सर्वस्य द्रष्टा भूत्वा सूर्ये॑ण उत्तमस्थानेन सत्यज्योतिरात्मना य॑तते संगच्छते । यजमानव्यथैकत्र प्रादु॒र्भूतः सर्वत्र॑ व्यापको द्रष्टा च भूत्वा स्वीयमूलस्थानभूतेनोर्ध्वेन॑ ज्योतिषा संगतो भवति ॥ वैश्वानरस्य-नरो संज्ञायाः-मिति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं, तस्येदमित्यण् । चष्टे-चक्षिङ् न्यक्तायां वाचि, अयं पश्यतिकर्मा च ॥

द्वितीयामृचमाह—

पृ॒ष्टो दि॒वि पृ॒ष्टो अ॒ग्निः पृ॒थि॒व्यां पृ॒ष्टो वि॒श्वा ओ॒षधी॑रा वि॒वेश ।

वैश्वान॒रः सह॑सा पृ॒ष्टो अ॒ग्निः स नो॒ दि॒वा स रि॒पः पा॑तु न॒क्तम् ॥ २ ॥

पृ॒ष्टः दि॒वि पृ॒ष्टः अ॒ग्निः पृ॒थि॒व्यां पृ॒ष्टः वि॒श्वाः ओ॒षधीः आ वि॒वेश

वैश्वान॒रः सह॑सा पृ॒ष्टः अ॒ग्निः स नः॑ दि॒वा स रि॒पः पा॑तु न॒क्तम् ॥

अग्निः अयं वैश्वानरः दि॒वि द्यु॒लोके॑ पृ॒ष्टः नि॒पिक्तः नि॒हितः । तथा पृ॒थि॒व्याम् इह॑ च पृ॒ष्टः नि॒पिक्तो नि॒हितो॑ वर्तते । स एवंभूतः वि॒श्वाः ओ॒षधीः सर्वाः भू॒सास्य॑ आविष्कर्त्रीः भूजन्मनः यानस्पत्यसंपदः पृ॒ष्टः संस्पृष्टः सः अ॒ग्निः आ वि॒वेश अन्तः॑ प्रविष्टः, परिपाकसंपादनाय । सः वैश्वानरः अ॒ग्निः एवंगुणविशिष्टोऽग्निर्वैश्वानरः सह॑सा बलेन पृ॒ष्टः नि॒पिक्तः सन् नः॑ अस्मान्

दिवा नक्तम् अहर्निशं, सर्वदेत्यर्थः रिपः हिंसकात् पापात् पातु रक्षतु ॥ पृष्टः-पृष्टु सेचने, निष्ठायां यस्य विभाषेति इट्प्रतिषेधः । रिपः-रिप हिंसायाम्, किप् ॥

तृतीयामृचमाह—

वैश्वानर तव तत्सत्यमस्त्वस्मात्रायो मध्वानः सचन्ताम् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥३॥

वैश्वानर तव तत् सत्यम् अस्तु अस्मान् रायः मध्वानः सचन्ताम् तत् नः मित्रः वरुणः ममहन्ताम् अदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥

हे वैश्वानर, तव तत् सत्यम् त्वदीयं तच्छब्दवाच्यं सत्यं ज्योतिः अस्तु अस्माकं प्राप्यं भवतु । मध्वानः महनीयेन धनेन युक्ताः रायः समृद्धिरूपधनविशेषाः दिव्याः अस्मान् सचन्ताम् सेवन्ताम्, उत्तमसत्यप्राप्तौ ईदृशा रायः सुगमा एव । एवं यदस्माभिः प्रार्थितं तत् मित्रादयो मामहन्तामित्यादि गतम् ॥

इति प्रथमतः सप्तमे पष्ठो वर्गः.

‘जातवेदस’ इत्येकं पष्ठं सूक्तम्, मरीचिपुत्रस्य कश्यपस्वार्पम् त्रैष्टुभम्, जातवेदो- गुणकोऽग्निर्देवता ॥ ऋक्संहितायां इदमेकमेव एकं सूक्तमित्यत्र विशेषोऽवधेयः । तान्त्रिकै- र्पात्तेषु वेदमन्त्रेषु दुर्गामन्त्रत्वेनायं मन्त्रो गृहीत इति च बोध्यम् ॥

तामिमामृचमाह—

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः ।

स नः पर्यदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरिताल्यग्निः ॥१॥

जातवेदसे सुनवाम सोमम् अरातिऽयतः नि दहाति वेदः सः नः पर्यत अति दुःऽगानि विश्वा नावाऽईव सिन्धुम् दुःऽइता अति अग्निः ॥

जातवेदसे जातानां सर्वेषां वेदित्रे सोमम् सर्वानुभूतिरसं सुनवाम अभिपुणवाम, संस्कृत्य समर्पयेम । सः अग्निः अरातीयतः शत्रुमिवास्मानाचरतः, अस्मासु शत्रुत्वमाचरतः राक्षसादः इत्यर्थः वेदः ज्ञानं धनं वा निदहाति नितरां दहतु, पापात्मनां ज्ञाने सति महत् कष्टं साधु- लोके देवपरायणस्य, तेषां ज्ञानविनाशे सर्वक्षेमं भवति । सः अग्निः जातवेदाः नः अस्मात्

विश्वा सर्वाणि दुर्गाणि दुर्गमनानि स्थानानि दुःखानि च अति पर्यत् अतिक्रम्य दुर्गतिरहितं सुखं प्रापयतु । तत्र दृष्टान्तः—इव यथा नावा नौकया सिन्धुम् नदीं कर्णधारः तारयति, तथा दुरिता दुरितानि पापानि अति तारयत्वस्मान् ॥ दहाति—दहतेः लेख्यडागमः । पर्यत्—पृ पालनपूरणयोः, अस्मादन्तर्भावितव्यार्थाद्वेद्यडागमः, लेटि सिप् ॥

इति प्रथमस्य सप्तमे सप्तमो वगः

‘स यो वृषे’त्यैरुर्विशत्यृचं सप्तमं सूक्तम् । वार्पागिराः ऋजाश्च-अम्बरीष-सहदेव-भयमान-सुराधसः ऋषयः । त्रिष्टुप् छन्दः इन्द्रो देवता ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

स यो वृषा वृष्ण्येभिः समोका महो दिवः पृथिव्याश्च सम्राट् ।
सतीनसत्वा हव्यो भरेषु मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥१॥
सः यः वृषा वृष्ण्येभिः समऽओकाः महः दिवः पृथिव्याः च समऽराट्
सतीनऽसत्वा हव्यः भरेषु मरुत्वान् नः भवतु इन्द्रः ऊती ॥

यः इन्द्रः वृषा वर्षिता अमीष्टानां दिव्यसंपदां वृष्ण्येभिः वृष्णि भवैर्वीर्यैः समोकाः सं सङ्गतं ओकः स्थानं यस्य सः, वीर्यैः समवेतः, महः महतः दिवः ध्रुलोकस्य पृथिव्याः च ग्रथितायाः पृथुलायाः भूमेश्च सम्राट् ईश्वरः, सतीनसत्वा सतीनं सत्यसंबन्धि ज्योतिर्बलादिकं तस्य सत्वा आसादयिता प्रापयिता । सायणस्तु ‘सतीनं वृष्टधुदकं, यद्वा सती माध्यमिका वाक् इना ईश्वरा यस्य तत् सतीनं तत्सत्वा’ इति व्याचष्टे । अस्मत्पक्षे तु, ‘सत्’ शब्दात् औणादिक ईन्द्रप्रत्ययः, दकारस्य व्यत्ययेन तकारः छान्दसः, भरेषु यजनेषु हव्यः आहूतव्यः एवंभूतः मरुत्वान् मरुद्भिर्पुक्तः सः इन्द्रः नः अस्माकं ऊती ऊतये, चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः, वर्धनाय, रक्षणाय वा, भवतु ॥ वृष्ण्येभिः—वृषन्शब्दात् भवे छन्दसीति यत् । सतीनसत्वा—सतीनस्य व्युत्पादितलक्षणस्य सत्त्वा आसादयिता, सदेरन्तर्भावितव्यार्थात् औणादिको वनिष् तुडागमश्च ॥

द्वितीयामृचमाह—

यस्यानासः सूर्यस्येव यामो भरेभरे वृत्रहा शुष्मो अस्ति ।

वृषन्तमः सखिभिः स्वेभिरेवैर्मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥२॥

यस्य अनासः सूर्यस्यऽव यामः भरेऽभरे वृत्रऽहा शुष्मः अस्ति
वृषन्ऽतमः सखिऽभिः स्वेभिः एवैः मरुत्वान् नः भवतु इन्द्रः ऊती ॥

यस्य इन्द्रस्य यामः गमनं अनासः अप्रासः परैः सूर्यस्येव सूर्यस्य गतिर्यथा नान्यैः प्राप्तुं
शक्यते तद्वत् । स्वेभिः आत्मीयैः एवैः गमनशीलैः सखिभिः समानाख्यानैः सहायभूतैः
मरुद्भिः सह वृषन्तमः अतिशयेन वर्षिता भरेभरे सर्वेषु यजनेषु वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य हन्ता शुष्मः
घलवान् शोषणोऽसुराणां, एवंभूतो य इन्द्रः अस्ति, मरुत्वानित्याद्यन्यत्समानम् ॥ यामः—यातेः
भावे मन् । शुष्मः—शुष शोषणे, मन्प्रत्ययः । वृषन्तमः—वृषन्शब्दात् उत्तरस्य तमपो नादस्येति
तुद् । एवैः—एतेः, इण्शीङ्भ्यां वन् ॥

तृतीयामृचमाह—

दिवो न यस्य रेतसो दुघानाः पन्थासो यन्ति शवसापरीताः ।

तरद्द्वेपाः सासहिः पौंस्येभिर्मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥३॥

दिवः न यस्य रेतसः दुघानाः पन्थासः यन्ति शवसा अपरीऽइताः

तरत्ऽद्वेपाः ससहिः पौंस्येभिः मरुत्वान् नः भवतु इन्द्रः ऊती ॥

यस्य इन्द्रस्य पन्थासः मार्गाः दिवो न रेतसः द्युलोकस्य सारांशानिव तेजोबलादीन्
दुघानाः दुहन्तः प्रवर्षन्तः प्रसारयन्तः यन्ति गच्छन्ति, इन्द्रस्य गमनमार्गाः द्युलोकसारैरात्रां इव
तेजोबलादिप्रसरा भवन्तीत्यर्थः । ते च पन्थासः शवसा दीप्तैर्बलेन सहिताः अपरीताः परै-
रनिगताः । सोऽयमिन्द्रः तरद्द्वेपाः द्वेपांसि तरन् जितवैरिवर्ग इत्यर्थः पौंस्येभिः बलैः सासहिः
अभिभविता शत्रूणाम् । अन्यत्समानम् ॥ रेतसः—रीयते गच्छतीति रेतः, घुरीभ्यां तुद् घेति
अमुन् तुडागमश्च । दुघानाः—दुह प्रपूणे, शानच्, अदादित्वात् शपो लुक्, व्यत्ययेन घत्वम् ।
पन्थासः—पन्थानः, आजसेरसुक् । सासहिः—पह अभिभवे, लिङ्वद्भावाद् द्विवचनं, छन्दसि
किप्रत्ययः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

सो अङ्गिरोभिरङ्गिरस्तमो भुद्वपा वृषभिः सखिभिः सखा सन् ।

ऋग्भिर्भिर्ऋग्मी गातुभिर्ज्येष्ठो मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥४॥

सः अङ्गिरःऽभिः अङ्गिरःऽतमः भूत् वृषां वृषऽभिः सखिऽभिः सखां सन्
ऋग्मिऽभिः ऋग्मी गातुऽभिः ज्येष्ठः मरुत्वान् नः भवतु इन्द्रः ऊती ॥

अङ्गिरस्तत्त्वविचारे (पु. ३२७) “सर्वथा आङ्गिरसं तत्त्वं अग्निवैभवसंवन्धी”त्युपपादितम् ।
सः इन्द्रः अङ्गिरोमिः अङ्गिरोम्यः, पञ्चम्यर्थे तृतीया, अग्निवैभवभूतेभ्योऽपि अङ्गिरस्तमः अति-
शयेन अङ्गिराः (पु. ३०४) वृषभिः वृषा वर्षितृभ्योऽपि अतिशयेन वर्षिता । सखिभिः मित्रभूते-
भ्योऽपि सखा अतिशयेन मित्रभूतो हितकारी भूत् भवति । एवंभूतः सन् भवन् ऋग्मिभिः
ऋगात्मकमन्त्रयुक्तैः ऋग्भिः अतिशयेन ऋग्युक्तः । गातुभिः गातुभ्यः स्तोतव्ये-
भ्योऽपि ज्येष्ठः अतिशयेन स्तोतव्यः । एवंगुणविशिष्टो मरुत्वानित्यादि गतम् ॥ ऋग्मिभिः—
मत्वरथीयो निनिः । गातुभिः—गा स्तुतौ, कमिमनीत्यादिना कर्मणि तुप्रत्ययः ॥

पञ्चमीसृचमाह—

स सनुभिर्न रुद्रेभिर्ऋग्वा नृपाह्ये सासह्यं अमित्रान् ।

सनीळेभिः श्रवस्यानि तूर्वेन्मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥५॥

सः सनुऽभिः न रुद्रेभिः ऋग्वा नृऽसह्ये ससह्यं अमित्रान् सऽनीळेभिः
श्रवस्यानि तूर्वेन् मरुत्वान् नः भवतु इन्द्रः ऊती ॥

सनुभिर्न पुत्रैरिव रुद्रेभिः रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिर्गुक्तः ऋग्वा महान् सः इन्द्रः नृपाह्ये नृभिः पुरुषैः
पलिभिः सोढव्ये संग्रामे अमित्रान् शत्रून् ससह्यं अमित्रभूतवान् । अपि च सनीळेभिः समान-
निलयैः मरुद्भिः द्वारा श्रवस्यानि दिव्यश्रवणहेतुभूतान् आवेशशक्तिविशेषान् तूर्वेन् प्रच्या-
वयन् । मरुत्वानित्यादि गतम् ॥ इन्द्रः शुद्धसत्त्वप्रधानभूतमनोभूमेः पतिः । तस्य आतरः
सखायः पुत्रा इव भवन्ति मरुतः, यैस्तीव्रकर्मभिर्यजमानस्य धीवृत्तीर्दिच्यावेशशक्तिप्रचोदिताः
विधत्त इन्द्रः ॥ नृपाह्ये—पह मर्षणे, कर्मणि यत् । ससह्यं—पह अभिमवे, लिटः क्तुः ॥

इति प्रथमस्य सप्तमोऽष्टमो वर्य

षष्ठीसृचमाह—

स मन्युमीः समदर्दनस्य कर्ताऽस्माकंभिर्नृभिः सूर्यं सनत् ।

असिन्नहन्तस्त्पतिः पुरुहुतो मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥६॥

सः म॒न्युऽमीः स॒ऽमदनस्य क॒र्ता अ॒स्माकैभिः नृ॒ऽभिः सूर्य॑म् स॒नत्
अ॒सिन् अ॒हन् स॒त्पतिः पुरु॑ऽहुतः म॒रुत्वान् नः भ॒वतु इन्द्रः॑ ऊ॒ती ॥

सः पूर्वोक्तगुणविशिष्ट इन्द्रः, म॒न्युमीः मन्योः कोपस्य हिंसकः, असुरादीनां शत्रूणां मतेः ज्ञानस्य वा । स॒मदनस्य सह माघन्ति असिन्, सङ्ग्रामः, तस्य क॒र्ता शत्रुमिर्युद्धस्य कारकः, स॒त्पतिः सतां व्याकृतानां सर्वेषां भूतजातानां वस्तूनां च पतिः पालयिता । पुरु॑हुतः पुरुभिः प॒हुभिः स्तोत्रमिराहतः अ॒सिन् अ॒हन् असिन् दिवसे अ॒स्माकैभिः अ॒स्मदीयैः नृ॒भिः बलिभिः पुरुषैः द्रव्यं उत्तमज्योतिरात्मानं स॒नत् संमक्तं करोतु, अ॒स्मदीयाः बलाढ्याः स्तोतारः इन्द्रस्य साहाय्यात् द्रव्यं संमज्जन्तु, दिव्यं प्रकाशं लभन्ताम् । एवंभूतो मरुत्वानिन्द्रः रक्षत्यस्मानित्यादि गतम् ॥ म॒न्युमीः—भीष् हिंसायाम्, किप् । अ॒स्माकैभिः—छान्दसः, आस्माकीनैः । स॒नत्—लेटि अडागमः ॥

सप्तमीमृचमाह—

त॒मूतयो॑ र॒णय॑ञ्छूर॒स्तातौ॑ तं क्षे॒मस्य क्षि॒तयः॑ कृ॒ण्वत॑ त्राम् ।

स विश्व॑स्य क॒रुण॑स्येश॒ एको॑ म॒रुत्वान्नो भ॒वत्विन्द्र॑ ऊ॒ती ॥७॥

तम् ऊ॒तयः र॒णय॑न् शूर॒स्तातौ॑ तम् क्षे॒मस्य क्षि॒तयः॑ कृ॒ण्वत॑ त्राम् सः
विश्व॑स्य क॒रुण॑स्य ई॒शे ए॒कः म॒रुत्वान् नः भ॒वतु इन्द्रः॑ ऊ॒ती ॥

तम् इन्द्रं शूरस्तातौ शूरैः संमजनीये, देवासुरसंग्रामरूपे यजमानस्य यजनयाप्रोद्यमे, ऊ॒तयः रक्षकाः इन्द्रसखाः मरुतः र॒णय॑न् रमयन्ति । अपि च क्षि॒तयः पृथिव्यादिलोकवासिनो जनाः तम् क्षे॒मस्य ल॒ब्धस्य सर्व॑स्य त्राम् त्रातारं कृ॒ण्वत॑ कुर्वन्ति । सः ए॒कः इन्द्रः विश्व॑स्य सर्व॑स्य क॒रुण॑स्य कर्मणः ई॒शे ई॒श्वरो भ॒वति । अन्यत्पूर्ववत् ॥ ऊ॒तयः—अवतेः कर्तारि क्तिन् । र॒णय॑न् रमतेः हेतुमण्णिजन्ताद्गर्तमाने छान्दसो लृह् । त्राम्—त्रैह् पालने, किप् । क॒रुण॑स्य—करोतेः भावे उनन् ॥

अष्टमीमृचमाह—

त॒म॒प्सन्त॑ शर्व॑स उ॒त्स॒वेपु॑ न॒रो न॒र॒म॒व॒से तं ध॒नाय॑ ।

सो अ॒न्धे चि॒त्त॒म॒सि ज्योति॑र्वि॒दन्म॒रुत्वान्नो भ॒वत्विन्द्र॑ ऊ॒ती ॥८॥

तम् अप्सन्तं शर्वसः उत्सवेषु नरः नरम् अवसे तम् धनाय सः
अन्धे चित् तमासि ज्योतिः विदत् मरुत्वान् नः भवतु इन्द्रः ऊती ॥

नरः नेतारः बलिनः पुरुषाः यजमानाः नरम् नेतारं बलाढ्यं तम् इन्द्रं शर्वसः उज्ज्वलस्य
बलस्य संबन्धिषु उत्सवेषु संग्रामेषु अवसे रक्षणाय अप्सन्त आप्नुवन्ति, आश्रयन्त इति भावः ।
धनाय दिव्याय धनाय च तम् आश्रयन्ते । सः इन्द्रः अन्धे चित् आभ्यानरहिते अविद्यामयेऽपि
तमासि दर्शनरहिते सान्द्रे व्यापिन्यप्रकाशे ज्योतिः उत्तमं सौरं प्रकाशघनं विदत् लम्भयति ।
यद्यपि सृष्टौ लोकभूमिकासंस्थानापेक्षया उत्तमः सूर्यः तमसः परस्ताल्लोकानतीत्य ज्वलति, तथापि
सर्वेश्वरस्य तस्य सर्वान्तर्यामित्वात् अन्धे तमासि च स गुप्तो भवति । तस्मात्तमस्यपि स लभ्यः
इन्द्रप्रसादात् । अन्यत्समानम् ॥ अप्सन्त-आप्नोते, लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं तथा क्त्वन्-
प्रत्ययश्च, धातोः इस्त्वर्थं च ॥ विदत्-विन्दते, लुङ् छान्दसः ॥

नवमीमृचमाह—

स सव्येन यमति ब्राधतश्चित्स दक्षिणे सङ्ग्रहीता कृतानि ।

स कीरिणा चित्सनिता धनानि मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥९॥

सः सव्येन यमति ब्राधतः चित् सः दक्षिणे समङ्ग्रहीता कृतानि सः
कीरिणा चित् सनिता धनानि मरुत्वान् नः भवतु इन्द्रः ऊती ॥

सः इन्द्रः सव्येन वामेन हस्तेन ब्राधतः चित् प्रवृद्धान् शत्रून्पि यमति नियमयति । सः
इन्द्रः दक्षिणे सव्येतरेण हस्तेन कृतानि यजमानैरर्पितानि सम् गृहीता संग्रहीता संगृह्णाति ।
अतिबलस्येन्द्रस्य वामहस्तः अलं शत्रुदमनाय । दक्षिणहस्तेन संग्रहणं भक्त्येवादरातिशयं धोतयति ।
सः इन्द्रः कीरिणा चित् स्तोत्राऽपि स्तुतः धनानि सनिता धनानां प्रदानशीलो भवति । यजमान
इय सर्वार्पणं अकृत्वापि भक्त्या स्तोत्रं कुर्वतो जनस्य च घनमनुगृह्णाति । अन्यत् समानम् ॥ यमति-
यम उपरमे, णिच् छान्दसः । ब्राधतः-वृष्टु वृद्धौ, अस्मादतिप्रत्यय औणादिक आमागमश्च ॥

दशमीमृचमाह—

स ग्रामेभिः सनिता स रथेभिर्विदे विश्वाभिः कृष्टिभिर्नृद्य ।

स पौंस्येभिरभिभूरशस्तीर्मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥१०॥

सः ग्रामेभिः सनिता सः रथेभिः विदे विश्वाभिः कृष्टिभिः नु अय
सः पौंस्येभिः अभिभूः अशस्तीः मरुत्वान् नः भवतु इन्द्रः ऊती ॥

सः इन्द्रः ग्रामेभिः सदैवः मरुतामिति शेषः, मरुद्गणैः सनिता प्रदाता अभिमतस्य भवति ।
सः स च अय इदानीं नु क्षिप्रं विश्वाभिः कृष्टिभिः सदैवः देवार्थं कृषिशीलैः उद्योगपरैरर्थैः
रथेभिः इन्द्रसंबन्धिभिः करणभूतैः विदे विज्ञायते । अपि च सः इन्द्रः पौंस्येभिः पौंस्यैः
स्वकीयैर्बलैः अशस्तीः अशंसनीयान् शत्रून् अभिभूः अभिभवन् वर्तते । अन्यद्गतम् ॥ विदे-
विद ज्ञाने, कर्मणि लट्, विकरणस्य लुक् ॥

इति प्रथमस्य सप्तमे नवमो वाः

एकादशीमृचमाह—

स जामिभिर्यत्समजाति मीळहेऽजामिभिर्वा पुरुहुत एवैः ।

अपां तोकस्य तनयस्य जेपे मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥११॥

सः जामिभिः यत् समऽअजाति मीळहे अजामिभिः वा पुरुहुतः
एवैः अपाम् तोकस्य तनयस्य जेपे मरुत्वान् नः भवतु इन्द्रः ऊती ॥

पुरुहुतः बहुमिराहुतः सः इन्द्रः मीळहे सेचने, अमीष्टदिन्यरसवर्षणे, निमित्तसप्तमी ।
जामिभिः सहजन्मभिः देवैः मरुद्भिर्वा अजामिभिर्वा तदितरैर्वा सह एवैः स्वीयैराशुगमनैः यत्
यदा समजाति संगच्छते, तदा अपाम् ज्योतिर्विलादिवाहिनीनां, तोकस्य अपत्यस्य तनयस्य
तत्सन्तानस्य च, सर्वथा विस्तारस्य जेपे विजयाय स भवति । अन्यत्समानम् ॥ समजाति-
अज गतिशेषणयोः, लेख्याडागमः । जेपे-जि जये, औणादिकः सप्रत्ययः, चतुर्थ्यर्थे सप्तमी ॥

द्वादशीमृचमाह—

स वज्रभृद्दस्युहा भीम उग्रः सहस्रचेताः शतनीथ ऋभ्वा ।

चम्रीपो न शर्वसा पार्श्वजन्यो मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥१२॥

सः वज्रभृत् दस्युहा भीमः उग्रः सहस्रचेताः शतऽनीथः ऋभ्वा
चम्रीपः न शर्वसा पार्श्वऽजन्यः मरुत्वान् नः भवतु इन्द्रः ऊती ॥

सः इन्द्रः वज्रभृत् दुर्भरस्य वज्रस्य भर्ता दस्युहा दस्यूनां उपक्षपयितृणां पापानामसुराणां वा हन्ता भीमः भयजनको दुष्टानां उग्रः उद्गूर्णतेजाः सहस्रचेताः सहस्रं चेतांसि यस्य सः, बहुविधचेतनायुक्तः शतनीयः बहुविधप्रापणः क्रम्या महान् चक्ष्रीपो न चमसे यजमानशरीरलक्षणे रसात्मना अवस्थितः सोम इव शवसा दीप्यमानवलेन युक्तः पाञ्चजन्यः पञ्चजनेषु पृथिव्यादि-भूमिकासु पञ्चसु जनेषु जातेषु भवः वर्तमान इत्यर्थः । अन्यत्समानम् ॥ भीमः-विभेतेः, भियः पुग्वेति मक् । शतनीयः-र्णाञ् प्रापणे, कथन्प्रत्ययः । चक्ष्रीपः-इष गतौ, चम्या इष्यतीति चक्ष्रीपः, इगुपथलक्षणः कः, वर्णव्यापत्त्या रेफो दीर्घश्च ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

तस्य वज्रः क्रन्दति स्मत्स्वर्पा दिवो न त्वेपो रवथः शिमीवान् ।

तं संचन्ते सनयस्तं धनानि मरुत्वान्नो भवत्विन्द्रं ऊती ॥१३॥

तस्य वज्रः क्रन्दति स्मत् स्वऽसाः दिवः न त्वेपः रवथः शिमीवान् तं

संचन्ते सनयः तं धनानि मरुत्वान् नः भवतु इन्द्रः ऊती ॥

तस्य इन्द्रस्य वज्रः कुलिशः शशुघातकमायुधं क्रन्दति स्मत् क्रन्दयति भृशं शब्दम् । यः इन्द्रः स्वर्पाः स्वः, अन्यर्थ, स्वर्गं सनोति ददातीति स्वर्पाः । दिवो न द्युस्थानसंबन्धी क्षर्य इव त्वेपः दीप्तः, उज्ज्वलः । रवथः शब्दस्य असुरभेदनगर्जनस्य कर्ता शिमीवान् लोकानुग्रहार्थक-कर्मयुक्तः । तम् तथाभूतं सनयः दानानि, सर्वाणि यजमानैरर्पितानि संचन्ते सेवन्ते, प्राप्नुवन्ति । तथा तम् धनानि सर्वाणि धनानि च तदधीनानि सन्ति आश्रयन्ते । अन्यत्समानम् ॥ क्रन्दति-गेरनिटीति णिलोपः । त्वेपः-त्विप दीप्तौ, पचाद्यच् । रवथः-रु शब्दे, शीद्दशपीत्यादिभ्यः अयप्रत्ययः, गुणावादेशौ । सनयः-सनोतेः, औणादिक इप्रत्ययः ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

यस्याजस्त्रं शर्वसा मानमुक्थं परिभुजद्रोदसी विश्वतः सीम् ।

स पारिपत्क्रतुंभिर्मन्दसानो मरुत्वान्नो भवत्विन्द्रं ऊती ॥१४॥

यस्य अजस्त्रम् शर्वसा मानम् उक्थम् परिभुजत् रोदसी इति विश्वतः

सीम् सः पारिपत् क्रतुंभिः मन्दसानः मरुत्वान् नः भवतु इन्द्रः ऊती ॥

यस्य इन्द्रस्य अजस्रम् अनवरतं शवसा बलेन मानम् सर्वस्य परिच्छेदकं उक्थम् स्तोत्रं तेन उक्थार्हत्वं लक्ष्यते प्रशंसनीयत्वं, प्राशस्त्यमिति यावत् । रोदसी द्यावापृथिव्यौ विधत्तः सीम् सर्वतः परिभुजत् परितो भुनक्ति, सर्वतः पालयति । यस्येन्द्रस्य 'मानं' सर्वस्य बलस्य परिच्छेदकं मानभूतं प्रमाणभूतं प्राशस्त्यं "रोदसी" सर्वतः पालयति, सः इन्द्रः क्रतुभिः प्राज्ञैः कर्मभिः अस्मदीयैः मन्दसानः मोदमानः सन् पारिपत् पारयत् अस्मान् दुरितादिति शेषः । अन्यत्समानम् ॥ परिभुजत्-भुज पालनाभ्यवहरणयोः, लेख्यडागमः, व्यत्ययेन शः । पारिपत्-पार तीर कर्मसमाप्तौ, लेख्यडागमः, सिप् णिलोपश्च छान्दसौ । मन्दसानः-मन्दतेः ऋञ्जिबृधीत्यादिभ्यः क्तिदित्यसानच्प्रत्ययः ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

न यस्य देवा देवता न मर्ता आपश्च न शर्वसो अन्तमापुः ।

स प्ररिका त्वक्षसा क्षमो दिवश्च मरुत्वान्नो भवत्विन्द्रं ऊती ॥१५॥
न यस्य देवाः देवता न मर्ताः आपः च न शर्वसः अन्तम् आपुः सः प्ररिका त्वक्षसा क्षमः दिवः च मरुत्वान् नः भवतु इन्द्रः ऊती ॥

देवता देव एव देवता स्वार्थे तल्, पठ्या लृक्, देवस्य द्योतमानस्य यस्य इन्द्रस्य संबन्धिनः शवसः बलस्य अन्तम् अवसानं देवाः न आपुः नानशिरः । तथा मर्ताः मनुष्याः आपश्चन आपो देव्योऽपि न न प्रापुः । सः तादृश इन्द्रः त्वक्षसा तनूकर्त्रा, स्वबलेन, शत्रूणामिति शेषः, क्षमः पृथिव्याः दिवः च स्वर्गस्य च प्ररिका प्रकर्षेण रेचको भवति । लोकद्वयादप्यतिरिच्यते बलमस्य । अन्यत्पूर्ववत् ॥ प्ररिका-रिचिर् विरेचने, वनिप् । त्वक्षसा-त्वक्ष तनूकरणे, अनुत् । क्षमः-क्षमेति पृथिवीनाम, आतो धातोरित्यत्र योगविभागादिप्रसिद्धिरित्यभिधानात् ङसि भसंज्ञायामाकारलोपः ॥

इति प्रथमतः सप्तमे वसन्ते वर्यः

षोडशीमृचमाह—

रोहिच्छयावा सुमर्दं शुर्ललामीर्बुक्षा राय ऋज्जाश्वस्य ।

वृषण्वन्तं बिभ्रती धूर्यु रथं मन्द्रा चिकेत नाहुपीषु विश्व ॥१६॥

रोहित इयावा सुमत्ऽअंशुः ललामीः द्युक्षा राये ऋज्जऽअंश्वस्य
वृषण्ऽवन्तम् विभ्रती धुऽसु रथम् मन्द्रा चिकेत नाहुपीपु विक्षु ॥

रोहित रोहितवर्णा इयावा इयामवर्णा, पार्श्वद्वये द्विविधवर्णयुक्तेत्यर्थः । क्रियाशक्तिद्योतकः
रोहितः, आकाशवत् सर्वावरणद्योतकः इयामश्च वर्णः, एवमिन्द्राश्चपङ्क्तिद्वयस्य प्राणवलोप-
लक्षणस्य वर्णभेदादौ बोध्यः । सुमदंशुः स्वतः प्रांशुरिति यास्कमनुसृत्य सायणः, सुखं शुभं
वा “सुमत्”, अंशुः किरणः, अवयवार्थः, शोभनावयवा सुमदंशुरश्चपङ्क्तिरित्यर्थः । ललामीः
अश्वभूषणयुक्ता द्युक्षा द्युलोके कृतवासा, ऋज्जाश्चस्य एतत्संज्ञकस्य मन्त्रद्रष्टृणामेकस्यर्पेः (ऋजः
ऋजुगमनोऽश्वो यस्य स इति अक्षरार्थः) राये सम्पदर्थं वृषण्वन्तम् वृष्णा वर्षित्रा इन्द्रेण युक्तं
रथम् धूर्पु वहनप्रदेशेषु युगसंबन्धिषु विभ्रती वहन्ती मन्द्रा आहादकरी अश्वपङ्क्तिः नाहुपीपु
नहुयाः मनुष्याः, तत्संबन्धिनीषु विक्षु प्रजासु चिकेत ज्ञायते । ऋज्जाश्चमृषिमनुग्रहीतुमिन्द्रः
रथाश्चयुक्तः द्युस्योऽपि मानुषविशुद्धज्ञानगोचरतां गत इति भावः ॥ ललामीः—ललामशब्दात्
छन्दसि मत्वर्थीय ईकारः, सुलोपाभावश्च । द्युक्षा—क्षि निवासगत्योः, औणादिको डप्रत्ययः,
ततष्टाप् । वृषण्वन्तम्—अनो नुडिति मतुपो नुट् । चिकेत—कित ज्ञाने, छन्दसि कर्मणि लिट्,
व्यत्ययेन तिप् ॥

सप्तदशीमृचमाह—

एतत्त्यत्त इन्द्र वृष्ण उक्थं वार्षागिरा अभि गृणन्ति राधः ।

ऋज्जाश्चः प्रष्टिभिरम्बरीपः सहदेवो भयमानः सुराधाः ॥१७॥

एतत् त्यत् ते इन्द्र वृष्णे उक्थम् वार्षागिराः अभि गृणन्ति राधः

ऋज्जऽअंश्वः प्रष्टिऽभिः अम्बरीपः सहऽदेवः भयमानः सुराधाः ॥

हे इन्द्र, वृष्णे वर्षित्रे ते तुम्यं त्यत् एतत् तदेतत् राधः संराधकं उक्थम् स्तोत्रं वार्षागिराः
वृषागिरोऽपत्यानि पुमांसः ऋज्जाश्चादयः अभिगृणन्ति अभिमुख्येन वदन्ति । ऋज्जाश्चः एतत्संज्ञः
ऋषिः प्रष्टिभिः पार्श्वस्थैर्ऋषिभिः सह अस्तौदिन्द्रम् । के ते पार्श्वस्था राजर्षयः ? अम्बरीपादयः ॥
राधः—राध साध संसिद्धौ, रामोति समृद्धो भवत्यनेनेति राधः, करणे असुन् । ऋज्जाश्चः—गतः
पूर्वस्याम् । अम्बरीपः—अवि शब्दे, औणादिक ईपन्प्रत्ययः । सहदेवः—देवैः सह वर्तते ।
भयमानः—विभेतेः, अन्तर्भावितव्ययात् व्यत्ययेन शानच् ॥

यः इन्द्रः जहपाणेन प्रवृद्धेन मन्थुना कोपेन व्यसम् (१.३२) विगतभुजं वृत्रम् अहन् अवधीत् । यः शम्बरम् एतन्नामकमसुरं, तथा अत्रतम् व्रतं दैव्यं कर्म, तद्रहितं पिशुम् एतन्नामकं असुरं च यः अहन् । यः इन्द्रः अशुपम् शोषकरहितं शुष्णम् सर्वस्य शोषकं असुरं न्यवृणक् न्यवर्जयत् निर्मूलं कृतवान्, तं मरुत्वन्तमित्यादि पूर्ववत् । अत्र शम्बरासुरादीनां गूढार्थोऽवधेयः, शुष्णः (१.११.७) पिशुः (१.५१.५) शम्बरः (१.५१.६) ॥ जहपाणेन—हृष तुष्टौ, अत्र वृद्धयर्थ इति सायणः, हर्ष उद्रेके उपचर्यते, तर्हि उद्विक्तेन मन्थुना इति संगच्छते । अवृणक्—वृजी वर्जने, रुधादिः ॥

तृतीयांशमृचमाह—

यस्य द्यावापृथिवी पौंस्यं महद्यस्य व्रते वरुणो यस्य सूर्यः ।

यस्येन्द्रस्य सिन्धवः सश्चति व्रतं मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥३॥

यस्य द्यावापृथिवी इति पौंस्यम् महत् यस्य व्रते वरुणः यस्य सूर्यः यस्य इन्द्रस्य सिन्धवः सश्चति व्रतम् मरुत्वन्तम् सख्याय हवामहे ॥

यस्य इन्द्रस्य महत् विपुलं पौंस्यम् बलं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ 'अनुवर्तते' इति सायणीयोऽध्याहारः । नायमावश्यकः, इन्द्रस्य महत् पौंस्यं द्यौश्च पृथिवी च भवति, तदधीनत्वात्तयोः । यस्य व्रते नियमात्मके धर्मे कर्मणि वा वरुणः वर्तते । यस्य व्रते सूर्यः वर्तते । यस्य इन्द्रस्य, व्रतम् नियतं कर्म धर्मं वा सिन्धवः स्पन्दमाना आपः सश्चति, वचनव्यत्ययः, सश्चन्ति गच्छन्ति सेवन्त इति यावत् । तं मरुत्वन्तमित्यादि पूर्ववत् ॥

चतुर्थीमृचमाह—

यो अश्वानां यो गवां गोपतिर्वशी य आरितः कर्मणिकर्मणि स्थिरः ।

वीळोश्चिदिन्द्रो यो असुन्वतो वधो मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥४॥

यः अश्वानाम् यः गवाम् गोऽपतिः वशी यः आरितः कर्मणिऽकर्मणि स्थिरः

वीळोः चित् इन्द्रः यः असुन्वतः वधः मरुत्वन्तम् सख्याय हवामहे ॥

यः इन्द्रः अश्वानाम् मृताणां प्राणबलानां पतिः, तथा यः इन्द्रः गवाम् सर्वेषां चिद्रश्मीनां पतिः, गोपतिः विविष्टापाः सर्वोत्कृष्टापाः गोः चिन्मरीचेः पतिः अधिपतिः भवति । वशी

स्वतन्त्रः यः इन्द्रः कर्मणि कर्मणि सर्वत्र कर्मणि स्थिरः नैश्वर्येनावस्थितः, आरितः 'स्तोमान् प्रत्यूतः' इति यास्कः, स्तुतिभिः प्रापितः । यः इन्द्रः असुन्वतः अयज्वनः यजनविरोधिनः वीर्योश्चित् दृढस्य बलिनोऽपि वधः इन्ता, तं मरुत्वन्तमित्यादि पूर्वयत् ॥ आरितः—ऋ गतौ, अस्मात् प्यन्तान्निष्ठा । वधः—कृत्यन्युदो बहुलमिति वचनात् हनय वध इति कर्तर्यप् वधादेशश्च ॥

पञ्चमीमृचमाह—

यो विश्वस्य जगतः प्राणतस्पतिर्यो ब्रह्मणे प्रथमो गा अविन्दत् ।

इन्द्रो यो दस्यूरधरौ अवातिरन्मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ ५ ॥

यः विश्वस्य जगतः प्राणतः पतिः यः ब्रह्मणे प्रथमः गाः अविन्दत् इन्द्रः

यः दस्युन् अधरान् अवऽअतिरत् मरुत्वन्तम् सख्याय हवामहे ॥

यः इन्द्रः विश्वस्य सर्वस्य जगतः गच्छतः प्राणतः प्रथमतः प्राणिजातस्य पतिः अधिपतिः । यः इन्द्रः ब्रह्मणे ब्रह्मात्मने अङ्गिरःप्रभृतये ऋषये प्रथमः अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वभावी सन् गाः पणिमिरपहृत्य बलादिभिर्गोपिताः गाः चिद्रश्मीन् गुहासु गूढं निक्षिप्तान्, अविन्दत् स्वयमलभत, अङ्गिरस्तत्त्वविचारे समुपन्यस्तमिदम् (पु. ३२७-८, ३४४-५) । यः इन्द्रः दस्युन् उपक्षपयितृनुसुरान् अधरान् निकृष्टान् कृत्वा अवातिरत् अवधीत्, तं मरुत्वन्तमित्यादि समानम् ॥ जगतः—गच्छते, अतिप्रत्ययान्तो निपात्यते । प्राणतः—क्षस प्राणने अन च, अस्मात् लटः शब्द ॥

षष्ठीमृचमाह—

यः शूरेभिर्हव्यो यश्च भीरुभिर्यो धावन्निर्हूयते यश्च जिग्युभिः ।

इन्द्रं यं विश्वा भुवनाभि सन्दधुर्मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ ६ ॥

यः शूरेभिः हव्यः यः च भीरुभिः यः धावन्तुभिः हूयते यः च जिग्युभिः

इन्द्रम् यम् विश्वा भुवना अभि समुऽदधुः मरुत्वन्तम् सख्याय हवामहे ॥

यः इन्द्रः शूरेभिः शौर्ययुक्तैः यजमानैः हव्यः आह्रातव्यः । यथ मीरुभिः कातुरैः सहायार्थं आह्रातव्यः । यः धावद्भिः पलायनपरैः हूयते आहूयते रक्षार्थं, यश्च जिग्युभिः प्राप्तजनैः पुरुषैराहूयते, विविधमरुत्यैः पुरुषैः तत्तदुपकाराय सेवनीयो विश्वसनीयश्च इन्द्र इति विनक्षा । यम् इन्द्रम् विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि अमिसन्दधुः आमिसुरयेन व्यापयन्ति, तं मरुत्वन्त-

मित्यादि गतम् ॥ हव्यः—हयतेः, अचो यत्, बहुलं छन्दसीति संप्रसारणम्, गुणः, धातोस्त-
न्निमित्तस्येति अवादेशः । जिग्युभिः—जयतेः, लिटः कसुः, वसोः संप्रसारणम् ॥

इति प्रथमतः सप्तमे द्वादशो वर्गः.

सप्तमीमृचमाह—

रुद्राणामेति प्रदिशा विचक्षणो रुद्रेभिर्योपा तनुते पृथु जयः ।
इन्द्रं मनीषा अभ्यर्चति श्रुतं मरुत्वंन्तं सख्याय हवामहे ॥७॥
रुद्राणाम् एति प्रदिशा विचक्षणः रुद्रेभिः योपा तनुते पृथु जयः
इन्द्रम् मनीषा अभि अर्चति श्रुतम् मरुत्वंन्तम् सख्याय हवामहे ॥

विचक्षणः प्रकाशमानः सूर्य इव द्रष्टा सर्वस्य, इन्द्रः रुद्राणाम् रुद्राः मरुतः अन्तरिक्षस्थानाः
प्राणदेवाः तेषां प्रदिशा प्रदेशेन प्रकृष्टेन विशालेन अन्तरिक्षमार्गेण एति गच्छति । केचन इन्द्रं
सूर्यात्मना वर्णयन् इत्याहुः, नेदमावश्यकम् । इन्द्रः तृतीयस्थानोऽपि, तं मरुतां क्षेत्रे अन्तरिक्षे प्राण-
लोके ऋषिः पश्यति । रुद्रेभिः मरुद्भिः प्राणदेवैः । करणभूतैः योपा वाक्, इन्द्रस्याह्वारी, पृथु
विस्तीर्णं जयः वेगं तनुते विस्तारयति, ततः श्रुतम् सख्याय इन्द्रम् मनीषा स्तुतिलक्षणा वाक्
अभ्यर्चति आमिमुष्येन स्तौति । प्रथमं मरुतां क्षेत्रे इन्द्रदर्शनं, ततः मरुत्साहाय्येन बलेन
याचो वेगविस्तारः, पश्चात् ऋषिः इन्द्रममिमुषं स्तौति । अन्यत्समानम् ॥ जयः—जि जि
अभिभवे, जीयते अभिभूयतेऽनेनेति जयो वेगः, करणे असुन् ॥

अष्टमीमृचमाह—

यद्वा मरुत्वः परमे सधस्थे यद्वाऽवमे वृजने मादयासे ।
अत आ याह्यध्वरं नो अच्छा त्वाया हविश्चकृमा सत्यराधः ॥८॥
यत् वा मरुत्वः परमे सधस्थे यत् वा अवमे वृजने मादयासे अतः आ
याहि अध्वरम् नः अच्छ त्वाऽया हविः चकृमा सत्यराधः ॥

हे मरुत्वः, मरुत्वचिन्द्र, परमे उत्तमे दिव्ये सधस्थे सहस्थाने देवसदने यद्वा यदि वा
मादयासे तप्तो वर्तसे, यद्वा यदि वा अवमे अधस्तादिह पार्थिवे वृजने गृहे, मानवाणामस्थाने
'मादयासे', अतः अस्मादुभयविधात् स्थानात् नः अस्माकं अध्वरम् दिव्यपात्रात्मकं यत् अच्छ

आमिमुख्येन आ याहि आगच्छ । हे सत्यराघः, सत्यसमृद्धियुक्त, त्वाया त्वत्कामनया वयं हविश्चकृम हव्यं कृतवन्तः ॥ सधस्ये-छन्दसि सहस्य सधादेशः । मादयासे-मद वृत्तियोगे, लेख्याहागमः । त्वाया-त्वामात्मन इच्छति, सुप आत्मनः क्यच्, प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यन्तस्य त्वादेशः, व्यत्ययेन दकारस्यात्वं, सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् ॥

नवमीशृचमाह—

त्वायेन्द्र सोमं सुपुमा सुदक्ष त्वाया हविश्चकृमा ब्रह्मवाहः ।

अर्धा नियुत्वः सगणो मरुद्भिरस्मिन्यज्ञे बर्हिषि मादयस्व ॥९॥

त्वाऽया इन्द्र सोमम् सुसुम सुऽदक्ष त्वाऽया हविः चकृम ब्रह्मऽवाहः
अर्धं नियुत्वः सऽगणः मरुत्ऽभिः अस्मिन् यज्ञे बर्हिषि मादयस्व ॥

हे सुदक्ष, शोभनविवेकबल इन्द्र, त्वाया त्वत्कामनया सोमम् सुपुम अमिपुतवन्तो वयम् । हे ब्रह्मवाहः, ब्रह्मणा मन्त्रेण उद्यमान प्राप्यमाणेन्द्र, त्वाया त्वत्कामनया हविः चकृम हव्यं कृतवन्तो वयम् । हे नियुत्वः, चापोरश्वाः नियुतः, तद्वान् इन्द्रः संबोध्यते प्राणबलाद्यव्यत्ययोत-
नाय । अथ अथ मरुद्भिः सगणः मरुद्गणसहितः सन् अस्मिन् यज्ञे बर्हिषि आत्मीयं सिद्धे अन्तरे वेदिस्थाने उपविश्य मादयस्व वसो भव ॥ सुपुम-पुञ्ज अमिपवे, छान्दसो लिट् ॥

दशमीशृचमाह—

मादयस्व हरिभिर्ये त इन्द्र वि प्यस्व शिप्रे वि सृजस्व धेने ।

आ त्वा सुशिप्र हरयो वहन्तुशब्दव्यानि प्रति नो जुपस्व ॥१०॥

मादयस्व हरिभिः ये ते इन्द्र वि स्यस्व शिप्रे इति वि सृजस्व धेने
इति आ त्वा सुशिप्र हरयः वहन्तु उशन् हव्यानि प्रति नः जुपस्व ॥

हे इन्द्र, हरिभिः त्वदीयैरश्वैः सह मादयस्व वसो भव, ये ते ये तव स्वभृताः त्वदर्थं वर्तन्ते, तैर्हरिमिरिति संबन्धः । शिप्रे हन् संहते विप्यस्व विद्यते कुरु, सोमपानाय । तथा धेने धेना वाहनाम, तथा जिह्वा लक्ष्यते, रसग्रहणसाधनभूते प्रजिह्विके विसृजस्व विश्लिष्टे कुरु । हे सुशिप्र शोभनशिप्रेन्द्र, त्वा त्वां हरयः अथाः आपवहन्तु अस्मान् प्रापयन्तु । त्वं च उशन् कामयमानः नः अस्मदीयानि हव्यानि प्रतिजुपस्व प्रत्येकं सेवस्व, उदासीनो मा भूः ॥ विप्यस्व-पो अन्त-

कर्मणि, उपसर्गात् सुनोतीति पत्वं, व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

एकादशीमृचमाह—

मरुत्स्तोत्रस्य वृजनस्य गोपा वयमिन्द्रेण सनुयाम वाजम् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥११॥

मरुत्स्तोत्रस्य वृजनस्य गोपाः वयम् इन्द्रेण सनुयाम वाजम् तत् नः
मित्रः वरुणः समहन्ताम् अदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥

मरुत्स्तोत्रस्य मरुद्भिः सह स्तोत्रं यस्य तस्येन्द्रस्य वृजनस्य अस्मासु वासस्थानभूतस्य
गृहस्य, गोपाः रक्षितारः वयम् अस्मदीयं शरीरादिकं इन्द्रवासगृहं, तदीयत्वेन तस्य “वृजनस्य”
तदर्थं गोपापितारः वयमित्यर्थः । इन्द्रेण देवेन वाजम् समृद्धिं सनुयाम लभेमहि । तन्नो मित्र
इत्यादि गतम् ॥

इति प्रथमस्य सप्तमे त्रयोवशो वर्यः

‘इमां त’ इत्येकादशच नवमं सूक्तं कुत्सस्यार्य ऐन्द्रं, अन्त्या त्रिष्टुप्, शिष्टा जगत्यः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

इमां ते धियं प्र भरे महो महीमस्य स्तोत्रे धिपणा यत् आनुजे ।

तमुत्सवे च प्रसवे च सासहिमिन्द्रं देवासः शर्वसामदन्ननु ॥१॥

इमाम् ते धियम् प्र भरे महः महीम् अस्य स्तोत्रे धिपणा यत् ते आनुजे
तम् उत्सवे च प्रसवे च ससहिम् इन्द्रम् देवासः शर्वसा अमदन् अनु ॥

हे इन्द्र, महः महतः ते तव इमाम् महीम् धियम् सद्यः आविर्भक्तान् महतीषुत्कृष्टां
धीशब्दलक्षितान् स्तुतिवाचं प्रभरे प्रकर्षेण संपादयामि । ते तव धिपणा धारयित्री बुद्धिः अस्य
मम स्तोत्रे प्रकृते स्तोत्रे यत् यस्मात् आनुजे आसक्ता संश्लिष्टासीत्, तस्मात् तव प्रीणयित्री
स्तुतिं करोमीत्यर्थः । अथ परोक्षकृतः उत्तरोऽर्घ्यः । ससहिम् अभिभवितारं शत्रूणां तम् इन्द्रम्
पूर्वोक्तं देवासः सर्वे देवाः शर्वसा ज्वलता बलेन अन्वमदन् अनुक्रमेण हर्षं प्रापयन्, प्रापयन्ति,
लब्धये लङ् छन्दसि । किमर्थम् ? उत्सवे च अभ्युदयार्थं, निमित्तसप्तमी, प्रसवे च दिव्यानां
लोकहितानां ज्योतिर्वलादीनां वृष्टयर्थं, उत्पत्त्यर्थम् ॥ आनुजे-अनक्तेः कर्मणि लिट् । ससहिम्-

पह अभिभवे, लिङ्यद्वावाद् द्विर्वचनं, किप्रत्ययः ॥

द्वितीयामृचमाह—

अस्य श्रवो नद्यः सप्त विभ्रति द्यावाक्षामां पृथिवी दर्शतं वपुः ।

अस्मे सूर्याचन्द्रमसाभिचक्षे श्रद्धे कर्मिन्द्र चरतो वितर्तुरम् ॥ २ ॥

अस्य श्रवः नद्यः सप्त विभ्रति द्यावाक्षामां पृथिवी दर्शतम् वपुः अस्मे
इति सूर्याचन्द्रमसां अभिचक्षे श्रद्धे कम् इन्द्र चरतः विस्तर्तुरम् ॥

अस्य इन्द्रस्य श्रवः श्रूयमाणं, श्रुतं यज्ञः, दिव्यं चैवमिति यावत् सप्त नद्यः सप्तसंख्याकाः
ज्योतिर्वलादिप्रवाहिण्यः स्यन्दमाना आपः, भूरादिसप्तलोकात्मक-विश्वसत्ताशक्तयः, विभ्रति
धारयन्ति प्रकाशयन्ति स्वव्यापारैरिति भावः । द्यावाक्षामां द्यावापृथिव्यौ पृथिवी पृथुला विस्तीर्णा
अन्तरिक्षस्थाना विततभूश्च दर्शतम् दर्शनीयं अस्य वपुः शरीरं, रूपं वा भवति । त्रैलोक्यमस्य
वपुरिति स्पष्टं मूलं, सायणस्तु अन्यथा ब्रूते अध्याहारिः । हे इन्द्र, अस्मे अस्माकं अभिचक्षे
दृष्टये जगतः प्रदर्शनाय, प्रकाशनायेति यावत्, श्रद्धे श्रद्धार्थं च कम् पदपूरणम् । सूर्याचन्द्रमसौ
सूर्यचन्द्रमाश्च वितर्तुरम् परस्परव्यतिहारेण तरणं पुनः पुनर्गमनं यथा भवति तथा चरतः घर्षते ॥
त्रैलोक्यमिन्द्रस्य वपुः, तदन्तर्गतौ सोमसूर्यौ इन्द्रवैभवद्योतकौ अस्मभ्यं जगतः प्रकाशकौ, श्रद्धा-
जनकौ च भवतः । एतावानिन्द्रस्य महिमा ॥ द्यावाक्षामा-दिवो द्यावादेशः, विभक्तेर्द्वादेशः ।
दर्शतम्-दृशेः अतच् । अभिचक्षे-चक्षेः प्रकाशनार्थात् संपदादिलक्षणः क्तिप्, तादर्थ्ये चतुर्थी ।
श्रद्धे-दृशिग्रहणाद्घातेर्मावे विच्, चतुर्थ्येकवचने आतो घातोऽरित्याकारलोपः । वितर्तुरम्-
तर्तरेयङ्लगन्तात् औणादिकः कुरच्, बहुलं छन्दसीत्युत्त्वम् ॥

द्वितीयामृचमाह—

तं स्मा रथं मघवन्प्रावं सातये जैत्रं यं ते अनुमदाम सङ्गमे ।

आजा न इन्द्र मनसा पुरुषदुत त्वायन्नयो मघवञ्जर्म यच्छ नः ॥ ३ ॥

तम् स्म रथम् मघवन् प्र अव सातये जैत्रम् यम् ते अनुमदाम सङ्गमे
आजा नः इन्द्र मनसा पुरुषदुत त्वायत्तुभ्यः मघवन् शर्म यच्छ नः ॥

हे मघवन्, इन्द्र, सातये लब्धये अमीष्टानां तम् स्म तमेव रथम् रंहणशीलं गमनसाधनं

प्राक् प्रकर्षेण गच्छ, वर्तयेत्यर्थः । नः अस्माकं मनसा मननेन ध्यानेन पुरुषदुत बहुशः स्तुत इन्द्र, ते तव स्वीयं जैत्रम् जयशीलं यम् यं रथं सङ्गमे शत्रुभिः सह संघर्षे आज्ञा आजौ युद्धे सति अनुमदाम् अनुक्रमेण वयं स्तुमः । अपि च हे मघवन्, त्वायद्भ्यः त्वां कामयमानेभ्यः नः अस्मभ्यं शर्म शरणं सुरं वा यच्छ देहि ॥ अत्र-बह्वर्थत्वादत्र गत्यर्थः । आज्ञा-सप्तम्या ङादेशः । त्वायद्भ्यः-प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यन्तस्य त्वादेशः, सुप आत्मनः क्यच्, तस्मात् लटः शतृ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

वयं जयेम त्वया युजा वृतमस्माकमंशमुदवा भरेभरे ।

अस्मभ्यमिन्द्र वरिवः सुगं कृधि प्र शत्रूणां मघवन् वृष्ण्या रुज ॥ ४ ॥

वयम् जयेम त्वया युजा वृतम् अस्माकम् अंशम् उत अत्र भरेभरे
अस्मभ्यम् इन्द्र वरिवः सुगम् कृधि प्र शत्रूणाम् मघवन् वृष्ण्या रुज ॥

हे इन्द्र, युजा अस्माभिर्युक्तेन त्वया सहायभूतेन वृतम् आवृण्वन्तं शत्रुं असुरादि वयम् त्वद्योगिनो यजमानाः जयेम अभिभवेम । अपि च भरेभरे यजने यजने प्रतियजनं, यजनस्य दिव्ययात्रात्मकत्वात् । यजनोपघातुकैः देवद्विड्मिस्तत्र दिव्ययात्रायां मार्गे सङ्ग्रामः संघटते । भरो यज्ञ इति क्वचित् सङ्ग्राम इति क्वचिच्च सायणीयन्थाख्यानां भवति । अस्मत्पक्षानुसारेण विरोधः परिह्रियते । अस्माकम् अंशम् अस्मदीयं भागं उदव उत्कृष्टं यथा भवति तथा रथं, प्रापय, यजनयात्रामार्गे बहूनि सोपानानि ऊर्ध्वारोहणार्थानि भवन्ति, तस्मादस्मदीयं दैव्यं मार्गं शत्रूणामसुराणां अपावरणेन समुद्धृत्य उत्कर्षं प्रापय । एवं एकैकमपि यजनं यजमानभागस्य उत्कर्षकं भवति । हे इन्द्र, अस्मभ्यम् अस्मदर्थं वरिवः स्थानं, अवकाश-सुर-परिचर्यादीनामन्यतमो भवति वरिवःशब्दार्थः (१.५९.५) गम्यं स्थानं सुगम् सुगमं, सुप्रापं कृधि कुरु । तथा मघवन्, शत्रूणाम् विरोधिनां वृष्ण्या वृष्ण्यानि वीर्याणि प्ररुज प्रकर्षेण भङ्गि, बाधस्वेत्यर्थः ॥ वृतम्-वृज् वरणे, क्लिप्, तुगागमः । सुगम्-सुदुरोरधिकरणे इति गमेर्दप्रत्ययः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

नाना हि त्वा हवमाना जना इमे धनानां धर्तृरवसा विपन्यवः ।

अस्माकं स्मा रथमा तिष्ठ सातये जैत्रं हीन्द्र निभृतं मनस्तव ॥ ५ ॥

नानां हि त्वा हवमानाः जनाः इमे धनानाम् धर्तः अवसा विपन्यवः
अस्माकम् स्म रथम् आ तिष्ठ सातये जैत्रम् हि इन्द्र निऽभृतम् मनः तव ॥

हे धनानाम् धर्तः, बहुविधानां धनानां धारयितः, इन्द्र, विपन्यः स्तोतारः इमे जनाः
अवसा रक्षणाय, चतुर्थ्यै तृतीया, त्वा त्यां नाना हि विभिन्नतया खलु बहुधेत्यर्थः हवमानाः
आह्वयन्तो भवन्ति । तत्र स्वकीयप्रार्थनामाह-अस्माकम् स्म अस्माकं तु सैषा प्रार्थनाविधा ।
हे इन्द्र, मातये लब्धव्यस्य लब्धये रथम् आतिष्ठ रथमारोह । निभृतम् निश्चलं ध्रुवं तव मनः
स्पर्दीयं चेतः जैत्रम् हि जयशीलं खलु । असुरादीन् वैरिणोऽपोदृष्ट्य दिव्यस्वं तेजोऽलङ्घनानादिकं
गवाश्चादिलक्षणं तैरपहृतं जित्वा दातुं नः समर्थं हि तव चित्तम् ॥

इति प्रथमस्य सप्तमे चतुर्विंशो वर्गः

पृष्ठीमृचमाह—

गोजिता वाहू अर्भितक्रतुः सिमः कर्मन्कर्मञ्छृतमृतिः खजङ्करः ।

अकल्प इन्द्रः प्रतिमानमोजसाथा जना वि ह्वयन्ते सिपासवः ॥ ६ ॥

गोऽजिता वाहू इति अर्भितक्रतुः सिमः कर्मन्कर्मन् शतम्ऽकृतिः
खजम्ऽकरः अकल्पः इन्द्रः प्रतिमानम् ओजसा अथ जनाः वि ह्वयन्ते
सिपासवः ॥

हे इन्द्र, वाहू तव भुजौ गोजिता गोजितौ गवां जयेन लम्बयितारौ । त्वं च अर्भितक्रतुः
अपरिच्छिन्नप्रज्ञः, अत एव सिमः बन्धको यज्ञविरोधिनाम्, सिमः श्रेष्ठ इति वाजसनेयकरचनं
उदाहृतं सायणीये । कर्मन्कर्मन् कर्मणि कर्मणि शतमृतिः बहुविधरक्षणोपेतः, एकैकमपि
स्पर्दीयं कर्म यजमानरक्षणाय भवतीत्यर्थः । खजङ्करः खजति मथ्राति । पुल्यानिति राजः सङ्ग्रामः
तस्य कर्ता । अकल्पः कल्पेनान्येन रहितः, अद्वितीयः, ओजसा, पृष्ठयै तृतीया, सर्वस्यापि
ओजसो बलस्य प्रतिमानम् प्रतिनिधिश्च, एवंभूतः इन्द्रः । अथ अस्मात्कारणात् सिपासवः सनितुं
संभक्तुमिच्छवः दिव्यत्वस्य संभजनक्रामाः जनाः वि ह्वयन्ते विविधमाह्वयन्ति ॥ गोजिता-
विभक्तेरारारः । सिमः-पिञ्च बन्धने, औणादिको मक् । खजङ्करः-राज मन्थे, करोतेः
पचाद्यच्, अर्द्धपदजन्तस्येति शुम् । सिपासवः-पण संभक्तौ, सनि सनीवन्तर्धेति विकल्पनात्
इडभायः, जनसनसना सन्तुल्लोरित्यात्वम् ॥

सप्तमीमृचमाह—

उत्ते शतान्मघवन्नुच्च भूयस उत्सहस्राद्रिरिचे कृष्टिषु श्रवः ।

अमात्रं त्वा धिषणा तित्विपे मद्यधा वृत्राणि जिघ्रसे पुरन्दर ॥७॥

उत् ते शतात् मघञ्च उच्च भूयसः उत् सहस्रात् रिरिचे कृष्टिषु श्रवः

अमात्रम् त्वा धिषणा तित्विपे मही अध वृत्राणि जिघ्रसे पुरन्दर ॥

हे मघञ् धनाब्जेन्द्र, कृष्टिषु कर्पणशीलेषु उद्योगिषु, उद्युक्तेषु मनुष्येष्विति यावत्, ते तव संवन्धि श्रवः यशः, वैभषमित्यर्थः शतात् उद्रिरिचे शतसंख्याकात् त्वदीयवैभवमेदात् उद्रितं अधिकं भवति, तव श्रवसो विजृम्भणं शतविधं ततोऽप्यधिकं भवतीत्यर्थः । अपि च भूयसः च बहुतरात् श्रवसोऽपि उच्च उद्रिरिचे । सहस्रात् सहस्रसंख्याकादपि उच्च उद्रितं भवति । अमात्रम् मात्रारहितं, मात्रा इयत्ता, तद्वर्जितं त्वा त्वां मही महती धिषणा अस्मदीया ध्यानलक्षणा धीः स्तुतिर्वाग्ना तित्विपे दीपयति, त्वदीयविभवानाविष्करोति । अध अनन्तरं एवमुदीपितस्त्वं हे पुरन्दर पुराणामासुराणां दारयितः, वृत्राणि आधरकाणि उपरोधकानि धनानि आसुराणि तमांसि जिघ्रसे ईप्सि, ग्रन्थंसयसि ॥ रिरिचे-रिचिर् विरेचने, कर्मणि लिट् । तित्विपे-त्विप दीप्तौ । जिघ्रसे-हन्तेः लेटि व्यत्ययेनात्मनेपदं, अडागमः, शपः श्लुः ॥

अष्टमीमृचमाह—

त्रिविष्टिधातु प्रतिमानमोजसस्तिष्ठो भूमीर्नृपते त्रीणि रोचना ।

असीदं विश्वं भुवनं ववक्षिथाशत्रुरिन्द्र जनुपा सनादासि ॥८॥

त्रिविष्टिधातु प्रतिमानम् ओजसः तिष्ठः भूमीः नृपते त्रीणि रोचना

अति इदम् विश्वम् भुवनम् ववक्षिथ अशत्रुः इन्द्र जनुपा सनात् असि ॥

हे नृपते नृणां नेतृणां बलिनां पते अधिपते पालयितः, इन्द्र, त्वं ओजसः बलस्य सर्वस्यापि प्रतिमानम् प्रतिनिधिर्भयसि । कीदृशं प्रतिमानम् ? त्रिविष्टिधातु त्रिधा विष्ट्या प्रवेशनेन धीयते इति त्रिविष्टिधातु, त्रिधा भूरादिसान्तये इन्द्रबलस्य प्रवेशनेनास्य धारणमित्यर्थः । 'यथा त्रिगुणितरज्जुर्द्रुदीपसी तथा इन्द्रोऽपि दृढतर इति' सापणीयम् । अत्र तिस्रो भूमीरित्यादि श्रणात् त्रिकोपन्यासः अस्मदुक्तार्थस्य प्रोदलको भवति । किञ्च त्वं तिस्रो भूमीः त्रीन् लोकान्

भूरादीन् त्रीणि रोचना त्रीणि ज्योतींषि, लोकत्रयप्रकाशकानि अग्निवाय्वादित्यात्मकानि दैवतानि तेजांसि । सर्वेषां देवानां तैजसरूपत्वात्, अति ववक्षिथ अतिशयेन बोद्धुमिच्छसि । इदम् विध्वम् भुवनम् सर्वमिदं भूतजातं च अतिबोद्धुमिच्छसि । यस्मात् त्वं हे इन्द्र, जनुषा जन्मना सनात् चिरात् अशत्रुरसि विरोधिरहितोऽसि ॥ त्रिविष्टिधातु-विशेषावे क्तिन्, धातुः कर्मणि तुप्रत्ययः । ववक्षिथ-ग्रहतेः इच्छासनि इत्वकत्वपत्वानि, सन्यत इतीत्याभावश्छान्दसः ॥

नवमीमृचमाह—

त्वां देवेषु प्रथमं हवामहे त्वं वभूथ पृतनासु सासहिः ।

सेमं नः कारुमुपमन्युमुद्भिदमिन्द्रः कृणोतु प्रसवे रथं पुरः ॥९॥

त्वाम् देवेषु प्रथमम् हवामहे त्वम् वभूथ पृतनासु ससहिः सः इमम् नः कारुम् उपमन्युम् उतऽभिदम् इन्द्रः कृणोतु प्रसवे रथम् पुरः ॥

हे इन्द्र, देवेषु प्रथमम् अग्रगण्यं त्वाम् हवामहे आह्वयामः यजनार्थम् । त्वम् त्वमपि पृतनासु संग्रामेषु ससहिः अमिभविता शत्रूणां वभूथ भवसि । अथ परोक्षकृतः अर्थर्चः । सः इन्द्रः तादृश इन्द्रः इमम् रथम् नः अस्माकं पुरः पुरस्तादग्र इत्यर्थः कृणोतु वर्तमानं करोतु । कदा? प्रसवे गवादिलाभार्थकयुद्धोत्पत्तौ सत्याम् । कीदृशं रथम्? कारुम् कर्तारं, कर्तव्यक्रियासमर्थं, उपमन्युम् उपगतेन प्राप्तेन मन्युना क्रोधेन युक्तं वेगयोत्कर्मिदं उद्भिदम् उद्भेत्तारं प्रतिबन्धकानाम् ॥ वभूथ-वभूथेत्यादीनां इडभावो निपात्यते । सेमम्-स इमं, सोऽचि लोपे चेत पादपूरणमिति सुलोपः ॥

दशमीमृचमाह—

त्वं जिगेथ न धनां रुरोधिथार्भेष्वजा मघवन्महत्सु च ।

त्वामुग्रमवसे सं शिशीमस्यथा न इन्द्र हवनेषु चोदय ॥१०॥

त्वम् जिगेथ न धनां रुरोधिथ अर्भेषु आज्ञा मघञ्च न महत्सु च त्वाम् उग्रम् अवसे सम् शिशीमसि अर्थ नः इन्द्रः हवनेषु चोदय ॥

हे इन्द्र, त्वम् जिगेथ त्वं जयसि शत्रून्, धना अस्माकं प्राप्तव्यानि ज्योतिर्वलादि-लक्ष्णानि धनानि न रुरोधिथ नावरुणसि, तेषां अस्मान्प्रति प्रापणे तवानुग्रहो वर्तत एव ।

हे मघवन्, धनवन्, अर्भेषु अल्पेषु महत्सु च ग्रौहेषु च आज्ञा आजौ आजिषु संग्रामेषु, वचन-
व्यत्ययः, अवसे रक्षणाय उग्रम् अधिकचलं त्वाम् संशिशीमसि सम्यक् तीक्ष्णीकुर्मः, तपसा
ध्यानेन स्तोत्रेण च । अथ अनन्तरं हे इन्द्र, हवनेषु अस्माभिः क्रियमाणेषु आह्वानेषु नः
अस्मान् चोदय प्रेरय कर्तव्यं उद्दिश्य ॥ जिगेथ-जयतेः लिट् छान्दसः । स्रोधिथ-क्रादिनिय-
मादिट् । शिशीमसि-शो तनूकरणे, विकरणस्य श्लुः ॥

एकादशामृचमाह—

विश्वाहेन्द्रो अधिवक्ता नो अस्त्वपरिहृताः सनुयाम् वाजम् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥१॥

विश्वाहा इन्द्रः अधिऽवक्ता नः अस्तु अपरिऽहृताः सनुयाम् वाजम् तत् नः

मित्रः वरुणः समहन्ताम् अदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥

व्याख्यातेयं स यो धृपेति सूक्तस्यान्ते ॥

इति प्रथमस्य सप्तमे पञ्चवशो वगं

‘तत्’ इत्यष्टचं दशमं सूक्तं कुत्सस्वार्पमैन्द्रं त्रैष्टुभम् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

तत्त इन्द्रियं परमं पराचैरधारयन्त कवयः पुरेदम् ।

क्षमेदमन्यद्विव्यः न्यदस्य समी पृच्यते समनेवं केतुः ॥१॥

तत् ते इन्द्रियम् परमम् पराचैः आधारयन्त कवयः पुरा इदम् क्षमा
इदम् अन्यत् दिवि अन्यत् अस्य सम् ईम् इति पृच्यते समनाऽइव केतुः ॥

हे इन्द्र, ते त्वदीयं परमम् उत्कृष्टं तत् इदम् प्रसिद्धं इन्द्रियम् इन्द्रलिङ्गं कवयः द्रष्टारः
सत्यश्रुतः क्रपयः पराचैः उच्चैर्नाचैरिव अव्ययं, पराञ्चनैरिति यास्कः, परागमनैः तमसः परस्तात्
गतैः, अत्यन्तमुच्चैरिति यावत्, पुरा चिरन्तनात्कालात् आधारयन्त धृतवन्तः । इन्द्रस्य लिङ्गं
चलं अतीन्द्रियदर्शिमिः बहोः कालाद् दृष्टम् । अस्य चलैवम्वं तेजो वा इदम् अन्यत् प्रत्यक्षं
दृश्यमानं एकं धमा धमायां पृथिव्यां भगति, आग्नेयं ज्योतिरिति प्राहुः । दिवि ध्रुलोके अन्यत्

एकं सौरं ज्योतिश्च । पार्थिवं ज्योतिरग्निः दिव्यं ज्योतिस्तु सूर्यः । ईम् एतमुभयविधं इन्द्रलिङ्गं
द्यानापृथिव्योः ज्योतिर्द्वयात्मना संपृच्यते परस्परं संयुज्यते । ऊर्ध्वस्य सौरज्योतिषः अधोऽग्नि-
स्वरूपे संगमनं अधरस्याग्नेयज्योतिषः ऊर्ध्वगतेः सौरज्योतिषि संगमनं च परस्परव्यतिहारेण
भजतः । तत्र दृष्टान्तः—समनेव केतुः समने संग्रामे केतुः ध्वज इव, पक्षप्रतिपक्षयोः सङ्गमने
यथा ध्वजः प्रज्ञापकं लिङ्गं, लक्षणं भजति तद्वत् । यजमानस्यान्तर्जातः प्रज्वलितो महान्
क्रतुरग्निः ऊर्ध्वं प्रतिष्ठते, उत्तमं दिव्यं सौरं ज्योतिरधोऽवतरति यजमानं प्रति । एवमुभयोः
सङ्गमनं इन्द्रलिङ्गस्य द्योतकं भवति ॥ इन्द्रियम्—इन्द्रियं इन्द्रलिङ्गमिति धृक्प्रत्ययान्तो
निपात्यते । क्षमा—सप्तम्या लुक् । समना इव—यम एव वैकुण्ठे, अस्माद्युक्, सप्तम्या आकारः ॥

द्वितीयामृचमाह—

स धारयत् पृथिवीं प्रथत् वज्रेण हुत्वा निरुपः संसर्ज ।

अह्वन्नहिमभिर्नद्रौहिणं व्यहन्त्यसं मधवा शचीभिः ॥२॥

सः धारयत् पृथिवीम् प्रथत् च वज्रेण हुत्वा निः अपः संसर्ज अहन्
अहिम् अभिनत् रौहिणम् वि अहन् विऽअसम् मधवा शचीभिः ॥

सः इन्द्रः पृथिवीम् असुराद्याक्रमणैरातौ धारयत् धृतवान् । स्वीयशलेन तां दृढामकरो-
दित्यर्थः । ततः परं प्रथत् च तां पृथुलां विस्तीर्णां चारुरोत् । अपि च वज्रेण असुरादीनां
आनरकाणां उपरोधकानां घृणादीनां वधसाधनेन ज्वलद्वललक्षणेनायुधेन हुत्वा हन्तव्यान् निहत्य
अपः तेजोऽनलादिलक्षणाः अपः निः संसर्ज निर्गमयामास । सामान्येनोक्तमर्थं विशेषेण स्पष्टी-
करोति । अहिम् अहन् हतवान्, मेघमिति स्पूलः पक्षः तेनापां निःसर्जनं भजति । रौहिणम्
एतन्नामक्रमसुरमिति सायणः, घृत्रस्य बन्धुरवस्थामेदो वा, अत्यन्ततमोधनस्य कृष्णवर्णस्य
घृत्रस्य अचलनत् स्थितस्य वज्रप्रहारस्वीकारारम्भे चलने सति रोहितवर्णः भजति, एवं तामसस्य
घृत्रस्य राजसत्त्वं रोहिण्यग्नेन लक्ष्यते । तथाभूतं रोहितवर्णं घृत्रं व्यभिनत् व्यदारयत् । अपि च
मधवा इन्द्रः शचीभिः शक्तिभिः स्वकीयाभिः व्यंसम् विगतभुजं तमेवाहिं घृत्रं अहन् अगधीत् ।
अत्रापि घृत्र एव व्यंसः अस्यान्तराश्रयः, अहिरिय सर्पणशीलः भुजनाशदानन्तरमपि क्रियायुक्तः
दुश्चेष्टितः, तं बह्वीभिः शक्तिभिः प्रच्यंसयामासेन्द्रः ॥ प्रथत्—प्रथयतेर्लुङ्, चडि णिलोपः,
द्विवचनादिर्न छान्दसम् ॥

तृतीयामृचमाह—

स जातृभर्मा श्रद्धधान ओजः पुरो विभिन्दन्नचरद्वि दासीः ।

विद्वान्वज्रिन्दस्यवे हेतिमस्यार्थं सहो वर्धया युग्नमिन्द्र ॥३॥

सः जातृभर्मा श्रद्धधानः ओजः पुरः विभिन्दन् अचरत् वि दासीः

विद्वान् वज्रिन् दस्यवे हेतिम् अस्य आर्थम् सहः वर्धय युग्नम् इन्द्र ॥

जातृभर्मा सकृदेव प्रयुक्तोऽयं ऋग्वेदे, जातृ इत्यशनिनामेति सायणः, तर्हि भर्म आपुधं भवति, वज्रायुध इत्यर्थः सः इन्द्रः ओजः ओजसि, सप्तम्या लुक्, स्वकीये बले श्रद्धधानः दृढ-विश्वासयुक्तः सन् दासीः दस्युनां असुरादीनां संबन्धिनीः पुरः पुरीः, शत्रुपुराणीत्यर्थः विभिन्दन् विध्वंसयन् व्यचरत् विविधं यथेच्छं संचरति । हे वज्रिन् इन्द्र, वज्रवनिन्द्र, विद्वान् विज्ञान-स्त्वं अस्य यजमानस्य स्तोतुः दस्यवे उपक्षपयित्रे शत्रवे हेतिम् आयुधं विसृजेति शेषः, तथा अस्य आर्थम् सहः आर्याः विद्वांसः उद्योगिनः तदीयं बलं वर्धय प्रष्टुं कुरु, तथा युग्नम् तदीयं यशः, शोभाप्रसरं च वर्धय ॥ जातृभर्मा-जनी प्रादुर्भावे इत्यस्मात् जातृ, विभर्तेः भर्मेति च कथञ्चित् रूपावतारः क्रियते पूर्वव्याख्यातुमिः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

तदुचुपे मानुपेमा युगानि कीर्तेन्यं मघवा नाम विभ्रत् ।

उपप्रयन्दस्युहत्याय वज्री यद्ध सुनुः श्रवसे नाम दधे ॥४॥

तत् ऊचुपे मानुपा इमा युगानि कीर्तेन्यम् मघवा नाम विभ्रत्

उपप्रयन् दस्युहत्याय वज्री यत् ह सुनुः श्रवसे नाम दधे ॥

कीर्तेन्यम् कीर्तनीयं स्तुत्यं नाम इन्द्रबलगभितं अन्येभ्यो देवेभ्यो विलक्षणं इन्द्रस्वात्म-विशेषकं नामधेयं विभ्रत् धारयन् मघवा इन्द्रः तत् इन्द्रबललक्षकं नाम ऊचुपे उक्तवते स्तुते यजमानाय इमा मानुपा युगानि इमानि मानुपाणि कालपरिच्छेदात्मकानि युगपदवेदनीयानि विधत्त इति शेषः । अत्र कृतादिपुगचतुष्टयस्य विधाता स्यात्मात्मा इन्द्र इति सायणीय आशयः । इदमत्र विचारणीयम् । ऋग्वेदे कृतत्रेनार्दीनां नामापि न श्रूयते, ऐतरेयब्राह्मण एव प्रथममेतानि कृतादिनामानि श्रूयन्ते । अपि च “ऊचुपे” स्तुयते जनाय मानुपाणि युगानि विधत्त इति

उपहसनीयं वचनम् । स्तुवतः अस्तुतो वा जनस्य युगानि प्रवर्तितान्येव भवन्ति । कथं यज-
मानस्य स्तुवत एव इन्द्रः युगानि करोति, नान्यस्येति शक्यं वदितुम्? तर्हि कथं अन्यः
सूतपादः स्यादिति चेत्, वृमः । “तत् ऊचुषे” स्तुवते यजमानाय “मानुषा इमा युगानि”
मनुष्यसंघर्षाणि इमानि सन्ततं प्रवर्तमानानि युगानि असंख्यातानि अतीतानि, भवन्ति,
भविष्यन्ति च, कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया, सर्वं मानुषमानं कालं ‘कीर्तेन्यम्’ कीर्तनीयं
“नाम” रहस्यं वीर्यवचनं नाम येन ऋषिभिस्तपोबलादाहृत इन्द्रः प्रसीदति । तादृशं नाम
‘विभ्रत्’ धारयन् ‘मघवा’ इन्द्रः प्रवर्तत इति शेषः । तन्नामोच्चारयते यजमानाय प्रसीदति
कर्तव्यं करोतीति भावः । एवमनाश्रयकाध्याहारसनार्थं अमूलव्याख्यानं परिहार्यम् । अथ
उत्तरोऽर्षचः सुगमायौ भवति । तदुचुष इत्युक्तम् । किं तत्? यद् यत् खलु नाम पूर्वोक्तलक्षणं
(कर्म) इन्द्रः दधे धृतवान् । कीदृशः? श्रुसे धनुः शरणं, यशो वा भवति, स्वविभ्रप्रसारार्थे-
त्यर्थः, धनुः प्रेरकः पुत्रो वा, स्तोतुः प्रेरको भवन्, (स्तोतुः पुत्रो भवन् वा) पुनः कीदृशः?
उपप्रयन् स्तोतुः समीपं प्रतिष्ठमानः दस्युहत्याय असुरस्य शत्रोर्घाय वज्री वज्रायुधोपेतः ॥
ऊचुषे-वृम व्यक्तायां वाचि, ध्रुवो वाचिः, लिटः क्तुः, चतुर्थ्येकवचनम् । कीर्तेन्यम्-कृत
संशब्दने, कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः ॥

पञ्चमीवृचमाह—

तदस्येदं पश्यता भूरिं पुष्टं श्रदिन्द्रस्य धत्तन वीर्याय ।

स गा अविन्दत्सो अविन्दत्श्चान्तस ओषधीः सो अपः स वनानि ॥५॥

तत् अस्य इदम् पश्यत भूरिं पुष्टम् श्रत् इन्द्रस्य धत्तन वीर्याय सः गाः
अविन्दत् सः अविन्दत् अश्वान् सः ओषधीः सः अपः सः वनानि ॥

हे सखायः, यजमानलक्षणाः, अस्य इन्द्रस्य पूर्वोक्तगुणविशिष्टस्य तदिदम् वीर्यं पुष्टम्
प्रबुद्धं अत एव भूरि विस्तीर्णं पश्यत आलोकयत । तस्यैव वीर्याय श्रत् धत्तन तदीयं श्रद्धां
वद्ध्या बहुमानं कुरुत । किं पुनस्तद्वीर्यम्? उच्यते । सः गाः अविन्दत् येन वीर्येणन्द्रः ऋषिभि-
रपहृताः गाः अलभत । चिद्रश्मिलक्षणा इमा इति स्मर्तव्यम् । सः अश्वान् अविन्दत् प्राण-
बलात्मानोऽश्वाः, तानलभत । सः ओषधीः शृङ्गिण्या अन्तःसाराविष्कृतीः सः अपः तेजोबलादि-

वाहिनीः सः वनानि वननीयानि पृथिवीजातानि सर्वाणि सुरानि च अलभत ॥

इति प्रथमस्य सप्तमे षोडशो धर्मः.

पष्ठीमृचमाह—

भूरिकर्मणे वृषभाय वृष्णे सत्यशुष्माय सुनवाम सोमम् ।

य आदृत्या परिपन्थीव शूरोऽयज्वनो विभजन्नेति वेदः ॥६॥

भूरिऽकर्मणे वृषभाय वृष्णे सत्यऽशुष्माय सुनवाम सोमम् यः आदृत्य
परिपन्थीऽईव शूरः अयज्वनः विऽभजन् एति वेदः ॥

भूरिकर्मणे विविधेन प्रभूतेन कर्मणा युक्ताय वृषभाय वृषभवत् देवानां मध्ये श्रेष्ठाय वृष्णे
सेचनमभ्याय सत्यशुष्माय अवितथबलायेन्द्राय सोमम् सुनवाम सोमाभिषर्ष करवाम । शूरः
शौर्योपेतः यः इन्द्रः आदृत्य आदरं कृत्वा अयज्वनः अयजमानस्य अदैव्यस्य शत्रोः वेदः धर्मं
ज्ञानं वा विभजन् तस्मादयज्वनः विभक्तं कुर्वन्, अपहरन् एति गच्छति । तत्र दृष्टान्तः—
परिपन्थी इव यथा मार्गनिरोधकश्चोरः गच्छतां पुरुषाणां धनमपहृत्य गच्छति तद्वत् ॥ परि-
पन्थीव—छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरीति इतिप्रत्ययान्तो निपात्यते ॥

सप्तमीमृचमाह—

तदिन्द्र प्रेव वीर्यं चकर्थ यत्ससन्तं वज्रेणावोधयोऽहिम् ।

अनु त्वा पत्नीर्हृपितं वयंश्च विश्वे देवासो अमदन्तु त्वा ॥७॥

तत् इन्द्र प्रऽईव वीर्यम् चकर्थ यत् ससन्तम् वज्रेण अवोधयः अहिम्

अनु त्वा पत्नीः हृपितं वयः च विश्वे देवासः अमदन् अनु त्वा ॥

हे इन्द्र, तदीर्यम् तदीरकर्म प्रेव चकर्थ प्रख्यातमिवाकार्षीः । यत् यतः वीर्येण त्वं ससन्तम्
म्यपन्तं अहिम् घृत्रं वज्रेण कुलिशप्रयोगेण अरोधयः । प्रबुद्धं, युद्धाय जागरितं कृतगानसि ।
हृपितम् घृत्रप्रयोगेन संप्राप्तहर्षं त्वा त्वां अनु पथात् पत्नीः देवपत्न्यः अमदन् दृष्टा अभवन् ।
तथा वयं गमनशीला मरुतो देवाः विश्वे देवासः विश्वे देवाश्च त्वा अनु अमदन् ॥ समन्तम्-
पम स्तमे, अस्मात् शब्दः । पत्नीः—चा छन्दसीति पूर्वसर्चणदीर्घत्वम् । अमदन्—मदी हर्षे, अमायन्,
व्यत्ययेन शप् ॥

अष्टमीमृचमाह—

शुष्णं पिष्टुं कुर्यवं वृत्रमिन्द्र यदावधीर्वि पुरः शम्बरस्य ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥८॥

शुष्णम् पिष्टुम् कुर्यवम् वृत्रम् इन्द्र यदा अवधीः वि पुरः शम्बरस्य तत्
नः मित्रः वरुणः समहन्ताम् अदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥

हे इन्द्र, त्वं शुष्णम् पिष्टुम् कुर्यवम् वृत्रम् शुष्णादीन् चतुरोऽसुरान् यदा अवधीः यदा
हतवानसि, तदा शम्बरस्य असुरस्य पुरः वि पुराणि विदारितवानसि । शुष्णादीनामसुराणां
स्वरूपाणि धातव्यानुसारेण प्राग्विद्युतानि । तन्नो मित्र इत्यादि पूर्वं व्याख्यातम् ॥ कुर्यवम्—
यद्यो यवनं मिश्रणं, कृत्स्नितं यवनमस्येति कुर्यवस्तम् ॥

इति प्रथमस्य सप्तमे सप्तवशो वर्यः

‘योनिरि’ति नवर्चमेकादशं सूक्तं कुत्सस्यार्पं त्रैष्टुभं ऐन्द्रम् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

योनिष्ट इन्द्र निपदे अकारि तमा नि पीद स्वानो नार्वी ।

विमुच्या वर्योऽवसायाश्चान्दोपा वस्तोर्वहीयसः प्रपित्वे ॥९॥

योनिः ते इन्द्र निऽस्तदे अकारि तम् आ नि सीद स्वानः न अर्वी
विऽमुच्य वर्यः अवऽसाय अश्चान् दोपा वस्तोः वहीयसः प्रऽपित्वे ॥

हे इन्द्र, योनिः वेदिस्थानीयं अन्तरासनं ते तव निपदे निपदनाय उपवेशनाय अकारि
कृतम् । तम् योनि, अन्तःसिद्धमासनं आ निपीद आगत्य तत्रोपविश । तत्र दृष्टान्तः—स्वानः
अर्वा न हर्षेण हेपाशब्दं कुर्वन्नश्वः यथा स्त्रीयं स्थानमागच्छति, तद्वत् । प्रपित्वे ‘प्रपित्वे प्राप्ते’
इति यास्कः, यजनकाले प्राप्ते, दोपा वस्तोः नक्तंदिवं निरन्तरं विश्रामवर्जं वहीयसः अतिशयेन
षोढृन् अधान् बाहान् अवसाय विमुच्य रथादिति शेषः, वयः अश्वबन्धनार्थान् रश्मीन् विमुच्य
रथाद्विश्लिष्य च योनिं निपीदिति संबन्धः ॥ अत्राश्वाः क्रियाशक्तिमूलभूताः प्राणचलात्मानः,
तन्नियामकाः “वयः” प्रज्ञावृत्तिविशेषाः ज्ञानप्रकाशाः, एवं ज्ञानक्रियाशक्तिद्वयोपेते रंहणशीले
रथे इन्द्र आगच्छति यजमानस्यान्तराविश्य प्रवेष्टुम् ॥ निपदे—सदेः संपदादिलक्षणो भावे

किप् । खानः—खनतेः, बहुलवचनात् कर्तरि घञ् । अवसाय—अवपूर्वात् स्यतेः । वहीयसः—
वह प्रापणे, तृजन्ताद्वोदृशब्दात् तुञ्छन्दसीतीयमुन् ॥

द्वितीयामृचमाह—

ओ त्वे नर इन्द्रं मृतये गुर्नू चित्तान्तसद्यो अध्वनो जगम्यात् ।

देवासो मन्युं दासंस्य श्रमन्ते न आ वक्षन्त्सुविताय वर्णम् ॥२॥

ओ इति त्वे नरः इन्द्रं मृतये गुः नु चित् तान् सद्यः अध्वनः जगम्यात्

देवासः मन्युम् दासंस्य श्रमन् ते नः आ वक्षन् सुविताय वर्णम् ॥

त्वे ते प्रसिद्धाः नरः नेतारः, बलिनो देवाः, यजमाना इति सायणः, उत्तरत्र “ते देवासः
आ वक्षन्” इति पठितत्वात्, नरो देवा इत्येवोपपन्नम् । उतये स्वीयाय यजमाने अभिवर्धनाय
इन्द्रम् देवराजं ओ आ उ इति निपातद्वयसमुदाय आकारार्थः आगुः आगच्छन्ति, स चेन्द्रः
नू चित् क्षिप्रं सद्यः इदानीमेव तान् आगतान् अध्वनः यजनयात्रामार्गान् जगम्यात् गमयतु
प्रापयतु । मार्गेषु असुरचेष्टितविध्वंसनाय देवान् तत्र प्रापयत्वित्युक्तम् । देवासः सर्वे देवाः
दासस्य उपक्षपयितुरसुरस्य मन्युम् मननयुक्तं क्रोधभावं श्रमन् भक्षयन्तु, हिंसन्तु । अपि च ते
देवाः नः अस्माकं सुविताय दुरितप्रतिद्वन्दिने कल्याणाय भद्रप्राप्तये वर्णम् वर्णनीयं रूपं,
प्रकाशं तेज इति यावत् आवक्षन् आनयन्तु । ‘वर्णं अनिष्टनिवारकमिन्द्र’ इति सायणीय-
व्याख्या । अन्यत्र सायण एव वर्णो वर्णनीयं रूपं, वर्णः प्रकाश इत्यनेकशो व्याचष्टे ॥ जगम्यात्—
गमेरन्तर्भावित्यर्थत्वात् लिङि बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः । श्रमन्—चमु अदने, लेटि व्यत्ययेन
श्ना, शक्रारोपजनश्छान्दसः । वक्षन्—वहेः लेट् । वर्णम्—वृज् वरणे ॥

तृतीयामृचमाह—

अव त्मना भरते केतवेदा अव त्मना भरते फेनमुदन् ।

क्षीरेण स्नातः कुर्यवस्य योपे हृते ते स्यातां प्रवणे शिफायाः ॥३॥

अव त्मना भरते केतवेदाः अव त्मना भरते फेनम् उदन् क्षीरेण
स्नातः कुर्यवस्य योपे इति हृते इति ते इति स्याताम् प्रवणे शिफायाः ॥

रहस्यार्थविज्ञानायेदं वक्तव्यम् । परार्धमपरार्धमिति द्विधा विभक्ता विश्वसत्ता । तत्र परार्धं सत्यं नित्यं स्वतःप्रकाशं ऋतज्योतिरावासस्थानं भूमिकाविशेषोपेतं, अत एव सोपानयुक्तं च भवति । अपरार्धं तु भूरादि त्रैलोक्यं, अनृतप्रपञ्चयुक्तं भूमिकाभिर्युक्तं सोपानवच भवति । यद्यपि इदं त्रैलोक्यं ऋतप्रतिद्वन्द्वि प्रोक्तं, तथापि ऋतानृतयोः संयोजनं भवति, तेन मिश्रणेन व्यामोहजनकव्याकुलत्वं आपद्यते । यथा ऊर्ध्वं परार्धे ऋतस्य ज्योतिषः घनत्वं पदे पदे आरोहे प्रवृद्धं घनं च भवति, तथा त्रैलोक्ये अवरोहक्रमेण अनृतस्य असत्यप्रकाशस्य घनत्वं पृथिव्यामात्यन्तिकं च भवति । तदत्र त्रैलोक्ये मध्यमस्थाने भुवर्लोकाख्ये क्रियाशक्तिमूलस्थानभूतप्राणबलावसथे ऋतज्योतिःसंबन्धिनां देवानां तद्विरोधिनां अनृतराज्याधिकारिणामसुराणां च संग्रामो भवति, यतः त्रैलोक्येऽपि ऊर्ध्वसोपानेषु द्युसन्निहितेषु अनृतस्य आसुरबलस्य चात्यन्तन्यूनता अभावी वा भवति, ऋतस्य तत्प्रकाशबलादेः संनिकर्षात् । मध्यमस्थान एव आसुराणि दुर्गाणि पुराणि । तत्रैव असुरवैभवानामिदं एकं भवति, यत् ऋतज्योतिषः अवरोहे तस्यानृतेन मिश्रणं भवति । अस्य फलितं तु सत्याभासः ज्योतिराभासः, ऋतस्य अन्यथा प्रदर्शनं, अनृतस्य ऋतरूपतया च । असुरैर्देवभोग्यानां गवादेः सोमरसस्य च स्वायचीकरणेन स्त्रीपमोगायोपयोजनं च भवति । एवं ज्योतिर्विलादिलक्षणाः आपश्च स्वार्थं अत्रैवोपयुज्यन्ते असुरैः । बहूनामसुराणां दृष्टादीनां कुयव एकः, यस्य ऋतानृतमिश्रणं मुख्यो व्यापारः । इदं चावधेयम्, यद्यथा वेदान्तिनो मन्यन्ते 'अविद्या दोषसहिता विद्या न तु अत्यन्तविद्याभावः' इति, तथा अनृतं नात्यन्तिक ऋताभावः, किं तु दोषदूषितं ऋतमिति । तदिदं ऋतानृतयोः कुत्सितस्य मिश्रणस्याधिकारिको ययार्थनाना कुयवः, यमत्र उत्तरस्यां च शृणुमः ॥ अयं ऋचोऽस्या अक्षरार्थक्यनेन तात्पर्यं सुगमं भवेत् ॥

केतवेदाः केतं ज्ञातं वेदः धनं ज्ञानं वा परेपामिति शेषः येन सः, अस्यासुरस्य शत्रुविषयक-ज्ञानं जायत इत्यर्थः, अत एव कष्टयुक्तिं प्रयुङ्क्ते, प्रयोक्तुं समर्थः । वादस्य कुयवः त्मना आत्मना स्वयमेव इतरसाहाय्यनिरपेक्षं अवभरते अपहरति परस्वं देवघनम् । तथा उदञ्च उदके, प्राणबलभरिते मध्यमस्थानगते जले अन्तर्वर्तमानः फेनम् नवनवं प्रवहत् । अत एव फेनयुक्तं ज्योतिर्विलादिलक्षणं उदकं त्मना आत्मना स्वयमेव अवभरते अपहरति स्वार्थोपयोगाय । ईदृशस्य कुयवस्य असुरस्य योपे भार्ये, भार्याद्वयं प्राणक्रियात्मिका ज्ञानप्रकाशात्मिका चेति शक्तिद्वयस्य द्योतकं भवति । ऋतवतां देवानामिव अनृतवतां असुराणां च प्रकाशो बलमिति द्विविधा शक्तिः

उपभोग्या अनृतभरिता भार्या भवति । एवंभूते कुयवभार्ये क्षीरेण पयसा स्नातः मज्जतः । आसुरीं समृद्धिं द्योतयति क्षीरेण स्नानं, न तु जलेन । ते उभे कुयवभार्ये उक्तलक्षणे शिफायाः शिफा काचन नदीति सायणः । सकृदेव श्रूयते । निर्वचनं न दत्तम्, तस्याः प्रवणे निम्नप्रदेशे हते नष्टे स्याताम् भवेताम् । 'शिफाजटे' इति नामलिङ्गानुशासनम् । "अधो रोहन्ति शाखाः शिफाः, शिफाख्या शाखावरोहोऽथत्यादेरित्युपाध्यायः" इति क्षीरस्वामी । तर्हि एतदुक्तं भवति—यत् ऊर्ध्वं मूले प्रस्थाप्य पृथिव्यामवसितस्यावरोहस्य ततोऽपि निम्ने महान्धकारे पाताले कुयवस्य द्विविधाऽपि शक्तिः पततु, नश्यत्विति ॥ त्मना—मन्त्रेष्वकारलोपः । भरते—हृष्य हरणे, हस्य भरतम् । उदन्—उदकस्य उदकादेशः, सप्तम्या लुक् । शिफा—'शिनाति शीते वा शिफा' इति क्षीरस्वामी ॥

चतुर्थीभूचमाह—

युयोप नाभिरुपरस्यायोः प्र पूर्वाभिस्तिरते राष्ट्रि शूरः ।
अञ्जसी कुलिशी वीरपत्नी पयो हिन्वाना उदभिर्भरन्ते ॥४॥
युयोप नाभिः उपरस्य आयोः प्र पूर्वाभिः तिरते राष्ट्रि शूरः अञ्जसी
कुलिशी वीरपत्नी पयः हिन्वानाः उदभिः भरन्ते ॥

उपरस्य उपरि मध्यमस्थाने उदके वर्तमानस्य आयोः गन्तुः, इतस्ततः सञ्चरतः कुयवस्य नाभिः सन्नद्धो मुख्य आवासप्रदेशः युयोप गूढ आसीत्, यथा अन्ये न जानीयुः तथा निज-वासस्थानं सोऽसुरः कृतवान् । अपि च सः पूर्वाभिः पूर्वमपहृताभिरङ्गिः प्रतिरते प्रवर्धते । देवस्थानि ज्योतिर्वलादिलक्षणानि उदकानि अपहृत्य तैः प्रवर्धते । शूरः शौर्योपेतः सः राष्ट्रि राजते च, स्वीयशौर्येण दीप्तः प्रख्यातो भवति । अञ्जसी कुलिशी वीरपत्नी एतास्तिष्ठः स्पन्दमाना आपः, स्वभावतः शुद्धा दिव्याश्च, अधुना कुयवासुराधीनाः सत्यः तमसुरं पयः पयसा, तृतीयाया लुक्, तत्सारभूतेनोदकेन हिन्वानाः प्रीणयन्त्यः उदभिः उदकैः भरन्ते धारयन्ति ॥ अञ्जसी—अञ्जस्यो-पेतेति सायणः । अन्यत्र तेनैव यदुक्तं तदुपपन्नतरम् "अञ्जसीनां स्तुतिं विन्दति" (१०.३२.७) 'ऋतुना मार्गेण गन्तव्यानामप्यं मार्गं लभत' इति । तस्मात् अञ्जसी दिव्यस्वभावात् ऋतुपय-गामिनी आप्या धारा, सा असुरायचा तं धारयति । एवं कुलिशी कूलं शातयतीति सायणः, कुलिशस्येन्द्रापुच्छरात् तत्संवन्धिनी, घ्यत्ययेन ईकारान्तः छान्दसः, तथा वीरपत्नी सरस्वत्याः

विशेषणं भवति “पावीरवी.....सरस्वती वीरपत्नी धियं धातु” इत्यत्र तस्मादेपा वीरस्य इन्द्रस्य (प्रजापतेरिति सायणः) पत्नी। एवं तिस्रोऽपि सिन्धवो दिव्यास्तमसुरं कुयवं पोषयन्ति ॥ युयोप-युप् विमोहने। नाभिः-नहो मथेतीजप्रत्ययः। राष्ट्रि-राजु दीप्तौ, शपो लुक्, ब्रध्वादिना पत्वे ण्डत्तम्। हिन्वानाः-हिविः प्रीणनार्थः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

प्रति यत्स्या नीथादर्शि दस्योरोको नाच्छा सदनं जानती गात्।

अथ स्मा नो मघवचर्कृतादिन्मा नो मघेव निष्पपी परा दाः ॥५॥

प्रति यत् स्या नीथा अदर्शि दस्योः ओकः न अच्छं सदनम् जानती गात्

अथ स्म नः मघाऽवन् चर्कृतात् इत् मा नः मघाऽइव निष्पपी परा दाः ॥

यत् यदा नीथा नयनस्य प्रापणस्य करणभूता साधनभूता या स्या सा पदवी प्रति अदर्शि दद्या भवत्यस्माभिः, सा च पदवी दस्योः असुरस्य कुयवस्य सदनम् गृहं अच्छ आभिमुख्येन गात् गता प्राप्ता। तत्र दद्यान्तः-जानती गन्तव्यं गोष्ठमभिजानती गौः ओको न स्वीयं स्थानं यथा निरन्तरायं प्राप्नोति तद्वत् पदवी असुरस्य गृहं वासस्थानं प्राप्नोति। तादृशी पदवी दद्याऽस्माभिः। अथ स्म अथानन्तरमेव हे मघवन् धनवन्निन्द्र, चर्कृतात् पुनः पुनः असुरेण कृताद् दुःखात् नः अस्मान् रक्षसि इति शेषः, इत् अवधारणे। मार्गदर्शनं अस्माकं भक्तानां कर्तव्यं, तदनन्तरकरणीयं असुरवधेनास्माकं रक्षणं इन्द्रस्य देवस्य कर्तव्यम्। नः अस्मान् मा परादाः मा परित्याक्षीः। तत्र दद्यान्तः-निष्पपी निर्गतसपः स्वच्छन्दचारी पुरुषः मघेव धनानि यथा अस्थाने परित्यजति तथा मा त्याक्षीरस्मान् ॥ नीथा-णीञ् प्रापणे, करणे क्यन्प्रत्ययः। चर्कृतात्-करोतेर्पह्लुगन्ताभिष्टा। मघा इव-शैलौषः। निष्पपी-यप समवाये, सपति समवैति सपः, शेषः, पचाद्यच्, निर्गतः सपो यस्य सः, वर्णव्यापत्त्या ईकारः। दाः-हुदाञ् दाने, लुङ् ॥

इति प्रथमतः सप्तमोऽष्टादशो वर्गः

पष्ठीमृचमाह—

स त्वं न इन्द्र सूर्ये सो अप्स्वनागास्त्व आ भंज जीवशंसे।

मान्तरां भुजमा रीरियो नः श्रद्धितं ते महत ईन्द्रियाय ॥६॥

सः त्वम् नः इन्द्र सूर्ये सः अप्सु अनागाःस्त्वे आ भज जीवशंसे
मा अन्तराम् भुजम् आ रिरिपः नः श्रद्धितम् ते महते इन्द्रियाय ॥

हे इन्द्र सः त्वम् तादृशस्त्वं नः अस्मान् सूर्ये सर्वस्य प्रेरके सवितरि अभज आमिषुत्थेन
भजय भक्तान् कुरु, रहस्यं तु, सूर्ये उत्तमे ज्योतिषि अस्माकं भागं संपादयेति बोध्यम् । प्रायशः
वेदे, भजतेर्भागशब्दनिष्पत्तेः, देवेषु यजमानस्य भागसम्पत्तेश्च भजनस्य विभजनार्थो गुप्तो
भवति । एवं अप्सु तेजोबलादिलक्षणासु सः स त्वं नः अभज । तथा जीवशंसे जीवैः शंसनीये
कामयितव्ये अनागास्त्वे अपापत्वे पारिशुद्धये भागं नः संपादय । नः अस्माकं अन्तराम्
अन्तर्बर्तमानां अनाविर्भूतां आविर्भाविनीं भुजम् पालयित्रीं दिव्यसम्पद्गुणां अस्मत्सन्तति आ
समन्तात् मा रिरिपः मा हिंसीः । ते तव महते बृहते इन्द्रियाय इन्द्रलिङ्गभूताय बलाय श्रद्धितम्
श्रद्धानं कृतम्, तव सर्वोत्कृष्टे बले बद्धा नः श्रद्धा ॥ अनागास्त्वे-न विद्यते आगः पार्यं यस्य
तस्यानागतो भावस्तस्मिन्, उपधादीर्घश्छान्दसः । जीवशंसे-शंसु स्तुतौ, कर्मणि घञ् । भुजे-
भुनक्तेः, क्तिप् ॥

सप्तमीमृचमाह—

अधा मन्ये श्रत्ते अस्मा अधायि वृषा चोदस्व महते धनाय ।
मा नो अकृते पुरुहूत योनाविन्द्र क्षुध्यन्नयो वयं आसुतिम् दाः ॥७॥
अर्धं मन्ये श्रत् ते अस्मै अधायि वृषा चोदस्व महते धनाय मा नः
अकृते पुरुहूत योनौ इन्द्र क्षुध्यत्सभ्यः वयं आसुतिम् दाः ॥

हे इन्द्र, अध अथानन्तरमेव, मन्ये जानामि त्वाम् ते तव अस्मै बलाय श्रद्धायि श्रद्धा
कृता, त्वदीयबले दृढो विश्वातो नः । वृषा वर्षिता त्वं महते बृहते उत्कृष्टाय धनाय दिव्याय
धनाय चोदस्व चोदयस्व, प्रेरयास्मान् । पुरुहूत बहुमिराहूत, इन्द्र, अकृते अनिष्पादिते योनौ
वासस्थाने, दिव्यसम्पद्रिक्ते स्थाने नः अस्मान् मा मा धाः, मा निधेहि । क्षुध्यन्नयः देवभोजनाय
संजातक्षुध्यः स्तोत्रभ्यः वयः बलं, अत्र बलार्थो युक्तः यथा 'वयोधाः बलस्य धर्ता' इत्यादौ,
देवभुक्तेर्बलमवश्यम् । आसुतिम् पेयं सोमरसं च दाः देहि ॥ अधायि-दधातेः कर्मणि लुङ् ।
क्षुध्यन्नयः-क्षुध पुष्टायाय, दिवादिः ॥

अष्टमीमृचमाह—

मा नो वधीरिन्द्र मा परा दा मा नः प्रिया भोजनानि प्र मोपीः ।
आण्डा मा नो मघवञ्छक्र निर्मेन्मा नः पात्रा भेत्सहजानुपाणि ॥८॥
मा नः वधीः इन्द्र मा परा दाः मा नः प्रिया भोजनानि प्र मोपीः
आण्डा मा नः मघवन् शक्र निः भेत् मा नः पात्रा भेत् सहजानुपाणि ॥

हे इन्द्र, नः अस्मान् मा वधीः मा हिंसीः । मा परादाः मा परित्याक्षीः नः अस्माकं प्रिया प्रियाणि भोजनानि उपभोग्यानि वस्तूनि धनानि वा मा प्र मोपीः मापहर्षीः । हे मघवन्, इन्द्र, शक्र शक्त सर्वशक्त, नः अस्माकं आण्डा अण्डसंबन्धीनि गर्भरूपेणान्तरवस्थितानि अनावि-
र्भूतानि आविष्कारं प्राप्तव्यानि दिव्यसंपत्त्यमवाणि मा निर्मेत् मा भिनः नः अस्माकं सह-
जानुपाणि जनुपः संबन्धीनि जानुपाणि, जनुपा सहोत्पन्नानीत्यर्थः पात्रा पात्राणि अस्मास्तु
अन्तराधारभूतानि अन्तरङ्गाणि मा भेत् मा भिनः ॥ वधीः-छद्, तथा मोपीः भेद च ।
सर्वत्र न माह्ययोग इति अडागमप्रतिषेधः ॥

नवमीमृचमाह—

अर्वाङ्गेहि सोमकामं त्वाहुः सुतस्तस्य पिब मदाय ।
उरुव्यचा जठर आ वृषस्व पित्तं नः शृणुहि ह्यमानः ॥९॥
अर्वाङ् आ इहि सोमऽकामम् त्वा आहुः अयम् सुतः तस्य पिब मदाय ।
उरुव्यचाः जठरं आ वृषस्व पिताऽहं नः शृणुहि ह्यमानः ॥

हे इन्द्र, त्वं अर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् एहि आगच्छ । त्वा त्वां सोमकामम् सोमामिलापं,
सोमरतं आहुः पुराविद ऋषयः प्राहुः । तदिदानीं अयम् सुतः सोमोऽभिपुतः । मदाय हर्षाय
तस्य तं सोमं पिब । उरुव्यचाः उरु विस्तीर्णं व्यचो व्यापनं यस्य स त्वं जठरे उदरे आवृषस्व
आसिञ्च सोमं, समन्तात्पूरय । ह्यमानः स्तुतिमिराह्यमानः सन् पिता इव पिता पुत्राणां
वचांसि यया सावधानः प्रीत्या शृणोति तथा नः अस्माकं वचांसि शृणुहि ॥ वृषस्व-व्यत्यये-
नात्मनेपदम् ॥

इति प्रथमस्य सप्तम एकोनविंशो वक्त्रं.

‘चन्द्रमा’ इत्येकोनविंशत्यृचं द्वादशं सूक्तम् । आप्त्यस्त्रित ऋषिः कुत्सो वा, उभयोः
 कूपपात आम्नायते, ‘त्रितः कूपेऽवहितो देवान् हवत ऊतये’ इत्यत्रैव सूक्ते (१०५.१७) । ‘इन्द्रं
 कुत्सो वृत्रहणं शचीर्षति काटे निवाह्य ऋषिरहदतये’ (१.१०६.६) इति । विश्वे देवा देवता ।
 अन्त्या त्रिष्टुप्, सं मा तपन्तीत्येषा यवमध्या महावृहती, शिष्टाः पङ्क्तयः ॥ त्रितकुत्सयोः इन्द्र-
 संवन्धित्वं च समानम् । यथा पाण्डवार्जुनस्य विशिष्टं श्रीकृष्णसख्यं महाभारतप्रसिद्धम्, तथा
 कुत्सस्य इन्द्रसख्यम् । कुत्स ऋषिरित्यसंशयम् । त्रितोऽपि ऋषिरेवेति मन्त्रवर्णेभ्योऽवगम्यते ।
 बहुषु स्थलेषु स तृतीयस्थानो देव इति च ज्ञायते । तर्हि ऋषिस्त्रितो देवभावं प्राप्तस्तृतीयस्थाने
 इन्द्रकार्यनिर्वाही भवति, यथा ऋषय अङ्गिरसः नित्या आग्नेयज्वाला देवा भवन्ति ॥ त्रितमधि-
 कृत्य शाठ्यायनिमिराख्यातमितिहासमुदाहृत्य सायणीयं सूक्तव्याख्यानं प्रवर्तते । तत्र एकतो
 द्वितस्त्रित इति ऋषयस्त्रयो मरुभूमौ पिपासयार्ताः कूपमेकमविन्दन् । त्रितः कूपं प्रविष्टो जलं
 पीत्वा इतराभ्यामुदकमुद्धृत्य प्रादात् । तौ च पीत्वा त्रितं कूपे पातयित्वा रथचक्रेण कूपं पिपाय
 प्रस्थितौ । अस्यां दशार्थां विश्वान् देवान् स्तौति स्वात्मानं कृपादुद्धारयितुम् ॥ अत्र कथा
 विरमत्, तत्त्वं तु बोद्धव्यम् ॥ सायणीये भाष्ये त्रितः त्रिषु स्थानेषु तायमानः, ततो व्याप्तः,
 तृतीयस्थानगतः, त्रिषु स्थानेषु वर्तमान इत्येवञ्जातीयकैर्वचनैर्विवृतः । तृतीयः त्रिधाभूतो वा
 त्रितः । अन्नमयत्वं प्राप्तधिन्मयः पुरुषः एकतः प्रथमस्थानः । प्राणमयत्वं प्राप्तधिन्मयः द्वितः
 द्वितीयस्थानः, शुद्धमनोमयत्वं प्राप्तस्तु तृतीयः त्रितः । आर्भवसूक्ते (१.२०) अन्यत्र च प्रागुक्तं
 मरुभूमिः नीरसाऽन्नमयी जडप्रकृतिरिति । तत्र उत्तमस्थानस्य त्रितस्य प्रवेशेन अन्नमय-
 प्राणमयपुरुषयोरुद्धारः रसप्राप्तिः । कृतकृत्यस्य मनोमयस्य पुरुषस्य त्रितस्य निर्गमनं पुनरुर्ध्व-
 गमनं च देवानां साहाय्यमपेक्षते । अतः परं धीमद्विरूहम् ॥

तत्र प्रारम्भ एव चन्द्रमा इति प्रथमर्चि अर्थावबोधे महत् कष्टं वर्तते एव, अत एव बहुधा
 व्याख्यातारः स्थूलार्थपराः प्राञ्चोऽधुनातनाश्च व्याचक्षते । चन्द्रमाः न स्थूलश्चन्द्रः क्षपाकरः,
 किं तु आह्लादको रसमयः सोमः । इमं प्रति “इत्या चन्द्रमसो गृहे” (१.८४.१५) “गन्धर्वस्य
 ध्रुवे पदे” (१.२२.१४) इत्यत्र व्याख्यायामुक्तम् । “चन्द्राद्याः अर्णाः आह्लादकं हिरण्यं वा अग्रे
 यासां ता नयः” (५.४१.१४) इति सायणः । एवं अन्यत्र च बहुशः चन्द्रशब्दस्य हिरण्यार्थत्वं
 आह्लादनार्थत्वं च सायण एव व्याचष्टे । तस्मात् तादृश आह्लादकः सोमो रसमयः अस्तु
 अन्तर्वर्तते यत्र त्रित ऋषिर्जातोऽधुना वर्तमानश्च प्रवीति । नेदं कूपोदकम् कूपध्वेत् न स्थूलो

भौतिकः, किं तु पूर्वोक्तलक्षणाः, स्वभावतो रसवर्जिते जडे अन्नमये देहे अपां ज्योतिर्विलादि-
लक्षणानां आविष्कारः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

चन्द्रमा अप्सवः^१न्तरा सुपर्णो धावते दिवि ।

न वो हिरण्यनेमयः पदं विन्दन्ति विद्युतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१॥

चन्द्रमाः अप्सु अन्तः आ सुपर्णः धावते दिवि न वः हिरण्यनेमयः
पदम् विन्दन्ति विद्युतः वित्तम् मे अस्य रोदसी इति ॥

चन्द्रमाः आह्लादकः सोमः अप्सु अन्तः अपां अन्तः गूढं वर्तते, जानामि । यद्यपि सः
अपामन्तरप्रकाशो वर्तते, तथापि सः सुपर्णः शोभनपतनो रश्मिः सन् दिवि अन्तरिक्षे आ धावते
समन्ताद्गच्छति, वेगेन सर्वतो व्याप्तो भवति । अयं च सुपर्णः सूर्यः सूर्यरश्मिर्वा प्रसिद्धः, वस्तु-
तस्तु सः ऋतरश्मिः ऋतसूर्यः, अत एव हिरण्यवर्णत्वं चन्द्रत्वं च । हे हिरण्यनेमयः, हिरण्य-
पर्यन्ताः, विद्युतः विद्योतमानाः, सुपर्णप्रभाविस्तराः, वः युष्माकं पदम् मूलं उद्भवस्थानं
तमसस्पर्स्तास्तस्यज्योतिरेव सर्वासां हिरण्यनेमीनां प्रभाणां पदम्, न विन्दन्ति मदीयानि
करणानि न ग्राप्नुवन्ति । यद्यपि अन्तरप्सु आनन्दमयः सोमः सुपर्णः सन् दिवि सर्वतो गतो
भवति, यद्यपि हिरण्यवर्णास्तत्प्रभाश्च लक्ष्यन्त एव, तथापि तासां मूलं स्थानं तृतीयस्थानादप्यूर्ध्वं
'गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे' 'चन्द्रमसो गृहे' इत्येवमादिवर्णनविषयभूतं सत्यं ज्योतिर्गृहं तु मया
मदीयैः करणैः आन्तरैर्बाह्यैश्च न लब्धम् । तस्मात् विश्वेषां देवानां साहाय्येन तत्प्राप्तिं प्रार्थये ।
हे रोदसी धावापृथिव्यौ, अस्य स्तुवतः मे मम वार्चं अवस्थां वा वित्तम् जानीतम्, मदिपये
कर्तव्यमनुग्रहीतुम् ॥ पृथिवी अन्नमयत्वं प्राप्ता अधरा पृथुला विस्तीर्णा चित्, ऊर्ध्वस्थानां सर्वासां
चिन्मयभूमिकानां धारयित्री । द्यौस्तु शुद्धमनस्त्वं प्राप्ता तृतीयस्थाना द्योतमाना ऊर्ध्वा चित् ।
एवमुभे चितौ प्रार्थिते सत्यौ ऋषिव्यक्तौ संपूर्णविकासाय प्रभवतः ॥ चन्द्रमाः—चन्द्रमाह्लादं
सर्वस्य जगतः मिमीते निर्मिमीत इति चन्द्रमाः, चन्द्रे मो डित् इत्यसुन् । धावते—सु गतो
पात्रेत्यादिना वेगितायां धावादेशः, व्यत्ययेनात्मनेपदम् । वित्तम्—वेत्तेः, लोटि अदादित्वात्
शपो लुक्, मध्यमद्विवचनम् ॥

द्वितीयामृचमाह—

अर्थमिद्वा उ अर्थिन आ जाया युवते पतिम् ।

तुजाते वृष्ण्यं पयः परिदाय रसं दुहे वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ २ ॥

अर्थम् इत् वै ऊम् इति अर्थिनः आ जाया युवते पतिम् तुजाते इति वृष्ण्यम् पयः परिदाय रसम् दुहे वित्तम् मे अस्य रोदसी इति ॥

अर्थिनः तत्तदर्थिनः घनादिकमपेक्षमाणाः पुरुषाः अर्थमिद्वै अपेक्षितं धनादिकं प्राप्तुमन्त्येव उ पादपूरणम् । जाया भार्या पतिम् स्वभर्तारं आयुवते आभिमुख्येन प्राप्नोति, पतिसंयोगं प्राप्नोति ॥ संयुक्तौ च स्त्रीपुरुषौ वृष्ण्यम् सेचनसमर्थबलजन्यं पयः वीर्यं तुजाते प्रेरयतः । यथा एवं लोके तत्तत्कामाः स्वोद्योगबलात् तत्तत्सिद्धयुपायान् प्रयुज्यते, तथा अहमपि तत्पदलभकामः परिदाय परितः अप्सु वर्तमानात् चन्द्रमसः सोमात् बलमादाय रसम् सारभूतं अमृतं दुहे आविष्करोमि । वित्तमित्यादि पूर्ववत् ॥ अस्या ऋचोऽर्थान्तरसाधनाय अमूला अध्याहारा अवलम्बिताः सायणीये, व्याकरणं चोद्धृष्टितं यथा 'दुहे' इत्यत्र 'दुग्धे' युवतिरिति द्वितीयपादस्य पदं कर्तृपदमित्यभिधाय दुहेर्लटि उत्तमपुरुषं प्रथमपुरुषं 'दुग्धे' इति कृत्वा 'लोपस्त आत्मनेपदेविति तलोपः' इति च साधितम् । एवमर्थतः शब्दतश्च बह्वन्याप्यं लक्ष्यते, विस्तरमयानेह विमृश्यते ॥ युवते—यु मिश्रणे, व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

तृतीयामृचमाह—

मो पु देवा अदः स्वः रवं पादि दिवस्परि ।

मा सोम्यस्य शम्भुवः शूने भूम कदा चन वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ३ ॥

मो इति सु देवाः अदः स्वः रवं पादि दिवः परि मा सोम्यस्य शम्भुवः शूने भूम कदा चन वित्तम् मे अस्य रोदसी इति ॥

हे देवाः, अदः तत् दिवः परि ध्रुवोऽक्षादुपरि वर्तमानं स्वः स्वराख्यं ज्योतिः मो पु मैव अत्र पादि अत्रपत्रं विपत्रं अस्मदर्थे विनष्टं मा भूत्, अस्माकं अलभ्यं मा भूत् तदुत्तमं ज्योतिः । अपि च सोम्यस्य सोमार्हस्य शम्भुवः सुखस्य भागयितुः देववृन्दस्य शूने अपगमने कदा चन कदाचिदपि मा भूम यथा देवगणोऽवृत्तो भूत्वा अस्मदिमुखो भवति, तथा मा भूम । वित्तमिति

गतम् ॥ मो पु-मा उ इति निपातद्वयसमुदायो मैवेत्यर्थे, सु इत्यवधारणे ॥ पादि-पद गतो,
लुङ्, अडभावः । श्ने-ट् ओश्चि गतिवृद्धयोः, भावे निष्ठा ॥

चतुर्थीमृचमाह—

यज्ञं पृच्छाम्यवमं स तद् द्रुतो वि वोचति ।

कं ऋतं पूर्वं गतं कस्तद्विभर्ति नूतनो विचं मे अस्य रोदसी ॥४॥

यज्ञम् पृच्छामि अवमम् सः तद् द्रुतः वि वोचति कं ऋतम् पूर्वंम्
गतम् कः तद् विभर्ति नूतनः विचम् मे अस्य रोदसी इति ॥

यज्ञम् यजनीयं, अवमम् अर्वाचीनं, प्रत्यासन्नं देवानां मध्ये अत्रास्मात्सादिभूतं अग्निं
पृच्छामि पृच्छा अत्र प्रार्थनापर्यायः । सः द्रुतः स देवानां द्रुतः तत् यन्मया पृष्टं तद् विवोचति
विविच्य कथयतु । किं तद्? उच्यते । पूर्वंम् पूर्वकालीनं सर्वदा वर्तमानं ऋतम् सत्यं क गतम्
कुत्र गतं, ममागोचरं भवति तद् । नूतनः त्वत्तोऽन्यः कः देवः ऋतं तद् विभर्ति अधुना
धारयति? त्वमेव मदर्थं तद्विभ्रचेत्, कथं ममागोचरं भवति तद्? विचमिति पूर्ववत् ॥
वोचति-लेख्यबागमः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

अमी ये देवाः स्थनं त्रिष्व रोचने दिवः ।

कद्रं ऋतं कदनृतं कं प्रजा व आहुतिर्विचं मे अस्य रोदसी ॥५॥

अमी इति ये देवाः स्थनं त्रिषु आ रोचने दिवः कत् वः ऋतम् कत्
अनृतम् कं प्रजा वः आहुतिः विचम् मे अस्य रोदसी इति ॥

हे देवाः, ये अमी यूयं दिवः स्वर्गस्य, सौरज्योतिषः आरोचने दाम्निविषये अवस्थितेषु त्रिषु
त्रिषु स्थानेषु, दिवोऽपि त्रिस्थानोपेताः श्रूयन्ते, तस्मात्तेषु त्रिषु दिव्यलोकेषु स्थनं वर्तमाना
भवय । तेषां वः युष्मत्संवन्धि ऋतम् सत्यं कत् कुत्र वर्तते । अनृतम् कत् द्वेषविषयमसत्यं च
केदानीम्? प्रजा चिरकालीना वः युष्मदर्थं आहुतिः यागः, मया आचरितं यजनं क कुत्रामीत्?
किं युष्मान् न प्राप्नोत्? विचमित्यादि गतम् ॥ स्थन-तप्तनप्तनयनाथेति यनादेशः । कन्-
कशब्दस्य वर्णव्यापत्त्या कद्वायः ॥

इति प्रथमस्य सप्तमे चित्तो बर्गः

पृथीमृचमाह—

कद्वं ऋतस्य धर्णसि कद्वरुणस्य चक्ष्णम् ।

कदर्यम्णो महस्पथाति क्रामेम द्रुह्यो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥६॥

कत् वः ऋतस्य धर्णसि कत् वरुणस्य चक्ष्णम् कत् अर्यम्णः महः पथा
अति क्रामेम द्रुःऽह्यः वित्तम् मे अस्य रोदसी इति ॥

हे देवाः, वः युष्माकं संबन्धिनः ऋतस्य बृहत्तः सत्यस्य धर्णसि धारणं कत् क गतम्,
तन्ममागोचरं संवृत्तमिदानीम् । वरुणस्य दोषादोपविचक्षणस्य देवस्य चक्ष्णम् दर्शनं कत् क?
महान् यथा स्तोता देवभक्तोऽहं तस्यानुग्रहपात्रमसि, स इदं जानन्नपि कथं न पश्यति? महः
महत्तः अर्यम्णः यजमानं जनं गन्तव्यमूर्ध्वं स्थानं प्रापयितुं नित्यमुद्युक्तस्य देवस्य संबन्धिना
पथा मार्गेण उत्तमपदप्रापणं कत् क गतम्? एतत्सर्वं न क्वापि गतं वर्तत एष युष्मासु, अतो
वयं द्रुह्यः दुर्धियः पापबुद्धीन् शत्रून् असुरादीन् अतिक्रामेम अतितरेम । वित्तमिति शिष्टं
गतम् ॥ धर्णसि—सानसि इत्यादिना असिचप्रत्ययान्तो निपात्यते । द्रुह्यः—पृषोदरादिः, ध्वै
चिन्तायामित्यस्मात् ॥

सप्तमीमृचमाह—

अहं सो अस्मि यः पुरा सुते वदामि कानि चित् ।

तं मा व्यन्त्याध्यो वृको न तृष्णजं मृगं वित्तं मे अस्य रोदसी ॥७॥

अहम् सः अस्मि यः पुरा सुते वदामि कानि चित् तम् मा व्यन्ति
आऽह्यः वृकः न तृष्णजम् मृगम् वित्तम् मे अस्य रोदसी इति ॥

हे देवाः, पुरा पूर्वं कदाचित् सुते सोमे अभिषुते कानिचित् कतिपयानि रहस्यानि यचांसि,
स्तोत्राणि वा योऽहम् वदामि योऽहमुक्तवानसि, सः स एवाधुनापि अस्मि भक्तः । तम् तादृशं मा
मां आह्यः आघयः अन्तरङ्गव्यथाः व्यन्ति भक्षयन्ति । तत्र दृष्टान्तः—तृष्णजम् जातवृष्णं पिपासुं
उदकं प्रति गच्छन्तं मृगम् वृको न अरण्यथा यथा अर्दति, तद्वत् । शिष्टं गतम् ॥ व्यन्ति—वी
गत्यादिपु, अदादित्वात् शपो लुक्, जसादिपु छन्दसि गुणस्य विकल्पनात् अभावे यण् ।
तृष्णजम्—तृष्णा ७।ता यस्य तं, ह्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति ब्रह्मत्वम् ॥

अष्टमीमृचमाह—

सं मां तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः ।

मृपो न शिक्षां व्यदन्ति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो

वित्तं मे अस्य रोदसी ॥८॥

सम् मा तपन्ति अभितः सपत्नीःऽइव पर्शवः मृपः न शिक्षा वि अदन्ति
मा आऽध्यः स्तोतारम् ते शतक्रतो इति शतऽक्रतो वित्तम् मे अस्य
रोदसी इति ॥

एषा ऐन्द्री । हे इन्द्र, पर्शवः पार्श्वस्थीनि मा मां अभितः सर्वतः सन्तपन्ति सम्पक्
पीडयन्ति । तत्र दृष्टान्तः—सपत्नीरिव समानः पतिर्यासां ताः, सपत्न्यो यया एकं पतिं पीडयन्ति
परस्परं च पीडयन्ते । हे शतक्रतो बहुकर्मन् बहुविधपन्न वेन्द्र, ते तव स्तोतारम् मा मां आध्यः
अन्तर्व्यथा व्यदन्ति विविधं भक्षयन्ति । तत्र दृष्टान्तः—मृपो न यथा मृपिकाः शिक्षा शिक्षानि
कुविन्दलितानि सूत्राणि भक्षयन्ति, अथवा शिक्षशब्देन प्रजननमेवोच्यते तद्योपचारात् पुच्छे
वर्तते, यथा तैलादिलिप्तं स्वपुच्छमूर्ध्वमुत्कृत्य लिहन्ति इति द्विधा सायणीयम्, अपरोक्तमेव
परम् । शिष्टं गतम् ॥ मृपः—मृप स्तेषु, किपि छान्दसो दीर्घः । शिक्षा—य्या शौचे इत्यस्मा-
न्निष्पादयन्ति पूर्वं छान्दसाः, शिनोतेरित्यर्वाचीनाः ॥

नवमीमृचमाह—

अमी ये सप्त रश्मयस्तत्रां मे नाभिरातता ।

त्रितस्तद्वेदाप्त्यः स जामित्वाय रेभति वित्तं मे अस्य रोदसी ॥९॥

अमी इति ये सप्त रश्मयः तत्रां मे नाभिः आऽतता त्रितः तत् वेद
आप्त्यः सः जामित्वाय रेभति वित्तं मे अस्य रोदसी इति ॥

ये अमी दिव्ये धामनि वर्तमानाः सप्त रश्मयः सप्तवच्चात्मकाः सौरष्ट्रणयः सन्ति तत्र तेषु
रश्मिषु मे मदीया नाभिः सच्चद्रं चक्रस्य मध्यमिव प्रधानस्थानं मूलभूमिरिति यावत् आतता
समन्ताद्व्याप्ता भवति, अत्रैव मम संकोचो बन्धः कष्टं च, तत्र तु मदीया मूलस्थानभूः विमुक्ता
वितता । एतद्विज्ञायैव ऋषिराह परोक्षतया । तत् पूर्वोक्तं आप्त्यः अपां पुनः त्रितः वर्तीयम्याने

ततः एतत्संज्ञको मन्त्रद्रष्टा ऋषिः वेद जानाति । सः त्रितः जामित्वाय भ्रातृत्वाय देवानां बन्धुत्वाय रेभति स्तौति । शिष्टं पूर्ववत् ॥ रेभति-रेभ शब्दे, भौवादिकः ॥

दशमीमृचमाह—

अमी ये पञ्चोक्षणो मध्ये तस्थुर्महो दिवः ।

देवत्रा नु प्रवाच्यं सध्रीचीना नि ववृतुर्वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१०॥

अमी इति ये पञ्च उक्षणः मध्ये तस्थुः महः दिवः देवत्रा नु प्रवाच्यम् सध्रीचीनाः नि ववृतुः वित्तम् मे अस्य रोदसी इति ॥

उक्षणः सेक्तारो देवाः पञ्च पञ्चसंख्याका ये अमी देवाः महः महतः बृहतः दिवः द्युलोकस्य मध्ये तस्थुः तिष्ठन्ति, आसते । अत्र देवपञ्चकं बहुधा विकल्पेन व्याचक्षते । साक्षादृतसंबन्धि 'मित्रो वरुणोऽर्यमा भगव्ये'ति देवताचतुष्टयं अधिकृत्य प्रथमेऽनुवाके समुपन्यस्तं, तेन सह त्रैलोक्यदेवानां राजा इन्द्रश्चेति पञ्च देवा इत्यत्र बोध्यम् । देवत्रा देवेषु नु क्षिप्रं प्रवाच्यम् प्रशंसनीयं मदीयं स्तोत्रं देवाराधनं वा इत्यध्याहारः । सध्रीचीनाः सहाञ्चन्तो युगपदागच्छन्तो देवास्ते स्वीकृत्य निववृतुः वृत्ताः निवर्तन्ते । अन्यत्समानम् ॥ देवत्रा-सप्तम्यर्थे प्राप्रत्ययः । सध्रीचीनाः-सहस्य सधिरादेशः ॥

इति प्रथमस्य सप्तम एकाविंशतो वर्यः

एकादशीमृचमाह—

सुपर्णा एत आसते मध्यं आरोधने दिवः ।

ते सेधन्ति पृथो वृकं तरन्तं यह्वतीरपो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥११॥

सुपर्णाः एते आसते मध्ये आऽरोधने दिवः ते सेधन्ति पृथः वृकम् तरन्तम् यह्वतीः अपः वित्तम् मे अस्य रोदसी इति ॥

सुपर्णाः सौरा रश्मयः एते ममान्तर्दृष्टिगोचराः आरोधने सर्वस्यावरके दिवः महतो द्युलोकस्य मध्ये आसते वर्तन्ते । ते रश्मयः वृकम् छेदकं असुरं पथः मार्गात् सेधन्ति निषेधन्ति निवारयन्ति । दिव्ययात्रायामूर्ध्वं गच्छतो यजमानान् मार्गे प्रतिरुध्य आच्छेत्तुं आगच्छति वृकोऽसुरः । तदर्थं प्रवहन्तीर्नदीषु तरति । तदेवाह । कीदृशं वृकम् ? यह्वतीः महतीः अपः नदीः तरन्तम् अति-

क्रामन्तम् । जीवत एव ऋषेक्षितस्योर्ध्वयात्रायां वृकस्य प्रतिषेधः देवानुग्रहात् सिध्यति ।
इमाश्च आपः ऊर्ध्वस्थानाः लक्षणिक्यः, न तु मौमाः स्थूलाः । शिष्टं पूर्ववत् ॥ यहतीः—यह
इति महत्तमम्, अस्मादाचार्ये सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति क्तिप्, ततो लट्: शठ्, उगितश्चेति ङीप्,
आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्मुमावः ॥

द्वादशीमृचमाह—

नव्यं तदुक्थ्यं हितं देवासः सुप्रवाचनं ।

ऋतमर्पन्ति सिन्धवः सत्यं तातान् सूर्यो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१२॥

नव्यम् तत् उक्थ्यम् हितम् देवासः सुप्रवाचनम् ऋतम् अर्पन्ति
सिन्धवः सत्यम् ततान् सूर्यः वित्तम् मे अस्य रोदसी इति ॥

हे देवासः, देवाः, नव्यम् नवतरं उक्थ्यम् स्तुत्यर्हं प्रशस्यं सुप्रवाचनम् सुष्ठु वाचयितुं
शक्यं तत् भवदीयं प्रसिद्धं बलं हितम् निहितं शुष्मासु । तस्माच्चेन बलेन सिन्धवः स्पन्दन-
शीला ज्योतिर्यलादिबाहिन्यः ऋतम् तत्सत्यं अर्पन्ति प्रेरयन्ति अस्मान् प्रति, अस्मान्
प्रापयन्ति । तथा ह्ययः सर्वस्य प्रेरकः सविता च सत्यम् स्वकीयं ज्योतिः ततान् वित्तारयति,
अन्यद्गतम् ॥ सुप्रवाचनम्—वच परिभाषणे, अस्मात् प्यन्तात् खलर्ये युच् । अर्पन्ति—अर्तैर्लेटि
सिप्, गुणः ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

अग्ने तव तदुक्थ्यं देवेष्वस्त्याप्यम् ।

स नः सत्तो मनुष्वदा देवान्याक्षि विदुष्टरो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१३॥

अग्ने तव तत् उक्थ्यम् देवेषु अस्ति आप्यम् सः नः सत्तः मनुष्वत् आ
देवान् यक्षि विदुःऽतरः वित्तम् मे अस्य रोदसी इति ॥

हे अग्ने, उक्थ्यम् प्रशस्यं तव त्वत्संगन्वि त्यत् तत् प्रसिद्धं आप्यम् आपिर्गन्धुः तस्य
मावः, गन्धुत्वं देवेषु इन्द्रादिषु अस्ति यतते । तस्मात् विदुष्टरः विद्वत्तरः देवदहस्यवित् सः
तादृशत्वं नः अस्माकं यजने सत्तः निषण्णः सन् देवान् आ यक्षि देवानाहूय यज पूजय ।
मनुष्वत् यया मनोर्ये तद्वत् पूजय । शिष्टं पूर्ववत् ॥ सत्तः—निष्ठानत्वाभावो निपातितः । मनुष्वत्—

मनोरौणादिक उस्मिप्रत्ययः, पष्ठ्यर्थे वतिः । यक्षि-ऊन्दसि शपो लुक् । विदुष्टरः-विद्वस्-शब्दात्
तरपि वसोः संप्रसारणम् ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

सुत्तो होता मनुष्वदा देवाँ अच्छा विदुष्टरः ।

अग्निर्हव्या सुपूदति देवो देवेषु मेधिरो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१४॥
सुत्तः होता मनुष्वत् आ देवान् अच्छ विदुःऽतरः अग्निः हव्या सुसूदति
देवः देवेषु मेधिरः वित्तम् मे अस्य रोदसी इति ॥

मनुष्वत् मनोरिवास्माकं यजने सुत्तः निपण्णः होता आह्वाता विदुष्टरः विद्वत्तरः देवः
द्योतमानः देवेषु इन्द्रादिषु मध्ये मेधिरः मेधावी अग्निः एवंभूतोऽग्निः देवान् तान् अच्छ आग्नि-
मुख्येन हव्या हव्यानि अस्मदीयान्यर्पणानि आ सुपूदति आहूय प्रेरयतु । वित्तमित्यादि गतम् ॥
सुपूदति-पूद क्षरणे, लेख्यडागमः । मेधिरः-मेधाशब्दान्मत्वर्थीय इरन्प्रत्ययः ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

ब्रह्मा कृणोति वरुणो गातुविदं तमीमहे ।

व्यूर्णोति हृदा मतिं नव्यो जायतामृतं वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१५॥
ब्रह्म कृणोति वरुणः गातुऽविदम् तम् ईमहे वि ऊर्णोति हृदा मतिम्
नव्यः जायताम् ऋतम् वित्तम् मे अस्य रोदसी इति ॥

वरुणः निरारक्तः पापानां, प्रसिद्धो देवः ब्रह्म मन्त्रात्मकं वचः कृणोति करोति, अपिर्मन्त्रं
पश्यति, तद्दर्शनकारको भगवान् वरुणः, स एवं सर्वं दिव्यं मार्गं रक्षति । गातुविदम् गातोर्मांसस्य
लम्भयितारं तम् वरुणम् ईमहे याचामहे । तस्मै देवाय हृदा हृदयेन मतिम् मननीयां स्तुतिं
व्यूर्णोति विवृणोति, प्रकाशयति । ऋणेः स्तोतुः हृदयेन द्वारेण मन्त्रं प्रकाशयति, अत एव 'ब्रह्म
कृणोति वरुणः' इति प्रथमे पादे । नव्यः स्तुत्यः तादृशः स देवः ऋतम् सत्यं, जायताम्
अस्माकं प्रसन्नः सत्यभूतो भवतु । शिष्टं पूर्वगतम् ॥ ईमहे-ईह गतौ, अत्र याच्नारुर्मा,
विरुणस्य लुक् ॥

इति प्रथमस्य सप्तमे द्वाविंशो वर्गः

षोडशीमृचमाह—

असौ यः पन्था आदित्यो दिवि प्रवाच्यं कृतः ।

न स देवा अतिक्रमे तं मर्तासो न पश्यथ वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१६॥
असौ यः पन्थाः आदित्यः दिवि प्रवाच्यम् कृतः नः सः देवाः
अतिक्रमे तम् मर्तासः न पश्यथ वित्तम् मे अस्य रोदसी इति ॥

पन्थाः मार्गभृतः सत्यलोकं गच्छतां पुण्यात्मनां योऽसौ आदित्यः दिवि यो ध्रुलोके
आदित्यात्मना व्यवस्थितः सन् प्रवाच्यम् प्रकर्षेण वचनं यया भवति तथा कृतः निर्मितः,
हे देवाः, सः आदित्यः अतिक्रमे न अतिक्रमितुं युष्माभिरपि न शक्यः । तम् आदित्यं
हे मर्तासः हे मर्त्याः न पश्यथ यूयं न पश्यथ, अहं तु पश्यामि जानामीत्यर्थः । नार्यं बाह्यः सूर्यः,
लौकिकश्चेद् सर्वेऽपि मर्त्याः पश्येयुः । वित्तमिति पूर्ववत् ॥ प्रवाच्यम्—वक्तेर्यन्तादचो यदिति
भावे यत् । अतिक्रमे—क्रम पादविशेषे, कृत्यार्थे तवैकेनिति केनप्रत्ययः ॥

सप्तदशीमृचमाह—

त्रितः कूपेऽवहितो देवान्हवत ऊतये ।

तच्छुश्राव वृहस्पतिः कृण्वन्नंहूरणादुरु वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१७॥
त्रितः कूपे अवहितः देवान् हवते ऊतये तत् शुश्राव वृहस्पतिः कृण्वन्
अंहूरणात् उरु वित्तम् मे अस्य रोदसी इति ॥

कूपे नार्यं कूपो बाह्यः, अन्नमये नीरसे जडे अपां उद्भवः । इदं च वृत्तप्रारम्भे विवृतम् ।
अवहितः अवस्थितः त्रितः तृतीयस्थाने ततः च्याप्तः पुरुषः, अन्नमयोद्वाराय जडेऽवस्थावस्थित
इत्यर्थः । देवान् विश्वान् देवान् ऊतये रक्षायै हवते आह्वयति । तत् आह्वानं वृहस्पतिः मन्त्र-
वाक्पतिर्देवः शुश्राव श्रुत्वान् । किं कुर्वन्? अंहूरणात् पापात् जडकृपात्मकात् त्रितस्योद्गमन-
सौलभ्याय उरु कृण्वन् कृपद्वारं विस्तीर्णं कुर्वन् । वित्तमित्यादि पूर्ववत् ॥ हवते—हयतेर्लटि
छान्दसं संप्रसारणम् । अंहूरणात्—अहम्-शब्दात् उत्प्रत्ययः, मत्पर्यायो नः, आह्वयान् हन्तेवां
रूपमित्येके ॥

अष्टादशीमृचमाह—

अरुणो मां सकृद्वृकः पथा यन्तं ददर्श हि ।

उज्जिहीते निचाय्या तष्टेव पृष्ठ्यामयी वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१८॥

अरुणः मां सकृत् वृकः पथा यन्तं ददर्श हि उत जिहीते निचाय्या
तष्टोऽइव पृष्टिऽआमयी वित्तं मे अस्य रोदसी इति ॥

अरुणः लोहितवर्णः राजसक्रियाद्योतनार्थकः, वृकः छेदकः असुरः पथा मार्गेण यन्तम्
गच्छन्तं ऊर्ध्वं दिवं प्रति, मां मां सकृत् एकवारं ददर्श हि दृष्टवान् खलु । अनेन जीवतामृषीणां
ऊर्ध्वं दिव्यं धाम प्रति गमनं पुनरागमनं च साधारणमभूत् तेषां रहोयागमार्गे इति बोध्यम् ।
इदं च पूर्वमनुभूतं मयेति धृते श्रापिः । सः निचाय्य दृष्ट्वा मां जिघृक्षन् उज्जिहीते उद्वृच्छति
स्म । यद्यपि स उद्वृत्तः, ततोऽप्यहमुद्वृत्ततर आसं देवानामनुग्रहबलात्, तस्मात् केवलं उत्पद्यन्-
वर्तत । क इव? तथा इव यया वर्षकिः पृष्टिऽआमयी तक्षणजनितपृष्ठक्षेशः तद्बुद्ध्यापनोदना-
योर्ध्वामिमुखो भवति, तद्वत् । अत्रापि प्रागृपेरूर्ध्वप्रयाणं आसीदिति गम्यते । वित्तमिति समानम् ॥
सकृत्-एकस्य सकृच्चेति क्रियाभ्यावृत्तिगणने निपातितः । जिहीते-ओहाक् त्यागे, जुहोत्यादिः ।
पृष्ठ्यामयी-स्पर्श संस्पर्शने, पृष्टिः पृष्ठं, स्पृश्यतेऽनेनेति पृष्टिः छान्दसो वर्णलोपः, पृष्टौ आमयः, तद्वान् ।
एकोनविंशीमृचमाह—

एनाङ्गूपेण वयमिन्द्रवन्तोऽभि प्याम वृजने सर्ववीराः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥१९॥

एना आङ्गूपेण वयम् इन्द्रोऽवन्तः अभि स्याम वृजने सर्ववीराः तत्
नः मित्रः वरुणः ममहन्ताम् अदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥

एना अनेन आङ्गूपेण आयोपणार्हेणःस्तोत्रेण हेतुना इन्द्रवन्तः इन्द्रपुक्ताः वयम् सर्ववीराः
सर्वविघवीर्योपेताः सन्तः वृजने संग्रामे अमुरजयार्थं अमि स्याम अमिमवेम शत्रून् देवद्वेषिणः ।
तन्नो मित्र इत्यादि व्याख्यातम् ॥ एना-इदम् एनादेशः, विभक्तेराजादेशः । आङ्गूपेण-

इति प्रथमस्य सप्तमे त्रयोविंशो वगः
प्रथमे मण्डले पञ्चवशोऽनुवाकः समाप्तः

पोडशेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्र 'इन्द्रमि'ति सप्तचं प्रथमं सूक्तम् । कुत्स ऋषिः, जगती छन्दः, अन्त्या त्रिष्टुप्, विश्वे देवा देवता ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमुतये मारुतं शर्धो अदितिं हवामहे ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ १ ॥

इन्द्रम् मित्रम् वरुणम् अग्निम् उतये मारुतम् शर्धः अदितिम् हवामहे
रथम् न दुःऽगात् वसवः सुदानवः विश्वस्मात् नः अंहसः निः पिपर्तन ॥

इन्द्रम् मित्रम् वरुणम् अग्निम् एतान् देवान् मारुतम् शर्धः मरुत्संवन्धि बलं, मरुद्गणं वा,
तथा अदितिम् अखण्डसत्त्वभूतां सर्वदेवमातरं च उतये रक्षायै हवामहे आह्वयामः । वसवः
निगासयितारः सुदानवः शोभनदानोपेताः, हे देवाः, नः अस्मान् विश्वस्मात् सर्वस्मात् अंहसः
पापात् निष्पिपर्तन निर्गमय्य पालयत । तत्र दृष्टान्तः—दुर्गात् गन्तुं दुःखेन शक्यात् निम्नोन्नतात्
प्रदेशात् रथम् न रथं यथा सारथयः पालयन्ति, तद्वत् ॥ पिपर्तन—पालनार्थात् पिपर्तेलौटि
तनवादेशः, अतिपिपत्योश्चेति अम्यासस्य इत्वम् ॥

द्वितीयामृचमाह—

त आदित्या आ गता सर्वतातये भूत देवा वृत्रतूर्येषु शम्भुवः ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ २ ॥

ते आदित्याः आ गत सर्वतातये भूत देवाः वृत्रतूर्येषु शम्भुवः रथम्
न दुःऽगात् वसवः सुदानवः विश्वस्मात् नः अंहसः निः पिपर्तन ॥

हे आदित्याः, देवाः, ते तादृशा यूपं आगत आगच्छत । सर्वतातये सर्वस्तापनाय सर्वैः
कर्तव्याय प्रयासाय भूत सहायाः भवत । वृत्रतूर्येषु वृत्राः अमराः तूर्पाः हिंस्याः येषु तेषु युद्धेषु
शम्भुवः सुपस्य भागयितारो भवत । रथं न दुर्गेति व्याख्यातम् ॥ गत—गमेलौट्, शपो लुक्
छन्दसि विरुन्पनात् ॥

तृतीयामृचमाह—

अवन्तु नः पितरः सुप्रवाचना उत देवी देवपुत्रे ऋतावृधा ।

रथं न दुर्गाद्वंसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥३॥

अवन्तु नः पितरः सुप्रवाचनाः उत देवी इति देवपुत्रे इति देवपुत्रे
ऋतवृधा रथम् न दुःगात् वसवः सुदानवः विश्वस्मात् नः अंहसः
निः पिपर्तन ॥

नः अस्मान् पितरः पूर्वं ऋपयः अवन्तु रक्षन्तु । कीदृशाः? सुप्रवाचनाः सुखेन प्रवक्तुं
शक्याः । उत अपि च देवपुत्रे देवाः पुत्राः ययोस्ते ऋतावृधा ऋतस्य वर्धयिष्यौ देवी देव्यौ,
धावापृथिव्यौ इति सायणः, तर्हि, ऊर्ध्वा मनोमयत्वं प्राप्ता चित् द्यौः, अधरा अन्नमयत्वस्य
धारयित्री स्थूला चित् पृथिवी, अस्मान् रक्षताम् उभयोः सङ्गतयोः पुत्रस्थानीया देवाः यजमाने
प्रादुर्भवन्ति । रथं नेति पूर्ववत् ॥ देवी-देव्यौ, वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥

चतुर्थामृचमाह—

नराशंसं वाजिनं वाजयन्निह क्षयद्वीरं पुपुणं सुमैरीमहे ।

रथं न दुर्गाद्वंसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥४॥

नराशंसम् वाजिनम् वाजयन् इह क्षयत्वीरम् पुपुणम् सुमैः ईमहे
रथम् न दुःगात् वसवः सुदानवः विश्वस्मात् नः अंहसः निः पिपर्तन ॥

नराशंसम् नरैः बलिभिः पुरुषैः शंसनीयं वाजिनम् समृद्धिमन्तं वाजयन् समर्थयन् विशेषतो
ज्वलयन् इह अस्मिन् यजने स्तौमि । क्षयद्वीरम् क्षयन्तो वीरा यस्मिन् तमतिबलाढ्यं पुपुणम्
पोषकं देवं सुमैः सुखकरैः बचोभिः ईमहे याचामहे । रथं नेति पूर्ववत् ॥ क्षयद्वीरम्—क्षि क्षये,
स्यः शव्, अपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः ॥

पञ्चमामृचमाह—

वृहस्पते सदमिन्नः सुगं कृधि शं योर्यन्ते मनुर्हितं तदीमहे ।

रथं न दुर्गाद्वंसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥५॥

बृहस्पते सदम इत् नः सुऽगम् कृधि शम् योः यत् ते मनुःऽहितम् तत्
ईमहे रथम् न दुःऽगात् वसवः सुऽदानवः विश्वस्मात् नः अंहसः निः
पिपर्तन ॥

बृहस्पते, सदमित् सदैव नः अस्माकं, योः शम् देवान् कामयमानस्य शमरूपं यत् सुखं
यतेत तत् सुगम् सुप्रापं कृधि कुरु । ते तव स्वभृतं मनुर्हितम् मनुना ब्रह्मणा हितं व्ययस्यापितं
यत् शान्तिसुखं भवति तत् ईमहे प्रार्थयामहे । शंयोरिति पदद्वयं 'शमनं च रोगाणां यावनं च
भयानाम्' इति यास्केन व्याख्यातम् । तदनुसारेण सायणीयम् । रथं नेति पूर्ववत् ॥

पृष्ठीमृचमाह—

इन्द्रं कुत्सो बृत्रहणं शचीपतिं काटे निवाब्ध ऋषिरह्णदुतये ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥६॥

इन्द्रम् कुत्सः बृत्रहणम् शचीऽपतिम् काटे निऽवाब्धः ऋषिः अह्णत्
दुतये रथम् न दुःऽगात् वसवः सुऽदानवः विश्वस्मात् नः अंहसः निः
पिपर्तन ॥

काट इति कृपनाम । काटे कृपे निवाब्धः निवरां कृतप्रयासः, बाह् प्रयत्ने इति घातो-
निष्पन्नः, न तु पतितः पातितो वा, एवं अस्मदुक्ततात्पर्यमुपपन्नं भवति । ऋषिः कुत्सः, अत
एव त्रितः कुत्स एव स्यादित्यनुमानम् । बृत्रहणम् बृत्रस्य हन्तारम् शचीपतिम् शच्याः पतिः,
सर्वकर्मसु शक्तं, इन्द्रम् देवराजं दुतये रथायै अह्णत् आह्वयति स्म । अन्यत्समानम् ॥

सप्तमीमृचमाह—

देवैर्नो देव्यदितिर्नि पातु देवस्त्राता त्रायतामप्रयुच्छन् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥७॥

देवैः नः देवी अदितिः नि पातु देवः त्राता त्रायताम् अप्रयुच्छन् तत्
नः मित्रः वरुणः समहन्ताम् अदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥

देवी अदितिः देवमाना देवैः मृत्यैः पुत्रैः सह नः अस्मान् निपातु निगमं रक्षत । त्राता

सर्वस्य रक्षकः देवः सविता अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन्, सर्वदा अस्मद्विषये जागरूकः सन् त्रायताम् पालयत्वस्मान् । तन्नो मित्र इति प्राग्व्याख्यातम् ॥ अप्रयुच्छन्—युच्छ प्रमादे ॥

इति प्रथमस्य सप्तमे चतुर्विंशो वयः

‘यज्ञो देवानामि’ति तृचं द्वितीयं सूक्तं, कुत्सस्यार्पणं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुन्नमादित्यासो भवता मृळयन्तः ।

आ वोऽर्वाचीं सुमतिर्ववृत्त्यादंहोश्चित् वरिवोवित्तरासत् ॥ १ ॥

यज्ञः देवानाम् प्रति एति सुन्नम् आदित्यासः भवत मृळयन्तः आ वः
अर्वाचीं सुऽमतिः ववृत्त्यात् अंहोः चित् या वरिवोवित्तरा असत् ॥

यज्ञः अस्मदीयः देवानाम् इन्द्रादीनां सुन्नम् प्रति सुखं प्रति एति गच्छतु । आदित्यासः
हे अदितिपुत्राः देवाः, मृळयन्तः सुखयन्तः युष्मानाश्रितान् भवत । तथा वः युष्माकं सुमतिः
शोभना भक्तालुप्रहात्मिका शुद्धिः अर्वाची अस्मदभिमुखी सती आववृत्त्यात् आवर्तताम् । या
सुमतिः अंहोश्चित् पापादपि उद्धृत्य वरिवोवित्तरा वरिवः परिचरणं सुखं वा, तस्यातिशयेन
लम्भयित्री असत् भवेत् ॥ ववृत्त्यात्—वृत्तं वर्तने, लिङ्, व्यत्ययेनात्मनेपदं, छन्दसि शपः श्लुः ।
अंहोः—अहि गतौ, इदित्यान्तुम्, औणादिक उपत्ययः । वरिवोवित्तरा—विद्वल् लामे । असत्—
अस भुवि, लेट् ॥

द्वितीयामृचमाह—

उप नो देवा अवसा गमन्त्वङ्गिरसां सामभिः स्तुयमानाः ।

इन्द्रं इन्द्रियैर्मरुतो मरुङ्गिरादित्यैर्नो अदितिः शर्म यंसत् ॥ २ ॥

उप नः देवा अवसा आ गमन्तु अङ्गिरसाम् सामऽभिः स्तुयमानाः

इन्द्रः इन्द्रियैः मरुतः मरुत्ऽभिः आदित्यैः नः अदितिः शर्म यंसत् ॥

देवाः सर्वेऽपि असा रक्षणेन युक्ताः नः अस्मान् उप आगमन्तु उपगच्छन्तु । कीदृशाः?
अङ्गिरसाम् प्रतिदानां ऋषीणां सामभिः मन्त्रगानैः स्तुयमानाः । अपि च इन्द्रः देवानः

इन्द्रियैः इन्द्रलिङ्गैः स्वीयैर्बलैः युक्तः अस्मान् प्राप्नोतु तथा मरुतः इन्द्रप्रातरः मरुद्भिः मरुद्गणैः सह अस्मान् प्राप्नुवन्तु । अथ अदितिः देवानां माता अखण्डस्वरूपा आदित्यैः स्वकीयपुत्रैः सह नः अस्मभ्यं शुभं सुखं यंसत् यच्छतु ॥ गमन्तु-गच्छन्तु, छन्दसि उभयथा । यंसत्-यम उपरमे, लेट्, सिप् बहुलमिति सिप् ॥

तृतीयाष्टकाह—

तन्न इन्द्रस्तद्वरुणस्तदग्निस्तदर्यमा तत्सविता चनो धातु ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥३॥

तत् नः इन्द्रः तत् वरुणः तत् अग्निः तत् अर्यमा तत् सविता चनः धातु
तत् नः मित्रः वरुणः समहन्ताम् अदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥

यदस्माभिः प्रार्थ्यते, तत् तादृशं चनः सुखं संमदं वा नः अस्मभ्यं इन्द्रः देवः धातु दधातु । तत् वरुणः दधातु । तत् अग्निः दधातु । तत् अर्यमा दधातु । तत् सविता परमो देवः दधातु । तन्नो मित्रो वरुण इत्यादि व्याख्यातम् ॥ धातु-छन्दसि प्रार्थनायां छुङ् ॥

इति प्रथमस्य सप्तमे पञ्चविंशो वर्गः

‘य इन्द्राग्नी’ इति त्रयोदशर्चं तृतीयं सूक्तं, कुत्सस्पर्षं त्रैलोक्यमैन्द्राणम् ॥

तत्र प्रथमाष्टकाह—

य इन्द्राग्नी चित्रतमो रथो वामभि विश्वानि भुवनानि चष्टे ।

तेना यातं सूरथं तस्थिवांसाथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥१॥

यः इन्द्राग्नी इति चित्रतमः रथः वाम् अभि विश्वानि भुवनानि चष्टे
तेन आ यातम् सूरथम् तस्थिवांसां अथ सोमस्य पिबतम् सुतस्य ॥

हे इन्द्राग्नी, हे देवौ, चित्रतमः अतिशयेन चित्रः अद्भुतः यः वाम् युवयोः संपन्थी रथः विश्वानि भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि अमिचष्टे आमिगुल्फेन पश्यति, तेन रथेन आयातम् आगच्छतम् । कीदृशौ सन्तौ? सूरथम् समानं एकं रथं तस्थिवांसा अधिष्ठितवन्तौ, आयातम् । अथ तथा आगमनात्परं सुतस्य अमिषुतस्य सोमस्य एकदेशं सौ भागं पिबतम् ॥ तस्थिवांसा-तिष्ठतेः लिट्, कसुः, द्विर्चर्त्त, सुपां सुदुगित्याकारः ॥

द्वितीयामृचमाह—

यावद्विदं भुवन्नं विश्वमस्त्युरुव्यचा वरिमता गभीरम् ।

तावाँ अयं पातवे सोमो अस्त्वरमिन्द्राग्नी मनसे युवभ्याम् ॥२॥

यावत् इदम् भुवनम् विश्वम् अस्ति उरुऽव्यचा वरिमता गभीरम् तावान्
अयम् पातवे सोमः अस्तु अरम् इन्द्राग्नी इति मनसे युवऽभ्याम् ॥

विश्वम् इदम् भुवनम् सर्वमिदं जगत् उरुव्यचा उरु विस्तीर्णं व्यचः व्यापनं यस्य तेन
वरिमता वरिम्या उरुत्वेन स्वात्मीयेन महत्त्वेन गभीरम् गम्भीर्योपेतं सत् यावत् अस्ति यावत्-
प्रमाणं भवति, हे इन्द्राग्नी, युवभ्याम् पातवे युवाभ्यां पातुं अयम् सोमः अस्मामिदुष्मदर्थ-
मभिपुतः तावानस्तु तावत्प्रमाणो भवतु । तथा मनसे अरम् अस्तु अलं पर्याप्तो भवतु । वरिमता-
उरुशब्दात् भावे इमनिच्, उरुशब्दस्य वरादेशः, तृतीयायाश्छान्दसस्तुडागमः ॥

तृतीयामृचमाह—

चक्राथे हि सध्र्यः इनामं भद्रं सध्रीचीना वृत्रहणा उत स्थः ।

ताविन्द्राग्नी सध्र्यञ्चा निषद्या वृष्णः सोमस्य वृषणा वृषेथाम् ॥३॥

चक्राथे इति हि सध्र्यक् नाम भद्रम् सध्रीचीना वृत्रहणौ उत
स्थः तौ इन्द्राग्नी इति सध्र्यञ्चा निऽसद्य वृष्णः सोमस्य वृषणा आ
वृषेथाम् ॥

हे इन्द्राग्नी, भद्रम् शुभं उत्कृष्टं नाम स्वकीयं नामधेयं सध्र्यक् सहगतं संयुक्तं चक्राथे
युवां कृतवन्तौ । अग्निः पृथिव्यां इन्द्रो दिवि, एवं द्यावापृथिव्योरूर्जस्वलावध्यक्षौ नित्यसंयुक्तौ
भवतः । अग्निरितो देवानाह्वातुं समर्थः, आहूतानां मुख्यो राजा इन्द्रः । उत अपि च
हे वृत्रहणौ, उमौ संयुक्तौ असुरं वृत्रं हतः, अत एव संबोधनम् । सध्रीचीना सह गच्छन्तौ, सः
पृत्रवधाय संयुक्तौ भवथः । हि यस्मादेवं तस्मात् हे वृषणा, वर्षितारौ इन्द्राग्नी, तौ युवां सध्र्यञ्चा
सहितावेव सन्तौ निषद्य निषण्णौ उपविष्टौ भूत्वा वृष्णः सोमस्य सेवतुः सोमस्य स्वीयं मार्गं
आवृषेथाम् आसिञ्चेयां आत्मीयोदरे ॥ सर्वे गताः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

समिद्धेष्वग्निष्वानजाना यत्सुचा वह्निं तिस्तिराणा ।

तीव्रैः सोमैः परिपिक्तेभिर्वागेन्द्राग्नी सौमनसाय यातम् ॥४॥

समऽइद्धेषु अग्निषु आनजाना यत्सुचा वह्निः ऊम् इति तिस्तिराणा
तीव्रैः सोमैः परिऽसिक्तेभिः अर्वाक् आ इन्द्राग्नी इति सौमनसाय यातम् ॥

अस्यां कर्मपरार्थस्यावकाशं विस्पष्टं दधाति मन्त्रवर्णः । तस्मात् “यत्सुचा” इत्यादीनां
सङ्केतत्वं रहस्यार्थं बोद्धव्यम् । समिद्धेषु प्रज्वलितेषु अग्निषु श्रुतिव्यादिस्थानगतेषु ऊर्ध्वेषु
सोपानेषु गच्छन्नाग्निः बहुत्वं दधाति, तस्माद्बहुवचनम् । तादृशेषु अग्निविशेषेषु आनजाना
अजन्तौ, आत्मानं व्यक्तं कुर्वन्तौ यत्सुचा यता उद्यता मुहुर्मुहुर्दृढता उत्कांक्षा यपोस्तौ, ऊर्ध्वं
यजमानं गमयितुं तेन सह स्वयं गन्तुमभिलषन्तौ, वह्निः उ वेद्यां यजमानस्यान्तरासने तिस्तिराणा
आत्मीयं कृतवन्तौ, ऊर्ध्वगमने, स्वीयमासनं यजमानस्यान्तः तावेर देवौ सिद्धं कुरुतः, तथा-
विद्या यजमानेऽनुग्रहबुद्धिः । तथाभूतौ हे इन्द्राग्नी, तीव्रैः क्षिप्रं हर्षप्रदैः परिपिक्तेभिः परितः
यजमानस्याधारभूतेषु सर्वेष्वङ्गेषु सिकतैः सोमैः हेतुभूतैः अर्वाक् अस्मदभिमुखं सौमनसाय
सौमनसाय अनुग्रहाय आयातम् आगच्छतम् ॥ आनजाना-अञ्ज व्यक्तिप्रक्षणादिषु, लिटः
कानच्, व्यत्ययेन नुद् । तिस्तिराणा-स्तम् आच्छादने, पूर्ववत् कानच्, विभक्तेराकारः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

यानीन्द्राग्नी चक्रथुर्वीर्याणि यानि रूपाण्युत वृष्ण्यानि ।

या वां प्रक्षानि सख्या शिवानि तेभिः सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥५॥

यानि इन्द्राग्नी इति चक्रथुः वीर्याणि यानि रूपाणि उत वृष्ण्यानि या
वाम् प्रक्षानि सख्या शिवानि तेभिः सोमस्य पिबतम् सुतस्य ॥

हे इन्द्राग्नी, यानि वीर्याणि असुरवधादीनि चक्रथुः युगं कृतवन्तौ, यानि रूपाणि यानि च
नगनगानि दिव्यानि रूपाणि यजमाने तदर्थं च कृतवन्तौ, उत अपि च यानि वृष्ण्यानि वृष्णि
भगानि, मेघनमामव्योद्भवानि भक्तेषु यजमानेषु फलितानि दिव्यपुष्टिप्रकाशादीनि, या यानि

प्रत्नानि चिरन्तनानि चाम् युवयोः शिवानि शुभप्रदानि सख्या सख्यानि च भवन्ति, तेभिः तैः सर्वैः युक्तौ सन्तौ सुतस्य सोमस्य पिवतम् अभिपुतं सोमं यथाभागं पिवतम् ॥

इति प्रथमस्य सप्तमे पर्वविशो वग्नः

पष्ठीमृचमाह—

यदब्रवं प्रथमं वां वृणानोऽयं सोमो असुरैर्नो विहव्यः ।

तां सत्यां श्रद्धामभ्या हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥६॥

यत् अब्रवम् प्रथमम् चाम् वृणानः अयम् सोमः असुरैः नः विहव्यः
ताम् सत्याम् श्रद्धाम् अभि आ हि यातम् अर्थं सोमस्य पिवतम् सुतस्य ॥

हे इन्द्राग्नी, चाम् युवां वृणानः संभजमानोऽहं प्रथमम् यजनस्योपक्रम एव यदब्रवम् यदुक्तवानसि, किं तदुक्तम्? आह—अयम् नः सोमः असुरैः विहव्यः अयमस्माभिरभिपुतः सोमः देवद्वेपिमिरस्मच्छत्रुभिः विपर्ययेण होतव्यः स्यात् यदि प्राप्तकालं युवाभ्यां न स्वीक्रियेत्, तस्माद्विपरीतं मा भूत्, एवमर्थकं वचः प्रागेव दत्तं मया । सत्याम् परमार्थं ताम् श्रद्धाम् आदरातिशयेन श्रद्धया कृतां प्रतिज्ञां अभि अभिलक्ष्य अवधाय आ हि यातम् आयातमेव । अयं आगमनादनन्तरं सुतस्य सोमस्य पिवतम् ॥ वृणानः—वृङ् संभक्तौ ॥

सप्तमीमृचमाह—

यदिन्द्राग्नी मदथः स्वे दुरोणे यद् ब्रह्मणि राजनि वा यजत्रा ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥७॥

यत् इन्द्राग्नी इति मदथः स्वे दुरोणे यत् ब्रह्मणि राजनि वा यजत्रा
अतः परि वृषणौ आ हि यातम् अर्थं सोमस्य पिवतम् सुतस्य ॥

हे यजत्रा यष्ट्यौ, इन्द्राग्नी, स्वे दुरोणे स्वकीये द्वायुक्ते निवासस्थाने यत् यदि मदथः हृष्ययः । ब्रह्मणि ब्रह्मपदवाच्यमन्तयुक्ते ऋषौ तदनुग्रहे यत् यदि हृष्ययः वा यदि वा राजनि दीप्यमाने नरपतौ, तस्मिन् वलाघाने हृष्ययः । अतः परि अस्मात् सर्वस्मादप्युपरि हे वृषणौ वर्षितारौ दिव्यतेजोवलघनादीनामभीष्टानाम् आयातम् हि आगच्छतमेव । अन्यत् पूर्ववत् ॥ यजत्रा—यज्ञेः कर्मण्यत्रन्, विभक्तेराकारः ॥

अष्टमीमृचमाह—

यदिन्द्राग्नी यदुषु तुर्वशेषु यद् द्रुष्टुष्वनुषु पूरुषु स्थः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥८॥

यत् इन्द्राग्नी इति यदुषु तुर्वशेषु यत् द्रुष्टुषु अनुषु पूरुषु स्थः अतः
परि वृषणौ आ हि यातम् अथ सोमस्य पिवतम् सुतस्य ॥

हे इन्द्राग्नी, यत् यदि यदुषु त्रिसद्वेषु राजसु स्यः भवथः तथा यत् तुर्वशेषु द्रुष्टुषु अनुषु पूरुषु
स्थः, अतः परीत्यादि व्याख्यातम् । अत्र सायणव्याख्यानमवधेयम् । तदस्माकं पक्षस्य
सामान्यतः श्रोद्धलकं भवतीति हेतोः यदुप्रभृतीनां निर्वचनं न निरूप्यते ॥ तत्र सारं ब्रूमः ।
यदुष्वित्यादीनि पञ्च मनुष्यनामानि । यदुषु-अहिंसकेषु, यम उपरमे, नियम्यन्ते इन्द्रियाण्येभि-
रिति यदयः, यमेर्दुक् चेति कुप्रत्ययो दुर्गागमश्च । तुर्वशेषु-हिंसकेषु, तुर्वी हिंसार्थः । द्रुष्टुषु-
द्रोहं परेषामुपद्रवमिच्छन्तु । अनुषु-अन प्राणने, प्राणत्सु, सफलैः प्राणैर्युक्तेषु ज्ञातृषु । पूरुषु-
पूरी आप्यायने, पूरयितव्येषु स्तोत्रजनेषु ॥

नवमीमृचमाह—

यदिन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्थः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥९॥

यत् इन्द्राग्नी इति अवमस्याम् पृथिव्याम् मध्यमस्याम् परमस्याम् उत
स्थः अतः परि वृषणौ आ हि यातम् अथ सोमस्य पिवतम् सुतस्य ॥

हे इन्द्राग्नी, अवमस्याम् सन्निकृष्टायां पृथिव्याम् आरोहणक्रमे प्रथमस्यानभृतायां भूम्यां
स्थः भवथः, तथा मध्यमस्याम् सुवर्लोकाख्यायां अन्तरिक्षभृतायां यदि स्थः । तथा परमस्याम्
उत तृतीयस्यानभृतायां स्वर्लोकाख्यायां च यदि स्थः, अतः परीत्यादि समानम् ॥

दशमीमृचमाह—

यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यामवमस्यामुत स्थः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥१०॥

यत् इन्द्राग्नी इति परमस्याम् पृथिव्याम् मध्यमस्याम् अवमस्याम् उत

स्थः अतः परि वृषणौ आ हि यातम् अथ सोमस्य पिवतम् सुतस्य ॥

यदारोहक्रमेण नवम्यामुक्तं, तदवरोहक्रमेण परमं तृतीयं स्थानं प्रथमं निर्दिश्यान्ते पृथिवी-
स्थाने स्थ इत्युच्यते । अन्तर्यामि आरोहोऽवरोहश्च भवत इति बोध्यम् ॥

एकादशीमृचमाह—

यदिन्द्राग्नी दिवि षो यत्पृथिव्यां यत्पर्वतेष्वोपधीष्वप्सु ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥११॥

यत् इन्द्राग्नी इति दिवि स्थः यत् पृथिव्याम् यत् पर्वतेषु ओपधीषु
अप्सु अतः परि वृषणौ आ हि यातम् अथ सोमस्य पिवतम् सुतस्य ॥

हे इन्द्राग्नी, दिवि ध्रुलोके यत् यदि स्थः भवयः । यत् यदि वा पृथिव्याम् भूमौ यत् यदि
वा पर्वतेषु ओपधीषु अप्सु एवं सर्वत्र भवयः, अन्यत् पूर्ववत् ॥

द्वादशीमृचमाह—

यदिन्द्राग्नी उदिता सूर्यस्य मध्ये दिवः स्वधया मादयेथे ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥१२॥

यत् इन्द्राग्नी इति उतऽईता सूर्यस्य मध्ये दिवः स्वधया मादयेथे इति
अतः परि वृषणौ आ हि यातम् अथ सोमस्य पिवतम् सुतस्य ॥

हे इन्द्राग्नी, उदिता उदितस्य सूर्यस्य प्रादुर्भूतस्य ऋतस्य ज्योतिषः संचन्धिनः दिवः
स्वलोकस्य मध्ये मुख्ये भागे स्वधया स्वभावधारणशक्त्या यत् यदि वा मादयेथे तप्तौ भवयः,
अन्यत्पूर्ववत् ॥ उदिता-पृष्ठया ङादेशः । मादयेथे-मद तृप्तियोगे, चुरादिरात्मनेपदी ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

एवेन्द्राग्नी पपिवांसा सुतस्य विश्वास्मभ्यं सं जयतं धनानि ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥१३॥

एव इन्द्राग्नी इति पपिऽवांसा सुतस्य विश्वा अस्मभ्यम् सम जयतम् धनानि
तत् नः मित्रः वरुणः समहन्ताम् अदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥

हे इन्द्राग्नी, सुतस्य सोमस्य, सोमं एव एवं पपिवांसा पीतवन्तौ युवां अस्मभ्यम् विधा सर्वाणि सर्वविधानि धनानि सम् जयतम् जित्वा यच्छतम् । तन्नो मित्रो वरुण इत्यादि गतम् ॥ पपिवांसा-पा पाने, लिटः कसुः ॥

इति प्रथमस्य सप्तमे सप्तविंशो वर्गः

‘वि ही’त्यष्टचं चतुर्थं सूक्तं, ऋष्याद्याः पूर्ववत् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

वि ह्यख्यं मनसा वस्य इच्छन्निन्द्राग्नी ज्ञास उत वा सजातान् ।
नान्या युवप्रमंतिरस्ति महां स वां धियं वाजयन्तीमतक्षम् ॥१॥
वि हि अख्यम् मनसा वस्यः इच्छन् इन्द्राग्नी इति ज्ञासः उत वा सजातान् न अन्या युवत् प्रमंतिः अस्ति मह्यम् सः वाम् धियम् वाजयन्तीम् अतक्षम् ॥

हे इन्द्राग्नी, वस्यः वसीयः वसुमत्तरलक्षणं श्रेयः इच्छन् प्रेक्षन्नहं ज्ञासः ज्ञातीन् उत वा अपि वा सजातान् समानजन्मनः सयोनीन् आवृन् अपि मनसा बुद्ध्या व्यख्यम् हि व्यज्ञासिर्पं, युगमेव मम ज्ञातयः सजाताश्चेति ज्ञातवानस्मि । अपि च युवत् युगभ्यां मह्यम् दत्ता प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिः न अन्या अस्ति अन्येन न दत्ता भवति अत एव सा प्रकृष्टा भवति । यया सः तादृशोऽहं वाजयन्तीम् समर्धयन्तीं समृद्धिकारिणीं धियम् धिया साधनेन निष्पादितां स्तुतिं चाम् युगभ्यां अतक्षम् अकार्षम् ॥ वस्यः-वसुधन्दादीयसुन्, टिलोपः । ज्ञासः-ज्ञातयः, सुपदुःसादिर्क साम्येन जानन्ति, ज्ञाघातोरौणादिकः असुन्प्रत्ययः । युवत्-सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् ॥

द्वितीयामृचमाह—

अथ्रवं हि भूरिदावत्तरा वां विजामातुरुत वां घा स्यालात् ।
अथा सोमस्य प्रयंती युवभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम् ॥२॥
अथ्रवं हि भूरिदावत्तरा वाम् विजामातुः उत वा घ स्यालात् अथं सोमस्य प्रयंती युवभ्याम् इन्द्राग्नी इति स्तोमम् जनयामि नव्यम् ॥

हे इन्द्राग्नी, वाम् युवां भूरिदावत्तरा अतिशयेन भूरेः प्रभूतस्य धनस्य दातारौ इति अश्रवम् हि श्रुतवानहं खलु । विजामातुः विकलो जामाता कन्यालाभाय भूरिधनस्य दाता भवति, तस्मादप्यतिशयेन दातारौ, उत्त वा अपि च स्यालात् कन्याभ्रातुः, सः भगिनीप्रीतये भूरि धनं ददाति, तस्मादप्यतिशयेन दाताराविन्द्राग्नी । घृ पादपूरणः । अथ एवं श्रवणात्परं अहमपि अनर्थं सोमं स्तोमं च ददामि वामित्याह । युवभ्याम् युवाभ्यां सोमस्य प्रयती सोमस्य प्रदानेन सह नव्यम् स्तोमम् प्रत्यग्रं गानयोग्यं स्तोत्रं जनयामि निष्पादयामि ॥ अश्रवम्—लङि उत्तमैरु-
वचने विकरणस्य श्लुः । भूरिदावत्तरा—ददातेः आतो मनिन्निति वनिष् । प्रयती—यम उपरमे ॥
तृतीयामृचमाह—

मा छेद्म रश्मीरिति नाधमानाः पितृणां शक्तीरनुयच्छमानाः ।

इन्द्राग्निभ्यां कं वृषणो मदन्ति ता ह्यद्रीं धिषणाया उपस्थे ॥३॥

मा छेद्म रश्मीन् इति नाधमानाः पितृणाम् शक्तीः अनुयच्छमानाः
इन्द्राग्निभ्याम् कम् वृषणः मदन्ति ता हि अद्री इति धिषणायाः
उपस्थे ॥

रश्मीन् रश्मिः रज्जुपर्यायः, अस्माकं देवबन्धुत्वद्योतकान् बहोः कालात् परंपरागतान्
रश्मीन् मा छेद्म मा विच्छिन्नान् कर्म इति नाधमानाः इति प्रार्थयमानाः, पितृणां पूर्वपामृषीणां
शक्तीः असाधारणसामर्थ्यसम्पत्तिः अनुयच्छमानाः अनुक्रमेण स्वात्मसु नियताः धारिताः कुर्वन्तः
वृषणः सेक्तारो बलाढ्याः यजमानाः इन्द्राग्निभ्याम् उभाभ्यां सकाशात् कम् सुखं यथा भवति
तथा मदन्ति स्तुवन्ति । हि यस्मात् ता तौ इन्द्रोऽग्निश्च अद्री अचारौ हन्तारौ असुराणां,
धिषणायाः स्तुतिनिष्पत्तिसाधनभूतायाः बुद्धेः उपस्थे उपस्थाने समीपे भवतः । अत्र अद्री इति
सोमामिषवग्रावाणौ कर्मणि प्रसिद्धौ । तर्हि, द्यावापृथिव्यौ तौ, पृथिव्यामग्निः दिवि इन्द्रः ।
एवमप्युपपद्यते अद्री इन्द्राग्नी इति ॥ छेद्म—छिद्दि द्वैधीकरणे, लङि विकरणस्य लुक् । नाध-
मानाः—नाष्ट याच्यायाम् । मदन्ति—मद वृत्तियोगे ॥

चतुर्थामृचमाह—

युवाभ्यां देवी धिषणा मदयेन्द्राग्नी सोममुशती सुनोति ।

तावन्धिना भद्रहस्ता सुपाणी आ धावतं मधुना पृङ्क्तमप्सु ॥४॥

युवाभ्याम् देवी धिपणां मदाय इन्द्राग्नी इति सोमम् उशती सुनोति तौ
अश्विना भद्रऽहस्ता सुपाणी इति सुऽपाणी आ धावतम् मधुना पृङ्क्तम्
अप्सु ॥

हे इन्द्राग्नी, युवाभ्याम् मदाय युवयोर्हर्षाय देवी द्योतमाना धिपणा मन्त्रात्मिका वाक्
उशती युवां कामयमाना सती सोमम् सुनोति अमिषुणोति । अश्विनोः कृत्यमपि इन्द्राग्नी
निर्वहत इति अश्विनाविध इन्द्राग्नी संघोषयति । अश्विना अश्ववन्तौ बलवेगयुक्तौ, भद्रहस्ता
कन्याणकारिभूजोपेतौ, सुपाणी शोभनपाणिपुक्तौ एवंभूतौ हे इन्द्राग्नी, तौ युवां आधावतम्
शीघ्रमागच्छतम् । आगत्य च अप्सु उदकेषु ज्योतिर्वलादिलक्षणेषु वर्तमानेन मधुना सारांशेन
आत्यन्तिकसुखेन पृङ्क्तम् संयोजयतं अस्मदीयं सोमम् ॥ पृङ्क्तम्-पृची संपर्कं, रौघादिकः,
लेटि यस्यस्तम् ॥

पञ्चमीमृचमाह—

युवामिन्द्राग्नी वसुनो विभागे तवस्तमा शुश्रव वृत्रहत्ये ।

तावासवां वहिषिं यज्ञे अस्मिन् चर्पणी मादयेथां सुतस्य ॥ ५ ॥

युवाम् इन्द्राग्नी इति वसुनः विऽभागे तवऽस्तमा शुश्रव वृत्रऽहत्ये तौ
आऽस्य वां वहिषिं यज्ञे अस्मिन् प्र चर्पणी इति मादयेथाम् सुतस्य ॥

हे इन्द्राग्नी, वसुनः दिव्यस्य धनस्य विभागे विभजने यथाहं यजमानाय भागदाने
वर्तमानौ युवाम् वृत्रहत्ये वृत्रवधे तवस्तमा अतिशयेन बलिनौ वां शुश्रव अश्रौषम् । हे चर्पणी,
द्रष्टारौ सर्वस्य, तौ युवां अस्मिन् यज्ञे मदाये यजने वहिषि आस्तीर्णे आसने आसद्य उपविश्य
सुतस्य अमिषुतस्य सोमस्य स्वीकरणेन प्र मादयेथाम् प्रकरणेन वृक्षौ भवतम् ॥ तवस्तमा-तव
इति बलनाम, तस्मात् लुप्तमत्वर्थीयाचमम् ॥

इति प्रथमस्य सप्तमोऽध्यायिस्तो वर्गः

पष्ठीमृचमाह—

प्र चर्पणिभ्यः पृतनाहवेषु प्र पृथिव्या रिरिचाये द्विवश्रं ।

प्र सिन्धुभ्यः प्र गिरिभ्यो महित्वा प्रेन्द्राग्नी विश्वा भुवनात्यन्या ॥ ६ ॥

प्र चर्पणिभ्यः पृतनाऽहवेषु प्र पृथिव्याः रिरिचाये इति द्विवः च प्र

सिन्धुऽभ्यः प्र गिरिऽभ्यः महिऽत्वा प्र इन्द्राग्नी इति विश्वा भुवना अति
अन्या ॥

हे इन्द्राग्नी, पृतनाहवेषु पृतनासु युद्धेषु हवेषु रक्षार्थं आह्वानेषु सत्सु, युवां महिषा
स्वमहत्वेन चर्पणिभ्यः द्रष्टृभ्यः सर्वेभ्यः प्र रिरिचाथे प्रकर्षेण अतिरिच्येये, रक्षणे सर्वाधिकौ
भवयः । तथा रक्षणे विषये पृथिव्याः प्र विस्तीर्णाया भूमेः प्ररिरिचाथे अत्यधिकौ भवय, दिवश्च प्र
द्युलोकादप्यतिरिक्तौ युवां, सिन्धुभ्यः प्र स्पन्दमानाभ्यः अद्भ्यः अधिकौ, गिरिभ्यः प्र पर्वतेभ्यः
चाधिकौ, अन्या अन्यानि अत्रानुक्तानि विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि, अति अतिरिक्तौ
भवय ॥ रिरिचाथे-रिचिर् विरेचने, छन्दसि वर्तमाने लिट् ॥

सप्तमीमृचमाह—

आ भरतं शिक्षतं वज्रवाहू अस्माँ इन्द्राग्नी अवतं शचीभिः ।

इमे नु ते रश्मयः सूर्यस्य येभिः सपित्वं पितरौ न आसन् ॥७॥

आ भरतम् शिक्षतम् वज्रवाहू इति वज्रवाहू अस्मान् इन्द्राग्नी इति अवतम्
शचीभिः इमे नु ते रश्मयः सूर्यस्य येभिः सपित्वम् पितरः न आसन् ॥

हे वज्रवाहू वज्रहस्तौ, इन्द्राग्नी, आभरतम् आहरतं सामर्थ्यात् ऋतसम्पदमिति शेषः,
आहृत्य च शचीभिः शक्तिभिः अस्मान् शिक्षतम् शिक्षयतं, अन्तर्भावितव्यर्थः, अवतम् वर्धयतम्
अस्मान् । तादृशशिक्षणाय वयमिदानीमधिकारिणः संवृत्ता एवेत्याह । इमे नु अस्माकं प्रत्यक्षा
एव ते सूर्यस्य रश्मयः ते ऋतसूर्यरश्मयः, येभिः रश्मिभिः न पितरः अस्माकं पूर्वं पुरुषा ऋषयः
सपित्वम् सहप्राप्तव्यं स्थानं आसन् गता आसन्, अगच्छन् ॥ शिक्षतम्-शिक्ष विद्योपादाने ॥
सपित्वम्-आप्त व्याप्तौ, अस्मात् सशब्दोपपदात् कृत्यार्थे त्वन्प्रत्ययः, धातोः विभावः
पृषोदरादित्वात् ॥

अष्टमीमृचमाह—

पुरेन्द्रा शिक्षतं वज्रहस्तास्माँ इन्द्राग्नी अवतं भरेषु ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥८॥

पुरेन्द्रा शिक्षतम् वज्रहस्ता अस्मान् इन्द्राग्नी इति अवतम् भरेषु

तत् नः मित्रः वरुणः समहन्ताम् अदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥

हे वज्रहस्ता, वज्रधरहस्तयुक्तौ, पुरन्दरा असुरपुराणां दारयितारौ, इन्द्राग्नी, अस्मान् शिक्षतम् शिक्षयतं, दिव्यसहस्रविधां ग्राहयतम् । भरेषु संग्रामेषु अवतम् रक्षतम् । यज्ञयात्रायां संग्रामो भवतीति स्मार्यम् । तन्नो मित्र इत्यादि गतम् ॥ पुरन्दरा—वाचंयमपुरंदरौ चेति निपातनादम्, विभक्तेराकारः ॥

इति प्रथमस्य सप्तम एकोनविंशो वक्ताः

‘तत्तं म’ इति नवर्चं पञ्चमं सूक्तं कुत्सस्वार्पं ऋषुदेवताकं, पञ्चमीनवम्यौ त्रिष्टुभौ, शिष्टा जगत्यः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

तत्तं मे अपस्तुतुं तायते पुनः स्वादिष्टा धीतिरुचथाय शस्यते ।

अयं समुद्र इह विश्वदेव्यः स्वाहाकृतस्य समु तृष्णुत ऋभवः ॥१॥

ततम् मे अपः तत् ऊम् इति तायते पुनरिति स्वादिष्टा धीतिः उचथाय शस्यते अयम् समुद्रः इह विश्वदेव्यः स्वाहाकृतस्य सम ऊम् इति तृष्णुत ऋभवः ॥

मेधातिथेराभवद्वक्तस्य व्याख्याने (२० घ.) ऋभूनधिकृत्योक्तं सर्वमिहावधेयम् । ‘ऋभवो मनुष्याः सन्तस्तपसा देवत्वं प्राप्ताः’ इत्यारम्भे (पु. २२१-२) ‘साङ्केतिकं गूढार्थमन्तरेण प्रहेलिकाप्रायाणामेषां सूक्तानां ऋजुविवरणं न सिध्यतीत्यापाततोऽद्लोकनादेव स्फुटं लभ्येत’ इत्यादि हि तत्रोक्तम् ॥ हे ऋभवः, मे मम संवन्धि अपः कर्म यजनात्मकं ततम् विस्तारितं, यथा यात्रारूपं यज्ञस्य, तथा तन्तुरूपमपि, प्रसिद्धम् । तदु तदेव पुनस्तायते विस्तार्यते । तत्र स्वादिष्टा स्वादुतमा, अत्यन्तप्रीतिकरी धीतिः स्तुतिः उचथाय स्तुत्याय शस्यते कीर्त्यते । अपि च इह अस्मिन् यजने समुद्रः समुन्दनशीलः अयम् सोमरसः विश्वदेव्यः सर्वेभ्यो देवेभ्यः यथा अर्हः पर्पाप्तत्वा निष्पादितः । स्वाहाकृतस्य देववृत्तिगचरुस्वाहाकारेणार्पितस्य तस्य सोमस्य पानेन समु तृष्णुत सम्यगेव तृप्ता भवत ॥ उचथाय—वचेः संप्रसारणम्, औणादिकः अयक्-प्रत्ययः । समुद्रः—उन्दी हेन्दवे । विश्वदेव्यः—देवाहो भागो देव्यः, छन्दसि चेति यः, विश्वे देव्या यन्मिन् न सोमः । तृष्णुत—तृप प्रीणने, स्वादिभ्यः ङुः ॥

द्वितीयामृचमाह—

आभोग्यं प्र यद्विच्छन्त एतनापाकाः प्राञ्चो मम के चिदापयः ।
सौधन्वनासश्चरितस्य भुमनागच्छत सवितुर्दाशुपौ गृहम् ॥२॥
आभोग्यम् प्र यत् इच्छन्तः एतेन अपाकाः प्राञ्चः मम के चित् आपयः
सौधन्वनासः चरितस्य भुमना अगच्छत सवितुः दाशुपः गृहम् ॥

हे ऋभयः, अपाकाः परिपक्वज्ञानाः प्राञ्चः पूर्वं मम संबन्धिनः आपयः आपयितारः बन्धवः
के चित् ये केचन यूयं आभोग्यम् समन्तादुपभोगयोग्यं सोमं इच्छन्तः कामयमानाः यत् यदा
प्र एतेन प्रयाणमकुरुत तदानीं हे सौधन्वनासः सुधन्वनः पुत्राः, चरितस्य अनुष्ठितस्य तपसः
भुमना भूम्ना बहुत्वेन सवितुः सोमाभिपर्व कर्तुः दाशुपः दक्षवतः यजमानस्य गृहम् निवासस्थानं
शरीरं अगच्छत प्राप्ताः । ऋभयः सुतसोमानां अमृतत्वप्राप्तौ उपकुर्वन्तीति तत्त्वं प्रागुक्तम् ॥
आभोग्यम्—आ समन्तात् भोगः आभोगः तदर्हः आभोग्यः, छन्दसि चेति यः, यस्येति लोपा-
भावश्छान्दसः । एतेन—इण् गतौ, लङि यस्य तनवादेशः । भुमना—बहोर्भूभावः, अलोपाभाव-
श्छान्दसः ॥

तृतीयामृचमाह—

तत्सविता वोऽमृतत्वमासुवदगोह्यं यच्छ्रवयन्त एतेन ।
त्वं चिच्चमसमसुरस्य भक्षणमेकं सन्तमकृणुता चतुर्वयम् ॥३॥
तत् सविता वः अमृतत्वम् आ असुवत् अगोह्यम् यत् श्रवयन्तः एतेन त्वम्
चित् चमसम् असुरस्य भक्षणम् एकम् सन्तम् अकृणुत चतुःश्रवयम् ॥

हे ऋभयः, तत् तदा वः गुप्ताकं अमृतत्वम् अमरणधर्मत्वं, देवत्वं सविता सर्वस्य प्रेरकौ
देवः आ असुवत् प्रेरितवान्, देवभावं समपीपदत् । यत् यदा अगोह्यम् गूहितं अशक्यं सत्यप्रकाशं
श्रवयन्तः सवितुर्देवस्य श्रवणं प्रापयन्तः एतेन यूयमागच्छत, तदेति पूर्वेण संबन्धः । भूतपूर्व-
मनुष्याणां तपसा कर्मणा ज्ञानेन च देवत्वं प्राप्तानां ऋभूणां मनुष्योपकाराय देवकृत्यानि वर्ण्यन्ते
वेदे । तत्रैकं तेषां कर्मदेवं भवति—त्वष्टुर्विश्वकर्मणः निर्माणे एकं शरीरं चमसपात्रेण सङ्केतितं
सर्वस्यापि भूतजातस्येव यजमानस्यापि प्राकृतजन्मना वर्तते । तस्मिन् सोमपानयोग्ये शरीरपात्रे
चत्वारोऽंशाः संमिश्रिताः न पृथग्व्यक्ता भवन्ति । ते च अक्षमयः प्राणमयः मनोमयः, एषां

त्रयाणां कारणभूतो दिव्योऽश्वेति चत्वारो भवन्ति, तेषां पृथक्क्षणेन एकं शरीरपात्रं चतुर्व्यूहा-
त्मकं भवति । तेन अन्नमये जगति अन्नमयो देह इव प्राणमयादयश्च तत्तल्लोकं निष्पादितव्यस्तयः
सिद्धव्यापाराश्च देवेषु साक्षादधीनाः दैव्यस्वीकाराय प्रभवन्ति । तदेवाह—असुरस्य महाबलस्य
त्वष्टुर्देवस्य विश्वकर्मणः संबन्धिनं, तेन निर्मितमित्यर्थः, नायं देवश्चतुरसुरः, वेदे देवोऽप्यसुर उच्यते
“महद्देवानामसुरत्वमेकम्” इत्यादौ, मक्षणम् सोमपानसाधनभूतं त्यम् तं चमसमेकम् चित्
एकमेव चमसं सन्तम्, चतुर्वयम् चतुर्व्यूहं, चत्वारो व्याः शाखाभूताः अवयवा यस्येति विग्रहः,
अकृणुत कृतवन्तः ॥ असुवत्-पू प्रेरणे, तुदादिः । श्रवयन्तः—छान्दसो वृद्धभावाः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

विष्ट्री शमीं तरणित्वेन वाघतो मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः ।

सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः ॥४॥

विष्ट्री शमीं तरणिऽत्वेन वाघतः मर्तासः सन्तः अमृतऽत्वम् आनशुः

सौधन्वनाः ऋभवः सूरऽचक्षसः संवत्सरे सम् अपृच्यन्त धीतिऽभिः ॥

वाघतः स्तोत्रार ऋषयः ऋभवः शमी कर्माणि, एकस्य चमसस्य चतुर्धा करणादीनि अन्या-
न्यपि तरणित्वेन तरणकौशलेन विष्ट्रीं विष्ट्वा व्याप्य, व्याप्तिं कृत्वा मर्तासः सन्तः मनुष्याः
सन्तोऽपि अमृतत्वम् देवत्वं आनशुः आनशिरे । तथा देवत्वं प्राप्य सौधन्वनाः सुधन्वजाताः
सूरचक्षसः सूर्यमदृशप्रकाशाः सूर्यसदृशज्ञानचक्षुषो वा, संवत्सरे परिपाककालयोतकोऽयं, पक्वे
काले इत्यर्थः धीतिभिः धारणसमर्थप्रज्ञावृत्तयो धीतयः, सामर्थ्याच्चद्विषयभूताभिः दैव्याभिः
सम्पद्भिः समपृच्यन्त संपृक्ताः संयुक्ता अभवन्, देवैः सह स्वाधिकारं प्राप्ता इति भावः ॥
विष्ट्री-विष्ट्वा व्याप्तौ । शमी-शसो लुक् । अपृच्यन्त-कर्मणि लङ् ॥

पञ्चमीमृचमाह—

क्षेत्रमिव वि ममुस्तेजनेनैकं पात्रमृभवो जेहमानम् ।

उपस्तुता उपमं नार्धमाना अमर्त्येषु श्रवं इच्छमानाः ॥५॥

क्षेत्रम्ऽइव वि ममुः तेजनेन एकम् पात्रम् ऋभवः जेहमानम्

उपऽस्तुताः उपऽमम् नार्धमानाः अमर्त्येषु श्रवं इच्छमानाः ॥

उपस्तुताः ऋषिभिः समीपे स्तुताः क्रमवः उक्तस्वरूपाः जेहमानम् प्रयतमानं (वेह जेह वाह प्रयते) चतुर्व्यूहतां प्राप्तुं शरीरलक्षणं सोमरसपात्रमेव प्रयतते । तथा यतमानं एकम् पात्रम् चमसं मानदण्डेन क्षेत्रमिव भूमिमिव तेजनेन निशातनेन चतुष्टयरूपेण कर्तुं विममुः विशेषेण मानं कृतवन्तः । किं कुर्यन्तः ? उपमम् उपमानभूतं प्रशस्तं सोमं नाधमानाः याचमानाः, अपि च अमर्त्येषु देवेषु मध्ये श्रवः श्रवणं दैव्यवाच इति शेषः, इच्छमानाः इच्छन्तः । एकतः पक्वेभ्यो मनुष्येभ्यः सोममिच्छन्ति, अन्यतो देवेषु मध्ये श्रवणम् ॥ ममुः—माह माने, व्यत्ययेन परस्मै-पदम् । उपमम्—माह माने, आतथोपसर्ग इति कप्रत्ययः । इच्छमानाः—व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

इति प्रथमस्य सप्तमे निबोधो वर्गः

पृष्ठीमृचमाह—

आ मनीषामन्तरिक्षस्य नृभ्यः सुचेव घृतं जुह्वाम विद्वनां ।

तरणित्वा ये पितुरस्य सश्चिर ऋभवो वार्जमरुहन्दिवो रजः ॥६॥

आ मनीषाम् अन्तरिक्षस्य नृभ्यः सुचाऽइव घृतम् जुह्वाम विद्वनां तरणित्वा ये पितुः अस्य सश्चिरे ऋभवः वार्जम् अरुहन् दिवः रजः ॥

अन्तरिक्षस्य मध्यमस्थानस्य भुवर्लोकस्य संवन्धिभ्यः नृभ्यः नेतृभ्य ऋभ्यः, इतः प्रेत्य भुवर्लोकमार्गेणैव तृतीयं स्थानं प्राप्नुवन्ति कृतात्मानो मनुष्याः, तत्र क्रमव उपकारिणो भवन्ति । तस्मान्मध्यमस्थानसंवन्धित्वमृभूणाम्, तेषां पदं तु उत्तमस्थानम् । तेभ्यः सुचेव घृतम् जुह्वा आज्योपेतं हविः यथा आजुह्वाम प्रयच्छाम, तथा मनीषाम् स्तुतिं विद्वना वेदनेन ज्ञानेन कर्मः । ये क्रमवः देवभूताः पूर्वैऽस्मत्पितरः अस्य सर्वस्य जगतः पितुः पालकस्य सवितुः तरणित्वा तरणित्वानि तरणकौशलानि सश्चिरे प्रापुः, सावित्रान् विभवान् लब्धवन्त इत्यर्थः । अत एव दिवः द्योतमानस्य रजः रजसः स्वर्लोकस्य वार्जम् समृद्धिं प्रति अरुहन् प्राप्नुवन् ॥ जुह्वाम—हु दानादनयोः । विद्वना—वेत्ते, औणादिको मनिः ॥

सप्तमीमृचमाह—

ऋभुर्न इन्द्रः शर्वसा नवीयानृभुवार्जैर्भिर्वसुभिर्वसुर्ददिः ।

युष्माकं देवा अवसाहनि प्रियेभि तिष्ठेम पृत्सुतीरसुन्वताम् ॥७॥

ऋभुः नः इन्द्रः शर्वसा नवीयान् ऋभुः वार्जैर्भिः वसुभिः वसुः दृदिः

युष्माकम् देवाः अवसा अहनि प्रिये अभि तिष्ठेम पृत्सुतीः असुन्वताम् ॥

ऋषिरिति सर्वेषामृषणामुपलक्षणम्, शवसा ज्वलितेन वलेन नवीयान् नवतरः प्रशस्ततरः
ऋधुः नः अस्माकं इन्द्रः देवराजः परम ईश्वरो भवति । अपि च, वाजेभिः समृद्धिभिः वसुभिः
धनैश्च ऋधुः अस्माकं वसुः निवासयिता देवः, अत एव ददिः दाता चामीष्ठानाम् ॥ परोऽर्धर्चः
प्रत्यक्षकृतः । हे देवाः ऋभवः, युष्माकम् अवसा युष्मत्कर्तृकरक्षणेन प्रिये अनुकूले प्रीतिप्रदे
अहनि दिवसे संप्राप्ते असुन्वताम् अयजमानानां यज्ञविरोधिनां देवद्वेषिणां पृत्सुतीः सेनाः अभि-
तिष्ठेम अभिमवेम ॥ नवीयान्-नवशब्दादातिशायनिके ईयसुन् । ददिः-इदाम् दाने, आद्यगमहन
इति किप्रत्ययः, लिङ्घद्वाच्चाद् द्विर्भावादि, आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः ॥

अष्टमीमृचमाह—

निश्चर्मणं ऋभवो गामर्पिशतं सं वत्सेनांसृजता मातरं पुनः ।

सौधन्वनासः स्वपस्यया नरो जिह्री युवाना पितरांकृणोतन ॥८॥

निः चर्मणः ऋभवः गाम् अर्पिशतं सम् वत्सेनं असृजत मातरं पुनरिति
सौधन्वनासः सुऽअपस्यया नरः जिह्री इति युवाना पितरां अकृणोतन ॥

अस्यामृचि ऋभूणां अन्यत्कर्म वर्णितम् । अस्यास्तात्पर्यं कामपि कथामवलम्ब्याविष्कृतं
सायणीये, तत्र नास्माकमादरः । अस्मदीयं तात्पर्यं तु (१.२०.३, पु. २२४) तत्रोक्तम् । स एष
सारांशः । “गौरियं आदिमा प्रमा अदितिर्भवति । ऋभवः एनां आशुष्यत् चर्म अपोद्धार्य संस्कृत-
यन्तः इत्यन्यत्र प्रोक्तम् । ‘निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिः’ (४.३६.७) एषा गौः विश्वरूपेति
चोक्तम् ‘ये धेनुं विश्वमुजं विश्वरूपाम्’ (४.३३.८) । विश्वस्य प्रेरयित्री विश्वरूपा च अदितिरेव
माता अरण्यप्रजासुररुपिणी भवति । तस्या एव पुत्रो जीव आत्मा मनुष्यस्य । मातृर्धिप्रयुक्तः
प्रजायाम् । तत्र आवरणं चर्म हेतुर्भवति । तच्च तमोभूतं प्रकृतिकार्यमेव लक्षणीयम् । तदपाये
अरण्यप्रजाया अदितेरमृतमुखो धेनोः स्वीयां शृचि रूपीभवन्तीं मानुषे पुरुषे निष्पादयन्त्येत
ऋभवः” । अयं ऋवोऽक्षरार्थः तात्पर्यबोधाय भवति । हे ऋभवः, यूयं चर्मणः आवरकात्
तमोरूपात् गाम् ‘सर्वदुषां’ धेनुं निर्गर्पितं निःशेषेण अक्षिरूपां विशिष्टां अदृस्नेत्यर्थः ।
तथा कृत्वा मातरम् नां वत्सेन पुनः समसृजत वत्सेन पुनः समगमयत ॥ अन्यदार्थं कर्म
परेणार्थचर्चनीयते । हे सौधन्वनासः सुधन्वजाताः ऋभवः, नरः नेतारो यजमानपुरुषाणामृष्यमिति

शेषः, यूयं स्वपस्यया शोभनकर्मच्छया जिघ्री जीर्णौ वृद्धौ पितरा युवाना पुनर्यौवनोपेतौ अकृणोतन
अकृद्भवम् । अत्र माता पृथिवी पिता द्यौः । सृष्टौ सिद्धयोः वृद्धयोः जगत्पित्रोः द्यावापृथिव्योः
मानुषे यजमाने नवतां बलवतीमापादयन्ति ऋभव इत्युक्तं भवति ॥ अपिशत-पिश अवयवे,
तुदादिः, शो मुचादीनामिति नुम् । युवाना पितरा-उभयत्र विभक्तेराकारः ॥

नन्मीमृचमाह—

वाजैभिर्नो वाजंसातावविद्दधृभुमाँ इन्द्र चित्रमा दर्पि राधः ।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥१॥
वाजैभिः नः वाजंसातौ अविद्दधि ऋभुःस्मान् इन्द्र चित्रम् आ दर्पि राधः
तत् नः मित्रः वरुणः समहन्ताम् अदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥

हे इन्द्र, ऋभूणामिन्द्रेण सहैकभावं गतत्वादेवं संवोधनम् । ऋभुमान् ऋभुभिर्युक्तः त्वं
वाजसातौ समृद्धिप्राप्तौ, निमित्तसप्तमी, वाजैभिः समृद्धिभिः, त्वदीयाभिः नः अस्मान् अविद्दधि
व्याप्नुहि । तथा व्याप्य चित्रम् अद्भुतमुत्तमं रावः धनं आदर्पि आद्रियस्व अस्मत्कृते । तन्नो
मित्र इत्यादि गतम् ॥ अविद्दधि-विष्ट व्याप्तौ, लोटो हिः, शपो लुक्, छन्दस्यपि दृश्यते इति
हशिग्रहणात् लोट्यडागमः । दर्पि-हङ् आदरे, लोट्, व्यत्ययेन परस्मैपदम्, विकरणस्य लुक् ॥

इति प्रथमस्य सप्तम्य एकविंशो वर्गः

‘तक्षन्ति पञ्चर्षं पष्ठं वृक्तं कुत्सस्यार्प आर्भवं, पञ्चमी त्रिष्टुप्, शिष्टाश्चतस्रो जगत्याः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

तक्षन्नर्थं सुवृत्तं विदमनापसस्तक्षन्हरी इन्द्रवाहा वृषण्वसू ।
तक्षन्पितृभ्यामृभवो युवद्वयस्तक्षन्वत्सायं मातरं सचाभुवम् ॥१॥
तक्षन् रथम् सुवृत्तम् विदमनाऽपसः तक्षन् हरी इति इन्द्रवाहा
वृषण्वसू इति वृषण्वावसू तक्षन् पितृभ्याम् ऋभवः युवत् वयः तक्षन्
वत्सायं मातरं सचाभुवम् ॥

मनुष्याणामुदाराय, यजमानं प्रति इन्द्रस्यागमनाय, ऋभवः इन्द्रस्याऽऽधिनाश्चतस्रणादि
युवन्ति । इदमप्यार्भवं कर्म प्राक् संक्षेपेणोक्तम् (१.२० छ.) । विदमनापसः विदमना ज्ञानेनोत्कृष्टेन

निष्पाद्यानि अपांसि कर्माणि, आर्भवंमन्त्रवर्णैरावेदितानि, येषां ते ऋभवः रथम् अश्विनोराहणार्थं
 सुवृतम् शोभनवर्तनं तक्षन् अकुर्वन् । तथा इन्द्रवाहा इन्द्रस्य वाहनभूतौ वृषण्वसू वर्षित् वसु धनं
 ययोस्तौ, अमीष्टवर्षणसमर्थव्रनयुक्तौ, हरी अश्वौ तक्षन् अकुर्वन् । अपि च पितृभ्याम् माता-
 पितृभ्यां, धारापृथिवीभ्यां वृद्धाभ्यां युवत् यौवनोपेतं नवं वयः आयुः ऋभवः तक्षन् कृतवन्तः ।
 तथा वत्साय मातरम् गां सचाशुचम् सहस्रं सह वर्तमानां वत्सेन संयुक्तां तक्षन् अकुर्वन् ।
 अत्र रहस्यं सर्वं पूर्वस्थां उक्तम् ॥ सुवृतम्-शोभनं वर्तत इति सुवृतं, क्षिप् । वृषण्वसू-वृषण्व-
 स्रक्षयोर्लुपसंख्यानमिति वसुशब्दे उत्तरपदे वृषण्मात्रः । युवत्-अत्र युवन्शब्दः युवत्वमाचष्टे,
 तदसिन्नस्तीति युवत्, छान्दसो वर्णलोपः ॥

द्वितीयामृचमाह—

आ नो यज्ञाय तक्षत ऋभुमद्वयः क्रत्वे दक्षाय सुप्रजावतीमिषम् ।

यथा क्षयाम सर्ववीरया विशा तन्नः शर्धाय धासथा खिन्द्रियम् ॥२॥

आ नः यज्ञाय तक्षत ऋभुऽमत् वयः क्रत्वे दक्षाय सुऽप्रजावतीम् इषम्

यथा क्षयाम सर्ववीरया विशा तत् नः शर्धाय धासथ सु इन्द्रियम् ॥

हे ऋभवः, नः अस्माकं यज्ञाय यजनस्य सम्यङ्निर्वाहाय ऋभुमत् शुष्मद्विभोपेतं वयः
 ज्ञानं आतक्षत समन्तान्निष्पादयत । क्रत्वे क्रतवे, प्राज्ञाय कर्मणे दक्षाय युक्तायुक्तविवेचनबलाय
 सुप्रजावतीम् शोभनसन्तानोपेतां इषम् एषणां, प्रेरणाशक्तिं च आतक्षतेति संबन्धः । सर्ववीरया
 सर्वविधवीर्योपेतया विशा प्रजया युक्ताः यथा क्षयाम येन प्रकारेण सुखं निवसाम तत् तादृशं
 इन्द्रियम् इन्द्रलिङ्गं बलं नः शर्धाय अस्माकं बलाय सुधासथ सुष्ठु घृतं, अस्मासु धारयत ॥
 धासथ-धात्रो लेट्यडागमः ॥

तृतीयामृचमाह—

आ तक्षत सातिमस्मभ्यमृभवः सातिं रथाय सातिमर्वते नरः ।

सातिं नो जैत्रीं सं महेत विश्वहा जामिमजामिं पृतनासु सुक्षणिम् ॥३॥

आ तक्षत सातिम् अस्मभ्यम् ऋभवः सातिम् रथाय सातिम् अर्वते नरः
 सातिम् नः जैत्रीम् सम् महेत विश्वहा जामिम् अजामिम् पृतनासु
 सुक्षणिम् ॥

हे नरः नेतारो यज्ञस्य, क्रमवः, अस्मभ्यम् अस्मत्कृते सातिम् संभजनीयं बलं (धनमिति सायणः) आतक्षत समन्तात् कुरुत । तथा स्थाप रंहणशीलाय अस्माकमूर्ध्वयानाय सातिम् आतक्षत । तथा अर्वते अथाय सातिम् आतक्षत । किञ्च, विश्वहा सर्वेष्वहस्तु नः अस्माकं जैत्रीम् जयशीलां सातिम् संभजनीयां शक्तिं, सर्वाधिकबलं सं महेत सर्वोऽपि सम्यक् पूजयत । वयं च पृतनासु संग्रामेषु जामिम् सहजातं बन्धुं अजामिम् तदितरं वा शत्रुं सक्षणिम् अस्मानभि- भवन्तं, युष्मदनुग्रहादभिभवेम ॥ महेत-मह पूजायाम् । सक्षणिम्-सह अभिभवे, औणादिकः सनिप्रत्ययः, ढत्वं, तथा कत्वपत्वे ॥

चतुर्थीशृचमाह—

ऋभुक्षणामिन्द्रमा हुँव उतयं ऋभून्वाजान्मरुतः सोमपीतये ।
उभा मित्रावरुणा नूनमश्विना ते नो हिन्वन्तु सातये धिये जिषे ॥४॥
ऋभुक्षणम् इन्द्रम् आ हुवे उतये ऋभून् वाजान् मरुतः सोमऽपीतये
उभा मित्रावरुणा नूनम् अश्विना ते नः हिन्वन्तु सातये धिये जिषे ॥

ऋभुक्षणम् ऋभुषु क्षियति निवसतीति ऋभुक्षाः, तं इन्द्रम् आहुवे आह्वयामि । किमर्थम्? उतये उत्तरामिष्टद्वये । तथा ऋभून् ऋषिर्ब्रह्मा वाज इति त्रयो आतरः, एकैकोऽपि गणरूपः, तस्मादभूनिति बहुवचनम् । तथा वाजान् मरुतः एतानपि सोमपीतये सोमपानाय आह्वयामि । तथा उभा उभौ इन्द्ररूपेणावस्थितौ मित्रावरुणा एतौ अश्विना अश्विनौ च नूनम् अवश्यं आह्वयामि । ते आहूता इन्द्रादयः नः अस्मान् हिन्वन्तु प्रेरयन्तु । किमर्थम्? सातये संभजनी- यायोत्तमधनाय धिये शोभनायै बुद्धये जिषे जयार्थं च ॥ हिन्वन्तु-हि गतिद्वयोः, स्वादित्वाद् झुः, अन्तर्भावितप्पर्थः । जिषे-जि जये, तुमर्थे सेप्रत्ययः ॥

पञ्चमीशृचमाह—

ऋभुर्भराय सं शिशातु सातिं समर्यजिद्राजो अस्माँ अविष्टु ।
 तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥५॥
ऋभुः भराय सम् शिशातु सातिम् समर्यजित् वाजः अस्मान् अविष्टु
 तत् नः मित्रः वरुणः ममहन्ताम् अदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥

ऋतुः प्रथम ऋभूणां अस्माकं सातिम् संभजनीयां संपदं भराय संग्रामार्थं सम् शिशतु
सम्यक् तीक्ष्णीकरोतु । समर्यजित् मर्यैः मनुष्यैः सह वर्तत इति समर्यः संग्रामः तत्र शत्रूणां
जेता बाजः तृतीय ऋभुगणः अस्मान् अविष्टु अवतु । तन्नो मित्र इत्यादि व्याख्यातम् ॥
शिशतु-शो तनूकरणे, लोट्, द्विर्भावादिदृष्टान्दसः । अविष्टु-अवतेलोट्, इडागमः छान्दसः,
तथा सिप् च ॥

इति प्रथमस्य सप्तमे द्वाविंशो वयः

‘ईळे’ इति पञ्चविंशत्यृचं पञ्चमं सूक्तं आङ्गिरसस्य कुत्सस्वार्पम् । चतुर्विंशीपञ्चविंशौ
त्रिष्टुभौ, शिष्टा जगत्यः । आद्यः पादो द्यावापृथिव्यः, द्वितीय आग्नेयः, शिष्टं सूक्तं आग्नेयम् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

ईळे द्यावापृथिवी पूर्वचित्तयेऽग्निं घर्मं सुरुचं यामन्निष्टये ।
यामिर्भरे कारमंशाय जिन्वथस्तामिर्ह पु कुतिभिर्निश्चिना गतम् ॥१॥
ईळे द्यावापृथिवी इति पूर्वचित्तये अग्निम् घर्मम् सुसुरुचम् यामन् इष्टये
यामिः भरे कारम् अंशाय जिन्वथः तामिः ऊम् इति सु कुतिऽमिः
अश्चिना आ गतम् ॥

द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ, ऊर्ध्वा चित्तिः द्यौः, अधरा चित्तिः पृथिवी, इमे उभे च
पूर्वचित्तये पूर्वज्ञानाय प्रथममेव तयोः चित्प्रसादलाभायेत्यर्थः ईळे अध्ये, याचामि । अथ
अग्निम् ईळे । कीदृशम्? घर्मम् दीप्तं अत एव सुरुचम् शोभनकान्तियुक्तम् । किमर्थम्? यामन्
यामनि गमने, प्रकृते अश्विनोरागमने इष्टये यजनाय । दीप्तस्याग्नेः प्रभानादाश्विनमार्गः प्रकाशो
भवति यज्ञयात्रायाः, तत्र ऊर्ध्वमधश्च चित्प्रसादः प्रथमा प्रतिष्ठा स्यादिति रोदस्योरीडनं आदौ
प्रस्तुतम् । हे अश्विना अश्विनौ, यामिः कुतिभिः भरे संग्रामलक्षणे यज्ञे अंशाय भागाय
स्वकीयाय कारम् कर्तारं यज्ञस्य स्तोत्रस्य वा जिन्वथः प्रीणयथः तामिः उ उ इति पादपूरणः
कुतिभिः रक्षामिः सह अस्मान् सु आगतम् सुष्ठु आगच्छतम् ॥ अत्र सायणः ‘कारशब्दः
शङ्खवाची तेन ह्यमियुक्ताः संगिरन्ते, कारं शब्दकारिणं शङ्खं जिन्वथः मुखेन पूरयथः’ इति
व्याचष्टे । स एव ‘कारं कर्तारं’ इति इतरत्र आह, ‘कारं कर्तारमभिमतस्य प्रयोजनस्य’ (४.१.१४)
‘कारं न स्वामिनः कर्मकारमिव’ (५.२९.८) ‘कार इत् शत्रुजयकर्तव्यं’ (१०.५३.११) ॥
जिन्वथः-जिविः प्रीणनार्थः, अत्र प्रीणनहेतुभूतं आपूरणं लक्ष्यत इति सायणः ॥

द्वितीयामृचमाह—

युवोर्दानाय सुभरा असश्चतो रथमा तस्थुर्वचसं न मन्तवे ।

याभिर्धियोऽवथः कर्मन्निष्टये ताभिः पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥२॥

युवोः दानाय सुभराः असश्चतः रथम् आ तस्थुः वचसम् न मन्तवे
याभिः धियः अवथः कर्मन् इष्टये ताभिः ऊम् इति सु ऊतिऽभिः अश्विना
आ गतम् ॥

सुभराः सुखेन विभ्रतः देवताप्रसादमिति शेषः असश्चतः असङ्गाः स्तोतारः, निस्तङ्गा-
तया आश्विनं तेजोबलादिकं सुखेन भर्तुं शक्नुवन्ति स्तोतारः । ते युवोः युवयोः रथमातस्थुः
रथं आतिष्ठन्ति प्राप्नुवन्ति । किमर्थम् ? दानाय युष्मत्कर्तृकाय प्रसादाय । तत्र दृष्टान्तः—
वचसम् न मन्तवे वचोयुक्तं विपश्चितं ज्ञानाय यथा ज्ञानेच्छयः उपासते तद्वत् । अपि च इष्टये
यजनाय कर्मन् कर्मणि याभिः ऊतिभिः धियः ध्यानभरिता बुद्धीः स्तुतीर्वा अवथः रक्षयः,
ताभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ वचसम्—अर्शआदित्वादच् मत्वर्थायः । मन्तवे—मन ज्ञाने, कमिमनी-
त्यादिना तुप्रत्ययः ॥

तृतीयामृचमाह—

युवं तासां दिव्यस्य प्रशासने विशां क्षयथो अमृतस्य मज्जना ।

याभिर्धेनुमुखं पिन्वथो नरा ताभिः पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥३॥

युवम् तासाम् दिव्यस्य प्रशासने विशाम् क्षयथः अमृतस्य मज्जना
याभिः धेनुम् अस्वम् पिन्वथः नरा ताभिः ऊम् इति सु ऊतिऽभिः
अश्विना आ गतम् ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ, दिव्यस्य दिवि भवस्य अमृतस्य मरणरहितस्य सर्वधारकस्य
सोमस्य रसस्य मज्जना बलेन युक्तौ युवम् युवां तासाम् प्रसिद्धानां सर्वासां विशाम् प्रजानां
प्रशासने प्रकृष्टे अनुशासने शिक्षणे क्षयथः ऐश्वर्यकर्माऽयं, ईशाये, शक्तौ भवयः । अपि च
याभिः ऊतिभिः अस्वम् अमुवं अप्रमदां प्रसवासमर्थो धेनुम् गां पिन्वथः सिञ्चथः, अमृतरस-
लक्षणं क्षीरं म्यात्मनो दोग्धुममर्थो चिद्रश्मिलक्षणां गां तादृशप्रसवसमर्थो अधिनौ स्वीयेन दिव्येन
भेषज्येन दुरुत इत्यर्थः । सायणस्तु शृंगेयोर्नाम क्रयेः काचन गौः प्रसवासमर्थोऽभूत्, तां प्रसव-

समर्थमकुर्वतामश्विनाविति कथां ब्रूते । तामिरिति पूर्ववत् ॥

चतुर्थीमृचमाह—

यामिः परिज्मा तनयस्य मज्मना द्विमाता तूर्पु तरणिर्विभूयति ।

यामिस्त्रिमन्तुरभंवद्विचक्षणस्तामिरु पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥४॥

यामिः परिज्मा तनयस्य मज्मना द्विमाता तूर्पु तरणिः विभूयति

यामिः त्रिमन्तुः अभंवत् विचक्षणः तामिः ऊम् इति सु ऊतिभिः

अश्विना आ गतम् ॥

यामिः ऊतिभिः परिज्मा परितो गन्ता मातरिश्वा तनयस्य स्त्रीपसन्तानस्य अग्नेः
'वायोरग्निः' इत्यौपनिषदाः, सृष्टावपि भुवर्लोकस्तरमेव भूलोकस्यावस्थानम्, यस्याग्निर्देवता ।
तस्य अग्नेः मज्मना घलेन द्विमाता द्वयोः धावाग्रथिव्योः माता निर्माता, क्रियादक्षत्वात्
प्राणात्मकस्य मातरिश्चनः । तथाभूतः तूर्पु तरीतृषु त्वरितगमनेषु मध्ये तरणिः अतिशयेन
तरीता सत्वरगामी विभूयति विभवति, व्याप्तो भवति । अपि च यामिः ऊतिभिः त्रिमन्तुः
त्रयाणां मन्ता ज्ञाता, आसादितत्रिलोकज्ञानः, एतन्नामा ऋषीणां विचक्षणः विशिष्टज्ञानयुक्तः
अभवत् भवतीति लङर्थे । तामिरित्यादि पूर्ववत् । अत्र सायणः त्रिमन्तुः कक्षीवानृपिरित्याह ।
स्यान्नाम । स्रक्तेऽस्मिन् ऐतिहासिकपुराणां आश्विनानुग्रहपात्रभूतानां नामानि श्रूयन्ते, तत्र
धात्वर्थानुगमेन रहस्यार्थप्रतिपत्तिः सिध्यतीति बोध्यम् । तावता ऋषीणां ऐतिहासिकत्वं न
वाधितं भवति, यथा कुत्सादेः । इदं च प्राक् प्रस्तुतं विधृतं च ॥ तूर्पु-तृ ध्रुवनतरणयोः,
बहुलं छन्दसीत्युत्वं, यद्वा त्वरतेः कृप् । विभूयति-भवतेल्लङ्घडागमः, सिप् लेटि बहुलम् ॥

पञ्चमीमृचमाह—

यामी. रेभं निवृतं सितमद्भ्य उद्वन्दनमैरयतं स्वर्दृशे ।

यामिः कण्वं प्र सिप्तासन्तमावृतं तामिरु पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥५॥

यामिः रेभम् निवृतम् सितम् अतद्भ्यः उत् वन्दनम् ऐरयतम् स्वः

दृशे यामिः कण्वम् प्र सिप्तासन्तम् आवृतम् तामिः ऊम् इति सु

ऊतिभिः अश्विना आ गतम् ॥

हे अध्विनौ, यामिः ऊतिभिः रेमम् एतत्संज्ञकं रेमतिः स्तुतिकर्मा, स्तुत्या ख्यातमृषिं निवृत्तम् नियारितं (अन्तर्भावितण्यर्थः) पापैर्देवविरोधिभिरिति शेषः, तथा सितम् बद्धं अज्ञान-मयान्धकूपे पतितं तत्र आसुरशक्तिरज्जुभिर्वद्धं च ऋषिं अद्भ्यः उक्तलक्षणकृपाद्भ्यः सकाशात् उदैरयतम् उदगमयतं, तथा वन्दनम् एतत्संज्ञकमृषिं च उदैरयतम् । किमर्थम्? स्वः दृशे सौरस्य ज्योतिषः दर्शनाय । अपि च कण्वम् मेधाविनं एतत्संज्ञकं वा ऋषिं अन्धकारे प्रक्षिप्तं सिपासन्तम् संभक्तुमिच्छन्तं सौरप्रकाशमिति शेषः, यामिः ऊतिभिः प्रावतम् प्रकर्षेणारक्षतम् । तामिरित्यादि समानम् ॥ सितम्-पिञ् वन्धने । अन्ये गताः ॥

इति प्रथमस्य सप्तमे त्रयास्त्रयो वर्गः

पष्ठीमृचमाह—

यामिरन्तकं जसमानमारणे भुज्युं यामिरव्यथिभिर्जिजिन्वथुः ।

यामिः कर्कन्धुं वय्यं च जिन्वथस्तामिरू पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥६॥

यामिः अन्तकम् जसमानम् आऽअरणे भुज्युम् यामिः अव्यथिभिः

जिजिन्वथुः यामिः कर्कन्धुम् वय्यम् च जिन्वथः तामिः ऊम् इति सु

ऊतिभिः अश्विना आ गतम् ॥

आरणे आ समन्तात् अरणं सोद्यमगमनं तत्र, सप्रयासोद्यम इत्यर्थः जसमानम् हिंस्यमानं शत्रुभिः पापैः अन्तकम् एतत्संज्ञकं राजर्षिं, शत्रूणामन्तकरं वा ऋषिं यामिः ऊतिभिः अव्यथः रक्षयः तथा भुज्युम् पालकं एतत्संज्ञकं, काक्षीवते आश्विने सक्ते चोपन्यस्यते भुज्युः राजर्षिः, तं यामिः ऊतिभिः अव्यथिभिः व्यापारहिताभिः सुखोपायभूताभिः रक्षामिः जिजिन्वथुः अतर्पयतम् । तथा कर्कन्धुम् अविदितमस्य स्वरूपं सकृत्प्रयोगात् वय्यम् च एतत्संज्ञकं च, अस्य स्वरूपं प्रागुक्तम् (१.५४.६), यामिः ऊतिभिः जिन्वथः ग्रीणयथः । गतमन्यत् ॥ जसमानम्-जसि हिंसायाम्, यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । जिजिन्वथुः-जिविः ग्रीणनार्थः, लिटि रूपम् ॥

सप्तमीमृचमाह—

यामिः शुचन्ति धनसां सुपंसदं तप्तं घर्ममोम्यावन्तमत्रये ।

यामिः पृश्निगुं पुरुकुत्समावतं तामिरू पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥७॥

यामिः शुचन्तिम् धनऽसाम् सुऽसंसदम् तप्तम् घर्मम् ओम्याऽवन्तम्

अत्रये यामिः पृश्निऽगुम् पुरुऽकुत्सम् आवतम् तामिः ऊम् इति सु
ऊतिऽभिः अश्विना आ गतम् ॥

हे अधिनौ, धनसाम् दिव्यस्य धनस्य संभक्तारं शुचन्तिम् दीप्यमानमृषिं एतत्संज्ञकं
सुपंसदम् शोभनावासगृहयुक्तं यामिः ऊतिभिः अकुरुतम्, तथा अत्रये एतत्संज्ञकाय ऋषये तप्तम्
तपसा परिपक्वं धर्मम् दीप्तियुक्तं महावीरसङ्केतकं शरीरं ओम्यावन्तम् रक्षासुखयुक्तं यामिरूतिभिः
अकुरुतम् । अपि च यामिः ऊतिभिः पृश्निगुम् पृश्नयश्चित्रवर्णाः गावः चित्रश्मिलक्षणाः यस्य
तै, एतत्संज्ञकं पुरुकुत्सम् एतं ऋषिं च आवतम् अरक्षतम् । तामिरिति गतम् ॥ शुचन्तिम्—
शुचं दीप्तौ । सुपंसदम्—सीदते । ओम्यावन्तम्—अवतेः मनिन्, ज्वरत्वरेत्यादिना वकारस्योप-
धायाश्च ऊट्, गुणः, अर्हाद्यै यप्रत्ययः ॥

अष्टमीमृचमाह—

यामिः शचीभिर्वृषणा परावृजम् प्रान्धं श्रोणं चक्षसे एतवे कृथः ।
यामिर्वर्तिकां असिताममुञ्चतं तामिरू पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥८॥
यामिः शचीभिः वृषणा परावृजम् प्र अन्धम् श्रोणम् चक्षसे एतवे
कृथः यामिः वर्तिकाम् असिताम् अमुञ्चतम् तामिः ऊम् इति सु ऊतिऽभिः
अश्विना आ गतम् ॥

हे वृषणा वर्षितारौ अधिनौ, यामिः शचीभिः शक्तिभिः क्रियाभिः प्रज्ञामिर्वा परावृजम्
एतत्संज्ञकं, परावृणक्ति तपसा पापं प्रध्वंसयति इति परावृक् तमृषिं 'पङ्गुं अपङ्गुं अकुरुतम्'
इति सायणः, केयं पुराणकथंति न ज्ञायते । अन्धम् दृष्टिरहितं 'ऋज्राश्चमृषिम्' इति सायणः,
चक्षसे चक्षुषा सम्पददर्शनाय यामिरूतिभिः प्रकृथः प्रकर्षेण कुरुष्वः । श्रोणम् एतत्संज्ञकं
'विगुणजानुकमेव सन्त'मिति सायणः, एतवे गन्तुं प्रकृथः प्रकर्षेण कृतवन्तौ, वर्तिकाम् चटक-
सदृशस्य पक्षिणः स्त्रियमिति सायणः, असिताम् वृकेण ग्रस्तां इति सायणः यामिः ऊतिभिः
अमुञ्चतम् निर्मुक्तामकुरुतम् । तामिरिति गतम् । अत्रेदं चिन्त्यम् । अस्यामृचि उत्तरासु च
अधिनोरनुग्रहप्रभावो वर्ण्यते, पादहीनस्य गमनसामर्थ्यं अन्धस्य प्रकाशदानमित्यादि तत्र
निदर्शनम् । एतेषां वादानां ऐतिहासिकत्वेऽपि अन्तरर्थस्य न क्षतिः, स्तोत्रात्मकत्वात्तेषाम्,
अन्यथा च अन्धादीनां सत्यप्रकाशनिर्मुदत्वादि विचक्षितम् । अत्र वर्तिकाकथासारस्तु विवेच्यः ॥

काचन चटकपक्षिस्त्री वृक्षेण ग्रस्ताऽभूत्, तां निर्मुक्तामकुरुतामश्विनौ इति भूतार्थं मन्यमान इव कथयति कथाम् । यास्कस्तु वृक्षेण विवृतज्योतिष्केण सूर्येण ग्रस्ताद्युपसं निर्मुक्तामकुरुतामिति कथां लाक्षणिकीं मन्यते । नन्यास्तु रात्र्या ग्रस्ता उपा वर्तिकेति विभावयन्ति, एवं बहवो वादा ऊहमात्राधाराः विप्रतिपद्यन्ते । सायणं विना सर्वेऽपि कथाया गौणत्वमाश्रित्यैव प्रवर्तन्ते । अस्माकमपि गौणत्वाश्रयणेनैव सङ्केतार्थः प्रवर्तते ॥ तर्हि ब्रूमः—वर्तिका न चटकपक्षिस्त्री, अन्येयं मीरुत्वेन ख्याता “श्येनावपातचकिता धनवर्तिकेव” इत्येवमादिप्रयोगे अतिमीरुत्वमस्याः द्योतितम् । बलहीनतामवद्योतयति स्त्रीत्वम् । अन्तः ऊर्ध्वगमनायोद्यतो जीवन् योगी पक्षिणोप- नीयते । असति द्रोत्यतनसामर्थ्ये, ऊर्ध्वं जिगमिषोयोगिनः असुरेभ्यः भयं नित्यसिद्धम् । एवं वर्तिकास्थानीयं मीरुं योगिनमृषिं वृक्षेण छेदकेनासुरेण ग्रस्तं अश्विनौ निर्मुक्तमकुरुताम् ॥ एतवे- एतेः तुमर्थे तवेन्द्रत्ययः । कथः—करोतेः, विकरणस्य लुक् ॥

नवमीमृचमाह—

याभिः सिन्धुं मधुमन्तमसंश्चतं वसिष्ठं याभिरजरावर्जिन्वतम् ।
याभिः कुत्सं श्रुतयं नर्यमावतं ताभिरू पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥९॥
याभिः सिन्धुम् मधुऽमन्तम् असंश्चतम् वसिष्ठम् याभिः अज्रौ
अजिन्वतम् याभिः कुत्सम् श्रुतयम् नर्यम् आवतम् ताभिः ऊम् इति
सु ऊतिऽभिः अश्विना आ गतम् ॥

हे अश्विनौ, सिन्धुम् स्पन्दनशीलां तेजोबलादिवहिनीं मधुमन्तम् रसभरितां याभिः ऊतिभिः असंश्चतम् अगमयतं (सत्यतिर्गतिरूमा, अन्तर्भावितव्यर्थः) । हे अज्रौ जराहृतौ वसिष्ठम् ऋषिं याभिः ऊतिभिः अजिन्वतम् अप्रीणयतं, याभिः कुत्सं श्रुतयं नर्यं एतान् ऋषीन् आगतम् अरक्षतम् ताभिरिति गतम् ॥

दशमीमृचमाह—

याभिर्विदपलां धनसामर्थ्यं सहस्रमीळह आज्ञावर्जिन्वतम् ।
याभिर्विशंभुश्वं प्रेणिमावतं ताभिरू पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥१०॥
याभिः विदपलाम् धनऽसाम् अर्थम् सहस्रमीळहे आज्ञौ अजिन्वतम्

यामिः वशम् अश्वम् प्रेणिम् आवतम् तामिः ऊम् इति सु ऊतिऽभिः
अश्विना आ गतम् ॥

हे अश्विनौ, यामिः ऊतिभिः धनसाम् दिव्यं धनं संभजमानां अथर्वम् थर्वतिर्गतिकर्मा,
गमनरहितां (लिङ्गव्यत्ययः) स्थिरां दृढस्थितिकामित्यर्थः विश्वलाम् विशां पालयित्रीं ऋषिकां
(अगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य संवन्धिनी पत्नी वेति इतिहासः) सहस्रमीळहे सहस्रदिव्यधनवृष्टि-
युक्ते (मीळहं धननाम स्यूले, चर्पणमपि स्यात्) आजौ असुरैः सह युद्धे अजिन्वतम् अप्रीणयतम् ।
यामिः वशम् (वष्टेः) एतत्संज्ञकमृषिं अश्वम् अश्वाख्यस्पर्षेः प्राणसमृद्धस्य पुत्रं प्रेणिम् प्रेरयितारं
यजनस्य स्तुतेर्वा ऋषिं आवतम् अरक्षतम् । तामिरिति गतम् ॥ प्रेणिम्-प्रेण् गतिप्रेरण-
श्लेषणेषु, औणादिक इप्रत्ययः ॥

इति प्रथमस्य सप्तमे ऋषिस्तोत्रोक्तं वरं

एकादशीमृचमाह—

यामिः सुदानू औशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे मधु कोशो अक्षरत् ।
कक्षीवन्तं स्तोतारं यामिरावतं तामिरू पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥११॥
यामिः सुदानू इति सुदानू औशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे मधु कोशः
अक्षरत् कक्षीवन्तम् स्तोतारम् यामिः आवतम् तामिः ऊम् इति सु
ऊतिऽभिः अश्विना आ गतम् ॥

हे सुदानू शोभनदानौ अश्विनौ, औशिजाय उशिक्षुषाय, अस्य स्वरूपं प्रागुक्तम् (१.१८.१)
वणिजे वाणिज्यं कुर्वते फलप्रतिफलबुद्धिचोदनया यत् क्रियते तत्र वाणिज्यगन्धो वर्तते एव,
तदिह विवक्षितं बोध्यम्, तथाभूताय दीर्घश्रवसे सुदूरदिव्यश्रवणशालिने ऋषये यामिः पुष्प-
दीपामिरूतिभिः हेतुभूताभिः कोशः दिव्यधनसमृद्धिनिधानभूतः मधु मधुरं मदकर रसमरितं
अक्षरत् अर्पयत् । दीर्घतमसः पत्न्या उशिजः पुत्रो दीर्घश्रवाः अनावृष्टेर्वाणिज्यवृत्तिमवललम्बे
इति कथामुदाहरन्ति, स एव कक्षीवानित्येकः । अपि च स्तोतारम् कक्षीवन्तम् एतमृषिं (१.१८.१)
यामिः आवतम् अरक्षतम् । तामिरिति गतम् ॥

द्वादशीमृचमाह—

यामी रसां क्षोदसोद्भः पिपिन्वथुरनश्वं यामी रथमावतं जिपे ।
यामिस्त्रिशोक उस्त्रिया उदार्जत तामिरू पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥१२॥

याभिः रसाम् क्षोदसा उद्गः पिपिन्वथुः अनश्वम् याभिः रथम् आवतम्
जिपे याभिः त्रिशोकः उस्त्रियाः उत्आजत ताभिः ऊम् इति सु
ऊतिभिः अश्विना आ गतम् ॥

हे अश्विनौ, याभिः ऊतिभिः रसाम् ऊर्ध्वं दिव्यभूमिगां रसमयीं नदीं क्षोदसा संपिपता
कूलानीति शेषः, उद्गः उदकेन, तृतीयायाः द्वितीयाबहुवचनविपर्ययः, पिपिन्वथुः पूरितवन्तौ
युवाम् । रथम् रंहणशीलं आत्मीयं गतिवेगं अनश्वम् अश्विनौ सन्तापयि अश्वं विनैव जिपे जेतुं
याभिः ऊतिभिः आवतम् अरक्षतम्, युष्मदीयवेगः अश्वनिरपेक्षं प्रवर्तत इति भावः । याभिः
ऊतिभिः त्रिशोकः त्रिषु स्थानेषु अन्तर्बहिश्च, शोकः दीर्घित्वस्यासौ (शुच दीप्तौ, अस्मात् शोकः)
उस्त्रियाः गाः चिद्वस्त्रिमलक्षणाः उदाजत उदगमयत्, अन्धकारे जडे तमसि या गावः नीलिनास्ता
इत्यर्थः । तामिरिति गतम् ॥ क्षोदसा-क्षुदिर् संपेपणे, औणादिकोऽसुन्प्रत्ययः । जिपे-तुम्ये
क्सेप्रत्ययः ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

याभिः सूर्यं परियाथः परावति मन्धातारं क्षेत्रपत्येष्वावतम् ।

याभिर्विप्रं प्र भरद्वाजमावतं ताभिरु पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥१३॥

याभिः सूर्यम् परिऽयाथः पराऽवति मन्धातारम् क्षेत्रऽपत्येषु आवतम्

याभिः विप्रम् प्र भरत्स्वाजम् आवतम् ताभिः ऊम् इति सु ऊतिभिः

अश्विना आ गतम् ॥

हे अश्विनौ, परावति त्रैलोक्यात् परस्तात् दूरस्थाने सूर्यम् ऋतज्योतिःस्वरूपं याभिः ऊतिभिः
परियाथः परितो गच्छत्यः । तथा मन्धातारम् मेधाविनामेदं, मनसो धातारं, एतमृषिं क्षेत्रपत्येषु
क्षेत्राणां त्रिलोक्यतिनां पतिः क्षेत्रपतिः तत्संवन्धिषु कर्मसु आवतम् अरक्षतम् । याभिः ऊतिभिः
विप्रम् विपथितं भरद्वाजम् समृद्धिमरितं एतमृषिं प्रावतम् प्रकर्षेणारक्षतम् । तामिरिति गतम् ॥
क्षेत्रपत्येषु-ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् कर्मण्यर्थे प्यञ् ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

याभिर्महामतिथिग्वं कशोजुवं दिवोदासं शम्बरहृत्य आवतम् ।

याभिः पूर्भिद्यै व्रसदस्युमावतं ताभिरु पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥१४॥

याभिः महाम् अतिथिञ्चमम् कशःऽजुवम् दिवःऽदासम् शम्बरऽहत्ये
आवतम् याभिः पुःऽभिद्ये त्रसदस्युम् आवतम् ताभिः ऊम् इति सु
ऊतिऽभिः अश्विना आ गतम् ॥

हे अधिनौ, महाम् महान्तं अतिथिञ्चमम् अतिथिभिर्गन्तव्यं कशोजुवम् कश इत्युदकनाम,
कशांसि उदकानि ज्योतिर्वलादिभरितानि जवते गच्छतीति कशोजूः तं एवंभूतं दिवोदासम्
दिव्यकिङ्करं, एतं राजर्षिं शम्बरहत्ये शम्बरस्योसुरस्य हनने याभिः ऊतिभिः आवतम् अरक्षतम् ।
याभिः ऊतिभिः पृथिव्ये पुराणि आसुराणि मिथ्यन्तेऽस्मिन्निति पृथिव्यः सङ्ग्रामः तस्मिन् त्रसदस्युम्
दस्यूनां त्रासकरं ऋषिं पुरुकुत्सपुत्रमित्याहुः आवतम् अरक्षतम् । तामिरिति गतम् ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

याभिर्विघ्नं विपिपानमुपस्तुतं कलिं याभिर्वित्तजानिं दुवस्यथः ।
याभिर्व्यंश्चमुत पृथिमावतं ताभिरू पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥१५॥
याभिः वज्रम् विऽपिपानम् उपऽस्तुतम् कलिम् याभिः वित्तऽजानिम्
दुवस्यथः याभिः विऽअंश्चम् उत पृथिम् आवतम् ताभिः ऊम् इति सु
ऊतिऽभिः अश्विना आ गतम् ॥

याभिः ऊतिभिः वज्रम् ऋषिं विखनसः पुत्रमिति ग्राहुः, विपिपानम् विशेषेण रसं पिबन्तं
अरक्षतम् । तथा उपस्तुतम् समीपस्थैः स्तुतं एतमृषिं, वित्तजानिम् वित्ता लब्धा जाया येन तं
कलिम् कलयन्तं प्रेरयन्तं यजनायान्यानि शेषः, एतमृषिं याभिः ऊतिभिः दुवस्यथः परिचरथः
रक्षय इत्यर्थः । याभिः ऊतिभिः व्यंश्चम् विगताश्च ऋषिं उत अपि च पृथिम् पृथुलं, एतमृषिं
आवतम् अरक्षतम् । तामिरिति गतम् ॥ वित्तजानिम्—समासान्तो निडादेशः ॥

इति प्रथमस्य सप्तमे पञ्चमिहो वार्गः

षोडशीमृचमाह—

याभिर्नरा शयवे याभिरत्रये याभिः पुरा मनवे गातुमीपथुः ।
याभिः शारीराजतं स्यूर्मरश्मये ताभिरू पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥१६॥
याभिः नरा शयवे याभिः अत्रये याभिः पुरा मनवे गातुम् ईपथुः याभिः

शारीः आजतम् स्यूमऽरश्मये ताभिः ऊम् इति सु ऊतिऽभिः अश्विना
आ गतम् ॥

हे नरा नेतारौ अश्विनौ, पुरा पूर्वं याभिः ऊतिभिः शयवे शेते दैव्यभूमौ शयुः, तस्मै ऋषये
गातुम् शोभनं पन्थानम् ईपयुः वाञ्छितवन्तौ युवाम् । तथा याभिः अत्रये ऋषये मनवे मन्त्रे
ऋषये च याभिः ईपयुर्गातुम् । याभिः ऊतिभिः स्यूमरश्मये स्यूतः संवद्धो रश्मिर्ज्ञानकिरणो
यस्य तस्मै ऋषये शारीः शरैर्वेणुविशेषैर्निष्पादिता इष्टः आजतम् असुरान् प्रति प्रैरयतम् ।
ताभिरिति गतम् ॥ ईपयुः—इष्ट इच्छायाम्, लिट् । शारीः—शरशब्दाद्विकारार्थे अङ्प्रत्ययः ।
स्यूमरश्मये—पिबु तन्तुसन्ताने, सिधेरौणादिको मन्प्रत्ययः ॥

सप्तदशीमृचमाह—

याभिः पठर्वा जठरस्य मज्जनाग्निर्नादीदेक्षित इद्धो अज्मन्ना ।
याभिः शर्यातमवंधो महाधने ताभिरू पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥१७॥
याभिः पठर्वा जठरस्य मज्जना अग्निः न अदीदेत् चितः इद्धः अज्मन्
आ याभिः शर्यातम् अवंधः महाऽधने ताभिः ऊम् इति सु ऊतिऽभिः
अश्विना आ गतम् ॥

पठर्वा अविदितमस्य स्वरूपं, एष ऋषिः जठरस्य उदरोपलक्षितस्य शरीरस्य मज्जना बलेन,
अन्तःशरीरबलेनेत्यर्थः । चितः काष्ठैरभिचितः इद्धः प्रदीपितः अग्निर्न अग्निरिव अज्मन् अज्मनि
संग्रामे अदीदेत् अदीप्यत, तपोबलेन तेजोमयमभूच्छरीरमृषेः, तेन श्रमेण विना असुरान् युद्धे
पराजितानकरोत् । एवं हे अश्विनौ, याभिः ऊतिभिः हेतुभूताभिः ऋषिः आ समन्तात् दीदेत् ।
अपि च शर्यातम् एतं मानवं महाधने महति संग्रामे याभिः अवयः रक्षयः । ताभिरिति पूर्ववत् ॥
अदीदेत्—दीदेतिः छान्दसो दासिकर्मा ॥

अष्टादशीमृचमाह—

याभिरङ्गिरो मनस्ता निरुण्यथोऽग्रं गच्छथो विवरे गोऽर्जसः ।

याभिर्मनुं शूरमिषा समावृतं ताभिरू पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥१८॥

याभिः अङ्गिरः मनस्ता निरुण्यथः अग्रं गच्छथः विवरे गोऽर्जसः

याभिः मनुम् शूरम् इया सम्ऽआवतम् ताभिः ऊम् इति सु ऊतिऽभिः
अश्विना आ गतम् ॥

हे अङ्गिरः ऋपेरात्मन एवामन्त्रणमिति सायणः, अश्विनोरेव संबोधनमित्येके, वचनव्यत्ययः
साधारणइच्छान्दसः । हे अश्विनौ, युवां मनसा मनसैव करणभूतेन निरूप्ययः नितरां रमययः
स्तोतृन् । तथा गोअर्णसः चिद्रश्मिलक्षणानां गवां अर्णसः ज्योतिर्वलादिलक्षणानामपां च लामे
अङ्गिरोमुख्यैर्ऋषिभिः सहायैरिन्द्रेण प्राप्ये प्रसक्ते सति, विवरे बलाद्यसुरनिलयगुहाविले याभिः
ऊतिभिः सह अग्रम् पुरः गच्छथः । अपि च याभिः शूरम् पराक्रमशालिनं मनुम् ऋषि इया
प्रेरणाशक्त्या समावतम् सम्यगरक्षतम् । ताभिरिति गतम् ॥ निरूप्ययः—वर्णव्यापत्त्या निरमयय
इत्यस्य रूपम् ॥

एकोनविंशीमृचमाह—

याभिः पत्नीर्विमृदाय न्युहथुरा घं वा याभिररुणीरशिक्षतम् ।

याभिः सुदासे ऊहथुः सुदेव्यं ताभिरू पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥१९॥

याभिः पत्नीः विऽमृदाय निऽऊहथुः आ घं वा याभिः अरुणीः अशिक्षतम्

याभिः सुदासे ऊहथुः सुदेव्यम् ताभिः ऊम् इति सु ऊतिऽभिः
अश्विना आ गतम् ॥

हे अश्विनौ, याभिः ऊतिभिः विमृदाय ऋषये पत्नीः जायां, वचनव्यत्ययः, न्युहथुः वा
नितरां वा प्रापितवन्तौ युवां, घं पदपूरणः, तथा याभिः ऊतिभिः अरुणीः अरुणवर्णा आरोच-
माना गाः चिन्मरीचीः आ अशिक्षतम् आभिमुख्येन अदत्तम् तथा याभिः ऊतिभिः सुदासे राजपये
सुदेव्यम् प्रशस्तं धनं इति सायणः सुतरां देवाहं धनं ऊहथुः प्रापितवन्तौ युवाम् । ताभिरिति
गतम् ॥ सुदेव्यम्—दिगादित्वाद्यत् ॥

विंशीमृचमाह—

याभिः शन्तांती भवथो ददाशुपे भुज्युं याभिरवथो याभिरधियुम् ।

ओम्यावती सुभरामृतस्तुभं ताभिरू पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥२०॥

याभिः शन्तांती इति शम्ऽतांती भवथः ददाशुपे भुज्युम् याभिः अवथः

याभिः अग्निंऽगुम् ओम्याऽवतीम् सुऽभराम् ऋतुऽस्तुभम् ताभिः ऊम्
इति सु ऊतिऽभिः अश्विना आ गतम् ॥

हे अश्विनौ, ददाशुपे दत्तवते यजमानाय याभिः ऊतिभिः शन्ताती शं सुखं वनुतः, सुखस्य
कर्तारौ भवथः, याभिः ऊतिभिः भुज्युम् प्रसिद्धमेतं अवथः रक्षथः । याभिः अग्निगुम् एतं
प्रागुक्तलक्षणं अवथः । याभिः ऊतिभिः ऋतुस्तुभम् ऋतं सत्यं स्तोमत्युच्चारयति ऋतुस्तुप,
एतमृषिं ओम्यावतीम् ओम्या रक्षामुखं तद्युक्तां सुभराम् सुखेन भरणीयां संपदं प्रापयथः,
ताभिरिति गतम् ॥ ददाशुपे—दाम् दाने, लिटः कसुः ॥

इति प्रथमतः सप्तमे षड्विंशो वयः

एकविंशीमृचमाह—

याभिः कृशानुमसने दुवस्यथो जवे याभिर्यूनो अर्वन्तमावतम् ।
मधु प्रियं भरथो यत्सरद्भ्यस्ताभिरू पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥२१॥
याभिः कृशानुम् असने दुवस्यथः जवे याभिः यूनः अर्वन्तम् आवतम्
मधु प्रियम् भरथः यत् सरद्भ्यः ताभिः ऊम् इति सु ऊतिऽभिः अश्विना
आ गतम् ॥

याभिः ऊतिभिः कृशानुम् सोमपालं अग्निं असने इषुक्षेपणे दुवस्यथः परिचरथः, रक्षथः,
सोमं देवेभ्यो दीयमानं देवद्वेपिलोकालभ्यं इषुप्रयोगेण पालयन्तमग्निं दुवस्यथः इत्यर्थः, इष्वसने
लाक्षणिकमेव, असुराणां दूरादेव क्षेपणमभिप्रेतम् । याभिः ऊतिभिः यूनः तरुणस्य, पुरुकुत्सस्ये-
त्याहुः, अर्वन्तम् अर्धं प्राणोपलक्षणं, जवे वेगे प्रवृत्तं आवतम् अरक्षतम् । यत् मधु क्षौद्रं
प्रियम् सर्वेषां भोग्यं भवति, तत् मधुरं मधु सरद्भ्यः मधुमक्षिकाभ्यः भरथः संपादयथः । मधु-
मक्षिकास्थानीयेभ्यः यजमानेभ्यो देवभक्तेभ्यः सर्वेषामुपयोगक्षमं रसं सोमं संपादयथ इति लाक्षणि-
कोऽर्थः । ताभिरिति गतम् ॥ असने—असु क्षेपणे, करणे ल्युट् । सरद्भ्यः—सु गतौ, सर्वतरिः ॥
द्वाविंशीमृचमाह—

याभिर्नरं गोपुयुधं नृपाह्वे क्षेत्रस्य साता तनयस्य जिन्वथः ।

याभी रथां अवथो याभिरर्वतस्ताभिरू पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥२२॥
याभिः नरं गोपुयुधं नृऽसह्ये क्षेत्रस्य साता तनयस्य जिन्वथः याभिः

रथान् अवथः यामिः अर्वतः तामिः ऊम् इति सु ऊतिऽमिः अश्विना
आ-गुत्तम् ॥

यामिः ऊतिमिः गोपुपुधम् चिद्रश्मिलक्षणासु गोषु जेतव्यासु विषये युध्यत इति गोपुपुधं
तं नरम् नेतारं यजमानं नृपाहो नृभिः सोढव्ये युद्धे जिन्वयः प्रीणययः, तथा क्षेत्रस्य उपभोग-
क्षमस्य वासगृहादेः तनयस्य सन्ततेः, विस्तारस्य साता संभजने जिन्वयः । अत्र चित्रवृत्तेराधार-
भूतं सर्वं भूम्यादिकं क्षेत्रं बोध्यम् । यामिः रथान् गमनसाधनभूतान् अवयः रक्षयः यामिः अर्वतः
तदीयानश्चान् अवयः, तामिरिति गतम् ॥

त्रयोविंशीमृचमाह—

यामिः कुत्संमार्जुनेयं शतक्रतुं प्र तूर्वीतिं प्र च दृभीतिमावतम् ।

यामिध्वंसन्ति पुरुषन्तिमावतं तामिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥२३॥

यामिः कुत्संम् मार्जुनेयम् शतक्रतुं इति शतऽक्रतुं प्र तूर्वीतिम् प्र च
दृभीतिम् आवतम् यामिः ध्वंसन्तिम् पुरुऽसन्तिम् आवतम् तामिः
ऊम् इति सु ऊतिऽमिः अश्विना आ गतम् ॥

हे शतक्रतु बहुकर्माणौ अधिनौ, मार्जुनेयम् अर्जुनो धवलः शुद्धसत्त्वमनःप्रधान इन्द्र उच्यते
तस्य पुत्र इय संयन्वी कुत्सः उभयोः श्रीकृष्णपाण्डवार्जुनयोरिव सत्त्वं प्रागुपन्यस्तम् । तं
कुत्सम् यामिः ऊतिमिः प्रायतम् प्रकर्षेणारक्षतम् । तथा तूर्वीतिम् तूर्वतिं दिनन्ति शत्रूनि
तूर्वीतिः तं दम्भीतिम् च दम्भोत्तेः, शत्रूणां दमयितारं च यामिः प्रारतम् प्रकर्षेणारक्षतम् ।
ध्वंसन्तिम् गतिमन्तं (ध्वंसु गतो च) एतं पुरुषन्तिम् पुरु बहु सनोति ददातीति पुरुषन्तिर्बहुदाता
तं आवतम् अरक्षतम् । तामिरिति गतम् ॥

चतुर्विंशीमृचमाह—

अम्रस्वतीमश्विना वाचंमस्मे कृतं नो दत्त्वा वृषणा मनीषाम् ।

अयुत्येऽर्वसे नि ह्वये वां वृधे च नो भवतं वार्जसातो ॥२४॥

अम्रस्वतीम् अश्विना वाचंम् अस्मे इति कृतम् नः दत्त्वा वृषणा मनीषाम्
अयुत्ये अर्वसे नि ह्वये वाम् वृधे च नः भवतम् वार्जऽसातो ॥

हे अश्विना, अश्विनौ, अस्मे अस्माकं वाचम् अप्रस्वतीम् अम्रः कर्मनाम, कर्मयुक्ता,
वीर्यवतीमित्यर्थः कृतम् कुरुतम् । तथा नः अस्माकं मनीषाम् बुद्धिं “अप्रस्वतीं कृतम्” ।
 हे दस्ता दस्तौ शत्रूणामुपक्षयितारौ, वृषणा वर्षितारावभीष्टानां, अद्युत्ये द्यूतरहिते साधुवृत्ते
 कर्मणि अवसे रक्षणाय वाम् युवां नि ह्वये नितरामाह्वयामि । वाजसातौ वाजस्य समृद्धेः सातौ
 लामे निमित्ते नः अस्माकं वृधे च वर्धनाय च भवतम् । अत्र “अद्युत्ये द्यूतरहिते प्रकाशन-
 रहिते रात्रेः पश्चिमे यामे” इति सायणः ॥

पञ्चविंशीमृचमाह—

द्युभिरक्तुभिः परिं पातमस्मानरिष्टेभिरश्विना सौभगेभिः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥२५॥
द्युऽभिः अक्तुऽभिः परिं पातम् अस्मान् अरिष्टेभिः अश्विना सौभगेभिः
 तत् नः मित्रः वरुणः ममहन्ताम् अदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥

हे अश्विना अश्विनौ, द्युभिः दिवसैः अक्तुभिः रात्रिभिश्च सर्वदा अस्मान् परिपातम् परितो
रक्षतम् । तथा अरिष्टेभिः अहिसितैः अक्षपितैः सौभगेभिः सुभगत्त्वैः सौभग्यैः अस्मान् रक्षतम् ।
यदस्मामिः प्रार्थितं तत् मित्रादयः पदं देवताः ममहन्ताम् पूजयन्तु ॥

इति प्रथमस्य सप्तमे सप्तत्रिंशो वर्गः

प्रथमाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः

अथाष्टमोऽध्याय आरम्भते । प्रथमे मण्डले षोडशेऽनुवाके सप्त सूक्तानि गतानि । इदमिति
 विशत्युचं अष्टमं सूक्तम् । कुत्स ऋषिस्त्रिष्टुप् छन्द उपो देवता द्वितीयार्धर्चस्य रात्रिरपि ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागाच्छित्रः प्रकेतो अंजनिष्टु विभ्वा ।

यथा प्रसूता सवितुः सवार्यं एवा रात्र्युपसे योनिर्मरैक् ॥१॥

इदम् श्रेष्ठम् ज्योतिषाम् ज्योतिः आ अगात् चित्रः प्रऽकेतः अंजनिष्टु
विऽभ्वा यथा प्रऽसूता सवितुः सवार्यं एव रात्रीं उपसे योनिम् अरैक् ॥

ज्योतिषाम् द्योतमानानां सर्वेषां ज्योतिषां मध्ये इदम् प्रत्यक्षभूतं उपआख्यं ज्योतिः

चित्प्रभातोदयज्योतिः श्रेष्ठं प्रशस्यतमं आगात् आगता प्रसन्ना भवति । तदागमने चित्रः नानावर्णः प्रकेतः तदीयः प्रकृष्टज्ञानरश्मिः विभ्वा विभुत्वेन (भावार्थकः) व्यापनेन, व्याप्ति-
गुणविशिष्टः अजनिष्ट प्रादुर्भूतः । यथा येन प्रकारेण प्रसूता स्वयं उत्पन्ना रात्रिगर्भात् सवितुः
सत्राय सूर्यस्य जन्मने प्रभवत्युपाः एव एवं, तथा रात्री रात्रिरपि उपसे उपसो जन्मने योनिम्
आत्मनो गर्भं आरैक् आरेचितवती, रात्रिः स्वगर्भस्थामुपसं बहिरागमयत् । एवमेवोपोगर्भात्
सूर्योद्भवः । सङ्केतार्थानुसारेण अहःसूर्यरात्र्युपसां स्वरूपाणि प्रागुपन्यस्तानि (१.१३.७) ॥ आरैक्-
रिचिर् विरेचने, लङि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् ॥

द्वितीयामृचमाह—

रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागादारैशु कृष्णा सदनान्यस्याः ।

समानवन्धू अमृते अनुची द्यावा वर्णं चरत आमिनाने ॥ २ ॥

रुशत्स्वत्सा रुशती श्वेत्या आ अगात् अरैक् ऊम् इति कृष्णा सदनानि
अस्याः समानवन्धू इति समानस्वन्धू अमृते इति अनुची इति द्यावा
वर्णम् चरतः आमिनाने इत्यामिनाने ॥

रुशद्वत्सा रुशतीः वत्सः ऋतज्योतिरात्मकः सूर्यः यस्याः सा श्वेत्या श्वेतवर्णा, उपसो नामेदं,
रुशती दीप्ता सती आगात् आगतवती । अत्रेदमवधेयम्—साधारणी मानुषी लौकिकी प्रज्ञा
निष्ठा भवति यत्र सत्यप्रकाशो न वर्तते, अपि तु तस्यामेव राज्यामन्तर्भवतमानः सूर्यः सत्यज्योतिः
तद्गर्भाभिर्गतो भवति । अयं स्पष्टो भवेदुपस्यवत्करहस्यार्थः । उपस्यागतायां कृष्णा रात्रिः, उ
इति पदपूरणः, अस्याः उपसः सदनानि वासस्थानानि आरैक् आरेचितवती, समन्ताभिर्मुक्तवती ।
रात्रिवन्तर्हिताः सर्वाश्च भूमयः भूरादिलोकभूमिकाः उपसः प्रकाशलाभाय रात्रिपदवेदनीयायाः
साधारणप्रज्ञावस्थायाः निर्मुक्ताः विस्पष्टा अमवन्नित्यर्थः । अपि च एते राज्युपसौ समानवन्धू
समानः वन्धुः सूर्यः ययोस्ते, सूर्येण हि संबद्धा रात्रिः तथोपाश्रय, अमृते नाशरहिते अनुची
अन्वञ्चन्त्यौ रात्रिमनुसृत्य उपा इति क्रमेण गच्छन्त्यौ वर्णम् स्वकीयं रूपं आमिनाने हिंसन्त्यौ
श्वेतेन उपोवर्णेन कृष्णो नैश्वर्ण्यो हिंसितो भवत्येव, तथा राज्या उपोरूपं च ग्रस्तं भवति ।
एवंभूते उमे अपि द्यावा द्योतमानेन नमसा चिदाकाशेन पया चरतः पयोषेण गच्छतः ॥
श्वेत्या-धिता वर्णे, अस्मात् प्यन्तादचो यदिति यत् । अनुची-अनुपूर्वादञ्चतेः क्तिन् । आमि-
नाने-मीञ् हिंसायाम्, क्रैयादिकः, शानच् ॥

तृतीयामृचमाह—

समानो अध्वा स्वस्त्रोरनन्तस्तमन्यान्या चरतो देवशिष्टे ।

न मेथेते न तस्यतुः सुमेके नक्तोपासा समनसा विरूपे ॥३॥

समानः अध्वा स्वस्त्रोः अनन्तः तम् अन्याऽअन्या चरतः देवशिष्टे इति देवऽशिष्टे न मेथेते इति न तस्यतुः सुमेके इति सुऽमेके नक्तोपसा समनसा विरूपे इति विऽरूपे ॥

स्वस्त्रोः साहचर्योपलक्षणमिदं, भगिन्योः अच्चा पूर्वोक्तः सञ्चारमार्गः समानः तुल्यः, एक एव अन्तः अनन्तरादि आकाशध्वनिमयः । तम् मार्गं देवशिष्टे देवेन सवित्रा अनुशिष्टे शिक्षिते सत्यौ अन्याऽअन्या एकैका चरतः क्रमेण गच्छतः । अपि च सुमेके सुदीप्ते, रात्रावपि दीप्तिरन्तर्हितत्वादुपपद्यतेऽयमर्थः । सायणस्तु बहुधा ब्रूते । “अत्र शोभनप्रजनने इति, सुमेकः सुदीप्त इति (४.६.३) सुमेके शोभनकर्माणौ शोभनमेहने वा परिचरणकुशले इत्यर्थः” इति । शोभनकर्माणौ एते नक्तोपासा रात्रिरूपाश्च विरूपे विरुद्धरूपे तमःप्रकाशरूपत्वात्, एवंभूते अपि समनसा समानमनस्के, ऐकमत्यसंपन्ने न मेथेते परस्परं न हिंस्तः, अत एव अमृते नित्ये सत्यौ न तस्यतुः चरत एव ॥ अन्याऽअन्या-कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवतः । मेथेते-मेधु हिसने । सुमेके-मिह सेचने, भावे धम्, व्यत्ययेन हस्य कः ॥

चतुर्थामृचमाह—

भास्वती नेत्री सुनृतानामर्चेति चित्रा वि दुरो न आवः ।

प्राप्या जगद्वयुं नो रायो अख्यदुषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥४॥

भास्वती नेत्री सुनृतानाम् अर्चेति चित्रा वि दुरः नः आवरित्वावः प्रऽअर्प्यं जगत् वि ऊम् इति नः रायः अख्यत् उषाः अजीगः भुवनानि विश्वा ॥

भास्वती प्रकाशनयुक्ता सुनृतानाम् शोभनसत्यानां वाचां नेत्री प्रापयित्री, चोदयित्रीत्यर्थः उषाः अर्चेति अज्ञायि, ज्ञाता भवति । सा चित्रा चित्रवर्णा नः अस्माकं दुरः द्वाराणि पिहित-द्वाराणां लोकरुक्ष्याभूमिमानां इत्यर्थः, च्यानः व्यवृणोत्, चित्रभाते सुनृतवाचां स्फुरणं, भूरादिलोकरुक्ष्याद्वारोद्घाटनं च भवतः, उ पादपूरणः । अपि च जगत् सर्वं भुवनं प्राप्यं प्रकाशं

गमयित्वा नः अस्माकं रायः धनाय, दिव्यायोपभोगाय, विभक्तिव्यत्ययः, व्यत्ययत् विशेषेण प्रकाशितवती । एवंभूता उपाः विश्वा भुवनानि सर्वाणि भुवनानि अजीगः स्वमुखाभिर्गमयति, तमसि लीनानि स्वभासा प्रकाशतां गमयति ॥ आवः-वृष्ट वरणे, लुङ्, मन्ते च्लेर्लुक् । प्रार्थ-क गतौ, णौ अतिदीत्यादिना युक् । अत्यत्-ख्या प्रकथने, लुङ् । अजीगः-गृ निगरणे, लङि तिपि छन्दसि विकरणस्य श्लुः, अम्यासस्येत्वादिश्छान्दसः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

जिह्मइये चरितवे मधोर्न्याभोगय इष्टये राय उ त्वम् ।

दभ्रं पश्यद्भ्य उर्विया विचक्षे उपा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥५॥

जिह्मइये चरितवे मधोर्नी आभोगये इष्टये राये ऊम् इति त्वम् दभ्रम् पश्यत्भ्यः उर्विया विचक्षे उपाः अजीगः भुवनानि विश्वा ॥

मधोर्नी धनवती, विचित्रसंपन्ना उपाः जिह्मइये जिह्मं वक्रं शयानाय ऋजुवर्तनरहितं अलसं जनं चरितवे सन्मार्गचरणाय व्युच्छन्ती भवति । एष चित्रभातप्रभावः । त्वम् अयमेक-शब्दपर्यायः, एकं प्रति आ भोगये आभोग्याय देवदत्तस्य धनस्योपभोगाय, तथा अपरं प्रति इष्टये यजनाय तथा अन्यं प्रति राये धनाय व्युच्छन्ती भवति । उग्रशब्दः समुच्चये, उ अपि च दभ्रम् अल्पं पश्यद्भ्यः अचिन्मयान्धकारावृतेभ्यः अल्पदृष्टिभ्यः उर्विया विचक्षे विगालदर्शनाय उर्वी विस्तीर्णा उपाः विश्वा भुवनानि अजीगः सर्वाणि भुवनानि स्वमुखाभिर्गमयति ॥ जिह्मइये-जिह्मं शेते इति जिह्मशीः तस्मै । आभोगये-आभोगशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने यकारोपजनः । उर्विया-उर्वीशब्दादुत्तरस्य लोः डियाजादेशः । विचक्षे-विष्वात् चक्षिङ्यातोः संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् ॥

इति प्रथमस्याष्टमे प्रथमो वर्गः

षष्ठीमृचमाह—

क्षत्राय त्वं श्रवसे त्वं महीया इष्टये त्वमर्थमिव त्वमित्यै ।

विस्दृशा जीविताभिप्रचक्षे उपा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥६॥

क्षत्राय त्वम् श्रवसे त्वम् महीये इष्टये त्वम् अर्थम्इव त्वम् इत्यै विस्दृशा जीविता अभिप्रचक्षे उपाः अजीगः भुवनानि विश्वा ॥

क्षत्राय वीरचलाय त्वम् एकं प्रति व्युच्छन्ती उपा इति शेषः । तथा श्रवसे श्रवणाय दिव्या-
वेशगर्भिताय त्वम् एकं प्रति, तथा महीयै इष्टये महत्स्यै इष्टये, महते यजनाय त्वम् एकं प्रति,
अर्धमिव अपेक्षितमर्थं प्रति इत्यै गमनाय त्वम् एकं प्रति व्युच्छन्ती, तथा विसदृशा विभिन्नानि
नानाविधानि जीविता जीवितानि, जीवानां तत्तत्स्वभावानुरूपाः भिन्नभिन्नप्रवृत्तीः अभिप्रचक्षे
आभिमुख्येन प्रकाशयितुं व्युच्छन्ती उपाः अजीगः शुवनानि विश्वा पूर्ववत् ॥ महीयै-मह्यै,
महेरिन् सर्वधातुभ्य इतीन्द्रप्रत्ययः, ततो डीप्, छान्दस ईकारोपजनः । अभिप्रचक्षे-चक्षेः तुमर्थे
सेन्प्रत्ययः ॥

सप्तमीमृचमाह—

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि व्युच्छन्ती युवतिः शुक्रवासाः ।

विश्वस्येशाना पार्थिवस्य वस्व उपो अद्येह सुभगे व्युच्छ ॥७॥

एषा दिवः दुहिता प्रति अदर्शि विऽउच्छन्ती युवतिः शुक्रवासाः
विश्वस्य ईशाना पार्थिवस्य वस्वः उपः अद्य इह सुभगे वि उच्छ ॥

दिवः स्वर्लोकास्य दुहिता तदुद्भवात् दुहितृस्थानीया उपाः एषा व्युच्छन्ती सर्वं प्रकाशयन्ती
तमोवर्जनेन, प्रत्यदर्शि प्रत्यक्षं दृष्टा भवति । कीदृशी? युवतिः नित्ययौवना शुक्रवासाः
ज्योतिर्वसना, निर्मलदीप्तिरित्यर्थः, तथा विश्वस्य सर्वस्य पार्थिवस्य पृथिवीसंबन्धिनः वस्वः
वसुनः धनस्य भोग्यस्य सर्वस्य ईशाना ईश्वरी । एवंभूते सुभगे शोभनभाग्योपेते, हे उपः, इह
अत्र मयि अद्य इदानीं व्युच्छ अचित्तमो वर्जयित्वा प्रकाशस्व ॥

अष्टमीमृचमाह—

परायतीनामन्वेति पार्थ आयतीनां प्रथमा शश्वतीनाम् ।

व्युच्छन्ती जीवमुदीरयन्त्युपा मृतं कं चन बोधयन्ती ॥८॥

परायतीनाम् अनु एति पार्थः आयतीनाम् प्रथमा शश्वतीनाम्
विऽउच्छन्ती जीवम् उतऽईरयन्ती उपाः मृतम् कम् चन बोधयन्ती ॥

ऋतज्योतिषः सूर्यस्य प्रादुर्भावात् प्राक् बहुधा चित्रभातं भवति अन्तर्याजिनः । अत एव
वह्नीनामुपसां प्रादुर्भाजः कीर्त्यते वेदे । परायतीनाम् परागच्छन्तीनां अतीतानां उपसां पाथः

मार्गं अन्वेति अनुसरति इदानीमुपाः । तथा आयतीनाम् आगच्छन्तीनां, इतःपरं आगमिष्यन्तीनां शश्वतीनाम् नित्यानां क्षयरहितानां बह्वीनां प्रथमा आद्या अद्यतनी उपाः व्युच्छन्ती तमोवर्जनेन भासमाना जीवम् जीवन्तमात्मानं उदरयन्ती ऊर्ध्वं दिवं प्रति प्रेरयन्ती मृतम् मरणधर्मग्रस्तं, अमर्त्यजीवप्रकाशरहितं कञ्चन कमपि घन्यं पुरुषं बोधयन्ती प्राप्तचित्प्रबोधं कुर्यती प्रवर्तते ॥ परायतीनाम्-इण् गतौ, लटः शतृ, इणो यण्, उगितश्चेति ङीप् ॥

नवमीमृचमाह—

उपो यदग्निं समिधे चकर्थ वि यदावश्चक्षसा सूर्यस्य ।

यन्मानुपान्यक्ष्यमाणौ अजीगस्तद् देवेषु चकूपे भद्रममः ॥९॥

उपः यत् अग्निम् समऽङ्गधे चकर्थ वि यत् आवः चक्षसा सूर्यस्य यत् मानुपान् यक्ष्यमाणान् अजीगरिति तत् देवेषु चकूपे भद्रम् अमः ॥

हे उपः, अग्निम् यजमाने जागरितं कविकृतं समिधे सम्पगज्वलनाय यत् चकर्थ यत् कर्म कृतवती, चित्रभाते अधिरन्तः प्रज्वलितो भवति । अपि च सूर्यस्य श्रतज्योतिषः चक्षसा दर्शनेन, प्रकाशेन यत् व्यावः यत् व्यावृणोः, अचिद्रूपान्धकारस्यापनोदनेन यत् विश्वं प्रकाशं व्यावृतवती । अपि च यक्ष्यमाणान् यजनाय प्रवृत्तान् मानुपान् मनोजातान् मानवान् अजीगः पूर्वं तमोग्रस्तान् चित्रकाशेनोद्गीर्णानिवाकरोः तत् अमः उक्तं तत्तिविधमपि कर्म देवेषु देवानामर्थे, तेषु मध्ये भद्रम् कन्यार्णं चकूपे कृतवती । ग्रीण्यपि औपस्यानि कर्माणि मानुष्यहितान्येव सन्त्यपि देवहितान्येव फलितानि भवन्ति । तद्भद्रं येन मनुष्यो देवप्रियमाचरति ॥ आवः-धृञ् वरणे, लुङ्, च्लेर्लुक् ॥

दशमीमृचमाह—

कियात्या यत्समया भवाति या व्युपुर्याश्च नूनं व्युच्छान् ।

अनु पूर्वाः कृपते वावशाना प्रदीध्याना जोपमन्याभिरेति ॥१०॥

कियति आ यत् समया भवाति याः विऽउपुः याः च नूनम् विऽउच्छान्

अनु पूर्वाः कृपते वावशाना प्रदीध्याना जोपम् अन्याभिः एति ॥

उपाः समया अव्ययं, सचिहिता भवाति भवति इति यत् यदेतत् कियति तत् किप्रमाणे काले प्रवृत्तं समाप्तं चेति आ प्रश्नार्थकः । वस्तुतः उपस आनन्त्यात् चित्रमातस्य कारातीत-

त्वात्, कालत इयत्तावच्छेदो नास्तीति भावः । अत एवाह । याः उपसः व्युपुः व्युष्टाः पुरा
 नूतम् च अवश्यं इतः परं याः व्युच्छान् याः व्युष्टा भविष्यन्ति, तत्र पूर्वाः अतीताः व्युष्टाः
 उपसः वावशानाः कामयमानाः अद्यतनी उपाः अनुकृपते अनुकल्पते समर्था भवति । अतीतायाः
 उपसोऽनुसारेण प्रकाशाय प्रभवतीत्यर्थः । तथा प्रदीप्याना प्रदीप्यमानोपाः अन्याभिः उपोभिः
 जोषम् सह एति संगच्छते । बहुषु चित्प्रभातेषु पूर्वापरविरोधं विना प्रभातानां सर्वत्र परस्पर-
 सद्योगमूलकः संवादो वर्तते इति विवक्षा ॥ कियति-किं प्रमाणमस्येति कियान्, तस्मिन् ।
 भवाति-लेख्याडागमः । व्युपुः-विपूर्वो वसतिर्व्युच्छने वर्तते । व्युच्छान्-उच्छ्दी विधासे, लेख्या-
 डागमः । कृपते-कृप् सामर्थ्ये, व्यत्ययेन शः । प्रदीप्याना-दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः, लटः शानच्,
 अदादित्वाच्छपो लुक् ॥

इति प्रथमस्याख्येने द्वितीयो वधः

एकादशीमृचमाह—

ईयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन्व्युच्छन्तीमुपसं मर्त्यासः ।

अस्माभिर्नु प्रतिचक्ष्याभूदो ते यन्ति ये अपरीषु पश्यान् ॥११॥

ईयुः ते ये पूर्वतराम् अपश्यन् विऽउच्छन्तीम् उपसं मर्त्यासः अस्माभिः
 ऊम् इति नु प्रतिचक्ष्या अभूत् ओ इति ते यन्ति ये अपरीषु पश्यान् ॥

ये मर्त्यासः ये मनुष्याः पूर्वतराम् उपसम् अत्यन्तप्राचीनं चित्प्रभातं व्युच्छन्तीम् व्युष्टं
 भवत् अपश्यन् द्रष्टवन्तः ते पुण्यपुरुषाः ईयुः गन्तव्यं स्थानं क्रतुज्योतिः गताः, नात्र मृता इति
 विवक्षा, अविशेषान्मर्त्यानां मृतेः । क्रतुप्राप्तिरेबोहिष्टा, तथा द्वादश्यामुपसं क्रतुज्योतिर्जन्मादि
 वर्ण्यते । अस्माभिः अधुनातनैः उ अपि नु इदानीं प्रतिचक्ष्या प्रत्यक्षं द्रष्टव्या अभूत् अजायत ।
 तथा अपरीषु भाविनीषु उपससु ये पश्यान् पश्यन्ति, ते तेऽपि ओ आ उ इति निपातद्वये उ
 इत्यवधारणे आ यन्ति आगच्छन्त्येव क्रतुस्थानम्, चित्प्रभातमहिम्नोऽप्यभिचारित्वात् कालत्रयेऽपि
 उपसः प्रभावाद्यतज्योतिः प्राप्यत इत्यर्थः ॥ ईयुः-एतेः लिट् ॥

द्वादशीमृचमाह—

यावयद्द्वेपा ऋतुपा ऋतेजाः सुम्रावरीं सुनृतां ईरयन्ती ।

सुमङ्गलीर्विश्रंती देववीतिमिहाद्योषः श्रेष्ठतमा व्युच्छ ॥१२॥

यवयत्तद्द्वेपाः ऋतुऽपाः ऋतेऽजाः सुम्रावरीं सुनृतां ईरयन्ती सुमङ्गलीः

विभ्रंती देवऽवीतिम् इह अद्य उपः श्रेष्ठऽतमा वि उच्छ ॥

यावद्वेपाः यावयन्ति पृथक् कृतानि देवांसि द्वेष्टृणि रक्षःप्रभृतीनि यया सा ऋतपाः
ऋतस्य ज्योतिषः पालयित्री ऋतेजाः ऋते प्राप्तव्ये निमित्तभूते जायते, प्रादुर्भूता सुम्नावरी सुम्नं
सुखं तद्वती स्रुताः ईरयन्ती शोभनसत्याः वाचः प्रेरयन्ती 'चोदयित्री स्रुतानाम्' । सुमङ्गलीः
सौमङ्गल्योपेता, अत्यन्तसौभाग्यं विवक्षितम् । देववीतिम् देवानां वीतिं आगतिं प्रादुर्भूतिमित्यर्थः,
तां विभ्रती वहन्ती हे उपः, श्रेष्ठतमा अतिप्रशस्या त्वं इह अत्र मयि अद्य इदानीं व्युच्छ व्युष्टा
भव ॥ यावद्वेपाः—यु मिश्रणे अमिश्रणे च, ण्यन्ताद्भट्टः शृत् । ऋतपाः—पा रक्षणे, विच् ।
सुम्नावरी—मत्स्वर्थायो वनिष्, नस्य रेफः, दीर्घश्च छन्दसि । सुमङ्गलीः—गौरादिषु पाठात् ङीप् ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

शश्वत्पुरोपा व्युवास देव्यथो अद्येदं व्यावो मघोनी ।

अथो व्युच्छादुत्तराँ अनु द्यून्जरामृता चरति स्वधामिः ॥१३॥

शश्वत् पुरा उपाः वि उवास देवी अथो इति अद्य इदम् वि आवः मघोनी
अथो इति वि उच्छात् उतऽतरान् अनु द्यून् अजरा अमृता चरति
स्वधामिः ॥

देवी दिव्या द्योतमाना वा उपाः पुरा चिरन्तनात्कालात् शश्वत् नित्यं अव्यमिचरितं यथा
मघति तथा व्युवास व्युष्टाऽभवत् । अथो अनन्तरं अद्य इदानीं मघोनी विचित्रधनोपेता इदम्
विश्वं व्यानः विवासितं प्राप्तप्रकाशमकरोत् । अथो अनन्तरं उत्तरान् ऊर्ध्वतरान् ऊर्ध्वगतान्
द्युन् दिवसान् अनु अनुलक्ष्य व्युच्छात् व्युच्छति । ऋषिदृष्टेः पूर्वं अप्रकाशानां ऊर्ध्वलोक-
कक्ष्यागतानां इतः परं उपमः प्रसादात् प्रकाशतां गमिष्यतां जगतां दिवसानुलक्ष्य उपा
व्युच्छतीति रहस्यम् । सैषा अजरा जरारहिता अमृता मृतिरहिता स्वधामिः स्वधारणसामर्थ्य-
प्रभामिः सह चरति चरन्ती वर्तते, स्वधामिः 'आत्मीयैस्तेजोभि'रिति सायणीये । साध्विदं,
प्रायशः स्वधाशब्दः अन्नपर्यायः सायणव्याख्यायाम् ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

व्यः क्षिमिर्दिव आतास्वद्यौदप कृष्णां निर्णिजं देव्यावः ।

प्रवोधयन्त्यरुणेभिरश्वैरोपा याति सुयुजा रथेन ॥१४॥

वि अञ्जिऽभिः दिवः आतासु अद्यौत् अपं कृष्णाम् निऽनिजम् देवी
आवरित्यावः प्रऽवोधयन्ती अरुणेभिः अश्वैः आ उपाः याति सुऽयुजा रथेन ॥

दिवः द्युलोकस्य आतासु आततासु विस्तीर्णासु दिक्षु उपाः अञ्जिभिः व्यञ्जकैः, ऋत-
प्रकाशाभिव्यञ्जकैः तेजोभिः व्यद्यौत् विद्योतते । देवी सोपाः कृष्णाम् तमसा कृतं कृष्णवर्णं
निर्णिजम् रूपं अपावः अपावृणोत् स्वचित्प्रकाशेन अचिन्मयतमोरूपं तिरस्कृतवतीत्यर्थः । अपि च
अरुणेभिः अरुणवर्णैः, क्रियाद्योतको लोहितवर्णः, अश्वैः प्राणबलोपलक्षणैः सुयुजा सम्यग्युक्तेन
रथेन रंहणशीलेन गमनेन आ याति आगच्छति उपाः । किं कुर्वती? प्रवोधयन्ती चिद्वोधं
प्रकर्षेण पक्षानामापादयन्ती ॥ अद्यौत्-द्युत दीप्तौ, लुङ् ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

आवहन्ती पोष्या वार्याणि चित्रं केतुं कृणुते चेकिताना ।

ईयुपीणामुपमा शश्वतीनां विभातीनां प्रथमोपा व्यश्वैत् ॥१५॥

आऽवहन्ती पोष्या वार्याणि चित्रम् केतुम् कृणुते चेकिताना ईयुपीणाम्
उपऽमा शश्वतीनाम् विऽभातीनाम् प्रथमा उपाः वि अश्वैत् ॥

पोष्या पोषणसमर्थानि वार्याणि वरणीयानि दिव्यानि वैभवानि आवहन्ती आनयन्ती
चेकिताना ऋतज्योतिः प्रति यजमानं प्रज्ञापयन्ती उपाः चित्रम् अद्भुतं केतुम् चित्रक्षिम् कृणुते
करोति यजमानाय । सैषा ईयुपीणाम् पूर्वनिष्पन्नानां शश्वतीनाम् चिरन्तनीनां बह्वीनामुपसां
उपमा उपमानभूता विभातीनाम् विशेषेण भासमानानां भाविनीनामुपसां प्रथमा आद्या व्यश्वैत्
स्वतेजसा प्रवृद्धा भवति ॥ पोष्या-पुष पुरौ, पोषः, भावे घञ्, भवे छन्दसि यत्, शैलोपः ।
अश्वैत्-डु ओश्वि गतिवृद्धयोः, लङि विकरणस्य लुक्, गुणे कृते व्यत्ययेनैत्वम् ॥

इति प्रथमस्याष्टमे तृतीयो वर्गः

षोडशीमृचमाह—

उदीर्ध्वं जीवो असुर्न आगादप प्रागात्तम् आ ज्योतिरेति ।

अरैक्पन्थां यातवे सूर्यायागन्म यत्र प्रतिरन्त आयुः ॥१६॥

उत् ईर्ध्वम् जीवः असुः नः आ अगात् अपं प्र अगात् तमः आ ज्योतिः
एति अरैक् पन्थाम् यातवे सूर्याय अगन्म यत्र प्रऽतिरन्ते आयुः ॥

पकपुरुषान् अन्तर्याजिनः संबोधयति । उदीर्घ्वम् उद्गच्छत ऊर्ध्वगमनं प्रति । नः अस्माकं
असुः प्रेरयिता जीवः अन्तरस्थितः जीवात्मा आगात् प्रबुद्धो बहिरागतवान् ऊर्ध्वं स्वयं गन्तुं,
 शरीरादिकं दिव्यं तेजो गमयितुम् । तमः अचिन्मयं तमः अप प्रागात् अपगतम् । ज्योतिः
 ऋतस्वरूपं आ एति प्रादूर्भूयागच्छति । अत्र सायणोक्तिस्त्वधेया “परमात्मरूपतया स च जीवस्तदेव
 ज्योतिरागच्छति” इति । सूर्याय यातवे सूर्यस्य ऋतज्योतिषः गमनाय पन्थाम् मार्गं अरैक्
 विविक्तीकरोति पूर्वोक्तो जीव आत्मा । यस्य प्रबोधाद्बहिरागमने ऋतस्य पन्थाः विविक्ताः
 अनृतात्पृथक् कृतो भवति । तत्र अगन्म गच्छामः, यत्र आयुः प्रतिरन्ते प्रवर्धन्ते, ऊर्ध्वासु
 ऋतभूमिषु वसतो दिव्यस्य मानवस्य आयुषः प्रवर्धनं, प्रसिद्धं, नैव क्षतितत्र ॥

सप्तदशीमृचमाह—

स्यूमना वाच उदियर्ति वह्निः स्तवानो रेभ उपसो विभातीः ।

अद्या तदुच्छ गृणते मघोन्यस्मे आयुर्नि दिदीहि प्रजावत् ॥१७॥

स्यूमना वाचः उत् इयर्ति वह्निः स्तवानः रेभः उपसः विभातीः अद्य
 तत् उच्छ गृणते मघोनि अस्मे इति आयुः नि दिदीहि प्रजावत् ॥

वाहिः घोडा स्तोत्राणां रेभः स्तोता विभातीः विशेषेण भासमानाः उपसः चिन्मयीः स्तवानः
 स्तुवन् वाचः मन्त्रात्मिकायाः गिरः स्यूमना अनुस्पृतानि पूर्वोत्तरसंबन्धरूपबन्धनयुक्तानि
 उक्त्यानि उदियर्ति उच्चारयति, ऋतं प्रति उद्गमयति । तत् तस्मात् हे मघोनि मघवत्युपः गृणते
 स्तुवते मादृशाय मह्यं वा अद्य इदानीं तदुच्छ तत् प्रसिद्धं ज्योतिः विद्यासय विद्वद्गुहि प्रकाशयेति
 यावत् । अस्मे अस्मभ्यं आयुः जीवनं प्रजावत् सन्तानयुक्तं, अक्षयजीवनमित्यर्थः नि दिदीहि
 नितरां प्रकाशय ॥ स्यूमना-पिबु तन्तुसन्ताने, अन्यद्गतम्, शैलोपः । स्तवानः-पुद्गु स्तुतो,
 शानचि अदादित्वात् शपो लुक् । गृणते-गृ शब्दे क्रैयादिकः ॥

अष्टादशीमृचमाह—

या गोमंतीरुपसः सर्ववीरा व्युच्छन्ति दाशुपे मर्त्याय ।

वायोरिव सुनृतांनामुदके ता अश्वदा अश्ववत्सोमसुत्वा ॥१८॥

याः गोमंतीः उपसः सर्ववीराः विऽउच्छन्ति दाशुपे मर्त्याय वायोऽइव
 सुनृतांनाम् उतऽअके ताः अश्वऽदाः अश्ववत् सोमऽसुत्वा ॥

गोमतीः चिद्रश्मियुक्ताः सर्ववीराः सर्ववीर्योपेताः याः उपसः दाशुपे दत्तवते मर्त्याय यजमानाय व्युच्छन्ति व्युष्टाः भवन्ति तमोवर्जनेन प्रकाशन्ते, वायोरिध वायुवद्वेगेन प्रवर्तमानानां सुसुतानाम् शुभसत्यानां वाचां स्तुतीनां उदके भाविनि ऊर्ध्वं अर्चनीये समापने अध्वादाः अध्वानां प्राणवलोपलक्षणानां दात्री ताः उपसः याः पूर्वोक्ताः सोमसुत्वा सोमानामभिषेता यजमानः अश्ववत् प्राप्नोतु । प्रथमं गावः पश्चादश्वाः, प्रथमं ज्ञानं पश्चात्क्रियासामर्थ्याय प्राण-बलमित्यवधेयम् ॥ अश्ववत्-अश्व व्याप्तौ, लेख्यडागमः, व्यत्ययेन परस्मैपदम् । सोमसुत्वा-पुत्र-अभिषेधे, कनिष्, ह्रस्वस्य पितीति तुक् ॥

एकोनविंशीमृचमाह—

माता देवानां ममदिते रनीकं यज्ञस्य केतुर्वृहती वि भाहि ।

प्रशस्ति कृत् ब्रह्मणे नो व्युच्छा नो जनै जनय विश्ववारे ॥१९॥

माता देवानां ममदितेः अनीकम् यज्ञस्य केतुः वृहती वि भाहि प्रशस्ति कृत् ब्रह्मणे नः वि उच्छ आ नः जनै जनय विश्ववारे ॥

हे उपः, त्वं देवानां माता उपसः चित्रभातस्य प्रादुर्भावात्परमेव देवानां क्रतुविभवभूतानां प्रादुर्भावो यजमाने ऋषौ । ममदितेः अनीकम् अखण्डचिद्रूपिणी सर्वदेवमाता ममदितेः तस्याः मुखं भवत्युपाः, उपसा द्वारैव ममदितेर्दर्शनं भवति । यज्ञस्य केतुः यजनस्य केतयित्री, यजन-मार्गस्य ज्ञापयित्री, वृहती वृहच्छब्दवाच्य-क्रतुसंबन्धिनी महती सती विभाहि प्रकाशय । अपि च प्रशस्ति कृत् अस्मद्विषये प्रशंसनं कुर्वती, तस्मात् सती नः अस्मदीयाय ब्रह्मणे मन्त्राय व्युच्छ व्युष्टा भव । विश्ववारे विश्वैर्वरणीये उपः, नः अस्मान् जने दैव्यजनमध्ये आजनय प्रादुर्भावय ॥

विंशीमृचमाह—

यच्चित्रममं उपसो वहन्ती जानाय शशमानाय भद्रम् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्ता मदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥२०॥
यत् चित्रम् अम्रः उपसः वहन्ति ईजानाय शशमानाय भद्रम् तत् नः मित्रः वरुणः ममहन्ताम् मदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥

चित्रम् अदृश्यं यत् अम्रः यत् कर्म, क्रियासामर्थ्यं उपसः वहन्ति आनयन्ति, तत् ईजानाय श्रयते यजमानाय शशमानाय संभजमानाय भद्रम् क्रतुप्राप्तिरूपं कल्याणं भवति । यदेवमस्माभिः

सुकतेन प्रार्थितं तन्मित्रादयः पट् देवताः समहन्तां मानितं कुर्वन्तु ॥ ईजानाय-यजतेः छन्दसि लिट्, लिटः कानच्, वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणम् । शशमानाय-शश प्लुतगतौ, ताच्छी-लिकश्चानश् ॥

इति प्रथमस्याष्टमे चतुर्थो वर्गः

‘इमा रुद्रायेत्येकादशर्चं नवमं सूक्तम्, कुत्सस्यार्पं दशम्येकादशौ त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत्यो नव । रुद्रो देवता ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

इमा रुद्राय त्वसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्र भरामहे मतीः ।

यथा शमसद् द्विपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं ग्रामे अस्मिन्ननातुरम् ॥१॥

इमाः रुद्राय त्वसे कपर्दिने क्षयत्स्वीराय प्र भरामहे मतीः यथा शम् अस्तत् द्विपदे चतुःस्पदे विश्वम् पुष्टम् ग्रामे अस्मिन् अनातुरम् ॥

रुद्राय मध्यमस्थानाय मरुतां पित्रे देवाय, अस्य स्वरूपं प्राग्विचारितम् (पु. ४१७-४२०, ४३ सू.) । इमाः मतीः प्रकृताः मननीयाः स्तुतीः प्रभरामहे प्रकर्षेण निष्पादयामः । कीदृशाय? त्वसे बलेन प्रयुद्धाय कपर्दिने जटिलाय, कपर्दश्चूडा तद्धते, प्रचण्डकर्मणो मरुद्गणस्य पितृस्वरूपत्वद्योतनायेदं विशेषणम् । क्षयद्वीराय क्षयन्तो नश्यन्तो वीराः शत्रवो यस्मिन् तस्मै । यथा येन प्रकारेण द्विपदे इह परत्र च स्थानयुक्ताय मनुष्याय चतुष्पदे भूरादिव्याहृतिचतुष्टयस्थानयुक्ताय यजमानाय च शम् शममुखं अस्तु भवेत् तथा स्तुतीः कुर्मः । बाह्यार्थस्तु “द्विपदे मनुष्याय, चतुष्पदे गवाश्वाद्ये” इति । अपि च अस्मिन् ग्रामे अस्मदीये संघे विश्वम् समस्तं भूतजार्तं पुष्टम् पोषयुक्तं अनातुरम् रोगरहितं भवतु ॥ अस्तत्-लेखडागमः ॥

द्वितीयामृचमाह—

मृळा नो रुद्रोत नो मयस्कृधि क्षयद्वीराय नमस्ता विधेम ते ।

यच्छं च योश्च मनुरायेजे पिता तदश्याम् तवं रुद्र प्रणीतिषु ॥२॥

मृळ नः रुद्र उत नः मयः कृधि क्षयत्स्वीराय नमस्ता विधेम ते यत् शम् च योः च मनुः आयेजे पिता तत् अश्याम् तवं रुद्र प्रणीतिषु ॥

हे रुद्र, नः अस्मान् मृळ सुखाय, उत अपि च नः अस्माकं मयः आत्यन्तिकं सुखं

आनन्दशब्दवाच्यं कृधि कुरु । क्षयद्वीराय विनश्यच्छत्रुवीराय ते तुभ्यं नमसा सर्वापणलक्षणेन
नमस्कारेण विधेम परिचर्यां कुर्याम । अपि च पिता मनुः मनुष्याणां अस्माकमाद्यः उत्पादकः
शम् च इष्टप्राप्तिरूपं शमं च योश्च अनिष्टस्य यावनं पृथक्करणं निवारणं च इति यत् यस्मै द्रव्य
आधेजे समन्तात् यजनं कृतवान् । तत् द्वयं, हे रुद्र, तव प्रणीतिषु प्रकर्षेण नयनेषु सत्सु वयम्
अश्याम प्राप्नुयाम ॥

तृतीयामृचमाह—

अश्याम ते सुमतिं देवयज्यया क्षयद्वीरस्य तवं रुद्र मीढुः ।

सुन्नायन्निदिशो अस्माकमा चरारिष्टवीरा जुह्वाम ते हविः ॥३॥

अश्याम ते सुमतिम् देवयज्यया क्षयत्वीरस्य तवं रुद्र मीढुः सुन्नयन्
इत् विशः अस्माकम् आ चर अरिष्टवीराः जुह्वाम ते हविः ॥

हे मीढ्वः, सेक्तः, अभीष्टानां वर्पक, रुद्र, क्षयद्वीरस्य विनश्यत्प्रतिपक्षवीरस्य तव त्वदीयां
सुमतिम् शोभनां अनुग्रहात्मिकां बुद्धिं ते तव संवन्धिना वयं देवयज्यया देवयजनेन साधनेन
अश्याम व्याप्नुयाम । त्वं च अस्माकम् विशः प्रजाः अभिलक्ष्य सुन्नायन्निदं सुखमिच्छन्नेव
आचर अनुतिष्ठ । ततो वयमपि अरिष्टवीराः अरिष्टाः अहिंसिताः वीराः येषां ते, तथाभूताः
सन्तः ते तुभ्यं हविः जुह्वाम हवनं कुर्याम, अर्पयामार्षणीयम् ॥ देवयज्यया-छन्दसि यजेनिष्ट-
वर्ग्येत्यादौ यप्रत्ययो निपातितः, स्त्रीलिङ्गता च । मीढ्वः-मिह सेचने । सुन्नायन्-सुन्नं परेषा-
मिच्छति, छन्दसि परेच्छायामपि क्यच् ॥

चतुर्थीमृचमाह—

त्वेपं वयं रुद्रं यज्ञसार्धं वड्कुं कविमवसे नि ह्वयामहे ।

आरे अस्मदैव्यं हेळो अस्यतु सुमतिमिद्वयमस्या वृणीमहे ॥४॥

त्वेपम् वयम् रुद्रम् यज्ञसार्धम् वड्कुम् कविम् अवसे नि ह्वयामहे आरे
अस्मत् दैव्यम् हेळः अस्यतु सुमतिम् इत् वयम् अस्य आ वृणीमहे ॥

त्वेपम् दीप्तं यज्ञसार्धम् यजनस्य साधयितारं वड्कुम् कुटिलगतिकं, कुटिले राक्षसादौ
मर्दयितव्ये कुटिलगमनमुपायो भवति । कविम् द्रष्टारं युक्तायुक्तकर्मणां, ईदृशं रुद्रम् महादंष्ट्रं
अस्ते रक्षणाय वयम् निह्वयामहे नितरामाह्वयामः । सः दैव्यम् देवानां संवन्धिर्न हेळः क्रोधं

अनादरं वा अस्मत् अस्मत्तः आरे दूरे अस्यत् क्षिपत् । अस्य रुद्रस्य सुमतिमिदं अनुग्रहात्मिकां
शोभनां बुद्धिमेव वयम् आ वृणीमहे आभिमुख्येन संभजामहे ॥ यज्ञसाधम्-यज्ञं साधयतीति
यज्ञसात्, तम् । वङ्कुम्-यकि कौटिल्ये, उणादिः उपत्ययः । वृणीमहे-वृङ् संभक्तौ, क्रियादिकः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

दिवो वराहमरूपं कपर्दिनं त्वेयं रूपं नमस्ता नि ह्वयामहे ।

हस्ते विभ्रन्नेपजा वार्याणि शर्म वर्मं छर्दिस्मभ्यं यंसत् ॥५॥

दिवः वराहम् अरूपम् कपर्दिनम् त्वेयम् रूपम् नमस्ता नि ह्वयामहे हस्ते
विभ्रत् मेपजा वार्याणि शर्म वर्मं छर्दिः अस्मभ्यम् यंसत् ॥

वराहम् वरं श्रेष्ठं अहः दिनं यस्य सः उत्कृष्टप्रकाशोपेतः तं अरूपम् आरोचमानं कपर्दिनम्
जटिलं त्वेयम् दीप्तं रूपम् पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टरूपयुक्तं रुद्रं नमस्ता नमस्कारेण दिवः दिवः
सकाशात् निह्वयामहे नितरामाह्वयामः । सः हस्ते स्वकीये हस्ते वार्याणि वरणीयानि लोकोत्तराणि
मेपजा मैपज्यानि विभ्रत् धारयमाणः अस्मभ्यम् प्रपन्नेभ्यः शर्म सुरं आरोग्यात्मकं वर्म कवचं
अनिष्टनिवारकं छर्दिः गृहं वासयोग्यं यंसत् यच्छत् ॥ मेपजा-मिपज चिकित्सायां, कण्ठवादिः,
पचाद्यच्, शोर्लोपः । यंसत्-यम उपरमे, लेख्यडागमः, सिप् बहुलमिति सिप् ॥

इति प्रथमस्याष्टमे पञ्चमो वर्गः

षष्ठीमृचमाह—

इदं पित्रे मरुतामुच्यते वचः स्वादोः स्वादीयो रुद्राय वर्धनम् ।

रास्वा च नो अमृतं मर्तभोजनं त्मने तोकाय तनयाय मृळ ॥६॥

इदम् पित्रे मरुताम् उच्यते वचः स्वादोः स्वादीयः रुद्राय वर्धनम् रास्व
च नः अमृतं मर्तभोजनम् त्मने तोकाय तनयाय मृळ ॥

मरुताम् गणभूतानां मध्यमस्थानानां देवानां पित्रे पालकाय जनकाय रुद्राय महते देवाय
स्वादोः स्वादीयः रसवतोऽपि रसवतरं हर्षजनकं वर्धनम् स्तुत्यस्य पोषकं, स्तुत्या वर्धते हि देवता
स्तोतरि यजमाने, एवंभूतं इदम् स्तोत्रात्मकं वचः वचनं उच्यते उच्चार्यते । हे अमृतं मरणरहितं
रुद्रदेव, मर्तभोजनम् मर्तानां मनुष्याणां भोजनं यावत् भोगयोग्यं दिव्यममृतमन्नं भवति तावत्
नः अस्मभ्यं रास्व देहि, अमृतेति संवोधनस्य प्रयोजनमवधेयं मर्तभोजनप्रार्थनायाम्, नेदं

शान्यादिधान्यनिष्पादितमन्नम् । च अपि च त्मने आत्मने मह्यं तोकाय पुत्राय तनयाय
तत्सन्तानाय च मूढं सुखं प्रयच्छ ॥ राख-रा दाने, व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

सप्तमीमृचमाह—

मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उक्षन्तमुत मा न उक्षितम् ।
मा नो वधीः पितरं मोत मातरं मा नः प्रियास्तन्वो रुद्र रीरिपः ॥७॥
मा नः महान्तम् उत मा नः अर्भकम् मा नः उक्षन्तम् उत मा नः उक्षितम्
मा नः वधीः पितरम् मा उत मातरम् मा नः प्रियाः तन्वः रुद्र रीरिपः ॥

मध्यमस्थानाद्रक्षःप्रभृतिभ्यः पीडा भवति मर्त्यानाम् । तत्र प्रभुर्देवो रुद्रः उग्रेण कर्मणा
पीडानिवृत्तिं करोति । तादृशे उग्रकर्मणि मर्त्यानामल्पवलाणां दुःखवेदना जायते, तदिदं अत्र
मा हिंसीरिति प्रार्थनातात्पर्यम् । हे रुद्र, नः अस्माकं मध्ये महान्तम् वृद्धं मा वधीः मा हिंसीः ।
उत अपि च नः अस्माकं अर्भकम् बालं मा मा हिंसीः । तथा नः अस्माकं मध्ये उक्षन्तम्
सेत्तारं युवानं मा मा हिंसीः । उत अपि च नः अस्माकं मध्ये उक्षितम् सिक्तं, स्त्रीषु निष्कि-
मपत्यं मा मा हिंसीः । नः अस्माकं पितरम् जनकं मा मा हिंसीः । उत अपि च मातरम् मा
मा हिंसीः । नः अस्माकं प्रियाः तन्वः स्नेहविषयभूताः तनूषु भवाः प्रजाः मा रीरिपः मा
हिंसीः ॥ वधीः—हन्तेर्लङि वधादेशः । रीरिपः—रिप हिंसायां, ण्यन्ताल्लङ् ॥

अष्टमीमृचमाह—

मा नस्तोके तनये मा न आयौ मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिपः ।
वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तः सदमित्वा हवामहे ॥८॥
मा नः तोके तनये मा नः आयौ मा नः गोषु मा नः अश्वेषु रीरिपः
वीरान् मा नः रुद्र भामितः वधीः हविष्मन्तः सदम् इत् त्वा हवामहे ॥

हे रुद्र, नः अस्माकं तोके तनये तोमादिविषये मा रीरिपः मा हिंसीः । तोरुः पुत्रः,
तनयस्तत्पुत्रः, नः आयौ आयुः मनुष्यः तद्विषये मा रीरिपः, नः गोषु विषये मा रीरिपः, नः
अश्वेषु विषये मा रीरिपः । तथा हे रुद्र, नः वीरान् अस्मदीयान् विक्रान्तान् भामितः रुद्रः
सन् मा वधीः । वयं च सदमित् सर्वदेव हविष्मन्तः हविर्भिर्युक्ताः सन्तः त्या त्वां हवामहे
आह्वयामः ॥ भामितः—भाम क्रोधे, अधिकरणे कर्तरि क्तः ॥

नवमीमृचमाह—

उप ते स्तोमान्पशुपा इवाकरं रास्वा पितर्मरुतां सुन्नमस्मे ।

भद्रा हि ते सुमतिर्मृळयत्तमाथा वयमव इत्ते वृणीमहे ॥९॥

उप ते स्तोमान् पशुपाऽइव आ अकरम् रास्व पितः मरुताम् सुन्नम् अस्मे
इति भद्रा हि ते सुऽमतिः मृळयत्ऽतमा अथ वयम् अवः इत् ते वृणीमहे ॥

हे रुद्र, ते तुभ्यं स्तोमान् स्तोत्ररूपान् उपाकरम् समर्पयामि । तत्र दृष्टान्तः—पशुपाः इव
यथा गोपः स्वस्मै गोस्वामिना प्रातः समर्पितान् पशून् सायं प्रत्यर्पयति, तद्वत् । दैवबलादैवानु-
ग्रहाच्च सर्वथा दैवादेवागताः इमे स्तोमाः दैवायैव प्रत्यर्पिता भवन्ति । हे मरुताम् पितः, रुद्र,
अस्मे अस्मभ्यं सुन्नम् सुखं रास्व देहि । ते त्वदीया सुमतिः शोभना बुद्धिः मृळयत्तमा अति-
शयेन सुखयितृताम् । हि यस्मादेवं तस्मात् भद्रा कन्याणी, भजनीया वा । अथ अनन्तरं वयम्
ते अवः इत् त्वदीयं रक्षणमेव वृणीमहे संभजामहे ॥ अकरम्—वर्तमाने लङ्, छान्दसम् ॥

दशमीमृचमाह—

आरे ते गोघ्नमुत पूरुपघ्नं क्षयद्वीर सुन्नमस्मे ते अस्तु ।

मृळा च नो अधि च ब्रूहि देवाधा च नः शर्मं यच्छ द्विचर्हाः ॥१०॥

आरे ते गोऽघ्नम् उत पूरुपऽघ्नम् क्षयत्ऽवीर सुन्नम् अस्मे इति ते अस्तु
मृळ च नः अधि च ब्रूहि देव अध च नः शर्मं यच्छ द्विऽचर्हाः ॥

हे क्षयद्वीर, विनश्यच्छत्रुवीरजन, ते त्वदीयं गोघ्नम् गोहननं उत पूरुपघ्नम् पुरुषहननं, हनन-
साधनं वा तदुभयं आरे अस्मत्तो दूरे भवतु । अपक्षस्य पुरुषस्य शीघ्रपरिपाकविधाने रुद्रेण
कशामिधातादयः प्रागुक्ताः (पु० ४१९), रुद्रस्य उग्रकर्मणा धनभूतानां ज्ञानरश्मिभूतानां वा
गवां, तद्वतां पुरुषाणां च क्षयः पीडा वा भवत्येव । तन्मास्तु इति प्रार्थ्यते । अस्मे अस्मभ्यं
ते सुन्नम् त्वदीयं सुखं अस्तु भवतु । च अपि च हे देव, रुद्र, नः अस्मान् मृळ मृदय, सुखय ।
अपि च नः अस्मान् अधिवृद्धिं च अधिपचनं पक्षपातेन वचनं ब्रूयाः । अथ च अद्यापि द्विचर्हाः
द्वयोः स्थानयोः इह मानुषे उत्तरत्र दैव्ये च स्थाने अस्मदर्थं वर्धितः सन् नः अस्मभ्यं शर्म शरण-
सुखं यच्छ देहि ॥ गोघ्नम्—हन हिंसागत्योः, घञर्थे भावे करणे वा कविधानम् । द्विचर्हाः—द्वयोः
स्थानयोः वर्धने प्रार्थने इति द्विचर्हाः, अनु ॥

एकादशीमृचमाह—

अवोचाम नमो अस्मा अवस्यवः शृणोतु नो हवै रुद्रो मरुत्वान् ।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥१॥
अवोचाम नमः अस्मै अवस्यवः शृणोतु नः हवम् रुद्रः मरुत्वान् तत्
नः मित्रः वरुणः ममहन्ताम् अदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥

अस्मै रुद्राय अवस्यवः रक्षणमिच्छन्तः वयं नमः नमस्कारोपलक्षणं सूक्तरूपं स्तोत्रं अवोचाम
अवादिष्म । मरुत्वान् मरुद्भिर्द्युक्तः सः रुद्रः नः अस्मदीयं हवम् आह्वानं शृणोतु आकर्ण्यङ्गी-
करोतु । यदस्माभिरुक्तं तत्सर्वं मित्रादयः पद्देवताः पूजयन्तु ॥ अवस्यवः—अव रक्षणे, भावे
असुप्त, सुप्त आत्मनः क्यच्, कयाच्छन्दसि उपत्ययः ॥

इति प्रथमस्याष्टमे षष्ठो वर्गः.

‘चित्रमि’ति पट्टचं सूक्तं कुत्सस्यार्षं त्रैप्लुभं सूर्यदेवताकम् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगत्तत्स्थुषश्च ॥१॥
चित्रम् देवानाम् उत अगात् अनीकम् चक्षुः मित्रस्य वरुणस्य अग्नेः
आ अप्राः द्यावापृथिवी इति अन्तरिक्षम् सूर्यः आत्मा जगत्तत्स्थुषः च ॥

यद्यपि सूक्तमिदं बाह्यस्वर्यपरं आपाततो लक्ष्यते, तथापि ऋतज्योतिरात्मनः परमात्मनो
दर्शने ऋषेर्वागिर्यं प्रवर्तत इत्यसंशयम् । “यत्र नरो युगानि वितन्यते” इति द्वितीयस्याश्रुक्तिः
स्थूलपक्षे न घटते । कथं बहुयुगयागवितननं उपपद्यते मुहूर्तमात्रे उपसि? बाह्यस्वर्येऽपि
यथोपपत्तिः स्यात् तथा ऋचामत्र व्यवस्थितिः । सर्वेश्वरप्रतिनिधिर्हि सूर्यः स्थूले जगति, अत
एव स ऋतस्य परमस्य ज्योतिषः सङ्केतः ॥ देवानाम् ज्योतिर्मयदेहानां परमात्मनोऽश्रभृतानां
चित्रम् अद्भुतं अनीकम् सुखं सर्वतेजःपुञ्जं वा उदगात् उदितमभूत् । कीदृशम्? मित्रस्य
वरुणस्य अग्नेः एतेषां देवानां चक्षुः चक्षणं, दर्शनं प्रकाशनमित्यर्थः । तादृशं चित्रं ज्योतिः
उदितं गत् द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च, अन्तरे ऊर्ध्वा चितिं अधरां चितिं च, आप्राः
समन्तादपरमत् स्वतेजसा । तथा अन्तरिक्षम् मध्यमस्थानं च “आप्राः” तच्चित्रं सूर्यः । सूर्यः

सर्वस्य प्रेरकः सर्वेश्वरः जगतः जङ्गमस्य तस्युपः च स्थावरस्य च आत्मा स्वरूपम्, परमात्मन एव चराचरात्मकविश्वरूपत्वात् ॥ आप्राः—प्रा पूरणे, लङि पुरुष्यत्ययः । जगतः—गमेर्द्वे चेति क्तिप्, द्विवचनम् । तस्युपः—तिष्ठतेर्लिटः कसुः ॥

द्वितीयामृचमाह—

सूर्यो देवीमुपसं रोचमानां मर्यो न योषामभ्येति पश्चात् ।

यत्रा नरो देवयन्तो युगानि वितन्वते प्रति भद्राय भद्रम् ॥२॥

सूर्यः देवीम् उपसं रोचमानाम् मर्यः न योषाम् अभि एति पश्चात्

यत्र नरः देवयन्तः युगानि विस्तन्वते प्रति भद्राय भद्रम् ॥

सूर्यः उत्तमज्योतिरात्मा देवः देवीम् दिव्यां रोचमानाम् दीप्यमानां उपसम्, पश्चात् अभ्येति उपसः प्रादुर्भावात्परं ताममिलक्ष्यगच्छति । तत्र दृष्टान्तः—मर्यो न योषाम् यथा मनुष्यः शोभनाङ्गीं स्त्रियमनुगच्छति तद्वत् । उपसः चिन्मयत्वात् चित्प्रभातात्परं ऋतज्योतिर्दर्शनमवश्यम्भावीति विवक्षा । यत्र यस्मिन् चित्प्रभातेऽसति देवयन्तः देवं परं ज्योतिरिच्छन्तः, देव-
कामाः नरः नेतारो यजमानाः युगानि युगं कालयाचि, कालाध्यनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया, बहूनि नियतानि कालमानानि भद्राय निःश्रेयसाय भद्रम् प्रति कल्याणतमं ऋतं बृहत् उद्दिश्य वितन्वते विस्तारयन्ति यजनम्, यज्ञस्य तन्तुरूपवर्णनाद्वेदेषु ॥

वृतीयामृचमाह—

भद्रा अश्वा हरितः सूर्यस्य चित्रा एतग्वा अनुमाद्यासः ।

नमस्यन्तो दिव आ पृष्ठमस्युः परि द्यावापृथिवी यन्ति सद्यः ॥३॥

भद्राः अश्वाः हरितः सूर्यस्य चित्राः एतग्वाः अनुमाद्यासः नमस्यन्तः

दिवः आ पृष्ठम् अस्युः परि द्यावापृथिवी इति यन्ति सद्यः ॥

यद्यप्यश्वाः प्राणवलोपलक्षणाः क्रियापरा एव भवन्ति, तथापि सूर्यस्य अश्वाः रश्मयः चिन्मयाः सन्तः क्रियादक्षाः क्रियानिष्पादका इति ज्ञेयम् । अत एव सूर्यतुरगविशेषणानि अत्र तद्गुणक्रियाबोधकानि भवन्ति । भद्राः कल्याणाः अश्वाः व्यापनशीलाः तुरगाः हरितः कान्तिमन्तः (हर्यतेः कान्तिकर्मणः) चित्राः नानावर्णाः, अनन्तगुणोपलक्षणम्, एवंभूताः सूर्यस्य सर्वप्रेरकस्योत्तमज्योतिषः एतग्वाः एतं एतव्यं प्रति ग्वाः गन्तारः अनुमाद्यासः अनुक्रमेण

मादनीयाः स्तुत्याः नमस्यन्तः स्वामिनं स्वाश्रयभूतं सूर्यं पूजयन्तः दिवः द्युलोकस्य पृष्ठम्
उपरिप्रदेशं आ अस्थुः आस्थिताः । आस्थाय च द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ सद्यः तदानीमेव
परियन्ति परितो गच्छन्ति व्याप्नुवन्ति । सूर्याश्वानां द्युलोकादुपरि दर्शनमात्रेण तेषां सर्व-
व्यापिगुणः प्रकाशो भवति ॥ यद्ययं बाह्यः सूर्यः, अश्वाः प्रथमं पूर्वस्यां दिशि दृश्येरन्, न तु
'दिवः पृष्ठे' ॥ अनुमाद्यासः—मदि स्तुतौ, अस्माप्यन्तादचो यत् ॥

चतुर्थीमृचमाह—

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्तोर्विततं सं जभार ।

यदेदयुक्त हरितः सधस्यादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥ ४ ॥

तत् सूर्यस्य देवत्वम् तत् महित्वम् मध्या कर्तोः विततम् सम जभार
यदा इत् अयुक्त हरितः सधस्यात् आत् रात्री वासः तनुते सिमस्मै ॥

सूर्यस्य सर्वप्रेरकस्य सवितुः तत् देवत्वम् तदीश्वरत्वं, स्वातन्त्र्यद्योतकमिदं तन्महित्वम्
तन्महत्त्वं यत् कर्तोः मध्या कर्मणः मध्ये विततम् स्वकीयं विस्तृतं किरणजालं सज्जभार उप-
संहरति । यथा चित्रभातानि बहूनि भवन्ति ऋतज्योतिर्दर्शनात्पूर्वं तथा ऋतज्योतिरपि बहुशः
प्रादुर्भूय यजमानं परिपक्वमन्तेऽनुगृह्णातीति वैदिकयोगारहस्यम् । अत एव स सूर्यः स्वतन्त्रः
स्वस्य योगिनो वा कर्मणः परिसमाप्तेः पूर्वं, कर्तव्यस्य मध्ये स्वीयं चिद्रश्मिसमूहं उपसंहृत्य
पुनश्च योगिनोऽन्तर्याजिनः परिपाकाय कञ्चन कालं अनुपालयति । यदेत् यसिन्नेन काले हरितः
फान्तिमतो रश्मीनश्चान् सधस्यात् तेषां सहस्रानात् रंहणशीलाद्रथात् आदाय अयुक्तः ससिन्नेव
संयुक्तान्करोत्, आत् अनन्तरमेव रात्री सत्यसूर्यप्रकाशभावरूपा साधारणी लौकिकी मानुषप्रज्ञा
सिमस्मै मर्गमिन् जगति, सप्तम्यर्थे चतुर्थी, वासः आच्छादयितृत्वमः सत्यावरणमन्धकारं तनुते
विस्तारयति ॥ मध्या—मध्यशब्दात् सप्तम्येकवचनस्य डादेशः । कर्तोः—करोतेरौणादिकत्तो-
मुन्यत्ययः । अन्ये गताः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कृणुते द्योरुपस्थे ।

अनन्तमन्यदृशदस्य पार्जः कृष्णमन्यद्धरितः सं भरन्ति ॥ ५ ॥

तत् मित्रस्य वरुणस्य अभिचक्षे सूर्यः रूपम् कृणुते द्योः उपस्थे

अनन्तम् अन्यत् रुशत् अस्य पाजः कृष्णम् अन्यत् हरितः सं भरन्ति ॥

तत् तदानीं ऋतप्रादुर्भावे मित्रस्य प्रीतिसौहार्दप्रधानस्य आदित्यस्य ऋतवैभवशालिनः
तथा वरुणस्य सर्वपाशविमोचनस्य विमोरादित्यस्य ऋतमूर्तेश्च अमिचक्षे आमिमुख्येन द्यौरूपस्थे
खलोकस्थोपस्थाने समीप इत्यर्थः, सूर्यः सर्वस्य प्रेरको भगवान् सविता रूपम् कृणुते स्वरूप-
प्रकाशकं तेजः करोति । अपि च अस्य सूर्यस्य हरितः कान्ताश्विन्मयाश्वाः अनन्तम् अवसानरहितं
रुशत् दीप्यमानं पाजः बलं अन्यत् तमसोऽन्यत् तमोनिवारकं श्वेतवर्णं अहोलक्षणं सत्यप्रकाश-
मित्यर्थः, संभरन्ति निष्पादयन्ति, तथा अन्यत् श्वेतवर्णादितरत् कृष्णम् कृष्णवर्णं सत्याप्रकाश-
रूपं नैशं तमश्च संभरन्ति, प्रकाशाप्रकाशद्वयोरुभयोः निर्वाहः सूर्यस्य हरितां सिद्धः ॥ अमि-
चक्षे-संपदादिलक्षणो भावे किप् ॥

पृष्ठीमृचमाह—

अद्या देवा उदिता सूर्यस्य निरंहसः पिपृता निरवद्यात् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥६॥

अद्य देवाः उतऽइता सूर्यस्य निः अंहसः पिपृत निः अवद्यात् तत् नः
मित्रः वरुणः ममहन्ताम् अदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥

हे देवाः द्योतमाना ऋतरश्मयः, अद्य इदानीं सूर्यस्य उदिता उदितौ, उदये, ऋतप्रादुर्भावे
सति अस्मान् अवद्यात् निन्धात् कर्मणः निः पिपृत निष्कृष्य रक्षत, तथा अंहसः पापात् निः
पिपृत निष्कृष्य पालयत । यदिदमस्माभिरुक्तं हक्ते तन्मित्रादयः पइदेवताः पूजयन्तु ॥
पिपृत-पृ पालनपूरणयोः ॥

इति प्रथमस्याष्टमे सप्तमो वगः

प्रथमे मण्डले षोडशोऽनुवाकः समाप्तः

सप्तदशोऽनुवाके पञ्च सूक्तानि, तत्र 'नासत्याभ्यामिति पञ्चविंशत्पृचं प्रथमं सूक्तं, दीर्घतमसः
पुत्रः कक्षीवानृषिः, त्रिण्डुप् छन्दः, अश्विनौ देवते ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

नासत्याभ्यां वर्हिर्विव प्र वृञ्जे स्तोमौ इयर्म्यभ्रियेव वातः ।

यावर्भगाय विमदाय जायां सैनाजुवा न्यूहतु रथेन ॥१॥

नासत्याभ्याम् वर्हिःऽइव प्र वृञ्जे स्तोमान् इयर्मि अभ्रियाऽइव वातः

यौ अर्भगाय विऽमदाय जायाम् सेनाऽजुवा निऽजुहतुः रथेन ॥

नासत्याभ्याम् अध्वभ्यां स्तोमान् स्तुतीः इयमिं प्रेरयामि, संपादयामि । तत्र दृष्टान्तः—
वर्हिंरिव प्रवृज्जे यथा अभिकार्ये कथितं दर्भं प्रकर्षेण वृद्धक्ते, अन्यूनातिरिक्तं छिनत्ति, संपादयति
तद्वत् । यथा च अध्रियाऽइव वातः वायुः अग्नेष्ववस्थिताः अपः वर्षणार्थं प्रेरयति तथाऽहं अध्वभ्यां
स्तोमानियमिं । कीदृशाध्विनौ? यौ अध्विनौ अर्भगाय अर्भकाय (छान्दसो गकारः) बालाय
विमदाय ऋषये एतस्मान्ने, विशिष्टमोदाय जायाम् भार्यां सेनाजुवा सेनायाः प्रेरकेण रथेन न्यूहतुः
प्रापयामासतुः । अस्मिन् वृक्ते यानि अध्विनोः कर्माणि कथ्यन्ते तानि प्रायशः कौत्से वृक्ते
(सू. ११२) च कथितानि । यदुक्तं तत्र रहस्यार्थस्य न क्षतिरैतिहासिकत्वाभ्युपगमे इति तदि-
होत्तरत्रापि अवधातव्यम् । तस्मात् कथाः तदन्तरया वा नेहोपन्यस्यन्ते । विस्तरभयात्पदार्थ-
मात्रदानेन, प्राग्वहुषु स्थलेषु कृतस्य विवरणस्य बलात् यथासंभवं धात्वर्थानुगमेन च रहस्य-
मुन्नेयं धीमद्भिः ॥ नासत्याभ्याम्—माधुच्छन्दसे वृक्ते पदार्थो विचारितः । प्रवृज्जे—प्रवृद्धक्ते,
तलोपः । इयमिं—ऋ गतौ । सेनाजुवा—जु इति सौत्रो धातुः गत्यर्थः, अस्मादन्तर्भावितव्ययाद्
क्विप् । न्यूहतुः—वह प्रापणे ॥

द्वितीयमृचमाह—

वीळुपत्नमभिराशुहेमभिर्वा देवानां वा जूतिभिः शाशदाना ।

तद्रासंभो नासत्या सहस्रमाजा यमस्य प्रधने जिगाय ॥२॥

वीळुपत्नमभिः आशुहेमभिः वा देवानाम् वा जूतिभिः शाशदाना तत्

रासंभः नासत्या सहस्रम् आज्ञा यमस्य प्रऽधने जिगाय ॥

वीळुपत्नभिः बलवद्भिरुपतनैः आशुहेमभिः शीघ्रगतिकैः वा समुच्चये एवंभूतैरश्वैः हे
नासत्या देवानाम् जूतिभिर्वा इन्द्रादीनां प्रेरणामिष्य शाशदाना शाशद्यमानयोः अत्यर्थं प्रेरमाणयोः
युवयोः रामभः वाहनभृतः, सहनेन प्रख्यातः, शीघ्रगमनश्च, यमस्य सर्वस्य नियन्तुः विवस्व-
त्पुत्रस्य, त्रैलोक्यनिपामकस्य प्रधने जेतव्यप्रकृष्टघनयुक्ते आज्ञा आजौ संग्रामे तत् सहस्रम्
अधिकं धनं जिगाय जित्वा अलमत ॥ अत्र अधिवाहनस्य पराक्रमो वर्णितः । युद्धं तु ब्रह्माण्डे
पिण्डाण्डे च असुरैः सह वर्तत एव । तत्र सर्वदेवाश्चेरितयोरध्विनोः असुरविजये युद्धे स्वस्वता-
पादनादिकर्मणि वर्तमानेऽपि, तयोर्वाहनस्य सहिष्णुताप्रथितस्य शीघ्रगमनस्य प्रभावेण तत्र
तत्र शत्रुषु गमनात् प्राप्तव्यस्य दिव्यघनस्य लाभः ॥ शाशदाना—शब्द शान्ते, अत्र गत्यर्थः,

अस्माद्यङन्ताहृदः शानच्, श्यन्भावश्छन्दसि, तथा यलोपः पृथ्याः पूर्वसर्जनदीर्घश्च ॥

तृतीयासृचमाह—

तुग्रो ह भुज्युमंश्चिनोदमेधे रयिं न कश्चिन्ममृवाँ अवाहाः ।

तमृहथुनौभिः आत्मन्वतीभिः अन्तरिक्षपुद्गिरपौदकाभिः ॥३॥

तुग्रः ह भुज्युम् अश्चिना उदऽमेधे रयिम् न कः चित् ममृवान् अव अहाः

तम् ऊहथुः नौभिः आत्मन्वतीभिः अन्तरिक्षपुत्ऽभिः अपऽउदकाभिः ॥

प्रसिद्धामाख्यायिकामुदाहरन्ति पूर्वं । परं तु नौमिरित्यस्य ग्रीणि विशेषणानि चरमपादे पठितानि सर्वाऽपि कथा गौणी, लाक्षणिकीति द्योतयेयुः । तथा उत्तरत्र ग्रीण्यहानि तिस्रो रात्रयश्च गृहमर्थं व्यञ्जयन्ति ॥ ह प्रसिद्धौ, तुग्रः शत्रुभिः हिंसितोऽपि बलाढ्यः (तोजयति हिंसाबला-दानादिषु) अन्नमयप्रधानः पुरुषः भुज्युम् भोगसमर्थं प्राणमयप्रधानं स्वीयं पुत्रभूतं पुरुषं उदमेधे उदकैर्मिधते सिच्यत इत्युदमेधः समुद्रः तस्मिन् अवाहाः पर्यत्याक्षीत्, तत्र दृष्टान्तः—ममृवान् त्रियमाणः कश्चित् लोमी रयिम् न धनमिव । यथा स धनं अनिच्छन्नेव जहाति तथा उक्तलक्षणं भुज्युं तुग्रः उक्तलक्षणः प्राणबलभूयिष्ठानां अपां राशौ क्षिप्तवान् । हे अश्चिना, तम् तादृशं भुज्युं नौभिः तरणसाधनभूताभिः युवां ऊहथुः गन्तव्यं तीरं प्रापितवन्तौ । आश्विनकर्मसु भैषज्यं बलप्रदत्वं स्वास्थ्यविधानं शरीरादेर्दृढत्वसंपादनं, सर्वथा सुखप्रदानं च गणनीयानि । तथाविधा मन्त्रवर्णाः प्रागुदाहृताः (पु. ११५) । कीदृशीभिर्नौभिः? आत्मन्वतीभिः अश्विनोरात्मा स्वरूपं प्रकृतिर्वा तद्युक्ताभिः, तस्मान्नेमा भौतिक्यो जडा नावः, आश्विनवैभवमेव तरणसाधननौभूतं समपद्यत । अपि च अन्तरिक्षपुद्भिः अन्तरिक्षे मध्यमस्थाने प्राणानां महत्प्राप्तये गन्तीभिः, तस्मान्नेमाः भौमसमुद्रगामिन्यो नावः । अपोदकाभिः इमाः आश्विन्यो नावः अप्सु पृवन्ते, न तत्र निमज्जन्ति, अत एव अपगतोदकाभिरित्यर्थकं विशेषणम् ॥ ममृवान्—मृद् प्राणत्यागे, लिटः कसुः । अहाः—ओहाक् त्यागे, पुल्यच्यत्ययः, सर्वमन्यद् छन्दसम् । आत्मन्वतीभिः—आत्मनो मतुप्, मादुपधाया इति क्तं, अनो जुडिति जुट् । अन्तरिक्षपुद्भिः—गृह् गतौ, क्तिप् ॥

चतुर्थीसृचमाह—

तिलः क्षपस्त्रिरहातिव्रजंजिर्नासत्या भुज्युमृहथुः पतङ्गैः ।

समुद्रस्य धन्वन्तार्द्रस्य पारे त्रिभी रथैः शतपद्भिः पल्लवैः ॥४॥

तिस्रः क्षपः त्रिः अहा अतिव्रजत्ऽभिः नासत्या भुज्युम् ऊह्युः पतङ्गैः
समुद्रस्य धन्वन् आर्द्रस्य पारे त्रिऽभिः रथैः शतपत्ऽभिः पद्ऽअश्वैः ॥

हे नासत्यां, नासत्यौ, भुज्युम् पूर्वोक्तलक्षणं प्राणमयाम्बुनिधौ प्रक्षिप्तं तिस्रः क्षपः तिस्रो
रात्रीः, त्रैलोक्यसंबन्धिमनःप्राणशरीरापेक्षया त्रिवृत्कृताप्रकाशदशावद्योतकः रात्रिशब्दः, तथा
त्रिः अहा ग्रीष्महानि, पूर्वोक्तवत् प्रकाशावस्याद्योतनाय, एवं प्रकाशाप्रकाशदशो पयथिण वर्तेते
वैदिके योगे । एवमहोरात्रत्रयं अतिव्रजद्भिः अतीत्य गच्छद्भिः पतङ्गैः पतद्भिः पक्षिमिरिव शीघ्रं
गच्छद्भिः रथैरिति ग्राह्यं अश्वध्वज्यात् ऊह्युः ऊहवन्तौ युवाम् । कः समुद्रस्य धन्वन् निरुदके
प्रदेशे केवलप्राणमयाम्बुधावापि अभ्रमयांशस्य वर्तनात्, तत्रैव रथगमनं युक्तम्, आर्द्रस्य पारे
उदकेनार्द्राभूतस्य समुद्रस्य तीरे त्रिभिः रथैः त्रिसंख्यामिप्राय उक्तः । कीदृशैः शतपद्भिः
शतसंख्याकैश्चक्रलक्षणैः पादैर्युक्तैः, अपि च पडश्वैः पडभिरश्वैर्युक्तैः । एकैरस्य रथस्य द्वावश्वौ,
अश्वद्वयं च प्राणबलभूयस्त्वेऽपि ज्ञानक्रियात्मकशक्तिद्वयसंकेतकं बोध्यम् ॥ शतपद्भ्यः—शतं
पादा येषां ते, पादशब्दस्यान्त्यलोपः समासान्तः, पादः पदिति पद्भावाः ॥

पञ्चमीमृचमाह—

अनारम्भणे तदवीरयेथामनास्थाने अग्रभूणे संमुद्रे ।

यदश्विना ऊह्युर्भुज्युमस्तं शतारित्रां नावमातस्थिवांसम् ॥५॥

अनारम्भणे तत् अवीरयेथाम् अनास्थाने अग्रभूणे संमुद्रे यत् अश्विनौ
ऊह्युः भुज्युम् अस्तम् शतऽअरित्राम् नावम् आतस्थिऽवांसम् ॥

हे अश्विनौ, अनारम्भणे आलम्बनरहिते, अत एव अनास्थाने आस्थातुं शक्येन भूप्रदेशेन
रहिते अग्रभूणे अग्रहणे हस्तेन ग्राह्यमालम्बनार्थं शिरादिकं यच्च नास्ति तस्मिन्, एवंभूते संमुद्रे
उक्तपूर्वे तत् तत्कर्म अवीरयेथाम् विक्रान्तं कृतवन्तौ युवाम् । किं तत्कर्म? भुज्युम् समुद्रे क्षिप्तं
शतारित्राम् बह्वरित्रोपेतां, यैः पार्श्वतो बद्धैः काष्ठैः जलालोढने सति नौः शीघ्रं गच्छति तान्य-
रित्राणि, तादृशीं नावम् आतस्थिवांसम् आस्थितवन्तं कृत्वा अस्तम् गृहं, गन्तव्यं स्वस्थानं ऊह्युः
प्रापितवन्तौ युवाम् इति यत् तत् कर्मेति संबन्धः ॥ अवीरयेथाम्—वीर विक्रान्तौ, सुरादिरात्मनेपदी ॥

पृष्ठीमृचमाह—

यमश्विना ददथुः श्वेतमश्वमघाश्वाय शश्वदित्स्रस्ति ।

तद्वां दात्रं महि कीर्तेन्यं भूतपैद्वो वाजी सदमिद्धव्यो अर्यः ॥६॥

यम् अश्विना ददथुः श्वेतम् अश्वम् अघऽअश्वाय शश्वत् इत् स्रस्ति
तत् वाम् दात्रम् महि कीर्तेन्यम् भूत् पैद्वः वाजी सदम् इत् हव्यः अर्यः ॥

हे अधिना अधिनौ, अघाश्वाय अहन्तव्याश्वाय ऋषये पेदुनाम्ने इत्याहुः । तर्हि पद्यते शरणं
देवानिति पेदुः । यम् श्वेतम् अश्वम् यं शुद्धं सत्त्वसमृद्धं प्राणवल्लोपलक्षणमथं ददथुः युवां दत्त-
वन्तौ सोऽश्वः शश्वदित् सर्वदैव तस्मै अघाश्वाय पेदवे स्रस्ति मङ्गलं जयलक्षणं करोति । वाम्
युवयोः तत् दात्रम् तद्दानं महि महत् कीर्तेन्यम् कीर्तनीयं भूत् अभूत् । तस्मात् पैद्वः पेदोः
संवन्धी वाजी अश्वः अर्यः प्रेरयिता युद्धे शत्रूणां वा सदमित् सर्वैव हव्यः आह्वातव्यः ॥ दात्रम्-
ददातेरौणादिकल्पप्रत्ययः भावे । पैद्वः-पेदोः संवन्धी, अण्, वर्णलोपश्छान्दसः ॥

सप्तमीमृचमाह—

युवं नरा स्तुवते पञ्जियाय कक्षीवते अरदतं पुरान्धिम् ।

कारोतराच्छपादश्वस्य वृष्णः शतं कुम्भां असिञ्चतं सुरायाः ॥७॥

युवम् नरा स्तुवते पञ्जियाय कक्षीवते अरदतम् पुरम्ऽधिम् कारोतरात्
शपात् अश्वस्य वृष्णः शतम् कुम्भान् असिञ्चतम् सुरायाः ॥

हे नरा नेतारावधिनौ, युवम् युवां पञ्जियाय पुष्टिबलाद्यर्थे पञ्चशब्दः, तदुद्भवाय, पञ्जाः
अङ्गिरस इत्याम्नातत्वात् तद्वंशजाय स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते कक्षीवते रहस्यज्ञानोपेताय (१.१८.१),
एतन्नाम्ने ऋषये पुरन्धिम् प्रभृतां विर्यं अरदतम् व्यलिखतं, यथा धीः सर्वार्थगोचरा भवति तथा
कृतवन्तौ । कारोतरः चर्मवेष्टितो भाजनविशेषः, यस्मिन् सुरां स्नावयन्ति, तद्वदश्विनोरश्वशर्कं
वर्णयति । कारोतरात् भाजनभूतात् वृष्णः वर्णितुः अश्वस्य शपात् सुरात् सुरायाः मादकद्रव्यस्य
शतम् कुम्भान् असंख्यातान् सुराचटान् असिञ्चतम् अक्षारयतम् । तादृशो मदप्रदायको महिमा,
यदश्वपुराभिस्सरति मादकं द्रव्यम्, सर्वथा संमदसुखदायिनावधिनौ ॥ पञ्जियाय-पञ्चशब्दात्
शैपिको घञ् । पुरन्धिम्-पृषोदरादित्वात् पुरन्धिभावः ॥

अष्टमीमृचमाह—

हिमेनाग्निं घंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम् ।

ऋवीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति ॥८॥

हिमेन अग्निम् घंसम् अवारयेथाम् पितुऽमतीम् ऊर्जम् अस्मै अधत्तम्
ऋवीसे अत्रिम् अश्विना अवऽनीतम् उत् निन्यथुः सर्वऽगणम् स्वस्ति ॥

वैदिके योगे चलति बह्वचः शक्तयः आसुर्यो राक्षस्योऽन्याश्च अन्तर्याजिनमृषिं प्रवाधन्ते ।
तथा वाधितानामेकोऽग्निः विश्रुत ऋषिः, स चाश्विनानुग्रहपात्रमभवदित्यस्यां प्रस्तुतम् । हे
अश्विना अश्विनौ, हिमेन लक्षण्या शैत्यापादनेन अत्रेः घंसम् अग्निम् दाप्यमानं तपं, नर्यं
वाह्यस्तापः अवारयेथाम् निवारितवन्तौ, तापोपशमनं कृतवन्तौ । अपि च अस्मै अत्रये पितुमतीम्
ऊर्जम् रसभरितं बलप्रदं वस्तु अधत्तम् प्रायच्छतम् । अपि च, ऋवीसे प्रकाशरहिते स्थाने,
गृहे, अवनीतम् अधोगत्या आसुरैर्वलैः प्रापितं अत्रिम् ऋषिं सर्वगणम् सर्वैर्गणैरुपेतं, गणोऽप्रा-
श्रितानां समूहः, बहिरन्तरिन्द्रियाणां वा, स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथा उन्निन्यथुः
उत्थाप्य यथास्थानं प्रापितवन्तौ ॥ ऋवीसे-शृपोदरादित्वादित्परूपसिद्धिः । अत्रिम्-अद भक्षणं,
अदेन्ननिधेति चशब्दात् त्रिप् ॥

नवमीमृचमाह—

पराव्रतं नासत्यानुदेथामुच्चावुधं चक्रथुर्जिह्ववारम् ।

क्षरज्ञापो न पायनाय राये सहस्राय तृप्यते गोतमस्य ॥९॥

परा अव्रतम् नासत्या अनुदेथाम् उच्चावुधम् चक्रथुः जिह्वऽवारम् क्षरं
आपः न पायनाय राये सहस्राय तृप्यते गोतमस्य ॥

हे नासत्या नासत्यावश्विनौ, युवां अवतम् अधस्तात् ततं विस्तृतं, कूपनामैतत्, कूपं
परा अनुदेथाम् परस्तात् ऊर्ध्वं प्रेरितवन्तौ, तथा अधः स्थितं अन्नमयदेहलक्षणं प्राणमयोदकयुक्तं
कूपमृदुल्य तं उच्चावुधम् उच्चैर्धूमो मूलं यस्य तं जिह्ववारम् जिह्वं चक्रं चारं द्वारं यस्य तं तथा-
भूतं च चक्रथुः कृतवन्तौ । ऊर्ध्वमूलत्वादेव शिरः सहस्रारं प्रधानं भवति देहस्य । चक्रं भवति
द्वारं, येन तिर्यग्प्रसारो भवति स्यन्दमानानां अपां प्राणामृतमयीनाम्, अथ तृप्यते क्रियाज्ञान-
बलाद्यर्थं पिपामतः, निमित्तिव्यत्ययः, गोतमस्य ऋषेः पायनाय पानार्थं आपो न न शब्दार्थे

इति सायणः, मा भूत्, आप इव क्षरन् प्रवाहरूपेण निरगमन् 'सहस्रं रायः' यदर्थं गोतम ऋषिः
पिपासितः, तदाह सहस्राय राये प्रभृताय घनाय, नेदं लौकिकं, न तदर्थं तृपितो गोतमः ।
गूढार्थमेव मन्त्रवर्णः प्रतिपादयति, अन्यथा उन्मत्तलपितं स्यात् ॥ अनुदेयाम्-शुद प्रेरणे, तौदा-
दिकः । जिल्लवारम्-द्वारशब्दस्य वारादेशः, पृषोदरादिः । पायनाय-हेतुमण्डिच्, भावे ल्युट् ॥
दशमीमृचमाह—

जुजुरुषो नासत्योत् वविं प्रामुञ्चतं द्रापिमिव च्यवानात् ।

प्रातिरतं जह्वितस्यायुर्दस्त्रादित्पतिमकृणुतं कनीनाम् ॥१०॥

जुजुरुषः नासत्या उत वविम् प्र अमुञ्चतम् द्रापिम्ऽइव च्यवानात् प्र
अतिरतम् जह्वितस्य आयुः दस्त्रा आत् इत् पतिम् अकृणुतम् कनीनाम् ॥

च्यवनमधिकृत्य महाभारतादिपुराणकथायाः मूलमस्यामृचि द्रष्टव्यम् । हे नासत्या नासत्यौ,
जुजुरुषः जीर्णात् च्यवानात् च्यवनाख्यात् ऋषेः वविम् आयुष्य स्थितां जरां प्रामुञ्चतम्
प्रकर्षेणामीचयतम् । तत्र दृष्टान्तः—द्रापिमिव कवचमिव, कवचं यथा देहात्पृथक् कर्तुं शक्यते
तथा च्यवनदेहात् जरा पृथक् कृता । उत अपि च हे दस्त्रा, दस्त्रौ कर्मकुशलौ, जह्वितस्य परि-
त्यक्तस्य जरयेति शेषः, आयुः जीवनं प्रातिरतम् प्रावर्धयतम्, प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । आदित्
अनन्तरमेव तमृषिं कनीनाम् पतिम् कन्यानां अनभिव्यक्तभावानां अत एवान्तर्हितानां दिव्या-
शानां उपभोग्यतायै आविष्कारं प्रतीक्षमाणानामित्यर्थः, एवंलक्षणाणां 'कन्यानां' पालकं भवतारं
अकृणुतम् अरुरुतम् ॥ जुजुरुषः—जृप् वयोहानौ, लिटः कसुः, बहुलं छन्दसीत्युत्वं, द्विर्भाविः,
संप्रसारणं, पत्वम् । जह्वितस्य—ओहारु त्यागे, कर्मणि निष्ठा, अन्यत् छान्दसम् ॥

इति प्रथमतयाष्टमे नवमो वर्यः

एकादशीमृचमाह—

तद्वा नरा शंस्यं राध्यं चाभिष्टिमन्नासत्या वरूथम् ।

चद्विद्वांसा निधिमिवापंगूळहमुर्द्गतादुपयुर्वन्दनाय ॥११॥

तत् वाम नरा शंस्यम् राध्यं च अभिष्टिम्नात् नासत्या वरूथम् यत्
चिद्वांसा निधिम्ऽइव अपंगूळहम् उत् दर्शतात् उपयुः वन्दनाय ॥

अत्र वन्दनः पूर्वं प्रस्तुत एव । हे नरा नरो नेतारो, हे नामत्या, अधिनो, अमिष्टिम्

अभ्येपणयुक्तं, आभिमुख्येन प्राप्तव्यं, तथा वरूथम् वरणीयं, कामयितव्यं वाम युवयोः तत् तत्कर्म शंस्यम् शंसनीयं राध्यम् च आराधनीयं च । तत्कर्म विवृणोति । विद्वांसा जानन्तौ युवा निधिमिव निक्षिप्तं धनमिव अपगूळहम् योगविधातकैरासुरैर्वैर्निगूढं वन्दनाय स्तुवन्तं, एतदाख्य-मृपि दर्शतात् द्रष्टव्यात्, दर्शनं गतात् गूढस्थानात् उदूषधुः उदाहार्यम् । यत् यदेतत् उद्वपन-कर्म तदिति संबन्धः ॥ अभिष्टिमत्-अभिपूर्वात् इष गतावित्यस्मात् भावे क्तिन्, शक्न्ध्वादि-त्वात्पररूपं, ततो मतुप् । वरूथम्-जृष्टज्भ्यामूथन् । दर्शतात्-दृशेरतच् । ऊपधुः-वपतेर्लिट् ॥

द्वादशीमृचमाह—

तद्वा नरा सनये दंस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् ।

दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाच ॥१२॥

तत् वाम नरा सनये दंसः उग्रम् आविः कृणोमि तन्यतुः न वृष्टिम्
दध्यङ् ह यत् मधु आथर्वणः वाम अश्वस्य शीर्ष्णा प्र यत् ईम् उवाच ॥

आथर्वणस्य दधीचो घृत्तान्तस्य गूढार्थं संक्षेपेण ऋचोऽस्याः पदार्थदानात्परं ब्रूमः । हे नरा नरौ, अधिनौ, वाम युवयोः तत् उग्रम् तदुद्गर्णं दंसः कर्म सनये संभजनाय आविः कृणोमि प्रकटीकरोमि । तत्र दृष्टान्तः-तन्यतुर्न यथा मेघगर्जितशब्दः घृष्टिम् वर्षणं प्रकटयति, तद्वत् । किं तत्कर्म? यत् आथर्वणः अथर्वणः पुत्रः दध्यङ् एतन्नामा अश्वस्य शीर्ष्णा युष्मदनु-ग्रहेण प्रतिहितेनाश्वशिरसा ईम् मधु इमां मधुविद्यां यद् यदा खलु वाम युवाभ्यां प्रोवाच प्रोक्तवान्, तदा युवयोः वीर्यवत् कर्म प्रकटितमेव ॥ सनये-वन पण संभक्तौ । तन्यतुः-तनु विस्तारे, यतुच् ॥

अत्र मधुविद्याप्रस्तावो भवति । अथर्वणः पुत्रो दध्यङ् । अधिभ्यां स मधुविद्यां प्रोवाच । तत्र मधुप्रापणस्य अश्वशिरः साधनमभवत्, न तु दधीच ऋषेर्मुखम् । तच्च दध्यङ्शिर उद्धृत्य अश्वशिरोऽधिभ्यामेव दधीचे दत्तम् । अधिभ्यां मध्वादानात्परं पुनर्दधीचः शिरः प्रतिहितं, अश्वशिरस्तु इन्द्रेण छिन्नं व्यपगतमिति मन्त्रान्तरेभ्योऽवगम्यते ॥

अत्रेदं विचारणीयम् । बहुभिः पुराणान्वाख्यानैरुपबृंहित एतादृशो मन्त्रवर्णः । नैष स्थूलो घृत्तान्तः कथितः । अत्र तच्चावगतिस्तु मङ्गेतविवरणायाच्चा । अथवा अङ्गिरसामग्रगण्यो भवति । अत एवामिदमवभृतो देवत्वं प्राप्त ऋषिः । स यजनैः साधनैर्दिव्यचिद्रश्मिप्रापकान् मार्गान् सर्वेभ्यः पूर्वं कृतयानिति मन्त्रवर्णः “यज्ञैरथवा प्रथमं पयस्ते” (१.८३.५) । स देवभूत

आधिकारिकः सन् मानुषे जन्मनि लब्धस्थितिपदः आग्नेयीः संपद आविष्करोति । पृथिवी-
स्थानोऽग्निरमर्त्यो यदा मर्त्ये सुप्तोत्थितो भवति तदा मानुषे हृदये दैवप्रेम्णाज्ज्वाला (महती
तीव्रोत्काङ्क्षा) प्रादुर्भवति । तद्व्यापारस्य कोऽपि भागहरः सार्थकनामा दृढमवस्थितः स्थिरो
निश्चेष्टजलितो भवत्यथर्वा । धर्वातिर्गतिकर्मा तद्विहित इत्यर्थः । अथर्व्यं गन्तुममर्थमिति सायणः
(१.११२.१०) । मर्त्ये अग्निस्तेन निर्मथित आविर्भावितश्चेति मन्त्रवर्णाः “इममु त्यमथर्ववदग्निं
मन्यन्ति वेधसः” (६.१५.१७) । सर्वस्यापि देवमक्तस्यर्षेः पुष्कराख्यात् शिरःकमलात् अथर्वा
अग्निं निर्मथितवान्, पुष्करं परमं व्योम वा स्यात्, तस्मान्निर्मथ्याविष्कृतवान् “त्वामग्ने
पुष्करादध्यथर्वा निरमन्यत । मूर्ध्नो विश्वस्य वाचतः” (६.१६.१३) ॥ अन्योऽपि मन्त्रः अथर्वणः
पुत्रो दध्यङ् अग्निं ‘वृत्रहणं पुरन्दरं’ दीपितवानिति वर्णयति । एवमद्विरसां प्रथमोऽग्निरथर्वा
व्याख्यातः ॥

अयं दध्यङ् तस्य पुत्रः । ऋषिरयमप्याधिकारिको देवभूतः पृथिवीस्थानो मनुष्ये धारणात्मिकां
दधिशब्दसङ्केतितां धियमञ्चतीति सार्थकनामा दध्यङ् उच्यते । अत्र सङ्केतविवरणस्येदं द्वारं
भवति, यत् चिद्रस्मिलक्षणायाः गोः सारभूतस्यामृतस्य दुग्धस्य दधिरूपेण परिणामात् दध्ना
घनेऽन्नमये स्थूले देहे धारणात्मिका ज्वलिता शुद्धिः सङ्केत्यते । दध्याशिर इत्यस्य व्याख्यान-
मवधातव्यम् (पु. १३८) धात्वर्थानुमारेण दधिशब्दः प्रयुज्यते वेदे (१०.४६.१) । सोऽयं
ऋषिः पुरुषो दध्यङ् देवतात्मा चित्प्रकाशप्रभासितां अभयदेहाधारसां प्रसन्नशुभ्रां धियमधिष्ठाय
मनं जगच्चराचरात्मकं द्वन्द्वभूतं अन्योन्याश्रयसंघट्टं मधुपदवाच्येन रमात्मना आनन्देन धार्यमाण-
मनतिष्ठत इति अनुभूत्या वेद । इदं च मधुनो विज्ञानं विशुद्धप्रकाशायाः धियः समुत्कर्षं
प्राप्यनतिष्ठमानो दध्यङ् स्वर्णमाधिकारिण इन्द्राद्व्यञ्जवान् किल । यस्मात्तत्तलु प्रमरन् तमसां
प्रघ्वंमनः चित्प्रकाशो दधीचो धारणात्मिकां शुभ्रां प्रजां प्रकाश्य सर्वस्यापि वस्तुनस्तत्त्वं रहस्ये
मधुनि प्रतिष्ठितमित्यावेदयत्यस्मै । इदं तत् ‘कस्यं’ (रहस्यं) मधु यदध्यङ् अधिष्ठायां प्रोवाच ॥
यद्यप्यग्निविभूतिविशेषस्याथर्वणस्याङ्गिरमस्य दधीचो धीप्रकाशपदवी मधुत्कृष्टैव भवति, यत्र दृढं
मधुनः संवेदनं सहजं प्रयत्ने, तथापि तस्य मधुज्ञानस्य तत्पट्यं क्रियाकारकमामर्त्यं तदनुरूपं
उपभोगमामर्त्यं वा देहदार्ढ्य-प्राणवल्लममृद्धि-म्यथ्यताऽजोगतादिसंपदमन्तरेण न निध्येत् । तादृशी
संपदधिष्ठ्यां लब्धव्या । तौ हि अपेक्षितदेहमौख्यनलादीनां प्रदातारौ । तस्मादधिष्ठ्यां मधु-
विज्ञानप्रापणस्य दधीचो वारू न पर्याप्तं साधनं भवति, प्राणनलमेव तत्प्रापणधर्मं, तदेवाधिशिरमा
अधिप्रतिहितेन संरेतितम् । मधुप्रापणान्तरं दध्यङ् पुनः महजेन शिग्मा युक्तो भवति ॥

इदमेव उग्रं कर्मेति गौण्या चाण्या मन्त्रवर्णेषु वर्ण्यते । अत्र सारतः सङ्केताः प्रपञ्चिताः । एतदाधारकाणां पुराणोपाख्यानानां मधुविद्यायाः प्रवर्ग्यविद्यायाश्च रहस्यं नेह विचार्यते । यत् किञ्चिदुक्तमत्र तत् धीमतां चिन्तकानामुपयोगाय विचारणाय च कल्पेत । शतपथिनां श्रुतौ (१४.५.५.१६) मधुविद्याप्रस्तावे 'तदेतत्पश्यन्नुपि'रिति इयमृगुदाहृता । अन्या च तत्रैव (१.११७.२२) गीता । अनेन मधुविद्या रहस्यभाषया ऋक्संहितायामावेदितेति बोध्यम् । मधुविद्यारहस्यं तु विस्पष्टमुक्तं मधुब्राह्मणे (बृ. उप. २.५) । तत्र चतुर्दशधा दृष्टान्तेन मधुविद्योपदिष्टा । "इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु" इत्यारभ्य "इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाद्यर्षणः अध्विन्यामुवाच" इत्युपसंहारे मन्त्रवर्णा उदाहृताः । एवमन्याश्च औपनिषदविद्याः मन्त्रसंहितामूलकाः इति क्वचित् स्फुटं ज्ञायते ॥ अयं दधीचमधिकृत्य अन्योऽस्ति वक्तव्यो विषयः, दधीचोऽस्थिमिः वृत्राणि नवतीर्नव हतवानिन्द्रः (१.८४.१३, १४) । प्रायशः पूर्णा वृत्रहत्या (तमसः प्रच्वंसः) स्त्रीकृतेन्द्रतेजस्कैः इन्द्रवज्रभूतैः (दध्यङ्ङास्थिनिर्मितं इन्द्रवज्रमिति सविस्तरा कथा) दधीचः अन्नमयाधारकमूलधातुमिर्निरुहते । संपूर्णा वृत्रवधस्तु साक्षादिन्द्रेणेति बोध्यम् ॥ त्रयोदशीमृचमाह—

अजोहवीन्नासत्या करा वां महे यामन्पुरुभुजा पुरन्धिः ।

श्रुतं तच्छासुरिव वधिमत्या हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तम् ॥१३॥

अजोहवीत् नासत्या करा वाम् महे यामन् पुरुभुजा पुरम्ऽधिः श्रुतम्
तत् शासुःऽइव वधिमत्याः हिरण्यहस्तम् अश्विनौ अदत्तम् ॥

पुरुभुजा बहूनां पालकौ हे नामत्या अश्विनौ, महे महनीये यामन् यामनि गमने, महति कार्ये चलति सति, करा करौ अभिमतफलस्य कर्तारौ वाम् युवां पुरन्धिः प्रभूतधीयुक्ता वधिमती पुत्रोत्पादनाशक्तपतिरा अजोहवीत् पुनः पुनः आहूतवती स्तुतिभिः । शासुरिव शासितुरिव, आचार्यस्य वचनं शिष्येणैव युवाम्यां तस्याः वधिमत्याः तत् श्रुतम् तदाकर्णितम् । आकर्ष्य च हे अश्विनौ तस्यै हिरण्यहस्तम् हिरण्यहस्तोपेतं अपत्यं अदत्तम् प्रायच्छतम् ॥ अजोहवीत्—ह्वयतेः गृह्यलुगन्ताह्व । करा—करोतेः अच् । शासुः—शासु अनुशिष्टौ, तच्, इडभावद्वान्तसः तलोपथ ॥ चतुर्दशीमृचमाह—

आजो वृकस्य वर्तिकामभीकै युवं नरा नासत्यामुमुक्तम् ।

उतो कविं पुरुभुजा युवं ह कृपमाणमकृणुतं विचक्षे ॥१४॥

आलः वृकस्य वर्तिकाम् अभीके युवम् नरा नासत्या अमुमुक्तम् उतो
इति कविम् पुरुऽभुजा युवम् ह कृपमाणम् अकृणुतम् विऽचक्षे ॥

हे नरा, नासत्या, नेतारावधिनौ, युवम् युवां अभीके अभिगते वृकवर्तिकयोः परस्परयुद्धे
वृकस्य छेदकस्यासुरस्य आलः आस्यात् वर्तिकाम् पक्षिस्त्रियं तल्लक्षितजीवात्मानं (इदं कुत्तस्रभते
व्याख्यातम्, सू. ११३) अमुमुक्तम् अमोचयतम् । उतो अपि च कविम् तमृषिं हे पुरुभुजा
यहनां पालयितारौ, युवम् ह युवामेव कृपमाणम् स्तुवन्तं सन्तं विचक्षे विशेषेण द्रष्टुं अकृणुतम्
अकुरुतम् ॥ आलः-आस्यशब्दस्य आसन्नादेशः । अमुमुक्तम्-मुचेरन्तर्भावितप्यर्थाद्धि
विकरणस्य श्लुः । कृपमाणम्-कृपिः स्तुतिकर्मा, तुदादिः । विचक्षे-तुमर्थे सेन्त्रत्ययः ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि पर्णमाजा खेलस्य परितक्म्यायाम् ।

सद्यो जङ्घामायसीं विश्पलायै धने हिते सतीवे प्रत्यधत्तम् ॥१५॥

चरित्रम् हि वेऽइव अच्छेदि पर्णम् आज्ञा खेलस्य परितक्म्यायाम्
सद्यः जङ्घाम् आयसीम् विश्पलायै धने हिते सतीवे प्रति अधत्तम् ॥

अत्र खेलविश्वपलायचान्तः कुत्तस्रभते प्रस्तुतः । आज्ञा आजौ युद्धे खेलस्य एतदाख्यस्य
संघनिधन्याः विश्वपलायाः चरित्रम् चरणं वेरिव पर्णम् पक्षिणः पतत्रमिव अच्छेदि हि छिन्न-
मभूत् खलु । युवां परितक्म्यायाम् रात्रौ सद्यः तदानीमेव विश्पलायै तस्यै छिन्नचरणायै
आयसीम् जङ्घाम् अपोमयीं जङ्घां, जङ्घोपलक्षितं पादं प्रत्यधत्तम् सन्धानमेकीकरणं कृतवन्तौ ।
किमर्थम्? हिते निहितं विपक्षे आसुरखले इति शेषः धने दिव्ये, प्राप्तये विषयभूते सति सतीवे
गन्तुम् ॥ अत्र पादच्छेदः दिव्याध्वनि गच्छन्त्याः गतिमङ्गं अमुरकृतं लक्षयति । तथा रात्रिः
रहस्यन्यैरलक्षित एव कृतः आश्विनोऽनुग्रहः इति द्योतयति । 'आयसीं जङ्घा'मिति गमनवल-
दाढ्यद्योतनाय ॥ परितक्म्यायाम्-परित एनामुभयतः खर्षस्तकृति गच्छतीति यास्कानुसारतः ॥

इति प्रथमस्याष्टमे दशमो वर्गः

षोडशीमृचमाह—

शतं मेपान्वृक्ये चक्षदानमृजाश्वं तं पितान्धं चकार ।

तस्मा अक्षी नासत्या विचक्ष आधत्तं दस्ता भियजावन्वन् ॥१६॥

इदमेव उग्रं कर्मेति गौण्या वाण्या मन्त्रवर्णेषु वर्ण्यते । अत्र सारतः सङ्केताः प्रपञ्चिताः ।
 एतदाधारकाणां पुराणोपाख्यानानां मधुविद्यायाः प्रवर्ग्यविद्यायाश्च रहस्यं नेह विचार्यते । यत्
 किञ्चिदुक्तमत्र तत् धीमतां चिन्तकानामुपयोगाय विचारणाय च कल्पेत । शतपथिनां श्रुतौ
 (१४.५.५.१६) मधुविद्याप्रस्तावे 'तदेतत्पश्यन्नृपि'रिति इयमृगुदाहृता । अन्या च तत्रैव
 (१.११७.२२) गीता । अनेन मधुविद्या रहस्यभाषया ऋक्संहितायामावेदितेति बोध्यम् । मधु-
 विद्यारहस्यं तु विस्पष्टमुक्तं मधुब्राह्मणे (बृ. उप. २.५) । तत्र चतुर्दशधा दृष्टान्तेन मधुविद्योप-
 दिष्टा । "इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु" इत्यारम्य "इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणः अश्वि-
 म्यामुवाच" इत्युपसंहारे मन्त्रवर्णा उदाहृताः । एवमन्याश्च औपनिषदविद्याः मन्त्रसंहितामूलकाः
 इति क्वचित् स्फुटं ज्ञायते ॥ अथ दधीचमधिकृत्य अन्योऽस्ति वक्तव्यो विषयः, दधीचोऽस्थिभिः
 वृत्राणि नवतीर्नय हतवानिन्द्रः (१.८४.१३, १४) । प्रायशः पूर्णा वृत्रहत्या (तमसः प्रध्वंसः)
 स्त्रीकृतेन्द्रतेजस्कैः इन्द्रवज्रभूतैः (दध्यङ्ङस्थिनिर्मितं इन्द्रवज्रमिति सविस्तरा कथा) दधीचः
 अन्नमयाधारकमूलधातुमिनिस्त्र्यते । संपूर्णो वृत्रवधस्तु साक्षादिन्द्रेणेति बोध्यम् ॥
 त्रयोदशीमृचमाह—

अजोहवीन्नासत्या करा वां महे यामन्पुरुभुजा पुरन्धिः ।

श्रुतं तच्छासुरिव वधिमत्या हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तम् ॥१३॥

अजोहवीत् नासत्या करा वाम् महे यामन् पुरुभुजा पुरम्ऽधिः श्रुतम्
 तत् शासुःऽइव वधिऽमत्याः हिरण्यऽहस्तम् अश्विनौ अदत्तम् ॥

पुरुभुजा यद्वानां पालकौ हे नामत्या अश्विनौ, महे महनीये यामन् यामनि गमने, महति
 कार्ये चलति सति, करा करौ अभिमतकलस्य कर्तारौ वाम् युवां पुरन्धिः प्रभूतधीयुक्ता वधिमती
 पुत्रोत्पादनाशक्तपतिका अजोहवीत् पुनः पुनः आहूतवती स्तुतिभिः । शासुरिव शासितुरिव,
 आचार्यस्य वचनं शिष्येणैव युवाभ्यां तस्याः वधिमत्याः तत् श्रुतम् तदाकर्णितम् । आकर्ण्य च
 हे अश्विनौ तस्यै हिरण्यहस्तम् हिरण्यहस्तोपेतं अपत्यं अदत्तम् प्रायच्छतम् ॥ अजोहवीत्—हृयतेः
 यद्गुण्ठाहृद् । करा—करोतेः अच् । शासुः—शासु अनुशिष्टौ, तच्, इडभाष्येऽहोदसः तलोपश्च ॥
 चतुर्दशीमृचमाह—

आप्नो वृकस्य वर्तिकां मभीकै युवं नरा नासत्यामुमुक्तम् ।

उतो क्विं पुरुभुजा युवं ह कृपमाणमकृणुतं विचक्षे ॥१४॥

आस्रः वृकस्य वर्तिकाम् अभीके युवम् नरा नासत्या अमुमुक्तम् उतो
इति कविम् पुरुषभुजा युवम् ह कृपमाणम् अकृणुतम् विचक्षे ॥

हे नरा, नासत्या, नेतारावधिनौ, युवम् युवां अभीके अभिगते वृकवर्तिकयोः परस्परयुद्धे
वृकस्य छेदकस्यासुरस्य आस्रः आस्यात् वर्तिकाम् पक्षिस्त्रियं तल्लक्षितजीवात्मानं (इदं कुत्सपक्ष्मे
व्याख्यातम्, सू. ११३) अमुमुक्तम् अमोचयत् । उतो अपि च कविम् तमृषिं हे पुरुषभुजा
बहूनां पालयितारौ, युवम् ह युवामेव कृपमाणम् स्तुवन्तं सन्तं विचक्षे विशेषेण द्रष्टुं अकृणुतम्
अकुरुतम् ॥ आस्रः—आस्यशब्दस्य आसन्नादेशः । अमुमुक्तम्—मुचरेन्तर्भावितप्यर्थाच्छब्दि
विकरणस्य शब्दः । कृपमाणम्—कृपिः स्तुतिकर्मा, तुदादिः । विचक्षे—तुमर्थे सेनप्रत्ययः ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि पूर्णमाजा खेलस्य परितक्म्यायाम् ।

सद्यो जङ्घामार्यसीं विश्पलायै धने हिते सतीवे प्रत्यधत्तम् ॥१५॥

चरित्रम् हि वेऽईव अच्छेदि पूर्णम् आज्ञा खेलस्य परितक्म्यायाम्
सद्यः जङ्घाम् आर्यसीम् विश्पलायै धने हिते सतीवे प्रति अधत्तम् ॥

अत्र खेलविश्वपलायुक्तान्तः कुत्सपक्ष्मे प्रस्तुतः । आज्ञा आजौ युद्धे खेलस्य एतदाख्यस्य
संयन्धिन्याः विश्वपलायाः चरित्रम् चरणं वेरिच पर्णम् पक्षिणः पतत्रमिव अच्छेदि हि छिन्न-
मभूत् खलु । युवां परितक्म्यायाम् रात्रौ सद्यः तदानीमेव विश्वपलायै तस्यै छिन्नचरणायै
आर्यसीम् जङ्घाम् अयोमयीं जङ्घां, जङ्घोपलक्षितं पादं प्रत्यधत्तम् सन्धानमेकीकरणं कृतवन्तौ ।
किमर्थम्? हिते निहिते विपक्षे आसुरबले इति शेषः धने दिव्ये, प्राप्तव्ये विषयभूते सति सतीवे
गन्तुम् ॥ अत्र पादच्छेदः दिव्याध्वनि गच्छन्त्याः गतिमङ्गं अमुरकृतं लक्षयति । तथा रात्रिः
रहस्यनैरलक्षित एव कृतः आश्विनोऽनुग्रहः इति द्योतयति । 'आर्यसीं जङ्घा'मिति गमनबल-
दार्ढ्यद्योतनाय ॥ परितक्म्यायाम्—परित एनामुभयतः ध्वस्तकृति गच्छतीति यास्कादनुसारतः ॥

इति प्रथमस्याष्टमे दशमो वारः

षोडशीमृचमाह—

शतं मेपान्वृक्ये चक्षदानमृजाश्वं तं पितान्धं चकार ।

तस्मा अक्षी नासत्या विचक्ष आर्थत्तं दत्ता भिषजावनुर्वन् ॥१६॥

शतम् मेपान् वृक्यै चक्षदानम् ऋज्जऽअश्वम् तम् पिता अन्धम् चकार
तस्मै अक्षी इति नासत्या विऽचक्षे आ अधत्तम् दस्त्रा भिपजौ अनर्वन् ॥

ऋजाश्वः ऋजुगमनः प्राणबलोपलक्षणः अश्वः यस्य तं, तस्य पिता स्तोत्रवाचां वर्षकः 'वृपागीः'
अन्धं दृष्टिविपुक्तं कृतवान् । कुतः? "वृक्यै" छेदकासुरशक्त्यै बहून् "मेपान्" उन्मिपन्ति
दृष्टिबलानि स दत्तवानिति हेतोः । ऋजाश्वस्य दृष्टिबलानि आच्छिद्य आसुरशक्तिर्युक्तवतीत्यर्थः ।
तत्र अधिनोरनुग्रहस्तस्य दृष्टिं समपीपदत् ॥ ऋजाश्वः राजर्षिरुक्तलक्षणः शतम् मेपान् बहूनुक्त-
लक्षणान् वृक्यै वृकस्त्रियै, व्याख्यातायै, चक्षदानम् हिंसितवन्तं 'क्षदतिरत्तिकर्मा अत्र शकली-
करणार्थं' इति सायणः, तम् ऋजाश्वम् पिता वृपागीः उक्तलक्षणः अन्धम् चकार दृष्टिहीनं
कृतवान् । हे नासत्या नासत्यौ, दस्त्रा दस्रौ कर्मकुशलौ, भिपजौ सर्वबाह्याभ्यन्तरोगाणां दिव्यौ
चिकित्सकौ, अनर्वन् अनर्वणी, गमनरहिते, द्रष्टव्यं प्रतीति शेषः, अक्षी चक्षुषी विचक्षे विशिष्य
द्रष्टुं समर्थं तस्मै ऋजाश्वाय आधत्तम् व्यधत्तं, अकुरुतम् ॥ चक्षदानम्-क्षदतेर्लिटः कानच् ।
अनर्वन्-ऋ गतौ, भावे वनिप्, अन्यत् छान्दसम् ॥

सप्तदशीमृचमाह—

आ वां रथं दुहिता सूर्यस्य कार्प्मेवातिष्ठदर्वता जयन्ती ।

विश्वे देवा अन्वमन्यन्त हृद्भिः समु श्रिया नासत्या सचेथे ॥१७॥

आ वाम् रथम् दुहिता सूर्यस्य कार्प्मेऽइव अतिष्ठत् अर्वता जयन्ती विश्वे
देवाः अनु अमन्यन्त हृतऽभिः सम ऊम् इति श्रिया नासत्या सचेथे इति ॥

उपा अधिनोर्योपा तद्रथमारूढ दिवमेतीति अन्यत्र च वर्ण्यते । अत्र सैव ध्वयति बोध्यम् ।
सूर्यस्य दुहिता रथ्या वाम् युवयोः रथम् आतिष्ठत् रथमारूढवती । कीदृशी? अर्वता शीघ्रगमनेन
कार्प्मेव जयन्ती बहूनां धावने अवधितया स्थापितं काष्ठं लक्ष्यमिव ग्राप्नुवन्ती । तदानीं विश्वे
देवाः इतरे सर्वेऽपि देवाः एतदारोहणं हृद्भिः हृदयैः अन्वमन्यन्त अनुज्ञातवन्तः । हे नासत्या
अधिनो, तदानीं श्रिया सर्वोत्तरशोभया युवां संसचेथे संगच्छेथे । उ पादपूरणः ॥ सचेथे-
पच समवाये ॥

अष्टदशीमृचमाह—

यदयातं दिवोदासाय वर्तिर्भरद्वाजायाश्विना हयन्ता ।

रेवदुवाह सचनो रथो वां वृषभश्च शिशुमारश्च युक्ता ॥१८॥

यत् अयातम् दिवःऽदासाय वर्तिः भरतुऽवाजाय अश्विना हयन्ता रेवतु
उवाह सचनः रथः वाम वृषभः च शिशुमारः च युक्ता ॥

हे अधिना अधिनौ, हयन्ता आहूयमानौ युवां भरद्वाजाय देवार्थं त्रियमाणसमृद्धियुक्ताय
दिवोदासाय राजर्षये, तुलोकसेवकाय वर्तिः तदीयं गृहं यत् यदा अयातम् आगच्छतं, तदानीं
रेवतु दिव्यधनयुक्तं वैभवं वाम युवयोः सचनः सेवनः रथः उवाह तस्मै प्रापयामास । तस्मिन्त्रये
वृषभश्च अनड्याश्च शिशुमारश्च ग्राहश्च युक्ता वाहनतया संयुक्तावास्ताम् । वृषग्राहौ परस्परविरुद्धौ
अधिनोर्वलेन प्रसादेन एकत्र संयुक्तौ भवतः इति भावः ॥ हयन्ता-ह्रैवः कर्मणि लटो व्यत्ययेन
शठ, संप्रसारणं, शपि गुणे छान्दसोऽयादेशः । सचनः-पच सेवने । युक्ता-विभक्तेराकारः ॥
एकोनविंशीमृचमाह—

रयिं सुक्षत्रं स्वपत्यमायुः सुवीर्यं नासत्या वहन्ता ।

आ जह्वावीं समनसोप वाजैस्त्रिरह्नौ भागं दधतीमयातम् ॥१९॥

रयिम् सुऽक्षत्रम् सुऽअपत्यम् आयुः सुऽवीर्यम् नासत्या वहन्ता आ
जह्वावीम् सऽमनसा उप वाजैः त्रिः अह्नः भागम् दधतीम् अयातम् ॥

हे नासत्या नासत्यौ, सुक्षत्रम् शोभनबलं रयिम् धनं, सत्ये दैवार्थं उपयोज्यत्वात् शोभन-
मस्य धनस्य बलं, स्वपत्यम् शोभनप्रजायुक्तं सुवीर्यम् शोभनपराक्रमोपेतं च आयुः जीवितं
वहन्ता वहन्तौ युवां समनसा समानमनस्कौ सन्तौ जह्वावीम् जह्वावीं (ह्रस्वदीर्घयोर्विनिमयः)
जह्नोः महर्षेः (ह्युते अपनयति पापान् जह्नुः, तस्य पापनोदनस्य) संबन्धिनीं प्रजां उप आ
अयातम् आभिमुख्येन उपागच्छतम् । कीदृशीम्? वाजैः समृद्धिभिः युक्तं अह्नः अह्ना लक्षितस्य
चित्प्रकाशस्य त्रिः त्रिधा, लोऋत्रयापेक्षया, मनःप्राणशरीरैर्यमाणं त्रिविधं, भागम् भजनीयमंशं
दधतीम् विभ्रतीम् ॥

विंशीमृचमाह—

परिविष्टं जाहुपं विश्वतः सीं सुगेभिर्नक्तमूहयु रजोभिः ।

विभिन्दुना नासत्या रथेन वि पर्वतां अजरयू अयातम् ॥२०॥

परिऽविष्टम् जाहुपम् विश्वतः सीम् सुऽगेभिः नक्तम् ऊहयुः रजःऽभिः
विऽभिन्दुना नासत्या रथेन वि पर्वतान् अजरयू इति अयातम् ॥

हे नासत्या नासत्यौ, विधत्तः सर्वतः परिविष्टम् परिवृतं शत्रुभिः जाहुपम् राजपिं (जहातेः, सर्वसङ्गपरित्यागिनं) अजरयू जरारहितौ युवां विभिन्दुना सर्वविभेदकेन रथेन आत्मीयेन रथेन नक्तम् रात्रौ, रहसीति विवक्षा, सुगेभिः सुष्ठु गन्तुं शक्यैः रजोभिः आकाशमार्गैः, रजः अन्तरिक्षनाम, सायणस्तु 'रजकैर्मार्गैः' इत्याह । ऊह्युः वोढवन्तौ, तस्मात्संकटान्निरगमयतम् सीम् पादपूरणम् । निर्गतेन तेन सह पर्वतान् शत्रुभिरारोढुमशक्यान् व्ययातम् विशेषेण गतवन्तौ ॥ परिविष्टम्-विश प्रवेशने, कर्मणि निष्ठा । विभिन्दुना-मिदिर् विदारणे, औणादिक उपत्ययः जुमागमश्च । अजरयू-अजरामात्मन इच्छतः, सुप आत्मनः क्यच्, कयाच्छन्दसीति उपत्ययः ॥

इति प्रथमस्याष्टम एकादशो वार्गः

एकविंशीमृचमाह—

एकस्या वस्तोरावतं रणाय वशमश्विना सनये सहस्रा ।

निरहतं दुच्छुना इन्द्रवन्ता पृथुश्रवसो वृषणावरातीः ॥२१॥

एकस्याः वस्तोः आवतम् रणाय वशम् अश्विना सनये सहस्रा निः अहतम् दुच्छुनाः इन्द्रवन्ता पृथुश्रवसः वृषणौ अरातीः ॥

हे अश्विना, वशम् एतमृपिं (वष्टेः, कान्तं, देवान् कामयमानम्) एकस्याः वस्तोः एकस्याहः रणाय रमणीयाय सहस्रा सहस्रसंख्याय सनये लाभाय आवतम् अरक्षतं, तस्मै श्रपये प्रत्यहं प्रवर्धमानां दिव्यां संपत्तिं दत्तवन्तौ युनाम् । अपि च हे वृषणौ, वर्षितारौ, इन्द्रवन्ता इन्द्रेण संयुक्तौ युवां दुच्छुनाः येषां सुखानि दुर्मार्गेण प्राप्तानि तान्, दुष्टसुखानित्यर्थः, पृथुश्रवसः अरातीः पृथुलदिव्यश्रुतिसम्पन्नस्य राजर्षेः शत्रून् निरहतम् निशेषेणावधिष्टम् ॥ दुच्छुनाः-शुनं सुखं, दुष्टं शुनं यासां अरातिभूतानां ताः ॥

द्वाविंशीमृचमाह—

शरस्य चिदार्चत्कस्यावतादा नीचादुच्चा चक्रथुः पातवे वाः ।

शयवे चिन्नासत्या शर्चीभिर्जसुरये स्तर्ये पिप्यथुर्गाम् ॥२२॥

शरस्य चित् आर्चत्कस्य अवतात् आ नीचात् उच्चा चक्रथुः पातवे वारिति वाः शयवे चित् नासत्या शर्चीभिः जसुरये स्तर्यम् पिप्यथुः गाम् ॥

आर्चत्कस्य ऋचत्कपुत्रस्य स्तोतुः शरस्य चित् पापानां हिंसितुः, एतत्संज्ञकस्यापि पातवे
 पानाय नीचात् नीचीनात् अवतात् कृपात् उचा उच्चैरुपरिष्ठात् वाः वारि युवां आ चक्रधुः
 आमिमुख्येन कृतवन्तौ। अत्र कृपं उदकं पानं नीचैरुच्चैरित्येतानि साङ्केतिकानि पूर्ववद् ग्राह्याणि।
 कृपात्साधारणजलोद्धारः केनापि सेवकेन सख्या वा क्रियते, न तत्र अलौकिकमाश्विनं साहाय्य-
 मावश्यकं भवति। हे नासत्या नासत्यौ, शचीभिः युष्मदीयशक्तिभिः जसुरये हिंसया श्रान्ताय
शयवे चित् शयानाय, ऋषयेऽपि स्तयम् गाम् निवृत्तप्रसवां दोग्ध्रीं पिप्यधुः पयसा पूरितवन्तौ
 युवाम्। अत्रापि गौणोऽर्थः। ऋषिगत-चिद्रश्मि-प्रसारसन्तानासामर्थ्यं बोध्यम्॥ जसुरये—जसु
 हिंसायाम्, जसुसहोत्तरिन्। स्तयम्—स्तयते आच्छाद्यते प्रसवे सामर्थ्याभावेनेति स्तरीः, अवि-
 तृस्तृत्ववन्तिभ्य ईरिति ईकारप्रत्ययः, वा च्छन्दसीत्यभि पूर्वस्य विकल्पितत्वादभावे यणादेशः।
 पिप्यधुः—प्यायी वृद्धौ, लिटि व्यत्ययेन परस्मैपदम्, पीभावः॥

त्रयोविंशिमृचमाह—

अवस्यते स्तुवते कृष्णिषाय ऋजुयते नासत्या शचीभिः।

पशुं न नष्टमिव दर्शनाय विष्णाप्वं ददधुर्विश्वकाय ॥ २३॥

अवस्यते स्तुवते कृष्णिषाय ऋजुयते नासत्या शचीभिः पशुम् न
नष्टम् इव दर्शनाय विष्णाप्वम् ददधुः विश्वकाय ॥

अवस्यते अवनं रक्षणं आत्मनः इच्छते स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते कृष्णिषाय कृष्णपुत्राय ऋजुयते
 आर्जवमिच्छते विश्वकाय ऋषये हे नामत्या नासत्यौ, युवां शचीभिः स्वशक्तिभिः विष्णाप्वम्
 एतन्नामकं नष्टं पुत्रं पशुम् न नष्टमिव एक उपमार्थीयः पूरकः, यथा कश्चित् नष्टं पशुं स्वामिनो
 दृष्टिपथं प्रापयति तद्वत्, गतस्य मृतस्य वा पुत्रस्य दर्शनाय पुनर्लाभे दर्शनार्थं ददधुः दत्तवन्तौ॥
 अवस्यते—अनम्-शब्दात् सुप् आत्मनः क्यच्। कृष्णिषाय—अपत्यार्थे छान्दसो यच्॥

चतुर्विंशिमृचमाह—

दश रात्रीरशिविना नव द्यूनवनद्धं श्रथितमप्स्वः।

विप्रुतं रेभमुदनि प्रवृक्तमुन्निन्ययुः सोममिव सुवेण ॥ २४॥

दश रात्रीः अशिवेन नव द्यून् अवऽनद्धम् श्रथितम् अप्सु अन्तरितिं
विप्रुतम् रेभम् उदनि प्रवृक्तम् उत् न्निन्ययुः सोमम् इव सुवेण ॥

हे अधिनौ, अप्सु अन्तः प्राणवलभूयिष्ठे प्रवाहे निमग्नमूर्पि अशिवेन अशुमेन आसुरेण पापपाशेन अवनद्धम् बद्धं श्रथितम् हिंसितं दश रात्रीः दश अपक्राशदशाः नव धून् नव दिवसान्, प्रक्राशदशाश्च, एतावन्तं कालं तादृशावस्थामापन्नं उदनि उक्तलक्षणे उदके विप्रुतम् विप्रुतं व्याक्षिप्तसर्वाङ्गं प्रवृत्तम् प्रवृज्जनेन सन्तप्तं व्यथया सन्तप्यमानं एवंभूतं रेभम् स्तोतारं ऋषि, (परिचितोऽयं), युवां उन्निन्यथुः उन्नीतवन्तौ, ऊर्ध्वं प्रापितवन्तौ, तत्र दृष्टान्तः—सोममिव सुवेण स्थालीमध्ये वर्तमानं सोमरसं सुवेण यया अध्वर्युरुन्नयति तद्वत् । नेदं साधारणं उदकं यत्र रेभो निमग्नस्तावन्तं कालं, न वा संतप्तो भवति कोप्यप्सु वर्तनेन ॥ अवनद्धम्—गृह बन्धने, कर्मणि निष्ठा, नहो धः । श्रथितम्—श्रयतिः हिंसार्थः, निष्ठा । विप्रुतम्—प्रुङ् गतौ । उदनि—उदकशब्दस्योदभादेशः ॥

पञ्चविंशीमृचमाह—

प्र वां दंसांस्यश्विनावत्रोचमस्य पतिः स्यां सुगवः सुवीरः ।

उत पश्यन्नश्रुवन्दीर्घमायुरस्तमिवेज्जरिमाणं जगम्याम् ॥२५॥

प्र वाम् दंसांसि अश्विनौ अवोचम् अस्य पतिः स्याम् सुगवः सुवीरः

उत पश्यन् अश्रुवन् दीर्घम् आयुः अस्तम् इव इत् जरिमाणम् जगम्याम् ॥

हे अधिनौ, वाम् युवयोः दंसांसि कर्माणि प्रावोचम् प्रोक्तवानसि । सोऽहं सुगवः शोभन-
चित्रदिभयुक्तः सुवीरः शोभनवीर्योपेतः, एवं ज्ञानक्रियाशक्तिद्वयसंपन्नः सन् अस्य पतिः स्याम्
अस्य त्रैलोक्यांशभूतस्य मनःप्राणशरीरात्मकस्य आवासस्थानस्य सर्वस्याधिपतिर्भवेयम् । उत
अपि च पश्यन् उपलक्षणमिदं, सर्वेन्द्रियपदुत्वयुक्तः सन् दीर्घमायुः चिरकालजीवितं अश्रुवन्
प्राप्नुवन्नहं अस्तमिवेत् गृहस्वामी गृहमिदम् जरिमाणम् जरां जगम्याम् प्राप्नुयाम्, निर्मयं
निरुपेक्षकं च यया स्वगृहं प्रविशति गृही तथा आयुषोऽन्ते जरां प्रविशेयम् ॥ जरिमाणम्—जृप्
ययोहानौ, अस्मात् इमनिच्, उणादिः । जगम्याम्—गमेः प्रार्थनायां लिङ्, विकरणस्य श्नुः ॥

इति प्रथमस्याष्टमे द्वादशो वगः

‘मध्य’ इति पञ्चविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तं कक्षीवत आपर्षे त्रैष्टुभमाश्विनम् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

मध्वः सोमस्याश्विना मदाय प्रबो होता विवासते वाम् ।

धर्हिष्मंती रातिर्विश्रिता गीरिपा यातं नासत्योष वाजेः ॥१॥

मध्वः सोमस्य अश्विना मदाय प्रत्नः होता आ विवासते वाम् वहिष्मती
रातिः विऽश्रिता गीः इषा यातं नासत्या उप वाजैः ॥

अश्विना हे अश्विनौ, मध्वः मधुनः माधुर्योपेतस्य सोमस्य सोमरससंबन्धिनः तत्स्वीकरण-
जन्यस्य मदाय युवयोर्होषाय प्रत्नः चिरन्तनः होता आह्वाता यजमानः वाम् युवां आविवासते
समन्तात् परिचरति । अपि च रातिः दातव्यं, युवाम्यां अर्पणीयं सर्वं वहिष्मती आस्तीर्णेन वहिष्पा
युक्तं, सन्नद्धं अन्तर्वेदिप्रदेशमासादितम् । तथा गीः स्तुतिलक्षणा वाक् च विऽश्रिता समवेता,
सुसङ्गता सेवायै युवयोः । हे नासत्या नासत्यौ, इषा प्रेरणाशक्त्या सह वाजैः वीर्यसमृद्धिमिश्र
सह उप यातम् अस्मत्समीपं प्राप्नुतम् ॥ विऽश्रिता-श्रिञ् सेवायाम्, निष्ठा ॥
द्वितीयामृचमाह—

यो वामश्विना मनसो जवीयात्रयः स्वश्वो विश आजिगाति ।

येन गच्छथः सुकृतो दुरोणं तेन नरा वर्तिस्सभ्यं यातम् ॥२॥

यः वाम अश्विना मनसः जवीयान् रथः सुऽअश्वः विशः आऽजिगाति
येन गच्छथः सुऽकृतः दुरोणम् तेन नरा वर्तिः अस्सभ्यम् यातम् ॥

हे अश्विना अश्विनौ, वाम युवयोः स्वभूतः मनसो जवीयान् मनोवेगादप्यतिशयेन वेगवान्
स्वयः शोभनाद्यः, ईदृशः यः रथः विशः देवसेविनीः प्रजाः आजिगाति आमिमुख्येन गच्छति,
येन रथेन सुकृतः शोभनकर्मकारिणः दुरोणम् द्वारोपेतं गृहं युवां गच्छथः, तेन रथेन हे नरा
नेतारौ, अस्सभ्यम् अस्मदनुग्रहाय वर्तिः वर्तनाधिकरणं गृहं यातम् प्राप्नुतम् ॥ जवीयान्-
जगद्ब्रह्मान्तर्गुप्तं, तत् ईयसुन् आतिशायनिकः, विन्मतोर्लक्ष्, देरिति टिलोपः । आजिगाति-
गतिर्कर्मसु पठितः, अन्यत्र स्तुत्यर्थकः ॥

तृतीयामृचमाह—

ऋषिं नरावंहसः पाञ्चजन्यमृचीसादत्रिं मुञ्चथो गुणेन ।

मिनन्ता दस्योरशिवस्य माया अनुपूर्वं वृषणा चोदयन्ता ॥३॥

ऋषिम् नरो अंहसः पाञ्चऽजन्यम् ऋचीसात् अत्रिम् मुञ्चथः गुणेन
मिनन्ता दस्योः अशिवस्य मायाः अनुऽपूर्वम् वृषणा चोदयन्ता ॥

अयमर्थः पूर्वमुक्तो 'हिमेनाग्निमित्यत्र । स एव प्रकारान्तरेणोच्यते, हे नरो नेतारौ, वृषणा वर्षितारौ, पाञ्चजन्यम् पञ्चसु अक्षप्राणमनोविज्ञानानन्देषु भवं, एवं पञ्चधा लब्धजनमानं अत्रिम् ऋषिम् अंहसः पापरूपात् ऋषीसात् अन्धकारगृहावासात् मुञ्चथः अमोचयतम् । न केवलं ऋषिं, गणेन तदनुचरसमूहेन सह, तस्य बहिरन्तरिन्द्रियग्रामेण सह तममोचयतम् । किं कुर्वन्तौ? अशिवस्य अशुभस्य पापस्य दस्योः असुरस्य मायाः कपटयुक्ताः शक्तीः प्रज्ञा वा मिनन्ता हिंसन्तौ, अनुपूर्वम् आनुपूर्व्येण चोदयन्ता चोदयन्तौ, प्रेरयन्तौ, अन्तर्गुप्ताः दस्युमायाः व्यक्तीकृत्य स्पष्टं प्रध्वंसयितुं प्रेरयन्तौ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

अश्वं न गूळहमश्विना दुरेवैऋषिं नरा वृषणा रेभमप्सु ।

सं तं रिणीथो विप्रुतं दंसोभिर्न वां जूर्यन्ति पूर्या कृतानि ॥४॥

अश्वम् न गूळहम् अश्विना दुःऽएवैः ऋषिम् नरा वृषणा रेभम् अप्सु
सं तं रिणीथः विप्रुतम् दंसःऽभिः न वाम् जूर्यन्ति पूर्या कृतानि ॥

हे नरा नेतारौ, वृषणा वर्षितारौ अश्विना, दुरेवैः दुष्पापैः असुरादिशत्रुपलैः अप्सु उदकेषु (गूढार्थे उक्तः) गूढम् निगूढं रेभम् ऋषिं उन्नीय विप्रुतमश्वम् न विप्रुताङ्गं व्याक्षिप्तगात्रयुक्तं व्याधितमश्वमिव तम् ऋषिं संरिणीथः समधत्तं युवाम् । कैः? दंसोभिः स्वकीयकर्मभिः भैषज्यरूपैः दिव्यैः । वाम् युवयोः पूर्या कृतानि चिरन्तनानि कर्माणि न जूर्यन्ति न जीर्णानि भवन्ति, सर्वदा सफलानि नव्यानीय वीर्यवन्ति ॥ दुरेवैः—दुरुपसृष्टादेतेः राक्ष् । रिणीथः—री गतिरेपणयोः, क्रैपादिकः । जूर्यन्ति—जृप् वयोहानौ, दिवादिवात् इयन्, छन्दसि उत्त्वम् ॥

पञ्चमीमृचमाह—

सुपुप्वांसं न निर्ऋतेरुपस्थे सूर्यं न दस्त्रा तमसि क्षियन्तम् ।

शुभे रुक्मं न दर्शतं निखातमुद्रूपथुरश्विना वन्दनाय ॥५॥

सुपुप्वांसम् न निःऽऋतेः उपस्थे सूर्यम् न दस्त्रा तमसि क्षियन्तम्
शुभे रुक्मम् न दर्शतम् निखातम् उत् उपथुः अश्विना वन्दनाय ॥

निर्ऋतिर्भूनामेति सायणः । सर्वादिष्टहेतुभूतपापदेवता निर्ऋतिः । निर्ऋतेः तादृश्याः उपस्थे उत्सङ्गे सुपुप्वासम् न मुप्तन्नं, अत्यन्तदुरवस्थामापन्नं पुरुषमिव स्थितं, तमसि क्षियन्तम् सूर्यम् न

अन्धकारे वसन्तं सूर्यमिव स्थितं, शुभे शोभनार्थं प्रभावत् रुक्मम् न सुवर्णमिव दर्शतम् दर्शनीयं,
एवंभूतमृषिं निखातम् निमज्जितमरातिभिः वन्दनाय वन्दनम् ऋषिं, हे दत्ता दत्तौ, अश्विना
अश्विनौ, युवां उद्धृत्युः उद्धृतवन्तौ ॥ सुपुष्पांसम्-निष्पष् शये, लिटः कसुः, वचिस्वपीत्यादिना
संप्रसारणम्, द्विर्वचनादि ॥

इति प्रथमस्याष्टमे त्रयोदशो वरः

पृष्ठीमृचमाह—

तद्वां नरा शंस्यं पञ्जियेण कक्षीर्वता नासत्या परिज्मन् ।

शफादश्वस्य वाजिनो जनाय शतं कुम्भां असिञ्चतं मधूनाम् ॥६॥
तत् वाम् नरा शंस्यम् पञ्जियेण कक्षीर्वता नासत्या परिज्मन् शफात्
अश्वस्य वाजिनः जनाय शतम् कुम्भान् असिञ्चतम् मधूनाम् ॥

हे नरा नेतारौ, नासत्या अश्विनौ, परिज्मन् परिगमने अमीष्टस्य प्रापणे निमित्ते सति,
पञ्जियेण आङ्गिरसेन कक्षीर्वता रहस्यज्ञानयुक्तेन ऋषिणा वृक्तस्य द्रष्टुः मया वाम् युवयोः
संपन्थि तत् तत्कर्म शंस्यम् शंसनीयम् । यत् (अध्याहार्यम्) जनाय आश्रिताय पुरुषाय वाजिनः
पलवेगसमृद्धस्य अश्वस्य युग्मदीयस्य शफात् खुरान्निर्गतैः मधूनाम् मधुपूरितैः शतम् कुम्भान्
शतसंख्याकघटैः असिञ्चतम् अवर्षतम् । यदेतन्मधुमिर्वर्षणं तच्छंस्यम् ॥

सप्तमीमृचमाह—

युवं नरा स्तुवते कृष्णिषाय विष्णाप्वं ददधुर्विश्वकाय ।

घोषायै चित्पितृपदे दुरोणे पतिं जूर्यन्त्या अश्विनावदत्तम् ॥७॥

युवम् नरा स्तुवते कृष्णिषाय विष्णाप्वम् ददधुः विश्वकाय घोषायै चित्
पितृजसदे दुरोणे पतिम् जूर्यन्त्यै अश्विनौ अदत्तम् ॥

हे नरा नेतारौ, अश्विनौ युग्मं युवां स्तुवते स्तुतिं कुर्वते कृष्णिषाय कृष्णपुत्राय विश्वकाय
विष्णाप्वम् पुत्रं विनष्टं ददधुः दत्तवन्तौ । घोषायै चित् देवान् प्रति स्तुतिभिः घोषयति घोषा
(कक्षीर्वतः पुत्री रुणा अत एव आवाधक्यमनुदा अश्विनोरनुग्रहात् यौवनारोग्यमर्द्धमंपन्ना जातेति
इतिहासः) तस्यै अपि पतिम् अदत्तम् भवतारं दत्तवन्तौ । कीदृश्यै? दुरोणे जनरूप्य गृहे पितृपदे
पितृमर्मपे निपण्यापै जूर्यन्त्यै जरां प्राप्नुवत्यै ॥ पितृपदे-वदत्त विग्रहणादिषु, किं ॥

अष्टमीमृचमाह—

युवं इयावाय रुशंतीमदत्तं महः क्षोणस्याश्विना कण्वाय ।

प्रवाच्यं तद्वृषणा कृतं वां यन्नार्पदाय श्रवो अध्यधत्तम् ॥८॥

युवम् इयावाय रुशंतीम् अदत्तम् महः क्षोणस्य अश्विना कण्वाय
प्रवाच्यम् तत् वृषणा कृतम् वाम् यत् नार्पदाय श्रवः अधिऽअधत्तम् ॥

हे अधिना, युवम् युवां इयावाय इयामवर्णाय ऋषये रुशंतीम् आरोचमानां दीप्तिं अदत्तम् दत्तवन्तौ । क्षोणस्य एकत्रैव निवसते, विभक्तिव्यत्ययः, कण्वाय ग्राज्ञाय ऋषये महः तेजः अदत्तम् । हे वृषणा वर्षितारौ, वाम् युवयोः संवन्धि तत् कृतम् तत्कर्म प्रवाच्यम् प्रशंसनीयं यत् नार्पदाय नृपदपुत्राय श्रवः श्रवणं अध्यधत्तम् दत्तवन्तौ स्यः ॥ क्षोणस्य-क्षि निवासगत्योः, कर्तरि ल्युट्, वृषोदरादित्वात् क्षोणभावः । नार्पदाय-ऋष्यन्धकेत्यण् ॥

नवमीमृचमाह—

पुरु वर्षीस्यश्विना दधाना नि पेदवं ऊहथुराशुमश्वम् ।

सहस्रसां वाजिनमप्रतीतमहिहनं श्रवस्यं तरुत्रम् ॥९॥

पुरु वर्षीसि अश्विना दधाना नि पेदवं ऊहथुः आशुम् अश्वम् सहस्रऽस्ताम्
वाजिनम् अप्रतिऽइतम् अहिऽहनम् श्रवस्यम् तरुत्रम् ॥

हे अधिना, पुरु बहूनि वर्षीसि रूपाणि दधाना धारयन्तौ युवां आशुम् शीघ्रगामिनं अश्वम् पेदवे एतस्मै स्तुयते न्यूहथुः नितरां प्रापितवन्तौ, दत्तवन्तौ । अधिनोर्वहुरूपधारणं तु प्रसङ्ग-वशाद्भक्तानुग्रहार्थमिष्टरूपस्वीकरणं दैवतसामर्थ्यमावेदयति । कीदृशमश्वम् ? सहस्रसाम् धनसहस्रस्य सनितारं दातारं वाजिनम् बलसमृद्धियुक्तं अप्रतीतम् अप्रतिगतमरातिभिः अहिहनम् अहीनां घृत्राणामसुराणां हन्तारं श्रवस्यम् श्रवणे दिव्ये आन्तरे वा भवं, दिव्यश्रवणावेशात्प्राणबलवेगस्य प्रादुर्भागे बोध्यः । तरुत्रम् तरितारम् ॥ सहस्रसाम्-पणु दाने । श्रवस्यम्-श्रवस्-शब्दाद् भवे यत् । तरुत्रम्-तेरतेः उत्रप्रत्ययः ॥

दशमीमृचमाह—

एतानि वां श्रवस्यां सुदानु ब्रह्माङ्गुपं सदनं रोदस्योः ।

यद्वां पञ्जासौ अश्विना हवन्ते यातमिपा च विदुर्ये च वार्जम् ॥१०॥

एतानि वाम् श्रवस्या सुदानु इति सुदानू ब्रह्म आङ्गुपम् सदनम्
रोदस्योः यत् वाम् पञ्चासः अश्विना हवन्ते यातम् इपा च विदुपे च वाजम् ।

हे सुदानू शोभनदानौ अश्विना अश्विनौ, वाम् युवयोः संवन्धीनि एतानि उक्तानि वक्ष्य-
माणानि च वीर्याणि श्रवस्या श्रवणार्हाणि सर्वैः श्रवणीयानि (अत्र अर्हार्थे यत्) भवन्ति ।
रोदस्योः दानाश्रयिभ्योः दिवं पृथिवीं चाविश्य तद्रूपतयावस्थितयोः युवयोः सदनम् निवेशनभूतं
आङ्गुपम् आयोपणीयं ब्रह्म मन्त्रात्मकं स्तोत्रं निष्पन्नं भवतीति शेषः । मन्त्रे देवतासान्निध्य-
युक्तम् । यत् यदा पञ्चमः आङ्गिरसाः वाम् युवां हवन्ते आह्वयन्ति तदानौ इपा च प्रेरणा-
शक्त्या च सह यातम् गच्छतम्, विदुपे जानते युष्मन्महिमरहस्यं इति शेषः । वाजम् च बल-
समृद्धिं च प्रयच्छतम् ॥

इति प्रथमस्याष्टमे चतुर्दशो वचः

एकादशीमृचमाह—

सुनोर्मानेनाश्विना गृणाना वाजं विप्राय भुरणा रदन्ता ।

अगस्त्ये ब्रह्मणा ववृधाना सं विश्पलां नासत्यारिणीतम् ॥११॥

सुनोः मानेन अश्विना गृणाना वाजम् विप्राय भुरणा रदन्ता अगस्त्ये
ब्रह्मणा ववृधाना सम विश्पलाम् नासत्या अरिणीतम् ॥

हे भुरणा भर्तारौ पोषकौ, अश्विना अश्विनौ, सुनोः मानेन पुत्रस्य पूज्यपुत्रद्वया, पितरि
पुनस्त्वेन पूज्यभावेन गृणाना स्तूयमानौ । अत्र सायण एवमाह “सुनोः कुम्भात्प्रवृत्तस्य
अगस्त्यस्य खेलपुरोहितस्य संवन्धिना मानेन स्तुत्यस्य परिच्छेदकेन स्तोत्रेण गृणाना स्तूयमानौ” ।
विप्राय मेधाविने भरद्वाजाय वाजम् रदन्ता समृद्धिं विलिखन्तौ निग्रादयन्तौ युवां ब्रह्मणा
मन्त्रेण अगस्त्ये महर्षौ ववृधाना प्रार्थितौ मन्तौ हे नामत्या नामत्यो, विश्पलाम् पूर्वं प्रस्तुतां
छिन्नपादां समरिणीतम् जङ्गया समयोजयतम् ॥ भुरणा—भुरण धारणपोषणयोः, कण्ट्यादिः,
पचाद्यच् । ववृधाना—वृषर्लिटः कानच्, संहितायामग्यासस्य दीर्घत्वम् ॥

द्वादशीमृचमाह—

कुह चान्ता सुष्टुतिं काव्यस्य दिवो नपाता वृषणा शयुत्रा ।

हिरण्यस्येव कलशं निस्त्रातुमुर्दूपयुर्दशमे अश्विनाहन् ॥१२॥

कुहं यान्तां सुस्तुतिम्-काव्यस्य दिवं नपाता वृषणा शयुऽत्रा
हिरण्यस्यऽइव कलशम् निऽखातम् उत उपथुः दशमे अश्विना अहन् ॥

हे दिवो नपाता द्योतमानस्य स्वर्लोकस्य पुत्रौ, वृषणा वर्षितारौ, शयुत्रा शयुनाम्रह्मायकौ
अश्विना हे अश्विनौ, काव्यस्य उशनसो भार्गवस्य (कविर्द्रष्टा स्तोता तत्पुत्रः काव्यः सौरांशुभूतो
भृगुवंशजः) सुन्दुतिम् शोभनां स्तुतिं यान्ता प्राप्नुवन्तौ कुह कुत्र स्थाने हिरण्यस्यऽइव कलशम्
सुवर्णपूरितं कलशमिव निखातम् भूम्यां निक्षिप्तं ऋषिं रेभं, सामर्थ्यात् दशमे अहन् 'दश रात्री-
र्नव घ्नू' इति प्रागुक्तेः, दशमेऽहनि उदूपथुः उभिन्यथुः ॥ कुह-सप्तम्यर्थे हप्रत्ययश्छन्दसि ।
शयुत्रा-अश्विनादिभ्य इत्रौ इति शीङ उत्रः, "यद्यन्तोदात्तता न स्यात् तर्ह्येवं शयुं त्रायेते इति
शयुत्रौ" इति सायणः ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

युवं च्यवानमश्विना जरन्तं पुनर्युवानं चक्रथुः शचीभिः ।

युवो रथं दुहिता सूर्यस्य सह श्रिया नासत्यावृणीत ॥१३॥

युवम् च्यवानम् अश्विना जरन्तम् पुनः युवानम् चक्रथुः शचीभिः युवोः
रथम् दुहिता सूर्यस्य सह श्रिया नासत्या अवृणीत ॥

हे अश्विना अश्विनौ, युवम् युवां शचीभिः शक्तिभिः क्रियात्मिकाभिः, जरन्तम् जीर्यन्तं
च्यवानम् स्तुतीनां व्यावयितारं च्यवनमृषिं पुनः युवानम् यौवनोपेतं चक्रथुः कृतवन्तौ । अपि च
हे नासत्या नासत्यौ, युवोः युवयोः रथम् सूर्यस्य दुहिता सर्वा, प्रस्तुतपूर्वा श्रिया सह शोभया,
कान्तिसंपदा सह अवृणीत समभजत ॥ जरन्तम्-जीर्यन्तं, व्यत्ययेन शप् । युवोः-युवयोः,
यत्नाभावश्छान्दसः ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

युवं तुग्राय पूर्येभिरेवैः पुनर्मन्यावभवतं युवाना ।

युवं भुज्युमर्णसो निः समुद्रादिभिरूहथुर्ऋजेभिरश्वैः ॥१४॥

युवम् तुग्राय पूर्येभिः एवैः पुनःऽमन्यौ अभवत्तम् युवाना युवम् भुज्युम्
अर्णसः निः समुद्रात् विऽभिः ऊहथुः ऋजेभिः अश्वैः ॥

हे युवाना याचयितारौ अनिष्टानां, अधिनौ, युवम् युवां पूर्व्येभिः चिरन्तनैः एवैः गन्तुभिः, आश्रितान् भक्तान् प्रति गमनैरित्यर्थः तुग्राय भुज्योर्जनकाय पुनर्मन्यौ युष्मदीयभुज्युरक्षणात्प्राग्वि परमपि स्तोतव्यौ अभवतम् । युवम् युवां भुज्युम् तुग्रपुत्रं अर्णसः अर्णस्वतः, प्राणवल्लक्षणात् समुद्रात् अपां राशेः सकाशात् विभिः पक्षिवद्देगगन्तुभिः ऋन्नेभिः ऋजुगमनैः अथैः उक्तलक्षणैः निरुह्युः निर्गम्य गन्तव्यं स्थानं प्रापितवन्तौ ॥ एवैः-इण् गतौ, इण्शीङ्म्यां वन् । पुनर्मन्यौ-मन ज्ञाने, अत्र स्तुत्यर्थः, पचाद्यच्, अर्हार्थे यः । युवाना-यु मिश्रणामिश्रणयोः, कनिष्ठ-वृषीत्यादिना कनिष्ठ । अर्णसः-अर्णस्-शब्दान्मत्वर्थीयस्य लोपः ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

अजोहवीदश्विना तौग्रयो वां प्रोळ्हः समुद्रमव्यथिर्जगन्वान् ।

निष्टमृहथुः सुयुजा रथेन मनोजवसा वृषणा स्वस्ति ॥ १५ ॥

अजोहवीत् अश्विना तौग्रयः वाम् प्रऽज्जहः समुद्रम् अव्यथिः जगन्वान् निः तम् ऊहथुः सुयुजा रथेन मनःजवसा वृषणा स्वस्ति ॥

हे अश्विना अधिनौ, वाम् युवां तौग्रयः तुग्रपुत्रो भुज्युः प्रोळ्हः पित्रा प्रापितः समुद्रम् अपां राशिं जगन्वान् तत्रापि निमग्नोऽपि अव्यथिः व्यथामप्राप्त एव सन् अजोहवीत् आह्वयत् । तम् तथा आहूतयन्तं, हे मनोजवसा मनोवद्देगयुक्तो वृषणा वर्णितारौ अश्विनौ, सुयुजा सुष्ठु अथै-र्युक्तेन रथेन स्वस्ति क्षेमं यथा भवति तथा निरुह्युः प्राप्तव्यं प्रापितवन्तौ ॥ जगन्वान्-गमेः लिटः कसुः, इडभावः मकारस्य नकारश्च छन्दसि विकल्पनात् ॥

इति प्रथमस्याष्टमे पञ्चदशो वक्त्रः

षोडशीमृचमाह—

अजोहवीदश्विना वर्तिका वामाख्यो यत्सीममुञ्चतं वृकस्य ।

वि जयुषां ययथुः सान्त्रद्रेर्जातं विष्वाचो अहतं विपेणं ॥ १६ ॥

अजोहवीत् अश्विना वर्तिका वाम् आख्यः यत् सीम् अमुञ्चतम् वृकस्य वि जयुषां ययथुः सानुं अद्रेः जातम् विष्वाचः अहतम् विपेणं ॥

हे अश्विना अधिनौ, वाम् युवां वर्तिका पक्षिस्त्री (गृहार्यः पूर्वं विवृतः) अजोहवीत् आह्वयत् । यत् सीम् यदा रज्जु वृकस्य छेदकस्यासुरस्य आलः आस्पात् अमुञ्चतम् अमोचयतं ताम् ।

कुहं यान्तां सुस्तुतिम् काव्यस्य दिवः नपाता वृषणा शयुऽत्रा
हिरण्यस्यऽहव कलशम् निऽखातम् उत ऊपथुः दशमे अश्विना अहन् ॥

हे दिवो नपाता द्योतमानस्य खलोकस्य पुत्रौ, वृषणा वर्षितारौ, शयुत्रा शयुनाम्रत्नयकौ
अश्विना हे अश्विनौ, काव्यस्य उशनसो भार्गवस्य (कविर्द्रष्टा स्तोता तत्पुत्रः काव्यः सौरांशुभृतो
भृगुवंशजः) सुपुतिम् शोभनां स्तुतिं यान्ता प्राप्नुवन्तौ कुह कुत्र स्थाने हिरण्यस्यऽहव कलशम्
सुवर्णपूरितं कलशमिव निखातम् भूम्यां निक्षिप्तं ऋषिं रेभं, सामर्थ्यात् दशमे अहन् 'दश रात्री-
र्नव धून्' इति प्रागुक्तेः, दशमेऽहनि उदूपथुः उन्नियथुः ॥ कुह-सप्तम्यर्थे हप्रत्ययश्छन्दसि ।
शयुत्रा-अश्विनादिभ्य इत्रोत्रौ इति शीङ उत्रः, "यद्यन्तोदात्तता न स्यात् तर्ह्येवं शयुं प्रायेते इति
शयुत्रौ" इति सायणः ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

युवं च्यवानमश्विना जरन्तं पुनर्युवानं चक्रथुः शचीभिः ।

युवो रथं दुहिता सूर्यस्य सह श्रिया नासत्यावृणीत ॥१३॥

युवम् च्यवानम् अश्विना जरन्तम् पुनः युवानम् चक्रथुः शचीभिः युवोः
रथम् दुहिता सूर्यस्य सह श्रिया नासत्या अवृणीत ॥

हे अश्विना अश्विनौ, युवम् युवां शचीभिः शक्तिभिः क्रियात्मिकामिः, जरन्तम् जीर्यन्तं
च्यवानम् स्तुतीनां च्यावयितारं च्यवनमृषिं पुनः युवानम् यौवनोपेतं चक्रथुः कृतवन्तौ । अपि च
हे नासत्या नासत्यौ, युवोः युवयोः रथम् सूर्यस्य दुहिता सूर्या, प्रस्तुतपूर्वा श्रिया सह शोभया,
फान्तिर्संपदा सह अवृणीत समभजत ॥ जरन्तम्-जीर्यन्तं, व्यत्ययेन शप् । युवोः-युवयोः,
यत्वाभावश्छान्दसः ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

युवं तुग्राय पूर्व्येभिरेवैः पुनर्मन्यावभवत् युवाना ।

युवं भुज्युमर्णसो निः समुद्रादिभिर्बृहथुर्ऋजेभिरश्वैः ॥१४॥

युवम् तुग्राय पूर्व्येभिः एवैः पुनःऽमन्यो अभवत्तम् युवाना युवम् भुज्युम्
अर्णसः निः समुद्रात् विऽभिः ऊहथुः ऋजेभिः अश्वैः ॥

हे युवाना यावयितारौ अनिष्टानां, अश्विनौ, युवम् युवां पूर्वैभिः चिरन्तनैः एवैः गन्तुभिः, आश्रितान् भक्तान् प्रति गमनैरित्यर्थः तुग्राय भुज्योर्जनकाय पुनर्मन्यौ युष्मदीयभुज्युरक्षणात्प्रागिव परमपि स्तोतव्यौ अभवतम् । युवम् युवां भुज्युम् तुग्रपुत्रं अर्णसः अर्णस्वतः, प्राणवल्लक्षणात् समुद्रात् अपां राशेः सकाशात् विभिः पक्षिवद्वेगगन्तुभिः ऋजेभिः ऋजुगमनैः अश्वैः उक्तलक्षणैः निरुद्धयुः निर्गमय्य गन्तव्यं स्थानं प्रापितवन्तौ ॥ एवैः-इण् गतौ, इण्शीङ्भ्यां वन् । पुनर्मन्यौ-मन ज्ञाने, अत्र स्तुत्यर्थः, पचाद्यच्, अर्हार्थे यः । युवाना-यु मिश्रणामिश्रणयोः, कनिन्धु-वृषीत्यादिना कनिन् । अर्णसः-अर्णस्-शब्दान्मत्वर्थीयस्य लोपः ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

अजोहवीदश्विना तौग्रयो वां प्रोळ्हः समुद्रमव्यथिर्जगन्वान् ।

निष्टर्महयुः सुयुजा रथेन मनोजवसा वृषणा स्वस्ति ॥ १५ ॥

अजोहवीत् अश्विना तौग्रयः वाम् प्रऽऊळ्हः समुद्रम् अव्यथिः जगन्वान् निः तम् ऊहयुः सुयुजा रथेन मनःऽजवसा वृषणा स्वस्ति ॥

हे अश्विना अश्विनौ, वाम् युवां तौग्रयः तुग्रपुत्रो भुज्युः प्रोळ्हः पित्रा प्रापितः समुद्रम् अपां राशिं जगन्वान् तत्रापि निमग्नोऽपि अव्यथिः व्यथामप्राप्त एव सन् अजोहवीत् आह्वयत् । तम् तथा आहूतवन्तं, हे मनोजवसा मनोवद्वेगयुक्तौ वृषणा वर्षितारौ अश्विनौ, सुयुजा सुष्ठु अश्वैर्युक्तेन रथेन स्वस्ति क्षेमं यथा भवति तथा निरुद्धयुः प्राप्तव्यं प्रापितवन्तौ ॥ जगन्वान्-गमेः लिटः कसुः, इडभावः मकारश्च छन्दसि विकल्पनात् ॥

इति प्रथमस्याष्टमे पञ्चदशो वर्यः

षोडशीमृचमाह—

अजोहवीदश्विना वर्तिका वामाखो यत्सीममुञ्चतं वृकस्य ।

वि जयुषा ययथुः सान्वद्रेर्जातं विष्वाचो अहतं विपेणं ॥ १६ ॥

अजोहवीत् अश्विना वर्तिका वाम् आखः यत् सीम् अमुञ्चतम् वृकस्य वि जयुषा ययथुः सानुं अद्रेः जातम् विष्वाचः अहतम् विपेणं ॥

हे अश्विना अश्विनौ, वाम् युवां वर्तिका पक्षिणी (गूढार्थः पूर्वं विवृतः) अजोहवीत् आह्वयत् । यत् सीम् यदा खलु वृकस्य छेदकस्यासुरस्य आखः आस्यात् अमुञ्चतम् अमोचयतं ताम् ।

अपि च जयुषा जयशीलेन रथेन अद्रेः सानु पर्वतस्याग्रं वियययुः व्याप्य गतयन्तौ (परिविष्टं जाहुपमित्यत्र विवृतम्) तथा विष्वाचः विविधमतिशुक्तस्यासुरस्य एतन्नाम्नः जातम् अपत्यं विपेण अहतम् क्ष्वेलेन अहतं युवां हतवन्तावित्यध्याहार्यम् ॥ अजोहवीत्-हृतयेर्यद्दुग्गन्ता-छटि तिपि यडो वेति इडागमः, द्विर्वचनात्पूर्वमेव हृतयेः संप्रसारणम् । विष्वाचः-विपु साम्येन, आभिमुख्येन अश्वतीति विग्रहः, श्रुतिगित्यादिना किन् ॥

सप्तदशीमृचमाह—

शतं मेपान्वृक्ये मामहानं तमः प्रणीतमशिवेन पित्रा ।

आक्षी ऋज्जाश्वे अश्विनावधत्तं ज्योतिरन्धाय चक्रधुर्विचक्षे ॥१७॥

शतम् मेपान् वृक्ये ममहानम् तमः प्रणीतम् अशिवेन पित्रा आ अक्षी इति ऋज्जऽअश्वे अश्विनौ अधत्तम् ज्योतिः अन्धाय चक्रधुः विचक्षे ॥

शतं मेपान् वृक्ये चक्षदानमित्यत्र व्याख्यानमनुसन्धेयम् । शतम् मेपान् शतसंख्याकान् मेपान् उक्तस्वरूपान् वृक्ये वृकस्त्रिये ममहानम् पूजितयन्तं अशिवेन असुखकारिणा पित्रा जनकेन तमः अन्धकारं, दष्टिराहित्यरूपं प्रणीतम् प्रापितं ऋज्जाश्वं अश्विनौ चक्षुष्मन्तं कृतयन्तौ इति शेषः । तदेवोच्यते । हे अश्विनौ, अक्षी नष्टे चक्षुषी ऋज्जाश्वे एतस्मिन् आ अधत्तम् पुनर्दर्शन-समर्थे आहितयन्तौ युवाम् । एवं अन्धाय ऋज्जाश्वाय ज्योतिः तमःप्रध्वंसनं दिव्यं प्रकाशकं चक्षुः विचक्षे विशिष्य दर्शनाय चक्रधुः कृतयन्तौ ॥ ममहानम्-मह पूजायाम्, लिटः कानच् ॥

अष्टादशीमृचमाह—

शुनमन्धाय भरमहयत्सा वृकीरश्विना वृषणा नरेति ।

जारः कनीनं इव चक्षदानं ऋज्जाश्वः शतमेकं च मेपान् ॥१८॥

शुनम् अन्धाय भरम् अहयत् सा वृकीः अश्विना वृषणा नरा इति जारः कनीनःऽइव चक्षदानः ऋज्जऽअश्वः शतम् एकम् च मेपान् ॥

भरम् पोषकं पोषणहेतुभृतं शुनम् सुखं अन्धाय तस्मै ऋज्जाश्वाय इच्छन्ती सा वृकी पूर्वोक्त-मेपादिनी हे अधिना अधयुक्तौ, वृषणा अभीष्टानां वर्णितारौ, नरा नेतारौ, इति संबोध्य अहयत् आहृतयती । तथा आहूय किमुक्तं तथा ? उचरेणार्थचेनाह । कनीनःऽइव यथा प्राप्तपोषनः कायुरः, कान्तो वा जारः पारदारिकः सर्वं धनं प्रयच्छति परस्त्रिये तथा ऋज्जाश्वः शतम् एकम् च

मेपात्र, चक्षदानः शकलीकुर्वन्, मह्यं प्रादादिति अध्याहार्यम् । कथातत्त्वं पूर्वमुक्तम् ॥ कनीनः—
युवशब्दस्य कनादेशः, अथवा कनी दीप्तिकान्तिगतिषु, औणादिक ईनप्रत्ययः ॥

एकोनविंशीमृचमाह—

मही वामुतिरश्विना मयोभूरुत त्नामं धिष्ण्या सं रिणीथः ।

अथा युवामिदह्वयत्पुरन्धिरागच्छतं सीं वृषणाववोभिः ॥१९॥

मही वाम् उतिः अश्विना मयःऽभूः उत त्नामम् धिष्ण्या सम् रिणीथः अथ
युवाम् इत् अह्वयत् पुरम्ऽधिः आ अगच्छतम् सीम् वृषणौ अवःऽभिः ॥

हे अश्विना अश्विनौ, वाम् युवयोः मही महती उतिः रक्षा मयोभूः सुखस्य भावयित्री उत
अपि च हे धिष्ण्या धिषणा स्तुतिलक्षणा धीस्तत्र सन्तौ, स्तोत्रे सम्बहिता हि देवता, त्नामम्
(संसतेः) सत्तं विश्रुतितं विश्रुष्टाङ्गमिति यावत्, प्रागुक्तमन्यादिकं पुरुषं संरिणीयः संगताङ्गं
कुर्यः । अयं अपि च युवामित् युवामेव पुरन्धिः बहुधीः घोषादिका अह्वयत् आह्वयत्, हे
वृषणौ वर्षितारौ, सीम् एनां अवोभिः रक्षणैः सह आगच्छतम् अभिमुखं प्राप्तवन्तौ ॥ मयोभूः—
भयतेरन्तर्भावित्पण्यात् किप् ॥

विंशीमृचमाह—

अधेनुं दत्ता स्तर्यः विपक्तामपिन्वतं शयवे अश्विना गाम् ।

युवं शचीभिर्विमदाय जायां न्यूहथुः पुरुमित्रस्य योषाम् ॥२०॥

अधेनुम् दत्ता स्तर्यम् विऽसक्ताम् अपिन्वतम् शयवे अश्विना गाम्
युवम् शचीभिः विऽमदाय जायाम् नि न्यूहथुः पुरुऽमित्रस्य योषाम् ॥

हे दत्ता कर्मसु कुशलौ, अश्विना, विपक्ताम् असंगतावयवां कृशाङ्गीं अत एव स्तर्यम्
प्रमत्तासमयां अत एव अधेनुम् अदोग्धीं, ईदृशीं गाम् शयवे ऋषये अपिन्वतम् पयसा अपर्यतम्
(इयमपि कथा गूढार्थां प्रागुक्ता) । अपि च पुरुमित्रस्य बहुमुह्युक्तस्य, राज्ञः, योषाम् कुमारीं
शचीभिः स्त्रीयामिः शक्तिभिः विमदाय ऋषये युवम् युवां जायाम् न्यूहथुः प्रापितवन्तौ ॥
विपक्ताम्—पञ्च सङ्गे । अपिन्वतम्—पिवि सेचने ॥

इति प्रथमत्याष्टमे योद्धसो वां:

एकविंशिमृचमाह—

यत् वृकैणाश्विना वपन्तेपं दुहन्ता मनुपाय दत्ता ।

अभि दस्युं वक्रुरेणा धमन्तोरु ज्योतिश्चक्रयुरार्याय ॥२१॥

यवम् वृकैण अश्विना वपन्ता इपम् दुहन्ता मनुपाय दत्ता अभि
दस्युम् वक्रुरेण धमन्ता उरु ज्योतिः चक्रयुः आर्याय ॥

हे दत्ता कर्मकुशलौ, अश्विना अश्विनौ, युवां आर्याय उद्योगशीलाय मनुपाय मनुष्यार्थं,
मनोरथं वा (मनुर्मन्ता मूलपुरुषो मनुजानां) त्रिविधं कर्म कृतवन्तौ । तान्याह—अन्नमयदेह-
धारणाय यवम् धान्योपलक्षणं, स्थूलदेहोपादानभूतं वृकैण विकर्तनेन लाङ्गलेन कृष्टक्षेत्रे वपन्ता
आवापयन्तौ, तथा इपम् प्रेरणाशक्तिं मध्यमस्थानसंबन्धिनि प्राणदेहे दुहन्ता क्षारयन्तौ, तथा
तत्रैव दस्युम् क्षपयितारमसुरं वक्रुरेण भासमानेन वज्रेण अभि धमन्ता अमिघ्नन्तौ, एवं त्रिविधं
कर्म कृतवन्तौ युवां तस्मै आर्याय उरु ज्योतिः विस्तीर्णं ऋतं बृहत् ज्योतिः चक्रयुः कृतवन्तौ
आविर्भावितवन्तावित्यर्थः ॥ वक्रुरेण—यास्को बहुधा निर्वचनं कल्पयति, तमेवोदाहरति
सायणः, धयमप्यन्यथा शरणं नास्तीति तमेवोदाहरामः “वक्रुरो भास्करो भयङ्करो भासमान”
इत्यादि ॥

द्वाविंशिमृचमाह—

आथर्वणायाश्विना दधीचेऽश्व्यं शिरः प्रत्यैरयतम् ।

स वां मधु प्र वोचद्वतायन्त्वाष्ट्रं यद्वत्तावपिकृक्ष्यं वाम् ॥२२॥

आथर्वणाय अश्विना दधीचे अश्व्यम् शिरः प्रति प्रेरयतम् सः वाम् मधु
प्र वोचत् ऋतुऽयन् त्वाष्ट्रम् यत् दत्तौ अपिऽकृक्ष्यम् वाम् ॥

“तदां नरा सनये” इत्यत्रोक्तमेवार्थमत्र स्मारयामः । हे दत्तौ अश्विना कर्मकुशलौ अश्विनौ

आथर्वणाय अथर्वपुत्राय दधीचे दध्यङ्नाम्ने अश्व्यम् अश्वसंबन्धि शिरः प्रत्यैरयतम् प्रत्यघत्तम्
सः स च दध्यङ् वाम् युवाभ्यां ऋतायन् ऋतमात्मन इच्छन् सत्यप्रतिज्ञः सन् मधु मधुविष
प्र वोचत्, त्वाष्ट्रम् त्वष्टुर्विधं ऋमणः मन्त्राणां (इन्द्रादिति प्राङ्) लब्धं यत् अपिकृक्ष्यम् अपिहित
रहस्यं मधुप्रकर्षविद्यात्मकं, तत्प्राप्नोचत् ॥

त्रयोविंशिमृचमाह—

सदा कवी सुमतिमा चके वां विश्वा धियो अश्विना प्रावतं मे ।

अस्मे रायि नासत्या बृहन्तमपत्यसाचं श्रुत्वा रराथाम् ॥२३॥

सदा कवी इति सुमतिम् आ चके वाम् विश्वाः धियः अश्विना प्र अवतम्
मे अस्मे इति रायिम् नासत्या बृहन्तम् अपत्यसाचम् श्रुत्वा रराथाम् ॥

हे कवी द्रष्टारो सर्वस्य, अश्विना अश्विनौ, वाम् युवयोः सुमतिम् शोभनां बुद्धिं सदा
सर्वदा आ चके आमिमुख्येन प्रायये, मे मत्संचन्धिनीः विश्वाः धियः सर्वाः स्तुतिलक्षणाः बुद्धीः
प्रावतम् प्रकर्षेण रक्षतम् । अपि च हे नासत्या नासत्यौ, अस्मे अस्मभ्यं बृहन्तम् महान्तं
अपत्यसाचम् अपत्यैः सह सचते संगच्छते इति अपत्यसाच् तं, सन्तानेऽपि अविच्छेदेन संगत-
मित्यर्थः, ध्रुत्यम् प्रशंसनीयं एवंभूतं सर्वोत्कृष्टं रायिम् धनं रराथाम् प्रयच्छतम् ॥ अस्मे—चतुर्थी-
बहुवचनस्य शो आदेशः । अपत्यसाचम्—छान्दसो णिः । ध्रुत्यम्—धृतिः स्तुतिस्तत्र भवं, यत् ।
रराथाम्—रा दाने, लोटि व्यत्ययेनात्मनेपदम्, शपः श्लुः छन्दसि ॥

चतुर्विंशिमृचमाह—

हिरण्यहस्तमश्विना रराणा पुत्रं नरा वधिमत्या अदत्तम् ।

त्रिधां ह श्यावमश्विना विकस्तमुजीवसं ऐरयतं सुदान् ॥२४॥

हिरण्यहस्तम् अश्विना रराणा पुत्रम् नरा वधिमत्याः अदत्तम् त्रिधां
ह श्यावम् अश्विना विकस्तम् उत् जीवसे ऐरयतम् सुदान् इति
सुदान् ॥

हे नरा नेतारो, अश्विनौ, युवां रराणा रममाणौ सन्तौ वधिमत्याः एतस्यं व्रजवादिन्यै
(एवं प्रसूतेभ्यम्) हिरण्यहस्तम् एतं पुत्रम् अदत्तम् प्रायच्छतम् । अपि च हे अश्विना अश्विनौ,
सुदान् शोभनदानौ, त्रिधा त्रैधा विकस्तम् विच्छिन्नं अमुरैरिति शेषः, श्यावम् द्रष्टुं जीवसे
जीवितुं उदैरयतम् उदगमयतम् । ह पादभरणः ॥ त्रिषु स्थानेषु अन्नप्रापनः नु प्रदत्तं विना-
शितृषुपिमुदैरयतमित्यर्थः ॥ रराणा—रमतेः शानच्, शपः श्लुः, व्यत्ययेन मकारान्वात् ।
विकस्तम्—क्षति गतिविनाशनयोरित्यस्मान् क्तः ॥

पञ्चविंशिमृचमाह—

एतानि वामश्विना वीर्याणि प्र पूर्याण्यायवोऽवोचन् ।

ब्रह्म कृष्यन्तो वृषणा युवभ्यां सुवीरांसो विदथमा वदेम ॥२५॥

एतानि वाम अश्विना वीर्याणि प्र पूर्याणि आयवः अवोचन् ब्रह्म
कृष्यन्तः वृषणा युवभ्याम् सुवीरांसः विदथम् आ वदेम ॥

हे अश्विना अश्विनौ, वाम युवयोः पूर्याणि चिरन्तनानि एतानि एवमुक्तानि वीर्याणि वीर-
कर्माणि आयवः मनुष्याः पूर्वं पितरः प्रावोचन् प्रोक्तवन्तः । वृषणा हे वर्षितारौ, युवभ्याम्
युवाभ्यां वयमपि ब्रह्म कृष्यन्तः मन्त्रात्मकं स्तोत्रं कुर्वन्तः सुवीरांसः शोभनवीर्योपेताः सन्तः
विदथम् ज्ञानागमं सर्वोत्कृष्टज्ञानलभं आ वदेम आमिमुख्येन प्रशंसेम ॥ विदथम्—रुविदिभ्यां
किदिति अथप्रत्ययः ॥

इति प्रथमस्याष्टमे सप्तवशी वषः

‘आ वामि’त्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं कक्षीवत आर्षं त्रैष्टुभमाश्विन्म् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

आ वां रथो अश्विना श्येनपत्वा सुमृळीकः स्ववाँ यास्वर्वाङ् ।

यो मर्त्यस्य मनसो जवीयान्त्रिवन्धुरो वृषणा वार्तरंहाः ॥१॥

आ वाम् रथः अश्विना श्येनपत्वा सुमृळीकः स्ववान् यातु अर्वाङ्
यः मर्त्यस्य मनसः जवीयान् त्रिवन्धुरः वृषणा वार्तरंहाः ॥

हे अश्विना अश्विनौ, वाम युवयोः संबन्धी रथः, अर्वाङ् अस्मत्समीपं आयातु आगच्छतु ।
कीदृशः? श्येनपत्वा श्येनः पतन्ती इव शीघ्रं पतन् सुमृळीकः शोभनसुरपुक्तः स्ववान् स्वः
आत्मा तद्वान् वशी इत्यर्थः, धनवानिति सायणः, हे वृषणा वर्षितारौ यः पुष्पद्रव्यः मर्त्यस्य
मनुष्यस्य मनसः जवीयान् अतिशयेन वेगवान् त्रिवन्धुरः विविधसारथिस्थानपुक्तः वार्तरंहाः
वायुवेग इव वेगवान् । मनसो जवीयानित्युक्त्या जगद्रथापनं, वार्तरंहा इत्यनेन अप्रतिहतगतित्वं
येति मेदोऽव्येयः । त्रिवन्धुरः लोकत्रयापेक्षया स्थानत्रयम् बोध्यम् ॥ श्येनपत्वा—पतते,
अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वनिष् ॥

द्वितीयामृचमाह—

त्रिवन्धुरेण त्रिवृता रथेन त्रिचक्रेण सुवृता यातमर्वाक् ।

पिन्वतं गा जिन्वतमर्वतो नो वर्धयतमश्विना वीरमस्मे ॥२॥

त्रिवन्धुरेण त्रिवृता रथेन त्रिचक्रेण सुवृता आ यातम् अर्वाक्
पिन्वतम् गाः जिन्वतम् अर्वतः नः वर्धयतम् अश्विना वीरम् अस्मे इति ॥

त्रिवन्धुरेणेत्यादौ त्रिकमधिकृत्य हिरण्यस्तूपयुक्ते (३४ सू.) विचारितम् । त्रिवन्धुरेण
त्रिविधसारथिस्थानोपेत्येन त्रिवृता त्रिधा वर्तमानेन त्रिचक्रेण चक्रत्रयोपेत्येन सुवृता सुष्ठु वर्तमानेन,
गच्छनेत्यर्थः रथेन, अर्वाक् समीपं अस्मदभिमुखं आयातम् आगच्छतम् । हे अश्विना, तथा
आगत्य गाः अस्मदीयाः चिद्रश्मिलक्षणाः पिन्वतम् अमृतेन पूरयतम् । नः अस्माकं अर्वतः
अश्वान् प्राणवल्लक्षणान् जिन्वतम् प्रीणयतम् । अपि च अस्मे अस्माकं वीरम् वीर्यवल्लं च
वर्धयतम् प्रयुद्धं कुरुतम् ॥

तृतीयामृचमाह—

प्रवद्यामना सुवृता रथेन दत्ताविमं शृणुतं श्लोकमद्रेः ।

किमरु वां प्रत्यवर्ति गमिष्ठाहुर्विप्रासो अश्विना पुराजाः ॥३॥

प्रवत्स्यामना सुवृता रथेन दत्तौ इमम् शृणुतम् श्लोकम् अद्रेः किम्
अरु वाम् प्रति अवर्तिम् गमिष्ठा आहुः विप्रासः अश्विना पुराजाः ॥

हे दत्तौ अश्विनौ, प्रवद्यामना प्रकृष्टगमनेन सुवृता सुष्ठु वर्तमानेन, सुखेन गच्छता, रथेन
आगत्य अद्रेः आदरं कुर्वतः स्तोतुर्मम इमम् श्लोकम् इमां स्तोत्रलक्षणां वाचं शृणुतम् आकर्ण-
यतम् । अरु अश्विना हे अश्विनौ, पुराजाः पुरा जाताः, पूर्वं विप्रासः मेधाविनः वाम् युवां
अवर्तिम् अवर्तनं, स्तोत्राणां दैव्ये पदे स्थिरवासाभावं प्रति परिहर्तुं गमिष्ठा गन्तव्यौ आहुः
वदन्ति, किम् “प्रदर्शनफलपत्रे वर्तते, किं न कथयन्ति कथयन्त्येव” इति मायणः । एवं सति
युवाभ्यामागत्यं मामुद्दिश्य ॥ प्रवद्यामना-सोपसृष्टे धात्वर्थे वर्तमानात् प्रशब्दात् ‘उपसर्गा-
च्छन्दसि धात्वर्थे’ इति यतिः, या प्रापणे, भावे मनिन्, ततो बहुव्रीहिः, प्रवन् याम ययोस्तां
इति । अद्रेः-दृष्ट आदरे, आहुर्पूर्वादस्मादीणादिकः क्प्रत्ययः आहो इत्यथ । गमिष्ठा-गन्त-
शब्दान् तुच्छन्दसीति इष्टन्, विभक्तेराकारः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

आ वां श्येनासो अश्विना वहन्तु रथे युक्तास आशवः पतङ्गाः ।

ये अप्तुरो दिव्यासो न गृध्रा अभि प्रयो नासत्या वहन्ति ॥४॥

आ वाम् श्येनासः अश्विना वहन्तु रथे युक्तासः आशवः पतङ्गाः ये
अप्तुरः दिव्यासः न गृध्राः अभि प्रयः नासत्या वहन्ति ॥

हे अश्विना अश्विनौ, रथे युक्तासः युक्ताः आशवः व्याप्नुवन्तः पतङ्गाः पतनपटवः श्येनासः
पक्षिण इव पतन्तोऽश्वाः वाम् युवां आ वहन्तु अस्मदभिमुखमानयन्तु । ये अश्वाः अप्तुरः आप
इव प्रवाहत्वरूपेताः दिव्यासो न गृध्राः दिव्याः पक्षिविशेषा इव शीघ्रगामिनः हे नासत्या,
प्रयः प्रियं वस्तु किमपि दिव्यं, अन्नमिति सायणः, अभि अस्मदभिमुखं वहन्ति प्रापयन्ति ॥
अप्तुरः—तुर त्वरणे, क्तिप् ॥

पञ्चमीमृचमाह—

आ वां रथं युवतिस्तिष्ठदत्र जुष्टी नरा दुहिता सूर्यस्य ।

परि वामश्चा वपुषः पतङ्गा वयो वहन्स्वरुपा अभीके ॥५॥

आ वाम् रथम् युवतिः तिष्ठत् अत्र जुष्टी नरा दुहिता सूर्यस्य परि वाम्
अश्वाः वपुषः पतङ्गाः वयः वहन्तु अरुपाः अभीके ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ, युवतिः यौवनोपेता सूर्यस्य दुहिता सूर्या जुष्टी प्रीता सती वाम्
युवयोः अत्र रथम् इमं रथं आतिष्ठत् आसिता आरूढवती । वाम् युवां तथा सहितौ वपुषः
वपुष्मन्तः, प्रशंसार्थस्य भक्त्यर्थीयस्य लोपः, पतङ्गाः उत्पतनपटवः वयः गच्छन्तः अरुपाः
आरोचमानाः अश्वाः अभीके अस्मत्समीपे परि वहन्तु परिप्रापयन्तु ॥ जुष्टी-जुषी प्रीति-
सेवनयोः, औणादिकः क्तुप्रत्ययः, वोतो गुणवचनादिति ङीप् ॥

इति प्रथमस्याष्टमेऽष्टावशो वर्गं

षष्ठीमृचमाह—

उद्वन्दनमैरतं दंसनाभिरुद्रेभं दस्त्रा वृषणा शचीभिः ।

निष्टौग्रयं पारयथः समुद्रात्पुनश्च्यवानं चक्रयुर्वानम् ॥६॥

उत् वन्दनम् ऐरतम् दंसनाभिः उत् रेभम् दस्त्रा वृषणा शचीभिः निः

तौग्रयम् पारयथः समुद्रात् पुनरिति च्यवानम् चक्रथुः युवानम् ॥

प्रागुक्तान्येवाधिनवीर्याणि प्रस्तौति । हे अधिनौ, वन्दनम् ऋषिं दंसनाभिः स्त्रीयैः कर्मभिः उदैरतम् उदगमयतं अधोऽन्धकारकृपात् । हे दसा कर्मवीरौ, वृषणा वर्षितारौ, शचीभिः शक्तिभिः स्त्रीयामिः रेभम् ऋषिं उत् उदैरयतं, उचारितवन्तौ अज्ञानान्धकृपात् । तथा तौग्रयम् तृप्रपुत्रं भुज्युं समुद्रात् निष्पारयथः तीरं प्रापितवन्तौ । च्यवानम् च्यवनभृषिं पुनर्युवानम् चक्रथुः वृद्धं पुनर्यौवनं प्रापितवन्तौ ॥ पेरतम्-ईर गतौ कम्पने च, णिलोपः छान्दसः ॥

सप्तमीमृचमाह—

युवमत्रयेऽवनीताय तत्तमूर्जमोमानंमश्विनावधत्तम् ।

युवं कण्वायापिरिताय चक्षुः प्रत्यधत्तं सुष्टुतिं जुजुषाणा ॥ ७ ॥

युवम् अत्रये अवऽनीताय तत्तम् ऊर्जम् ओमानम् अश्विनौ अधत्तम् युवम् कण्वाय अपिऽरिताय चक्षुः प्रति अधत्तम् सुऽस्तुतिम् जुजुषाणा ॥

हे अधिनौ, युवम् युवां अवनीताय अधस्तात् प्रापिताय शत्रुभिरासुरवलैः अत्रये ऋषये तत्तम् पीडारं तापं अवारयेयाम् । अपि च अस्मै ओमानम् रक्षासुखकरं ऊर्जम् वीर्यवद्वलं अधत्तम् प्रापच्छतम् । सुष्टुतिम् शोभनां स्तुतिं जुजुषाणा सेवमानौ युवम् युवां अपिरिताय अन्धकार-पटलेन पिहितदृष्टये कण्वाय महर्षये चक्षुः दर्शनेन्द्रियं प्रत्यधत्तम् प्रत्यस्थापयतम् ॥ ओमानम्-अवतेर्मनिः, वकारस्य ऊट्, गुणः । अपिरिताय-लिप उपदेहे, लस्य रेफः छान्दसः, कर्मणि निष्ठा । जुजुषाणा-जुपी प्रीतिसेवनयोः, छान्दसो लिट्, लिटः कानच्, विभक्तेराकारः ॥

अष्टमीमृचमाह—

युवं धेनुं शयवे नाधितायापिन्वतमश्विना पूव्याय ।

अमुञ्चतं वर्तिकामंहसो निः प्रति जह्वां विष्पलाया अधत्तम् ॥ ८ ॥

युवम् धेनुम् शयवे नाधिताय अपिन्वतम् अश्विना पूव्याय अमुञ्चतम् वर्तिकाम् अंहसः निः प्रति जह्वां विष्पलायाः अधत्तम् ॥

हे अधिना अधिनौ, युग्म् युवां पूव्याय पुरातनाय नाधिताय याचमानाय शयवे शयानाय ऋषये प्रस्तुतपूर्वाय धेनुम् अपिन्वतम् पयसा हरितवन्तौ, अमृतधरणासमर्था चिन्मयरश्मिलक्षणां

गां पुनरमृतस्य दोग्ध्रीमकुरुतम् । अपि च वर्तिकां पक्षिसिंघं तल्लक्षितमूर्ध्वं दिव्यं धाम जिग-
मिषुं जीवात्मानं वृक्षेण असुरेण ग्रस्तं अंहसः वृकगुललक्षणात् पापात् निरमुञ्चतम् निरमोचयतम् ।
तथा विश्वलयाः जङ्घाम् छिन्नजङ्घायै असुरवलयैरापादितगतिमङ्गायै विशां पालयिष्यै पुनः
जङ्घाम् प्रत्यधत्तम् गमनसाधनं प्रत्यस्थापयतम् ॥

नवमीमृचमाह—

युवं श्वेतं पेदव इन्द्रज्यूतमहिहनमश्विनादत्तमश्वम् ।

जोहूत्रमर्यो अभिभूतिमुग्रं सहस्रसां वृषणं वीड्वङ्गम् ॥९॥

युवम् श्वेतम् पेदवे इन्द्रज्यूतम् अहिहहनम् अश्विना अदत्तम् अश्वम्
जोहूत्रम् अर्यः अभिभूतिम् उग्रम् सहस्रसाम् वृषणम् वीड्वङ्गम् ॥

हे अधिना अधिनौ, युवम् युवां पेदवे शरणं प्रपन्नाय राजर्षये श्वेतम् सच्छं सत्त्वभूयस्त्व-
लक्षणं अश्वम् क्रियादाक्ष्योपलक्षणं प्राणवलभृयिष्ठं साङ्केतिकं अश्वं अदत्तम् दत्तवन्तौ । कीदृश-
मश्वम्? इन्द्रज्यूतम् इन्द्रेण युवाम्नां गमितं, अहिहनम् अहेर्बृत्रस्य हन्तारं जोहूत्रम् अतिशयेना-
ह्वातारं देवानां असुरैः सह संग्रामे, अर्यः अरेः शत्रोः अभिभूतिम् अभिभूतितारं उग्रम् उद्गूर्ण-
वलं सहस्रसाम् संपत्सहस्रस्य दातारं वृषणम् अभीष्टस्य कर्षितारं वीड्वङ्गम् द्वाङ्गम् ॥
इन्द्रज्यूतम्—उ सौत्रो घातुर्गत्यर्थः, अन्तर्भावितण्यर्थः, कर्मणि निष्ठा । जोहूत्रम्—हृपतेर्यङ्लुग-
न्तादौणादिकः त्रप्प्रत्ययः । अर्यः—अरिशब्दात् पष्ठयेकवचने छन्दसि गुणस्य विकल्पितत्वाद-
भावे यणादेशः ॥

दशमीमृचमाह—

ता वां नरा स्वर्से सुजाता हवामहे अश्विना नार्धमानाः ।

आ न उप वसुमता रथेन गिरौ जुषाणा सुविताय यातम् ॥१०॥

ता वाम् नरा सु अर्धसे सुज्जाता हवामहे अश्विना नार्धमानाः आ नः
उप वसुमता रथेन गिरः जुषाणा सुविताय यातम् ॥

नरा नेतारौ, सुजाता शोभनजन्मानौ, हे अधिना अधिनौ, ता वाम् तौ युवां नार्धमानाः
याचमानाः, दिव्यं श्रेयः प्रार्थयमानाः वयं अवसे रक्षणाय न हवामहे शोभनं आह्वयामहे । गिरः
सूतीः जुषाणा सेरमानौ युवां वसुमता संपद्युक्तेन रथेन, सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याप दुरितप्रति-

द्वन्द्विने नित्यकल्याणाय नः अस्मान् उपायातम् उपागच्छतम् ॥ सुविताय-सुपूर्वादिदेः निष्ठा,
तन्वादित्वादुबद्ध ॥

एकादशीमृचमाह—

आ श्येनस्य जवसा नूतनेनास्मे यातं नासत्या सजोपाः ।

हवे हि वामश्विना रातहव्यः शश्वत्तमाया उपसो व्युष्टौ ॥११॥

आ श्येनस्य जवसा नूतनेन अस्मे इति यातम् नासत्या सजोपाः हवे

हि वाम अश्विना रातहव्यः शश्वत्तमायाः उपसः विजुष्टौ ॥

हे नासत्या नासत्यौ, अश्विना अश्विनौ, सजोपाः सजोपसौ समानं प्रीतौ, श्येनस्य उत्पतन-
पटोरश्वस्य नूतनेन प्रत्यग्रेण आयासगन्धेनाप्यस्पृष्टेन जवसा वेगेन युक्तौ युवां अस्मे अस्मदर्थं
आयातम् आगच्छतम् । हि यस्मात् वाम युवाभ्यां रातहव्यः रातेन दत्तेन हव्येन अर्पणीयद्रव्येण
युक्तः सन् शश्वत्तमायाः शश्वत्तमायाः उपासककृते प्रादुर्भावार्थं नित्यसिद्धायाः उपसः चिन्मय-
प्रभायाः व्युष्टौ विवासने प्रकाशने हवे आह्वयामि, तस्मादायातम् । उपसः प्रादुर्भावे रथिनो-
रथिनोरागतिस्तस्या आरोहार्थम् ॥ हवे-ह्वेनो लङ्घनमैकवचने संप्रसारणं छान्दसम् ॥

इति प्रथमतयाष्टम एकोनविंशो वयः

‘आ वां रथमि’ति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं कक्षीवत् आपं जागतमाश्विनम् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

आ वां रथं पुरुमायं मनोजुवं जीराश्वं यज्ञियं जीवसें हवे ।

सहस्रकेतुं वनिनं शतद्वसुं श्रुष्टीवानं वरिवोधासभि प्रयः ॥१॥

आ वाम रथम् पुरुमायम् मनःजुवम् जीरऽअश्वम् यज्ञियम् जीवसें हवे
सहस्रकेतुम् वनिनम् शतद्वसुम् श्रुष्टीवानम् वरिवोधासभि प्रयः ॥

हे अश्विनौ, वाम युवयोः रथम् जीवसे दिव्याय जीवनाय प्रयः अग्निं प्रियं, प्रेमास्पदं दिव्यं
वस्तुमिलित्य आहवे आह्वयामि । कीदृशं रथम्? पुरुमायम् बहुद्भुतकर्माणां मनोजुवम् मन
इव शीघ्रगामिनं जीराश्वम् जीरः जववान् अथो यस्य सः तं, यज्ञियम् यजनेष्वह्नातुमर्हं
सहस्रकेतुम् संपत्सहस्रस्य केतयितारं ज्ञापयितारं वनिनम् संभजनीयेन रसपदवेदनीयेनानन्देन
युक्तं शतद्वसुम् शतविधधनोपेतं श्रुष्टीवानम् दिव्यश्रवणशालिनं वरिवोधासु स्थानं मुखं वा दधानम् ॥

जीराश्वम्—जु इति गत्यर्थः, जोरी चेति स्क् ईकारान्तादेशश्च । शतद्वसुम्—छान्दसस्तकारोपजनः ॥
द्वितीयामृचमाह—

ऊर्ध्वा धीतिः प्रत्यस्य प्रयामन्यधायि शस्मन्त्समयन्त आ दिशः ।
स्वदामि धर्मं प्रति यन्त्युतय आ वामूर्जानी रथमश्विनारुहत् ॥ २ ॥
ऊर्ध्वा धीतिः प्रति अस्य प्रयामनि अधायि शस्मन् सम अयन्ते आ दिशः
स्वदामि धर्मम् प्रति यन्ति ऊतयः आ वाम् ऊर्जानी रथम् अश्विना अरुहत् ॥

अस्य रथस्य प्रयामनि प्रयाणे सति शस्मन् शंसने, अधिनोः स्तवने धीतिः धारणात्मिका
अस्मद्वुद्धिः ऊर्ध्वा उन्मुखं दिव्यं ऋतज्योतिःस्थानं प्रति प्रत्यधायि प्रतिष्ठिताऽभवत् । तथा
ऊर्ध्वदृष्टौ सत्यां दिशः सर्वाः आ सर्वतः सम अयन्ते संगच्छन्ते । दिशः सर्वाश्च एकीभूय
मदीयां दृष्टिमूर्च्छगतां द्रवयन्ति । अथ च अहं धर्मम् महावीरलक्षणं तप्तं दीप्तं च शरीरं स्वदामि
स्वादूकरोमि, देवानामुपमोग्यं करोमि । ऊतयः (अवतेः कर्तरि क्तिच्) अवितातः रक्षकाः देवाः
उक्तलक्षणं धर्मं प्रति यन्ति प्रति गच्छन्ति संस्कारार्थम् । अपि च हे अश्विना अश्विनौ, वाम्
रथम् युवयोः रथं ऊर्जानी सूर्यस्य दुहितेति सायणः, सामर्थ्यात् सूर्या भवति, ऊर्जवती, महा-
बलेति शब्दार्थः, सा आ अरुहत् आरुढवती ॥ प्रयामनि—यातेः भावे मनिन् । शस्मन्-
शंसतेर्मनिन् ॥

तृतीयामृचमाह—

सं यन्मिथः पस्पृधानास्तो अगमंत शुभे मखा अमिता जायवो रणे ।
युवोरहं प्रवणे चेकिते रथो यदश्विना वहथः सुरिमा वरम् ॥ ३ ॥
सम् यत् मिथः पस्पृधानास्तः अगमंत शुभे मखाः अमिताः जायवः रणे
युवोः अहं प्रवणे चेकिते रथः यत् अश्विना वहथः सुरिम् आ वरम् ॥

मखाः यन्त्राः, मत्वर्यलक्षणा, यज्ञशालिनः अमिताः अत्यधिकाः जायवः जयशीलाः यजमानाः
रणे देवविरोधिभिः सह संग्रामे शुभे शोभनाय, जयात्मककल्याणार्थं मिथः पस्पृधानास्तः परस्परं
अहमहमिच्छया अरातिवधविषये स्पर्धमानाः यत् यदा सम् अगमत संगच्छन्ते, तदानीं अश्विना
हे अश्विनौ, युवोः अहं युवयोरेव रथः प्रवणे दिवः निम्नप्रदेशे भूतले यजमानस्थाने चेकिते ज्ञायते,
देवानां मध्ये प्रथमं युवामेवागच्छय इत्यर्थः । यत् येन रथेन सुरिम् विचक्षणं कर्षिं प्रति वरम्

वरणीयं श्रेष्ठं दिव्यं वस्तु आवहयः प्रापयथः ॥ पस्पृधानासः-स्पर्धं संघर्षं, छान्दसो लिट्, कानच् । अगमत-गमेश्छान्दसो लङ् । चेकिते-कित ज्ञाने, छान्दसो वर्तमाने लिट् ॥

चतुर्थीमृचमाह—

युवं भुज्युं भुरमाणं विभिर्गतं स्वयुक्तिभिर्निवहन्ता पितृभ्य आ ।

यासिष्टिं वर्तिर्वृषणा विजेन्यं दिवोदासाय महि चेति वामवः ॥४॥

युवम् भुज्युम् भुरमाणम् विऽभिः गतम् स्वयुक्तिऽभिः निऽवहन्ता पितृऽभ्यः आ यासिष्टम् वर्तिः वृषणा विऽजेन्यम् दिवःऽदासाय महि चेति वाम् अवः ॥

हे वृषणा वर्षितारावश्विनौ, युवम् युवां विभिः पतनशीलैरश्वैः भुरमाणम् त्रियमाणं गतं भुज्युम् समुद्रे निमग्नं तुग्रपुत्रं स्वयुक्तिभिः स्वतः युज्यमानैरश्वैर्नौमिध निवहन्ता नितरां वहन्तौ, पितृभ्यः आ आह मर्यादायां, पूर्वं पितरः यत्र दिव्ये धामनि आसते तावत्पर्यन्तं विजेन्यम् विजने अत्यन्तमेकान्तवासस्थाने भवं वर्तमानं वर्तिः गृहं प्रति यासिष्टम् अगच्छतम् । (अस्य गूढार्थो विवृतः प्राक्) अपि च दिवोदासाय कृतं महि महत् वाम् अवः युष्मद्रक्षणं चेति ज्ञायते ॥ भुरमाणम्-विभर्तेः, कर्मणि लटः शानच्, व्यत्ययेन शः, बहुलं छन्दसीति उत्त्वम् । विजेन्यम्-विजने भवः, भवे छन्दसीति यत्, एत्वं छान्दसम् ॥

पञ्चमीमृचमाह—

युवोरश्विना वपुषे युवायुजं रथं वाणी येमतुरस्य शर्घ्यम् ।

आ वां पतित्वं सख्याय जग्मुपी योषावृणीत जेन्या युवां पती ॥५॥

युवोः अश्विना वपुषे युवाऽयुजम् रथम् वाणी इति येमतुः अस्य शर्घ्यम् आ वाम् पतिऽत्वम् सख्याय जग्मुपी योषा अवृणीत जेन्या युवाम् पती इति ॥

अश्विना हे अश्विनौ, युवोः युवयोः वाणी वननीये वाचौ, अश्विनोर्द्वित्वात् वाचो द्वयं वपुषे रूपाय, दर्शनीयतायै युवायुजम् युवाभ्यां युज्यमानं रथम्, अस्य रथस्य शर्घ्यम् लक्ष्यभूतं स्थानं कृतं सौरं ज्योतिः प्राप्तव्यं येमतुः प्रापयामासतुः । ततः परं आ जग्मुपी आगतवती जेन्या जयशीला योषा स्यां सख्याय सखित्वाय वाम् युवयोः पतित्वम् अवृणीत, युवाम् पती इति मम युवामेव भर्तारविति अश्विनोः पतित्वमवृणीत स्यां, या प्रथमं सख्यायागता ॥ युवायुजम्—

युवायौ द्विवचने इति युष्मच्छब्दस्य अविभक्तावपि युवादेशः । शर्घ्यम्-शृष्टु प्रसहने, अस्मात्
प्यन्तादचो यदिति यत् । जेन्या-जयतेः, औणादिक एन्यप्रत्ययः ॥

इति प्रथमस्याष्टमे विशो वगः

पष्ठीमृचमाह—

युवं रेभं परिपूतेरुप्यथो हिमेन घर्मं परितस्तमत्रये ।

युवं शयोरंवसं पिप्यथुर्गवि प्र दीर्घेण वन्दनस्तार्यायुपा ॥६॥

युवम् रेभम् परिऽसूतेः उरुप्यथः हिमेन घर्मम् परिऽतप्तम् अत्रये युवम्
शयोः अवसम् पिप्यथुः गवि प्र दीर्घेण वन्दनः तारि आयुपा ॥

हे अश्विनौ, युवम् युवां रेभम् ऋषिं परिपूतेः परितः प्रेरकात् सङ्कोचनरूपादुपग्रवात्
उरुप्यथः विकासनेन, विस्तारणेन रक्षयः । उरुप्यतिः रक्षाकमेति यास्कमुदाहरति सायणः । अत
एव रक्षास्वरूपमत्र व्याख्यातम्, उरुप्यन्तस्य विस्तारार्थप्रसिद्धेः । तथा अत्रये ऋषये परितप्तम्
घर्मम् हिमेन अवारयेथास् (असकृत्प्रस्तुतेयं कथा गूढार्थगमिता) । अपि च शयोः ऋषये गवि
निवृत्तप्रसवायां अवसम् पालकं पयः युवम् युवां पिप्यथुः वर्धितवन्तौ । तथा वन्दनः ऋषिः
जीर्णाङ्गः दीर्घेण आयुपा युवाभ्यां दत्तेन प्रतारि प्रवर्धितः, प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ अवसम्-
अवतेरीणादिकः असच् । पिप्यथुः-प्यायी वृद्धौ, पीमावः, व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

सप्तमीमृचमाह—

युवं वन्दनं निःकृतं जरण्यया रथं न दस्त्रा करुणा समिन्वथः ।

क्षेत्रादा विप्रं जनथो विपन्यया प्र वामत्र विधत्ते दंसना भुवत् ॥७॥

युवम् वन्दनम् निःऽकृतम् जरण्यया रथम् न दस्त्रा करुणा सम् इन्वथः

क्षेत्रात् आ विप्रम् जनथः विपन्यया प्र वाम् अत्र विधत्ते दंसना भुवत् ॥

हे दस्त्रा अश्विनौ, युवम् युवां जरण्यया जरणक्रियार्हयाऽन्त्यावस्थया निःकृतम् निःशेषेण
सङ्कटं प्राप्तं वन्दनम् ऋषिं करुणा कर्तारौ कर्मणां, युवां समिन्वथः समधत्तं पुनर्युवानमकुरुतम् ।
तत्र दष्टान्तः-रथम् न यथा शिल्पी शिल्पिलं रथं पुनरपि अभिनवं करोति तद्वत् । अपि च
विपन्यया स्तुत्या “गर्मस्थितेन वामदेवेन स्तुतौ सन्तौ” इति सायणः । तर्हि नायं मातृपुत्रार्थः,
अन्तर्दिव्यं जन्म प्राप्तुं दिव्यगर्मप्रवेश एवामिमेतः । ‘अहं मनुष्यमयं स्वर्पश्रेत्यादिमन्त्रवर्णः

मानुषे^१र्गर्भे वसतो वामदेवस्यर्षेर्दधिरिति न अमितव्यम् । क्षेत्रात् दिव्यगर्भस्थानात् विप्रम्
 ऋषिं जनयः जनययश्च, आ समुचये । तथा वाम युवयोः दंसना कर्म रक्षणात्मकं अत्र अस्मै
 विधते परिचरते भक्ताय यजमानाय प्रभुवत् प्रभवतु ॥ निर्ऋतम्-ऋ गतौ, कर्मणि निष्ठा ।
 जरण्या-जरणाहं जरण्या, छन्दसि चेति यः । करणा-करोतेः, युच् । विधते-विध विधाने,
 लट् । यत् । भुवत्-लेख्यडागमः, शपो लुक् छन्दसि ॥

अष्टमीमृचमाह—

अगच्छतं कृपमाणं परावति पितुः स्वस्य त्यजसा निवाधितम् ।

स्वर्वतीरित ऊतीर्युवोरहं चित्रा अभीके अभवन्नभिष्टयः ॥८॥

अगच्छतम् कृपमाणम् परावति पितुः स्वस्य त्यजसा निवाधितम्

स्वावतीः इतः ऊतीः युवोः अहं चित्रा अभीके अभवन् अभिष्टयः ॥

हे अश्विनौ, परानति परस्ताद् दूरे स्वस्य पितुः तुग्रस्य त्यजसा त्यागेन निवाधितम् पीडितं
 भुज्यं कृपमाणम् स्तुवन्तं अगच्छतम् रक्षणाय गतन्तौ युगम् । हे देवौ, इतः अस्मात्, अत
 एव स्वर्वतीः ज्योतिष्मत्यः ऋतसंयन्धिन्यः चित्राः अद्भुताः युवोः अहं युगपरेन ऊतीः ऊतयः
 रक्षाः अभीके समीपे अभिष्टयः सर्वैरभ्येपणीयाः अभवन् भवन्ति ॥ कृपमाणम्-कृपतिः स्तुति-
 कर्मा, तुदादिः ॥

नवमीमृचमाह—

उत स्या वां मधुमन्मक्षिकारपन्मदे सोमस्यौशिजो हुवन्त्यति ।

युवं दधीचो मन आ विवासथोऽथा शिरः प्रति वामश्च्यं वदत् ॥९॥

उत स्या वाम् मधुमन्मत् मक्षिका अरपत् मदे सोमस्य औशिजः हुवन्त्यति

युवम् दधीचः मनः आ विवासथः अथ शिरः प्रति वाम् अश्च्यम् वदत् ॥

उत अपि च मधुमत् मधुमन्तौ वाम युगां, हे अश्विनौ, स्या सा मक्षिका मधुमक्षिका मधु
 कामयमाना सती अरपत् अस्तौत् । अश्विनोर्मधुमच्चात् सरधास्थानीयः कक्षीगानेन स्तोता ।
 विस्पष्टमाह । औशिजः उशिजः पुनः कक्षीवान् सोमस्य मदे युगयोः सोमजन्यहर्षे निमित्तभूते
 सति हुवन्त्यति युवामाह्वयति । युगयोर्मधुरहस्यं वर्तत एव, तच्च मधुविद्यारण्यं रहस्यं दधीचः
 सकाशादश्वशिरसा युगां प्रापितम् । अस्य वृत्तान्तस्य गूढार्थविवरणमन्यत्र कृतम् । तदाह ।

युवम् युवां च दधीचः आथर्वणस्य मनः चित्तं आविवासयः प्रकाशितवन्तौ । अयं अनन्तरं
अन्धम् अथसंवन्धि युवाभ्यां प्रति प्रतिद्वितं यत् शिरः तत् वाम् युवाभ्यां वदत् मधुविद्या-
मवोचत् ॥ मधुमत्-सुपां सुलुगिति विभक्तोर्लृक् । हुवन्त्यति-ह्वेन् स्पर्धायां शब्दे च, भावे
न्युद्, बहुलं छन्दसीति संप्रसारणम्, अथवा “हवनमात्मन इच्छति, सुप आत्मनः क्यच्,
अन्त्यलोपदृष्टान्दसः, वर्णव्यापत्त्या उत्त्वम्” इति सायणः ॥

दशमीमृचमाह—

युवं पेदवे पुरुवारमश्विना स्पृधां श्वेतं तरुतारं दुवस्यथः ।

शर्यैरभिद्युं पृतनासु दुष्टरं चर्कृत्यमिन्द्रमिव चर्पणीसहम् ॥१०॥

युवम् पेदवे पुरुवारम् अश्विना स्पृधाम् श्वेतम् तरुतारम् दुवस्यथः शर्यैः
अभिद्युम् पृतनासु दुस्तरम् चर्कृत्यम् इन्द्रम् इव चर्पणीसहम् ॥

अश्विना हे अश्विनौ, पेदवे रात्रौ ऋषये पुरुवारम् बहुभिर्वरणीयं स्पृधाम् दैवं प्रति अह-
महमिकया स्पर्धमानानां यजमानानां तरुतारम् तारकं श्वेतम् स्वच्छमश्वं युवम् युवां दुवस्यथः
सेवनाय दत्तवन्तौ । पुनः कीदृशम् ? शर्यैः शराहैः योद्धृभिः पृतनासु संग्रामेषु दुस्तरम् तरीतुम-
शक्यं अभिद्युम् अभिगतदीप्तिं चर्कृत्यम् पुनः पुनः कर्मसु प्रयोज्यं इन्द्रमिव चर्पणीसहम् इन्द्रो
यथा अरातिजनानमिभवति तथा देवशत्रूणामभिभवितारम् ॥ स्पृधाम्-स्पर्धतेः, क्तिप्, पृष्ठीण्डु-
वचनम् । चर्कृत्यम्-करोतेर्यङ्लुगन्तात् क्यप्, तत्तस्तुक् ॥

इति प्रथमस्याष्टम एकविंशो वर्गः

‘का राधदि’ति द्वादशर्चं आश्विनं कक्षीवत् आर्पम् । अन्त्यास्तिस्रो गायत्र्यः, आद्या गायत्री,
द्वितीया कङ्कृ, तृतीया काविराट्, चतुर्थी नष्टरूपी, पञ्चमी तनुशिराः, षष्ठी उष्णिक्, सप्तमी
विष्टारवृहती, अष्टमी कृतिः, नवमी विराट् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

का राधद्धोत्रांश्विना वां को वां जोषे उभयोः । कथा विधात्यप्रचेताः ॥१॥

का राधत् होत्रां अश्विना वाम् कः वाम् जोषे उभयोः कथा विधाति
अप्रचेताः ॥

हे अश्विना अश्विनौ, वाम् युवां का होत्रा कीदृशी वाक् (वाहनाम, आह्वानसमर्था होत्रा)

राधत् आराधयति, प्रीणयति । मन्त्रलक्षणा वागेव युवामधिगच्छेत्, न तथा अन्यविधा । वाम् युवयोः उभयोः जोषे जोषणे, प्रीणने कः समर्थः? अस्ति चेत् सामर्थ्यं कस्यापि यजमानस्य, तद्युष्मदनुग्रहवलादेव भवति । अप्रचेताः यस्य युष्मद्विषयकं प्रकृष्टं चेतो ज्ञानं न विद्यते सः कथा केन प्रकारेण विधाति परिचरति युवाम् ॥ राधत्-लेख्याडागमः । जोषे-भावे घञ् । कथा-थाप्रत्ययः छन्दसि हेतौ, किञ्चिदात्प्रकारवचने, किमः क इति कादेशः । विधाति-विध विधाने, लेख्याडागमः ॥

द्वितीयामृचमाह—

विद्वांसाविद् दुरः पृच्छेदविद्वानित्थापरो अचेताः । नू चिन्तु मर्ते अक्रौ ॥२॥
विद्वांसौ इत् दुरः पृच्छेत् अविद्वान् इत्था अपरः अचेताः नु चित् नु मर्ते अक्रौ ॥

इत्था इत्थं, उक्तप्रकारेण अविद्वान् अजानन् जनः विद्वांसौ इत् जानन्तौ अश्विनावेव दुरः द्वाराणि, अश्विनोर्युवयोः उपासनरहस्यमार्गान् पृच्छेत् प्रष्टुमर्हति । तयोरनुग्रहादेव तद्विषयक-सपर्योपायरहस्यज्ञानं संपादनीयम् । अपरः अश्विम्यामन्यः अचेताः अज्ञः, न जानाति उपायमा-वेदयितुम् । तौ अश्विनौ तु अक्रौ अनाक्रान्तौ अरातिभिः नु चित् क्षिप्रमेव नु पदपरणः मर्ते मनुष्ये अनुग्राह्ये प्रसन्नौ भवत इति शेषः ॥ अक्रौ-क्रमु पादविक्षेपे, अस्मात् नञ्युपपदे कृत्य-न्युटो बहुलवचनात् कर्मण्यपि विद् ॥

तृतीयामृचमाह—

ता विद्वांसा हवामहे वां ता नो विद्वांसा मन्म वोचेतमद्य ।

प्रार्चयमानो युवाकुः ॥३॥

ता विद्वांसा हवामहे वाम् ता नः विद्वांसा मन्म वोचेतम् अद्य प्र
आर्चत् दर्यमानः युवाकुः ॥

हे अश्विनौ, विद्वांसा विज्ञौ ता वाम् तौ युवां हवामहे आह्वयामहे । ता विद्वांसा तौ विद्वांसौ आहूतौ युवां अद्य इदानीं नः अस्मभ्यं मन्म मननीयं युष्मदीयं रहस्यं मन्त्रं वोचेतम् उच्चास्तम् । अहं च युवाकुः युवां कामयमानः (१.३.३, पु. ११३) दर्यमानः स्वात्मीयं सर्वं युवाम्नां प्रयच्छन् प्रार्चत् प्रार्चं (मिपस्तिवादशः) प्रकर्षेण स्तौमि ॥ वोचेतम्-शुचौ वचिः,

लिङ्याशिष्यङ्, वच उमित्युमागमः । दयमानः—दय दानगत्यादिषु ॥

चतुर्थीमृचमाह—

वि पृच्छामि पाक्या न देवान्वपदकृतस्याद्भुतस्य दत्ता ।

पातं च सहस्रो युवं च रभ्यसो नः ॥ ४ ॥

वि पृच्छामि पाक्या न देवान् वपदकृतस्य अद्भुतस्य दत्ता पातं च सहस्रसः युवम् च रभ्यसः नः ॥

हे अधिनौ वि पृच्छामि युवां विशेषेण पृच्छामि, पाक्या पक्षव्यज्ञानान् अपक्षप्रज्ञानं देवान् न न पृच्छामि, परिपक्षप्रज्ञानौ हि युवां, अतः पृच्छामि । किमधिकृत्य पृच्छयते? आह वपदकृतस्य अद्भुतस्य कर्मण्यर्थे पृष्टी । वपद् इति देवतायै संप्रदाने वपदकारस्य वैशिष्ट्यं कर्मसु प्रसिद्धम्, तदनुसारेण अन्तर्गमिष्ये होतुराह्वानात्परं देवतायै संप्रदाने प्रवर्तमाने वीर्यवान् दार्ढ्यप्रदो मन्त्रात्मको चाग्निशेषः वपदकारेण प्रतिपाद्यते । तथा मन्त्रपूर्तं अद्भुतशब्दवेदनीयं किमपि 'महत्' वस्तु प्रति पृच्छामि । वपदकारविषयभूतं 'अद्भुतं' प्रति रहस्यज्ञानप्रार्थना । हे दत्ता, कर्मकुशलौ, युवम् युवां सहस्रसः यस्मात्कस्मादपि अतिशयेन बलवतः नः अस्मान् पातम् च रक्षतं च रभ्यसश्च अतिशयेन रभस्विनश्च पातं रक्षतम् ॥ सहस्रसः—सहो बलं, ततो मत्पर्ययो विनिः, आतिशायनिक ईयसुन्, विन्मतोर्लुक्, छान्दस ईकारलोपः । रभ्यसः—रभ रामस्ये, रामस्यं प्रबलः कायौपक्रमः, पूर्ववत्प्रक्रिया ॥

पञ्चमीमृचमाह—

प्र या घोपे भृगवाणे न शोभे यया वाचा यजति पञ्जियो वाम् ।

प्रैपयुर्न विद्वान् ॥ ५ ॥

प्र या घोपे भृगवाणे न शोभे यया वाचा यजति पञ्जियः वाम् प्र इपयुः न विद्वान् ॥

हे अधिनौ, या या वाक् घोपे घोषापुत्रे सुहस्ये ऋषौ इति सायणः, तर्हि औपचारिकः । घोषायाः सुप्रसिद्धेः सेव स्यात्, लिङ्गव्यत्ययः, भृगवाणे न भृगुरिवाचरति भृगवाणः तस्मिन्नि प्र शोभे प्रकर्षेण शोभते (तलोपः) । या वाक् भृगाविव घोपे शोभते, यया वाचा, पन्नियः आद्विरसः कक्षीयान् वाम् युवां यजति पूजयति सापि शोभते इपयुः न इषं चोदनाशक्तिं काम-

यमानश्च, नकारश्चार्थे, विद्वान् विज्ञः, अत्र कक्षीवानेव स्यात् प्र प्रभवतु युवयोः प्रसादात् ॥
शोभे-शुभ दीप्तौ, लोपस्त आत्मनेपदेषु । इषयुः-इष गतौ, इष इच्छायामित्यस्माद्वा ॥

इति प्रथमस्याष्टमे द्वाविंशो वर्गः

पष्ठीमृचमाह—

श्रुतं गायत्रं तर्कवानस्याहं चिद्धि रिरिरेभाश्विना वाम् ।

आक्षी शुभस्पती दन् ॥६॥

श्रुतम् गायत्रम् तर्कवानस्य अहम् चित् हि रिरिरेभं अश्विना वाम् आ
अक्षी इति शुभः पती इति दन् ॥

हे अश्विना अश्विनौ, तर्कवानस्य गच्छतः, शीघ्रगामिन ऋषेः गायत्रम् गायत्रीच्छन्दोमन्त्रं
स्तोत्रं श्रुतम् शृणुतम् । वाम् युवां अहम् चित् हि अहमेव हि सः यो रिरिरेभं स्तुतवान् । हे शुभः
पती दीप्तेः उज्ज्वलभासः अधिपती, अक्षी युवयोरक्षिणी शुष्मदृष्टि आदन् मह्यं दत्तं, मयि
क्षिपतम् ॥ श्रुतम्-श्रु श्रवणे, लोटि विकरणस्य लृक् । तर्कवानस्य-तर्क गतौ, भृगवानेव
प्रक्रिया । आदन्-आइपूर्वात् ददातेः, व्यत्ययेन शब्द, जुहोत्यादित्वात् झुः, द्विर्वचनाभास-
श्छन्दसि ॥

सप्तमीमृचमाह—

युवं ह्यास्तं महो रन्युवं वा यन्निरतंतंसतम् ।

ता नो वसू सुगोपा स्यातं पातं नो वृकादघायोः ॥७॥

युवम् हि आस्तम् महः रन् युवम् वा यत् निःअतंतंसतम् ता नः
वसू इति सुगोपा स्यातम् पातम् नः वृकात् अघायोः ॥

हे अश्विनौ, युवम् हि युवां महः महतः दिव्यस्य वैभवायेति वक्तव्यं, अन्नस्य धनस्य चेति
शूलपक्षीयाः, रन् रातारौ आस्तम् अभूतं, भवय इति लट्, युवम् वा युवामेव यत् महद्विज्यं
वैभवं निरतंतंसतम् (तसि अलङ्कारे) निरलङ्कारं निर्भूषणं निःशोभं अकृत्तं, दातारौ युवामेव
निस्तेजस्कतामापादयितारौ भवयः । हे वसू निजामयितारौ, ता तादृशौ युवां नः अस्माकं सुगोपा
सुष्ठु रक्षितारौ स्यातम् भवेतम् । अघायोः पापमस्माकमिच्छतः वृकात् छेदकादगुगुत् नः
अस्मान् पातम् रक्षतम् ॥ महः-महतः, अष्टोपश्लान्दमः । रन्-दन्नितिम् प्रक्रिया, व्यत्ययेन रन्-

वचनम् । निरततंसतम्-तसि अलङ्कारे, ण्यन्तान्नुङ् । अघायोः-अयं परेषामिच्छति, छन्दसि परेच्छायामिति क्यच् ॥

अष्टमीमृचमाह—

मा कस्मै धातमभ्यमित्रिणे नो माकुत्रा नो गृहेभ्यो धेनवो गुः ।

स्तनाभुजो अशिथीः ॥८॥

मा कस्मै धातम् अभि अमित्रिणे नः मा अकुत्र नः गृहेभ्यः धेनवः गुः
स्तनभुजः अशिथीः ॥

हे अधिनौ, अमित्रिणे कस्मै कस्मैचिदपि शत्रवे (अमित्रं शत्रवं इति भावार्थः, तद्वत् शत्रवे) नः अस्मान् मा अमिधातम् आभिमुख्येन मा अवस्थापयतम् । अपि च नः अस्माकं गृहेभ्यः वासस्थानेभ्यः (अन्तर्यजने अन्नमयादिशरीरेभ्यः) सकाशात् स्तनाभुजः स्तनैः स्वदुग्धैरमृतैः भुञ्जन्ति पालयन्ति यजमानान्, तादृश्यः धेनवः गावः अशिथीः शिशुना वर्त्सेन रहिताः, सन्तानयोग्यतारिक्ताः सत्यः (चिद्रश्मिलक्षणाः) अकुत्र न कुत्रचिदपि अस्माकं दूरे मा गुः उज्जित्वाऽस्मान् मा गमन् ॥ धातम्-लुङि न माङ्योगे इति अडभावः । स्तनाभुजः-स्तनभुजः, साहितिको दीर्यः । अशिथीः-शिशुरस्या अस्तीति शिथी, छन्दसि ईवनिषौ इति मत्वर्थीय ईकारः ॥

नवमीमृचमाह—

दुहीयन्मित्रधितये युवाकु राये च नो मिमीतं वाजवत्यै ।

इये च नो मिमीतं धेनुमत्यै ॥९॥

दुहीयन् मित्रधितये युवाकु राये च नः मिमीतम् वाजवत्यै इये च नः मिमीतम् धेनुमत्यै ॥

हे अधिनौ, युवाकु युवाकवः (जसो लुक्) युवां कामयमानाः (१.३.३) मित्रधितये युवयोर्मित्रत्वधारणाय, युष्मन्मैत्रीसंपादनाय दुहीयन् युष्मदनुग्रहात्मकं सख्यं दुहन्ति प्राप्नुवन्ति युवयोः सकाशात् । तस्मात् नः अस्मान् वाजवत्यै समृद्धिमते राये च घनाय दिव्याय च मिमीतम् अर्हान् कुरुतम् । तथा नः धेनुमत्यै अमृतक्षरणाशीलया चिद्रश्मिलक्षण्या गवा युक्ताय इये च प्रेरणावलाय च मिमीतम् अर्हान् समर्थान् कुरुतम् । 'बलयुक्तं धनं गोयुक्तमन्नं च प्रयच्छतम्' इति अन्नैकलक्ष्याः धनबलामिलापिणः स्यूलपक्षीयाः ॥ दुहीयन्-दुहिदोहः, इयु-

पधात् किदिति भावे इप्रत्ययः, ततः क्यच्, दुहीयति, ततो लेट्यडागमः । मिमीतम्-माङ् माने शब्दे च, व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

दशमीशृचमाह—

अश्विनोरसनं रथमनश्वं वाजिनीवतोः । तेनाहं भूरि चाकन ॥१०॥

अश्विनोः असनम् रथम् अनश्वम् वाजिनीवतोः तेन अहम् भूरि चाकन ॥

वाजिनीवतोः समृद्धिमद्वस्तुयुक्तयोः अधिनोः देवयोः अनश्वम् अश्वरहितं रथम् असनम् अहम् सममजम् । अधिनोर्वाद्यात्रेण अनश्वो रथो गच्छतीत्यभिप्रायः (११९ सू., ५ क्र.) “युवोः ...रथं वाणी धेमतुः” इत्यत्र स्पष्टः । तेन रथेन भूरि महत् श्रेयः परमं निःश्रेयसं चाकन कामये ॥ असनम्-यन षण् संभक्तौ, लङ् । चाकन-कनी दीप्तिकान्तिगतिषु, छान्दसो लिट् ॥

एकादशीशृचमाह—

अयं समह मा तनुह्याते जनौ अनु । सोमपेयं सुखो रथः ॥११॥

अयम् समह मा तनु उह्याते जनान् अनु सोमपेयम् सुखः रथः ॥

हे समह महान् महता (अष्टोपलान्दसः) निःश्रेयसप्रदेन वैभवेन सहित हे रथ, अयम् समीपवर्ती त्वं मा मां तनु विस्तारय अन्नमयादिशरीरपरिच्छेदमतिक्रम्य वैशान्त्यं आधत्स्व मयि । सुखो सुखहेतुभूतः रथः जनान् अनु देवभक्तान् जनान् अनुलक्ष्य सोमपेयम् सोमपानं प्रति उह्याते उह्यते, नीयते अश्विभ्याम्, तादृशः अश्विरथमहिमा, यादृशा देवभक्तानां अमृतानन्द-लभाय सोमरसः सुप्रापो भवति ॥ उह्याते-कर्मणि लेट्याडागमः । सोमपेयम्-पा पाने, अचो यदिति भावे यत् ॥

द्वादशीशृचमाह—

अथ स्वप्नस्य निर्विदेऽमुञ्जतश्च रेवतः । उभा ता वसि नश्यतः ॥१२॥

अथ स्वप्नस्य निः विदे अमुञ्जतः च रेवतः उभा ता वसि नश्यतः ॥

अथ अथ इदानीं स्वप्नस्य स्वप्नं प्रति निर्विदे निर्वेदं कमप्यन्तर्वेदनामनुभवामि । तथा अमुञ्जतः इतरान् अपालयतः, इतरेषामुपकारायामुञ्जतः रेवतः च धनवतः पुरुषस्य एवंभूतं मनुष्यं च प्रति ‘निर्विदे’ निर्विण्णोऽस्मि । उभा ता तावुमौ स्वप्नः कदर्यः पुरुषश्च वसि क्षिप्रं नश्यतः विनाशं प्राप्नुतः । स्वप्नो दृष्टः जागरणे नष्टो भवति, कदर्यश्च अमृतत्वलामाय अप्रयत-

मानः स्वीयधने बद्धसर्वाभिलाषः अलक्षितपरदुःखः विनश्यत्येव ॥ अनेन पारमार्थिकबुद्धिराव-
श्यकीति गम्यते ॥ विदे-विद्वत् लाभे, आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुभवावः । रेवतः-
रथेर्भूतो संप्रसारणम् । उभा, ता-उभयत्र सुपां सुलुगिति आकारः ॥

इति प्रथमस्याष्टमे त्रयोविंशो वर्यः

इति हासतया प्रथमे मण्डले सप्तदशोऽनुवाकः समाप्तः

अष्टादशोऽनुवाके पदं सूक्तानि, तत्र 'कदित्ये'ति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तम् । कक्षीवानृषिः
त्रिष्टुप् छन्दः इन्द्रो देवता, विश्वे देवा वा ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

कदित्था नूँः पात्रं देवयतां श्रवद्भिरो अङ्गिरसां तुरण्यन् ।

प्र यदानुविश आ हर्म्यस्योरु क्रंसते अध्वरे यजत्रः ॥ १ ॥

कत् इत्था नून् पात्रम् देवयताम् श्रवत् गिरः अङ्गिरसाम् तुरण्यन् प्र
यत् आनन्द विशः आ हर्म्यस्य उरु क्रंसते अध्वरे यजत्रः ॥

नून् नराणां नेतृणां यजमानानां पात्रम् पाता, रक्षाभूतः इन्द्रः तुरण्यन् प्रेरयन् यजमानान्
दिव्याध्यनीति शेषः, देवयताम् देवानिन्द्रादीनात्मन इच्छतां अङ्गिरसाम् ऋषीणां अस्माकं
इत्या एवं उच्यमानाः गिरः स्तुतीः कत् कदा श्रवत् शृणुयात्, यत् यदा हर्म्यस्य यजमानायस्य
प्रासादस्य, समृद्धवासगृहस्य संचन्धिनः विशः यजमानाश्रितान् जनान् इन्द्रः आ प्रानन्द आमि-
मुख्येन प्राप्नोति, तदानीं अध्वरे दिव्याध्यप्रदे यजने ॥ इन्द्रः यजत्रः यष्टव्यः सन् उरु विस्तीर्णं
यथा भवति तथा क्रंसते क्रमते स्वयमेवोत्सहते । अत्रेदं वैदिकयोगरहस्यं भवति, यजमाने
देवतानुग्रहवैभवे विलसति सति, यजमानमाश्रिताः तदनुचराः शिष्याः पुत्रा वा तदनुग्रह-
स्वीकरणाय प्रभवन्ति, अत एव इन्द्रो यदा "हर्म्यस्य विशः प्रानन्द" इति मन्त्रवर्णः ॥ पात्रम्-
पा रक्षणे, ताञ्छीलिकस्तुन्, व्यत्ययेन सोरमादेशः । श्रवत्-लेख्यडागमः । तुरण्यन्-तुरण
त्तरायां, कण्ठवादिः । आनन्द-अश्रोतेर्लेङ्, व्यत्ययेन परस्मैपदम् । क्रंसते-क्रमु पादविक्षेपे,
लेख्यडागमः, सिप् बहुलमिति सिप् ॥

द्वितीयामृचमाह—

स्तम्भीह्र द्यां स धरुणं पुपायदृभुर्वाजाय द्रविणं नरो गोः ।

अनुं स्वजां मंहिषश्चक्षत् व्रां मेनमश्वस्य परि मातरं गोः ॥ २ ॥

स्तम्भीत् ह द्याम् सः धरुणम् शुपायत् ऋभुः वाजाय द्रविणम् नरः गोः
अनुं स्वजाम् महिपः चक्षत् वाम् मेनाम् अश्वस्य परि मातरम् गोः ॥

सः इन्द्रः द्याम् द्युलोकं स्तम्भीत् ह स्तभाति खलु । तथा गोः चिद्रश्मिजालस्य नरः नेता
ऋभुः “उरु भासमानः सूर्यात्मना” इति सायणः । ऋभुर्गणात्मकः, पूर्वं मनुष्याः तपसा ज्ञानेन
कर्मणा च देवत्वं प्राप्ता इन्द्रकृत्येषु स्वात्मानं विनियुजते, बहवोऽपि गणात्मकत्वादेक इव
व्यवहियते । इन्द्रः ऋभुरूपेणावतिष्ठमानः द्रविणम् द्रुतगतिशीलं धरुणम् धारकं तेजोबलादिकं
अवलक्षणं वाजाय समृद्धये शुपायत् शुष्णाति प्रवर्पति । महिपः महान् स इन्द्रः स्वजाम् स्वस्मात्
दिवस्पतेः जातां वाम् वृणोति तमसा आच्छादयतीति वा स्वतोऽप्रकाशः पृथिवी तां अनु चक्षत्
पश्चात् पश्यति, चष्टिः पश्यतिकर्मा, अतः सापि प्रकाशवती भवति । प्रथमं दिवः तृतीयस्यानस्य
स्तम्भनं ततः मध्यमस्याने ऋभुरूपतया तेजोबलादिवर्पणं, ततः पृथिवीस्थाने पृथिव्याः प्रकाश-
नाप दर्शनं इति त्रीणि कर्माण्युक्त्वा प्राणवलस्य भूयस्त्वेन चैतन्यांशुसमूहानामाविर्भाव इति
चतुर्थं एन्द्रं कर्म कीर्त्यते । अश्वस्य प्राणवललक्षणस्य मेनाम् स्त्रियम् प्रसवक्षमां गोः चिद्रश्मि-
समूहस्य मातरम् प्रसवित्रीं परि परिकल्पितवान् ॥ अन्नमयसमृद्धेः प्राणः प्राणमयसमृद्धेर्मनः
मनोमयसमृद्धेर्बुधः विज्ञानमयसमृद्धेरानन्दः इति उत्तरोत्तरांशप्रादुर्भावोऽनघेयः, एवं गवां
प्रसवित्री अश्वस्य मेना इत्यत्र प्राणवलमूलकक्रियाशक्तिसमृद्धेः ज्ञानशक्तिलक्षणस्य चिद्रश्मि-
समूहस्याविकार इति बोध्यम् ॥ धरुणम्-धारेर्णिलुक् चेति उन्नप्रत्ययः । शुपायत्-शुप प्लुप
स्नेहनसेचनपूरणेषु, क्रैयादिकः, लेख्यडागमः । चक्षत्-चष्टेः, छान्दसो लङ् ॥

तृतीयाष्टकाह—

नक्षद्वर्वमरुणीः पूर्व्यं राद् तुरो विशामङ्गिरसामनु द्यून् ।

तक्षद्वज्रं नियुतं तस्तम्भद् द्यां चतुष्पदे नर्याय द्विपादे ॥ ३॥

नक्षत् हर्वम् अरुणीः पूर्व्यम् राद् तुरः विशाम् अङ्गिरसाम् अनु द्यून्
तक्षत् वज्रम् निऽयुतम् तस्तम्भत् द्याम् चतुऽपदे नर्याय द्विऽपादे ॥

अरुणीः अरुणवर्णाः चिन्मयीवीः गाः उपसो वा तद्वक्षणाः राद् राजयन् दीपयन् इन्द्रः
पूर्व्यम् चिरन्तनं ऋषिपरम्पराप्रयुक्तं हर्वम् आह्वानं, इदानीमस्मदीयं नक्षत् प्राप्नोतु, शृणोतु ।
कीदृशः? अनु द्यून् अनुदिनं अङ्गिरसाम् ऋषीणां विशाम् प्रजानां तुरः प्रेरयिता, दिव्याध्वगमनाय

यजनायेति शेषः । अपि च सः वज्रम् आयुधं निधुतम् नितरां युक्तं, सन्नद्धं तक्षत् निशितम-
करोत्, प्रकाशाच्छादकानां तेजोमलादिप्रगल्भनिरोधकाणां आसुरबलानां प्रध्वंसनाय इन्द्रवज्रं युक्तं
कृतवान्, अपि च, नर्याय नरेभ्यो देवेभ्यः मनुष्येभ्यश्च हिताय चतुष्पदे स्थानचतुष्टयगते द्विपादे
द्विस्थानाय च, प्राग्विदुतम् (पु० ४५५), जनाय द्याम् द्युलोकं तस्तम्भत् अस्तम्भयच्च । राट्-
राजु दासौ, अन्तर्भावितप्यर्थात् किप् । तुरः-तुर तरणे, इगुपधलक्षणः कः । तस्तम्भत्-टमि
स्फमि गतिप्रतिघन्धे, अस्मात् प्यन्ताल्लुडि चडि रूपम् ॥

चतुर्थीमृचमाह—

अस्य मदे स्वयं दा ऋतायापीवृतमुखियाणामनीकम् ।

यद्ध प्रसर्गे त्रिकुक्त्रिवर्तदप द्रुहो मानुपस्य दुरो वः ॥४॥

अस्य मदे स्वयं दाः ऋताय अपिऽवृतम् उस्त्रियाणाम् अनीकम् यत्
ह प्रऽसर्गे त्रिऽकुकुप् निऽवर्तत् अप द्रुहः मानुपस्य दुरः वर्ति वः ॥

अस्य सोमस्य मदे हर्षे, सोमजन्ये हर्षे सति ऋताय सत्याय उत्तमाय ज्योतिषे, तत्प्राप्तये,
स्वयं स्वःशब्दनायज्योतिर्भरं, अपीवृतम् तमोगुहासु निगूढं उस्त्रियाणाम् चिन्मयरश्मिनां
अनीकम् समूहं दाः दत्तवानसि, अङ्गिरःप्रभृतिभ्यः ऋषिभ्यो यजमानेभ्यः । स्वरुद्रवं चिद्रश्मि-
समूहं गुहासु गूढं श्रुतप्राप्तये दत्तवान् ऋषिभ्यः । यद्ध यदा खलु प्रसर्गे देवद्विद्भिः सह संग्राहे
त्रिकुकुप् त्रिषु स्थानेषु भूरादिषु समुच्छिद्यतः सन् निवर्तत् नितरां वर्तते, तदा मानुपस्य मनुष्य-
वर्गस्य द्रुहः द्रोहकारीणि दुरः द्वाराणि, चिद्रश्मिलक्षणाणां ग्रामनिर्गमनाय आसुरबलैः पिहितानि
द्वाराणि नृणां द्रोहकारीणि खलु । अप वः अपवृणोति वर्ताये स्थाने शुद्धसत्त्वमनोभूमिकायां
तदधीश्वर इन्द्रो यदा प्रसन्नो भवति, अन्तर्गुहासु निगूढाश्चिद्रश्मयः निर्गन्तुं प्रभवन्ति, पिहितानां
द्वाराणामपातरणात् । अथ चेदमत्रघातव्यम्, यत् देवशत्रवः पणिवृत्रादयः देवकामानां
मनुष्याणामेव द्रोहकारिणः, तैः पिहितानि द्वाराणि द्रोहकारीणीत्युपचर्यते, द्वारपिधानस्यापि
कष्टप्रदत्वात् द्रोहकृत्वं बोध्यम् ॥ स्वयं-स्वरज्ययम्, ज्योतिर्वाचकं, भवे छन्दसीति यत् ।
अपीवृतम्-अपिपूजात् वृणोतेः कर्मणि निष्ठा, निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घः । प्रसर्ग-प्रकर्षेण
सृज्यन्ते विमुच्यन्तेऽस्त्रिणिपव इति प्रसर्गः, अधिकरणे घञ् । निवर्तत्-वृत्तु वर्तने, लेख्यडागमः,
व्यत्ययेन परस्मैपदम् । वः-वृन् वरणे, छान्दसो लुङ् ॥

पञ्चमीमृचमाह—

तुभ्यं पयो यत्पितरावनीतां राधः सुरेतस्तुरणं भुरण्यू ।

शुचि यत्ते रेक्ण आयजन्त सवर्दुघायाः पर्य उस्त्रियायाः ॥५॥

तुभ्यम् पर्यः यत् पितरौ अनीताम् राधः सुरेतः तुरणं भुरण्यू इति
शुचि यत् ते रेक्णः आ अयजन्त सवःऽदुघायाः पर्यः उस्त्रियायाः ॥

हे इन्द्र, तुरणे शीघ्रकारिणे तुभ्यम्, भुरण्यू जगत्सर्वं पोषयन्त्यौ पितरौ धावापृथिव्यौ यत्
यदा पयः गव्यममृतं अनीताम् अनयतां, ऊर्ध्वकक्ष्या चितिः द्यौः, अधःकक्ष्या चितिः पृथिवी,
उमाभ्यां जगत् पोषितं भवति, ताम्यामेव यजमानप्रभृतिमर्ब्वस्तुगतपरिणामवशात् आविर्भूतास्तु
चिन्मयमरीचिलक्षणास्तु गोषु तत्सारभृतं पयोनामकं अमृतं निधीयते, तच्च इन्द्राय अर्पणीयं
भवति । कीदृशं पयः ? राधः राधकं समृद्धिकरं सुरेतः सर्वात्पादनमर्थरेतःशब्दवाच्यप्राण-
सारांशभृतम् । यत् यदा च शुचि शुद्धं सवर्दुघायाः अमृतदुग्धस्य दोग्रघ्रायाः चिह्नक्षणायाः
उस्त्रियायाः गोः पयः पूर्वोक्तविधं क्षीरममृतं रेक्णः सर्वातिरिक्तं प्रशुद्धं, अत एव अत्यन्तं
घनवस्त्रियं ते यजमानाः तुभ्यं आयजन्त आमिषमुख्येन प्रापच्छन्, प्रपच्छन्ति, तदा गोपिधान-
द्वाराणि अपावृणोर्षीति पूर्वया संघन्धः इति पूर्वेषां व्याख्या, तदानीमेव यजमानकृते इन्द्रस्य
प्रादुर्भावं इति वयम्, यतः “अघ प्रजज्ञे” इति उत्तरा भवति ॥ अनीताम्—र्णां प्रापणे, लङि
शपो लुक् । तुरणे—तुरण त्वरायां, कण्ठ्वादिः, क्तिप् । भुरण्यू—भुरण धारणपोषणयोः, अयमपि
कण्ठ्वादिः, औणादिक उपत्ययः ॥

इति प्रथमस्याष्टमे धनुविंशो वग्नः

पष्ठीमृचमाह—

अघ प्र जज्ञे तुरणिर्ममन्तु प्र रोच्यस्या उपसो न सूरः ।

इन्दुर्येभिराष्ट स्वेर्दुहव्यैः सुवेण सिञ्चज्रणाभि धामं ॥६॥

अथ प्र जज्ञे तुरणिः ममन्तु प्र रोचि अस्याः उपसः न सूरः इन्दुः
येभिः आष्ट स्वऽर्दुहव्यैः सुवेणं सिञ्चन् ज्रणां अभि धामं ॥

अघ अघ, अनन्तरं पूर्वोक्तविधया “मवर्दुघायाः पयः” प्रदानात्परमित्यर्थः, न इन्द्रः
श्रीः मन् प्रजज्ञे प्ररूपेण प्रादुर्भवन् । मः त्वग्निः द्वेष्टृणि तमांसि वा तपांसि जेतव्यानि

भजन्ति, तेषां तारकः ममत्तु अस्मान् मादयत् । स च प्ररोचि प्रकर्षेण रोचते । तत्र दृष्टान्तः—
अस्याः समुपस्थितायाः उपसः चित्प्रमातृमासः सन्निधौ सुरो न सूर्य इव । उपसः समीपे सूर्य
 इव अस्माकं समीपे इन्द्रः प्रसीदति । उत्तरोऽर्धर्चः सुदुर्गोषः । गूढार्थविवरणे स्यादेवमन्वयः—
 “जरणा, धाम अमि सुवेण सिञ्चन् इन्दुः, स्वेदुह्यैः येभिः (अस्मामिः) आष्ट, तानस्मान्
 तरणिर्ममत्तु” इति । अथ अक्षरार्थः । जरणा जरणीयः स्तवनीयः धाम अमि स्थानमूर्ध्वमुत्तमं
 अमिलक्ष्य सुवेण तीव्रामिह्नाविष्कारकेण मुहर्मुहुराह्वनेन (सुसुप्तवसङ्केतः प्रागुक्तः) सिञ्चन्
इन्दुः सिञ्च्यमानः सोमः स्वेदुह्यैः स्वभूतैः समृद्धैरर्पणैरुपेतैः येभिः अस्मामिः आष्ट आशितः,
 देवभुक्तानशेषः भुक्त आसीत्, तानस्मान् तरणिस्तारक इन्द्रो “ममत्तु” इति संबन्धः ॥
 ममत्तु—मदी हर्षे, विकरणस्य श्लुः । रोचि—रुच दीप्तौ, छान्दसो वर्तमाने लुङ् । आष्ट—अश
 भोजने, कर्मणि लुङि विकरणस्य लुक् । स्वइदुह्यैः—सावग्रहः शब्दः, सन्दिग्धापि सायणीय-
 प्रक्रियैरानुस्रियते, इदि परमैश्वर्ये, औणादिक उपत्ययः, अनित्यमागमशासनमिति तुमभावः,
 स्वभूतानि इदृनि समृद्धानि प्रभूतानि वा हव्यानि येषां तैः । सिञ्चन्—व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृ-
 प्रत्ययः । जरणा—जरतिः स्तुतिकर्मा, अस्मात् कर्मणि न्युट्, विभक्तेराकारः ॥

सप्तमीमृचमाह—

स्विष्मा यद्वनधितिरपस्यात्सूरौ अध्वरे परि रोधना गोः ।

यद्धं प्रभासि कृत्व्यां अनु धूननर्विशे पश्विष्ये तुराय ॥७॥

सुइष्मा यत् वनधितिः अपस्यात् सूरः अध्वरे परि रोधना गोः यत्

ह प्रभासि कृत्व्यान् अनु धून् अनर्विशे पशुइष्ये तुराय ॥

स्विष्मा शोभनं इध्मं दीप्तं दीप्तिर्यस्याः सा शोभनोज्ज्वला वनधितिः वनं वननीयं सुखं
 रसात्मकं अस्यां सोमरसधारायां धीयते इति वनधितिः सा क्षरणशीला सोमधारा यत् यदा
 अपस्यात् पत्रमानशीलं कर्म कर्तुमिच्छेत्, तदानीं सूरः प्रेरक इन्द्रः अध्वरे दिव्यस्याध्वनौ
 दातरि यजने गोः चिह्नक्षणस्य गोत्रजस्य रोधना आवरणानि परि परितो निगारयतीति शेषः ।
 यद् यदा सल्लु कृत्व्यान् कृत्वीति कर्मनाम, कर्मसु दैव्येषु साधून् धून् दिवसान् अनु अनुलक्ष्य
प्रभासि प्रकर्षेण दीप्यसे, तदानीं अशक्ताय कर्मसु त्वरोपेताय च उभयविधाय पुरपाय त्वदनु-
 ग्रहसम्पत्तेः निःश्रेयसं सिध्यत्येवेत्याह । अनर्विशे (च्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः शब्दः, अतः
 कर्मणि विच्, अरं गन्तव्यं प्रति विशति, अर्विट्, न अर्विट् अनर्विट्, तस्मै गन्तुमशक्ताय पुरुषाय

पश्विषे पशुन्, तद्वक्षितानि चक्षुरादीन्द्रियाणि प्रेरयते तुराय त्वरोपेताय समर्थाय पुरुषाय च सिद्धिर्भवतीति शेषः ॥ अपस्यात्-अपस्-शब्दात् क्यच्, लेख्याडागमः । रोधना-रुधिर् आवरणे, भावे ल्युट्, शैलोपः । पश्विषे-इय गतौ, अस्मादन्तर्भावितव्यत्वात् क्प् ॥

अष्टमीमृचमाह—

अष्टा महो दिव आदो हरीं इह द्युम्नासाहमभि योधान उत्सम् ।

हरिं यत्ते मन्दिनं दुक्षन्वृधे गोरभसमद्रिभिर्वाताप्यम् ॥८॥

अष्टा महः दिवः आदः हरी इति इह द्युम्नासाहम् अभि योधानः उत्सम्
हरिम् यत् ते मन्दिनम् दुक्षन् वृधे गोऽरभसम् अद्रिभिः वाताप्यम् ॥

हे इन्द्र, महो दिवः महतो द्युलोकात् अष्टा अष्टारौ अशितारौ, अमृतस्य देवभुक्तावशेषस्य भोक्तारौ हरी अथौ इह अत्र यजने अस्मदीये आदः आचवान्, आनीतवानसि । तथा द्युम्नासहम् प्रकाशस्य अभिभवितारं उत्सम् तेजोबलादिप्रसवणाधारभूतं अन्तरिक्षालयं मेघस्थानीयं प्रकाशा-वरणं असुरायमाणं शत्रुं योधानः योधनशीलस्त्वं अभि अभिभव । यत् यदा ते तव वृधे वर्धनाय हरिम् कान्तं, मनोहरं गोरभसम् गौः वृषभ इव रभस्विनं, बलवदीर्यवन्तं वाताप्यम् वातेन अतिवेगबलवता आप्यं प्राप्तव्यं मन्दिनम् मदकरं अद्रिभिः कठिनानां धनानां वद्वनामपि दारणेन मार्दवमापादयन्तीभिः शिलास्थानीयाभिर्वाग्भिः दुक्षन् दुहन्ति अभिपुष्यन्ति यजनोद्योगिन इति शेषः, तदा उत्सं अभिभवेति संबन्धः ॥ अष्टा-अष्ट भोजने, वृच्, इडभावश्छान्दसः ॥

नवमीमृचमाह—

त्वमायसं प्रति वर्तयो गोर्दिवो अश्मानमुपनीतमृभ्वा ।

कुत्साय यत्र पुरुहूत वन्वञ्छुष्णमनन्तैः परि्यासिं वृधैः ॥९॥

त्वम् आयसम् प्रति वर्तयः गोः दिवः अश्मानम् उपऽनीतम् ऋभ्वा
कुत्साय यत्र पुरुहूत वन्वन् शुष्णम् अनन्तैः परिऽयासिं वृधैः ॥

हे इन्द्र, त्वम् दिवः द्युलोकान् ऋभ्या ऋभुणा इन्द्रसहकारिणा ऋभुगणेन उपनीतम् आनीतं आयसम् अयोमयं, (दार्ढ्यद्योतकं) अश्मानम् शीघ्रं शत्रोर्व्यापकं वज्रं गोः गोनिमित्तं, असुरापहृतगोसमूहलामहेतोः, प्रति वर्तयः प्रतिकूलं यथा भवति तथा व्यसृजः, विसृजसीति वर्तमानार्थः । यत्र यस्मिन् त्वदीये कर्मणि प्रचलति, हे पुरुहूत बहुमिराहूत, कुत्साय ऋपेः

कुत्सस्यार्थे, निकृष्टानां पापानां अथः कुत्सनात् कुत्सः तस्मै शुष्णम् शोषक्रमसुरं अनन्तः
अनवधिर्कैः यदैः यथसाधनैराधुदैः वन्दन् हिंसन् परियासि परितो गच्छसि ॥ वन्दन्-वनु
याचने, अत्र हिंसार्थः, “वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा अनवगतसंस्कारो भवति” इति यास्कः ॥

दशमीमृचमाह—

पुरा यत्सूरस्तमसो अपीतेस्तमद्रिवः फलिगं हेतिमस्य ।

शुष्णस्य चित्परिहितं यदोजो दिवस्परि सुग्रथितं तदार्दः ॥१०॥

पुरा यत् सूरः तमसः अपिऽइतेः तम् अद्रिऽवः फलिगम् हेतिम् अस्य
शुष्णस्य चित् परिऽहितम् यत् ओजः दिवः परि सुग्रथितम् तत् आ
अदरित्यदः ॥

पुरा यत् पूर्वं यदा दूरः सर्वस्य प्रेरकः दूर्यः तमसः तमोरूपस्यासुरस्य शुष्णस्य अपीतेः
अपिधानात् आच्छादनात् मुक्तोऽभवदिति शेषः, तदानीं हे अद्रिवः वज्रवन्, तम् फलिगम्
मेघनामैतत् (व्याख्यातमिदं १.६२.४) मेघवदावृष्वन्तं अस्य असुरस्य हेतिम् आयुधविशेषं
प्रमाहीरिषि शेषः । तथा शुष्णस्य चित् शुष्णस्यासुरस्यापि यत् ओजः यद्वलं दिवः परि
द्योतमानस्य ज्योतिषः उपरि परिहितम् परिधानयत् आच्छादितं सुग्रथितम् सुष्ठु संहतं तत्
तदोजः आ अदः आदृणाः विशिष्टं शिथिलितं कृतवानसि । ऋतस्य ज्योतिषः दूर्यस्य दर्शने
विषये प्रतिरोधकं आवरकं च गहनं तमः, तस्य प्रध्वंस इन्द्रेणापाद्यते ॥ अदः-दृ विदारणे,
छान्दसो लङ् ॥

इति प्रथमतयाष्टमे पञ्चविंशो वर्गः.

एकादशीमृचमाह—

अनु त्वा मही पाजसी अचक्रे द्यावाक्षामा मदतामिन्द्र कर्मन् ।

त्वं वृत्रमाशयानं सिरासु महो वज्रेण सिष्वपो वराहुम् ॥११॥

अनु त्वा मही इति पाजसी इति अचक्रे इति द्यावाक्षामा मदताम् इन्द्र
कर्मन् त्वम् वृत्रम् आऽशयानम् सिरासु महः वज्रेण सिष्वपः वराहुम् ॥

हे इन्द्र, मही महत्यौ पाजसी पाजो बलं, मत्वर्थलक्षणाया बलवत्यौ अचक्रे चक्ररहिते,
अत एव चङ्क्रमणवर्जं स्थायिन्यौ द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ कर्मन् त्वदीये वीरकर्मणि त्वा त्वा

अनु मदताम् अनुलक्ष्य हृष्टं अकुरुताम् । तथा त्वम् आशयानम् समन्तात् व्याप्य वर्तमानं
वराहम् वराणां श्रेष्ठानां साधूनां हन्तारं वृत्रम् असुरं सिरासु सरणशीलासु अप्सु महो वज्रेण
महता वज्रेण सिष्वपः अस्वापयः, पातितवान् (१.३२ सू०), तत्र व्याख्यातमवधेयम् ॥ महः—
महतः, करणे शेषत्वेन विवक्षिते पृष्ठी, अल्लोपश्छान्दसः । सिष्वपः—विष्वप् शब्दे, ण्यन्ताल्लुङ् ॥
द्वादशीमृचमाह—

त्वमिन्द्र नर्यो याँ अवो नृन्तिष्ठा वातस्य सुयुजो वहिष्ठान् ।

यं ते काव्य उशना मन्दिनं दाद्वृत्रहणं पार्यं ततश्च वज्रम् ॥१२॥

त्वम् इन्द्र नर्यः यान् अवः नृन् तिष्ठ वातस्य सुयुजः वहिष्ठान् यम् ते
काव्यः उशना मन्दिनम् दात् वृत्रहणम् पार्यम् ततश्च वज्रम् ॥

हे इन्द्र, नर्यः नृभ्यो हितः त्वम् नृन् नेतृन् बलवतः यान् अश्वान् अवः अवसि, रक्षसि
तान् सुयुजः सुखेन रथेन युज्यमानान् वातस्य सद्यशान् वेगे बले चेति शेषः, वहिष्ठान् अतिशयेन
बोधून् अश्वान् तिष्ठ आतिष्ठ, आरोह । काव्यः कवेः पुत्रः उशनाः देवर्षिः, मनुष्यो भूत्वा देवत्वं
प्राप्नो वा कवेर्द्रष्टुः सत्यस्य पुत्र उशनाः कमनीयः कान्तिमान्, (१.५१.१०) अत्र व्याख्या
द्रष्टव्या, मन्दिनम् शत्रुवधात् मदकरं यम् वज्रम् ते तुभ्यं दात् अदात् तम् वृत्रहणम् वज्रं
पार्यम् शत्रूणां पारणे समर्थं ततश्च तनूकृतवानसि ॥ अवः—अवतेः, लेट्यडागमः । वहिष्ठान्—
बोधून् अतिशयानिक इष्टन् तुच्छन्दसीति ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

त्वं सूर्यो हरितो रामयो नृन्भरच्चक्रमेतज्ञो नायमिन्द्र ।

प्रास्यं पारं नवतिं नाव्यानामपि कर्तमवर्तयोऽयज्यन् ॥१३॥

त्वम् सूरः हरितः रमयः नृन् भरत् चक्रम एतज्ञः न अयम् इन्द्र
प्रऽअस्यं पारम् नवतिम् नाव्यानाम् अपि कर्तम् अवर्तयः अयज्यन् ॥

यद्यपि अश्वः प्राणबलाद्युपलक्षणो भवति, तथापि सूर्यस्याश्वः सूर्यरश्मयः प्रसिद्धाः, तेषां
प्राणबलादिवैशिष्ट्ये सत्यपि चिन्मयप्रकाशरत्वं, तेन क्रियाकारकत्वं च बोध्ये । सूर्याश्वगतौ
सत्यां सर्वत्र चिन्मयः प्रकाशो भवति, तस्यामसत्यामन्धकारो भवत्येव, तस्मिन्नेव तमोमये
अरातीनामपज्वनां विनाशो निरुहते इन्द्रेण ऊर्ध्वं अत्यन्तदूरधाम्नः “परावतः” आगतेन । अयं

रहस्यार्थोऽस्यां प्रतिपाद्यते । स्थूलपक्षे दुर्घटोऽर्थः विकल्पबाहुल्याय कल्पते । हे इन्द्र, त्वम् सूरः प्रेरकः सर्वस्य, सूर्यो वा भूत्वा हरितः नृन् हरिद्वर्णान् कमनीयान्, नेतृन् बलवतोऽधान् रामयः उपारमयः, अत एव अपम् सूर्येणापि सह स्पर्धमान इति वर्णितः (१.६१.१५, व्याख्याऽवधेया) । एतशः उज्ज्वलः सूर्याधः चक्रम् रथस्य चक्रं न भरतु न प्रावहतु । अपि च त्वं नाव्यानाम् नाषा तार्याणां नदीनां नयतिम् नयतिसंख्यां पारम् तीरं, तीरे (सप्तम्यर्थे) अयज्युन् अयज्वनः देव-द्वेपिणः प्रास्य प्रक्षिप्य कर्तम् अपि तव कर्तव्यमपि अवर्तयः निस्वर्तयः । “परावतः” इन्द्रस्याग-मनं असुराद्ययज्ववासस्थानं दुर्गममिति च द्योतयति “नाव्यानां नवति” इति (१.३२.१४) ॥ रमयः—लडि बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपीत्यङमावः ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

त्वं नो अस्या इन्द्र दुर्हणायाः पाहि वज्रिवो दुरितादुभीकै ।

प्र नो वाजान् रथ्योऽश्वेष्वध्यानिपे यन्धि श्रवसे सुनृतायै ॥१४॥

त्वम् नः अस्याः इन्द्र दुःऽहनायाः पाहि वज्रिऽवः दुःऽहतात् अभीकै प्र नः वाजान् रथ्यः अश्वेष्वध्यान् इपे यन्धि श्रवसे सुनृतायै ॥

हे वज्रिवः वज्रवन्, इन्द्र, त्वम् दुर्हणायाः दुःखेन हन्तव्यायाः अस्याः दुरवस्थायाः, तथा अभीकै समीपे, सङ्घटे समीपवर्तिनि सति दुरितात् पापाच्च नः अस्मान् पाहि रक्ष । अपि च रथ्यः रथयुक्तान् अश्वेष्वध्यान् अश्वैर्वोद्व्यान्, यावन्तोऽश्वास्तावद्विषोद्भून् योग्यान् इयन्तो वाजा इति वाजान् समृद्धिलक्षणान् नः प्रयन्धि प्रयच्छ । किमर्थम्? इपे प्रेरणाबलभोगाय श्रवसे दिव्याय श्रवणाय सुनृतायै शोभनसत्यात्मिकायै वाचे ॥ दुर्हणायाः—ईषद्दुःसुप्तिरिति हन्तेः कर्मणि खल् । रथ्यः—रथशब्दस्य मत्वर्थाय ईकारः । यन्धि—यम उपरमे, विकरणस्य लुक्, हेर्धिः छान्दसः ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

मा सा ते अस्मत्सुमतिर्वि दसद्वार्जप्रमहः समिषो वरन्त ।

आ नो भज मघवन्गोष्वर्यो मंहिष्ठास्ते सधुमादः स्याम ॥१५॥

मा सा ते अस्मत् सुऽमतिः वि दसत् वार्जऽप्रमहः सम इषः वरन्त आ नः भज मघऽवन् गोषु अर्यः मंहिष्ठाः ते सधऽमादः स्याम ॥

हे वाजप्रमहः वाजैः समृद्धिभिः प्रकर्षेण महनीय पूजनीय, इन्द्र, ते त्वदीया सा प्रसिद्धा, सुमतिः शोभना अनुग्रहात्मिका बुद्धिः अस्मत् अस्मासु (विभक्तिलोपः) मा वि दसत् मा क्षयं प्राप्नोतु । तथा इयः एषणाशक्तयः अस्मान् सम् वरन्त सम्यक् वृषन्तु, संवृतान् कुर्वन्तु । हे मधवन् धनवन् इन्द्र, अर्यः स्वामी त्वं नः अस्मान् गोषु चिन्मयकिरणेषु आमज प्रापय । ते तव मंहिष्ठाः अतिशयेन पूजयितारो वयं सधमादः त्वया सह युष्मदादिभिर्देवैः सह माद्यन्तः स्याम भवेम ॥ अस्मत्-सप्तम्या लुक् । दसत्-दसु उपक्षये, माङि लुङि पुषादित्वादह् । मंहिष्ठाः-मह पूजायां, नुमागमः छान्दसः, अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् वृच्, तुच्छन्दसीतीष्ठन् । सधमादः-मद वृत्तियोगे चुरादिः, सह मादयन्ते वृत्ता भवन्तीति सधमादः, क्तिप्, सहस्य सधादेशः ॥

इति प्रथमस्याष्टमे पदविंशो वर्गः

इति श्रीमहर्षिरमणभगवत्पादानुध्यातश्रीभगवद्वासिष्ठगणपतिमुनिप्रवरान्तेवासिनः

पूर्णयोगाचार्यश्रीमदरविन्वभगवत्पादानुध्यातस्य

भारद्वाजस्य विश्वेश्वरसूतो.

कपालिभः कृतिः

वेदगुप्तार्थसिद्धाञ्जनाख्यं ऋग्वेदस्य प्रथमाष्टकभाष्यम्

समाप्तम्

सिद्धाञ्जनभाष्ये अवधेयविषयांशानां सूचिका

पुटसङ्ख्या

- १-११ भूमिका—विषयानुक्रमणिकासहित्ता
१३ अग्निधर्मप्रतिपादनपरं अग्निशब्दनिर्वचनम्
१४ ईदृतिरप्येषणाकर्मत्पुपपादनम्, अध्येषणा अग्नेः
उपास्तिविचरन्तनी
१६-७ अप्वरशब्दार्थविचारः, अथ-अध्व-श्रुतिशब्दानां
समानार्थत्वम्, अतीन्द्रियार्थविचित्रभवनशाली
भगवानग्निरित्यादि प्रतिपादितम्, भद्रपर्व
अशुभ-अनुत्तमानजन्य-दुरितप्रतिद्विन्दित्वेन प्र-
मुष्यते वेदे इति बहुभन्त्रवर्णोदाहरणेनोप-
पादनम्
१९ यजमानस्य गम्यं परं धाम, तत् 'सत्यं श्रुत
बृहत्' अग्नेः स्वावासस्थानम्, सत्प्राप्तेः यज्ञः
सायनं, तस्य निर्वोदः त्वग्निः कथिन्तुः सत्यः
सत्यरसकः इत्यादिकं भन्त्रवर्णरूपपादितम्
१०० प्रथमसूक्तसारशिक्षणपूर्वकं लघुब्रह्ममन्त्रः 'अग्नि-
मोद्रे' सूक्तमिति सम्प्रदायस्थोपपादनम्
१०१ माधुच्छन्दसे द्वितीयसूक्ते धायव्यतुवे प्रसङ्गान्
सोमस्वरूपनिर्देशः
१०२ धेनाशब्दार्थविचारः
१०३-४ अन्तरर्पणरे व्याख्याने 'कोप्ती सोमः' इति
प्रश्नमूल्याप्य तत्स्वरूपप्रतिपादनम्, प्रसङ्गादिभ्र-
तत्त्वविचारः
१०५ वाजग्नादः समुद्रिवाचकोऽस्मत्पक्षे इति वचनम्
१०६ ऐन्द्रवायवतृचसूक्तमार्थप्रदर्शनम्
१०७ दक्ष-पूत-शब्दार्थविचारः
१०८ श्रुतशब्दस्य एकरूपार्थत्वं सर्वत्रास्माकं नये,
तथा ऋतुशब्दस्य प्राधान्यम्
१०९ 'दक्षं दधाते अपसम्' इत्यत्र व्याख्याने 'अपसम्'
दक्षविशेषणमिति निरूपणम्, दक्षशब्दार्थविचारः
११०-११ धोषशब्दार्थविचारः, भेन्नावरणतृचस्य अतीत-
तृचसंबन्धः, तात्पर्यसंग्रहश्च
११२ 'इप.' 'धनस्यतम्' इत्यत्र वैशिष्ट्यविचारः

पुटसङ्ख्या

- ११३ 'शचीरया' 'पिप्प्या' पदार्थविचारः, तथा दक्ष-
युवाकुशशब्दार्थविचारः
११४-६ 'वृक्षवर्तनी'—तत्र विचारः
अग्निवनोर्ध्वपारविवरणं बहुभिर्मन्त्रवर्णैः,
आदिचनतृचतात्पर्यम्
११७-८ ऐन्द्रतृचे 'अप्योभिः तना पूतासः' इत्यस्य
विशिष्टो विचारः
११९ ऐन्द्रतृचस्य तात्पर्योपपत्तिः
११९-२० 'ओमासः' इत्यस्य विचारोऽवधेयः, 'चयंणयः'
'दादवांसः' इत्यत्र वैशिष्ट्यं प्रतिपादितम्
१२० 'विद्वे देवाः अप्युरः' अर्थाविष्कार उपपाद्यते
१२१-२ 'एहिमायासः' अस्य व्युत्पत्तिः तात्पर्योपपत्तिश्च,
'क इमे विद्वे देवाः' इति प्रश्नपूर्वकं प्रति-
वचनम्
१२२-३ सारस्वततृचावतारिका—'सुनुतानां न केतुना'
इत्यत्र विशिष्टो विचारः—सारस्वतीस्वरूपं,
तत्र सदायः परिहारश्च
१२४ सारस्वततृचस्य तात्पर्यम्, तस्य वेदरहस्योद्घा-
टनोपयोगित्वं, 'महो अग्नः' इत्यत्र विशेषः
१२५ 'गुरुपङ्क्तुं' इति श्रुतिं ब्रूयान्तर्वाष्टान्तिक-
विचारः
१२६ 'गोदाः' अत्र वैशिष्ट्यं, कर्मठव्याख्यातरणिः
प्रवक्ष्यता
१२७ 'अति मा ह्यः' अस्य मा भूरगोचर इत्यर्थ-
स्योपपादनम्, सायनीयव्याख्यानस्यायुक्तता
प्रवक्ष्यता
१२८ 'विधः' वेगवानित्युपपादनम्
१२९ 'निवः' निरोद्धार इति निर्णयनम्, 'उत बुधन्तु'
श्रुततात्पर्यं विशेषः प्रवक्ष्यता
१३० 'उत नः शुभगा' अस्याः पूर्वस्याश्च परस्पर-
संबन्धो ज्ञापितः
१३२ वाजग्नादार्थप्रमक्तिः

पुटमह्या

- १३३-५ चतुर्थसूक्ततात्पर्योपपादने वृत्राद्यभुराणा प्रस्ताव-
वशात् तेया तत्त्व प्रतिपादितम्
- १३५ 'स्तोमवाहस' साकूत पद, अन्तर्धाने अस्माक
'सत्ताय इमे यजो जामय' इन्द्र प्रापयितु
प्रभवन्तीति प्रदर्शनम्
- १३७ 'सत्ये' सत्याने इत्यत्र चर्चा, 'हरी इन्द्रस्य'
इत्यत्र विवरणम्
- १३८ 'याशिर' सोमा' अस्य विवरणम्, गवादि-
द्वयनयसङ्केतार्थप्रतिपादनम्, 'सद्यो वृद्धो
अजायया' 'उर्वर्यजाय' इत्यत्र तात्पर्योपपत्ति
कर्मपरव्याख्याने वैरस्य च सूचिते
- १३९ स्तोत्रेण मन्त्रारमकेन देवानामभिवृद्धिर्पञ्चमने
प्रोक्ता
- १४० 'अक्षितोति' अत्र विचार
- १४१ 'यवय वधम्' शरीराद्वध पृथक् कर्तुं इन्द्र'
प्रभुरिति प्रतिपादनम्
- १४१-२ 'युञ्जति ब्रज'मित्यस्या व्याख्याने ब्रज-
शब्दार्थविचार, श्रुच समासेन तात्पर्यकथनम्
- १४३ इन्द्राद्वयो रथयोग, तदाख्यानम्, तृतीयर्चो
व्याख्याने 'मर्ष' 'केतु' इत्यादेर्विवरणम्
- १४४ रयाश्चत्वरूपविवरणम्
- १४४ इन्द्राद्भुर्भावात्पर मरुता साहाय्यमपेक्षितमि
त्यारभ्य देवतामानामृषीणामेव दिव्यत्वप्राप्तये
पुनर्जन्म तत् इति रहस्यायस्य प्रतिपादनम्
- १४५ मरुता जन्म 'स्वपामनु' इत्यस्य सविचारं
तात्पर्यम्
- १४६ 'वीजु चिदि'नि श्रुच' साराङ्गकचने 'ज्योतिर्दुग्धा-
मि'त्यारभ्य 'अतोऽग्नेषां विमव इति उत्तरत्र
यश्मते' इति वाक्यान्वयवर्षेयाणि
- १४६ प्रत्यग्रप्रमानो ज्योतिर्देव इन्द्रकामा इत्युप-
पादनम्
- १४९-५० षष्ठसूक्तस्य तात्पर्योपपादने विचार, देवत-
निर्णये पूर्वोक्तं मनभेद, तत्र वारणम्, 'देव-
यन्त' इति मन्त्रे मरुतो देवता इति नाङ्गी-
हता, वारणमुक्तम्
- १५१ इन्द्राद्यो 'वधोयुवा' इत्यत्र ईष्यमात्रं विवरणम्

पुटसह्या

- १५२ 'वि गोभिरद्विमैरयत्' अत्र अर्धवैशिष्ट्य प्रद-
शितम्
- १५३ 'अप्रतिष्कृत' अनाच्छादित नित्यप्रकाश इति
निरूपणम्
- १५४ यद्यपि यदा प्रेरण भवति तदा स्तोत्र करोति
मन्त्रद्रष्टा, तथापि स्तुतयो नाल इन्द्रमहिमान
परिच्छेदुमिति श्रुध्युक्ति, अत्र प्रेरण विना
मन्त्र न कथयति कविरिति सूचनम्
- १५४ पुनश्च 'अप्रतिष्कृत' नित्यप्रकाश इति कथनम्
- १५५ 'चर्षणीनाम्' 'पञ्च क्षितीनाम्' अत्र लोक-
सत्याननिर्देश, पञ्चजनचर्षासूचनम्, 'इन्द्र'
केचल' इत्यत्र विवरणम्
- १५८ लोकशब्दार्थं अन्तरर्थं, 'देवानामपत्यलाभस्तु
मनुष्ये स्वाश्राद्भुर्भाव' इत्यादि विवरणम्,
इन्द्रस्य 'कुक्षि सोमपातन' अत्र विचार
- १५९ 'उर्वरापो न काकुब' अत्र तात्पर्यं वैशिष्ट्य
प्रोक्तम्
- १५९ 'महो' भारतीति निरूपणम्, 'विरप्सो' पदार्थं
विचार
- १६१ 'एमेन' इति श्रुचस्तात्पर्यं अन्तर्धानपरे पुरये
स्रष्टव्यानि सर्वाणि इन्द्र स्रष्टा सान्नोतीति
प्रतिपादनम्
- १६२-३ 'विन राय विभु प्रभु' अत्र विवरणम्,
'अस्मान् तु तत्र चोदये'त्यत्र विशिष्टे व्याख्याने
दिव्यधनरहस्यमुक्तम्
- १६६-७ इन्द्रमेव सानुमन्त बृहन्ति शिखरिणमिवारो-
हन्ति कमल इति रहस्य प्रतिपादितम्, उत्तरी-
सरारिरोहे प्रभूतं प्राप्तव्यं स्पष्टं भवती-
त्युपपादनम्
- १६७ इन्द्राद्यप्रसङ्गे 'विशिनो' इत्यस्य गन्धार्थं
- १७०-१ 'स्वर्बन्तोरेय' अत्र विवरणम्, 'गा' साधून्निर्दि-
शयत्युपपादनम्
- १७२ श्रुचो देवतायां चाययचार्य उपपद्यत इति वीजि-
प्रस्ताये निर्वचनम्, तथा मोतम-जमर्शनि
भरद्वाजादयो निदर्शानिमुञ्चि
- १७६ स्वर्बन्तोर्णां अपहृत्य पर्वतगुहायां क्वापि अप-
तमने अहोपलशये निहितवानगुरो वतो वृत्र

पुटसङ्ख्या

- बन्धुरिति वृत्तान्तान्वाख्यानस्य तत्त्वं सक्षेपेणो-
क्तम्
१७७ 'शुण्ण' शोषयिता रसाना बल इव वृत्तबन्धु-
रिति कथनम्
१७९ अन्तर्यजने हविराद्यपण्याना शरीरसबन्धित्व-
कथनम्
१८१ 'सत्यधर्मा' अत्र सत्यधर्म एव परम श्रेय इत्यादि
निरूपणम्, 'सत्यधर्माय वृष्टये' इत्योपनिषद-
वचनस्यानुस्मरणम्
१८३-४ आग्नीशब्दार्थविचार—आग्नीध्रियस्य आग्नि-
याग्या स्तुतयः, तत्र प्रयाजदेवता अधिकृत्य
मनभेदोपन्यास—आग्नीध्रिये प्रतिपादितस्य
तत्त्वस्य सारांशं कथं यजमाने अग्निराधा-
तव्य इत्यादिना कथितं, आपूरयित्ये देवता
आग्नि इति पक्षान्तरप्रतिपादनम्
१८५ सुसमिद्ध-तनूनपाच्यशब्दस्यसत्तासूचनम्
१८६ नराशक्तोऽग्निरित्युपपादनम्
१८६-७ 'मनुहित' अत्र विशेषः, ईक्षितोऽग्निदेवेति प्रति-
पादनम्, अमृतचक्षुःस्थान भवति अन्तर्बोधा-
मासनमिति प्रतिपादनम्
१८८ द्वारो धैर्योऽधिष्ठस्य यजमानायोर्ध्वगतिद्वाराणां
उद्घाटनाय धैवी शक्ती प्रार्थयत इत्यादि
तत्त्व प्रतिपादितम्
'नक्तोपासा' इत्यत्र रात्रिष्वधेन साधारणी मानुषी
प्रज्ञा, उपोक्षितेन अल्ला देवी प्रज्ञा इत्यादि
रहस्य सारत उक्तम्
१८९-९० इडा सरस्वती भारती इति तिलो देवीरधिकृत्य
विशिष्ट विवरणम्, 'इह त्वत्पारमृते' इत्यस्य
विवरणे 'यजमाने नवनवदिव्यरूपाणा आवि-
ष्कारार्थ' इत्याद्यवधेयम्
१९१ साक्षात्सम्पर्करूप ज्ञान सज्ञान प्रार्थने देवेभ्य इति
'अव सुज' इत्यस्य विवरणे सूचनम्
'यज्ज्वनो गृहे' मन प्राणशरीरात्मके इति तत्त्वम्
१९३ धर्म-धर्मसाक्षाद्विचारहस्यम्, द्रव्यसाक्षाद्विचार-
१९४ ह्योदेवतानां पुण्यदेवतानां च विशेषस्य प्रदर्शनम्
१९७ अय-रुति-रोहित-गन्धानां साभिप्रायस्याय-
विशेषणानां तात्पर्यसूचनम्

पुटसङ्ख्या

- ऋतुदेवता अधिकृत्य 'ऋतुना दिव्यसमयानुसारे-
णे'त्यादिगूढार्थप्रतिपादनम्
१९८ षोडश-षोडशद्वयविचार रहस्य च, तथा नेष्ट-
पदार्थप्रतिपादनम्
१९९ 'योनिषु त्रिषु' इत्यत्र रहस्यायविवरणम्
देवकामस्यान्तरन्ध्रेपशालिन नित्यमिन्द्रसह्यमिति
प्रतिपादनम्
२००-१ प्रकृतिभूतोऽम्बर अग्निप्लोम इत्याद्युपन्यासेन
अन्तर्यजने तात्पर्यप्रतिपादनम्, द्रविणशब्दार्थ-
विचारः, 'देवेषु ता वनामहे' इत्यत्र तात्पर्यं
स्वारस्य, 'इष्यत' इष घातोन केवला गतिरर्थः,
किंतु प्रेरणबलविशिष्टेति कथनम्
२०२ 'तुरीय यजामहे' इत्यत्र तात्पर्यं वैशिष्ट्यम्
'दीधानो अश्विना' अत्र अन्तर्यामिनोत्तरेण युजित
२०३ 'गार्हपत्येन सत्य' तात्पर्यं अवधेयम्—'सत्य'-
शब्दनिर्बचनम्
'हरय सूर्यक्षस' अत्रोपपादनम्
२०४-५ 'धाना घृतस्तुव' अत्र सविस्त्रो विचार इन्द्रादेवौ
अधिकृत्य
२०७ 'गोभिरद्वै काममा पूण' अत्र गूढार्थोऽवधेय
२०८ इन्द्रस्य वरणस्य च विशेष प्रदर्शित
२०९ 'नेदिष्ट ईमहे' अत्र तात्पर्यप्रतिपादने विचारः,
मुवाकुशब्दार्थविचारः
२१२-३ 'क्षोभन्त य ओशिज' अत्र व्याख्याने वैशिष्ट्यम्,
कक्षीयच्छब्दार्थः, अत्र याक्-कुर्गभाष्यपद्धतौ-
रुदाहृत्य सारनिर्देश
२१३ 'यो रेवान्' अत्र मन्त्रवाक्यतेद्वैतस्य अन्तर्यामिनो-
पासकेन नित्यसंयोग प्रापित इत्युपपादनम्
२१५ 'बक्षिणा' सहजावद्योषरपिणो शक्तिरित्युक्ति
२१६ 'सदसस्पति अद्भुत अग्नि' अत्र अद्भुत
इत्यभिहितम् अवधेयम्, ऋषिराने सकाशादेव
यजनतन्त्र सिद्धा इति विवरणम्
२१७ 'नराशक्त' विचारः, 'सचमजसम्' अत्र निर्वच-
नाविविचारः
२१८ गोपीयशब्दार्थः, भद्रत्ववृत्तस्य सक्षेपेण निर्देश
२१९ 'अर्कम्' अर्केन ऋषात्मकं स्तोत्रमित्युक्ति,
उदकमिति सामगोप्यम्, इन्द्रमिति स्कन्दस्वा-

पुटसङ्ख्या

- मौयमित्यादिनिर्देश, मरुता शुभ्रत्वविशेषण-
स्वारस्यम्
२२० मरुता स्वरूपमधिकृत्य तेषां पर्वतचालनादीनां
सूक्ष्म तत्त्वम्
२२१-३ आर्भेवसूक्तार्थविवरणाय षोडशिका, ऋभूणां
स्वरूपम्, इन्द्रादिवत्क्षणनिष्पादनं मनुष्ये यज-
माने स्यात् आश्विनरयसक्षण, अमृतस्य दोग्ध्रघा-
तक्षण च
२२४ अलण्डप्रज्ञाया अमृतसुखे घेनोरचिते स्वीयां कूर्ति
रूपीभवेन्तीं मानुषे पुरुषे निष्पादयन्ति ऋभव
इति सन्धेयेण प्रतिपादनम्
२२४-५ मातापित्रो द्यावापृथिव्यो यौवनं संपादयन्ति
ऋभव इत्यस्य तात्पर्यप्रतिपादनम्
२२५ ऋभुभिः सोमस्य सम्पादनं, तेषां इन्द्रादिभिः
सङ्गमनमित्यावेस्तत्त्वम्
२२६ देवाश्चतुर्व्यूहात्मके जमसे पानपात्रे सोम्यमृत-
रसं पिबन्ति इत्यस्याशयं, मनुष्याश्चतुर्व्यूहा-
त्मकमुलमयशरीरसम्पादनेन ऋभवस्त सत्य-
चिन्मयधामाधिवासक्षमं व्यचुरिति प्रतिपादनम्
२२७ मानुष्या सिद्धाया प्रज्ञाया सदानन्दप्रवाहान् पार-
यितुमुभयं प्रभवन्तीति प्रतिपाद्य तेषां देवभाग-
परिकल्पनदानदक्षत्वमपि वर्णितम्
२२९ 'प्रवेतुते पदे' इत्यत्र विष्णो परम पदमेवोक्तं
मित्युपपादनम्, एवलितश्रुतुभूतोऽग्निविभव
भास्वरचेतोभूत इन्द्रविभव, उभाभ्यां सङ्कृताभ्यां
जागृत्काम्या लब्धव्यं तत्पद ॥ शरणमिति तिन
सत्वेन' इति मन्त्रस्य सारांशं प्रत्यपादि
२३१ 'या वा वरा' इत्यत्र कदा वामिति उपपादनं,
वर्मन्त्यास्यानिरीक्षणम्, 'न हि वामसि दूरके'
अत्र तात्पर्यं उपपत्तिश्च
२३२ 'अपं नपात सखितार'मित्यत्र तात्पर्यविचार उप-
पत्तिश्च
२३४ भारती बृहज्योतिष्य ऋतभा, होत्रा बह्व्री
पिपया इत्यादीनां विवरणम्
२३५-६ 'तपोरित्' अत्र विरिटाद्या व्याख्या, 'गन्धर्वस्य
भूये पदे' अत्र, यत्र ऋतरस्मिदीतो लसति स्थिर-
च तस्मिन् पदे इति मन्त्रवर्णान्तरेणोपपादनम्

पुटसङ्ख्या

- २३७ 'सप्त धामभि' अत्र सप्ततत्त्वात्मिका विश्वसत्ते-
त्यादिविवरणम्, पण्डा वंछणीनामूचा विषय-
सङ्ग्रह
२३८ 'तद्विष्णो परम पद' अस्य भूमिकाया (पृ०
६७-६८) प्रसक्ति स्मारिता
२३९ 'तद्विप्रास' अत्र व्याख्याया तदुक्तमृषियेत्याद्यौप-
नियदवाक्याना ईदृशा मन्त्रा बीजायन्त इति
प्रतिपादनम्
२४३ पृश्निश्चित्रवर्णा गौरिस्त्युपन्यस्य मरुत पृश्निमा-
तर इत्यस्य तात्पर्योपपादनम्
२४४ पौणतुचे 'आजा नष्ट यथा पशुम्' इति वृष्टान्त-
विवरणेन गूढस्य सोमस्याहरणे दक्षं पूर्वत्युप-
पादनम्
२४५ 'उतो ॥ महु' अत्र पूणो विभव 'गोभिर्वच न
चकृपत्' इति वृष्टात्वेन प्रतिपादितं, तामसैर्देवा-
रिभिरपहत्य रहसि निहितं देवानामसं अमृतं
सोममाहृत्य यजमानं पुष्पातीत्यादिरहस्योद्-
घाटनम्
२४७ 'अप्सवन्तरमृत' अत्र सङ्केतभूता आप इत्यादि
कथनम्
'अमुं मे सोमो अन्नवीत्' व्याख्याया विशेषोद्घ-
षेय
२४८ 'आपं पूणीत' निरन्तरं सूर्यदर्शनाय बलप्रदं
भेयज न लौकिकं भवति, दिव्यदेवभाव आप्य भेयज
मिति प्रतिपादनम्
२४९ आप्यसरातरादास्यानुभवसम्पन्नं ऋषिरिति 'आपो
अथ' इत्यस्य व्याख्याया प्रतिपादितम्
२४९ ५० 'स मागे वचसा' इत्यस्य विवृती 'ऋषयो
मानुष्यस्योद्धारायेंद्रस्य सहकारिण मनुष्या एव,
देवभावं प्राप्ता मानुष्याभिमानिनो देवर्षयो वा'
इत्यादि प्रतिपादनम्
२५१ ऋषिं शून्योप पाशवद्विमात्मानमवमुद्ध-
विमोचनय कं देव आहूयामि इत्यारभते, अत्र
अदितैर्विद्वमातुर्लभस्य रहस्यं विवृतम्, 'भागं
ईमहे' अत्र मन्त्रवर्णान्तरं संगतिरुचता
२५३ 'अबुधे राजा वरुण' अत्र गूढार्थं विरिष्टधमवधेयम्
२५४ 'वनस्तूप' विमयमो भवति धरमात् वेतवः प्रत-

पुटसङ्ख्या

- रन्नि, 'स्तूपः सङ्घातः' इत्यादौ रहस्यानि विविच्यन्ते,
 २५५ 'वर्णः सूर्यायाध्वान् करोती' त्यत्रोपपादनम्
 'हृदयाविधिदत्तम्' अस्य विवरणे वर्णस्य कृत्य
 प्रदर्शितम्, निश्च्युति समष्टिगता जगद्व्यापार-
 बतिनी मृत्युदेवता सर्वपापमूलभूतत्वादि प्रति-
 पादितम्
 २५६ यद्यप्यध्यात्म देवानां कर्माभ्येव ऋषीणां प्राधा-
 न्येन लक्ष्याणि भवन्ति, तथापि जगद्व्यापारे
 देवानामधिकारो विद्यास्य इत्यादिनिरूपणम्
 २५७ 'तदिप्रकृतं' अत्रच 'तदयं केतो हृद आ विचष्टे'
 इत्यस्यात्यन्तप्राधान्यमविष्कृतम्
 २५८ 'मूनशोपो ह्यह्नुत्' अस्य व्याख्याया 'त्रिषु रूपेषु'
 इत्यत्र रहस्यायं विवरणम्
 २५९ सूक्तस्यान्ते, पाशावन्पविमोचनविषये उपनिषदु-
 पदिष्टप्रग्रियभेदरहस्य तान्त्रिकयोगमार्गोपदिष्ट-
 धर्मविषयप्रयमेतत्सर्वं च सामान्येन निर्दिष्टे,
 विप्रमोक्षोऽत्र वर्णदेवानुग्रहसाध्यो भवतीत्युक्तम्
 २५९-६१ टिप्पण्या शुनशोपशब्दायं प्रतिपादनम्, ऐतरेय-
 ब्राह्मणोक्तशुनशोपकथाविस्तरः, तत्र सायण-
 भाष्यपद्धन्नीरदाहृत्य नरवधकथाया रूपणम्,
 पुरुषमेधस्य तत्त्वम्, उच्चटभाष्यनिरीक्षा, अतिष्ठा-
 कामसाध्यनिर्बचनम्, अतिष्ठाकामस्य पुरुषमेधाधि-
 कार इत्यादिबहु रहस्यविवरणम्
 २६२ 'परा हि मे वि मन्यते' इत्यत्र धीवृत्तीना उत्पत्त-
 नमिहृत्प्रसङ्ग
 २६३-४ 'तद्वि समान' अत्र तच्छब्दबाध्य ऋत उच्योति-
 रित्युपपादनम्, टिप्पण्या 'वेनन्ता मित्रावरुणा'-
 वित्युपपादनम्
 २६४ 'वेदा यो चीना पद' अत्र व्याख्यावंशिष्टधम्
 २६५ 'वेद मासो धृतवृत्' इत्यत्र साक्षात्क्षणम्
 २६६ 'परि स्पशो निर्णेदिरे' अत्र हिरण्यपात्राच्छादित
 सत्य शोपयितुं निपण्णा 'स्पशा' प्रणिधय इव
 शोपका रदमयो दिव्या विमृतयो वेति विवरणम्
 २६७-८ 'उत यो मानुषेत्वा' अस्या ऋचस्तात्पर्यविचारः
 २७० 'उदुत्तम मुमुग्धि' अत्र 'जीवते' जीवनाय पाश-
 प्रविमोचनप्रार्थना
 २७२ 'आ नो बर्ही' अत्र अन्तर्गते मनुष्या इव देवा

पुटसङ्ख्या

- प्रत्यक्षीभूय व्यवहारयोग्या इति तात्पर्यनिर्देशः
 २७३ अग्निमुक्तानां देवानामनुग्रहादेव अग्निं 'स्तोतुं'
 ध्यातुं ज्ञातुं वा प्रभवन्ति मनुष्या इति 'स्वगम्यो'
 हि वार्य' इति ऋचस्तात्पर्यं सूचनम्
 २७५ 'वारवन्तम्' इत्यत्र विशेषणस्य प्रयोजनम्
 २७६-७ 'सिन्धोरेर्मा उपाक आ' अस्य दृष्टान्तस्य तात्-
 पर्योपपादनम्
 २७८ 'जरावोष' अत्र मन्त्रार्थं विचारः
 २७९ 'धूमकेतु' निर्वचनम्, बलवेगभावस्य मन्त्रेणाग्नि-
 शयित इति भावाविष्कारः
 २८० नमो महद्भ्य इति मन्त्रे नमस्करण-यजन-शस्त्र-
 नाना आराध्यभेदेनोपपादनम्
 २८०-१ यत्र प्राचेति सूक्ते यत्साधनाभिधायका उल्ल-
 खलाधियवणीयादयः प्रयुक्ता, अत्र परीक्षा
 सूक्तशः, प्रथमचंस्तात्पर्यं बाह्यपक्षानुसारेणैव
 उपपादनम्
 २८१ 'हविर्वि जघना' इत्यत्र विवक्षाप्रदर्शनम्
 २८२ उपलब्ध-अपलब्धशब्दार्थं
 'मन्या' इत्यत्र सामान्यार्थं
 २८५-८ सूक्तार्थं प्रत्येकं गूढार्थानुसारेण तात्पर्यकथनम्,
 टिप्पण्या इवमञ्ज सवसूक्त ऐतरेयब्राह्मणे समु-
 पन्यस्तस्मिन् तत्रस्थशुनशोपकथाप्रसक्तिः, परोक्ष-
 वचनानां सूक्तस्यानां विशदीकरणम्, तैत्तिरीय-
 बाजसनेयादिभूतिवाक्योदाहरणेन सोमामियवा-
 बीना रहस्योद्घाटनम्
 २९०-२ 'यच्चिद्वि सोमपा' इति 'मिदृशा' 'गर्धभ'-'हृक-
 वाक्वा'दिपरोक्षवचनानां अर्थाविष्कारः
 २९३ इन्द्रः अनायासेन सोमं स्वीकृतुं गच्छतीत्यत्र
 दृष्टान्तस्वारस्यम् तथा 'समुद्रो न व्यचो दधे'
 इत्यस्य भावविवरणम्
 २९४ इन्द्रो यजमाने रमते अत्र 'रूपोत इव गर्भं धिम्'
 इति दृष्टान्तस्य विवरणम्
 २९५ 'ऊर्ध्वस्तिष्ठ' अत्र देवं सह ऋषीणामन्तरङ्ग-
 व्यवहारो लक्षितः
 २९७-८ 'रेवती' इत्यत्र व्याख्यातृणां विप्रतिपत्तिः, तत्र
 निर्णयः
 २९८ 'ऋणोरक्षत्र चक्षयो' अस्य विवरणे विचारः

पुटसङ्ख्या

- २९९ 'ऋणोरक्षत्र शचीभि' दृष्टान्तेन विवक्षा प्रदर्शिता
 ३०० 'शश्वदिन्द्र' इति ऋचस्तात्पर्यं ज्योतिर्मयेन रथेन
 दिव्य धाम गच्छन्ति देवकामा ऋचय इति प्रति-
 पादनम्
 ३०१ 'स्यध्यस्य मूर्धनि' अत्र विशिष्ट तात्पर्योपपादनम्
 ३०२ 'कस्त उप कथ प्रिये' अत्र साधारण उप कालो
 नाभिप्रेत इत्युपपादनम्, अन्यथा गृहीतवचेत्
 अस्मान्कजस्यप्रदर्शनम्, 'यय हि ते अमन्महि' अत्र
 तात्पर्योपपादितरथेया
 ३०३-४ 'विषयनापस भ्राजवृष्टय' मरुत अन्तेरजायन्तेति
 कथनम्, अङ्गिरस्तम द्विमाता इत्यादीना नि-
 र्बचन तात्पर्यं च
 ३०६ पुरुरव शब्दार्थं
 ३०७ बहुधा जीवन्नग्निरैकायुरिति प्रतिपादनम्
 ३०८-९ 'उभयाय जन्मने' अत्र विवरणम्
 ३१० 'त्व नो अग्ने' अत्र 'पित्रोरुपस्ये' अस्य तात्पर्यो-
 पपादनम्
 'त्वमग्ने प्रमति' अत्र 'वयमुपासकास्तव बन्धव'
 इति अग्निं प्रति ऋचेरुक्तिरवधेया
 ३११ आयु-नृप-मनुष्यशब्दानां वैशिष्ट्यप्रतिपादनम्
 इच्छायां प्रसक्ति, सा पश्यन्ती वागिति प्रतिपादनम्
 ३१२ 'त्व नो अग्ने' अत्र 'गवा तौकस्य तनये अग्निमेव
 रक्षमाण' इत्यस्य व्याख्यायां विचार
 चतुरक्ष अग्नि कथमिति विचार
 ३१४ 'जीवयाजम्' इत्यादिप्रयोगस्य स्वरसताकथनम्
 ३१५ 'मर्त्यानां ऋषिहृत्' अत्र वैशिष्ट्यप्रमवधेयम्
 ३१६ 'मनुष्यत्' 'अङ्गिरस्वत्' 'ययातिवत्' अत्र विव-
 रणम्, नाम्ना निर्वचनानि
 'एतेनाने' अस्यास्तात्पर्यं 'स्तूयमाना देवता
 स्तोतारि यधने' इति प्रतिपादनम्
 ३१७ 'इन्द्रस्य नु धीर्यणि प्रबोच' इति सूत्रतारम्भ, अत्र
 ऋचां पदार्थवान् स्पृक्षरीत्या कृतम्, अन्ते गूढार्थ-
 विवरणं प्रतिपादनम्
 ३१८ 'वासा इव पेनव' दृष्टान्तस्य प्रयोजनम्
 'त्रिरद्वेषु' ज्योति-गौरायुरिति गूढार्थस्य द्वारं
 प्रदर्शयति
 ३२४ वृत्रहत्या गोक्षम सोमप्राप्तिं सप्तसिन्धुविमो-

पुटसङ्ख्या

- चनमित्येतेषां सम्बन्धमधिकृत्य उत्तरत्र पश्याम
 इत्युक्तम्
 ३२५ 'अहेर्यातार' अस्यामृचि व्याख्यायां सन्वेहो-
 त्थापन समाधानं च
 ३२६ 'इन्द्रो यात' अत्र 'शमस्य' 'गुडगिण' इत्यादे-
 र्वैशिष्ट्यम्
 अयं हिरण्यस्तूपस्य सूक्तद्वय रहस्यानुसारेण
 तात्पर्यवत् क्रियते, तत्र प्रथम अङ्गिरोविचार
 ३२७ सर्वथा आङ्गिरस तत्त्व अग्निवैभवसङ्गो-
 त्युपपादनम्, अङ्गिरसो देवा मनुष्या ऋचय-
 इचेत्यत्र विचार
 ३२८-९ अङ्गिरसा सप्त-सङ्ख्यायां कीर्तनेऽपि बृहस्पति-
 रूपेणैवामेकरूपत्वप्रतिपादनम्, अयं वृत्रकथा,
 आङ्गिरसकथायां गवा विमोचन मुख्यो विषय,
 वृत्रकथायास्तु अपा विमोचनमित्यादीना रहस्य-
 विवरणम्
 ३३३ विद्यमानान्तरिक्षमद्योतकगोलिप्सून् सतीन् प्रति
 ऋचेरुक्तिं पर्वतगुहाशब्दबोधिते जङ्गले तमसि
 निक्षिप्तानां गवा लाभाय पर ज्ञानमावश्यकमिति
 ३३४ तेजोबलाद्यपहारिणा असुराणां प्रसक्ति
 ३३५ 'बधीहि इत्यु' अत्र वृत्रो धनीत्युक्ते तात्पर्यविचार
 ३३७ मरुता दशगवा इति अङ्गिरसा भवेत्य विवरणम्
 ३३८ 'परि यदिन्द्र' अत्र सायणीयतात्पर्यस्यानुपपत्ति-
 र्विशिता
 ३३९-४० 'न ये विव' अत्र व्याख्या विशिष्टा, 'गाव एव
 आप' इति सायणोक्त विधिप्रम्
 ३४० 'नाय्यानां' अस्य अपां विशेषणस्य प्रयोजनम्
 ३४१ इतोविश-शुणो वृत्राभ्राग्याविति सायणीयम्,
 तत्र नाङ्गीकार
 ३४२ कुत्स-दशप-दन्त्रेयाणां प्रसक्ति, सभाम्नां
 निर्वचनम्
 ३४३ 'आव शम' अस्य व्याख्या विरोधो न मुख्य,
 'तुष्टपा'शब्दार्थविचार, सायणोक्तेनिरोधनम्
 ३४४-५ हिरण्यस्तूपस्य ऐन्द्रसूक्तद्वयस्य रहस्याविविचार,
 पर्वत, आप, समुद्र, गाव, उप, सूर्य, वृत्रवत्-
 पणय—एवमारोनी बहिसद्वेत्तदपाणां अन्त-
 गूढार्थानां विवरणम्

पुटसङ्ख्या

- ३४६-७ प्रत्युच इन्द्रसूक्तस्य तात्पर्यप्रतिपादनम्
 ३४८ 'नवेदसा'शब्दनिर्वचने कष्टं निर्दिष्टम्, 'नवेसा' शता' इति कथनम्
 ३४९ 'हिम्येव वासस' अत्र नव्यानामेकेषां आशयः, तत्र अप्रतिप्रदर्शनम्
 ३५० 'अप पवय' श्रुचो व्याख्याया अविद्याच्छन्ना तमो-
 ध्याप्ता रात्रि अथस्तनत्रैलोक्ष्यावस्थान लक्षय-
 तोत्पादिविवरणम्
 'त्रिरष्टा घन'मित्यत्र देहत्रयापेक्षयेति कथनम्
 ३५२ अश्विनोर्भायां सूर्यां तत्रयमारोहतीति प्रसिद्धे-
 स्मरणम्
 'शयु' ऐतिहासिक, रहस्याय, लोकतनयादि-
 शब्दानां च तात्पर्यम्, त्रिषामुपसर्गविचारः
 ३५३ 'त्रिर्नो अश्विना' अत्र प्रार्थनासाराशकथनम्
 ३५३-४ 'त्रिरश्विना सिन्धुभि' अत्र सप्ततत्त्वात्मक-
 चित्तेजोबाहिनीभिरित्यारभ्य तद्वक्ष्यतामित्यन्त-
 सूक्तं तत्त्व प्रतिपादितम्
 ३५५-६ 'आ नासत्या' अत्र एकादश देवा प्रस्तुता के त-
 इति विचारे मतभेदकथनम्
 ३५७ 'आ कृष्णेन रजसा' अत्र मर्त्यस्य कार्यं धजन-
 भनृतस्य देवजातस्य कार्यं तु मर्त्योपकारकत्व-
 मित्याद्युपपादनम्
 ३५९ 'वि जनान्' अस्या श्रुचस्तात्पर्यं येन लब्धप्रकाशा-
 तेषां अद्वयं नाम ते लोका इति प्रतिपादनम्
 'तिन्नो धाव' श्रुचि व्याख्याभेदः
 ३६० 'यमस्य भुवने' इत्यत्र विशेषतो विचारोऽवधातव्यः
 ३६१ 'वि सुपर्ण' अत्र दिव्य रहस्यं बुद्धेयं भनृष्यस्येति-
 तात्पर्यकथनम्
 ३६१-२ 'अष्टो व्यस्यत्' अस्या सायणव्याख्या अयुक्ता-
 नादङ्गीकृता, तात्पर्यं उपपादितम्
 ३६३ यापुधानशब्दनिर्वचनम्
 ३६७ 'त्व मेमिता' स्तोतुर्वाग्भि हृदयस्वोऽग्नि-
 र्ज्वलित इति प्रतिपादनम्, अन्तर्यामि 'सप्त-
 होरा' इत्यादे रहस्यस्मरणम्
 ३६७-८ 'धनतो यून' अत्र अनिरदव इति कथनस्योप-
 पत्तिः, अत्र अवर्षणा व्याख्या
 ३७०-१ 'ऊर्यं ऊ पु न' अत्र व्याख्याने वंशिष्टधमव-

पुटसङ्ख्या

- धेयम्, यूपस्थोऽग्निरिति याज्ञिका, यजमानशरीर-
 स्योऽग्निरिति प्रतिपादितम्
 ३७३-४ 'अग्निना तुर्वश' तुर्वशादिनाम्ना निर्वचनम्, नव-
 वास्त्व-बृहदथ-तुर्वीतयो व्याख्याता
 ३७६ भद्रवृणतत्त्वग्रहणेन पूषत्यादीनां लाक्षणिकत्व-
 सुगममित्यारभ्य 'अञ्जिभिर्वाशीभि' साकं मरुत-
 श्रुपेरन्तर्यामिप्रवृत्तस्यार्थं प्रादुर्भवन्तीत्युपपादितम्
 ३७७ 'इहेव शुष्वे' अत्र तात्पर्योपपत्तिः
 ३७८ 'प्र शसा' अत्र श्रुचस्तात्पर्यं, अन्तर्यामिभेदवृणतस्य-
 प्रादुर्भवात्पर तस्य सोमरतेन वृद्धिर्भवतीत्युप-
 पादनम्
 ३८० 'त्पिर हि जान' अत्र व्याख्याया सङ्केतरहस्या-
 मुसारेण मरुत प्राणात्मका धीवृत्तिरूपता प्राप्ता-
 इत्यादिविवरणम्
 ३८२ 'यद्ध यान्ति' अत्र मरुता शब्द न सर्वेषां ध्वज-
 गोचरः, अन्तर्यामिन् कल्पचिदेवेत्युपपादनम्
 ३८३-४ 'क्व नून कठो' अत्र तात्पर्योपपत्तिः
 ३८४ मरुता मानवे जन्मलाभ स्मारितः
 ३८५ 'मा वो नृयो न यवसे' तात्पर्यं अवधेयम्,
 सायणोऽभ्यधा व्याचष्टे, 'मो पु न' पूर्ववर्षा-
 सङ्गतिर्नापिता, निरुद्धि पापवेजता मायात्मिका-
 वेत्यादि व्याख्याया प्रतिपादितम्
 ३८६ 'बाभेव विद्युत्' अत्र अन्तर्यामि चलति, वशाधिशोषेयु-
 मध्यमस्थाने ज्योतिर्वर्दानमित्यादि प्रोक्तम्
 ३८७ 'दिवा चित्तम' अत्र अन्तर्यामि सत्यपि नित्ये-
 ज्योतिर्विलासे रसवर्षातिरेकात् क्वचित् विद्व-
 तमोवृत्तिर्भवतीत्यादि रहस्यमुक्तम्
 'अथ स्वनात्' अत्र सर्वं सत् सर्वयजमानशरीर-
 मित्यादि प्रोक्तम्
 ३८८ 'मरुतो धीवृत्पाणिभि' अत्र कूलस्थानीय शरीर-
 नद्य शक्तिधारावाहित्य प्राणस्थाना इति रहस्य-
 विवृतम्
 ३८८-९ 'अज्ज्वा वदा' अत्र 'अग्नि होतृषाग्निविष्टोऽपि-
 सर्वस्यायं वाचो देवता' इत्यादिषः, स ब्रह्मण-
 स्पतिद्वयं भवतीति प्रोक्तम्
 ३८९ 'मिमोहि' अत्र वाचा स्तोत्रोच्चारणस्य धर्भव-

पुटसङ्ख्या

- देवताप्रीणन भवतीत्युक्तम्
 ३९० 'प्र यदित्या' अत्र मरुत- पुण्यपुरष आविश्यानु-
 गृह्णन्तीति तात्पर्योपपादनम्, 'मानम्' इत्यत्र
 विविधमाचक्षते चिन्तका इत्यादिपरीक्षणम्
 ३९१ 'स्थिरा व सन्तु' मारुतबलेनैव जय सपाद्यत
 इत्युपपादनम्
 'परा हि यत्' अत्र अत्रमयाद्युप्यंकस्या मरुद्भिः
 प्रवेशा इति प्रतिपादनम्
 ३९३ 'उपो रयेयु' अत्र मृत्युतीता त्रित्व प्रति जिज्ञासा
 निर्णयबोक्ती
 ३९४ 'मुष्मेयित' अत्र अन्यव्याख्याया धैर्यप्रदर्शन
 अस्मत्तात्पर्योपपत्तिश्च
 ३९६-७ ब्रह्मणस्पतिस्वरूपविचारः, ब्रह्मणस्पति ब्रह्मस्पति
 ब्रह्मा इति त्रीणि नामानि एका देवता निर्दिशन्ती-
 त्युपक्रम्य तत्र त्रयस्य वैशिष्ट्य विचारितम्,
 त्रयाणां पृथक् अवस्थाभेदेन गुणभेदप्रतिपादनम्
 ३९८ 'प्राप्तु' शब्दार्थविचारे सायणमहोद्योतब्रह्मणानु-
 स्मरणम्, अस्मदीयाद्योपपादनम्
 ३९९ 'यो वायुने' अत्र यजमाने ब्रह्मणस्पतिरित्यत
 सन् तस्मै मन्त्रवाचमुच्चारयतीत्याद्युपपादनम्
 ४०० 'प्र नूनम्' ब्रह्मणस्पतिना मन्त्रे उदीरिते देवा
 पुरष स्वीयाधारस्यानानि कृत्वा तमनुग्रहीतु
 प्रसन्ना भवन्तीति भाव आविष्टम्, 'तमिद्
 धोवेम' अत्र 'इमां वाच प्रतिहृय' व्याख्याऽवश्येया
 ४०१ 'को देवयन्त' व्याख्याया सूक्ष्मोर्थ सायणीया-
 द्भिर्गृह्यते
 ४०४ 'त रत्न' अत्र आदित्यानुग्रहपात्रभूतो यजमान-
 स्वप्नभावाद्भिस्तनी भूत्वा एवं तेजोऽप्यत्र सङ्क-
 मय्य स्वमद्गुणं सृजनीति प्रतिपादनम्
 ४०५ 'जपा रायाम' किं प्यारो रूपं उत भक्षणमिहेति
 विचारः
 ४०५-७ 'मा यो जनम्' तात्पर्यमवधेयम्, 'बनुरिदित्यु'
 इत्यनया अथमद्वयगति, मित्रादिदेवताद्युप्युक्तं
 'पूजायाम' वेदे प्रतिष्ठमित्युपपादनम्
 ४०७-८ पूजा विद्यापते
 ४०८ पूजा पति पृथिव्या, गुह्यं उच्यते, आनेगडाय,
 यजमानाय यजमाने, यजमानदेवतापरायण,

पुटसङ्ख्या

- यजनीयमप्रचोदनपरश्चेत्यादिपूजगुणोपपादनम्
 ४०९ 'यो न पूयन्' अत्र यागयानाया मार्गं वाचकं पाप-
 वगं अपसारयति पूजा
 ४१३ 'कद्रुत्राय' अत्र 'हृदयस्यायं मुखकर, हृदयनिष्ठा
 हृदयभूताय रुद्रायेति वा' पङ्क्तिरवश्येया
 ४१४ 'यथा नो मित्रो वरुण' अत्र मित्रादीनामस्म-
 द्विपयकं ज्ञान अनुग्रहायकं शेषमिति विवरणम्
 ४१५ 'गायपति' जलायभेदज-रुद्रसन्निधि औषध
 अलौकिकं मुखरूपम्
 ४१७-२० रुद्रस्य तत्त्वमधिकृत्य सविस्तरविचारः, अन्ते
 मृत्युञ्जयश्चमन्त्रार्थचिन्तनम्, तत्रोपनिषद्वाक्यस्य
 मूलं प्रदर्शितम्
 ४२३ 'मुशसो बोधि' प्रस्कम्बस्यायुर्वेदताथमेव विहित-
 मिति प्रतिपादितम्
 ४२५ 'अग्ने पूर्वा' महत श्रुतस्य यदोतिष' प्रादुर्भावात्
 पूर्वं बह्व्यं उपसो भवन्तीति स्मारितम्
 ४२८ 'स्वमाने' न केवल वत्सादीन् देवान् यज, अन्य-
 ऊजन्त भानुप जनमपीति आने प्रायणायां ता-
 वृशस्य मनुजमन देवतुल्यत्व देवायर्जगीबित्य च
 विवक्षिते इति प्रदर्शितम्
 ४३१ 'आ त्वा विप्रा' अन्तर्द्वयजनरहस्यविशो विप्रा
 सिद्धा मर्त्यानामुपकारिण इति दर्शितम्
 ४३२ 'निरोअहूच-वाग्दार्थ', अन्तर्द्वयने तात्पर्योपपादनम्
 ४३३ 'वज्र्यते वा' स्तुत्ये दृष्टोवे यथा अग्निवो' रूपो
 विवक्षिते तत्रा अग्निवोदत्कर्त्ता स्पष्टा लक्ष्यता
 इत्याद्युपपादनम्
 ४३४ 'हविषा जारो' अत्र 'कुटस्य चयंगि' गृहाय षष्ठा
 वात्सकोऽग्निर्नरिण प्रतिपादनम्
 ४३५ 'या न वीररत्' 'तमस्तिर' इत्यत्र सायणीयार्थ-
 ह्यानादरं वाच्यं इति युक्तिं प्रदर्शिता
 ४३६-७ 'विवरकृष्णात' अत्र 'हि अग्निवो, यथा हि वनु-
 ह्याने समुदे, उत सोमजगमावने दिवि रघीयं
 वयं आरोरं आविष्टस्य प्रतिष्ठापयच' इति प्रश्न
 आविष्ठा कृत, अथ विवक्षा तात्पर्यं प्रदर्शिता,
 'कृष्णात' इति अग्निवोरेव संशोधनमिति सूचनेन
 सायणीयवर्तेनायं शर्तिरित्युपादिनम्

पुटसहृया

पुटसहृया

- ४३९ 'युयोष्या' अत्र कय ऋतवनन रात्रिभिर्भवतीति प्ररन्त्य समाधानम्
 ४४१ 'त्रियपस्ये' शब्दार्थविचार
 ४४२ 'सुदातो' अत्र समुद्रात् सत्त्वसमुद्रादखण्डमूलस्या-
 नादित्याद्यवधेयम्
 ४४३ 'यप्राप्तत्या' अत्र 'अधि सुवंशे' इत्यत्र विशिष्य
 विचार, स वोर' पुरुष यो देवभावकाम यज्वा
 अर्द्ध्यान् अरोन् हिंसित्वा जयति, देवप्रियश्च
 भवतीत्यादि प्रतिपादितम्
 ४४६ 'अश्वभावतीर्णोमती' अत्र राषसो लक्षणमधि-
 हृत्योक्तम्, 'उवासोया' 'समुद्रे न श्रवस्त्वव'
 दृष्टान्तस्योपपत्तिविचारिता
 ४४७-८ 'उपो ये ते' अत्र सूक्तोऽर्थ, स्थूलश्च निर्दिष्ट,
 'उत धा योयेव' अत्र लोकान्तरगतिरश्रस्यस्यैव
 देहिना सिध्यतीति रहस्योक्ति, बाह्योऽर्थश्च दत्त
 'वि या नृजति' यय ज्ञानाशिव ऊर्ध्वं गच्छन्ती-
 त्यादि प्रतिपादनम्
 ४४९ 'विश्वमस्या' सूतरी, ज्योति कृणोतीत्यादीना
 विशिष्ट विवरणम्
 ४५१ 'विश्वान् देवान्' अश्ववत् गोमत् सुवीर्यं बाज-
 मित्यादीना विवरणम्
 ४५३ 'उपो यदद्य' अन्तर्पजने स्वलोकस्य अहिर्द्वार
 अन्तर्द्वारमिति द्वारद्वयमुपसोदपादित भवतीति
 प्रतिपादनम्
 ४५४ 'उपो भरेभि' अन्तर्माजिम यत्तगृहभूत शरीर
 इत्यादिनिर्देश
 ४५५ 'ययश्चित्ते' रहस्यपक्षे द्विपत-वतुल्यच्छब्दार्थ
 प्रत्यपादि
 ४५६ 'उदु त्य' अत्र 'सर्वेया देवानामादिरन्तश्च सूर्या
 स्मना प्रनोकेने'त्युपश्रम्य 'अत एव वैदिकयोग-
 निष्ठाबाह्या मुह्यन्ति साधारणसूर्योदयादिवर्णन
 मात्रपरा मन्त्रा इति' इति प्रतिपादनम्
 ४५८ 'तरणिर्विश्व' अत्रोपनिषद्वाक्याना बीज द्रष्टव्य
 मिति सूचनम्
 ४५९ 'येना पावक' अत्र वरुणस्य पावकेति सत्वोघन न
 लक्षित सायणीये, तत् उत्तरार्धे सबोधोऽपि ना-
 वेक्षित

- ४६० 'वि धामेपि' बह्वथ अन्त प्रकाशदशा अन्तर्या-
 जिन इति स्मारितम्
 ४६१ 'उद्वय' अत्र प्रतिपादित सूर्यो न लौकिक इति
 सायणव्याख्यावलेनेव निरूपित भूमिकाया,
 नव्या अपि अलौकिक सूर्योऽयमित्यनुगुह्यतीति
 विवरणम्, 'उद्यग्रय' बाह्यशरीरेत्यापि काचन
 सिद्धिरावश्यकीति मन्त्रद्रष्टृणा मतमित्यादि
 प्रदर्शितम्
 ४६२ 'शुक्लेषु मे हरिमाण' व्याख्याश्वधेया, 'उदगावय'
 'भगवानेव मह्य कर्तव्य करोतु द्विपद्विपये'
 इत्युपपादनम्
 ४६३ 'अभि त्य मेय' अत्र मेयशब्दाद्यो विचारित
 ४६४ 'अभीमवन्वन्' अत्र ऋभवो मरुत इति सायणी
 योक्षितम् युक्तेति दर्शितम्
 ४६५ अत्रि-विमद-योत्रादयो निरुक्ता रहस्यार्थं प्रति-
 पादयन्ति
 ४६६ 'स्व मायाभि' व्याख्या विशिष्टा, पिमु ऋजिदवा
 च निरुक्ता व्याख्यातौ
 ४६७ 'स्व कुस्त' अतिविश्वो व्याख्यात, कुस्तशृणादय
 निरुक्ता स्मारिता
 ४६९ 'अनुवताय' अत्र वन्त्र स्तोत्रोद्गारशील, तात्पर्य-
 विचारे सायणीय परीक्षितम्
 ४७१ 'मदिष्ट' अत्र तात्पर्योपपादन अवधेयम्
 ४७२ 'आ स्मा रथ' शर्यातिप्रसङ्ग
 'अददा अभी' तात्पर्योपपादनाय धृहो विषया
 उपन्यस्ता, 'वृक्षया' शब्दायविचार, धर्माय
 पलोति सप्रदायस्य मूल प्रदर्शितम्
 ४७४ 'इन्द्रो अश्रायि' इन्द्रो भगवानेव यजमानाय विवि-
 धानि धनानि संपादयतीत्युपपादनम्, 'दुर्पो
 धूपो न' दृष्टान्तस्य विवरणम्
 ४७६ 'स पयतो न' इन्द्र वृत्रवधोत्तरं तेजोयलादिषु
 शक्तिषु मध्ये स्वय अवन्तत्यागवस्थित इति
 विवरणम्
 'स हि इर' स्वय रसमरित अस्मानपि रसेन
 पूरयितु प्रभुमिन्द्र इति प्रतिपादनम्
 ४७८ 'अभि स्ववृष्टि' अर्था पुत्र आप्त्य त्रित त्रिवृ-
 त्ततय जगत जडोभूतानो गुप्ता शक्ति उद्धर्तु

पुटसङ्ख्या

- तत्रावतीर्ण इत्यादि विवरणेन 'परिधीनिव त्रित'
इति दृष्टान्तो व्याख्यात
४८० 'जघन्यान् उ' अत्र अन्ययोऽवधेय, तथा सायणी-
यस्य च
४८२ 'यदिनिन्दन्' 'पूयिवो ददामुजि' इत्यादीना
शिवक्षा तात्पर्यं प्रतिपादिता
४८३ 'त्व भूच प्रतिमान' 'शृष्ट्वबोरस्य' अस्य विवरण-
भेदोऽवधेय
४८५ 'न्य पु बाच' अत्र सप्ततामिबेति दृष्टान्तस्योप-
पादनम्
४८७ 'एभिर्द्युभि' यजमानकृतवान इन्द्रस्य प्रतिदान-
भयिहृत्योक्तम्
४८८ 'समिन्द्र राया' 'वीरद्वामया गोजप्रया अश्वावत्या'
तात्पर्योपपादनम्, विचित्र सायणीय चावेक्षितम्
४८९ 'युधा युध' नमूचिशब्दार्थ
४९० 'स्वमेतान् जनरास' वेदे वृत्तान्तान्धास्यानस्य
रहस्याप्यो लक्षणीय इत्युक्त्वा सुअव शब्दार्थं प्रति-
पाद्य श्रुतस्तात्पर्योपपादनम्
४९२ 'य उद्वीचिन्द्र' अन्तर्वागावसाने तत्परमपि देव-
रक्षिता देवसत्ता कल्याणतमाश्च सन्तो यष तव
भजना स्यामेति श्रुतेरक्षित प्रतिपादिता
४९२-३ 'मा नो अस्मिन्' एवञ्जातीयको वेदमन्त्र 'भीषा-
स्माद्वात पवते' इत्याद्युपनिषदाश्रयानां मूलमिति
प्रतिपादनम्
४९५ 'नि यन् वृणशि' प्राणवायोऽर्ध्वमूलस्थाने
रसावर्तनेन दिव्यभोगात्रियादिगणितपञ्चो भवति
प्राणवान् यजमानलोह, तथा शुष्णस्थावर्जनात्
स शुष्णत्वमेवोक्तनीत्यादिविवरणम्
४९६ 'स या राजा' इन्द्रगातानुपुष्टानपसं इन्द्रस्तुति-
पसं चोक्ते, उपरादाब्दार्थं विदोऽवधेय
४९७ 'अगमं क्षत्र' 'नेमे ये ते' इत्यत्र सायणोक्तिः,
आमर्योपपत्तिश्च
४९८ 'तुभ्येदेन' अत्रि चमूयश्च इत्यादेविवरणम्
'अपामनिष्टन्' अपां सङ्केतवत्त्वान्भ्युपगमे
तान्पर्याङ्गतरितिर्यादि प्रतिपादितम्
५०० 'तो अगव' अपां परिच्छेदना अपां रात्रिरिच्छे-
दना इत्यादिर्वाणि यजमानायां सोमकाय इत्युप-

पुटसङ्ख्या

- पादनम्, 'ओजसा पनस्यते' बलेन महत्कर्म कर्तुं-
मिच्छतीति विवृतम्, पनघातोरर्थं विचार-
५०१-२ 'स इद्वने' नैष्ठिकानामन्तर्गमपराना पूर्वेषां
देवताभि सह रहसि ध्यवहार इत्याद्युपपादनम्,
यदा इन्द्र एव वाच स्तुतिलक्षणा प्रेरयति तदा
स प्रीणयिता भवतीत्युपपादने सामणीयार्थस्य
निरोक्षणम्
५०२ 'स इन्महानि' 'अदस्मै धत्त स जनास इन्द्र' इति
मन्त्रान्तरोदाहरणपूर्वकं अद्वारहस्योपपादनम्
५०३ 'स हि अवस्यु' अवकाणीत्यत्र विशिष्टोऽर्थ
५०४ 'अप्रक्षित' 'आवृतासो अवतासो न' इति दृष्टान्त-
स्य प्रयोजनम्
५०५ 'एष ॥ पूर्वा' इन्द्र स्वस्यानादवतीर्य यजमान-
स्वभूताग्रमपादिशरीरेषु चमत्तपवेदनीयेषु अव-
स्थित 'इष' प्रेरणाशक्तीहर्ष्यं मयतीत्यादि-
विवरणम्
'चक्षिष' अस्य व्युत्पादने 'सोमलक्षणा इष'
अज्ञानीति बाह्यार्पोपपत्तिर्दक्षिता
५०६ 'त गूर्तय' इन्द्रपवप्राप्ति पर्वताधिरोहोपपत्ति-
स्यादिविवरणम्
५०७ 'देवी यवि' 'अहंरिप्वणि' अस्य निर्वचनं अयंश्च
५०८ 'त्व विवो धरण' 'पूयिष्या सवनेषु' तात्पर्यकथनम्
५०९ 'अ महिष्याय' 'प्रवणे अपामिव' इति दृष्टान्तेन
प्रतिपादित तत्त्वमुक्तम्
५१० 'अस्मे भीमाय' अत्र 'हरितो न अयते' दृष्टान्तेन
विवक्षित विचारितम्
५११-२ 'भूरि त इन्द्र' इन्द्रस्य माहुरास्यं द्युलोहस्य प्रति-
भारं इत्युपपादितम्
५१३ 'नू चित्तहोत्रा' 'पूर्वं ब्रह्माण्डे वर्तमानमपि प्राणा-
यतन अपां निपातस्थानं यजमानाय पित्रादे
पुनरुत्पादयति तदग्निरित्यादिहरहस्यविवरणम्
५१४ 'आ स्वमघ' अग्निः शुष्केषु वाटेषु आरोहती-
त्यत्र रश्मयमुक्तम्
५१५ 'वि क्षानजून' आग्नेयंमनपार्श्वं दृष्ट्वा चर्यामिति
विचारितम्
५१६ 'तनुर्वज्र' स्वस्याप्यवमर्यं आग्नें प्रवृत्तार्थं च
वीर्यं कथ्यते उभयार्थव्यापि गृह्यते

पुटसङ्ख्या

- ‘बधुपुद्वा’ अङ्गिरसामिव भूगुणामपि देवस्य
मानुष्यत्वं च निर्दिष्टे
- ५१७ ‘होतार सप्त’ सप्त होतार सप्ततत्त्वाभिमानि-
नः सप्तलोकधिपानां देवा इत्यादिप्रतिपादनम्
- ५२० ‘बृहती इव सूनवे’ वैश्वानरस्याग्नेर्द्यावापृथिव्यो
प्रादुर्भावमधिकृत्य रहस्यं विवेतम्
- ५२१ ‘दिवश्चित्ते’ असुरैराक्रान्ते लोके, तान् जिह्वा
देवेभ्यो ब्रह्मात्यग्निरित्यत्रोपपत्तिः, सायणीय-
तात्पर्यस्य परीक्षा
- ५२१ २ ‘वैश्वानरो महिम्ना’ अत्र ‘भरद्वाजेषु पौष्टिक-
समुद्रियुक्तेषु’ इत्याद्यप्येयम्, तथा शतबनि-
पुत्राणीयशब्दार्थविवरणम्
- ५२२ ‘वर्हि यशस’ अत्र मातरिष्ववा अग्निं भूगवे
प्रादादित्युक्तेर्गूढमर्थं प्रतिपाद्य सायणव्याख्या
निरीक्षिता
- ५२३ ‘अस्य शासु’ प्रैलोकेष्वनुपरि अग्ने स्वगृहमि-
त्यादि प्रवक्षितम्
- ५२३-४ ‘त न्यसी’ अत्र हृदयादन्तःकरणमूलस्यानात्
अन्तरात्मनिलयभूतात् जायमानोऽग्निं प्रति-
पादित
- ५२४ ‘जशिक पावक’ अत्र ‘इमूना गृहसुहृत्’ इत्यादि
उपपादितम्, यास्कानुसारेण दानमनस्क इति
सायण
‘त त्वा वय’ वाज्रम्भर मर्जयन्त इत्यत्र द्रष्टान्तो-
बाहुरणेन अग्नेर्वहनप्रदेशं यजनस्यान शोधयाम
इत्यादि
- ५२५ ‘अस्मा इदु प्रतवते’ ऋषयः तेषां पूर्वैर्ऋषिभि-
प्रयुक्तान् भग्नानपि इन्द्राय भुवत इत्यादि
- ५२६ ‘अस्मा इदु प्रय’ ‘आङ्गूय’ स्तोत्रात्मक
आधोप हृदयेन मनसा मनीषया सत्सुर्वन्ति
ऋषय इत्यादि
- ५२७ ‘अस्मा इदु स्तोम’ तस्मिन्नाय इत्यत्र पात-
ञ्जलमहामाध्यनिर्णीतं सिनशब्दार्थं उक्त
‘अस्मा इदु सप्तिमिव’ यया रथयुक्तोऽथ
अभीष्टस्थानं प्राप्नोति प्रापयति च तथा बाष्प-
युक्तो मन्त्रो दिव्यं ध्वजं सम्पादयतीत्यादि

पुटसङ्ख्या

- ५२७-८ ‘अस्येदु मातु’ अत्र ‘त्रीणि वाक्यखण्डानि’त्या-
भ्य सायणीयार्थपरीक्षापूर्वकं यजमाने चिन्मय-
ज्योतिर्वलादिवृष्टिद्वाराभूते अभीष्टं सर्वं दिव्य-
ममृतमादधातीत्यन्तं तात्पर्योपपादनं निरी-
क्षणीयम्
- ५३१ ‘अस्येदेव’ यजमानस्य चेतसा स्वचेत सयोग्य
एकीकृत्य दिव्यश्रवणावेशं तस्मिन् दधाति
भगवानिन्द्र इत्युपपादनम्
- ५३२ ‘अस्येदु स्वैयसा’ तुरीयतये गाथं धिष्य अका-
र्षीदित्यस्य तात्पर्यम्
- ५३३ ‘अस्येदु भिया’ स्तुतिधारणसम्पत्तेर्निर्वाणभूतो
नोषा
- ५३४ ‘अस्मा इदु त्यत्’ एतश सूर्येण सह स्पर्धत इत्यस्य
विचारं तात्पर्योपपत्तिश्च
- ५३६ ‘इन्द्रस्याङ्गिरसा’ अत्र अङ्गिर-सरमा-बृह-
स्पतय प्रसक्ता, तत्र सरमावृत्तान्तस्य रहस्यम्
सहज्रावबोधयदुष्टे सरमाया सन्तति जागरित-
स्थाने ‘वर्षासि’ धारकं प्रतिष्ठाभूतं पव अलभते-
त्यादितत्त्वप्रतिपादनम्
- ५३७-८ ‘स सुष्टुभा’ अत्र अग्नि-कलिग-बलानां प्रसक्ति-
विचारिता
- ५३९ ‘तमु प्रत्यक्षतम’ अत्र चतस्रो नद्यः प्रस्तुता, तत्र
विचारं सायणीयार्थस्योत्प्रेक्षणम्
‘द्विषा वि ब्रह्म’ अत्र अपास्यशब्दार्थं औपनिषद-
बलादाचल्यो सायण, तस्यैव अन्त्या पश्चान्तर-
निर्बन्धनं साधोय इत्यभ्युपगम्य तात्पर्यं प्रति-
पादितम्
- ५४० इन्द्रप्रसादादेव लभ्य इन्द्र इति रहस्योपपादनं,
ईदृशं ऋचं बीजं भवति ‘नायमात्मा प्रवचनेन
लभ्य’ इत्याद्यौपनिषदवाक्यानामिति विवरणम्,
ऊर्ध्वधरचित्कस्ययो द्यावापृथिव्योरभिष्यक्ति-
यंजमाने भवतीति रहस्यविवृति
- ५४१ ‘सनादिव’ अन्तर्गंगाध्वनिं सर्वदा चित्प्रकाश-
स्थितिरैकरूपान् भवति, ‘अहोरात्रे विरूपे’ इत्या-
दिरहस्यविवरणम्
‘सर्गेमि सत्य’ अस्यामृचं परीक्षवचनेनावेदितं
किमपि रहस्यमधिकृत्य विचारितम्

पुटसङ्ख्या

- ५४२ 'सनात्तानीळा' चिरकालादारभ्य अपामिव स्व-
सुणा सनाभित्वम्, ता स्वसारं यजमानाये-
न्द्रेण कृतानि रक्षन्तीत्यादि
- ५४४ 'त्व महानिन्द्र' इन्द्रं प्रादुर्भावमात्रेण यजमाने
ऋध्याधरचित्कक्ष्ये सुप्रतिष्ठे विधत्ते इत्यादि
- ५४८ 'त्व ह त्वदिन्द्र' एकैकस्मिन् लोके सप्त उपकक्ष्या
भवन्ति, यद्यपि त्रैलोक्याक्रमणपदवो वृत्रादयः
तयापि तेषां वृत्तिवैशिष्ट्यं मध्यमस्थाने इत्यादि-
विवरणम्
- ५४९ 'त्व त्या न इन्द्र' एवणाबलेनास्माकं जीवमात्मा-
न इन्द्रो धत्त इति वृष्टान्तोपपादनम्
- ५५० 'वृष्णे शर्पाय' वायूपपादिकारे स्तोत्राधिय पूणतां
यान्ति इति प्रतिपादनम्
- ५५०-१ 'जे जितरे' मरुतो रुद्रसूतव 'ऋष्यास' 'असुरा'
इत्यादीनां वैशिष्ट्यप्रतिपादनम्
- ५५१-२ 'चित्रैरञ्जिभि' अत्र मरुता रहस्यमधिकृत्य
विचार
- ५५३ 'पिबन्त्यपो मरुत' विषय ज्ञानागमो ज्ञानगम्य-
स्थान यजनमित्याद्युपग्यास, 'घृतवत् दीप्ति-
मत्' 'यवो मधुमत्' इत्यादि साधणीयव्याख्योवा-
हरणम्
- ५५४ 'तिहा इव' कथं मरुतो रात्रीरुक्तासयन्तीति
विचार
- ५५६ 'विश्ववेदस' 'अत्र विरिञ्चि' इत्यादिशब्दार्थ-
विचार साधणीयवित्तवत्
- ५५९ 'नू ठिर मरुत' विभिन्न विषय मासत धनमिति
विशेषणरूपपादितम्
- ५५९-६० 'पशवा न तामु' ऋचोऽस्या विवरणे दृष्टान्तोप-
पादनम्, अत्र वैचन शब्दा सादृकेतिहा इत्यादि-
सूचनम्
- ५६१ 'ऋतस्य देवा' सर्वेऽपि देवा अग्निमन्विष्य यदा
प्राप्नुयन्ति तदा स प्रवृद्धो भुवमाश्रमन् दीप्यत
इत्याद्यवधेयम्
- ५६५ 'सिनेव सृष्टा' अर्थाधिकारे, भूत भव्य च सर्वं इन्द्र
अग्निः, स एयानमिष्यन्मभावानां व्यञ्जयिता
'अरु' कर्त्तृतां, उत्पन्नविशेषां शक्तीनां पति
'पतिर्जनीनां' इत्याद्युपपादनम्

पुटसङ्ख्या

- ५६७ 'हस्ते दधान' सर्वदेवबलभूतोऽग्नेर्बलं सर्वधारक-
मित्यादि विवृतम्, अत्र मन्त्रदृष्टिरहस्य सूचित-
मवधेयम्, तथा अग्नेरस्मदन्तर्निगूढवास प्रत्यपादि,
'अजो न क्षा' ब्रह्माण्डे पिण्डाण्डे च रोदस्यो
पूर्वमेव वर्तमानयोरपि तत्लक्षित-चित्कक्ष्याद्वय-
स्य स्तम्भन धारण च रहोपगारते मनुष्ये साध-
यितव्ये, तत्कर्तव्यमग्नेरिति प्रतिपादनम्
- ५६८ 'य ई चिकेत' भगवतोऽग्ने अन्तर्धर्माजिनश्च आत्य-
न्तिकसम्बन्धसम्पादनसाधन रहस्यमुपदिष्टम्
- ५६९ 'भीणमुपस्यात्' आत्मना सर्वदेवमहस्तात्या-
वुष्यन् ज्वलत्यग्निरित्यादि
- ५७० 'आदिते' नोरसप्राये जडे शरीरे रसवानग्नि-
यदा प्रादुर्भवति तदा विरवे 'देवत्व नाम भजन्ते'
इत्यादि
- ५७१ 'होता नियस' अन्तर्धर्माजिनामेकैकस्मिन्नपि
आग्नेय बीजमुप्य भवतीत्यादि गहन रहस्यं
सक्षिप्योक्तम्
- ५७२ 'शुक्र' सर्वदेवप्रतिनिधिभंगवानग्निर्जमाने जात
तस्य पुत्र उच्यते इत्यादि
- ५७३ 'पुत्रो न जात' अग्ने सर्वदेवात्मकत्वात् देवता-
सहवासिनि वृन्दे आहृते अग्निः स्वोय सर्वदेव-
मपत्य प्रकटयतीत्यादि
- ५७४ 'उपो न जार' उपासकाय जनाय प्रदर्शितस्वहपो-
ऽग्निः स्वयं तस्य ज्ञाने प्रादुर्भवति, स्वर्गद्वाराप-
वर्णेन ज्योतिर्वर्द्धने गतिं सम्भवति-इत्यादि
सात्त्विकमवधेयम्
- ५७५ 'वनेस पूर्वा' मानुषोत्पत्तिरहस्यवित्तोऽग्निरि-
त्यादि
'गर्भो यो अपां' अत्र 'आप वन' इति सङ्केत-
शब्दो क्रमशः शक्तीनां पुत्र आनन्दानां पुत्र इति
च प्रतिपादयत, तथापि सर्वान्तर्यामी भगवान-
ग्निः धराचरात्मकाऽजगत यथाकालं यथाविधि
यथास्वीयदेवरहस्यं प्रादुर्भवतीति प्रतिपादनम्
- ५७६ 'स हि क्षपावान्' अग्निर्देववृन्दप्रादुर्भावः तथा
सर्वानां जन्मरहस्यं च जानातीति धनम्
'वर्षान्य' अत्र 'ऋतप्रवीत' सत्याप्रादुर्भूयगत-
मिति सात्त्विकार्थोऽवधेयः

पुटसह्या

- ५७७ 'गोपु प्रशस्ति' यजमानस्यै ज्ञानप्रकाशवृत्तिपु
मुखानुभूतिपु च अग्निप्रशसा प्रतिष्ठिता भव-
तोत्पादि कथितम्, 'भरन्त विज्ञे बलि स्वर्ण'
अस्य वाक्यस्य प्रतिध्वनिस्तोत्रोद्यभूतो 'सर्वेऽस्मै
देवा बलिमावहन्ति' इति प्रतिपादितम्
५७८ 'उप प्र जिह्वन्' अत्र 'उपस न गाव' इति नेद-
भूपमामात्रमित्युपगम्य सङ्केतार्थविवरणम्
५७९ 'बोद्धुं चित्' अस्मत्पितर मन्त्रध्वनिना बहु
अद्भुत चक्रुरिति प्रतिपादनम्, अत्र सङ्केत-
शब्दाः स्पष्टा कृता
५७९-८० 'दयभूत' शक्तय क्रियापरा देवान् प्रति
गच्छन्ति, तेन नव्यस्य दिव्यस्य जन्मन आनन्देन
वर्धनं भवतोत्पादितार्थविवरणम्
५८० 'मयोद्यदी' अन्तर्धारित पुरितो ध्याप्त प्राण
योगाग्नि मयित्वा प्रकटयतोत्पद्युनातनयोगविद्या-
तत्त्व चिरन्तनार्थरहस्यकदेशभूत बोध्यम्, 'भृग-
वाण' इत्यादेर्वैशिष्ट्यमुक्तम्
५८१ 'महे मयित्रे' दुर्बोधमूचस्तात्पर्यं वित्पष्ट विद्या-
रितमवधेयम्
५८२ 'अग्नि विद्या' देवेषु विषयऽस्माक ज्ञान सम्पाद-
येत्यादिकम्
५८३ 'मनो' न अग्निना नीयमानस्य यजमानस्य यजन
यात्रा वा उत्तमे सौरे पदे पर्यवस्यतीति सूर्यो
वर्णित
५८४ 'मा नो अग्ने' श्रद्धायोगमाद्याना अतिचिरस्तन-
मविच्छिन्न किमपि रहस्य अग्निसख्यम्, नेव
भौतिकाग्निसख्योत्पद्युपपादनम्
'नि काव्या' कविकर्माणि द्रष्टृप्रशस्तकानि मन्त्र-
रूपस्तोत्राणि अस्मात्स्वन्त प्रादुर्भावपत्यग्निरिति
प्रतिपादनम्
५८६ 'तिलो यदग्ने' यज्ञियनामधारण अग्निपरध्यान-
लक्षणम्, 'तिल' इति त्रैलोक्यापेक्षायेलुप्तित्, 'आ
रोदसी' नेमयिताशब्दार्थविचार
५८७ 'सजानाना' देवा सर्वेऽपि प्रत्येक सख्युग्नेर्दृष्टो
रक्षिता इत्यादि प्रतिपादितम्
५८८ 'स्याध्यो दिव आ' सरमासाधित-गोसमूह-गडबुड-
स्वामाधिगमेन हेतुना मानुषो जन्मो सुखमद्यान-

पुटसह्या

- भवतोत्पादिरहस्यप्रतिपादनम्
५८९ 'आ ये विश्वा' अमृतत्वाय मार्गं कुर्वन्निर्देवं सह
अदिति पृथिवीं भर्तुं आगतेत्यादि प्रत्यपादि
५९० 'अधि त्रिय' तेज सौन्दर्यं च दिव्यमक्षिद्वय
अग्नौ निक्षिप्तम्, त अश्वा महत्सो भोगसमर्था
क्रियाशक्तय नोचं क्षरन्त्य सिन्धव इव जानन्त्य
उपासते इत्यादिसाराशप्रतिपादनम्
५९१ 'देवो न य' एकोऽपि भगवानग्निरागण इव-
लक्ष्यते
५९२ 'वि पृथो' असुरैरपहृत दिव्य धनम्, तज्जयाय
देवेषु भागो धारयितव्य
५९३ 'ऋतस्य हि' अत्र 'अग्नि' ऋतस्य धेनव 'आप'
इत्यादयः सङ्केता अवधेया
५९४ 'धान् राये' विश्वस्मिन् भुवने छायेव सक्तो
भवत्यग्नि
५९५ 'उपप्रयन्त' ब्रूरादपि गुणोत्पन्निरस्मद्वाचम्,
'य स्नीहितीपु' गणशब्दार्थो विचारित
५९६ 'उत बुबन्तु' अग्निरन्तर्भूतस्तपसा हृदयाकु-
ब्धत प्रादुर्भूत प्रत्यपादि
५९७-८ 'स्वोतो वाजो' अग्नये स्वोय सर्वमपितवान् पुरुषो-
ऽन्यादुशो लक्ष्यते 'पूर्वस्मात्पर', अत्र सायणीय
निरोक्षितम्
५९८ 'उत द्युमत्' उत्तम ष्योतिरेव महद्वनम्, अन्यया
भवति सायणीये
५९९ 'वस्ते जाभि' अत्र चतुर्भि प्रवर्तं अग्निबन्धुत्वं न
सुलभमित्यादि प्रतिपादितम्, अन्यया प्रवन्तस्य
न भवेत्प्रयोजनमिति विवृतम्
६००-१ 'यजा नो' अग्ने सहजसिद्धमावासात्स्थान 'सत्य
ऋतं ब्रूहत्' उक्तम्
६०१ 'का त उपेति' अत्र विवक्षितमन्यत् सायणवि-
रणमन्यत, ऋजु तात्पर्यं प्रतिपादितम्
६०३ 'व्या दाशेम' अग्निमुद्दिश्य या वागुच्यते सा
इतरेया देवाना सेवनीया स्यादित्युपपादनम्
६०४ 'यो अधरेषु' मर्त्ये प्रयुद्धोऽमर्त्योऽग्नि तस्य
जागरितप्रज्ञायां देवान् निर्मातोत्पादिकम्
६०५ 'स हि ऋतु' नित्ययोगिनो मर्त्या प्रथममग्निमु-
पासत इत्यादिकम्

पुटसङ्ख्या

- ६०७ 'अग्निना आप्यायितं शुम्भ' अग्नये समर्प्य बहुश
स्तोति मन्त्रद्रष्टा इत्यादि प्रतिपादितम्
- ६०९ 'हिरण्यवेश' अत्र सायणीयस्य दुर्घटत्वात् अस्मा-
भिरेव स्युस्तार्यदानपूर्वकं रहस्यं विवृतमवधेयम्
- ६१०-११ 'आ ते सुपर्णा' अत्र स्युस्तार्योपपादनपूर्वकं
रहस्यायं विवरणम्
- ६११ 'धरोमृतस्य' अत्र 'उपरस्य योनौ' व्याख्याऽवधेया
- ६१५ 'इत्या हि सोमा' अन्नमयात् शरीरात्, जगत,
जागरितस्यानात्, वृत्र निर्गमितवानित्यत्र रह-
स्यमवधेयम्
- ६१६ 'स त्वा' सोमहरणं प्रति कर्मठानां कथा, रहस्यो-
पपादनम्
- ६२३ 'इन्द्रो मयाय' यज्ञयात्राञ्च नि विष्णुकरा राक्षस-
प्रभृतयः सप्राने जेतव्या, तत्र नालं पुरुषकारः,
देवसाहाय्यमपेक्ष्यत इत्याद्युपपादितम्
- ६२६ 'यो अयौ मर्त' मानुषोपभोगक्षमो भागो लब्धस्य
इन्द्रादित्याद्युक्तम्
'मदे मदे' गवा चिद्रश्मिरुपत्व, वसुनश्च दिव्य-
सत्त्वात्मकत्वमवधेयम्, नेह साधारणगोपनादि
विवक्षितमित्यवधेयम्
- ६२७ 'एते ॥ इन्द्र' यजनमकुर्वता अर्द्धव्यानां ज्ञानं धनं
वा कीदृशमिति इन्द्रो वैव, अत्र विवरणमवधेयम्
- ६२८ 'उपो धु' मन्त्रवर्णस्य प्रादुर्भावं ऋषे, इन्द्रस्य
प्रार्थनीमरुचैत्यादि
- ६२९ 'अक्षप्रमीमदन्त' देवप्रीतिकरा ऋषयो दिव्यमन्नं
भुक्त्वा तुप्ता अभवन्निमग्नोपपादने 'ते स्वभावन' स्व-
प्रकाशा इति विप्रविशोपणमलं दिव्यान्न-
भोजनमिन्द्रदत्तमिति बोद्धुं इत्याद्यवधेयम्
'मुसवृश' अस्मादुप्रास्तुतिभिरभिवर्धितज्योति-
र्बलादिसम्पत्कं सन् स्वत्कामानन्यान्नुग्रहीतुं
प्रभवतीति ऋषिरिन्द्रं धृत इत्युपपादनम्
- ६३० 'स पा त' 'हारियोजन' 'गोविद' 'चिकेतति'
इत्यादेर्विवरणमवधेयम्, अत्र सायणीयं परो-
वयोदाहृतम्
- ६३१ 'मुक्तस्ते अस्तु' इन्द्रो देवता अधिहृत्योक्तम्
- ६३२ 'मन्त्रावर्ति' सङ्घेतायो ब्रुवाताऽप्यानां नोप-
पद्यत इति गृह्यणम्, 'विचेतस' अत्र शाब्दार्थ-

पुटसङ्ख्या

विचार.

- ६३३ 'आपो न देवी' देव्यः शक्तयोऽन्तर्यामिनि
शरीरमुपयन्तीति प्रतिपादनम्
- ६३४ 'अधि द्वयो' अत्र 'सुक्' यज्ञपात्रविशेषं दावितुं,
मृहमृहुरदगता तोत्रा काडक्षा, उक्ताडक्षा वा
सुचा सङ्केत्यते
- ६३४-५ 'आदङ्गिरा' 'यज्ञैर्यवी' उभे ऋचौ अङ्गिरो-
वृत्तान्त-वृत्रवधादिकरहस्यायं विविधैकै, अत्र उशाना
भृगुरित्यादिविवरणं च
- ६३६ 'बहिर्वा' अत्र प्राक्पाणमधिकृत्य प्रचलितवागा-
त्मकं सर्वानुभूतिरसनिष्पादकं यजमानहृदयो-
द्गतौ बाधूप उक्थ इत्यादि विवृतम्
- ६३८ 'इममिन्द्र' 'ऋतस्य सदनं अमर्त्यं मव' अत्र व्या-
ख्याञ्चधेया
- ६३९ 'कवा मर्तमरायस' व्याख्याया वैशिष्ट्यं, सायण
उदाहृतं, क्षुम्पसाध्यायैस्वारस्यम्
- ६४१ 'ता अस्य' चित्रवर्णा 'गाव' परमज्योतिष आगत्य
इन्द्रेण संपृक्ता अवस्थातु प्रारभन्ता इत्यादि
- ६४२ 'ता अस्य नमसा' आगामिविषये ऋषे पूर्ववृत्ति-
रित्यादि
- ६४२-३ 'इन्द्रो दधीच' दध्यङ्गशब्दार्थं, ऋचो रहस्यम्
- ६४३ 'इच्छन्नवस्य' शर्याणावडिचार् विस्तरसा कृत
- ६४४ 'अत्राह गोरमन्वत' अन्नमसो गृहमधिकृत्य तत्त्व-
मुक्तम्
- ६४५ 'क ईत्ये' न कोऽपि परमार्थमवत अधिवचनं ब्रूया-
दित्यत्र विस्तरोऽवधेय
- ६४६ 'को अग्नि' अत्र 'हविर्घृतसुक्' कर्मानुष्ठान-
सामग्र्यं रहस्यपक्षे सङ्केता इति प्रतिपादनम्
- ६४७-८ 'प्र ये धूमन्ते' मरुता स्वरूपविवरणम्
- ६४८ 'त उक्षितस' अत्रापि पूर्वोक्तलक्षणा मरुत-
प्रोक्ता
- ६४९ 'गोमातर' ऐन्द्रतेजोबलदीपिता धोषृतयो मदत
इत्यादि विवृतम्
- ६५० 'प्र यद्रूपेण' आरौचमानयेन्द्रात्मन सौरज्योतिष
सराद्रातु ज्योतिर्बलाविधारा विमुञ्चन्ति मदत
इत्यादि प्रतिपादितम्
- ६५१ 'तेऽश्वन्त' यथा रक्षस्य मदता पितृर्षीरव्यापार-

पुटसङ्ख्या

स्वेऽपि शिवङ्कुरत्व, तथा विष्णोः सर्वया सौम्य-
स्यापि रत्नकर्मत्वम्, विष्णुर्मस्ता रक्षक इत्यादि
च प्रतिपादितम्

६५२ 'शूरा इव' मरतो न केवल चण्डकर्मण, अपि तु
स्वेयसदृश' शानदाक्षितप्रकाशकाश्चेत्यादि निरु-
पणम्

६५३ 'चिष्टा यद्वच्च' क्षीराद्विरित्यादाविव अपामर्णव
इत्यत्र समुद्रमात्रस्य विवक्षा
'ऊर्ध्वं नुनूरे' अत्र गीतमस्यैर्ये भवन्ति कूपो-
त्खननादे गूढार्थं स्पष्टीकृत

६५४ 'जिह्म नुनूरे' अत्र सर्वाङ्गसेचनेन तिरश्चीनगत्या
अप- प्रेरयामासुरिति प्रतिपादनम्

६५५ 'अस्य श्रोत्रं' मास्तबलप्रेरिता एयणा 'इय'
इत्याद्यवधेयम्

६५७ 'यूय तत्' 'तत्' महत् ज्योतिरित्युपपादनम्

६५८ 'गूहता गूह' 'तत्' ज्योति'राविष्कुलेति प्रार्थ-
माश्रयेया

६५८-९ 'अ त्वक्षत' मरता आसी दशान वर्णितम्

६५९ 'विभुरा इव' ध्ययिता भयाच्चलितेत्यर्थ,
सायणस्तु 'भर्त्रा विमुक्ता निरालम्बा जायेव'
इति व्याचष्ट इत्याद्यवधेयम्

६६१ 'पितु प्रलस्य' इन्द्रकार्यभागहरत्वादेव मरतो
यतिया भवन्तीत्युपपादनम्

६६२-३ 'तेऽहणेभि' जडस्य घनस्य शरीरस्य भाद्रबापा-
दनाय ऊर्ध्वतनदाक्षितमि कोऽपि प्रहार' प्रमुच्यते,
तेन विभ्यतेजोबलाद्यवतरण सौदु प्रभवति शरीर-
मिति रहस्यमुक्तम्

६६३ 'अथै क व' सोमाभिवर्णप्राप्ता इन्द्रबगलक्षित-
विव्यवापूप' इत्यवधेयम्

६६३-४ 'महानि गुहा' उत्साभि' शरीरस्थप्राणशरीरमिति
गूढार्थं प्रतिपादित

६६४-५ 'एतत्पत्र' अस्यास्तात्पर्यं गहनम्, विचारितमु-
पपादितम्

६६५ 'एषा स्या' तात्पर्यं वंशिट्पत्रमवधेयम्, पूर्वव्या-
ख्यातृणां क्लिष्टकल्पना निवारिता

६६८ 'स्वस्ति न' अरिष्टनेभि-तात्पर्यमाध्यायौ विचारित'
६६९ 'अत्र वर्णेभि' अत्राध्यायैर्वंशिट्पत्रं स्मारितम्

पुटसङ्ख्या

६७० 'शतमित्र' मानुषायुर्मान शरद' शतमिति सामा-
न्योक्तिं शरीरक्षिता, तंतिरीयसहितावाक्य उदाहृतम्

६७०-१ 'अवितिष्ठौ' अभ्रमयाद्यानन्दमयातेषु लोकेषु
जाता वर्तमाना पञ्चजना इति रहस्यं पक्ष-
प्रत्यपादि

६७२ 'वि न पथ' सुवित दुरितप्रतिद्वन्दि उत्तम-
कल्याणार्थक भद्र अवधेयम्

'उत नो धिय' 'धिय' गोअप्रा कुरुते'ति प्रार्थ-
नाया चित्रमिपुरस्तरा भवन्तु धीबृत्तय इत्यव-
दातम्

६७३ 'मधु वाता' सर्वस्मादपि वस्तुजातात् मधु गूही-
त्वा तत्सम्पन्ना स्यामेत्यर्था ईदृशोर्ध्व आधा-
रीकृत्य औपनिषद मधुब्राह्मणमुपदिष्टम्

६७६ 'या ते धामानि' 'सोमस्य धामानि' तैजासि विवि
भुवि अन्यत्र चावस्थितानीत्यादि अवधेयम्

६७७ 'गयस्कान' शब्दार्थविचार'

६८१ 'सोमो येन' 'सोम' अमृतस्य दोग्ध्रौ गोलक्षणा
चिन्मरीचिं प्रयच्छतीति विवृतम्, 'सदन्धम्'
'समेयम्' अर्थाविष्कारोऽवधेय'

६८३ 'देवेन नो' 'उभयेभ्य गविष्यौ' देवेभ्यो मनुष्ये-
भ्यश्च हितार्थं गवेयमनित्यादि

६८४ 'एता उ त्या' यद्यपि सूत्रतस्य स्थूलार्थं स्पष्टो
लक्ष्यत एव तथापि रहस्यायमन्तरेण तत्र तत्र
श्रुतुतात्पर्यं न शक्यते बोद्धुम्, तथा विवरणम्,
'उदयन्तन्' अत्र गूढार्थोऽपि सूचित

६८५ 'अर्चन्ति' 'परवत' परस्तात् परस्तात् ज्योतिष्य
प्रेरणाशक्तिमाहरन्त्ययस इत्यत्रापि गूढार्थं
सूचित, 'अथि पेसाति' ध्यास्याऽवधेया, अत्र
सायण 'पेसाति' कृष्णवर्णानि तमाति' इति
व्याचष्टे, पेसाो रूपमित्येव गूहोत्वोपपादितम्

६८६ 'प्रत्यर्चि' 'स्वह न' दृष्टन्तोऽयं ध्यास्यातोऽवधेय

६८७ 'अतारिष्य' एषा बाह्याय गूहता चेदुपहसनीय-
ता भजत इत्याद्युक्तम्

'भास्यती' अत्र 'अदवबुध्यान्' 'गोअप्रा' इति
वाजविवोदणद्वय लक्षणीयं ध्यास्यायाम्

'उपस्त' पुनरत्र अदवबुध्यादिनाम्ना गूढार्थपरा
उपपादिता

६८८

पुटसङ्ख्या

- ‘विदधानि’ देवकाम पुरुष बोधयत्युषा इत्यादि प्रतिपादितम्
- ६८९ ‘पुन पुन’ मर्त्यस्यायु कथमुषा ‘जरयन्ती’ इति विचार, तत्रोपपत्तिरवधेया
- ६९२ ‘अश्विना वति’ ‘गोमत् हिरण्यवत्’ चित्किरण-युक्त सौरज्योतिर्द्योतकमुवर्णयुक्त यथा भवति तथा स्वमावर्तयतमिति अश्विनो संबोधने प्रोक्तमवधेयम्
- ‘याचित्या’ ‘आ वक्रवृ’ आकारयुक्त निष्पादित-वन्ती इत्यवधेयम्
- ६९३ ‘अग्नीषोमा ॥’ ‘गवा पोष स्वदध्य’ अत्र गवा-इव ज्ञानक्रियात्मकशक्तिद्वय प्रतिपाद्यत इत्य-वधेयम्
- ६९४ ‘अग्नीषोमा वेति’ अत्र ‘वृसय’ वृत्र एवेत्युप-पादित, सायणस्तु पुराणकवारीतिमवलम्ब्य वृसय त्यष्टा तस्य शेष अपत्य वृत्र इत्याहेति निर्देश
- ६९५ ‘आव्य’ अत्र इयेन पक्षी जीवभूतोऽन्तरात्मैव, तेनोच्च पतनेन सोम सम्पाद्याह्वयत इत्याद्यु-पपादनम्
- ६९७ ‘यो अग्नीषोमा’ अन्तर्लब्धप्रवेशस्थ प्रभूत दाम्-त्यादिक तात्पर्यमुपपादितम्
- ६९८ ‘अग्नीषोमा’ प्राणवराजाना परिपूरण ज्ञानरश्मी-ना प्रवर्धन मयवत्सु देवेषु मनुष्येषु वा मध्ये बल-प्रतिष्ठापन च प्रायितानीति प्रतिपादनम्
- ६९९ ‘यस्मै त्व’ अत्र अहूतिर्वादिष्टमिति सायणोक्ति-रयुक्तेति प्रदर्शितम्
- ७०० ‘भरामेष्म’ अत्र ‘जीवातवे’ ‘धिय साधय’ तात्पर्य अवधेयम्
- ७००-१ ‘विदा गोषा’ ‘द्विषत्, चतुष्पत्’ शब्दार्थविवृति, उपसर्गिणि महत्तरोऽग्निरित्युपपादनम्
- ७०१ ‘त्वमध्वमुं’ अग्निर्नमना पुरोहित इत्यादिक प्रोक्तम्
- ७०२ ‘यो विदवत्’ धर्ममानवायान् अग्रजावदानामति घनामप्यतीत्य तप्त परस्तात् उग्ग्वल-पद्य-त्यनि
- ७०३ ‘यदयुषा’ वृषोरष्टाणां वटनं, अग्निप्रादुर्भावं-प्रभावात् अग्रयणदरीरगतानां देवानां तर्पणं

पुटसङ्ख्या

- विनष्टि लक्षयतीति प्रतिपादनम्
- ७०४ ‘अथ स्वनादुत’ अत्र तात्पर्योपपत्तिर्निरीक्षणीया
- ७०७ ‘द्वे विरुपे’ अग्निं अहश्च रात्रिश्च पोषयत इत्यत्र गूढार्थानुसारेणोपपत्ति प्रदर्शिता
- ७०८ ‘दशमे’ एकत्र प्रादुर्भूतमग्निं स्वोपपोषणेन उक्त-लक्षणा युक्तय परित प्रभाभि प्रसारयन्ति इत्यादि विवृतम्
- ७०९ ‘त्रोणि जाना’ आनेत्रोणि जन्मानि सरहस्य प्रतिपादितानि, ‘पूर्वा प्र विदाम्’ इत्यत्र गूढार्थ-व्याख्या अवधेया
- ७१० ‘क इम वो निष्प’ अग्निमर्मातृजंनयतीत्यत्रोपपत्ति
- ७१०-११ ‘उभे भद्रे’ ‘वक्षाणा दक्षपति’ रित्पादौ ‘दक्षि-णत अञ्जन्ति’ इत्यत्र च रहस्यार्थपक्षः
- ७११ ‘उद्ययमीति’ सर्वत्र भूतजाते यो गुप्तोऽन्तर्हिता रसो वतते ॥ निर्गमय ऊर्ध्वगतिक करोत्यग्नि-रिति प्रतिपादितम्
- ७१२ ‘स्वेप ह्य’ अग्निर्यदा ऊर्ध्वं मूलस्थानं शूढ विपत्ते तदा तद्देवसमागमस्थान भवतीत्यादि विवृतम्
- ७१३ ‘धन्वन् श्रोत’ जडोऽन्तर्हिता आप इत्यादि रहस्य स्पष्ट कृतम्
- ७१४ ‘स प्रत्यया’ मानुषे जने प्रादुर्भावात्पूर्वं ईवृषां द्विविणोदा देवा स्वेव धारयामागुरित्यादिकमुक्तम्
- ७१५ ‘स पूर्वया निविदा’ अत्र ‘कथ्यता स्तुति कुर्वते’ति सायणीयवचनमनङ्गीकृत्य ‘कथ्यता कथ्य कवनं सत्यदर्शनं तत्कुर्वते’त्यादि प्रतिपादितम्
- ७१६ ‘मक्तोदासा’ अहोरात्रे परस्पर ‘आमेम्याने’ हितान्यो इत्यस्य रहस्यं, तथा अग्निं ‘घापयते’ इत्यत्र च तात्पर्यमुपपादितम्
- ७२१ ‘धन्वानरस्य’ धन्वानर उपासकात् प्रादुर्भूतं सर्वं जगत् पश्यन् सत्यग्योतिरात्मना द्रव्यं सङ्गतो भवतीति प्रतिपादितम्
- ७२२ ‘जानवेदेते’ अयं तान्निर्गुणमग्निरवेनादृत, एवम् युक्तमिवमेवमेव आग्नेदे गीतम्
- ७२३ ‘स यो वृषा’ ‘सगीतात्वा’ अयं व्युत्पत्ति, सत्य-संबन्धिनः अग्नीरातादित्येतेष्वर्थ
- ७२५ ‘स गृन्भि’ इष्ट-शूद्रतत्त्वप्रधानभूतमग्नीभूमे-

पुटमह्या

- विष्यति, तस्य भ्रातरः सखायः पुत्रा इव भवन्ति
मरत इत्यादिकमुक्तम्
७२६ 'स मन्मथो' सत्यति सता व्याकृताना वस्तूना
भूतजाताना पतिरित्यादिकमवधेयम्
७२७ 'तमसत' तमस परस्तात् ज्वलद्युतम् सूर्यं
सर्वेश्वरः सत्यन्तर्यामी च सन् अन्ये तमसि च
गुप्तो भवति
'स सव्येन' इन्द्रस्यातिबलत्वं वर्णितम्, अनु-
प्रीता स्तोतृजनस्येत्यादिकम्
७३१ 'रोहि' इत्यावा' श्रृङ्गाश्चशब्दार्थविचारः
७३२ 'वस्तून् शिष्यन्' एते चामुरादयो न भूमिष्ठा
इत्यारभ्य तेषां विवरणम्
७३३ 'विदवाहेद्र' अस्मद्वचनेऽपि इन्द्रस्यैव वचनं
राजतामित्यादिकमवधेयम्
७३४ 'यस्य छावा' इन्द्रस्य महत् पौंस्य पृथिवी सौधचेति
प्रतिपाद्य सायणीयस्याध्याहारोऽजावश्यक इत्यु-
पपादितम्
७३५ 'य शूरेभि' विविधमवस्थितं पुष्टं तत्तदुपका-
राय सेवनीयो विद्वत्सनीयश्चेद् इत्यादिकमुक्तम्
७३६ 'रक्षानामेति' प्रथम मरुता क्षेत्रे इन्द्रदशन इत्यादि
तात्पर्यमुपपादितम्
७४० 'वय जयेम' एकैकमपि यजन यजमानभागस्यो-
त्कर्षकमित्यादिकमुक्तम्
७४१ 'नाना हि' अमुरादीनपौष्ट्यं तैरपहृतं गवाश्वा-
दिलक्षणं तेजोबलादिकं दिव्यत्वं जित्वा दातुं
न समर्थ इन्द्रस्य चित्तमिति तात्पर्यप्रतिपादनम्
७४२ 'त्रिविष्टिपातु' त्रिधा भूरादिव्यानत्रये इन्द्रबलस्य
प्रवेशनेनास्य धारणमिति प्रतिपादनम्
७४४-५ 'त इन्द्रिय' महान् ऋतुग्निरुत्थं प्रतिष्ठते,
सौर ज्योतिरघोऽवतरति, एवमुभयो सङ्गमनं
इन्द्रलङ्घ्यस्य द्योतकमित्युपपादितम्
'स घारयत्' वृत्रस्य रोहितत्वप्राप्तिरुपपादिता
७४६ 'तद्वच्य' स्तुवते जनार्णेद्रो मानुषाणि मृगाणि
वृत्तप्रेतादीनि विषय इति सायणीयोक्तिरयुक्तेति
प्रदर्शिता, अन्यथा वाक्यान्वयः श्रृजुभवतीति
प्रदर्श्य तात्पर्यमुपपादितम्
७४९ 'योनिष्टे' अर्धा 'वय' इत्यत्र तात्पर्यमवधेयम्

पुटसह्या

- ७५० 'ओ त्वे नर' अत्र वर्णशब्दार्थं सायणीयाद्भिन्न
प्रतिपादित
७५०-१ 'अव त्मना' श्रुतानुतयोमिधनाधिकारं कुय-
नाम्नोऽभिरुस्येति प्रतिपादितम्, परामपरार्थ-
श्रुतानुतादिविचारः कृत
७५२ कुयवभार्ययो क्षीरस्नानादिविचारित, शिफाया-
स्वरपमुक्तम्
'यूयोप नाभि' अत्र अञ्जसो-कुलिशी-वीरपत्नीना
विचारः
७५४ 'स त्व न' उत्तमे ज्योतिष्यत्माक भाग सम्पाद-
येति तात्पर्यमुपपादितम्
७५५ 'मा नो वधी' 'आण्डा' 'सहजानुपाणि' इत्यत्र
तात्पर्यम्
७५६ 'चन्द्रमा' इति सूक्तस्य श्रुति आप्त्यत्वेन
कुत्सो वेति विचारः, चन्द्रमा इति प्रथमर्धो
व्याख्याया रहस्यं विस्पष्टं कृतम्
७५७ 'चन्द्रमा अप्तु' अत्र हिरण्यनेनयं विद्युतं गूढार्थं
तथा चन्द्रमाश्च 'ग धर्वस्य श्रुवे पदे' इत्या चन्द्र-
मसो गृहे' एवमादिवर्णनविषयभूतो हिरण्यवर्णं
तमसस्वरस्ताञ्जुसमानं परम इत्याद्युपपादितम्
७५८ 'अयमिद्रा' परिदाय रसं कुहे' अत्र विशिष्टा
व्याख्या, सायणव्याख्या नोपपन्नेति च निरूपितम्
७६१ 'अमी ये सप्त' आप्त्यस्य त्रितस्य श्रुतेर्नाभि-
रुध्वमातता अस्य विवरणं सरहस्यमुक्तम्
७६२ 'अमी ये पञ्च' 'पञ्चोक्षण' क इति विचारः
७६२ 'मुपर्णा एते' जीवत एव त्रितस्यैरुध्वयात्राया
वृकस्यामुरस्य प्रतिवेष्टं देवानुग्रहान् सिध्यती-
त्यादि विवृतम्
७६४ 'ब्रह्मा कृणोति वरुण' श्रुये स्तोतुं हृदयद्वारा
मत्र प्रकाशयति वरुण इत्याद्यवधेयम्
७६५ 'असी य' अत्र नाय बाह्य सूर्य इति स्पष्टं प्रति-
पाद्यते
'त्रित कृये' नाय बाह्य कृप इत्याद्युपपादितम्
७६६ 'अरणो मा' जीवतामूयोणा कर्णगमनं पुनरागम-
नमित्यादि स्पष्टम्
७६८ 'अवनु न' छावापृथिव्यो पुत्रा देवा इत्युपपादनम्

पुटसङ्ख्या

- ७६९ 'इन्द्र कुत्स' अत्र 'निबाद्ध' कृतप्रपासः, न तु पातित इत्यादिविवरणम्
- ७७२ 'चक्राये हि' अग्निर्भूवि इन्द्रो दिवि, एव-
मुभौ छावापुष्व्योरप्यसौ नित्यसमुक्ताधित्यादि-
विवरणम्
- ७७३ 'समिद्धेऽग्निषु' कर्मपरार्यस्य स्पष्टावकाशो
सत्यपि ऊर्ध्वं यजमानं यमयितुं इन्द्राग्नी एव
तस्यान्तः सिद्धं कुत्स इत्यादि प्रतिपादितम्
- ७७४ 'यदब्रव' 'अप न सोमोऽमुरोऽबिहव्य' इत्यत्र
विशिष्टोऽर्थोऽन्वयेय
- ७७५ 'यद्विद्वाग्नी' यदु-नुर्वदं दुह्यु-अनु-पूषशब्दानां
सायणीया व्युत्पत्तिरन्तर्यप्रतिपादनोपयोगिनीति
निरूपणम्
- ७७८ 'मा छेप रत्नमी' देवबन्धुत्वद्योतकान् परम्परा-
गतान् रत्नमीं विच्छिन्नान् मा काष्मेति शब्दे
प्रार्थनाऽन्वयेया
- ७८१-८ कुत्सस्यार्मवपुक्ते द्वे व्याख्याते, रहस्यायो विवृतौ
मेधातिपेरार्मवपुक्त (१-२०) व्याख्यानुरोधेन
- ७८९ 'ईळे छावापुष्वी' अत्र 'पूर्वचित्तये' छावापुष्व्यो-
रन्वयेऽत्र प्रार्थनारहस्यं विवृतम्
- ७९० 'युषं ताता' 'अस्व धेनुं पिन्वथ' अत्र गूढार्थो वक्तुः
- ७९१ 'यामि परिष्मता' 'तनयस्य मग्मना' 'हिमाता'
'त्रिमनु' इत्यादेर्विवरणमवधेयम्
'यामी रेभ' अन रेभवन्दिनादयः अश्विनोरनु-
ग्रहप्राप्तभूता विवृता
- ७९२ 'यामिरन्तरक' अन्तरक भुज्जु-कर्णभुज्जुप्रभृतयोऽनु-
गृहीता अश्विभ्या व्याख्याता
'यामि शुचान्त' शुचन्ति अत्रि पृश्निषु पुरु-
कुत्स—एषां रहस्यायं
- ७९३ 'यामि शचीभि' अन्य श्योण परावुज अधिकृत्य
गूढार्थं, तया वतिताकयायादयः सविस्तरो विचारः
- ७९४ 'यामि विशपला' विशपला, वश, अश्वस्य,
प्रेणि—एषां व्युत्पत्तिः, रहस्यं च
- ७९५ 'यामि सुदानू' अत्र 'वणिजे' दीधयवत्ते' इत्या-
दीनां रहस्यम्
- ७९६ 'यामि रसा' अनन्वय रथमिन्वय विवरणम्
'यामि मूर्प' अत्र 'मघातार' 'शेनपत्नेयु' इत्या-

पुटसङ्ख्या

- देविवरणम्
- ७९७ 'यामिर्महा' अतिविश्व-दिवोदासशब्दायं
'यामिर्वर्ष' वर्ष-कालि-पुषिाशब्दायं
- ७९८ 'यामिर्नरा' शायुविवृत
'यामि पठर्वा' ऋषेस्तापोवलेन तेजोमयमभूतस्य
शरीरमित्याद्यवधेयम्
'यामिरङ्गिर' 'गोअर्णत' 'विबरे' इत्यत्र रहस्यम्
'यामि पत्नी' 'अरणी' 'सुदेव्य' अत्र विवरणम-
वधेयम्
- ८०० 'यामि शन्ताती' अधिगु-ओम्यावती ऋतस्तुभा
निर्वचनम्
'यामि' 'कृशानु' कृशानु सोमपालोऽग्निः, 'सर-
श्म्य' इत्यत्र विवरणम्
- ८०१ 'यामिर्नर' 'गोपुषुष' इत्यादेर्गूढार्थं
'यामि कुत्स' कुत्समार्गुनेयमधिकृत्य विशेष
८०२ 'अनस्वती' वाच क्रियायुक्ता धीर्धवती कुत्समिति
प्रार्थनाया वंशिष्टपद्मं
- ८०३ 'इव श्रेष्ठ' सङ्केतोऽयमिदारेण अह सूर्याभ्यु-
पसा स्वरूपाणि प्राहृष्टाणीति सूचितम्
'रशद्वत्ता वर्ण' 'आमिनाने' इत्यत्र विवरण अव-
धेयम्
- ८०४ 'समानो अर्ध्या' 'स्वज्ञो अर्ध्या' अनन्त इत्यस्य
विवरणम्
- ८०६ 'परायतोना' बहूनामयसा प्राहुर्मवप्रसक्ति
८०७-८ 'क्रियात्या यत्' बहूय चित्रभातिषु पूर्वापरविरोध-
वर्जं प्रभातानां सर्वान् परस्परसद्योगमूलकं
सवार इति विवक्षा प्रदीतिता
- ८०८ 'यावदवद्वेषा' 'सुन्नायरी' 'सूनुता ईरयन्ती'
इति विशेषणप्रयोगेन गूढार्थोपपादकं निर्दिष्टम्
- ८१० 'व्यजिजभि' चित्रोद्य पक्वाना सपादयत्युपा
इति सूचितम्, 'अरुषेभि अश्वे' अत्र सङ्केतो
विवृत
- ८११ 'उदोर्ध्वं जीव' जीवस्यान्तरात्मनः प्रबोधादहि-
रायमने ऋतस्य पन्था विविक्षत, अनुज्ञात पुष-
वृत्तौ भवतोऽप्यादि रहस्यमुक्तम्
- ८१२ 'या गोमनी' प्रथमं पाद पदचादवकाशं प्रोक्ता,
अनेन आदौ चित्रप्रकाशं तत परं तत्सङ्गप्रमाण-

पुटसङ्ख्या

- ८१३ 'इमा रुद्राय' अत्र 'द्विपदे चतुष्पदे' — अस्य रहस्य स्मारितम्
- ८१७ 'आरे ते' 'द्विबर्हि' मानुषे दैव्ये च स्याने वर्धित इत्यादिरहस्यम्
- ८१८ 'चित्र देवानां' यद्यपि सूक्तमिदं आपाततो बाह्य-सूपपरं स्मर्यते, तथापि ऋतस्य ज्योतिष पर-मात्मनो वर्णने ऋषेर्वागिय प्रवर्तते इत्यसंशय-मिति प्रतिपादितम्
- ८२१ 'नासत्याभ्यां' काशीवतेषु आश्विनसूक्तेषु आ-श्विनानुग्रहपात्राणां बिम्बादीनां प्रस्तावः, कुत्स-सूक्तेषु विवृतानि कयारहस्यानि स्मृतं ध्यानी-त्युक्तम्
- ८२३ 'सुप्रो ह भुज्यु' सुप्रभुज्युकयारहस्य प्रतिपा-दितम्
- ८२८ 'तद्वा मरा' अत्र द्रव्यरूपायर्वणं प्रस्तुतं — तत्र प्रोक्तं मधुविद्यारहस्यं, औपनिषदमयुक्ताष्टाण-साराशो विवृतः
- ८३७ 'मध्व' सोमस्य' अस्मिन्नपि सूक्ते प्रसक्तानां वृत्ता-न्तकथानां तत्र तत्र रहस्याविष्करणं सतिष्ठत्

पुटसङ्ख्या

- ८५१ 'उद्वन्दन' प्रागुक्ता व्यवन भुज्यु-रेमादयः पुन प्रस्तुता
- ८५४ 'ऊर्ध्वा धीति' दिशः सर्वाश्चैकोभूय ऋषेर्दृष्टि-मूर्ध्वगता द्रव्यपन्तीत्यादि विवृतम्
- ८५६ 'ध्रुव वन्दन' 'विप्र जनय' इत्यत्र गर्भस्थस्य वाम-देवस्य प्रसक्तिः, तत्र रहस्यम्
- ८६३ 'अथ स्वप्नस्य' पारमार्थिकबुद्धिरावश्यकीति कशीवानुपि सूक्तमुपसहरति
- ८६४ 'कदित्या नून' यजमाने वैषतानुग्रहवर्धने विल-सति सति, यजमानमाभिता तबनुचरा' शिष्या पुत्रा वा तबनुग्रहस्वीकरणाय प्रभवन्तीत्याद्युक्तम् 'स्तम्भीत्' गर्वा प्रसवित्री 'अश्वस्य मेना' इत्यत्र गहन रहस्यमुक्तम्
- ८६६ 'अस्य मदे' देवशत्रवः पणिवृत्रादयो देवकामाना मनुष्याणामेव ब्रह्मकारिणः, तैः पिहितानि द्वाराणि ब्रह्मकारिणोऽप्युपपद्यन्ते इत्याद्यवधेयम्
- ८६७ 'अथ प्रज्ज्ञे' उत्तरोऽर्ध्वं सुबुधो इत्युपक्रम्य रहस्यं तात्पर्यमुपपादितम्
- ८७१ 'एव सूरौ' एतदनुज्ज्वलं सूर्याश्वमधिष्ठत्य प्रागु-क्तं स्मारितम्

प्रथमाष्टकसूक्तानां ऋष्यादिसूची

सूक्तम्	ऋषिः	छन्दः	देवता	सूक्तम्	ऋषिः	छन्दः	देवता
१	मधुच्छन्वा	गायत्री	अग्नि			२० अनुष्टुप्,	विश्वे देवा, पूषा,
२	"	"	वायु, इन्द्रवायु,			२१ प्रतिष्ठा,	आप
			मित्रावरुणौ			२२-२४ अनुष्टुप्	
३	"	"	अश्विनौ, इन्द्र,	२४	शुन-शेष	त्रिष्टुप्,	वरुण, अग्नि,
			विश्वे देवा,			३-५ गायत्री	सविता
			सरस्वती	२५	"	गायत्री	वरुण
४	"	"	इन्द्र	२६	"	"	अग्निः
५	"	"	"	२७	"	गायत्री,	इन्द्र, विश्वे देवा
६	"	"	इन्द्र, मरुत			१३ त्रिष्टुप्	
७, ८, ९	"	"	इन्द्र	२८	"	अनुष्टुप्,	इन्द्र, सुसलो-
१०	"	अनुष्टुप्	"			७-९ गायत्री	सूक्तले
११	जैता	"	"	२९	"	पद्यवित	इन्द्र
१२	मैघातिथि	गायत्री	अग्नि	३०	"	गायत्री,	इन्द्र, अश्विनौ,
१३	"	"	" (आग्निम्)			११ पावनिवृत्,	उषा
१४	"	"	विश्वे देवा			१६ त्रिष्टुप्	
१५	"	"	ऋतव, इन्द्र,	३१	हिरण्यस्तूप	जगती,	अग्नि
			मरुत, त्वष्टा,			८, १६, १८ त्रिष्टुप्	
			अग्नि, मित्रा-	३२	"	त्रिष्टुप्	इन्द्र
			वरुणौ, अश्विनौ	३३	"	"	"
१६	"	"	इन्द्र	३४	"	जगती,	अश्विनौ
१७	"	गायत्री,	इन्द्रावरुणौ			९, १२ त्रिष्टुप्	
		४, ५ पादनिवृत्		३५	"	त्रिष्टुप्,	सविता, अग्नि,
१८	मैघातिथि	गायत्री	ब्रह्मणस्पति, इन्द्र,			१, ९ जगती	मित्रावरुणौ,
			सोम, दक्षिणा				रात्रि
१९	"	"	अग्नि मरुतश्च	३६	कण्व	बृहती, सतो-	अग्नि
२०	"	"	ऋभव			बृहती (पर्यायेण)	
२१	"	"	इन्द्र-अग्नी	३७	"	गायत्री	मरुत
२२	"	"	अश्विनौ, सविता,	३८	"	"	"
			अग्नि, इन्द्राणी,	३९	"	बृहती, सतो-	मरुत
			वरुणानी, अग्न्यायी,			बृहती (पर्यायेण)	
			छावापुषिय्यौ,	४०	"	"	ब्रह्मणस्पति
			पृथिवी, विष्णु	४१	"	गायत्री	वरुण मित्र-
			वायु, इन्द्रवायु,				अर्यमाणा,
२३	"	गायत्री, १९ पुर-	मित्रावरुणौ,	४२	"	"	आदित्या
		उज्जिह्व,					पूषा

श्रुतम्	श्रुतिः	छन्दः	देवता
४३	"	गायत्री,	इन्द्रः, मित्रा-
४४	प्रश्नः	१ अनुष्टुप्	वृहती, सोमः
४५	प्रश्नः	वृहती, सप्तोऽवृहती	अग्निः
४६	"	(पर्यायेण)	
४७	"	अनुष्टुप्	अग्निः
४८	"	गायत्री	अग्निः
४९	"	वृहती, सप्तोऽवृहती	"
५०	"	(पर्यायेण)	"
५१	"	"	उषाः
५२	"	अनुष्टुप्	"
५३	"	गायत्री,	सूर्यः
५४	सप्तः	१०, १३ अनुष्टुप्	इन्द्रः
५५	"	अगती,	
५६	"	१४, १५ त्रिष्टुप्	"
५७	"	अगती,	"
५८	"	१३, १५ त्रिष्टुप्	"
५९	"	अगती,	"
६०	"	१०, ११ त्रिष्टुप्	"
६१	"	अगती,	"
६२	"	६, ८, ९, ११ त्रिष्टुप्	"
६३	"	अगती	"
६४	"	"	"
६५	"	"	"
६६	"	"	"
६७	नोषाः	अगती,	अग्निः
६८	नोषाः	६, ९ त्रिष्टुप्	
६९	"	त्रिष्टुप्	अग्निः
७०	"	"	वैश्वानरः
७१	"	"	"
७२	"	"	इन्द्रः
७३	"	"	"
७४	"	"	"
७५	"	अगती,	मरुतः
७६	"	१५ त्रिष्टुप्	
७७	पराशरः	त्रिषवा विराट्	अग्निः
७८	"	"	"
७९	"	"	"
८०	"	"	"

श्रुतम्	श्रुतिः	छन्दः	देवता
८१	"	"	"
८२	"	"	"
८३	"	त्रिष्टुप्	"
८४	"	"	"
८५	"	"	"
८६	"	त्रिष्टुप्	"
८७	"	"	"
८८	राहगणो गीतमः	गायत्री	अग्निः
८९	"	"	"
९०	"	त्रिष्टुप्	"
९१	"	१-३ त्रिष्टुप्,	अग्निः
९२	"	४-६ उष्णिग्,	
९३	"	७-१२ गायत्री	
९४	"	पङ्क्तिः	इन्द्रः
९५	"	"	"
९६	"	पङ्क्तिः, ६ अगती	"
९७	"	अगती	"
९८	"	"	"
९९	"	१-६ अनुष्टुप्,	"
१००	"	७-९ उष्णिग्,	"
१०१	"	१०-१२ पङ्क्तिः,	"
१०२	"	१३-१५ गायत्री,	"
१०३	"	१६-१८ त्रिष्टुप्	"
१०४	"	१९ वृहती,	"
१०५	"	२० सप्तोऽवृहती	"
१०६	"	अगती,	मरुतः
१०७	"	७, १२ त्रिष्टुप्	
१०८	"	गायत्री	"
१०९	"	अगती	"
११०	"	१, ६ प्रस्तार-	"
१११	"	पङ्क्तिः,	"
११२	"	५ विराट्स्था,	"
११३	"	२-४ त्रिष्टुप्	"
११४	"	अगती,	विश्वे देवाः
११५	"	६ विराट्स्थाना,	
११६	"	८-१० त्रिष्टुप्	

सक्तम् श्रापिः	छन्दः	देवता	सक्तम् श्रापिः	छन्दः	देवता
९० "	गायत्री,	"		यवमध्या,	
	१ अनुष्टुप्			१९ त्रिष्टुप्	
९१ राहूगणो गोतम-	त्रिष्टुप्,	सोम	१०६ "	जगती, ७ त्रिष्टुप्	"
	५-१६ गायत्री,		१०७ "	त्रिष्टुप्	"
	१७ उष्णिक्		१०८ "	"	इन्द्र-आनी
९२ "	जगती,	उषा,	१०९ "	"	"
	७-१२ त्रिष्टुप्,	अश्विनौ	११० "	जगती,	श्रुमव
	१३-१८ उष्णिक्			८, ९ त्रिष्टुप्	
९३ "	१-३ अनुष्टुप्,	अग्नीषोमी	१११ "	जगती, ५ त्रिष्टुप्	"
	४-७, १२ त्रिष्टुप्,		११२ "	जगती,	प्रावापुषिष्म्यौ,
	८ त्रिष्टुप्-जगती,			२४, २५ त्रिष्टुप्	अश्विनौ,
	९-११ गायत्री				अग्नि-
९४ कुत्स	जगती,	अग्नि, देवा,	११३ "	त्रिष्टुप्	उषा, उषा
	१५, १६ त्रिष्टुप्	मित्र, चरुण,			रात्रिश्च
		अदिति,	११४ "	जगती,	शत्र
		सिन्धु,		१०, ११ त्रिष्टुप्	
		पुष्यिषो, द्यौ	११५ "	त्रिष्टुप्	सूर्य
९५ "	त्रिष्टुप्	अग्नि-	११६-११८ कशीवान्	"	अश्विनौ
९६ "	"	"	११९ "	जगती	"
९७ "	गायत्री	"	१२० "	१, १०-१२ गायत्री,	"
९८ "	त्रिष्टुप्	"		२ ककुप्,	
९९ भारीच कदम्प	"	"		३ का-विराट्,	
१०० श्रद्धावच-	"	इन्द्र		४ मन्दहपी,	
प्रभृतय				५ तनुशिरा,	
१०१ कुत्स	जगती,	"		६ उष्णिक्,	
	८-१२ त्रिष्टुप्			७ विष्टारबृहती,	
१०२ "	जगती, ११ त्रिष्टुप्	"		८ कृति, ९ विराट्	
१०३ "	त्रिष्टुप्	"		त्रिष्टुप्	इन्द्र,
१०४ कुत्स	त्रिष्टुप्	इन्द्र	१२१ "		विश्वे देवा
१०५ कुत्स त्रित	षट्कृति,	विश्वे देवा			
आप्यो वा	८ महामुहती				

प्रथमाष्टकमन्त्रवर्णानुक्रमणिका

श्रुतम्	श्रुत्	पुटः	श्रुतम्	श्रुत्	पुटः		
अकारि त इन्द्र गोतमेतिः	६३	९	५४९	अच्छिद्रा सुनो सहसो नो	५८	८	५१७
अक्षत्रमोदन्त हि	८२	२	६२८	अजो न सां बापार पृथिवीं	६७	३	५६७
अक्षितोतिः सनेदिमं	५	९	१३९	अजोहवीदग्निना तौ	११७	१५	८४३
अपच्छतं कृपमाणं वराध	११९	८	८५७	अजोहवीदग्निना वर्तिका	११७	१६	८४३
अग्निं वृतं वृणोमहे	१२	१	१७८	अजोहवीमासस्या करा वां	११६	१३	८३०
अग्निनाग्निः समिप्यते	१२	६	१८०	अतारिप्य तमसस्पारं	९२	६	६८६
अग्निना सुवेंशं पवुं	३६	१८	३७३	अति नः सञ्चतो नय	४२	७	४११
अग्निना रयिमश्नवत्	१	३	९५	अतिष्ठन्तीनामनिवेश	३२	१०	३२२
अग्निः पूर्वभिः ऋषिभिः	१	२	९४	अतो देवा अदन्तु नः	२२	१६	२३६
अग्निमग्निं हवीमभिः	१२	२	१७९	अतो विद्वान्यद्भुता	२५	११	२६५
अग्निनीळे पुरोहितं	१	१	९३	अतः परिज्मन्नागहिं	६	९	१४८
अग्निर्दध्ने सुवीर्यमग्निः	३६	१७	३७३	अस्यो नागमन्सर्गातस्तः	६५	३	५६१
अग्निर्होता कबिर्ऋतुः	१	५	९६	अत्राह गोरमन्वत	८४	१५	६४३
अग्निं विद्वा अभि पूजः	७१	७	५८२	अथा ते अङ्गिरस्तमः	८५	२	५९९
अग्नीयोमा धेति तद्	९३	४	६९४	अथा ते अन्तर्माता	४	३	१२७
अग्नीयोमा पिपुतं	९३	१२	६९८	अथा न उभयेषां	२६	९	२७३
अग्नीयोमा य आहुतिं	९३	३	६९४	अददा अर्भो महते ववस्वये	५१	१३	४७२
अग्नीयोमा धो अष्टा वां	९३	२	६९३	अदिनिः क्षीरदिनिरन्तरिक्षं	८९	१०	६७०
अग्नीयोमाधनेन वां	९३	१०	६९७	अदुधमस्य केतवः	५०	३	४५७
अग्नीयोमाविमानि नो	९३	११	६९७	अद्या वृतं वृणोमहे	४४	३	४२१
अग्नीयोमाधिमं सु मे	९३	१	६९३	अद्या देवा उदित्ता सूर्यस्य	११५	६	८२१
अग्नीयोमा सवेदसा	९३	९	६९७	अद्वौ चिदस्मा अन्तर्बुद्धौ	७०	२	५७५
अग्नीयोमा हविषः	९३	७	६९६	अथ ते विश्वमनुहासविष्टय	५७	२	५०९
अग्ने तव त्वदुश्म्य	१०५	१३	७६३	अथ प्रवृत्ते तरणिममत्तु	१२१	६	८६७
अग्ने देवा इहा बहु जज्ञानः	१२	३	१७९	अथ स्वनादुत बिभ्युः	९४	११	७०४
अग्ने देवा इहा बहु सावया	१५	४	१९९	अथ स्वनान्मदता विदध	३८	१०	३८७
अग्ने पत्नीरिहा बहु	२२	९	२३३	अथ स्वन्मस्य निर्विदे	१२०	१२	८६३
अग्ने पूर्वा अनूपसो	४४	१०	४२५	अथा नो विश्वसौमग	४२	६	४११
अग्ने यं यज्ञमप्यर	१	४	९६	अथा मध्ये धत्ते अस्मा	१०४	७	७५४
अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां	२४	२	२५१	अथारयन्त वज्रतः	२०	८	२२७
अग्ने दानस्य गोमतः	७९	४	६१२	अथि ह्योदधा उक्थ्यं	८३	३	६३३
अग्ने विदस्वदुषसः	४४	१	४२०	अथि पेडासि अयते	९२	४	६८५
अग्ने शुक्लेण शोचिषा	१२	१२	१८३	अथि श्रियं निदधुश्चाह	७२	१०	५८९
अग्ने मुखमे रये	१३	४	१८६	अथि सानो नि जिघ्रते	८०	६	६१७
अच्छा वदा तना गिरा	३८	१३	३८८	अथेनं वसा स्तयं विष	११७	२०	८४५

	सू.	क्र.	पु.		सू.	क्र.	पु.
अनवद्यैरभिद्युभि	६	८	१४७	अमूर्या उप सूर्ये	२३	१७	२४६
अनारम्भणे तदवीरये	११६	५	८२४	अयमु ते समतसि	३०	४	२९४
अनुकामन्तर्पयेया	१७	३	२०८	अयुक्त सप्त शुभ्रयुव	५०	९	४६०
अनु त्वा महो पाजसो	१२१	११	८७०	अयुयुत्सप्रनवद्यस्य सेना	३३	६	३३६
अनु प्रस्तस्योक्त	३०	९	२९६	अयोदेव दुर्मद आ हि जुह्वे	३२	६	३२०
अनुव्रताय रन्धयन्नप	५१	९	४६९	अय ते स्तोमो अग्रिय	१६	७	२०६
अनु स्वधामसरम्भापो	३३	११	३४०	अय देवाय जन्मने	२०	१	२२१
अप त्पे तायवो यया	५०	२	४५७	अय मित्रस्य वरुणस्य	९४	१२	७०४
अप त्व परिपग्विनं	४२	३	४०९	अय धा मधुमत्तम	४७	१	४४०
अप नं शोशुचवय	९७	१	७१८	अय समह मा तनू	१२०	११	८६३
अपादहस्तो अपुतग्यत्	३२	७	३२०	अराधि होता स्वमियस	७०	४	५७६
अपामतिष्ठद्वरणह्वर	५४	१०	४९८	अरित्र वा दिवस्पुषु	४६	८	४३६
अपा नपातमवसे	२२	६	२३२	अरणो मा सकृदुक्	१०५	१८	७६६
अपो वैवीर्यह्वये	२३	१८	२४६	अचन्ति नारीरपसो न	९२	३	९८५
अण्त्स्वतीमश्विना	११२	२४	८०१	अर्चा दिवे बृहते शूष्य	५४	३	४९३
अप्रक्षित बलु बिर्भाय	५५	८	५०४	अर्चा शक्राय शक्तिने	५४	२	४९३
अप्यु मे सोमो अश्वीत्	२३	२०	२४७	अर्यमिद्रा उ अर्यिन	१०५	२	७५८
अप्स्वन्तरमृतमप्यु भेयश्च	२३	१९	२४६	अर्वाङ्गुरान्ते अर्वातो	७३	९	५९४
अश्वधने रामा वरुणो	२४	७	२५३	अर्वाङ्गेहि सोमकाम त्वा	१०४	९	७५५
अभि त्व मेय पुष्टत	५१	१	४६३	अर्वाङ्गञ्च वैष्य जन	४५	१०	४३१
अभि त्वा गीतमा गिरा	७८	१	६०७	अर्वाङ्गञ्चा वा सप्तम	४७	८	४४३
अभि त्वा देव सयित	२४	३	२५१	अव ते हेह्यो वरुण नमो	२४	१४	२५८
अभि त्वा पूर्वपीतये	१९	९	२२१	अव त्मना भरते केतवे	१०४	३	७५०
अभि नो देवीरवसा	२२	११	२३४	अवसृजा वनस्पते	१३	११	१९०
अभि यश गुणीहि न	१५	३	१९८	अवस्थते स्तुवते कृष्टिण	११६	२३	८३५
अभिष्टने ते अश्वि	८०	१४	६२१	अवा नो अन्न ऊतिभि	७९	७	६१३
अभि सिध्मो अजिगात्	३३	१३	३४१	अवोचाम नमो अस्मा	११४	११	८१८
अभि सुपवसं नय	४२	८	४१२	अवोचाम रूहणया	७८	५	६०८
अभि स्वर्वाष्टि मदे अत्य	५२	५	४७८	अवन्तु न पितर सुप्रवाचना	१०६	३	७६८
अभीमय वत्स्वभिष्टि	५१	२	४६३	अद्यमाम ते सुमति	११४	३	८१४
अभीपूत हुनंविद्वरुषं	३५	४	३५८	अद्यर्ध हि भूरिदावतरा	१०९	२	७७७
अभूहु पारमेनवे	४६	११	४३७	अद्यर्वायति प्रथमो गोपु	८३	१	६३२
अभूहु भा उ अंगवे	४६	१०	४३७	अद्यवायतीगोमतीविजय	४८	२	४४५
अमो य ऋषा निरिताता	२४	१०	२५५	अदिवना पिबत मयु	१५	११	२०२
अमो ये देवा रपन	१०५	५	७५९	अदिवना पुष्टसंता	३	२	११२
अमो ये वज्रकोशण	१०५	१०	७६२	अदिवना मधुमत्तमं	४७	३	४४१
अमो ये तानररमय	१०५	९	७६१	अदिवना यज्वरोरिप	३	१	१११

सू. क्र. पु.	सू. क्र. पु.
अग्निना वीतरस्मदा १२ १६ ६९२	अस्येदु त्वेपसा रन्त ६१ ११ ५३१
अग्निनोत्सर्गं रथं १२० १० ८६३	अस्येदु प्र कूर्हि पूष्णिणि ६१ १३ ५३२
अग्ने न गूढमग्निना ११७ ४ ८३८	अस्येदु निपा गिरयद्व ६१ १४ ५३३
अग्ने न त्वा वारयन्तं २७ १ २७४	अस्येदु मातुः सवनेषु ६१ ७ ५२८
अग्न्यो वारो अमवः ३२ १२ ३२३	अस्येदेव प्र रिरिचे ६१ ९ ५३०
अपाङ्गं पुंसु पृतनासु ९१ २१ ६८२	अस्येदेव शवसा श्रुयन्तं ६१ १० ५३१
अष्टा महो विव आदो १२१ ८ ८६९	अहप्रहि पर्वते सिधिया ३२ २८ ३१७
अष्टो ध्यत्यत्कुमः ३५ ८ ३६१	अहन्वृमं वृत्रतरं ३२ ५ ३१९
असमं क्षत्रमसमा मनी ५४ ८ ४९७	अहानि गुह्याः पर्या वः ८८ ४ ६६३
असामि हि प्रयज्यवः ३९ ९ ३९५	अहेयातारं कमपय ३२ १४ ३२५
असाप्यो जो विमृषा ३९ १० ३९५	अह सो अस्मि यः पुरा मु १०५ ७ ७६०
असावि सोम इन्द्र ते ८४ १ ६३६	
असि हि वीर सेन्यः ८१ २ ६२३	आर्क्षं सूर्यस्य रोचनात् १४ ९ १९५
असृग्रमिन्द्र ते गिरः ९ ४ १६२	आ वृष्णेन रजसा ३५ २ ३५७
अतो यः पन्था आदित्यः १०५ १६ ७६५	आग्ना अग्न इहावसे २२ १० २३३
अस्ति हि ध्मा मदाय व ३७ १५ ३८२	आ घ स्वावाप्तमनात् ३० १४ २९८
अस्मा इदु एनादिबदेव ६१ ८ ५३०	आ घा गमयति श्ववत् ३० ८ २९५
अस्मा इदु स्यदनु दाम्ये ६१ १५ ५३४	आ घा घोषेव सुनरो ४८ ५ ४७७
अस्मा इदु स्यमुपम ६१ ३ ५२६	आ व बहसि तो इह ७४ ६ ५९७
अस्मा इदु स्वष्टा तसम् ६१ ६ ५२८	आतकत सातिमस्मभ्य १११ ३ ७८७
अस्मा इदु प्रतवसे सुराय ६१ १ ५२५	आ तसे वल भन्तुमः ४२ ५ ४१०
अस्मा इदु प्र भरा सुतुना ६१ १२ ५३२	आतिष्ठ वृत्रहृषय ८४ ३ ६३७
अस्मा इदु प्रप इव प्रयति ६१ २ ५२६	आ तू म इन्द्र कौशिक १० ११ १७२
अस्मा इदु सन्तिमिब श्वव ६१ ५ ५२७	आ ते सुपर्णा अमिनन्त ७९ २ ६१०
अस्मा इदु स्तोम स हिनी ६१ ४ ५२७	आ त्वा कम्वा अग्रयत १४ २ १९२
अस्मार्कं सिप्रिणीना ३० ११ २९७	आ त्वा बहन्तु हरयः १६ १ २०३
अस्मान्त्सु तत्र बोदय ९ ६ १६३	आ त्वा विप्रा अचुच्यवु ४५ ८ ४३०
अस्मे येहि श्वो बृहत् ९ ८ १६४	आ त्वेता नि पीदते ५ ७ १३९
अस्मे वत्सं परिपन्त न ७२ २ ५८५	आयवणायादिवना ११७ २२ ८४६
अस्मे सोम श्रियमधि ४३ ७ ४१६	आवह स्वयामनु ६ ४ १४४
अस्मं भीमाय नमसा ५७ ३ ५१०	आदारो वा मतीना ४६ ५ ४३४
अस्य पीत्वा शतक्रतो ४ ८ १३१	आदिते विश्वे क्रतुं जुषन्त ६८ २ ५६९
अस्य मदे स्वयं वा श्रताय १२१ ४ ८६६	आदुष्मोति हविष्कृति १८ ८ २१६
अस्य वीरस्य बर्हिषि ८६ ४ ६५६	आ दीप्यानि घता चिकि ७० १ ५७४
अस्य शशुर्भपसिः ६० २ ५२३	आदद्विगिराः प्रथमं वधिरे ७३ ४ ६३४
अस्य श्वो नद्य सप्त १०२ २ ७३९	आ नासत्या गच्छत ह्य ३४ १० ३५५
अस्य शीप्यन्ताभुवः ८६ ५ ६५६	

	सू.	क्र.	पु.		सू.	क्र.	पु.
आ नासत्या त्रिमिरका	३४	११	३५५	आ विद्युन्मन्त्रिर्मन्त्र	८८	१	६६२
आ नो अग्ने रयि भर	७९	८	६१३	आविष्टघो वर्धते चाष्ट	९५	५	७१०
आ नो अग्ने सुचेतुना	७९	९	६१३	आ वो मधु तनाय क	३९	७	३९३
आ नो अश्विना त्रिवृता	३४	१२	३५६	आ वो वहन्तु सप्तयो रघुप्यद	८५	६	६५०
आ नो नावा मतीना	४६	७	४३५	आव कुत्सामिन्द्र यस्मिन्	३३	१४	३४२
आ नो बर्हो रिवादस	२६	४	२७२	आव शम घृषभ तुम्यासु	३३	१५	३४३
आ नो भज परमेपु	२७	५	२७६	आ श्येनस्य जवसा	११८	११	८५३
आ नो भद्रा कृतबो	८९	१	६६६	आ श्रुत्कर्ण शुधी हव	१०	९	१७१
आ नो यज्ञाय तज्जत	१११	२	७८७	आश्विनावशवावत्ये	३०	१७	३००
आन्य दिवो मातरिश्वा	९३	६	६९५	आ सूर्ये न रश्मयो ध्रुवा	५९	३	५१९
आ पत्रौ पापिन्न रज	८१	५	६२५	आस्तो वृकस्य वति	११६	१४	८३०
आ पूषञ्चित्रब्रह्मिह्य	२३	१३	२४४	आ स्मा रय वृषपाणे	५१	१२	४७१
आपो अद्यान्वचारिय	२३	२३	२४९	आ स्वमघ युवमानो	५८	२	५१३
आपो न देवीरय यन्ति	८३	२	६३३	आ हि म्ना सूनवे पिता	२६	३	२७१
आप पुणीत भेषज	२३	२१	२४८				
आप्यायस्व भवित्तम	९१	१७	६८०	इच्छन्त देतो मिपस्तनूयु	६८	४	५७०
आप्यायस्व सन्तेतु ते	९१	१६	६७९	इच्छन्नस्वस्य यच्छिर	८४	१४	६४३
आभरत शिखत वज्रवा	१०९	७	७८०	इतो वा सातिमीमहे	६	१०	१४८
आभोग्य प्र यविच्छन्त	११०	२	७८२	इत्या हि सोम इन्मवे	८०	१	६१५
आ मनोयामन्तरिक्षस्य	११०	६	७८४	इदमाप प्र वहत	२३	२२	२४८
आयजी वाजसातमा	२८	७	२८३	इवं नमो वृषभाय स्वराजे	५१	१५	४७४
आ यदिये नृपति तेज आ	७१	८	५८२	इव पित्रे मरतापुष्यते	११४	६	८१५
आ यद् बुव शतश्रतवा	३०	१५	२९९	इव विष्णुविचममे	२२	१७	२३७
आ यद्वरी इन्द्र विव्रता	६३	२	५४५	इव श्वेदो ज्योतिषां ज्योतिरागा	११३	१	८०२
आ ये तवन्ति रश्मिभि	१९	८	२२१	इन्द्र इदयो सचा	७	२	१५१
आ ये विश्वा स्वपाया	७२	९	५८९	इन्द्रज्येष्ठ्य मरद्वाणा	२३	८	२४२
आ यं पुणन्ति विवि सद्य	५२	४	४७७	इन्द्र तुष्ममिरद्विषो	८०	७	६१८
आरे ते गोधन्मुत पुरपध्न	११४	१०	८१७	इन्द्र त्वोतास आ वर्य	८	३	१५६
आ रोदसो बृहती वेवि	७२	४	५८६	इन्द्रमिदं गापिनो बृहत्	७	१	१५०
आर्चन्त्र मरुत सस्मि	५२	१५	४८४	इन्द्रमिदरो बृहतीध्रति	८४	२	६३७
आ व इन्द्रं त्रिवि यया	३०	१	२९२	इन्द्रमोजानमोजसा	११	८	१७७
आवहृती पोष्या वार्या	११३	१५	८१०	इन्द्र पात्रेषु मोज	७	४४	१५२
आ वा रघो अश्विना	११८	१	८४८	इन्द्रवायु इमे मुता	२	४	१०५
आ वा रयं कृतिता सूर्य	११६	१७	८३२	इन्द्रवायु बृहस्पति मित्रा	१४	३	१९२
आ वा रयं पुरमार्य मनो	११९	१	८५३	इन्द्रवायु मनोजुवा	२३	२	२४०
आ वा रयं सुवर्तितित्पद्वज	११८	५	८५०	इन्द्र सोमं पिब अमुना	१५	१	१९७
आ वा श्येनागो अश्विना	११८	४	८५०	इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोच	३२	१	३१७

	स.	क्र.	पु.		स.	क्र.	पु.
इन्द्रायाऽङ्गिरसां चेष्टो	६२	३	५३६	इहेन्द्राणी उपह्वये	२१	१	२२७
इन्द्राय नूनमर्चत	८४	५	६३८	इहेन्द्राणीमुपह्वये	२२	१२	२३५
इन्द्रा याहि चित्रभानो	३	४	११६	इहेव शृण्व एषा	३७	३	३७७
इन्द्रा याहि तनुजानः	३	६	११९	इळा सरस्वती मही	१३	९	१८९
इन्द्रा याहि धियेयितो	३	५	११८				
इन्द्रावरुण नू नु वां	१७	८	२११	ईमुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन्	११३	११	८०८
इन्द्रावरुणयोरहं	१७	१	२०८	ईसानकृतो धुनयो रिशावसः	६४	५	५५२
इन्द्रावरुण वामहं	१७	७	२११	ईळते त्वामवस्मयः	१४	५	१९३
इन्द्रेण सं हि वृक्षये	६	७	१४७	ईळे छावापुयिबो पूर्वधितये	११२	१	७८९
इन्द्रेहि मत्स्यपशतः	९	१	१६०				
इन्द्रो अथापि सुप्तो निरेके	५१	१४	४७३	उष्यमिन्द्राय शंस्यं	१०	५	१६८
इन्द्रो वधीचो अत्यभिः	८४	१३	६४२	उषयेभिरर्वागवसे	४७	१०	४४४
इन्द्रो वीर्याय वक्षसे	७	३	१५१	उषा सन्ता हवामहे	२१	४	२२८
इन्द्रो मदाय वायुधे	८१	१	६२३	उच्छिष्टं चम्बोर्भर	२८	९	२८४
इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा	३२	१५	३२६	उत त्वं चमसं नवं	२०	६	२२५
इन्द्रो वृत्रस्य तविर्यो	८०	१०	६१९	उत धुमन्तु वीर्यं	७४	९	५९८
इन्द्रो वृत्रस्य दोषतः	८०	५	६१७	उत नो धियो योजप्राः	९०	५	६७२
इन्द्रं कुन्तो वृत्रहणं शचीपतिं	१०६	६	७६९	उत नः सुभयां अरिः	४	६	१३०
इन्द्रं प्रातर्हवामहे	१६	३	२०५	उत वृषन्तु जन्तवः	७४	३	५९६
इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमूतये	१०६	१	७६७	उत वृषन्तु नो निदो	४	५	१२८
इन्द्रं वयं महायने	७	५	१५२	उत यो मानुषेष्वा	२५	१५	२६७
इन्द्रं विदवा अबीवृषन्	११	१	१७३	उत वा यस्य वाजिनः	८६	३	६५५
इन्द्रं वो विरवतस्पति	७	१०	१५५	उत स्म ते वनस्पते	२८	६	२८३
इन्द्रः सहस्रदाह्यां	१७	५	२१०	उन स्या वां मधुमग्निशिका	११९	९	८५७
इममिन्द्रं सुतं पिब	८४	४	६३७	उतो स महाभिन्तुभिः	२३	१५	२४५
इममू पु त्वमस्माकं	२७	४	२७६	उत्तिष्ठ वृष्टणस्पते	४०	१	३९७
इमा वाना घृतस्नुवः	१६	२	२०४	उत्ते शतान्मघवद्रुचं भूयतः	१०२	७	७४२
इमामाने शरणि मीमूयो	३१	१६	३१४	उदगादयमादित्यः	५०	१३	४६२
इमा रदाय तवसे वृषदिने	११४	१	८१३	उदपत्तप्रदणा भानवो वृषा	९२	२	६८४
इमां ते पिपं प्र भरे महो महोम्	१०२	१	७३८	उदोष्यं जीवो अमुनं आगान्	११३	१६	८१०
इमे चित्तव मन्यवे	८०	११	६२०	उदुत्तमं मुमुक्षि नः	२५	२१	२७०
इमे स इन्द्र ते वयं पुरष्टुत	५७	४	५११	उदुत्तमं वरुण पात्रमस्मन्	२४	१५	२५९
इमे सोमास इन्द्रवः	१६	६	२०६	उदु त्वे सूनवो गिरः	३७	१०	३८०
इमं मे वरुण धुयो	२५	१९	२६९	उदु त्वं जानवेदमं	५०	१	४५६
इमं यतमिदं ववः	९१	१०	६७७	उद्यप्रस मित्रयज्ञः	५०	११	४६१
इमं स्तोममहंते जानवेदते	९४	१	६९८	उद्ययवीनि सविनेव बाहू	९५	७	७११
इह त्वष्टारमग्निं	१३	१०	१९०				

	स.	क्र.	पु.		स.	क्र.	पु.
उद्धय तममत्परि	५०	१०	४६१	ऊर्ध्वं नुनुदेवत त ओजसा	८५	१०	६५३
उद्धन्दनमैरत दसनानि	११८	६	८५०	ऋजुनीती नो वरुण	९०	१	६७१
उप क्षत्र पूज्योत हन्ति	४०	८	४०१	ऋतस्य देवा अनुयता	६५	२	५६०
उप ते स्तोमान्यशुषा इवाकर	११४	९	८१७	ऋतस्य प्रेवा ऋतस्य वीति	६८	३	५७०
उप त्याग्ने दिवे दिवे	१	७	९८	ऋतस्य हि धेनवो वावशाना	७३	६	५९२
उप नो देवा अक्षसा गमन्तु	१०७	२	७७०	ऋतेन मित्रावरुणा	२	८	१०७
उप न सुतमा गहि	१६	४	२०५	ऋतेन यावतावृषा	२३	५	२४१
उप न सवना गहि	४	२	१२६	ऋभुक्षणमिन्द्रमाहुव ऊतये	१११	४	७८८
उप प्र शिष्यन्नुराती	७१	१	५७८	ऋभुर्न इन्द्र शवसा नवीयान्	११०	७	७८४
उपप्रयन्तो अश्वर	७४	१	५९५	ऋभुर्नराय सशिशातु सर्ति	१११	५	७८८
उपह्वरोयु वदधिष्व	८७	२	६५९	ऋषिर्न स्तुष्वा विष्णु प्रशस्त	६६	२	५६३
उपेवह धनदामप्रतीत	३३	२	३३४	ऋषि नरावहस्त वाञ्छजन्त्य	११७	३	८३७
उपो रयेयु पृषतीर्युग्ध	३९	६	३९३	ऐकस्या वस्तोरावर्त रणाय	११६	२१	८३४
उपो यु शुणुही गिर	८२	१	६२८	एतस्यस इन्द्र वृष्ण उक्थ्य	१००	१७	७३१
उभा देवा विविस्वशा	२३	०	२४०	एतस्यस्र योजनमवेति	८८	५	६६४
उभा पिबतमशिवना	४६	१५	४३९	एता उ त्या छयस केतुमकत	९२	१	६८३
उमे भत्रे जोययेंते न मेने	९५	६	७१०	एता चित्तिलो भूमा नि पाहि	७०	३	५७५
उर ते ज्यय धर्येंति बुध्न	९५	९	७१२	एता ते अग्न उचयानि वेध	७३	१०	५९४
उरप्या णो अभिरास्ते	९१	१५	६७९	एतानि वामशिवना यीर्याणि	११७	२५	८४८
उर हि राजा वरुणवकार	२४	८	२५४	एतानि वा भवस्या सुवान्	११७	१०	८४०
उवासीया उच्छाञ्च नु	४८	३	४४६	एतायामोषपथ्यस्त	३३	१	३३३
उगिर पावको वसुमान्ये	६०	४	५२४	एते त इन्द्र अन्तव	८१	९	६२७
उप आ भाहि भानुना	४८	९	४५०	एतेनाने बहूणा बाध्वस्य	३१	१८	३१६
उपस्तत्त्वप्रमाभर	९२	१३	६९०	एनाहपूयेण वयमिद्रवस्त	१०५	१९	७६६
उपस्तमरमा घ्रास सुवीर	९२	८	६८८	एन्द्र सानसि रयि	८	१	१५६
उपो अरुह गोमति	९२	१४	६९१	एभिरग्ने दुवो गिर	१४	१	१९१
उपो भद्रैरिरागहि	४९	१	४५४	एभिद्युभि सुमना एभिरिन्दु	५३	४	४८७
उपो न जारो विभावो	६९	५	५७४	एमाशमागवे भर	४	७	१३०
उपो यदग्नि समिपे चरध	११३	९	८०७	एमेन सुजता सुते	९	२	१६१
उपो यदय भानुना	४८	१५	४५३	एवानिर्गतिमेभिर्हतावा	७७	५	६०६
उपो ये ते प्र धामेयु	४८	४	४४७	एवा ते हारिष्योजना सुवृषि	६१	१६	५३४
उपो वानं हि वरय	४८	११	४५१	एवा नो अग्ने समिषा वृषान	९५	११	७१३
उष्व ऊ पु ण ऊतये	३६	१३	३७०	एवा नो अग्ने समिषा वृषान	९६	९	७१८
ऊर्ध्वमित्यो न ऊतये	३०	६	३९५	एवा हि ते विमूतय	८	९	१५९
ऊर्ध्वा धीनि प्रापय प्रयाय	११९	२	८५४	एवा ह्यस्य वाम्या	८	१०	१६०
ऊर्ध्वो न पाह्ये	३६	१४	३७१	एवा ह्यस्य वृजुना	८	८	१५९

	सं.	क्र.	पु.		सं.	क्र.	पु.
एवेन्द्राग्नौ पविवासा सुतस्य	१०८	१३	७७६	को अद्य युद्धस्ते घुरि गा	८४	१६	६४४
एष प्र पूर्वोरव सत्य चम्रिय	५६	१	५०५	को देवयन्तमशनवत्	४०	७	४०१
एषा दिवो दुहिता प्रत्यर्वाश	११३	७	८०६	को चो वषिष्ठ आ नरो	३७	६	३७८
एषायुक्त परावत	४८	७	४४९	श्रुत्वा महीं अनुध्वज	८१	४	६२४
एषा स्या वो मस्तोऽनुभर्त्री	८८	६	६६५	प्राणा रुद्रेभिर्वसुभि पुरो हि	५८	३	५१४
एषो जया अपूर्व्या	४६	१	४३२	क्रौळ व शर्षो मास्त	३७	१	३७५
एह देवा मयोमुवा	९२	१८	६९२	श्व १ श्री चक्रा त्रिवृतो	३४	९	३५४
एहि स्तोमो अभि स्वर	१०	४	१६८	श्व नून बद्धो अर्थ	३८	२	३८३
एष्ट्यग्न इह होता	७६	२	६०१	श्व व सुम्ना मध्यसे	३८	३	३८४
ओ स्ये नर इन्द्रमृतये गु	१०४	२	७५०	क्षत्राय त्व श्रवसे त्व महीया	११३	६	८०५
ओमासश्चर्यणीधृतो	३	७	११९	क्षपो राजन्नुत त्मना	७९	६	६१३
अंबयो यन्यध्वभि	२३	१६	२४५	क्षेमनिव विममस्तोजनेन	११०	५	७८३
कं इन वो निष्पमा चिकेत	९५	४	७०९	गंयस्कानो अमीवहा	९१	१२	६७८
क ईयते तुर्यते को	८४	१७	६४५	शर्भो यो अपा गर्भ	७०	२	५७५
कया दासोमानये	७७	१	६०३	गन्तारा हि स्वोऽवसे	१७	२	२०८
कया रायाम सत्राय	४१	७	४०५	गायपति मेघपति	४३	४	४१४
कदा क्षत्रधिय नर	२५	५	२६३	गायन्ति त्वा गायत्रिण	१०	१	१६५
कदा भर्तमरायस	८४	८	६३९	गार्हपत्येन सन्त्य	१५	१२	२०३
कदित्या नृ पात्र देवयता	१२१	१	८६४	गूहता गूहा तम	८६	१०	६५८
कड नून कथ प्रिय	३८	१	३८३	गुणानो अद्रुपिरोभि	६२	५	५३८
कद्रुद्राय प्रचेतसे	४३	१	४१३	गोविता बाहू अभितञ्जु	१०२	६	७४१
कद्रु ऋतस्य घणति	१०५	६	७६०	गोमातरो घच्छुभयन्ते	८५	३	६४९
कविमग्निमुपस्तुहि	१२	७	१८१	गोषु प्रयास्ति वनेषु धिये	७०	५	५७७
कवी नो मित्रावरुणा	२	९	१०८	घनेव विश्वक वि जहा	३६	१६	३७२
कस्त जय कथ प्रिये	३०	२०	३०१	घृतपृष्ठा मनोयुज	१४	६	१९४
कस्त जामिर्जनाना	७५	३	५९९	घृताहवन दीदिव	१२	५	१८०
कस्य नून कतमस्यामृताना	२४	१	२५०	घृताहवन सत्येमा	४५	५	४२९
का त उपेतिमनस	७६	१	६००	घृषु पावक वनिन	६४	१२	५५७
का रापद्रोत्रादिबना वा	१२०	१	८५८	घ्नन्तो वृषमनरन् रोदसी	३६	८	३६७
कियात्या यत्समया भवाति	११३	१०	८०७	चैत्राणास परीणह पृथिव्या	३३	८	३३८
कुह यान्ता मुष्ट्यां काव्यस्य	११७	१२	८४१	चन्द्राय हि सप्राच्यद नाम भद्र	१०८	३	७७२
केतु हृष्यप्रवेतावे	६	३	१४३	चतुरश्रिचूडमानात्	४१	९	४०६
को अग्निमोटे हविषा	८४	१८	६४५	घरिज हि वेरिवाष्टेदि पर्ण	११६	१५	८३१

सं. क्र. पु.	सं. क्र. पु.
चर्कृत्य मरुत पुस्तु ६४ १४ ५५८	तदिन्द्र प्रेव वीर्यं चर्कृत्य यत् १०३ ७ ७४८
चित्ररञ्जिभिर्वपुये ६४ ४ ५५१	तदिन्द्रत तद्विवा महुमाहु २४ १२ २५७
चित्रो यदभाद् श्वेतो न विस्तु ६६ ३ ५६४	तदु प्रयक्षतममस्य ६२ ६ ५३८
चित्र देवानामुदगादनीक ११५ १ ८१८	तद्वचुये मानुये मा युगानि १०३ ४ ७४६
चोदयिनी स्रुताना ३ ११ १२२	तद्वा नरा शस्य पद्यिणेण ११७ ६ ८३९
खण्डमा अस्त्वन्तरा १०५ १ ७५७	तद्वा नरा शस्य राध्य ख ११६ ११ ८२७
जिघन्वा उ हरिभि सम्भूत ५२ ८ ४८०	तद्वा नरा सनये दस उप ११६ १२ ८२८
जनासो अणि दधिरे सह ३६ २ ३६४	तद्विप्रसो विपन्यवो २२ २१ २३९
जयतामिष तप्यतु २३ ११ २४३	तद्विष्णो परम पद २२ २० २३८
जराबोध तद्विद्विडि २७ १० २७८	तन्मित्रस्य वरुणस्यामि ११५ ५ ८२०
जातवेदसे तुनवाम सोम ९९ १ ७२२	तपुर्गन्धो वन आ वातचोवित ५८ ५ ५१५
जामि सिन्धूना भ्रातेव ६५ ४ ५६२	तमपस्त शवस उत्सवेयु १०० ८ ७२६
जिह्वाये चरितवे मघोनी ११३ ५ ८०५	तमित्तसित्वमीमहे १० ६ १६९
जिह्वा ननुव्रेषत तथा ८५ ११ ६५४	तमित्तुहृष्यमग्रि ७४ ५ ५९६
जुजुष्यो नास्त्योनि वानि ११६ १० ८२७	तमिद्रोचेना विदयेषु ४० ६ ४००
जुपस्व सप्रयस्तनं ७५ १ ५९८	तमीळत प्रथम यस्तसाध ९६ ३ ७१५
जुष्टो हि कृती भति ४४ २ ४२१	तमीशान जपत ८९ ५ ६६८
त आदित्या भार्गता सर्वतासये १०६ २ ७६७	तमु त्वा गीतनी गिरा ७८ २ ६०७
त उक्षितातो महिमान ८५ २ ६४८	तमु त्वा वाजसातम ७८ ३ ६०७
तववा न भूणिर्वना ६६ १ ५६३	तमु त्वा वृत्रहन्तम ७८ ४ ६०८
तसद्यत उदना सहसा सह ५१ १० ४७०	तमूतयो रणपञ्चूरसाती १०० ७ ७२६
तसभ्रासत्याभ्या २० ३ २२३	तयोरीदवसा वय १७ ६ २१०
तसद्य मुवुन विघनापस १११ १ ७८६	तयोरीद धूतवत्य २२ १४ २३५
तत अस्तदु तापते पुन ११० १ ७८१	तरणिदिश्ववर्षत ५० ४ ४५८
तस इन्द्रिय परम पराच १०३ १ ७४४	तवाह क्षुर रातिभि ११ ६ १७६
तसविदिविनोरवो ४६ १२ ४३८	तस्य वज्र वन्दति स्मत्स्वर्ग १०० १३ ७२९
तस्ते भद्र यस्तमिद्र ९४ १४ ७०५	ता अस्य नमसा सह ७४ १२ ६४१
तत्वा ग्रामि ब्रह्मणा वन्दमान २४ ११ २५६	ता अस्य पृथनापुव ८४ ११ ६४१
तत्त्वविना योऽमृतत्वमागुक्त ११० ३ ७८२	ता नो अष्ट वनस्पती २८ ८ २८४
तन्मूर्धस्य देवत्व तामरित्व ११५ ४ ८२०	तान्यत्रा अतावध १४ ७ १९४
तपा तदस्तु सोमपा ३० १२ २९७	तान्युर्वेपा निविदा ह्यहे ८९ ३ ६६७
तस्मैरं पदयता मूरि पुष्ट १०३ ५ ७४७	ता महामता सदस्यती २१ ५ २२९
तस्मिन्मानमानागे २५ ६ २६३	ता मित्रस्य प्रजास्तये २१ ३ २२८
	ता यज्ञेय प्रजास्तये २१ २ २२८
	ता वा नरा श्ववसे गुजाता ११८ १० ८५२
	ता विद्रासा ह्यमाने वा १२० ३ ८५९
	ता शुक्रिह्वा उप ह्यये १३ ८ १८८

	स.	क्र.	पु.		स.	क्र.	पु.
तां उगतो वि बोधय	१२	४	१७९	त्रिनो अश्विना यजता	३४	७	३५३
निन्नो छाव सचिबुर्वा	३५	६	३५९	त्रिनो रथ्य बहतमश्विना	३४	५	३५१
तिन्नो यदने शरद	७२	३	५८५	त्रिर्वितर्याति त्रिरनुव्रते	३४	४	३५१
तिन्न सपत्रिच्छाति व्रजिङ्ग	११६	४	८२३	त्रिवन्धुरेण त्रिवृता रथेन	११८	२	८४९
तोत्रा सोमास आगहि	२३	१	२३९	त्रिवन्धुरेण त्रिवृता सुपेदासा	४७	२	४४०
पुत्रो ह भुव्युमश्विनोदमेधे	११६	३	८२३	त्रिविष्टिघातु प्रतिमान	१०२	८	७४२
पुम्येदेते बहुला अत्रिदुग्धा	५४	९	४९७	त्रिदिवन्नो अद्या भवत नवेदसा	३४	१	३४८
पुम्य पयो यत्पितरावनीता	१२१	५	८६७	त्रियघस्ये ब्रह्मिणि	४७	४	४४१
पुम्ये पुम्ये य उत्तरे	७	७	१५४	त्रि सप्त यद् गुह्यानि	७२	६	५८७
ते अस्मभ्य शर्म घत	९०	३	६७२	त्रिणि जाना परिभूयन्त्यस्य	९५	३	७०८
ते अतिरे विव ऋष्यास	६४	२	५५०	त्रिणि पदा विचक्रमे	२२	१८	२३७
ते स्वा मदा अमदन्तानि वृण्वा	५३	६	४८८	त्वमान उदगासाय वाघ	३१	१४	३१३
तेन नासत्या गत	४७	९	४४४	त्वमग्ने प्रथमो अद्गिरा	३१	१	३०३
तेन सत्येन जागुत	२१	६	२२९	त्वमग्ने प्रथमो अद्गिरस्तम	३१	२	३०४
ते नो रत्नानि घसत	२०	७	२२६	त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्वने	३१	३	३०४
तेऽपणेभिर्वरमापिशार्ङ्ग	८८	२	६६२	त्वमग्ने प्रमति	३१	१०	३१०
तेऽवर्धन्त स्वतवसो	८५	७	६५१	त्वमग्ने प्रयतदक्षिण	३१	१५	३१४
ते हि वस्यो वसवाना	९०	२	६७१	त्वमग्ने मनवे द्यामवासाय	३१	४	३०५
त गुतपो नेममिप्य परोणस	५६	२	५०५	त्वमग्ने मय्यवे पामु	३१	१३	३१२
त येमित्या नमस्विना	३६	७	३६७	त्वमग्ने वसुरिह	४५	१	४२७
त स्वा नरो दम आ	७३	४	५९१	त्वमग्ने वृमिनवर्तानि	३१	६	३०७
त स्वा वय पतिमाने रथोणा	६०	५	५२४	त्वमग्ने शूयभ पुष्टिबर्धन	३१	५	३०६
त स्वा बाजेषु धाजिन	४	९	१३२	त्वमध्वर्मुस्त होना	९४	६	७०१
त स्वा वय विदवारा	३०	१०	२९६	त्वमयामपिधाना	५१	४	४६५
तत्र इन्द्रस्तदङ्गस्तदग्नि	१०७	३	७७१	त्वमस्य पारे रत्नसो व्योमन	५२	१२	४८२
तत्रम्यसो ह्रव आ जायमान	६०	३	५२३	त्वमायत प्रति वतयो गो	१२१	९	८६९
तन्नो वानो मयोभु वातु	८९	४	६६७	त्वमायिष नयो तुवरा यदु	५४	६	४९५
त वरधराया वय वसत्या	६६	५	५६५	त्वमायिष सुधवस तनोति	५३	१०	४९१
तं स्मा रथ मयवत्राव सातये	१०२	३	७३९	त्वमिन्द्र नयो यो अयो नृन्	१२१	१२	८७१
तं विद् घा दीधं पुपु	३७	११	३८१	त्वमिमा ओषधी सोम	९१	२२	६८२
तं मुमेप मह्या स्वविद दान	५२	१	४७५	त्वमेताञ्जनरातो द्विदंसा	५३	९	४९०
प्रप पचयो मधुवाहने रथे	३४	२	३४९	त्वमेतान् ददतो जशन	३३	७	३३७
त्रिन भूपेऽश्विनी देवान्	१०५	१७	७६५	त्वमद्गम प्र क्षतिप	८४	१९	६४६
त्रिरश्विना सि पुमि	३४	८	३५३	स्वष्टा यद्वय गुरुता	८५	९	६५२
त्रिनो अश्विना दिव्यानि	३४	६	३५२	त्वामग्ने प्रथममायु	३१	११	३१०
				स्वायेन्द्र सोम मुपुषा गुरुत	४०	२	३९८
					१०१	९	७३५

	सं.	क्र.	पु.		सं.	क्र.	पु.
देवो देवानामसि मित्रो	१४	१३	७०५	नहि नु यादधीमसि	८०	१५	६२१
देवो न यः पृथिवीं	७३	३	५९१	नहि वामसि ब्रूके	२२	४	२३१
देवो न यः सविता सत्य	७३	२	५९०	नहि वः शत्रुविविदे	३९	४	३९२
द्युमिरस्तुभिः परिपातमस्मा	११२	२५	८०२	नाना हि त्वा हवमाना	१०२	५	७४०
द्योश्चिदस्यामघां बहेः	५२	१०	४८१	नासत्याभ्यां बर्हिरिव प्र वृज्जे	११६	१	८२१
द्रविणोदा ब्रवानु नः	१५	८	२०१	नास्मै विद्युन्न तन्यतुः	३२	१३	३२४
द्रविणोदा द्रविणसः	१५	७	२००	नि कांभ्या वेधसः शशवत्	७२	१	५८४
द्रविणोदा द्रविणस्तस्य	१६	८	७१७	नि त्वामन्ने मनुर्दधे	३६	१९	३७४
द्रविणोदाः पिपीयति	१५	९	२०१	नि त्वा यज्ञस्य साधनं	४४	११	४२५
द्रिता वि बध्रे सनत्रा सनीळे	६२	७	५३९	नि त्वा होतारमृत्विजं	४५	७	४३०
द्रियो नो विश्वतोमुत्तासि	९७	७	७२०	नि नो होता वरेण्यः	२६	२	२७१
द्वे विश्वे वरतः स्वयं	९५	१	७०७	नि यद् वृणक्षि इवसनस्य मूर्धं	५४	५	४९४
द्यम्बन्त्रोतः कृणुते पातुं	९५	१०	७१३	नि येन मुष्टिहृत्यया	८	२	१५६
नैकिरस्य सहन्य	२७	८	२७७	निरिन्द्र भूम्या अधि	८०	४	६१६
नकिष्ट एता वता	६९	४	५७३	नि वो यामाय मानुयः	३७	७	३७९
नकिष्ट्वद्रयोतरः	८४	६	६३८	निश्चर्मण ऋभवो गामपिशात	११०	८	७८५
नक्तोपासा वर्णामेमेत्याने	९६	५	७१६	निपसाव धृतव्रतः	२५	१०	२६५
नक्तोपासा कुपेतासा	१३	७	१८८	निष्वापया मियूदशा	२९	३	२९०
नक्तवमरणीः पुष्यं राद्	१२१	३	८६५	नि सर्वेतेन इयुषो	३३	३	३३४
नर्द न मित्रममुया शायनं	३२	८	३२१	नीचावया अभवद् वृत्रपुत्रे	३२	९	३२२
न धूपणं मेयामसि	४२	१०	४१२	नू च पुरा च सदनं रयीणां	९६	३	७१७
नमो महद्भ्यो	२७	१३	२७९	नू चित्सहोमा अमृतो नि तुन्व	५८	१	५१२
न यस्य देवा देवता न मताः	१००	१५	७३०	नू ष्टिर मरतो वोरवन्तं	६४	१५	५५८
न यस्य द्यावापृथिवी न	५२	१४	४८३	न्यग्र्यस्य मूर्धनि	३०	१९	३०१
न ये दिवः पृथिव्या अन्तं	३३	१०	३३९	न्याविष्मदिलीविशस्य	३३	१२	३४०
न द्योस्त्विरदय्यः	७४	७	५९७	न्यू ३ धु वावर् प्र महे भरामहे	५३	१	४८५
न धं दिप्सन्ति दिप्सवः	२५	१४	२६७	पताति कुण्डणाच्या	२९	६	२९१
नराशंसमिह प्रिय	१३	३	१८५	पतिह्यंघ्वराणा	४४	९	४२४
नराशंसं वाजिनं वाजयन्निह	१०६	४	७६८	परा चिच्छीर्षां ववृजुस्त इन्द्र	३३	५	३३६
नराशंसं मुपूष्टमं	१८	९	२१७	परा मे यन्ति धीतयो	२५	१६	२६८
न वेपसा न तन्यते	८०	१२	६२०	परायनोनामान्वेति पापः	११३	८	८०६
नय्यं तदुष्यं हितं	१०५	१२	७६३	परावन नासत्यानुदेयां	११६	९	८२६
नहि ते सत्यं न सरो न मनुं	२४	६	२५३	परा ह यस्तिर हय	३९	३	३९१
न हि त्वा रोदमी उभे	१०	८	१७०	परा हि मे विमन्यवः	२५	४	२६२
नहि देवो न मर्यः	१९	२	२१८	परि त्वा गिर्वंशो गिरः	१०	१२	१७३

	सु.	क्र.	पु.		सु.	क्र.	पु.
त्वा चित्रध्वस्तमं	४५	६	४३०	त्व तमिन्द्र पर्वतं न भोजसे	५५	३	५०१
त्वा देवेषु प्रथमं हृदामहे	१०२	९	७४३	त्व तमिन्द्र पर्वतं महामुष्ट	५७	६	५१२
त्वा स्तोमा अवोषुषन्	५	८	१३९	त्व तस्य द्वयाविनी	४२	४	४१०
त्वा ह स्पदिन्द्राणंसातो	६३	६	५४७	त्व त ब्रह्मणस्पते	१८	५	२१५
त्व दिवो धरणं धिय ओजसा	५६	६	५०८	त्व त्या न इन्द्र देव चित्रा	६३	८	५४९
त्व दिवो बृहतं सानु ऋषयः	५४	४	४९४	त्व त्वेभिः रागाहि	३०	२२	३०३
त्वभ्रो अग्ने तव देव	३१	१२	३१२	त्वं ह त्वविन्द्र चोदी	६३	४	५४६
त्वभ्रो अग्ने पित्रोरपस्वे	३१	९	३०९	त्वं ह त्वविन्द्र सप्त युध्यन्	६३	७	५४८
त्वभ्रो अग्ने सनये घनानां	३१	८	३०९	त्वं ह त्वविन्द्रारिष्यन्	६३	५	५४७
त्व नो अस्या इन्द्रं बृहं गाया	१२१	१४	८७२	त्व हि विदवतो मुख	९७	६	७२०
त्व नः सोमं विदवतो रक्षा	९१	८	६७७	त्वं होता भनुहितः	१४	११	१९६
त्व भुवः प्रतिमानं युधिष्या	५२	१३	४८३	दैवघ्नतः घनघ्नस्य	७१	३	५७९
त्व मह्यं इन्द्रं यो ह शुष्मं	६३	१	५४४	इधुष्ट्वा भुगवै मानुषेष्वा	५८	६	५१६
त्व मायानिरप मायिनो धम	५१	५	४६६	वर्धं नु विदवदसंत	२५	१८	२६९
त्व बलस्य गोमत	११	५	१७५	वशं रात्रोरशिवेना मव धून्	११६	२४	८३५
त्व विदवस्य मैथिर	२५	२०	२७०	वशेन त्वष्टुर्जनयन्तं गर्भं	९५	२	७०८
त्व सत्य इन्द्रं धृष्णुरेता	६३	३	५४६	वसा युवाकवः सुता	३	३	११३
त्व सुतस्य पीतये	५	६	१३८	वस्युज्जिष्म्युश्च पुष्टत एव	१००	१८	७३२
त्व सूर्यो हरितोऽरामयो भून्	१२१	१३	८७१	वापारः क्षेममोषो नर	६६	२	५६३
त्व सोमं ऋत्विभिः सुश्रुतु	९१	२	६७५	वानापः मनः सोमपावजस्तु ते	५५	७	५०३
त्व सोमं प्र चिजितो	९१	१	६७४	वासपत्नोरहिगोपा अतिष्ठन्	३२	११	३२३
त्व सोमं महे भग	९१	७	६७७	विश्विचिन्ते बृहतो जातवेदः	५९	५	५२०
सोममसि सत्यति	९१	५	६७६	दिव्यश्चिदस्य वरिमा वि प्रपये	५५	१	४९९
त्वे अग्ने सुमतिं भिक्ष	७३	७	५९३	दिवस्त्वग्वात इन्दवो	४६	९	४३६
त्वे इदग्ने सुभगे यवि	३६	६	३६६	दिवा चित्तमं कृष्वन्ति	३८	९	३८६
त्वे विदवा तविषी सप्रघग्धि	५१	७	४६७	दिवो न यस्य रेतसो दुधाना	१००	३	७२४
त्वेपातो अग्नेरमवन्तो	३६	२०	३७५	दिवो वराहस्यैव वपदिन	११४	५	८१५
त्वेप रपः कृष्ण उत्तरं यत्	९५	८	७१२	दुरो अश्वस्य दुर इन्द्र गोरसि	५३	२	४८६
त्वेप वयः वरः यजसाध	११४	४	८१४	दुरो अश्वस्य दुर इन्द्र गोरसि	६६	३	५६४
त्वोतो वायुहृषो	७४	८	५९७	दुरो अश्वस्य दुर इन्द्र गोरसि	१२०	९	८६२
त्व इन्द्रश्चमृतं पर्णय वधी	५३	८	४८९	देवयन्तो यया मति	६	६	१४६
त्व मुत्सं द्राणहृषेष्वाविय	५१	६	४६७	देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजू	८९	२	६६६
त्व गोप्रमदगिरोभ्यो बृणोरप	५१	३	४६४	देवासत्त्वा वरुणो मित्रो	३६	४	३६५
त्व च सोमं नो वरा	९१	६	६७६	देवो यदि तविषी त्वावृषोतय	५६	४	५०७
त्व जामिर्नानां	७५	४	५९९	देवेन नो मनसा देव सोम	९१	२३	६८३
त्व जिषेय न घना दरोषिय	१०२	१०	७४३	देवैर्नो देव्यदितिनि पातु	१०६	७	७६९
त्व तमाने अमृतत्व	३१	७	३०८				

	स.	क्र.	पु.		स.	क्र.	पु.
देवो देवानामसि मित्रो	१४	१३	७०५	नहि नु यादधीमसि	८०	१५	६२१
देवो न य पृथिवी	७३	३	५९१	नहि वामस्ति दूरके	२२	४	२३१
देवो न य सविता सत्य	७३	२	५९०	नहि व शत्रुर्विविदे	३९	४	३९२
द्युनिरकुनुमि परिपातमत्सा	११२	२५	८०२	माना हि त्वा हवमाना	१०२	५	७४०
द्यौश्चिदस्यामवा अहे	५२	१०	४८१	नासत्याभ्या बर्हिर्विप्र वृञ्जे	११६	१	८२१
इविणोदा दवानु न	१५	८	२०१	नास्मं विद्युभ्र तन्पतु	३२	१३	३२४
इविणोदा इविणस	१५	७	२००	नि काव्या वेधस शश्वत्	७२	१	५८४
इविणोदा इविणसस्तुरस्य	१६	८	७१७	नि स्वामग्ने मनुर्दधे	३६	१९	३७४
इविणोदा पिपीयति	१५	९	२०१	नि त्वा यज्ञस्य सायन	४४	११	४२५
दिता वि बधे सनज्ञा सनीळे	६२	७	५३९	नि त्वा होतारमृत्विज	४५	७	४३०
दिपो नो विश्वतोमुखाति	१७	७	७२०	नि नो होता वरेष्य	२६	२	२७१
हे विश्वे धरत स्वयं	९५	१	७०७	नि यद् वृणस्ति द्रवसनस्य मूर्ध	५४	५	४९४
धैर्यन्त्रोत कृणुते गातु	९५	१०	७१३	नि येन मुष्टिहत्यया	८	२	१५६
नकिरस्य सहस्य	२७	८	२७७	निरिन्द्र भूम्ना अथि	८०	४	६१६
नकिष्ट धृता व्रता	६९	४	५७३	नि यो यामाय मानुष	३७	७	३७९
नकिष्टद्वज्योतर	८४	६	६३८	निदधमण श्चभवो गामपिपत्त	११०	८	७८५
नक्तोपासा वर्णमामेम्माने	९६	५	७१६	नियसाद घृतव्रत	२५	१०	२६५
नक्तोपासा सुवेगासा	१३	७	१८८	निष्पापया मियूवृशा	२९	३	२९०
नक्षत्रबनरणी पूर्व राद्	१२१	३	८६५	नि सवसेन इयुषी	३३	३	३३४
नक्ष न भिन्नममुया शयान	३२	८	३२१	नीचावया अभवद् वृत्रपुत्रे	३२	९	३२२
न पूषण मेयामसि	४२	१०	४१२	नू च पुरा च सवन रयीणा	९६	७	७१७
नमो महृष्यो	२७	१३	२७९	नू बिस्तरोजा अमृतो नि तुन्व	५८	१	५१२
न यस्य देवा देवता न मर्ता	१००	१५	७३०	नू ष्ठिर मदनो वीरवन्त	६४	१५	५५८
न यस्य धावापृथिवी न	५२	१४	४८३	न्यध्यस्य मूर्धनि	३०	१९	३०१
न ये दिव पृथिव्या अन्त	३३	१०	३३९	न्याविष्म्यदिलोविशस्य	३३	१२	३४०
न योऽपश्चिदस्य	७४	७	५९७	न्यू ३ यु वाच प्र महे भरायहे	५३	१	४८५
न य दिप्सन्ति दिप्सव	२५	१४	२६७	पताति कुण्डूकाव्या	२९	६	२९१
नरादासमिह प्रिय	१३	३	१८५	पतिह्यंघराणा	४४	९	४२४
नरादास वाजिन वाजयग्रिह	१०६	४	७६८	परा चिच्छीर्षा यवजुस्त इन्द्र	३३	५	३३६
नरादास मुपुष्टम	१८	९	२१७	परा मे यन्ति धीतयो	२५	१६	२६८
न वेपसा न तन्यते	८०	१२	२६०	परायनोनामवेति पाप	११३	८	८०६
नर्थं तदुक्ष्य हित	१०५	१२	७६३	परावत नासत्यानुदेया	११६	९	८२६
नहि से सार्ध न सहो न मन्यु	२४	६	२५३	परा ह यत्स्मिर ह्य	३९	३	३९१
न हि त्वा रोदसी उभे	१०	८	१७०	परा हि मे विमन्यव	२५	४	२६२
नहि देवो न मर्त्य	१९	२	२१८	परि त्वा गिर्वेभो गिर	१०	१२	१७३

	सू.	क्र.	पु.		सू.	क्र.
परि यदिन्द्र रोदसी उभे	३३	९	३३८	प्र नू महित्व वृषभस्य	५९	६
परि यदेयामेको	६८	१	५६९	प्र नू स मर्तं शवसा	६४	१३
परिविष्ट जाह्नप विश्वतः सौ	११६	२०	८३३	प्र वृतास्तिग्मशोचिषे	७९	१०
परीं धृणा चरति तिरिवये शव	५२	६	४७९	प्र मन्दिने पितुमदर्वता	१०१	१
परेहि विप्रमस्तुत	४	४	१२७	प्र मन्महे शवसानाय	६२	१
पशुन् चित्रा मुभगा	९२	१२	६९०	प्र महिष्ठाय बृहते बृहद्रये	५७	१
पशवा न तापु गृहा	६५	१	५५९	प्र यसे अग्ने सूरय	९७	४
पावका न सरस्वती	३	१०	१२२	प्र यदग्ने सहस्वत	९७	५
पाहि नो अग्ने रक्षत	३६	१५	३७१	प्र यक्षित्या परायत	३९	१
पितुर्न पुत्रा ऋतु	६८	५	५७१	प्र यद् भविष्य एषा	९७	३
पितु प्रलस्य जन्मना	८७	५	६६०	प्र यद्रयेषु पुयतीरपु	८५	५
पिन्वल्पपो मरुत सुदानव	६४	६	५५३	प्र या घोषे भृगवाणेन सोमे	१२०	५
पुत्रो न जातो रण्वो	६९	३	५७३	प्र यात शीभमाशुभि	३७	१४
पुन पुनर्जायमाना	९२	१०	६८९	प्र ये शुम्भन्ते जनयो	८५	१
पुरा यत्तूरस्तमसो अषीते	१२१	१०	८७०	प्र वद्यामना मुवता रयेन	११८	३
पुरा भिन्दुर्ववा कवि	११	४	१७५	प्र वामज्ञेनो मुप्युति	१७	९
पुक्ताम पुष्पाभीशा	५	२	१३५	प्र वा दसात्यविजिनायबोच	११६	२५
पुर्क बर्षात्यविजिना दयाना	११७	९	८४०	प्र वेपयन्ति पर्वतान्	३९	५
पुरन्दरा शायत बज्रहस्ता	१०९	८	७८०	प्र वो त्रियन्त इन्दव	१४	४
पुष्टिर्न रणवा भित्तिर्न	६५	३	५६१	प्र वो महे महि नमो	६२	२
पूर्वाभिर्हि दवाशिम	८६	६	६५६	प्र वो यद्गु पुरुषा	३६	१
पूर्वोर्हिस्त्व रातय	११	३	१७४	प्र व शर्षाय धृष्यये	३७	४
पूर्वो देया भयतु	९४	८	७०२	प्र शशा गोध्वप्स्ये	३७	५
पूर्व्यं होतरस्य नो	२६	५	२७२	प्र सु विदवाग्नक्षसो	७६	३
पूर्वा राजानमापुणि	२३	१४	२४४	प्रातर्पाणिः सहस्रत	४५	९
पुषदश्या मरुत पुनि	८९	७	६६९	प्रातर्पुजा वि षोषय	२२	१
पुष्टो दिवि पुष्टो अग्नि	९८	२	७२१	प्रियमेयवदन्वित्	४५	३
प्र चर्यणिग्न्य पूतनाह्वेषु	१०९	६	७७९	प्रियो नो अस्तु विरपति	२६	७
प्रजायना यधमा	७६	४	६०२	प्रह्यभोहि धृष्यहि	८०	३
प्रनि ह्यं चारमप्वरं	१९	१	२१७	प्रतु बह्मणस्पति	४०	३
प्रनि यत्तया नोपादग्नि	१०४	५	७५३	प्रपायज्येषु पृथिवी	८७	३
प्रत्यद् देवानां विद्वा	५०	५	४५८			
प्रत्यर्चो द्वादस्या	९२	५	६८६	यैर्हिर्वा यत्तवपत्याय	८३	६
प्रत्यक्षगः प्रनवमः	८७	१	६५८	विश्वद् आपि हिरण्यये	२५	१३
प्र त्वा दूनं वृगीमहे	३६	३	३६५	वृत्ती इय सृजये रोदसी	५९	४
प्र नूनं ब्रह्मणस्पति	४०	५	४००	बृहत्स्वराचममवदद्युष्य	५२	९

	सं.	क्र.	पु.		सं.	क्र.	पु.
बृहस्पते सदमित्रः	१०६	५	७६८	मही वामूतिरश्विना मयोभू	११७	१९	८४५
ब्रह्मा कृणोति वरुणः	१०५	१५	७६४	महे यत्पित्र ई रसं	७१	५	५८१
ब्राह्मणादिन्द्र राघवः	१५	५	१९९	महो अर्णः सरस्वती	३	१२	१२३
भे गभक्तस्य ते वयं	२४	५	२५२	मा कर्म घातमभ्यभिनिजे	१२०	८	८६२
भजन्त विद्वे देवत्वं	६८	२	५६९	मा छेद्य रश्मोरिति नाधमा	१०९	३	७७८
भद्रा अदवा हरितः सूर्यस्य	११५	३	८१९	माता देवानामादिते	११३	१९	८१२
भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम	८९	८	६६९	मा ते राधासि मा त ऊतयो	८४	२०	६४७
भरामेध्मं कृणवा	९४	४	७००	मादयस्य सुते सचा	८१	८	६२७
भवा वरुणं गृणते	५८	९	५१८	मादयस्य हरिभिर्ये त इन्द्र	१०१	११	७३७
भास्वती मैत्री सूनूतानां विवः	९२	७	६८७	मा नस्तोके तनये मा न आयी	११४	८	८१६
भास्वती मैत्री सूनूतानामचेति	११३	४	८०४	मा नो अग्ने सख्या पित्र्या	७१	१०	५८३
भूरिकर्मणे वृषभाय वृष्टे	१०३	६	७४८	मा नो अस्मिन्मधवन्	५४	१	४९२
भूरि त इन्द्र वीर्यं १ तव	५७	५	५११	मा नो मर्ता अभि ब्रुहन्	५	१०	१४०
भैरव्या सुशिप्र मन्दिभिः	९	३	१६१	मा नो महान्तमुत मा नो अर्भ	११४	७	८१६
भवीषदीं विमृतो	७१	४	५७०	मा नो वषाय हलवे	२५	२	२६१
भवेमदे हि नो	८१	७	६२६	मा नो वधीरिन्द्र मा परा वा	१०४	८	७५५
भयु मवतमुतोयसो	९०	७	६७३	मा नः शंसो अरदयो	१८	३	२१४
भयुमन्तं तनूनपात्	१३	२	१८५	मा नः सोम परिबाधो	४३	८	४१६
भयुमात्रो वनस्पतिः	९०	८	६७३	मायाभिरिन्द्र साधिनं	११	७	१७७
भयु वाता श्रुतायते	९०	६	६७३	मा वो धनन्तं मा शपन्तं	४१	८	४०५
भयः सोमस्याश्विना मदाय	११७	१	८३६	मा वो मुगो न यवसे	३८	५	३८४
भयुव्यवहने अद्विगिरस्त्वद्विगिरः	३१	१७	३१५	मा सा ते अस्मत्सुमनिर्वि दसत्	१२१	१५	८७२
भनो न भोऽप्यनः	७१	९	५८३	मित्रं वयं हवामहे	२३	४	२४०
भन्विष्ट यदुगने वाप्ये सचा	५१	११	४७०	मित्रं हवे पूतदक्षं	२	७	१०७
भद्रो होता गृहपतिः	३६	५	३६६	मिमोहि दलोहभास्ये	३८	१४	३८९
भद्रो यक्ष वो बलं	३७	१२	३८१	मूर्धा दिवो नाभिरग्निः	५९	२	५१९
भद्रो यस्य हि शये	८६	१	६५५	मूढा नो द्रोत नो भयस्त्वयि	११४	२	८१३
भद्रो वोऽर्धाग्निभिः	३८	११	३८७	मो घृ णः परापरा	३८	६	३८५
भद्रः पिबन् श्रुताना	१५	२	१९८	मो घृ देवा अदः स्वः	१०५	३	७५८
भद्रयन्तं हवामहे	२३	७	२४१	य इन्द्राग्नी चित्रतमो रथो	१०८	१	७७१
भद्रमनोव्रतस्य वृजनस्य गोपा	१०१	११	७३८	य द्रगाय वधोयुजा	२०	२	२२३
भद्रो इन्द्रः परत्तव नु	८	५	१५७	य ईतयन्ति पवमान्	१९	७	२२०
भद्रिरेव उज्जये	४५	४	४२९	य ई चिरेत गृहा	६७	४	५६८
भद्रिणामो मादिनश्चित्र	६४	७	५५३	य उजा अर्धमानुषः	१९	४	२१९
भद्रो षोः पृथिवी च नः	२२	१३	२३५	य उबुधोऽत्र देवगोपाः	५३	११	४९१
				य एव इन्द्रियते	८४	७	६३९

	सू.	क्र.	पु.		सू.	क्र.	पु.
य एकश्चर्यणीना	७	९	१५४	यद्वातज्ञतो वना	६५	४	५६२
यच्चिन्नमन्न उपसो बहन्तो	११३	२०	८१२	यद्वा मस्त्व परमे सप्तस्ये	१०१	४	७३६
यच्चिद्धि ते विशो यया	२५	१	२६०	यद् वृत्र तव चाशनि	८०	१३	६२१
यच्चिद्धि त्व गृहेषुहे	२८	५	२८२	यश्चासत्या परावति	४७	७	४४३
यच्चिद्धि शत्रवता तना	२६	६	२७२	यमग्नि मेध्यातिवि	३६	११	३६९
यच्चिद्धि सत्य सोमपा	२९	१	२८९	यमग्ने पुत्तु मर्त्य	२७	७	२७७
यजा नो मित्रावरुणा	७५	५	६००	यमश्विना ददधु इवेतमश्व	११६	६	८२५
यज्ञैरयर्वा प्रथम	८३	५	६३५	यमो ह जातो यमो	६६	४	५६५
यज्ञैर्वा यज्ञबाहसो	८६	२	६५५	यव सूकेणाश्विना वपन्ता	११७	२१	८४६
यज्ञो देवानां प्रप्येति सुम्न	१०७	१	७७०	यच्चिद्धि इ हत्या भय	२४	४	२५२
यज्ञ पुच्छाम्यवम	१०५	४	७५९	यच्चिद्धि त्वा बहुभ्य	८४	९	६४०
यज्ञ प्राजा पृथुबुध्न	२८	१	२८०	यस्तुभ्य दाशद्यो	६८	३	५७०
यज्ञ द्वाविष आधना	२८	२	२८१	यस्त्वामग्ने हुविष्पति	१२	८	१८१
यज्ञ नार्यपव्यव	२८	३	२८१	यस्मादुते न सिध्यति	१८	७	२१६
यज्ञ मन्वा विवध्नते	२८	४	२८२	यस्मै त्वमायजते	९४	२	६९९
यत्था सुरोपमनुभि	१५	१०	२०१	यस्मै त्व सुद्रविणो	९४	१५	७०६
यत्तानो सानुमावहत्	१०	२	१६६	यस्य दूतो अस्ति क्षमे	७४	४	५९६
यया नो अविति करत्	४३	२	४१३	यस्य छावापुचिबो पौंस्य	१०१	३	७३४
यया नो मित्रो वरुण	४३	३	४१४	यस्य सस्ये न कुण्वते	५	४	१३७
यया विप्रस्य मनुषो	७६	५	६०३	यस्याजल शवसा भानमुष्य	१००	१४	७२९
यदस्य प्रथम वा वृणान	१०८	६	७७४	यस्यानाप्त सूर्यस्येव याम	१००	२	७२३
यदयात दिवोदासाय वति	११६	१८	८३२	यस्या वरन्तो अचंय	४८	१३	४५२
यदयुष्या अरुया	९४	१०	७०३	या गोमतीरयस सर्ववीरा	११३	१८	८११
यदद्वा दानुपे त्व	१	६	९७	याति देव प्रवता यात्पुदता	३५	३	३५८
यदिन्द्राग्नी अवमस्या	१०८	९	७७५	या ते धामानि दिवि	९१	४	६७५
यदिन्द्राग्नी उडिता सूर्यस्य	१०८	१२	७७६	या ते धामानि हवि	९१	१९	६८१
यदिन्द्राग्नी विवि प्यो	१०८	११	७७६	या दत्ता सिन्धुमातरा	४६	२	४३२
यदिन्द्राग्नी परमस्या	१०८	१०	७७५	यानो द्रामो वक्ष्युर्वीर्या	१०८	५	७७३
यदिन्द्राग्नी मदय स्वे	१०८	७	७७४	या न धोपरदश्विना	४६	६	४३५
यदिन्द्राग्नी यदुपु	१०८	८	७७५	यात्राये मर्तन्तुपुवो	७३	८	५९३
यदिन्द्राह प्रथमजा महीना	३२	४	३१९	याभिरदगिरो मनसा	११२	१८	७९८
यदिन्द्राह पुषिबो द्वाभुजि	२५	११	४८२	याभिरतक जसमान	११२	६	७९२
यदीमुत्स्य पयसा	७९	३	६११	याभिर्नरा शयवे याभि	११२	१६	७९७
यदुदीरित आजपो	८१	३	६२४	याभिर्नरं गोपुमुषं	११२	२२	८००
यद्देवानां मित्रमह पुरोहित	४४	१२	४२६	याभिर्महामर्तिषव	११२	१४	७९६
यद्वा यानि मरुत	३७	१३	३८१	याभिर्वरं विपिपान	११२	१५	७९७
यद्वयं पुनिमानर	३८	४	३८४	याभिर्वरुणा वनसा	११२	१०	७९४
				याभि वक्ष्यमर्तिषि	४७	५	४४२

	सू.	क्र.	पु.		सू.	क्र.	पु.
यामिः कृशानुमवसे	११२	२१	८००	युवं नरा स्तुवते पञ्चिमाथ	११६	७	८२५
यामिः कुत्सामार्जुनेयं शतक्रू	११२	२३	८०१	युवमत्रपेञ्चनीताय तप्तं	११८	७	८५१
यामिः पठर्वा जठरस्य	११२	१७	७९८	युवं पेदेव पुरवारमश्विना	११९	१०	८५८
यामिः पत्नीविमदाय	११२	१९	७९९	युवं भुज्युं भुरमाणं विभिर्गतं	११९	४	८५५
यामिः परिज्मा तनयस्य	११२	४	७९१	युवं रेभं परिपूतेरुदय्ययः	११९	६	८५६
यामिः शचीभिवृषणा	११२	८	७९३	युवं वन्धनं निरुतं जरण्यया	११९	७	८५६
यामिः शन्तातो भवतो	११२	२०	७९९	युवं श्यावाय श्यतीमदस्तं	११७	८	८४०
यामिः शुचन्ति धनसां	११२	७	७९२	युवं श्वेतं पेदव इन्द्रजुतं	११८	९	८५२
यामिः सिग्यं मधुमस्तं	११२	९	७९४	युवं ह्यास्तं महो रन्युव	१२०	७	८६१
यामिः सुदानुं भौतिजाय	११२	११	७९५	युवाकु हि शचीनां	१७	४	२०९
यामिः सूर्यं परिपायः	११२	१३	७९६	युवाना पितरा पुनः	२०	४	२२४
यामी रसां शोढसोदनः	११२	१२	७९५	युवानो द्या अजरा	६४	३	५५१
यामी रेभं निवृण	११२	५	७९१	युवाभ्यां देवी धिपणा मदाय	१०९	४	७७८
यामयर्वा मनुष्यिना	८०	१६	६२२	युवामिन्द्राग्नी वमुनो विभागे	१०९	५	७७९
यावर्दिवं मुवर्नं विदवं	१०८	२	७७२	युवोरदिना वपुये युवायुजं	११९	५	८५५
यावयर्द्वेया श्वनपा	११३	१२	८०८	युवोरया अनुषिचं	४६	१४	४३९
या वां वना मधुमनी	२२	३	२३०	युवोर्दनाय मुभरा	११२	२	७९०
याविरया श्लोचमा विवो	९२	१७	६९२	युवोपितो मरुतो मर्येपितः	३९	८	३९४
या वः शर्म शाशमानाय	८५	१२	६५४	युवं तत्सत्यशबमः	८६	९	६५७
या मुरया रयीनमा	२२	२	२३०	ये छिद्रि त्वामुषयः पूर्व	४८	१४	४५२
यास्ते प्रजा अमुनस्य	४३	९	४१७	ये ते पन्थाः सविनः पूष्यसिः	३५	११	३६३
युक्तस्ते अस्तु दक्षिणा	८२	५	६३०	ये नाशस्यापिरोचने	१९	६	२१९
युक्त्वा हि वेदिना हरी	१०	३	१६७	येना पावक वलगा	५०	६	४५९
युक्त्वा हि वाग्निनी	९२	१५	६९१	ये पुवनीभिर्धृतिभिः	३७	२	३७६
युक्त्वा ह्यारपी रवे	१४	१२	१९६	ये महो रज्जो विवु	१९	३	२१८
युक्त्रन्ति वज्रमपश्यं	६	१	१४१	ये वज्रजा य ईहपाः	१४	८	१९५
युक्त्रनयस्य वाम्या	६	२	१४२	ये शूभ्रा घोरवर्णनः	१९	५	२१९
युया मधुम्वरं पेदेवि	५३	७	४८९	येयामग्नेयु पूषयो	३७	८	३७९
युनगिप ते वरुणा	८२	६	६३१	यो अग्निं देववीर्य	१२	९	१८२
युपोर माभिरवरस्ययोः	१०४	४	७५२	यो शान्तीयोमा हविरा	९३	८	६९६
युष्मेभानि दिवि	९३	५	६९५	यो वप्वरेषु नम	७७	२	६०४
युवं व्याधानमश्विना जरन्तं	११७	१३	८४२	यो अर्चो मर्त्यभोजन	८१	६	६२५
युवं तामां दिव्यय	११२	३	७९०	यो अज्जानी यो रवां गीरनि	१०१	४	७३४
युवं मुदाय युष्मिर्देव	११७	१४	८४२	योनिजो लक्ष्मण	३०	७	२९५
युवं वनं धनवृण	१५	६	२००	योनिष्ट इन्द्र निन्दे अहारि	१०४	१	७४९
युवं येन इन्द्रे माधिनाय	११८	८	८५१	यो न वृणमो वृषः	७९	११	६१४
युवं नरा मनुके हर्षमनाय	११७	७	८१९		४२	२	४०९

	स.	क्र.	पु.		स.	क्र.	पु.
यो रायो ३ वनिर्महान्	४	१०	१३३	यया इवन्ते अग्नयस्ते	५९	१	५१८
यो रेवाभ्यो अमोबहा	१८	२	२१३	यय जयेम त्वया यूजा धृतं	१०२	४	७४०
यो वाधते ददाति सूनर वसु	४०	४	३९९	यय शूरेभिरस्तुभि	८	४	१५७
यो वामदिवना मनसो जयोपान्	११७	२	८३७	यय हि ते अमन्महि	३०	२१	३०२
यो विदवत सुप्रतीक	९४	७	७०२	ययण प्राविता भुवन्	२३	६	२४१
यो विदवस्य जगत	१०१	५	७३५	ययन्तोमाप पन्था	६५	२	५६०
यो व्यस जाहुपाणेन	१०१	२	७३३	ययान्य पूर्वा क्षपो	७०	४	५७६
य त्वा देवातो मनवे दधुरिह	३६	१०	३६९	ययिष्या हि मियेष्य	२६	१	२७०
यन्नासत्या परावति	४७	७	४४३	ययोरिन्द्र वसुपति	९	९	१६४
य बाहुतेव पिप्रति	४१	२	४०२	ययि पशस विदयस्य	६०	१	५२२
य यत नयया नर	४१	५	४०४	ययनेभिर्नो वाजसातावविदुहि	११०	९	७८६
य रक्षन्ति प्रचेतस	४१	१	४०२	यय उर्येभिर्नरन्ते	२	२	१०१
य कुक्षि सोमपातम	८	७	१५८	ययवायाहि वंशत	२	१	१०१
य शुक्र इव सूर्यो	४३	५	४१५	ययविग्रश्च चेतय	२	५	१०५
य शूरेभिर्हव्यो ययञ भीरुभि	१०१	६	७३५	ययविग्रश्च सुन्वत	२	६	१०६
य सोम सख्ये तव	९१	१४	६७९	ययो तव प्रपूञ्चती	२	३	१०२
य स्त्रीहितायू पूर्य	७४	२	५९५	ययसाता विवस्व	४६	१३	४६८
रयिने चित्रा सूरौ न	६६	१	५६३	ययन्नेव विद्यन्मिमाति	३८	८	३८६
रयिर्न य पितृवित्तो	७३	१	५९०	वि जनाञ्छयावा सितिपादो	३५	५	३५९
रयि सुक्लन् स्वपत्यमायु	११६	१९	८३३	वि जानीह्यार्पण्ये च वस्यव	५१	८	४३८
राजन्तमश्वराणा	१	८	९८	वि ते वज्रसो अस्विरन्	८०	८	६१८
रातो नु ते वरुणस्य	९१	३	६७५	वि त्वा नर पुत्रा	७०	५	५७७
रायस्यूर्ध्व स्थयावो	३६	१२	३७०	विदन्तोमन्न नरो	६७	२	५६६
रायो ब्रुम् सङ्गमनो	९६	६	७१७	वि दुर्गा वि द्विप पुर	४१	३	४०३
रङ्गाणामेति प्रदिशा विचल	१०१	७	७३६	विद्या हि त्वा वृधन्तम	१०	१०	१७१
रङ्गादस्ता वशतो इवेत्यायात्	११३	२	८०३	वि द्यामेयि रजत्पुषु	५०	७	४५९
रैवतीर्न सधमाव	३०	१३	२९७	विद्वा अन्ने ययुनाभि	७२	७	५८८
रोदतो आवदता	६४	९	५५५	विद्वासाविद् दुर पृच्छेत्	१२०	२	८५९
रोहिच्छयावा सुमदशुर्लला	१००	१६	७३०	वि न पय सुयिताय	९०	४	६७२
रय्यन्ते वा वजुहास	४६	३	४३३	वि पृथो अग्ने मधवानो	७३	५	५९२
यधोहि दस्य धनिन धनेन	३३	४	३३५	वि पूष्णामि पावया ३ न देवा	१२०	४	८६०
यर्ध्व रातां अप	९४	९	७०३	विमस्तार हवामहे	२२	७	२३२
यनेम पूर्वोरयो	७०	१	५७४	विमस्तासि चित्रभानो	२७	६	२७६
यनेयु जायुमतयु	६७	१	५६६	वि मूळीकाय ते मन	२५	३	२६२
यपरिचसे पतत्रिण	४९	३	४५५	वि यत्तिरो घट्णमभ्युत	५६	५	५०७
				वि या सुजति समन	४८	६	४४८

सू.	क्र.	पु.	सू.	क्र.	पु.
वि ये भ्राजन्ते सुमन्ता	८५	४	६४९	वन्दस्व मास्त गण	३८ १५ ३८९
वि यो धीस्तु रोष	६७	५	५६८	व्यजिर्मिदिव आतास्व	११३ १४ ८०९
वि राय ओर्षोद् दुः	६८	५	५७१	व्युच्छन्तो हि रश्मिभि	४९ ४ ४५५
वि वातजतो अतसेपु तिष्ठते	५८	४	५१५	व्यूष्वन्तो दिवो जन्ता	९२ ११ ६८९
विशा गोपा अस्व	९४	५	७००	शिकिम् त्वा तमिष	९४ ३ ६९९
वि अथन्तामृताव्य	१३	६	१८७	शग्धि पूषि प्रयासि च	४२ ९ ४१२
विश्वमित्तवन सुन	४८	८	४४९	शचीव इन्द्र पुरुकृद् धुमत्तम	५३ ३ ४८६
विश्ववेदसो रयिभि	१६	८	२०७	शतमिन्नु शरदो	८९ ९ ६७०
विश्वस्य हि प्राणन जीवन	६४	१०	५५५	शत ते राजन्मिषज सहस्र	२४ ९ २५५
विश्वानि देवी भुवना	४८	१०	४५०	शत मेघान्बुधये चक्षवान	११६ १६ ८३१
विश्वान्देवा आबहु सोमपीत	९२	९	६८८	शत मेघान्बुधये मामहान	११७ १७ ८४४
विश्वान्देवा आबहु सोमपीत	४८	१२	४५१	शत वा य शुचीना	३० २ २९३
विश्वान्देवान्बुधामहे	२३	१०	२४३	शरस्य चिदाचलस्यावता	११६ २२ ८३४
विश्वान्देवो अथिवकना मो	१००	१९	७३२	शतमानस्य वा नर	८६ ८ ६५७
विश्वान्देवो अथिवकना मो	१०२	११	७४४	शरवत्पुरोधा ध्युवात देव्यय	११३ १३ ८०९
विश्वे देवातो अन्तुर	३	८	१२०	शरवदिन्द्र पीमुष्यद्विजिगा	३० १६ २९९
विश्वे देवातो अन्तुर	३	९	१२१	शिमिन्वाजाना एते	२९ २ २८९
विश्वे देवातो अन्तुर	२६	१०	२७४	शुक्लेषु मे हरिमाण	५० १२ ४६२
विश्वे देवातो अन्तुर	१४	१०	१९५	शुक्लः शुग्भवा उपो	६९ १ ५७२
विश्वो दामो तरणित्वेन वाघ	११०	४	७८३	शुनमन्धाय भरमह्वयत्ता	११७ १८ ८४४
विष्णो कर्माणि परयत	२२	१९	२३८	शुनशोपो ह्यह्मद् गृभीत	२४ १३ २५७
वि मुपगो अन्तरिक्षाभ्यस्य	३५	७	३६१	शुष्यं पिम् कुपय बुधमिन्द्र	१०३ ८ ७४९
वि ह्यस्य मनसा वस्य इच्छ	१०९	१	७७७	शूरा इवेष्टुपुषयो	८५ ८ ६५२
वीर्यं विराटजन्तुभि	६	५	१४५	शुष्कन्तु स्तोमं मरुत	४४ १४ ४२७
वीर्यं विद् बुद्ध्या पितरो	७१	२	५७८	शं न करत्यर्बते	४३ ६ ४१५
वीर्यपत्न्यामिरागृहमभिर्वा	११६	२	८२२	शं नो मित्रं शं वरुण	९० ९ ६७४
वृषाममागो वृषाण सोम	३२	३	३१८	श्रियमे कं भानुभि	८७ ६ ६६१
वृषा वृषेव वसग	७	८	१५४	श्रिये कं वो अथ तनूषु	८८ ३ ६६३
वृषो शर्पाय सुमत्ताय वेधने	६४	१	५५०	शीलपुत्रस्याहिव	६८ १ ५६९
वेद मातो धनवन	२५	८	२६४	शूनं गायत्रं तपयानस्याहं	१२० ६ ८६१
वेद वानस्य वननि	२५	९	२६५	शुषि धुन्वन् वसिष्ठिभि	४४ १३ ४२६
वेदा यो वीना पदं	२५	७	२६४	शुष्टोवानो हि वागुने	४५ २ ४२८
वेदा अमुजो अग्निवि	६९	२	५७२	शेष्टं यष्टिष्टमभिषि स्वाहूतं	४४ ४ ४२२
वेदवानर तच तत्तत्पमानु	९८	३	७२२	श्रगिपयन् एगो न मोहन्	६५ ५ ५६२
वेदवानराय सुपतो ह्याम	९८	१	७२१	म इन्द्रे नमामुमिषंभयने	५५ ४ ५०१
वेदवानरो महिना विदध	५९	७	५२१	त ह्यपनो वमुष्यहि	७६ ५ ६१२

	सू.	क्र.	पु.		सू.	क्र.	पु.
स इम्पहानि समिपानि	५५	५	५०२	स पूर्वया निविदा काव्य	२६	२	७१४
सखाय आ निवीदत	२२	८	२३३	सप्त त्वा हरितो रये	५०	८	४६०
सख्ये त इन्द्र याजिन	११	२	१७४	स प्रत्यया सहसा जायमान	९६	१	७१४
स प्राप्तेभि सनिता स रयेभि	१००	१०	७२७	स मनुष्यो स मदनस्य कर्ता	१००	६	७२५
स घा स वृषण रयमधि	८२	४	६२९	स भातरिद्व्या पुरुवार	९६	४	७१६
स घा न सुनु शवसा	२७	२	२७५	समानयोजनो हि वा	३०	१८	३००
स घा नो योग आभुवत्	५	३	१३६	समाने अहन्निद्वयघोहना	३४	३	३५०
स घा राजा सत्यति	५४	७	४९६	समानो अध्वा स्वलोत्त	११३	३	८०४
स घा वीरो न रिध्यति	१८	४	२१४	समिद्धेयनिध्वानजाना	१०८	४	७७३
स जातूभर्मा अहधान ओज	१०३	३	७४६	समिन्द्र गवर्भं मुणू	२९	५	२९१
स जाभिर्मियत् समजाति	१००	११	७२८	समिन्द्र राया समिपा रभेमहि	५३	५	४८७
सजोपा धीरा पदरनु	६५	१	५५९	समोहे वा य आशत	८	६	१५८
स सुर्वणिर्महा अरेणु	५६	३	५०६	स यो वृषा वृष्येभि समोका	१००	१	७२३
सत्तो हौता मनुष्यदा	१०५	१४	७६४	स रत्नं भर्त्यो वसु	४१	६	४०४
सत्प त्वेपा असवन्त	३८	७	३८५	स रेवां इव विरेपति	२७	१२	२७९
स त्वमने सौमपात्य	९४	१६	७०६	सर्वं परिकोश जहि	२९	७	२९२
स त्व न इन्द्र सूर्ये	१०४	६	७५३	स वज्रमुहस्युहा भीम उग्र	१००	१२	७२८
स त्वामवद्वुपा भद	८०	२	६१५	स वात विश्वचर्पणि	२७	९	२७८
सदसत्यतिमदुभुत	१८	६	२१५	सवितारमुपसमविदना भग	४४	८	४२४
सदा कवी सुमतिमा चके वा	११७	२३	८४७	स शैव्यमधि धा सुम्नस्ये	५४	११	४९९
स धारयत्पुत्रिवीं प्रप्रयज्व	१०३	२	७४५	स सध्येन यमति प्राधत	१००	९	७२७
स न पावक दीदिव	१२	१०	१८२	ससन्तु त्या अरातय	२९	४	२९०
स न पितेव हनवे	१	९	९९	स सुष्टुभा स स्तुभा	६२	४	५३७
स न सिन्धुमिव	९७	८	७२०	स सुनुभिर्न कोभिर्ह्रस्वा	१००	५	७२५
स न सतयान आभर	१२	११	१८२	सह वामेन न उयो	४८	१	४४५
सनासनीठा अवनीरवा	६२	१०	५४२	सहस्र साकमचंत	८०	९	६१९
सनादेव ब्रह्म रापो	६२	१२	५४३	सहस्राक्षो विचर्पणि	७९	१२	६१४
सनादिव परि भूमा	६२	८	५४०	स हि क्रतु स मयं	७७	३	६०५
सनापते गोतम इन्द्र	६२	१३	५४४	स हि क्षपाया अनी	७०	३	५७५
सनायुधो नमसा नय्यो	६२	११	५४२	स हि द्वरो द्वरिपु यत्र ऊयनि	५२	३	४७६
सनेभि सत्य स्वपस्यमा	६२	९	५४१	स हि श्वस्यु सदानि	५५	६	५०३
स नो दूराञ्जसाञ्च	२७	३	२७५	स हि स्वसुतुयदयो	८७	४	६६०
स नो मुपा नृतमो	७७	४	६०५	साधुर्न गुप्सुरस्तेव	७०	६	५७७
स नो महा अनिमान	२७	११	२७८	सिधुर्न क्षोद प्र	६६	५	५६५
स नो विजवाहा शुक्रनु	२५	१२	२६६	सिहा इव मानवति	६४	८	५५४
स नो सुपन्नमु चरं	७	६	१५३	मुक्षेत्रिया मुगातुया	९७	२	७१९
स पर्वतो न धरणेवधुग	५२	२	४७५	मुग मया अनुक्षर	४१	४	४०३

	सू.	क्र.	पु.		सू.	क्र.	पु.
मुनयान्ने मुता इमे	५	५	१३७	सं यन्मियः पस्पृधानासो	११९	३	८५४
मुते मुते न्योक्ते	९	१०	१६५	सं वो मदासो अगमत	२०	५	२२५
मुतासे दत्ता वसु विभ्रता	४७	६	४४२	सं सोदस्व महा अस्ति	३६	९	३६८
मुपर्णा एत आसते	१०५	११	७६२	स्तविष्यामि त्वामहं	४४	५	४२२
मुपेक्षसं सुक्षं रयं	४९	२	४५४	स्तुणीत बहिरानुपक्	१३	५	१८७
मुभगः स प्रपन्यवो	८६	७	६५७	स्तोत्रं राधानां पते	३०	५	२९४
मुष्पहृत्पुतये	४	१	१२५	स्तभोदृ द्यां स धरुणं प्रुपाय	१२१	२	८६४
मुविबुतं मुनिरजं	१०	७	१६९	स्विरं हि जानमेपां	३७	९	३७९
मुयसो बोधि गृणते यविष्ठय	४४	६	४२३	स्विरा वः सन्तु नेमयः	३८	१२	३८८
मुयुषासं न निन्दतेरुपस्ये	११७	५	८३८	स्विरा वः सन्त्वायुया परा	३९	२	३९०
मुसमिदो न आबह	१३	१	१८४	स्पूमना वाच उदियति वल्लिः	११३	१७	८११
मुसन्नुसं त्वा वयं	८२	३	६२९	स्योना पृथिवि भव	२२	१५	२३६
मुनोर्मानेनाश्विना गुणाना	११७	११	८४१	स्व आ यस्तुभ्यं दम आ	७१	६	५८१
मुपौ देवोमुपसं रोचमानां	११५	२	८१९	स्वग्नयो हि धार्य	२६	८	२७३
सेनेव सुष्टार्मं दपा	६६	४	५६५	स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवा	८९	६	६६८
सेमप्रः काममापुण	१६	९	२०७	स्वादोरित्या विपूवतो	८४	१०	६४०
सेमप्रः स्तोममागहि	१६	५	२०५	स्वाप्यो दिव आ सप्त	७२	८	५८८
सो अयंभो न नद्यः	५५	२	५००	स्वाहा यमं कृणोतन	१३	१२	१९१
सो अद्गिरोभिर्दगिरस्तभो	१००	४	७२४	स्विध्मा यद्वनधितिरपस्यात्	१२१	७	८६८
सोम गीमिष्ट्या	९१	११	६७८	हैत वयं मुदानवः	२३	९	२४२
सोम धास्ते अयोभुव.	९१	९	६७७	हविषा जारो अयां	४६	४	४३४
सोम शरन्धि नो हृदि	९१	१३	६७८	हस्वारराद्रिमुतस्पयतो	२३	१२	२४३
सोमानं स्वरणं	१८	१	२१२	हस्ते दपानो मुष्णा	६७	२	५६६
सोमो धेनुं सोमो	९१	२०	६८१	हिमेनार्नि प्रंसमवारयेयां	११६	८	८२६
सोमो न वेया श्रुतप्रजातः	६५	५	५६२	हिरण्यवेसो रजसो	७९	१	६०८
सं गोमविन्द्र बाजवत्	९	७	१६४	हिरण्यपाणिमूनये	२२	५	२३१
सं बोदय विप्रमर्बाह	९	५	१६२	हिरण्यपाणि सविता	३५	९	३६२
सज्जानाना उप सोवप्र	७२	५	५८६	हिरण्यवेभिः पविभिः	६४	११	५५६
सं ते पयांसि	९१	१८	६८०	हिरण्यहस्तमश्विना रराणा	११७	२४	८४७
सं नु बोधायहं पुन	२५	१७	२६८	हिरण्यहस्तो अगुतः	३५	१०	३६३
सं मो राया बृहता विन्देऽस्ता	४८	१६	४५३	होना निवसो मनो	६८	४	५७०
सं पुषप्रप्यनस्तिर	४२	१	४०८	होनारं विन्दवेहमं	४४	७	४२३
सं मान्ये वधंसा गृज	२३	२४	२४९	होनारं सप्तगुह्यो ३ यत्रिष्ट	५८	७	५१६
सं मा तत्पयभिः	१०५	८	७६१	हवं न हि त्वा स्युर्गम्यमं	५२	७	४७९
सं यमहाय शुष्मिण	३०	१	२९३	ह्वयाम्यनि प्रथमं	३५	१	३५६

अक्षरस्वरसंस्कारः

पुट	श्रृक्सङ्ख्या	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुट	श्रृक्सङ्ख्या	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७३	१२	वृद्धयो	वृद्धयो	३२०	६	अयोद्धेव	अयोद्धेव
२४०	३	इन्द्रवायू	इन्द्रवायू	४३७	१०	अभूदु	अभूदु
२५७	१३	स्त्रिष्वा	स्त्रिष्वा	५४४	१३	सुनीथाय	सुनीथाय
२७६	६	विभक्ता	विभक्ता	६४४	१६	हृत्स्वसौ	हृत्स्वसौ
२७९	१२	वृह	वृह	६८९	१०	श्रृष्ठीव	श्रृष्ठीव
२८२	५	गृहेयंह	गृहेयंह	७३२	१८	पृथिव्यां	पृथिव्यां
३१८	३	वृणीत	वृणीत	७४०	४	मुदवा	मुदवा
				७८८	४	मश्विना	मश्विना

संशोधनम्

पुट	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुट	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४	१५	कुत्स आद्रगिरसे	राहणे गोतम	२६०	टिप्पणी १८	उल्मुखेन	उल्मुकेन
३१	१७	क्रियते	क्रियन्ते	२६८	२	विशेषतो	विशेषत
३२	२	रहस्याय	रहस्याय	२७१	५	ऊर्क	ऊर्क
४७	१८	सूक्तस्तथा	सूक्तस्था	२७३	२०	धारकानां	धारकार्णा
४८	१०	पदे	पदे	२७८	१५	शास्य	शाप
५६	४	अन्यश्च	अन्यच्च	२८०	८	ए	ओ
६०	१४	दर्शयिष्यते	दर्शयिष्यते	२८७	टिप्पणी ९	भिन्द्यत	भिन्द्यत
६२	७	पक्ष	पक्षे	२९५	२१	तवत्	तवत्
६४	५	क्लिप्त	क्लिप्त	३१२	२२	नियद्ग	नियद्ग
८५	१७	मिरयेनेषां	मूवर्षा	३४०	२२	विन	विनो लुक्
९५	९	तना	तनी	३४९	५	द्वयादेश	द्वयादेश
१२९	१८	उभयो	उभयो	३५४	८	चित्तजो	चित्तजो
१३०	१९	द्वयो	द्वयो	३५९	१५	भुवनानि च	भुवनं सह
१४४	२१	मानुषे व्याटो	मानुष्याटो	३६१	१७	वयन्	वयन्
१४६	१९	उपचर्यन्ते	उपचर्यन्ते	३६४	३	इति	इति
१४८	७	सांनिध्यं	सांनिध्यं	३७१	६	लक्षितं	लक्षिताभि
१५३	२३	द्वया	द्वया	३७४	६	वास्त्य	वास्त्य
१६७	६	उभयो श्रृषो	उभयोश्रृषो	३८१	९	आवाचो	आवाचो
२०२	१०	पार	पार	३८३	२५	घन	घन
२५८	८	दत्त	दत्त	४००	२६	आहागम	आहागम

पृः	पङ्क्ति	अगुदम्	गुदम्	पृः	पङ्क्ति	अगुदम्	गुदम्
४०४	१४	धीयते	धीतये	५७६	१७	बह्वीः	बह्व्यः
४०७	२	देवताः	देवाः	५८०	२५	यदि	यदी
४०७	३	नोऽतः	नोक्तः	५९३	१०	परस्मै	आत्मने
४०८	१६	चकृपत्	चकृपत्	५९८	१५	१. ३१. १	१. ३१. ५
४१०	७	स	सु	६०१	१९	व्याप्नुवन्त्यो	व्याप्नुवन्त्यो
४१०	१७	तपुषि	तपुषिम्	६०६	२१	१५३. ६	१५३. ३
४३०	१८	वसोः	वसुनः	६१६	६	मन्त्रं	मन्त्रः
४३३	७	वसोर्मूल	वसुनो मूल	६३९	७	परस्मै	आत्मने
४३९	१३	भरो	भरः	६४१	९	डोप् डीपि	डोप् डीपि
४४५	२	ऐसादेशः	ऐसादेशाभावः	६४३	१६	२९	२२
४७०	२०	कनिस्	कनस्	६८९	१६	२. १	२. १२. ५
४९०	१२	शायनिके	शायनिके	७४७	१५	केन्	केन्य
४९१	९	सिचो	सिपो	७७०	१५	आत्मने	परस्मै
५००	२१	पनिष्ठम्	पनिष्ठम्	७७८	८	इलुः	लुक्
५०३	१९	शेलोप	शेलोप	७७९	११	लेटि	लोटि
५१३	१४	ऐसभावः	ऐसभाव.	७८०	९	भवय	भवयः
५३९	१४	ह	हव	७८५	१	७	४
५४८	८	साय्य	असाय्य	७८५	१९	भुज	जुव
५५७	४	दुधकृत्	दुधकृतः	७८८	२०	से	क्ते
५६०	१६	६२	४६	८०५	५	युक्	पुक्
५६०	२४	अन्	अत्रन्	८१२	५	वात्री	वात्रीः
५६३	२१	इत्यप्	इति त्यप्	८३२	२१	प्राप्नुवन्ती	प्राप्नुवती
५६६	८	इलुः	इनु.	८७५	१८	सूताना न	सूताना

